

अथ चन्द्रकीर्तिटीकोपेतसारस्वतविषयानुक्रमणिका ।

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
संज्ञाप्रक्रिया	१
स्वरसन्धिः	१५
प्रकृतिभावः	२४
व्यञ्जनसन्धिः	२६
विसर्गसन्धिः	३३
स्वरान्ताः पुंलिङ्गाः	४०
स्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गाः	६८
स्वरान्ता नपुंसकलिङ्गाः	७७
इसान्ताः पुंलिङ्गाः	८५
इसान्ताः स्त्रीलिङ्गाः	१०९
इसान्ता नपुंसकलिङ्गाः	११५
युष्मदस्मत्प्रक्रिया	१२०
अन्पयानि	१२६
गोप्रत्ययाः	१३३
चारकप्रक्रिया	१४२
समासप्रक्रिया	१५९
तद्धितप्रक्रिया	१८८

इति ।

अथ चन्द्रकीर्तिटीकोपेतं सारस्वतं प्रारभ्यते ।

अथ संज्ञाप्रक्रिया १.

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥

प्रणम्य परमात्मानं बालधीवृद्धिसिद्धये ॥

सारस्वतीमृजुं कुर्वे प्रक्रियां नातिविस्तराम् ॥ १ ॥

नमोस्तु सर्वकल्याणपद्मकाननभास्वते । जगत्त्रितयनायाय पराय परमात्मने ॥ १ ॥

नमः श्रीगुरवे चारुबुद्धये दत्तसिद्धये । मतिप्रदानशीलायै सरस्वत्यै नमोनमः ॥ २ ॥

अथ श्रीमत्परमहंसपारिव्राजकाचार्यः श्रीमदनुभूतिस्वरूपो निश्शेषविघ्नमंघात्-
शान्त्यर्थं सत्सपि देवेष्वपरेष्वैहिकामुष्मिकफलाभिप्सुतांश्च फलद्वयदानक्षमानपाश्च-
भगवन्नमस्कृतिपूर्वकं सारस्वतीं प्रक्रियां चिकीर्षुः सरस्वतीदत्तवर आदावेव प्रस्तावना-
ल्लोक्तमाह-
भावे । णम् (आदेः णः स्रः) नम् प्रपूर्वः । (समासे क्यप्) इति क्यप्प्रत्ययः ।
स्वरहीनं परेण संयोज्यम् (मादेश्च तथा तौ सुनमाम्) इति नकारस्य णकारः ।
प्रथमैकवचनं सिः । (अव्ययादिभक्तेर्लुक्) इति सिलोपः । प्रणम्येति सिद्धम् ।
अग्रे-परमात्मानम् । परा प्रकृष्टा मा लक्ष्मीः कान्तिर्वा यस्य स परमः । यद्वा पो-

व्याख्या ॥ (तनादौ मंघदेतुवच्यते) । एवं किल श्रूयते, एकदाऽनुभूतिस्वरूपाचार्यो विद्वद्गोष्ठ्यां
'पुष्टु' इत्युक्तवान्, तदा तैरश्रद्धोऽपि प्रयोग इत्युगहसितः । अनेनोक्तं नैवम् । शुद्ध एव । तदुक्तं
यद्येव तर्हि तत्तात्पर्यं दर्शय । अनेनोक्तं श्री दर्शयिष्यामीति । इत्युक्त्वा स्वग्रहमागत्य सरस्वत्युगमन्-
चक्रे । तदार्द्रराने सा देवी प्रत्यक्षीभूयाऽनुभूतिस्वरूपाचार्यं वरं वृणीष्येति जगाद । तदा शीघ्रमपूर्वं
व्याकरणं यत्र । सा स्वहारात्सूत्रसमशतीं दत्त्वाऽन्तर्दधे । तां लब्ध्वा हारिणः सन् तदैव तदारण्या प्रथ-
मचकाराऽप्यत्र श्रुतने दिने विद्वद्गोष्ठ्यां दर्शयामास । पुनरयमेव ग्रन्थः स्वशिष्येभ्यो दर्शितः प्रथम्यार्ज-
वमल्यत्वं च दृष्ट्वा तैश्च स्वीकृतः-इति किंवदन्ती । अथकर्त्ताऽनुभूतिस्वरूपाचार्यः प्रारम्भितस्य ग्रन्थस्य
निर्विघ्नपरिसमाप्तये शिष्टाचारपरिपालनाय च स्वैष्टदैवतनमस्कारलक्षणं मंगलमाचरन् सरस्वतीकृतप्रक्रि-
याया ऋजुकरणं प्रतिजानीते । अहं सारस्वतीं प्रक्रियां ऋजु कुर्वे इत्यन्वयः । कुर्वे इत्यनेनाहमिति
कर्तृपदं लभ्यते 'अस्मद्गुप्तमः' इत्युक्तेः । अहं कुर्वे इति वाक्येन कर्मपरिपश्यते करोतिः सकर्मकत्वात् ।
प्रक्रियामिति कर्म, प्रक्रियते प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन व्युत्पन्नं शब्दा अनयेति प्रक्रिया तां प्रकृति-
प्रत्ययविभागकर्त्रीमित्यर्थः । अहं प्रक्रियां कुर्वे एवमुक्त्वा अस्यामप्रामाण्यमायात कृतचरणान् । तत्तरे-
हाराय प्रक्रियां विदितमिति । कथंभूतां प्रक्रियां, सागच्छतीम् । सरतीति सरः पूरः तद्विरते यस्याः सा
सरस्वती । अथवा क्षिपते प्राप्यते विवक्षितायोऽनेनेति सरः शानं तद्विरते यस्याः सा सरस्वती
शानरूपिणी प्रसिद्धा । सरस्वत्या प्रणीतानि सारस्वतानि सूत्राणि एव सारस्वतानि विप्रान्ने यस्या सा
सारस्वती तां सारस्वतीम् । सरस्वतीप्रणीतसूत्रसर्वभिनीमित्यर्थः । अथवा सरस्वत्या प्रणीता सारस्वती

योगिभिर्मीयते ज्ञायते इति परमः । यद्वा परान् शत्रून् रागद्वेषादीन् मिनाति हिन-
स्तीति परमः । यद्वा मानं माः ज्ञानम् । परं प्रकृष्टं मा ज्ञानं यस्य स परमः । अत
सातत्यगमने । अतति सातत्येन गच्छति तांस्तान् भावानिति आत्मा । मनिण्प्र
त्ययः । मनिणो णिच्वात् (अत उपधायाः) इति वृद्धिः । परमश्चासावात्मा च परमात्मा
(ह्रस्वपस्तेल्लोपः । नाम्नो नो लोपशधौ) २ तं परमात्मानम् । २-१ । परमात्मन् अम्
(नोपधायाः) इति दीर्घः । त्म इत्यस्य त्मा । १-१ स्वरहीनं० (मोऽनुस्वारः) परमात्मा-
नमिति सिद्धम् ॥ अग्रे-बालधीवृद्धिसिद्धिः । कल्वल्व कामधेनौ । बल-बलंति दीर्घ्य-
ति गृहेष्विति बालाः । यद्वा बलंति चलन्ति दुर्बोधार्थादिति बालाः (ज्वलादेर्णः)
णप्रत्ययः (अत उपधायाः) इति वृद्धिः । व इत्यस्य वा । स्वरहीनं० । अग्रे-ध्वै
चिंतायाम् । ध्वै-ध्यायते इति धीः (किप्) इति किप् प्रत्ययः । ध्यायतेः किपि
संप्तसारणं ध्वै इत्यस्य धीः किपः सर्वापहारी लोपः इति किब्लोपः । धीः इति
सिद्धम् । अग्रे-वृधु वर्द्धने । वर्द्धनं वृद्धिः । (क्तिः) इति क्तिप्रत्ययः । ति (तथोर्द्धः)
इति तिस्थाने धिः (झवे जवाः) इति धस्य दः । स्वरहीनं परेण संयोज्यम् । अग्रे
पिधु शास्त्रे मांगल्ये च । पिधु (आदे णः झः) सिधु सेधनं सिद्धिः । क्तिप्रत्य-
यादिकं प्राग्वत् । अत्र-शब्दापशब्दाऽनभिज्ञा बाला न तु स्तनंध्याः । यदि वा ।
अधीतान्यशास्त्रा अप्यनभ्यस्तशब्दशास्त्रा बालाः । सर्वशास्त्रेषु शब्दशास्त्रं प्रधानम् ।
यतः । “अनधीत्य शब्दशास्त्रं योज्यच्छास्त्रं समीहते मूढः॥सोहेः पदानि गणयति निशि
तमसि जले चिरगतस्य॥१॥तथा च-“अङ्गीकृतं कोटिमितं च शास्त्रं नाङ्गीकृतं व्याकरणं
च येनान शोभते तस्य मुखारविन्दं सिन्दूरविन्दुर्विधवालालाटे”॥२॥इति वचनात्।धियो

ताम् । सरस्वतीकृतमित्यर्थः । गौरवलाभवयोर्मध्ये लाघवमिष्टमित्युक्ते । सुगम व्याख्यानं प्रशस्तं
यद्यर्थात्तर न सम्भवति । अर्थात्तरेऽस्तु । ननु सरस्वतीकृता प्रक्रियास्ति चेत्तवान् करणे क प्रयत्न
इति चेत् तत्राह । ऋतुमिति । यत्र तत्र स्थितानां सूत्राणां प्रयोगार्थमेकत्र लेखनम् ऋतुकरणम् ।
प्रयोगानुसृत्यक्रमाम् । एवं च सरलमित्यर्थः । अनेन सरस्वतीकृतप्रक्रियायां दुर्बोधत्वं सूचितम् ।
निर्विघ्नरिचमात्रय मगलमाचरति । अथादी प्रथमपक्षे अथान्त मगलमाचरणीयमिति शिष्टाचारात् तत्र
मगल किं नाम तदाह । “यद्देन गुरुदेवानां ग्रहशान्तिर्दिवाचनम् । शुभमद्रव्यावलोकश्च मगल परि-
चक्षते” ॥ इति । किमर्थं मगलं क्रियते कविना ? विघ्ननिवारणाय । शिष्टैर्विघ्ननिवारणाय मगलं
क्रियते इति सदाचारात् । तथोक्तम् । “नित्यं पथ्याशिना पुत्रा हितस्थाननिवासेनाम् । मगला-
चरतां विघ्नैर्विनिवायो न विद्यत ॥” वादभ्यर्थादी मगले कृतेपि न तत्परिचमाति धौदेन न कृतं
तत् तत्पार्थक्यमातिष्ठ दृष्टं, अतो मगलं न सदिति चेत् । प्राचनसंस्कारं विना किमपि न सम्भवति ।
अतो बौद्धेन पूर्वजन्मनि मगलं कृतं तेनात्र मगलेऽकृतेपि विघ्नवारणमभवत् । प्राचीनसंस्काराभावाद्-
पवित्रत्वेनाचरितत्वात्कार्दवर्षादीनां न सिद्धिर्नांता, अतो मगलं सदेव । तदेवाह परमात्मानं प्रण-
म्येति । पितृर्हति पर माया रश्म्या आत्मा जीवने मात्मा लक्ष्मीपतिरित्यर्थः । परश्चासी मात्मा पर-
म त्मा तम् । अथवा पर पूर्णं, निरेष एवमवो मात्मा लक्ष्मीपतिरुक्तम् । अयं भावः । कविभिर्विघ्न-
निवारणकं नश्यत्छादनसूत्रयो नित्यभिष्यते । अतोयमपि परशब्देन फालकत्वसर्वज्ञत्वोपदर्शितः

वृद्धिः धीवृद्धिः । तेषां बालानां या धीवृद्धिर्बुद्धिवृद्धिर्व्युत्पत्तिस्तस्याः सिद्धिः
 बालधीवृद्धिसिद्धिस्तस्यै बालधीवृद्धिसिद्धये । चतुर्थ्येकवचनम् । डे ए (द्विति) द्वि
 इत्यस्य द्वे (ए अय्) स्वरः । बालधीवृद्धिसिद्धये । अग्रे-सारस्वती । सृ गतौ ।
 सृ (वचादेरस्) गुणः । स्वरहीनं० । सरः प्रसरणं मुखेमुखे अस्त्यस्या इति
 (मांतोपपादत्विनौ) इति अस्त्यर्थे वतुः । (द्वितः) इतीप् । स्वरहीनं० । ततः
 सरस्वत्या प्रणीतानि सूत्राणि सारस्वतानि । ततः सारस्वतेभ्यः सूत्रेभ्यो जाता
 सारस्वती (कारकात् क्रियायुक्ते) अणुप्रत्ययः । अ (आदिस्वरस्य ञिणिति
 वृद्धिः) इति वृद्धिः । स इत्यस्य सा (यस्य लोपः) ईकारलोपः । स्वरहीनं०
 (व्रण ईप्) इति ईप्प्रत्ययः । स्वरहीनं० २-१ अम् (अम्शसोरस्य) अलोपः ।
 सरस्वत्या प्रणीतानि यानि सूत्राणि इति युक्त्या (वृद्धाच्छः) (यस्य लोपः)
 इति पाणिनीयस्य छप्रत्ययस्य सम्भवः । छस्य ईयादेशः । तदा सारस्वतीया इति
 भवति । तेन सरस्वत्या प्रणीता या सा सारस्वती तां सारस्वतीम् ॥ अग्रे-ऋजु
 २-१ अम् (अम्शसोरस्य) इति अकारस्य लोपः (मोऽनुस्वारः) ऋजुम् ।
 (वौर्गुणात्) इति विकल्पेन ईप् । तेन स्त्रीलिङ्गेपि ऋज्वी, ऋजुः इति रूपद्वयं
 स्यात् ॥ डुकृञ् करणे । कृ आत्मनेपदे वर्तमानोत्तमपुरुषैकवचनम् ए (तनादेरप्)
 उप्प्रत्ययः, उ, गुणः, कर् । स्वरहीनं० । कर् (टित्यद्गुः) क इत्यस्य कुः (उ वम् ।
 रदाद्यपो द्विः) जलतुंविक्का० । स्वरहीनं० । कुर्वे इति सिद्धम् । अग्रे-प्रक्रियाम् । पुनः
 डुकृञ् करणे । कृ प्रपूर्वः प्रक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते साध्यन्ते शब्दा अनयेति प्रक्रिया
 (सदीणादयः) इति अप्रत्ययः (अपकि) कृ इत्यस्य क्रि (नुवातोः) इय्,
 क्रिय् । स्वरहीनं० क्रिय (आवतः स्त्रियाम्) (सवर्णे दीर्घः०) तां प्रक्रियाम् (अम्श-

मात्मा परमात्मा परमात्माशब्दो भ्रमाच्छादनपूर्वकः त तथाभूतम् । अथवा । पराऽनुष्णा मां येषां हे
 परमा ये विस्कास्तेषामात्मा मनो यस्मिन् परमात्मा तम् । परमेषु आत्मा यस्येति वा पट्टीवहुव्रीहिणा
 परमपुरुषार्थत्वं सूचितम् । सप्तमीबहुव्रीहिणा कृपाडुत्व च । अथवा परैरुत्कृष्टैः सन्तो धिरक्षैर्बोधिभिर्मपि
 प्राप्यते इति परमः । “नास्ति च” इति डः । अतर्तीति आत्मा सर्वग इत्यर्थः । परमब्राह्मो आत्मा
 च परमात्मा त परमात्मानम् इति वा छेदः । आत्मानं प्रणम्य प्रक्षयेण नत्वा । वायवाद्मनोभिर्नमनं
 प्रकर्षः मंगलवाचकः । “आत्मा जीवे सुते देहे स्वभावे परमात्मनि” इति बोधात् । एषु कृतममात्मानं
 प्रणमणीतं चेत्तत्राह परमिति परं पूर्णं तथाभूतमात्मानं व्यापकमित्यर्थः । तथा च । वेदान्तसारे-“अतद्वं
 संचिदानन्दमवाह्मनसगोचरम् । आत्मानमखिलाधारमाध्वेऽभीष्टसिद्धये” इति । तथा मृतं ब्रह्मैवाननु गुह्य-
 णेयादीन् विहाय कथं परमात्मानं प्रणम्येत्युक्तम् । उक्त्यम् । परमात्मनि नमस्कृते सर्व एव नमस्कृताः स्युः
 सर्वान्तर्यामित्यात् । तथा चोक्तम् । मागवते चतुर्थस्कन्धे-“यथातरोर्मूल” इति । ननु “अधिकारी च
 संनयो विपक्ष प्रयोजनम् । अवश्यमेव वक्तव्यं शास्त्रादी तु चतुष्टयम् ॥” इति प्रथमाप्याय चतु-
 ष्यमपेक्षणीयम् । आचार्यः तत्करणे किं प्रयोजनम् । “प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोपि प्रवर्तते” इति
 न्यायात् । तत्र चतुष्टयं वदन् रत्नप्रयोजनमाह । बालधीवृद्धिसिद्धये इति बाल जननीतव्याकरणाः

सोरस्य । मोऽनुस्वारः) कृ (स्त्रियां यजां भावे । कृजो वा रिङ्) क्रिया कृत्या ।
 अथवा क्रियादयः शान्ता निपात्याः । अथवा डुकृञ् करणे । कृ, ततः (कृजः
 श च) कृजो भावादौ शः स्यात् (क्यप् च) स्त्रियां शित्वात् भावे यक्, रिङादेशः,
 प्रपूर्वः, प्रक्रिया तां प्रक्रियाम् २-१ (अम्शसो० । मोऽनुस्वारः) ॥ ततः अये-
 स्तु विस्तारे । स्तु विपूर्वः विस्तरतीति विस्तरः (पचिनंदिग्रहादेर्युणि निः) इति
 अप्रत्ययः । प्रतांतरे (मदाम्) इति अप्रत्ययः । गुणः, विस्तरः । (स्वरहीनं० ।
 अतिपूर्वः । अतिविस्तरः) निषेधार्थं नञपूर्वः । न विद्यते अतिविस्तरः शब्दवा-
 हुल्यं यस्यां सा नातिविस्तरा तां नातिविस्तरामित्यत्र नाकादिवत् (अन् स्वरे)
 अनेन नञो अनादेशप्रतिषेधः । यद्वा केचित्तु बहुव्रीहौ नञो अनादेशमेव नेच्छन्ति
 अथवा न इति पृथगेव पदम् । ततः (सवर्णे दीर्घः०) (आवतः स्त्रियाम्) इति
 आप्रत्ययः (सवर्णे०) २-१ अम् (अम्शसोरस्य । मोऽनुस्वारः) इति प्रथम-
 श्लोकस्य साधना ॥

अथ व्याख्या । प्रणम्य १ परमात्मानं २ बालधीवृद्धिसिद्धये ३ सारस्वतीं ४ ऋजुं
 ५ कुर्वे ६ प्रक्रियां ७ नातिविस्तराम् ८ एवम् अस्मिन् श्लोके अष्टौ पदानि सति । अया-
 न्वयः—अहमनुभूतिस्वरूपाचार्यः सारस्वतीं प्रक्रियाम् ऋजुं सरलां कुर्वे विदधे । लोक-
 प्रसिद्धशब्दव्युत्पादनार्थमीपद्रचयामीत्यर्थः । कुर्वे इत्यत्र पठनपाठनादुत्पन्नस्य पुण्य-
 रूपफलस्य कर्तृगामित्वादात्मनेपदप्रयोगो युक्त एवाकिंनामधेयां प्रक्रियाम् । सारस्वतीं
 सरस्वतीप्रणीतसूत्रसंबन्धिनीमित्यर्थः । ननु शास्त्रादौ मङ्गलाचरणं विना शास्त्रसमाप्तिर्न
 स्यादत आहार्किं कृत्वा परमात्मानं परमेश्वरं प्रणम्य । प्रकर्षेण मनोवाक्कायैर्नत्वा परमा-
 त्मनि नमस्कृते सर्वेपि देवा नमस्कृताः स्युः । यथोक्तं भागवते—“यथा तरोर्मूलनिषेचनेन
 वृष्यन्ति तत्संक्षुभुजोपशाखाः । प्राणोपहाराच्च यथेन्द्रियाणां तथैव सर्वाङ्गमच्युतेज्या”
 इति । तथा च प्रशब्दस्य मांगलिकार्थत्वादादौ प्रयोगः । तथा च “प्रशब्दश्चाथशब्दश्चद्विवेकौ
 ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्मांगलिकाबुभा” ॥ १॥ ननु “प्रयोजनम-
 नुद्दिश्य न मन्दोपि प्रवर्तते” अतोत्र प्रक्रियाऋजुकरणे किं प्रयोजनमित्यत आह । कस्यै

तेषामेव शब्दाऽप्यशब्दानामावात् । न ह स्तनवाः । धियो वृद्धिः धीवृद्धिः बुद्धिवृद्धिः बालेभ्यो
 धीवृद्धिः बालधीवृद्धिरिति तादर्थ्यं चतुर्थीतत्पुरुषः । बालानां धीवृद्धिरिति न पथीतत्पुरुषः कार्यः ।
 बालानामशानिनां धीवृद्धिः अशानधीः तस्या वृद्धिरिति दृषणात्—बालधीवृद्धिश्चासौ सिद्धिश्च बालधी-
 वृद्धिसिद्धिस्तस्यै । बालधीवृद्धेः सिद्धिरिति तत्पुरुषो न कार्यः । कुतः । तस्य क्रियाभिर्बन्धधातुभ्यप्रधानो
 बलवानिति नियमात् । अत्र वृद्धिसिद्धिशब्दौ मंगलवाचकौ । अत एवायं अयः सिद्धिर्करः । अत्र
 बाला अधिकारिणः । शब्दो विषयः । तस्य ज्ञानं प्रयोजनम् । सरस्वतीकृतत्वात् एव सवर्णः । अत-
 एवाऽप्रामाण्यशङ्का—निरस्ता ॥ १ ॥

१ ‘कारश्चाथशब्दश्च’ इत्यन्यत्र पाठः । स एव साधुः बहुस्थलेषु तथैव दृष्टत्वात् ।

वालधीवृद्धिसिद्धये । सत्स्वपि महाभाष्यादिषु तेषां गहनत्वेन वालानां सम्यगप्र-
बोधात् । स्वल्पबुद्धिं जनांस्तेषु चानादरात् संभाव्येमां प्रक्रियाम् । अवैयाकरणजन-
बुद्धिवर्द्धननिष्पत्त्यर्थं कुर्वे इत्यर्थः । चिकीर्षितायामपि प्रक्रियायां वक्तृकरणे भूयांती
जना निरादरा बोध्यन्त तन्निरासार्थमाह । ऋजुमिति । सरलमित्यर्थः । सरस्वतीदत्त-
सूत्राणां क्रममुत्सृज्य प्रयोगसाधनार्थं यत्र तत्रस्थितानां सूत्राणामनुक्रममेलनेन ऋजुं
सरलां कुर्वे इत्यर्थः । ननु भो ऋजुमित्येव कथं कृतम् ऋज्वीमिति कथं न स्यात् ।
तत्रोच्यते । (वौर्णगात्) इत्यनेन सूत्रेण वा ईषप्रत्ययः । द्वे रूपे ऋजुम् ऋज्वीमिति
भवतः । परं छंदोभंगभिया नोच्चार्यते । ऋजुरपि प्रक्रिया विस्तरबाहुल्यादध्येतुमशक्या
व्यत आह । नातिविस्तराम् । विस्तरः शब्दबाहुल्यं तेन रहितां स्वल्पग्रंथां प्रचुरार्था-
मित्यर्थः । एतावता सर्वाण्यपि सूत्राण्यादापोदाहरणमाधनार्थं वालव्युत्पत्त्यर्थं च दीपि-
काकल्पामिमां प्रक्रियां कुर्वे इति भावः । अत्र वालधीवृद्धिः प्रयोजनम् १ । शब्दा
विपद्याः २ । अधिकारिणो वालाः ३ । प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबंधः ४ । इति
प्रथमश्लोकस्य व्याख्या ॥ १ ॥

ननु विस्तरः कथं निरस्तः इत्याशंकानिवारकं स्वगर्वापहारकं च द्वितीयश्लोकमाह ।

इन्द्रादयोऽपि यस्यान्तं न ययुश्शब्दवारिधेः ॥

प्रक्रियां तस्य कृत्स्नस्य क्षमो वक्तुं नरः कथम् ॥ २ ॥

इन्द्रादयोऽपीति ॥ अथैतस्य साधना । इदि परमैश्वर्यं । इन्द्राति ईष्टे ईर्त्ताद्रः (नमादेरः)
इद् अग्रे रप्रत्ययः (इदितो०) इति नुमागमः । इ अग्रे न् (नश्चापदान्ते ङस्ते) नकार-
स्याऽनुस्वारः । स्वरहीनं० । अग्रे-डुदाञ्च दाने । दा आङ्पूर्वः । आदीयत इत्यादि (नङ्गी)
इति किंप्रत्ययः । इ (आतोऽनपि) इत्याकारलोपः । स्वर० (सवर्णे०) इन्द्र आदिर्येषां
ते इन्द्रादयः १-३ । जस् अस् (ए ओ जति) दि इत्यस्य दे (ए अय) स्वरहीनं०
(स्तोर्वि०) इन्द्रादयः । (अतोऽस्त्युः) । उ ओ । (एदोतोऽस्त्युः) अलोपः । अग्रे-अपि
१-१ (अव्ययात्०) श्लोपः । यद् स्य ङ-१ (त्यदादेष्टेरः०) इति यद् इत्यस्य य
(ङस्स्य) अग्रे-अन्त २-१ अम् (अम्शसोरस्य) (मोनु०) अग्रे-न १-१ (अव्यया०)
अग्रे-या प्रापणे । या परोक्षभूतप्रथमपुरुषवद्बुवचनम् । उस् (द्विश्र) द्वित्वं यया उत्त
इति स्थिते (ङस्वः) पूर्वयास्थाने य (आतोऽनपि) इत्याकारलोपः । स्वर० (स्तोर्वि०)
अग्रे-शप् आक्रोशे । शप् । शपति आक्रोशति जिह्वामिति शब्दः । उणादिषु दप्रत्ययः
(चपा अवे जवाः) पस्य वः । स्वर० । अग्रे-डुवाञ्च धारणपोषणयोः । धा वारिपूर्वः
वारि धीयते यत्र स वारिधिः (नङ्गी) इति किंप्रत्ययः । इ (आतोऽनपि) इत्याकारलोपः ।
स्वर० । शब्दानां वारिधिः शब्दवारिधिः । यद्वा । शब्दा एव वारीणि धीयन्ते अस्मि-
न्निति शब्दवारिधिः ङ-१ (ङिति) धिस्थाने धे (ङस्य) इत्यकारलोपः (स्तोर्वि०)
अग्रे-प्रक्रिया २-१ (अम्शसोरस्य) अग्रे-तद् ङ-१ (त्यदादेष्टे०)- (ङस्स्य)

सोरस्य । मोऽनुस्वारः) कृ (स्त्रियां यजां भावे । कृञो वा रिङ्) क्रिया कृत्या ।
 अथवा क्रियादयः शान्ता निपात्याः । अथवा ङुक्करणे । कृ, ततः (कृञः
 श च) कृञो भावादौ शः स्यात् (क्वप् च) स्त्रियां शित्वात् भावे यक्, रिङादेशः,
 प्रपूर्वः, प्रक्रिया तां प्रक्रियाम् २-१ (अम्शसो० । मोऽनुस्वारः) ॥ ततः अग्रे-
 स्त्विस्तारे । स्त्विपूर्वः विस्तरतीति विस्तरः (पचिनंदिप्रहादेर्युणि निः) इति
 अप्रत्ययः । मतांतरे (मदाम्) इति अप्रत्ययः । गुणः, विस्तरः । (स्वरहीनं० ।
 अतिपूर्वः । अतिविस्तरः । निषेधार्थे नञपूर्वः । न विद्यते अतिविस्तरः शब्दबा-
 हुल्यं यस्यां सा नातिविस्तरा तां नातिविस्तरामित्यत्र नाकादिवत् (अन् स्वरे)
 अनेन नञो अनादेशप्रतिषेधः । यद्वा केचित्तु बहुव्रीहौ नञो अनादेशमेव नेच्छन्ति
 अथवा न इति पृथगेव पदम् । ततः (सवर्णे दीर्घः०) (आवतः स्त्रियाम्) इति
 आप्रत्ययः (सवर्णे०) २-१ अम् (अम्शसोरस्य । मोऽनुस्वारः) इति प्रथम-
 श्लोकस्य साधना ॥

अथ व्याख्या । प्रणम्य १ परमात्मानं २ बालधीवृद्धिसिद्धये ३ सारस्वतीं ४ ऋजुं
 ५ कुर्वे ६ प्रक्रियां ७ नातिविस्तराम् ८ एवम् अस्मिन् श्लोके अष्टौ पदानि सन्ति । अथा-
 न्वयः-अहमनुभूतिस्वरूपाचार्यः सारस्वतीं प्रक्रियाम् ऋजुं सरलां कुर्वे विदधे । लोक-
 प्रसिद्धशब्दव्युत्पादनार्थमीपद्रचयामीत्यर्थः । कुर्वे इत्यत्र पठनपाठनादुत्पन्नस्य पुण्य-
 रूपफलस्य कर्तृगामित्वादात्मनेपदप्रयोगो युक्त एवाकिनामधेयां प्रक्रियाम् ? सारस्वतीं
 सरस्वतीप्रणीतसूत्रसंबन्धिनीमित्यर्थः । ननु शास्त्रादौ मङ्गलाचरणं विना शास्त्रसमाप्तिर्न
 स्यादत आहार्किं कृत्वा परमात्मानं परमेश्वरं प्रणम्य । प्रकर्षेण मनोवाक्यायैर्नत्वा परमा-
 त्मनि नमस्कृते सर्वेऽपि देवा नमस्कृताः स्युः । यथोक्तं भागवते-“यथा तरोर्मूलनिपेचनेन
 वृष्यन्ति तत्स्कंधभुजोपशाखाः । प्राणोपहाराच्च यथेन्द्रियाणां तथैव सर्वाङ्गमच्युतेऽप्या”
 इति । तथा च प्रशब्दस्य माङ्गलिकार्थत्वादादौ प्रयोगः । तथा च “प्रशब्दश्चाथशब्दश्चद्वैतौ
 ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभा” ॥ १ ॥ ननु “प्रयोजनम-
 नुद्दिश्य न मन्त्रोऽपि प्रवर्तते” अतोऽत्र प्रक्रियाऋजुकरणे किं प्रयोजनमित्यत आह । कस्यै

तेषामेव शब्दाऽपशब्दज्ञानमावात् । न तु स्तनगाः । विषयो वृद्धिः धीवृद्धिः बुद्धिवृद्धिः बालेभ्यो
 धीवृद्धिः बालधीवृद्धिरिति तादर्थ्यं चतुर्थीतत्पुरुषः । बालानां धीवृद्धिरिति न षष्ठीतत्पुरुषः कार्यः ।
 बालानामज्ञानिनां धीवृद्धिः अज्ञानधीः तस्या वृद्धिरिति दुपणात्-बालधीवृद्धिश्चासौ सिद्धिश्च बालधी-
 वृद्धिसिद्धिस्तस्यै । बालधीवृद्धेः सिद्धिरिति तत्पुरुषो न कार्यः । कुजः । तस्य क्रियाभित्तंबघादुभयप्रधानो
 बलवानिति नियमात् । अत्र वृद्धिसिद्धिशब्दो मङ्गलवाचकौ । अत एवायं त्रयः सिद्धिकरः । अत्र
 बाला अपि कारिणः । शब्दो विषयः । तस्य ज्ञानं प्रयोजनम् । सरस्वतीवृत्तत्वात् एव स्वयः । अत-
 एवाऽप्रामाण्यशङ्का-निरस्ता ॥ १ ॥

१ ‘ॐ चारश्चाथशब्दश्च’-इत्यन्यत्र पाठः । स एव साधुः बहुस्थलेषु तथैव दृष्टत्वात् ।

वालधीवृद्धिसिद्धये । सत्स्वपि महाभाष्यादिषु तेषां गृह्यत्वेन बालानां सम्यगप्र-
बोधात् । स्वल्पबुद्धीन् जनास्तेषु चानादरान् संभाव्येमां प्रक्रियाम् । अवैयाकरणजन-
बुद्धिवर्द्धननिष्पत्त्यर्थं कुर्वे इत्यर्थः । चिकीर्षितायामपि प्रक्रियायां वक्तृत्वरूपे भूषांती
जना निरादरा बोधयन्त तन्निरासार्थमाह । ऋजुमिति । सरलमित्यर्थः । सरस्वतीदत्त-
सूत्राणां क्रममुत्सृज्य प्रयोगसाधनार्थं यत्र तत्रस्थितानां सूत्राणामनुक्रममेलनेन ऋजुं
सरलां कुर्वे इत्यर्थः । ननु मो ऋजुमित्येव कथं कृतम् ऋज्वीमिति कथं न स्यात् ।
तत्रोच्यते । (बौर्गुणात्) इत्यनेन सूत्रेण वा ईप्रत्ययः । द्वे रूपे ऋजुम् ऋज्वीमिति
भवतः । परं छंदोभंगभिषा नोच्चार्यते । ऋजुरपि प्रक्रिया विस्तरवाहुल्यादध्येतुमशक्या
षत आह । नातिविस्तराम् । विस्तरः शब्दवाहुल्यं तेन रहितां स्वल्पग्रंथां प्रचुराया-
मित्यर्थः । एतावता सर्वाण्यपि सूत्राण्यादायोदाहरणमाधनार्थं बालव्युत्पत्त्यर्थं च दीपि-
काकल्पामिमां प्रक्रियां कुर्वे इति भावः । अत्र बालधीवृद्धिः प्रयोजनम् १ । शब्दा-
विषयाः २ । अधिकारिणो बालाः ३ । प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबंधः ४ । इति
प्रथमश्लोकस्य व्याख्या ॥ १ ॥

ननु विस्तरः कथं निरस्तः इत्याशंका निवारकं स्वर्गापहारकं च द्वितीयश्लोकमाह ।

इन्द्रादयोऽपि यस्यान्तं न ययुश्शब्दवारिधिः ॥

प्रक्रियां तस्य कृत्स्नस्य क्षमो वक्तुं नरः कथम् ॥ २ ॥

इन्द्रादयोऽपीति ॥ अथैतस्य साधना । इदि परमैश्वर्यं । इन्द्रति ईष्टे ईर्ताद्रः (नमादेरः)
इद् अग्रे रप्रत्ययः (इदितो०) इति नुमागमः । इ अग्रे न् (नश्चापदान्ते क्षप्ते) नकार-
स्याज्जुस्वारः । स्वरहीनं० अग्रे-डुदाञ्च दाने । दा आङ्पूर्वः । आदीयत इत्यादि (नङ्गी)
इति किंप्रत्ययः । इ (आतोऽनपि) इत्याकारलोपः । स्वर० (सवर्गे०) इन्द्र आदिर्येषां
ते इन्द्रादयः १-३ । जस् अम् (ए ओ जति) दि इत्यस्य दे (ए अय) स्वरहीनं०
(स्रोर्वि०) इन्द्रादयः । (अतोऽत्युः) । उ ओ । (एदोतोऽतः) अलोपः । अग्रे-अपि
१-१ (अव्ययात्०) सिलोपः । यद् स्य ६-१ (त्यदादेष्टेरः०) इति यङ् इत्यस्य य
(ङस्य) अग्रे-अन्त २-१ अम् (अम्शसोरस्य) (मोनु०) अग्रे-न १-१ (अव्यया०)
अग्रे-या प्रापणे । या परोक्षभूतप्रथमपुरुषवद्बुचनम् । उम् (द्विश्च) द्वित्वं यया उम्
इति स्थिते (द्वस्वः) पूर्वयास्थाने य (आतोऽनपि) इत्याकारलोपः । स्वर० (स्रोर्वि०)
अग्रे-शप् आक्रोशे । शप् । शपति आक्रोशति जिह्वामिति शब्दः । उणादिषु दप्रत्ययः
(चपा अवे जवाः) पस्य वः । स्वर० । अग्रे-डुदाञ्च धारणपोषणयोः । धा वारिपूर्वः
वारिधीयते यत्र स वारिधिः (नङ्गी) इति किंप्रत्ययः । इ (आतोऽनपि) इत्याकारलोपः ।
स्वर० । शब्दानां वारिधिः शब्दवारिधिः । यद्वा । शब्दा एव वारीणि धीयन्ते अस्मि-
न्निति शब्दवारिधिः ६-१ (द्विति) चिस्थाने धे (ङस्य) इत्याकारलोपः स्रोर्वि०
अग्रे-प्रक्रिया २-१ (अम्शसोरस्य) अग्रे-तद् ६-१ (त्यदादेष्टे०) -(ङस्य)

अग्रे—कृत्स्न ६-१ (डस्स्य) अग्रे—क्षम् सामर्थ्ये । क्षम् । क्षमते इति क्षमः (पचि-
नंदि०) इति अप्रत्ययः । स्वर० । १-१ । (ओर्वि०) अग्रे-वच परिभाषणे । वच
(तुम् तदर्थ्यायां भविष्यति) इति तुम्प्रत्ययः (चोः कुः) स्वर० १-१ (अव्य०)
अग्रे-नृ विक्षेपे । नृ । त्रियते विक्षिप्यते कामादिभिरिति नरः । स्वरादेः अप्रत्ययः ।
गुणः । नरः । स्वर० । १-१ । (ओर्वि०) अग्रे-किं ३-१ (टाना०) आ । (तत्रादि-
र्गणो विभक्त्यर्थे निपात्यते) इति विभक्तिसहितस्य किम् इत्यस्य कथं निपातः ।
इति द्वितीयश्लोकसाधनिका ॥

अथ व्याख्या । इन्द्रादयोपीति । अस्मिच्छ्लोके चतुर्दश पदानि सन्ति तान्याह ।
इन्द्रादयः १ अपि २ यस्य ३ अन्तम् ४ न ५ ययुः ६ शब्दवारिधे ७ प्रक्रियाम् ८
तस्य ९ कृत्स्नस्य १० क्षमः ११ वक्तुम् १२ नरः १३ कथम् १४ । अथान्वयः—इन्द्रा-
दयो देवाः । अपिशब्दात् व्यासबाल्मीक्यादय ऋषयोपि । अथवा इन्द्रादयोऽपि महा-
व्याकरणकर्तारोपि यस्य शब्दवारिधेः शब्दसमुद्रस्य व्याकरणस्य अन्तं पारं न ययुः
न प्रापुः । तस्य कृत्स्नस्य समग्रस्य शब्दवारिधेः प्रक्रियां शब्दव्युत्पादनविधां वक्तुं नरः
मलक्षणो मनुष्यः कथं क्षमः कथं समर्थो भवति अपि तु न समर्थो भवति । अतः कार-
णात्संक्षेपतः कथयामीत्यर्थः । इन्द्र आदिर्येषां ते इन्द्रादयः । यतः । “इन्द्र १ श्रन्द्रः
२ काशकृत्स्नाऽ ३ पिशली ४ शाकटायनः ५ । पाणिन्य ६ मर ७ जैनेन्द्रा ८
जयन्त्यपि हि शाब्दिकाः” ॥ २ ॥ इति ॥

तत्र तावत्संज्ञा संव्यवहाराय संगृह्यते ॥

अथ प्रथमं संज्ञाप्रक्रियायां विवक्षितायां संज्ञाव्याख्यानसूचिकां फक्किकामाह । तत्र
तावत्संज्ञेति ॥ तत्र तस्यां सारस्वतीप्रक्रियायां तावदादौ प्रथममेव समानस्वरादीनां संज्ञा
नाम मया संगृह्यते । कस्मै प्रयोजनाय संव्यवहाराय सम्यक्शास्त्रव्यवहाराय । शास्त्रे हि
संज्ञां विना न सम्यगवबुध्यते । यथा किल लोकेऽपि श्रूयते । अयं राजा, अयममा-
त्यः, अयं देवदत्तः, अयं यज्ञदत्तः इत्यादि । तथात्रापि समानादिसंज्ञा शास्त्रव्यवहा-
राय संगृह्यते इति भावः ॥

अइउऋलृ समानाः ॥ अनेन प्रत्याहारग्रहणाय वर्णाः

परिगण्यन्ते तेषां समानसंज्ञा च विधीयते ॥

सत्र मातृकायां प्रथमं पठितत्वात् प्रथमं स्वराणामेव संज्ञामाह । सूत्रम् । (अइउऋ
लृ समानाः) अश्च इश्च उश्च ऋश्च लृश्च अइउऋलृ १-३ साङ्केतिकत्वाज्जसलोपः ।
यतः—“सूत्रे विभक्तिर्नैवास्ति वृत्तौ यत्रोपलभ्यते । एकद्वित्वबहुत्वादि तत्साकेति-
कमुच्यते ॥ १ ॥” समानाः । समानं तुल्यं मानं परिमाणं येषां ते समानाः । १-३

१ अ इ उ ऋ लृ समाना इति षट्पद सज्ञासूत्रम् । तथाहि—“सज्ञा च परिभाषा च विधि-
निर्दिष्ट एव च । प्रतिषेधोऽधिकारश्च पद्धिश्च सूत्रलक्षणम्” ।

(सवर्णे०।स्रोर्वि०)पदा । अ इ उ ऋ लृ इति प्रत्येकं प्रथमैकवचनान्तानि सांकेतिकानि पञ्चैव भिन्नानि पदानि । समाना इति प्रथमावहुवचनान्तम् । एवं पट्पदमिदं सूत्रम् । पट्पदत्वमेव युक्तमायतः । “संहितैकपदे नित्या नित्या धातृपसर्गयोः।नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥” इति । यद्यपि ‘अइकौ च मत्वर्थे’ इत्यादौ समासेऽपि संधिर्न, तथाप्यसार्वत्रिकोऽर्थं विधिरिति । कचिन्तु। एकाविति संधिरेव दृश्यते षतसूत्रं कार्यद्वयविधायकं वर्णपरिगणनानिरूपकं समानसंज्ञानिरूपकं चेत्यर्थः । तदेवाह । अनेनेति । अनेन उक्तवक्ष्यमाणसूत्रसमुच्चयेन प्रत्याहारग्रहणाय वर्णाः अक्षराणि परिसामस्त्येन भण्यन्ते संख्याक्रियन्ते परिपाट्या प्रकाश्यते। च पुनस्तेषां पूर्वोक्तानाम् अइउऋलृ अक्षराणां समानसंज्ञा समान इति नाम विधीयते क्रियते। अथवा । अभिधीयते कथ्यते । ननु पञ्चानामकारादीनां न्यासवैसादृश्ये कथं समानसंज्ञा संजायतीत्यत्रोच्यते । एकमात्रत्वेन समानत्वमेतेषाम् ॥

नैतेषु सूत्रेषु सन्धिरनुसन्धेयोऽविदक्षितत्वात् ।

“विदक्षितस्तु संधिर्भवतीति नियमात् ॥”

ननु अइउऋलृ इत्यादिषु सूत्रेषु संधिः कथं न कृतस्तत्राह । नैतेष्विति ॥ एतेषु उक्तवक्ष्यमाणेषु सूत्रेषु संधिर्नानुसन्धेयः न कर्तव्यः । कस्मात् अविदक्षितत्वात् । वक्तुमिष्टो विदक्षितः । यद्वा वक्तुमिच्छा विवक्षा विवक्षा जाता अस्तेति विदक्षितः न विदक्षितः अविदक्षितः तस्य भावोऽविदक्षितत्वं तस्मादविदक्षितत्वात् वक्तुमर्वाडितत्वात् । हेत्वन्तरमाह । विदक्षितस्तु । तु पुनः विदक्षित एव संधिर्भवति न अविदक्षित इति नियमात् । शुर्वाभ्यानिश्चयात् । यत्र संधौ कृते कार्यभ्रंशो भवति सोऽविदक्षितः संधिर्यथा । अइउऋलृ इत्यस्य च्छर्त्त इति स्यात् । यत्र च संधौ कृते कार्यमिद्धिर्भवति स विदक्षितः संधिः । यथा—ईच ऊच एच खे । इत्यादिषु न निषेधः ॥

लौकिकप्रयोगनिष्पत्तये समयमात्रत्वाच्च ॥

हेतुमाह । लौकिक इति । लोकेऽन्ते विलोकेऽन्ते शब्दाऽपशब्दा अनेनेति लोको व्याकरणम् । लोके भवा लौकिकाः अनादिसिद्धास्ते च ते प्रयोगाश्च लौकिकप्रयोगास्तेषां निष्पत्तिः सिद्धिः लौकिकप्रयोगनिष्पत्तिस्तस्यै लौकिकप्रयोगनिष्पत्तये । समयमात्रत्वात् सूचनामात्रकृतत्वात् विभक्त्यादिसंकेतरूपत्वाच्छास्त्रस्येति संधिर्न कृतः । च—शब्दो हेत्वन्तरसूचकः । अत्र केप्याहुः । लोके भवाः लौकिका बालास्तेषां प्रयोगनिष्पत्तिस्तस्यै सूचनमेवोक्तमत्रास्तीति भावः । अस्य व्याकरणस्य संकेतरूपत्वात् । विभक्त्यनुपलभेऽपि यथानुसारेण सांकेतिकं पदं व्यवहर्त्तव्यम् । कृते हि संधिकार्ये अच्छर्त्त इति पदं भवति, तत्पाठे मन्दबुद्धयो जनाः सायासाः संजायन्ते यकारादीनां च स्वरसंज्ञाप्रसक्तिर्भवति अतोऽत्र संधिर्न कृतः ॥

ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः सवर्णाः ॥

एतेषां ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः परस्परं सवर्णा भण्यन्ते ॥

अथैतान्धे भिन्नतया विवृण्वन्नाह । ह्रस्वेति । ह्रमति हीयते दीर्घापेक्षया इति ह्रस्वः । दिदृणाति विदारयत्युच्चार्यमाणो मुखमिति दीर्घः । प्लुते लंघते ह्रस्वदीर्घाविति प्लुतः । ततो ह्रस्वाश्च दीर्घाश्च प्लुताश्च ह्रस्वदीर्घप्लुतास्ते च ते भेदाश्च ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः १-३ सदृशाः वर्णाः सवर्णाः । (स्रोर्वि० । सवर्णे०) एतेषां समानानां ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः परस्परमन्यान्यं स्वजातीयेन सवर्णाः भण्यन्ते कथ्यन्ते । यथा-अ १ ह्रस्वः । आ २ दीर्घः । आ ३ प्लुतः । इ १ ह्रस्वः । ई २ दीर्घः । ई ३ प्लुतः । उ १ ह्रस्वः । ऊ २ दीर्घः । ऊ ३ प्लुतः । ऋ १ ह्रस्वः । ॠ २ दीर्घः । ॠ ३ प्लुतः । ए १ ह्रस्वः । ऐ २ प्लुतः । एतेषां समानामेव सवर्णत्वं न तु सन्ध्यक्षराणाम् । तेन हरे अग्रे-ए इत्यत्र (सवर्णे०) इति न भवति ॥

लोकाच्छेषस्य सिद्धिः ॥ इति वक्ष्यति ॥

ननु सरस्वतीवृत्तसूत्रेष्वनुक्तं ह्रस्वादीनां लक्षणं कुतो ज्ञायते इत्यत आह । सूत्रम् । (लोकाच्छेषस्य सिद्धिः) त्रिषदमिदं सूत्रम् । लोकात् ५-१, शेषस्य ६-१ सिद्धिः १-१ ॥ शेषस्य इह व्याकरणेऽनुक्तस्य सिद्धिर्निष्पत्तिर्लोकादन्यव्याकरणात् ज्ञेया । लोकाद्गुरुपरंपर्याद्वा अवगन्तव्येति शेषः । अस्य ग्रन्थस्यान्ते इति पदं वक्ष्यति कथयिष्यति ॥

ततो लोकत एव ह्रस्वादिसंज्ञा ज्ञातव्या ॥ एकमात्रो ह्रस्वः द्विमात्रो दीर्घः त्रिमात्रः प्लुतः व्यञ्जनं चार्द्धमात्रकम् ॥

ततस्तस्मात्कारणाल्लोकतोऽन्यव्याकरणादेव ह्रस्वादिसंज्ञा ज्ञातव्या । तथाहि तदेव लोकोक्तमेव ह्रस्वादीनां लक्षणमाह । एकद्वित्रिमात्रा ह्रस्वदीर्घप्लुताः । एकमात्रेति । एकमात्रा उच्चारणकालो यस्य स एकमात्रो ह्रस्व उच्यते । “मात्रा कालविशेषः स्यात्” । अक्षिस्पन्दनप्रमाणः कालो मात्रा । द्वि मात्रे उच्चारणकालो यस्य स द्विमात्रो दीर्घः । तिस्रो मात्रा उच्चारणकालो यस्य स त्रिमात्रः प्लुतः । अर्द्धमात्राया भवम् अर्द्धमात्रक व्यञ्जनमुच्यते । केचित्तु व्यञ्जनं चार्द्धमात्रकमिति बोधयन्ति । व्यञ्जनस्य मात्राऽनधिकारित्वात् ॥ यतः-“चाषो वदत्येकमात्रं द्विमात्रं वायसो वदेत् ॥ त्रिमात्रं च शिखी ब्रूयान्कुलश्चार्द्धमात्रकमिति ॥”

एषामन्येष्युदात्तादिभेदाः सन्ति । उच्चैरुपलभ्यमान उदात्तः । नीचैरनुदात्तः । समवृत्त्या स्वरितः । साऽनुनासिको निरनुनासिकश्च ॥

किमेतावन्त एव भेदा इत्याशङ्क्याह । एषामित्यादि ॥ एषां समानानां ह्रस्वादिभेदा-

भिन्नानामप्यन्येऽपि लोकगम्या उदात्तादिभेदाः । उदात्तः १, अनुदात्तः २, स्वरितः ३ इति त्रयो भेदास्तन्ति । उदात्तादीनां लक्षणमाह । उच्चैरित्यादि ॥ वेदपाठकरण-
न्यासे उच्चैः स्थाने उपलभ्यमानः प्राप्यमाण उच्चार्यमाणो वा उदात्तः प्रोच्यते ।
नीचैः स्थाने उच्चार्यमाणोऽनुदात्तः । नोच्चैर्न नीचैरिति समवृत्त्या स्वरेण उच्चार्य-
माणो वर्णः स्वरितः । उदात्तादीनां तु प्रयोजनं वेदेष्वेव । अत्र तु प्रसङ्गवशादुक्तम् ।
मुखनासिकाभ्यां कृत्वा उच्चार्यमाणो वर्णः सानुनासिकः । तद्विपरीतो निरनुनासिकः ।
निर्गता नासिका उच्चारणकाले यस्मात्स निरनुनासिकः । किन्तु केवलं मुखनैवो-
च्चार्यमाणो वर्ण इत्यर्थः । सानुनासिको निरनुनासिकश्चेति पदं कचिन्न दृश्यतेऽपि ।
अनयोरत्र लक्षणस्यानुक्तत्वात् । अथ समाहृत्याह । यथा । पंच समानाः । ह्रस्व-
दीर्घप्लुतभेदात् पञ्चदश १५ । तेषु उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् पञ्चचत्वारिंशत् ४५
भवन्ति । ते च सानुनासिकनिरनुनासिकभेदान्नवन्ति ९० भेदाः समानानाम् ॥

एऐओऔ संध्यक्षराणि ॥ एषां ह्रस्वा न सन्ति ॥ उभये स्वराः ॥

अकारादयः पञ्च चत्वार एकारादयश्च उभये स्वरा उच्यन्ते ॥

सूत्रम् (एऐओऔ सन्ध्यक्षराणि) द्विपदमिदं सूत्रम् । एऐओऔ १-३ सांके-
तिकत्वात् जस्रलोपः । यद्वा ए १-१ ऐ १-१ औ १-१ औ १-१ सांकेतिकानि
व्यत्वारि पदानि । एवं पञ्चपदम् । संधावक्षराणि सन्ध्यक्षराणि । यथा समानानामेव
संधिना कृत्वा एषां निष्पत्तिः । यथा-आकारैकारयोगे एकारः । अकारैकारयोगे
ऐकारः । अकारोकारयोगे ओकारः । अकारौकारयोगे औकारः । यद्वा समानानां
व्यञ्जनानां संधौ मध्ये वर्तत इति संध्यक्षराणि । इति संध्यक्षरसिद्धिः । संध्यक्षर १-३
(जवृक्षतोः शिः) इ (नुमयमः) इकारात्पूर्वं नुमागमः (नोपधायाः) रस्थाने
रा (पुत्रो णो०) स्वर० । ए, ऐ, ओ, औ, एतानि चत्वार्यक्षराणि संध्यक्षरसंज्ञकानि
भवन्ति । ततश्च एषां संध्यक्षराणां ह्रस्वभेदा न भवन्ति एकमात्रकाभावात् । दीर्घप्लुता-
भवन्ति । परसवर्णत्वं न । एतेषां सन्ध्यक्षराणामष्टचत्वारिंशद्भेदा भवन्ति । यथा-
चतुर्णांसंध्यक्षराणां दीर्घप्लुतभेदात् अष्ट । तेषां चाष्टानां प्रत्येकम् उदात्ता १-
ऽनुदात्ता २ स्वरिता ३ भेदाच्चतुर्विंशतिः २४ । तेषां च सानुनासिकनिरनुनासिकभे-
दादष्टचत्वारिंशदिति ४८ ॥

अथ समानसंध्यक्षराणामिति मिलितानां संज्ञामाह । सूत्रम् । (उभये स्वराः)
द्विपदमिदं सूत्रम् । उभौ प्रकारौ अवयवौ येषां ते उभये । उभय १-३ (जती ।
अ इ ए) स्वराः स्वयमनाश्रितत्वेन राजन्ते शोभन्ते इति स्वराः १-३ (सवर्णे० ।
स्रोर्वि०) अकारादयः पञ्च अ इ उ ऋ लृ । चत्वार एकारादयश्च ए ऐ ओ औ ।
एते उभये मिलिताः नवसंख्याः स्वरा उच्यन्ते कथ्यन्ते । चकारात् समानानां
ह्रस्वदीर्घभेदमिलनेन चतुर्दश स्वरा भवन्ति । यथा-अया ईई उऊ ऋऋ लृलृ

एए ओऔ । केचित्तु अकारादयः पंच । उभये उभयप्रकाराः ह्रस्वदीर्घा इति, चत्वार एकारादयश्च स्वरा उच्यन्ते इति व्याकुर्वति । परं तत्सूत्राज्जुसारतः । यदा उभये इत्यनेन अकारादय एव उभयप्रकारा गृह्यन्ते तदा चत्वार एकारादय इति सूत्रे कुतः प्राप्यते ॥

अवर्जा नामिनः ॥ अवर्णवर्ज्याः स्वरा नामिन उच्यन्ते ॥

अथैष्वेव विपेशमाह । सूत्रम् (अवर्जा०) द्विपदं सूत्रम् । अम् अवर्णं वर्जयन्तीत्य-
वर्जाः १-३ (सवर्ण० । स्रो०) नामिन् १-३ स्वर० (स्रोवि०) अवर्णवर्ज्याः अकारा-
काररहिताः स्वराः ई ई उऊ ऋॠ लृॠ एऐ ओऔ एते नामिन उच्यन्ते । नमनं
नामः सोऽस्त्येष्विति नामिनः । अवर्णो नामी नोच्यते । लिप्तिन्यासे तस्य सरलत्वात् ॥

**अनुक्रान्तास्तावत्स्वराः । अथ प्रत्याहारजिग्राहयिषया व्यञ्जनान्य-
नुक्रामति ॥**

अथ स्वरोपसंहारमाह । अनुक्रान्ता इत्यादि ॥ तावदादौ स्वरा अनुक्रान्ताः
अनुक्रमेण कथिताः ॥ अथ व्यञ्जनान्याह । व्यञ्जयन्ते प्रकटीक्रियन्ते अर्थाः प्रत्या-
हारा वा एभिरिति व्यञ्जनानि । कया । ग्राहयितुमिच्छा जिग्राहयिषा प्रति कार्य-
कार्यमाहिष्यन्ते आनीयन्ते इति प्रत्याहाराः अवादयस्तेषां प्रत्याहाराणां जिग्राह-
यिषा प्रत्याहारजिग्राहयिषा तया प्रत्याहारजिग्राहयिषया कृत्वा व्यञ्जनान्यनुक्रामति,
अनुक्रमेण कथयति ॥

हयवरल ॥ अणनडम ॥ झढधधभ ॥ जडदगव ॥ खफछठथ ॥

चटतकप ॥ शपस ॥ आद्यन्ताभ्याम् ॥ प्रत्याहारं जिघृक्षता आद्य-

न्ताभ्यामेते वर्णा ग्राह्याः । आदिवर्णोन्त्येन सह गृह्यमाणस्तन्नामा प्रत्या-

हारः । तथाहि । अकारो बकारेण सह गृह्यमाणोऽवप्रत्याहारः ॥

कानि तानि व्यञ्जनानि । सूत्रम् । इश्च यश्च वश्च यावत्सश्च इति द्विद्वः १-३ सांके-
तिकम् । इ य यावदाद्यन्ताभ्यां द्विपदम् । आदिश्च अन्तश्च अद्यन्तौ ताभ्याम् ३-२
(अद्भि) अथवा ५-२ । यदा हयवरलेति त्रयस्त्रिंशदपि प्रथमैकवचनान्तानि सांके-
तिकानि पदानि । आद्यन्ताभ्यां तृतीयादिवचनान्तम् । एवं चतुस्त्रिंशत्पदं सूत्रम् ।
कोचित्तु आद्यन्ताभ्यामित्येकपदं सूत्रं पृथक् मन्यन्ते । क ख ग घ ङ इति क्रमे विहाय
हयवरलेति क्रमः प्रत्याहारग्रहणार्थं कृतः । प्रतिकार्यमाहिष्यते इति प्रत्याहारस्तं
प्रत्याहारं जिघृक्षता ग्रीहीतुमिच्छता छात्रेण पुरुषेण वा आद्यन्ताभ्यां कृत्वा आद्य-
न्तवर्णाभ्यां सह एते हकारादयः सकारपर्यन्ता वर्णास्त्रयस्त्रिंशदसा ग्राह्याः ॥ प्रत्या-
हारं व्यञ्जयन्नाह । आदिवर्णः आदौ वर्णः आदिवर्णः सोऽयमन्तःस्थेन वर्णेन अक्षरेण

सह गृह्यमाणः उच्चार्यमाणो वा अवप्रत्याहारादिस्तन्नामा प्रत्याहार उच्यते । तदेक
आद्यन्तकं, वर्णात्मकमेव नाम यस्य स तन्नामा अकार इत्यादि सुगमं न वरम् ॥

स च अइउकलृएऐओऔह्यवरलञणनढमझढधभजडदगञ इत्येता-
वत्संख्याकः संपद्यते । चटतकप इति चपप्रत्याहारः । जडदगव
इति जवप्रत्याहारः । झढधभ इति झभप्रत्याहारः ॥

स च अवप्रत्याहारः । इत्येतावत्संख्याक इति । इत्यमुना प्रकारेण एतावता
एकोनविंशद्वर्णप्रमाणा संख्या यावत्संपद्यते भवति । आकारादिसवर्णग्रहणात्तु चतु-
स्त्रिंशद्वर्णप्रमाणसंख्या यस्य सः । एवं चटतकप इति पञ्चभिरक्षरैः चपप्रत्याहारो
भवति । आद्यन्तयोश्चकारपकारग्रहणेन चपः । एवं जडदगव इत्यत्र जकारवकार-
योर्ग्रहणेन जवः । एवं झढधभ इत्याद्यन्तयोर्ज्ञकारभकारयोर्ग्रहणेन झभः ॥

एवं यत्रयत्र येनयेन प्रत्याहारेण कृत्यं सप्त तत्रतत्र ग्राह्यः ॥

[संख्यानियमस्तु नास्ति] ॥

एवममुना प्रकारेण यत्रयत्रोदाहरणे येनयेन प्रत्याहारेण सह कृत्यं कार्यं भवति
सप्त प्रत्याहारस्तत्रतत्रोदाहरणे ग्राह्यः ॥ संख्यानियमस्तु नास्ति । प्रत्याहाराणां संख्या-
नियमो नास्ति । यतः इयंत एव प्रत्याहाराः सन्तीति केप्याहुः । अनियमं व्यावर्त्त-
यितुमाह । संख्येति । अयमर्थः । न नियमः अनियमः संख्याया अनियमः संख्या-
नियमः । प्रत्याहाराणां संख्यायाः अनियमो नास्ति । किं तर्हि नियम एव । कथम् ।
आह—यतः । “हसो १ झवो २ जव ३ श्रैव यप ४ श्राव ५ इल ६ श्रपः ७ ॥
जमो ८ झभः ९ खसः १० प्रोक्तो झस ११ श्र छत १२ ईरितः ॥ ११ ॥ यमो १३
हवः १४ खप १५ श्रोक्तो डवश्च १६ ढभ १७ इप्पते ॥ रसो १८ वसः १९ शसः
२० ख्यातो झप २१ श्राव २२ उदाहृतः ॥ २ ॥ ऊ २३ उच्यते ततः प्राज्ञैः
प्रत्याहारा उदीरिताः ॥ सौत्रा एते स्फुटं ज्ञेयास्तथा चान्ये यथामति ॥ ३ ॥ ” यदि वा
“भ व ल त एकैकस्माद्ग्राम्पां मः स्यात्पवौ चतुर्भ्यः स्तः ॥ सः पङ्म्यः स्यादित्यं
प्रत्याहारास्तु विंशतिर्ज्ञेयाः” ॥ झभ १ अव २ इल ३ छत ४ यम ५ जम ६ यप
७ झप ८ खप ९ चप १० अव ११ हव १२ जव १३ झव १४ हस १५ वस १६
रस १७ झस १८ खस १९ शस २० एवमेते विंशतिः प्रत्याहाराः ॥

इसा व्यञ्जनानि ॥ हकारादयस्सकारान्ता वर्णा हसा व्यञ्जनानि भव-
न्ति । स्वरहीनं व्यञ्जनम् । तेष्वकारः मुखोच्चारणार्थत्वादित्संज्ञकः ॥

अयं हसानां संज्ञामाह । सूत्रम् (हसा व्यञ्जनानि) हस १-३ (सवर्णे०।स्रोः०) व्यञ्ज्यन्ते प्रकटीक्रियन्ते अर्थां यैस्तानि व्यञ्जनानि । अथवा । विगतमञ्जनं स्वरलक्षणं येभ्यस्तानि १-३ जस् (जस्शसोः शिः । नुमयमः । नोपघायाः) स्वर० । इकार-मकाराभ्यां सकारं यावत्त्रयस्त्रिंशदक्षराणि हसाः हससंज्ञानि प्रोच्यन्ते । द्वितीयनाम्नि व्यञ्जनानि प्रोच्यन्ते । व्यञ्जनलक्षणमाह । स्वरहीनं व्यञ्जनं यत्स्वरहीनं तद्व्यञ्जनं यत्स्वरेभ्यो हीनं रहितम् । यद्वा स्वरैभ्यो हीनं व्यतिरिक्तम् । यद्वा । स्वरत्वहीनमप्यं यदक्षरं तत् व्यञ्जनसंज्ञं कथ्यते । ननु हकारादयः सस्वराः वर्णाः कथं व्यञ्जनसंज्ञाः इत्याह । तेषु व्यञ्जनेषु अकारः सुखोच्चारणार्थत्वात्, सुखेनोच्चारणमेव अर्थः प्रयोजनं यस्य सः सुखाच्चारणार्थस्तस्य भावः सुखोच्चारणार्थत्वं तस्मात् इत्संज्ञकः ॥

कार्यायेत् ॥ प्रत्ययाद्यतिरिक्तः कस्मैचित्कार्प्यायोच्चार्यमाणो वर्ण इत्संज्ञो भवति ॥ यस्येत्संज्ञा तस्य लोपः । वर्णादर्शनं लोपः । वर्णविरोधो लोपश्च ॥

इलक्षणमाह । (कार्यायेत्) द्विपदं सूत्रम् । कार्याय ४-१ (डे अक् । ए अय् । सवर्णे०) स्वर० । इत् एति गच्छति इत् १-१ (हसेपः०) पदद्वयेन संधिः (अ इ ए) ॥ प्रत्ययादीति ॥ आदिशब्दात्प्रत्ययागमोपदेशादेशेभ्यः अतिरिक्तोऽधिकाः, प्रत्ययादतिरिक्तः अप्रत्ययादिः, आगमातिरिक्तो नुडागमादिः, उपदेशः शिष्याख्यारूपः ह्यवरलेत्यादिः, आदेशः 'पुंसोऽसुङ्' इत्यादिरूपः, एषु कस्मैचित्कार्प्यायोच्चार्यमाणो वर्ण इत्संज्ञकोऽनुबन्धसंज्ञो भवति इति ॥ कृत्यमाह । यस्येत्संज्ञा तस्य लोपः क्रियते । उच्चरितप्रध्वंसिनो ह्यनुबन्धा इति ॥ लोपलक्षणमाह । वर्णानामक्षराणामदर्शनमविलोकनं प्रध्वंसाभावो लोप उच्यते । वर्णानां विरोधः संधिकार्यवर्जनं यस्मिन्स लोप एव लोपश्च कथ्यते । एकं वर्णं विनाशयति अन्यस्योत्पत्तिं प्रतिबध्नातीति लोपश्च । तत्कार्यम् लोपश्च पुनर्न संधिः । यथा । वे आगता इत्यादि ॥

मित्रवदागमः । शत्रुवदादेशः ॥ स्वरानन्तरिता हसाः संयोगः ॥

कुचुटुतुपु वर्गाः ॥ उकारः पञ्चवर्णपरिग्रहणार्थः ॥

आगच्छतीति आगमः । आगमो मित्रवत् । यथा मित्रं मित्रस्य समीपे आगत्योपविशति तयागमोऽप्यप्याति । यथा 'नः सकृ छते' सगादिः ॥ आदेशः शत्रुवत् । यथा शत्रुः शत्रुं विनाश्य तत्स्थाने तिष्ठति तथा आदेशोऽपि आदेशिनं विनाश्य तस्य स्थाने भवति । शसः । सकारस्य नकारादेशवत् ॥ अयं संयोगसंज्ञामाह । 'स्वरानन्तरिताः' इति ॥ 'स्वरानन्त०' त्रिपदमिदं सूत्रम् । अन्तरं जातं प्रेषति अन्तरिताः न अन्तरिताः अनन्तरिताः स्वरैरन्तरिताः स्वरानन्तरिताः ईदृशा हसा व्यञ्जनवर्णाः संयोगसंज्ञा उच्यन्ते । अत्र बहुवचनं जात्यभि-

प्रायेण । तेन द्वयोरपि हसयोः संयोगः संयोगसंज्ञा स्यात् । यद्वा हसौ च हसाश्च हसा
एकशेषः समासः । संयोगकार्यं तु (संयोगान्तस्य लोपः) इत्यादि ॥ वर्गसंज्ञा-
माह । कुचुटुतुपु इति 'कुचु०' द्विपदमिदं सूत्रम् । कुश्च चुश्च टुश्च तुश्च पुश्च कुचु-
टुतुपु १-३ सांकेतिकम् । वर्गाः १-३ (सवर्णे० । ओर्वि०) एते पञ्च वर्गसंज्ञका
भवन्ति । तत्कार्यम् (स्तोः श्रुभिः श्रुः । श्रुभिः श्रुः । कुचोः कुः पौ वा) इत्यादि ।
उकारे हेतुमाह । उकार इति ॥ स्वरेषु पञ्चमी मात्रा उकारः तेन 'कु' इत्युक्त कव-
गवड । 'चु' इत्युक्ते चछजसञ । 'टु' इत्युक्ते टठडढण । 'तु' इत्युक्ते तयदघन ।
'पु' इत्युक्ते पफवभम । इत्येतानि पञ्चपञ्चाक्षराणि गृह्यन्ते ॥

अरेदो नामिनो गुणः ॥ नामिनः स्थानिका अर् एत् ओत् एते
गुणसंज्ञका भवन्ति ॥ आरैऔ वृद्धिः ॥ आ आर् ऐ औ एते
वृद्धिसंज्ञका भवन्ति ॥

अथ गुणसंज्ञामाह । अरेदो० इत्यादि ॥ अर् च एञ्च ओश्च एषां समाहारः अरेदो १-३
साङ्केतिकम् । अत्र तपरकरणमसंदेहार्थम् । नामिनः ६-१ स्वर० (ओ० । इवे । उ
ओ) गुणः १-१ (ओ०) यथा अर् १-१ एत् १-१ ओ १-१ नामिनः ६-१
गुणः १-१ इति पञ्चपदं वा सूत्रम् । नामिस्थानिका नामिनां स्थाने जाताः ऋका-
रस्य ऋकारस्य च अर् । इकारस्य ईकारस्य च ए । उकारस्य ऊकारस्य च ओ ।
एते च त्रयो गुणसंज्ञका भवन्ति । लृकारस्तु सावर्ण्याद्ग्राह्यः, तेन लृकारस्य अलृ
गुणः । तत्कार्याणि (गुणः । उपवाया लघोः) इत्यादीनि ॥ अथ वृद्धिसंज्ञामाह ।
(आरैऔ०) इति ॥ आश्च आर् च ऐश्च औश्च एषां समाहारः आरैऔ १-३
साङ्केतिकत्वादिभक्तिलोपः । वृद्धिः १-१ (ओर्वि०) अथवा । आ १-१ आर्
१-१ ऐ १-१ औ १-१ वृद्धिः १-१ एवं पञ्चपदं सूत्रम् । अकारस्य आ वृद्धिः ।
ऋवर्णस्य आर् वृद्धिः । इवर्णस्य एकारस्य च ऐ वृद्धिः । उवर्णस्य ओकारस्य च औ
वृद्धिः । एते चत्वारो वृद्धिसंज्ञका उच्यन्ते । ऋकारलृकारयोः सावर्ण्यादिव लृकार-
स्यालृ वृद्धिः । तत्कार्याणि (आदिस्वरस्य ञिणिति वृद्धिः । धातोर्नामिनः । अत
उपवायाः) इत्यादीनि ॥

अन्त्यस्वरादिष्टिः ॥ अन्त्यो यः स्वरस्तदादिवर्णष्टिसंज्ञको
भवति ॥ अन्त्यात्पूर्वं उपधा ॥ अन्त्यादर्धमात्रात्पूर्वो यो
वर्णः स उपधासंज्ञको भवति ॥

अथ ष्टिसंज्ञामाह । अन्त्यस्वरादिः १-१ टिः १-१ द्विपदम् । अन्ते भवः अन्त्यः
अन्त्यो योऽसौ स्वरः अन्त्यस्वरः स आदौ यस्य सोऽन्त्यस्वरादिः १-१ (ओ०) टि-
१-१ (ओ०) मध्ये (विसर्जनीयस्य सः । श्रुभिः श्रुः) स्वर० । अन्त्यो यः स्वर-
स्तदादिवर्णः स अन्त्यस्वरं एव आदौ यस्य सोऽन्त्यस्वरादिस्तेन सदेव अन्त्यस्वराः

दारभ्य वर्णष्टिसंज्ञो भवति । अथवा । अन्त्यः स्वरस्तदादिवर्णश्च सोन्त्यस्वर एव आदौ यस्य सोऽपि वर्णष्टिसंज्ञको भवति । स्वराश्वशब्दस्य अन्तिमः स्वर एव टिसंज्ञः । हसान्तशब्दस्य अन्त्यो हसस्तत्पाश्चात्यः स्वरश्च द्वावपि टिसंज्ञकौ इत्यर्थः । तत्कार्यं तु (डिति टेः) इत्यादि । यथा अचिंत्यमहिमा हरौ सखा । अयोपधा-संज्ञामाह । सूत्रम् । अन्त्य ५-१ (डसिरत् । सवर्णे०) पूर्व १-१ (ओव०) उपधा १-१ (आपः) त्रिपदम् । अन्त्यादर्धमात्रात् केवलादन्त्यादक्षरात्पूर्वो यो वर्णः स उपधासंज्ञको भवति । तत्कार्याणि । (नोपधायाः । अत उपधायाः) इत्यादीनि राजन्शब्दवत् ॥

असंयोगादिपरो ह्रस्वो लघुः । विसर्गाऽनुस्वारसंयोगपरो दीर्घश्चगुरुः ॥

अथ लघुसंज्ञामाह । असंयोगादीति । असंयोगादपः संयोगविसर्गाऽनुस्वाराः परे अग्रस्था यस्मात्स संयोगादिपरः न संयोगादिपरः असंयोगादिपरः एवंभूतो ह्रस्वो वर्णो लघुरुच्यते । तथा चोक्तं प्राकृतचठन्दोग्ये-“पिबुडी लहु अंकुडउ, केवल वन्न उ जोय । ए तीनउ लघु जानिये, अवर सबे गुरु होय” ॥ १ ॥ यथा । क कि कु तथा अ इ उ ऋ ल एतेषामग्रे विसर्गानुस्वारसंयोगा न भवन्ति तदा एतेषा लघु-सज्ञा । अथ गुरुसंज्ञामाह । विसर्गानुस्वार इति । विसर्गानुस्वारसंयोगाः परे अग्रे वर्तमाना यस्मात्स विसर्गानुस्वारसंयोगपरः । विसर्गपरो यथा अः । अनुस्वारपरः अम् । संयोगपरो यथा अस्य । एवंभूतो ह्रस्वोऽपि गुरुः पुनर्दीर्घश्च । आ ई ऊ का की कू रूपः स्वभावादेव गुरुच्यते ॥

वर्णग्रहणे सवर्णग्रहणं कारग्रहणे केवलग्रहणम् । तप-
रकरणं तावन्मात्रार्थम् ॥ मुखनासिकावचनोऽनुना-
सिकः ॥ मुखनासिकाभ्यामुच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकः ॥

इति संज्ञाप्रक्रिया ।

मुखनासिकाभ्यामिति रूढिपदम् अन्यथा द्विवचनान्तं न संभवाति । यथोक्तं प्रक्रि-
याकौमुद्याम् । द्वंद्वश्च प्राणिद्वयसेनागानाम् । एषा द्वंद्व एकवत्ताध्यः । एकवचनातो
भवतीत्यर्थः । प्राण्यङ्गे दन्तौष्ठम्, मुखनासिकम् । तुर्यागे मार्दाङ्गिकषाणविकम् । से-
नाङ्गे-रथिकाश्वारोहम् इति वचनात् मुखनासिकाभ्यां द्वाभ्यामुच्चार्यमाणो वर्णोऽनुना-
सिकसंज्ञ उच्यते । जणनडम् अनुनासिका इति।मुखादनु पश्चात्नासिका स्पृशन्तीत्य-
नुनासिकाः चतुर्दश स्वराः १४, त्रयस्त्रिंशद्वचजनानि ३३, अनुस्वारः १, विसर्गः १,
जिह्वामूलीयः १, उपध्मानीयः १, प्लुतश्च १ एवं द्विषश्चाशदक्षराणि ५२ । एतेषामष्टौ
स्यानानि संति तान्याह।अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः १।इनुपशानां तालु २ । ऋदुर-
पाणां मूर्द्धा ३ । लतुलसानां दन्ताः ४ । उपूपध्मानीयानामोष्ठौ ५ । जिह्वामूलीयस्य

जिह्वामूलम् ६ । अनुस्वारस्य नासिका ७ । एदैतोः कण्ठतालु ८ । ओदैतोः कण्ठोष्ठम् ९ । वकारस्य दन्तोष्ठम् १० । आ ई ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ऋताश्च एते एतेषां सवर्णग्रहणेनैव गृह्यन्ते । यवरैल्लज्जननञ्चमैश्च संयुक्तस्य हस्योरः स्थानम् । यतः—
“अष्टौस्थानानि वर्णानामुरः १ कण्ठः २ शिर ३ स्तथा ॥ जिह्वामूलं च ४ दन्ताश्च ५ नासिको ६ ष्ठी ७ च तालु ८ च” ॥ इति संज्ञाप्रक्रिया संज्ञाधिकारः ॥ “प्रक्रिया त्वधिकारोऽय” इति हेमचरिः । अथवा—“प्रक्रियानुत्पादने स्यादधिकारप्रकारयोः” ॥

अथ स्वरसन्धिः २.

अधुना स्वरसन्धिरभिधीयते ।

अबुनेति संज्ञाकथनानन्तरं स्वरसंधिरभिधीयते कथ्यते । अक्षराणामन्योन्यं संयानं मेलनं संधिः । तत्राप्यादौ स्वरसंधिः स्वराणां सन्धिः स्वरसंधिः । ननु सति अकारे इकारसंधिः आदवेयं कथं प्रतिपादितः । तत्रोच्यते । इकारः सावित्रीरूपः शक्तिरूपः । सा च सर्वजगत्सृष्टिकर्त्री तस्मात्पूर्वं प्रतिपादितः ॥

इ यं स्वरे ॥ इवर्णो यत्वमापद्यते स्वरे परे ॥ दधि आनय इति

स्थिते । दधू य आनय इति तावद्भवति ॥

सूत्रम् । (इ यं०) इ १-१ सांकेतिकम् यं २-१ (अम्शतो० । मोनु०) स्वरे ७ -१ (अ इ ए) सिद्धम् । यद्वा इश्च ईश्च इ १-१ (नपुंसकस्य) इति ह्रस्वः (नपुंसकस्यमोर्लृक्) वर्णग्रहणे सवर्णग्रहणमिति वचनात् इवर्ण इकार-ईकाररूपो यत्वं यकारमापद्यते प्राप्नोति स्वरे परे । ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदा इति अकारस्य स्वात्वे आकारस्यापि स्वरत्वं सिद्धमेव । दधि अये आनय (इ यं स्वरे) अनेन सूत्रेण इकारस्य यकारः । दधू आनय इति जातम् । ननु दधि आनयेत्यत्र (नामिनः स्वरे) इति नुमागमः कथं न क्रियते तत्राह । (नामिनः स्वरे) इति तु स्याद्विभक्तिसप्तकस्वरे परे भवति न त्वन्यत्र । तर्हि (यस्य लोपः) कथं न क्रियते तत्राह (यस्य लोपः) इति तु ईपि लङ्घिते कृते स्वरे यकारे च परे सति भवति न त्वन्यत्र । दधू आनयेत्यत्र (संयोगान्तस्य लोपः) इत्यस्य प्राप्ती (अतिर्द्धं वाहिरंगमन्तरंगे) इति यलोपनिषेधः । यद्वा (संयोगान्तस्य लोपः) इति स्वाभावि-
कसंयोगान्तविषयः । प्रक्रियायां तु (संयोगान्तस्य०) इति लोपे प्राप्ते (यणः प्रतिषेधो वाच्यः) ॥

हसेऽर्ह हसः ॥ स्वरात्परो रेफहकारवर्जितो हसो हसे परे द्विर्भवति ॥

इति धकारस्य द्वित्वम् ।

कृत्यान्तरमाह । सूत्रम् (हसे०) त्रिपदम् । हसे ७-१ (अ इ ए) र् च ह च इ न ह यत्र स अर्ह १-१ (हसेपः०) हस १-१ स्र (स्रो०) हसे अर्ह (एदो-

तोतः) अकारलोपः । स्वरहीनं० । सिद्धम् ॥ स्वरात् ह्रस्वस्वरात्परोऽग्रे वर्तमानो रेफहकारवर्जितोऽन्यो हसो हसप्रत्याहारसंबन्धी वर्णो हसे परे सति द्विर्भवति । द्वयोर्भावो द्वित्वम् । एकस्य द्वौ भवत इत्यर्थः । इति धकारस्य द्वित्वम् । द्वित्वे कृते पुनर्द्वित्वं न भवति अनवस्थादोषप्रसगात् । द्वित्वविधानाद्वावेव शिष्येते इति दधू, धू आनय इति जातम् ॥

झञे जवाः॥ झसानां झव परे जवा भवन्ति ॥ इति पूर्वधकारस्य दकारः ॥ वग्यो वग्येण सवर्ण इति वचनात् [यथासंख्यं वा वक्तव्यम्] (स्वरहीनं परेण संयोज्यम्) दद्वयानय इति सिद्धम् ॥

सूत्रम् (सवे०) ७-१ (अ इ ए) जवाः १-३ (सवर्ण० । स्रोवि०) वृत्तिः सुगमा ॥ अत्र सूत्रे झसानामिति पदम् (त्वसे चपा झसानाम्) इति सूत्रादनुवर्तते । अन्यत्राप्यनुवृत्तिः सरस्वतीदत्तसूत्रपाठक्रमादवगन्तव्या । अत्र तु मयान कथयिष्यते । अनेन सूत्रेण पूर्वधकारस्य दकारः । ननु झसास्त्रयोर्विंशतिः जवाः पञ्चैव तेन यथासंख्यमिति धकारस्य दकार एव कथं क्रियते तत्राह । सवर्णत्वात् धकारस्य दकारो भवति । ननु धकारदकारयोः सावर्ण्यं कथमित्याह । वग्यो वग्येण सवर्ण इति । वगं भवो वग्यो वर्णः वग्येण स्ववर्गान्तर्वर्तिना अक्षरेण सह सवर्णो भवति इति सवर्णत्वात् धस्य दः । यद्वा यथासंख्यं शठध जडदेत्यनेनापि धस्य दः । अत्र तु सवर्णत्वात् यथासंख्यमित्युभयत्रापि धस्य दकारो भवति । परम् अग्निमथू भ्यामित्यत्र सवर्णत्वादेव यकारस्य दकारो भवति न तु यथासंख्यम् । स्वरेण हीनं रहितं यदक्षरं तत्परेण अप्रस्थितेन स्वरेण वर्णेन सह संयोज्यम् । दद्वयानय इति सिद्धम् । एवं स्वरितं अस्तु-स्वस्त्यस्तु । हरि अनुभवः-हृर्यनुभवः ॥

गौरी अत्र गौर्घ्यत्र । अर्ह-इतिविशेषणाच्च रेफस्य द्वित्वं किंतु ।

रहाद्यपो द्विः ॥ स्वरपूर्वाद्देफादकाराच्च परो यपो द्विर्भवति ॥

(जलतुम्बिकान्यायेन रेफस्योर्ध्वगमनम्) स्वर इत्यनुवर्तते ॥

इकारोदाहरणमाख्याय ईकारोदाहरणमाह । गौरी अग्रे अत्र (इयं स्वरे) गौर्घ्यं अत्र इति जातम् । ततः अर्ह इति सूत्रोक्तविशेषणात् रेफहकारयोर्द्वित्ववर्जनादत्र रेफस्य द्वित्वं न भवति । ततः किं कर्तव्यमित्याह । सूत्रम् (रहाद्य०) रश्च इश्च अनयोः समाहारः रह तस्मात् रह ५-१ (ङसिरत् । सवर्ण०) यप १-१ स (स्रो०) द्वित्रिभ्यां सुच् । स्रो०) द्विस् १-१ (अव्ययादिभक्तेर्लुक्) इति लोपः (चपा अवे जवाः) सधिः । यपः अग्रे द्विः । अत्र (हवे । उ ओ) सिद्धम् । स्वरः पूर्व आदौ यस्य स स्वरपूर्वः तस्मात् स्वरात्परस्माद्देफात् हकाराच्चपरोऽग्रस्यो यपो द्विर्भवति । इति यकारस्य द्वित्वम् । (जलतु०) यथा तुवी० जलस्योपरि

तिष्ठति तथा रेफोपि वर्णस्योपरि गच्छति नत्वचः । स्वर० । गौर्यत्र इति सिद्धम् । केचित्तु (न दीर्वादाचार्याणाम्) इति दीर्घस्वरस्यादेफात्परस्य यस्यस्य द्वित्वं नेच्छन्ति तन्मते गौर्यत्र इति सिध्यति । एवं नदी एषा नद्येषा । इतोऽग्रे स्वरसंधि यावत्सर्वेष्वपि सूत्रेषु 'स्वरे' इति पदमनुवर्तते अन्वागच्छति । अनुक्तमपि ज्ञेयमित्यर्थः । यथा (इ यं स्वरे) इत्यत्र स्वरे इति पदं तथा (उ वम्) इत्यादिष्वपि प्राग्वत् ज्ञेयम् ॥

एवमन्यत्रापि यत्र न सूत्राक्षरैः कार्यसिद्धिस्तत्र सर्वत्र सूत्रांतरात्पदांतरानुवृत्तिर्ज्ञातव्या । ग्रंथभूयस्त्वभयान्नास्माभिलिख्यते ॥

एवममुना प्रकारेण अन्यप्रयोगेष्वपि यत्र केवलसूत्राक्षरैः कार्यसिद्धिर्न भवति तत्र प्रयोगे सूत्रांतरादन्यसूत्रात्पदांतरस्य अन्यपदस्यानुवृत्तिर्ज्ञेया । ग्रंथस्य शास्त्रस्य भूयस्त्वभयात् भूयसो भावो भूयस्त्वं ग्रंथस्य भूयस्त्वं तदेव भयं ग्रंथभूयस्त्वभयं तस्मात् ग्रंथभूयस्त्वभयात् प्राबुध्यभयात् सूत्रेसूत्रे तत्तत्पदमस्माभिर्न लिख्यते । केचित्तु आभिः सरस्वतीभिर्न लिख्यते स्म इति व्याकुरुवति । शेषं सुगमम् ॥

उ वम् ॥ उवर्णो वत्वमापद्यते स्वरे परे । (हसेऽहं हसः । शभे जयाः) मधु अत्र मद्धत्र ॥

सूत्रम् । (उ०) उ १-१ । सांके० । यद्वा । उश्च ऊश्च उ १-१ । (नपुंसकस्य०) इति ह्रस्वः । (नपुंसका०) वम् २-१ । (अम्शसो०) तपरस्वरणं विना काग्रहणं च विना वर्णं एव गृह्यते तेन न इत्युक्ते उवर्णः उकारो (ऊ) काररूपो यत्वं वकारं प्राप्नोति स्वरे परे । मधु अग्रे अत्र । अत्र (उ वम्) इति उकारस्य ऊकारस्य च वकारः (हसेऽहं हसः) इति घकागस्य द्वित्वम् । (शभे जयाः) इति पूर्वघकारस्य दकारः । स्वर० । मद्धत्र इति सिद्धम् । मधु क्षाद्रमत्र वर्तते । एवं वधू आसनम् वद्वासनम् ॥

ऋ रम् ॥ ऋवर्णो रत्वमापद्यते स्वरे परे । पितृ अर्थः पित्र्यः ।

लृ लम् ॥ लृवर्णो लत्वमापद्यते स्वरे परे । लृ अनुबन्धः लनुबन्धः ।

ए अय् ॥ एकारोऽ(अ) य् भवति स्वरे परे । ने अनम् नपनम् ।

ओ अव् ॥ ओकारोऽ(अ) व् भवति स्वरे परे । भो अति भवति ॥

सूत्रम् । ऋ १-१ स् सांकेतिकत्वात् सलोपः । र्म् २-१ (अम्शसो०) ऋवर्णस्य रकारो भवति स्वरे परे । पितृ अग्रे अर्थः (ऋ रम् । हसेऽहं हसः) स्वर० । पित्र्यः । सूत्रम् । लृ १-१ सांकेतिकम् । लम् २-१ (अम्शसो०) लृवर्णस्य लकारो भवति स्वरे परे । लृ अग्रे अनुबन्धः (लृ लम्) स्वर० । लृनुबन्धः । लृ लृकारो-

ऽनुबंधः इत्संज्ञो यस्य धातोः स लनुबंध उच्यते । एवम् ल अग्रे आकृतिः लाकृतिः ।
 ल इत् लित् । सूत्रम् । ए १-१ । सांके० । अय १-१ (हसेपः०) एकारस्य
 अय भवति स्वरे परे । णीञ् प्रापणे । णी (आदेः ण्यः स्रः) नी (भावे युद् ।
 युवोरनाकौ) इति युस्थाने अनः । गुणः । ने अन (ए अय्) अनेन एकारस्य
 अय भवति । स्वर० । (अतोऽम् । अम्श०) नयनम् इति सिद्धम् । सूत्रम् ।
 ओ १-१ । सांके० । अब् १-१ (हसेपः०) व्याख्या सुगमा । भो अग्रे अति
 (ओ अब्) स्वर० । भवति । इति सिद्धम् ॥

[गवादेरवर्णागमोऽक्षादौ वक्तव्यः] गो अक्षः गवाक्षः । गो इंद्रः
 गवेन्द्रः । गो अजिनम् गवाजिनम् । प्र ऊढः प्रौढः । प्र ऊढिः प्रौढिः ।
 स्व ईरम् स्वैरम् । स्व ईरिणी स्वैरिणी । अक्ष ऊहिनी अक्षौहिणी सेना ॥

गो आदिर्यस्य स गवादिस्तस्य गवादेः ६-१ (ङिति । ङस्य । स्त्रोर्विसर्गः)
 गवादेः अवर्णस्य आगमः अवर्णागमः १-१ (स्त्रो०) अक्ष आदिर्यस्य सः अक्षा-
 दिस्तस्मिन् अक्षादौ ७-१ (डेरौ डित्) डिस्वाट्टिलोपः । स्वर० । वक्तव्यः १-१
 (स्त्रो०) सिद्धम् । अत्र अकारागमे एव रूपसिद्धिः । वर्णग्रहणं तु चित्यम् । यद्वा ।
 अश्वासौ वर्णश्च अवर्णः । अकारवर्ण एव इत्यर्थः । गो अक्षः । अवर्णागमः
 (ओ अब्) स्वर० (सवर्णे०) गवाक्षः । गो इंद्रः । अवर्णागमः (ओ)
 स्वर० (अ इ ए) गोः पृथ्व्या इन्द्रः गवेन्द्रः । गो अजिनम् (गवादेरवर्णा-
 गमः०) (ओ अब्) स्वर० (सवर्णे०) गवाजिनं गोचर्म । प्र अग्रे ऊढः । अव-
 र्णागमस्य वैयर्थ्यात् न (सवर्णे दीर्घः सह) इति । किंतु (उ ओ) (ओ औ औ)
 प्रौढः । एवं प्र ऊढिः प्रौढिः । स्व अग्रे ईरम् । अवर्णागमः (अ इ ए । ए ऐ ऐ)
 स्वैरम् । एवं स्व ईरिणी स्वैरिणी । अक्ष अग्रे ऊहिनी अवर्णागमः (उ ओ । ओ
 औ औ) अक्षौहिणी । सेनाविशेषः । “सा सेनाक्षौहिणी नाम खागाष्टैकादिकै २१८७०
 गजैः । रयै २१८७०श्चैभिर्हयैस्त्रिभिः ६५६१० पंचगैश्च पदातिभिः ३२८०५०” इति ॥

[कचित्स्वरव्यकारः] यथाऽध्वपरिमाणे । गो यूतिः गव्यूतिः ।
 अन्यत्र गवां मिश्रीभावे गोयूतिः ॥

सूत्रम् । कचित्प्रयोगान्तरे यकारः स्वरवदवसेयः । स्वरेण तुल्यः स्वरवत् । स्वरे
 परे सति यत्कार्यं भवति तत् यकारे परेपि भवतीत्यर्थः । यथा अध्वपरिमाणे मार्गप्रमाणे

१ श्रुतिः इति पाठः । २ “अयुव च नागाग्निगुणा रथाश्च लक्षैकयोषा दद्याल्लघवाजिनः । पदाति-
 रूपाः पट्विंशकोट्याश्चाक्षौहिणीं तां मुनयो वदन्ति” इति छान्यब्राह्मणोऽक्षौहिणीलक्षणं दृश्यते ॥

वाच्ये सति गो अग्रे यूतिः अत्र यकारस्य स्वरवत्त्वात् (ओ अव्) स्वर० । गव्यूतिः क्रोशद्वयम् । अन्यत्र तु मार्गप्रमाणाभावे गवां मिश्रीभावः एकीभावः समूहीभवनम् । गोयूतिरित्येव तिष्ठति । सिद्धम् । ' एवं पितृ अग्रे यम् पिञ्च-मित्यापि ज्ञेयम् ॥ '

ऐ आय् ॥ ऐकार आय् भवति स्वरे परे । नै अकः नायकः ॥

औ आव् ॥ औकार आव् भवति स्वरे परे । तौ इह ताविह ॥

सूत्रम् । ऐ १-१ सांके० । आय् १-१ । (ह्रस्वपः०) ऐकारः आय् भवति स्वरे परे । नै अग्रे अकः । (ऐ आय्) स्वर० । नायकः । सूत्रम् । औ १-१ । सांके० । आव् १-१ (ह्रस्व०) औकारः आव् भवति स्वरे परे । तौ अग्रे इह । (औ आव्) स्वर० । ताविहेति सिद्धम् ॥

ख्योलोपश् वा पदांते ॥ पदांते स्थितानामयादीनां यकारवकार-योर्लोपश् वा भवति । ते आगताः त आगताः तयागताः । तस्मै एतत् तस्मा एतत् तस्मायेतत् । पटो इह पट इह पटविह ॥ तौ इमौ ता इमौ ताविमौ ।

(ख्योलोपश् वा पदांते) इति सूत्रम् । य च व् च ख्यौ तपोः ख्योः ६-२ । स्वर० । (ख्यो०) लोपश् १-१ । (ह्रस्वपः०) वा ३-१ (अव्यया०) पदांते ७-१ (अ इ ए) सिद्धम् । पदांते । आदिशब्दात् (ए अय् । ऐ आय् । ओ अव् । औ आव्) एभिः सूत्रैर्जातानामयादीनां सम्बन्धिनोर्यकारवकारयोर्वा लोपश् भवति । ते अग्रे आगताः । उभयत्रापि (ए अय्) एकत्र यकारलोपः । अन्यत्र । स्वर० ते आगताः तयागताः त आगताः । पटो इह पटविह पट इह । (ओ अव्) शेषं प्राग्वत् । एवं तस्मै आसनम् तस्मायासनं तस्मा आसनम् । तस्मै इदम् तस्मापिदम् तस्मा इदम् । असी इंदुः असाविंदुः असा इंदुः । तौ इमौ ताविमौ ता इमौ ॥

लोपशि पुनर्न संधिः । छंदसि तु भवति । हेसरे इति हेसस्व इति हेसरेति ॥

ननु त आगताः अत्र (सवर्णे०) । तथा पटइहेत्यत्र (अ इ ए) इति संधिः कथं न क्रियते तत्राह । लोपशीति । लोपशि कृते पुनः पूर्वापरवर्णयोर्मयोद्यत्न-स्वरूपः संधिः कार्यांतरसंधानं च न भवति । यथा त आगताः । राजभ्याम् अथ (आदि) इति आ न भवति । नद्युक्तमनित्यामिति क्वापि लोपशि कृतेपि संधि-र्भवति । यद्वा । छंदसि तु भवतीति तुशब्दात् कुत्रचित् लौकिकोदाहरणेपि लोपशि कृते संधिर्भवति । यथा दामोदरः राजाश्वः पंचाग्निः दंडिषु इत्यादिषु कार्यान्तरसं-

लागल ईपा लागलीपा । अद्य अये ओम् अद्योम् । शक अंघुः शकंधुः । कुल अटा कुलदा । सीमन् अंतः सीमंतः । पतत् अंजलिः पतंजलिः । सार अंगः सारंगः । इत्यादयोपि तथैव ज्ञेयाः । सूत्रम् (उ ओ) उ १-१ साके० । ओ ७-१ साके० । वृत्तिः कंठ्या । तव उदकम् तवोदकम् । गंगा उदकम् गंगोदकम् । सूत्रम् (ऋ अर) ऋ ७-१ । साके० । अर १-१ । (ह्रसेपः०) अर्थो वृत्तितो ज्ञेयः । तव अये ऋद्धिः (ऋ अर) [जलतुंबिकान्यायेन रेफस्योर्ध्वगमनम्] तवर्द्धिः इति सिद्धम् ॥

[कचिदार्] अवर्ण ऋवर्णे परे सह कचिदार् भवति । ऋण ऋणम् । ऋणार्णम् । प्र ऋणम् प्रार्णम् । वसन ऋणम् । वसनार्णम् । वत्स ऋणम् वत्सार्णम् । वत्सतर ऋणम् वत्सतरार्णम् । कंबल ऋणम् कंबलार्णम् । दश ऋणम् दशार्णम् ॥ [ऋते च तृतीया समासेऽपि] शीतेन ऋतः शीतार्तः । दुःखेन ऋतः दुःखार्तः । तृतीयेति किम् । परम ऋतः परमर्तः ॥

कचित् ७-१ (अव्यया०) आर् १-१ (ह्रसेपः० । चपा अवे०) वृत्तेरर्थो ज्ञेयः । कचित् प्रयोगातरे अवर्ण ऋवर्ण परे सति सह उभयोर्योगेन आर् भवति । ऋण ऋणम् (कचिदार् । रहाद्यपो द्विः) स्वर० । जलतुंबिका० । ऋणार्णम् । एवं ऋतशब्दे परे तृतीयासमासेऽपि आर् स्यात् । शीतार्तः । दुःखार्तः । वसनार्णम् कंबलार्णम् । दशार्णम् । वत्सतरार्णम् । प्रार्णम् ॥

लृ अल् ॥ अवर्ण लृवर्णे परे सह अल् भवति । तव लृकारः । तवल्कारः ॥ [ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वा वक्तव्यम् ।] [रलयोः सावर्ण्यं वा वक्तव्यम् ।] होतृ लृकारः होतृकारः होतृलृकारः । परि अंकः पर्यंकः पत्यंकः ॥

(लृ अल्) लृ ७-१ । सांके० । अल् १-१ (ह्रसेपः०) वृत्तेरर्थो ज्ञेयः । तव अग्रे लृकारः । (लृ अल् । रहाद्य०) । स्वर० । तवल्कारः । नन्वत्र लृकारोस्ति रृकारो नास्ति (रहाद्यपो द्विः) इति कथं लगति तत्राह । रलयोरिति । रृकारलृकारयोः सावर्ण्यं सदृशत्वं वक्तव्यम् । तेन (रहाद्यपो द्विः) इति कृकारस्य द्वित्वे तवल्कार इति सिद्धम् । रृकारलृकारयोः उपचारात् वाग्रहणाद्वा । वेदे ऋकारलृकारयोरपि सावर्ण्यं वक्तव्यम् ।

होत्लृकारः । (सवर्णे०) होतृकारः । अत्र ऋलृवर्णयोरसवर्णत्वेनापि रलयोरित्यनेन सावर्ण्यम् । “ऋलृवर्णस्यानिनोः प्रायः सावर्ण्यं रलयोर्भवेत् । तथा वेदे सवर्णत्वं स्यादकारलृकारयोः” ॥ परि अग्रे अंकः पर्य्यकः । एवम् पलि अग्रे अंकः पल्य्यकः । उभयत्रापि (इ यं स्वरे । रशाद्यपो द्विः) स्वर० । सिद्धम् ॥

ए ऐ ऐ॥ अवर्ण एकारे ऐकारे च परे सह ऐकारो भवति । तव एपा तवैया । तव ऐश्वर्य्यम् तवैश्वर्य्यम् ॥ ओ औ औ ॥ अवर्ण ओकारे औकारे च परे सह औकारो भवति । तव ओदनम् तवौदनम् । तव औन्नत्यम् तवौन्नत्यम् ॥

सूत्रम् । (ए ऐ ऐ) ए ७-१ । सांके० । ऐ ७-१ । सांके० । ऐ १-१ । सांके० । वृत्तिः कंठ्या । उदाहरणम् । तव अग्रे एपा । (ए ऐ ऐ) तवैया । तव अग्रे ऐश्वर्य्यम् (ए ऐ ऐ) तवैश्वर्य्यम् । इति सिद्धम् । सूत्रम् । ओ ७-१ । सांके० । औ ७-१ । औ १-१ सांके० । वृत्तिः कंठ्या । उदाहरणम् । तव ओदनम् (ओ औ औ) तवौदनम् । तव अग्रे औन्नत्यम् तवौन्नत्यम् । गंगा अग्रे ओवः गंगौवः ॥

[ओष्ठोत्त्वोर्वा समासे] अवर्णस्य ओष्ठोत्त्वोः परयोर्वा सह ओ भवति समासे सति । विंब ओष्ठः विंबोष्ठः विंबौष्ठः । स्थूल ओतुः स्थूलोतुः स्थूलौतुः । समासे इति किम् । तवौष्ठः ॥

इति स्वरसंधिः ।

ओष्ठश्च ओतुश्च ओष्ठोतू तयोः ओष्ठोत्त्वोः ७-२ (उबम्) स्वर० । वा ३-१ (अव्य०) औ १-१ । सांके० (ओ औ औ) समासे ७-१ । अवर्णस्य ओष्ठोत्त्वोः शब्दयोः परयोः ओष्ठोत्त्वोः ओकारेण सह वा अकारस्य ओकारो भवति समासे सति । पक्षे (ओ औ औ) यद्वा (ओष्ठोत्त्वोर्वा) इति तदा ओष्ठोत्त्वोः परयोः अवर्णस्य वा लोपो भवतीति व्याख्या । विंब अग्रे ओष्ठः । विंबाकारावोष्ठौ यस्य स विंबोष्ठः विंबौष्ठः । स्त्री चतुर्विंबोष्ठी विंबौष्ठी वा । अनेन एकत्र अकारलोपः । स्वर० । द्वितीये (ओ औ औ) तथैव स्थूलश्चासावोतुश्च स्थूलोतुः स्थूलौतुर्वा । स्थूलमार्जार इत्यर्थः । समास इति किम् । हे छात्र ओष्ठ पश्य छात्रौष्ठं पश्येत्येकमेव रूपम् । एवं तवौष्ठः ॥

इति स्वरसंधिः ।

१ पक्षे होतृकारः होतृलृकारः वर्णविलेख कृत्वा होतृऋलृकार इति जातम् (ऋलोर्मिषः सावर्ण्यं वा वक्तव्यम्) ऋस्थाने लृः (लोर्लिः) तस्य स्थाने लः । ऋलोर्मिषः सावर्ण्यं वाच्यम् । लृस्थाने ऋ (सव०) स्वरहीनं । होत्लृकारः । इति सिद्धम् ॥ “रलयोर्दलयोश्चैव षण्योर्भवतोत्तथा । यद्वत्तेषां च सावर्ण्यमलकारविदो जनाः ॥”

अथ प्रकृतिभावः ३.

अथ प्रकृतिभाव उच्यते । नामी ॥ आदसोऽमी शब्दः संधिं न प्राप्नोति । अमी आदित्याः । अमी अश्वाः । अदस इति किम् । अमी रोगस्तद्वान् अमी असौ अम्यसौ ॥

अथ स्वरसंधिकथनादनंतरं प्रकृतिभाव उच्यते । प्रकृतेर्भावः भवनं सत्ता इति, प्रकृतिर्पथावस्थितस्वरूपस्य भावो अवस्थितिर्वा प्रकृतिभावः । संधिपोग्या अपि स्वराः केचित्प्रकृतिस्या एव तिष्ठति तस्मात्प्रकृतिभाव उच्यते । संधिमंभवेऽपि प्रकृतिस्या एव ये तिष्ठति ते प्रगृह्या उच्यन्ते । तत्रादिमं सूत्रम् (नामी) न १-१ (अव्य०) अदस् १-३ (त्यदादेः०) सकारलोपः (जसी । दस्य मः । अ इ ए । परी बहुत्वे) एकारस्य इकारः । अमी १-१ । सांके० । (सवर्णे०) नामीति सिद्धम् । अदस्शब्दस्य जसि योऽमीशब्दो निष्पन्नः सः संधिं न प्राप्नोति । अमीशब्देन रोगवानापि उच्यते तन्निरासार्थमदस् इति पदं प्रयुक्तम् । तत्र संधिः । अमी आदित्याः (इ यं स्वरे) इति सूत्रप्राप्तावपि संधिप्रतिषेधः । एवम् अमी ओष्ठाः । सन्धिप्रतिषेधः । एवममी एङकाः सिद्धा एव गृह्यन्ते । परं द्विवचने द्विवचनम् । अमी अश्वाः । अदस इति किम् । अमी असौ अम्यसौ ॥

यत्रे द्वित्वे ॥ ई च ऊ च ए च य्वे । ईकारांत ऊकारांत एकारांतश्च शब्दो द्वित्वे वर्तमानः संधिं न प्राप्नोति । [मणीवादिवर्जम्] अग्री अत्र । पटू अत्र । माले आनय । मणीवादौ तु संधिर्भवति । मणी इव मणीव । दंपती इव दंपतीव । जंपती इव जंपतीव । रोदसी इव रोदसीव ॥

सूत्रम् । (य्वे०) ई च ऊ च ए च य्वे १-१ । सांके० । द्वित्वे ७-१ (अ इ ए) इति (य्वे द्वित्वे) सिद्धम् । ईकार ऊकार एकाराः त्रयः सिद्धा एव गृह्यन्ते । परं द्विवचने द्विवचनांतः सन् ईकारांत-ऊकारान्त-एकारान्तश्च शब्दः संधिं न प्राप्नोति इत्यर्थः । मणीवादयो न निषिद्धाः । मणी इव इत्यादीन् शब्दान् वर्जयित्वा । मण्यादीनां तु द्विवचने ईकारांतत्वेऽपि संधिर्भवति । अग्री १-२ । (औ यू । सवर्णे०) अग्री अत्र । द्वित्वात्तु (इ यं स्वरे) इति यत्वानिषेधः । एवं पटू अत्र वत्वानिषेधः । माला २-२ (औरी) इति ईकारः (अ इ ए) माले अग्र आनया अत्र (ए अय)

१ तत्र अस्मिन्शब्दे अमी इति रूपे (इ यं स्वरे) इत्यनेन साधारण्यमर्थः । २ व्याकरणान्तरे मणी इव इत्यादिरूपा स्थितिरेव नास्ति । किन्तु इवशब्दसदृशरूपार्थको वशब्दस्तत्रैव बोध्यः । तेन मणीव इत्येव स्थितिः । अस्या स्थितौ च सधेः प्राप्तिरेव नास्ति । ततः मणीवादिवर्जम् । इति वार्तिकं त्वनावश्यकम् ॥

निषेधः । एवं हरी एतौ । विष्णू इमौ । गंगे अमू । कुले अमू इत्यादि । मणीवा-
दिवर्जमिति किम् । मणी इव, दंषती इव, रोदसी इव, इति सर्वत्र सवर्णे द्वित्वेऽपि
मणीवादिनिषिद्धत्वात्संधिः कार्यः ॥

औ निपातः ॥ आकार-ओकारनिपातः एकस्वरश्च संधिं न प्राप्नोति ॥

सूत्रम् (औ निपातः) आ १-१ । सांके० (अव्य०) ओ १-१ । सांके०
(अव्य०) निपात्यते सिद्ध एव इति निपातः १-१ । (स्त्रो०) ननु एकस्वर-
श्चेति पदं सूत्रे नास्ति वृत्तौ कुतो लभ्यते तदर्थमाकारादारभ्य ओकारं यावत् औ
इति प्रत्याहारमंगीकुर्वतीति केचित् । औ १-१ । सांके० । आकार-ओकार-
एकस्वरा अत्र निपाता एव गृह्यते, आङ्-उपसर्गवर्जिताः । वाक्ये स्मरणे च यो
निपातरूप आ इत्यक्षरं स संधिं न प्राप्नोति ॥

“ओत्तमैरेक्ष्यसे न त्वमामृतादेन्द्रतोखिलैः ।

आ एवं सर्ववेदार्था आ एवं सद्वचो हरेः ॥ १ ॥

ईपदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ।

एतमातं छितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङ्गित् ॥ २ ॥”

आ एवं किल मन्यसे।नो अत्र स्थातव्यम्।अ अपेहि।इ इन्द्रं पश्य । उ उत्तिष्ठ ॥

तथा । ओकारः “आहो अहो उताहो च नो हो हंहो अयो अमी । भोभोयु-
क्ताश्च ओदंता निपाताश्चाष्टवा स्मृताः” ॥ भोभो इत्यादिषु निपातरूपः ओकारः
सोपि संधिं न प्राप्नोति । नो अत्र । अहो ईशाः । अयो एवम् । है हे इत्येतयोरपि
प्रगृह्यत्वमिति केचित् । हे अंब । हे ईश । तथा एकस्वरः एक एव स्वरः एकस्वरः ।
यद्वा केवलः स्वरमात्र एव न नु इस्युक्तो यथा प्रादात् इत्यादिवत् । यद्वा एक-
स्वरः । सदृशस्वरः अकार-इकार-उकाराणां निपातरूपाणां यः कश्चिदादौ भवति
तादृश एव स्वरः अग्रेपि भवति तदा संधिं न प्राप्नोति । यथा । अ अपेहि । इ
इन्द्रं पश्य । उ उत्तिष्ठ । अ इति निर्भर्त्सने । अपेहि दूरीकुरु । इ इति संबोधने
विस्मये वा । इ इन्द्रं पश्य । उ इति संबोधने रोषोक्ती वा । उ उत्तिष्ठ । आग्रहणा-
दाङ्-उपसर्गेण सह संधिर्भवति । उदाहरणं कंठचम् । “अत्राकारानिपातस्तु डिदाङि-
द्भेदतो द्विधा । तत्र यः स्याद् छित्स एव संधिं प्राप्नोति न त्वङित्” ॥ “ईपदर्थे
क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः । एतमातं छितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङ्गित्” ॥
आ ईपत् उत्तमाः ओत्तमाः तैः इतीपदर्थे आङ् सह संधिः । आ ईक्ष्यसे पश्यसे ।
आ इहि पहीत्यादौ क्रियायोगे आङ् सह संधिः । आ अमृतात् आमृतात् अमृतं
मोक्षं मर्यादाकृत्य इति मर्यादायाम् । आ इन्द्रतः ऐन्द्रतः । इन्द्रमभिव्याप्य इति
अभिविधौ च अङ् सह संधिः । मर्यादा सीमा, अभिविविः अभिव्याप्तेः, मर्यादा च
अभिविधौ च मर्यादाभिविधिः तस्मिन्सर्वोपि द्वंद्वो विभाषयैकवचनांतः स्यात् । (एकत्वे

द्विगुद्वद्वौ । इति नपुंसकत्वम् । अनित्यमागमानुशासनम् । इति (नाभिनः स्वरः) इति
नुमागमो न । किंतु (डेरौ डित्) तथा आइति आक्षेपे । आ एवं किल मन्यसे ।
आ इति वाक्ये । आ एवमीश्वरचनमिति स्मरणे । स्मरणीयमित्यर्थः । अनाङ्
आकारः संधि न प्राप्नोति ॥

प्लुतः ॥ प्लुतः संधि न प्राप्नोति । देवदत्त ३ एहि । दूरादाह्वाने
टेः प्लुतः ॥ दूरादाह्वाने गाने रोदने विचारे च गम्यमाने टेः
प्लुतो भवति ॥

इति प्रकृतिभावः ।

सूत्रम् (प्लुतः) १-१ (स्रो०) यत्र प्लुतस्तत्र संधिर्न भवति । भो देवदत्त ३
एहि “को एषा प्रस्तुतागी प्रचलितनयना हसलीला व्रजन्ती द्वौ पादौ कुकुमार्द्रौ
कनकविरचितौ नूपुरौ शब्दयन्ती । इत्यं मार्गे गता सा बहुकुसुमलताबद्धवेणी स्वर्नती
ताबूलं वामहस्ते मदननिवसिता शुभ्रशाला विवेश ॥ १ ॥” अत्र विचारे टेः
प्लुतत्वं तेन संधिर्न । क्वचित्तु संधिः । क्वचित्तु (प्लुतोनिता) इति सूत्रं पठन्ति तेन
प्लुतोपि इति शब्दे परे संधि न प्राप्नोति । यथा हा तात इति हा तातेति । देवदत्ते-
त्पादौ संधिर्भवति । प्लुतलक्षणमाह । सूत्रम् । (दूरादाह्वाने०) दूरात् ५-१ ।
(डित्) । सवर्णे०) आह्वाने ७-१ (अ इ ए) टि ६-१ (किति । डस्य)
इत्यकारलापः । (स्रो०) प्लुतः १-१ (स्रो०) वृत्तिः कठथा । प्लुतस्तु
उच्चारणमात्र एव न तु लिखनरूपः । इति प्लुतलक्षणम् ।

इति प्रकृतिभावः ॥

अथ व्यञ्जनसंधिः ४.

अथ व्यञ्जनकार्यमुच्यते । चपा अवे जवाः ॥ पदांते वर्त्त-

मानाश्चपा जवा भवत्यवे परे । पट् अत्र पटत्र । वाक् यथा वाग्यथा ।

अच् अताः अजताः । तत् एतत् तदेतत् । ककुप् ऐंद्री ककुवैंद्री ॥

अथ प्रकृतिभावकथनानंतर व्यञ्जनकार्यमुच्यते व्यञ्जनानां संधिः कथ्यते इत्यर्थः ।
सूत्रम् (चपा अवे जवाः) चकारपकाराभ्यां गृह्यमाणाः वर्णाश्चपाः । चप १-३
(सवर्णे० । स्रो०) अकारबकाराभ्यां गृह्यमाणः प्रत्याहारः अवस्तस्मिन् अवे
७-१ (अ इ ए) जकारबकाराभ्यां गृह्यमाणा वर्णा जवाः । जव १-३ (स्रो० ।
सवर्णे०) सिद्धम् । चपा जवा अवे, इति वक्तव्ये चपा अवे जवा इत्युक्तं तेन
क्वचित्पदांतं विनापि जवा भवति यथा सद्गुरुर्भवदीयः इत्यादि । तथा क्वचिन्न
भवति । यथा वैवस्वतः । सरस्वान् । मरुत्वान् । तडित्वान् । वाचालः वाचाटः ।
इत्यादौ न । अथवा असमाप्ते साक्षादेव पदांते समाप्तादौ त्वंतर्वर्तिनी विभ-

१ प्लुतश्च इति पाठ । २ का एषा इत्यत्र कथित संधिप्राप्तौ प्लुतत्वाच्च संधिरित्यर्थः ॥

क्तिमाश्रित्य पदांते इति वाच्यम् । पदांते स्थिताः चपा जवा भवन्ति । चट्ट-
कपानां क्रमेण ज १ ङ २ द ३ ग ४ वा ५ भवन्ति अवे परे । पट् अग्रे अत्र ।
वाक् अग्रे यथा । उभयत्रापि । (चपा अवे जवाः) इत्यनेन ङकारगकारौ भवतः ।
यथा । टस्य ङः । कस्य गः । स्वर० । पङ्त्र । वाग्यथा । एवंम् अच् अन्ताः
अजताः । हरित् अश्वः हरिदश्वः । ककुषु एषा ककुवेपा । इति सिद्धम् । दिश
अंवरः । दिश अन्तः । अत्र पदांतताश्रयणात् (दिशाम्) इति कः । पश्चात्
(चपा अवे जवाः) दिगंवरः । दिगंतः । वाच् ईशः । अत्रापि पदांतताश्रयणात्
(चोः कुः) पश्चात् (चपा अवे जवाः) वागीशः । अवे परे इति किम् ।
वाक्पूतः । पट्कुर्वति ॥

अमे अमा वा ॥ पदांते वर्तमानाश्चपा अमे परे अमा वा भवन्ति ।

वाक् मात्रम् वाङ्मात्रम् वाग्मात्रम् । पट् मम पण्मम पङ्मम ।

[मयटि नित्यं वाच्यम्] चित् मयम् चिन्मयम् । वाक् मयम्
वाङ्मयम् । चपाच्छः शः ॥ चपादुत्तरस्य शकारस्य छो वा भवति
अवे परे । वाक् शूरः वाक्छूरः । वाक्शूरः ॥

सूत्रम् । (अमे अमा वा) अकारमकाराभ्यां गृह्यमाणः प्रत्याहारो जमस्तस्मिन्
जमे ७-१ (अ इ ए) अकारमकाराभ्यां गृह्यमाणा वर्णाः अमाः । जम १-३
(सवर्णे० । स्त्रो०) वा ३-१ (अव्य०) (आदवे लोपश्च चपानां जमप्रत्याहारे
परे वा विकल्पेन अमा भवति । च १ ट २ त ३ क ४ पा ५ नां क्रमेण ज १ ण
२ न ३ ङ ४ मा ५ भवन्ति । वाग्रहणात्पक्षे जवा अपि भवन्ति । वाङ्मात्रम् वाग्-
मात्रम् । एकत्र ङः । अन्यत्र गः । स्वर० । पट् अग्रे मम । एकत्र णः । अन्यत्र
ङः । पण्मम पङ्मम । स्वर० । तत् नयनम् तन्नयनम् तद्वनयनम् । अप् मयः
अम्मयः मयटि प्रत्यये परे तु नित्यमेव जमाः स्युः । यथा चिन्मयम्, वाङ्मयम् ।
अत्र न विकल्पः । तथा च वाग्रहणादेव क्वचिज्जवस्यापि जमाः स्युः । यथा मृद्-
मयः । मृन्मयः । सूत्रम् (चपाच्छः शः) चप ५-१ (ङसिरत् । सवर्णे०) चपात् अग्रे
छः (स्तोः श्चुभिः श्चुः) इति तकारस्य चः । स्वर० । छ १-१ । (स्त्रो० ।
विसर्जनीयस्य सः । स्तोः श्चुभिः श्चुः) स्वर० । श ६-१ । स्वर० (स्त्रो०)
सिद्धम् । चपादुत्तरस्य शकारस्य छः छकारो भवति वा विकल्पेन । वाक् अग्रे
शूरः । अनेन शकारस्य छकारः । स्वर० । वाक्छूरः पक्षे वाक्शूरः । इति सिद्धम् ।
छः शः इति विपरीतग्रहणात् वाक् इच्योततीत्यादी छत्वं न स्यात् ॥

हो झभाः ॥ चपादुत्तरस्य ङकारस्य झभा वा भवति । यद्गर्गश्रपस्तद्गर्ग-
श्रतुर्यो भवति । वाक् हरिः वाग्हरिः वाग्हरिः । तत् हविः तद्धविः तद्हविः ॥

सूत्रम् । (हो श्भाः) इ ६-१ । स्वर० (ओ०) श्भ १-३ (सवर्णे० । ओ०) यस्य वर्गस्य सर्वधी चपो हकारात्पूर्वं भवति तस्य वर्गस्य चतुर्याक्षरं हकारस्थाने भवति । यथा ककारात्परस्य हस्य घः । चकारात्परस्य हस्य झः । टकारात्परस्य हस्य ढः । तकारात्परस्य हस्य धः । पकारात्परस्य हस्य भः “यद्दर्गस्य चपः पूर्वं हकारात्किल दृश्यते । हस्य स्थाने भवेद्दर्गस्तद्दर्गस्य चतुर्यकः” ॥ १ ॥ वर्गचतुर्यो हस्य सवर्ण इति । वाग्रहणात्कचिन्न चपादनुत्तरस्यापि हस्य श्भा भवति । यथा समिध होमः समिद्धोमः । हकारस्य घः (ज्ञवे जवाः) इति सिद्धम् । यद्वा कचि-
दनवसानेऽप्यवसानता ग्राह्या । तेन (वावसाने) इति धकारस्य तकारः । पश्चात् (हो श्भाः) इत्यादि । एवं तत् हितः तद्धितः । तत् अग्रे हविः । (हो श्भाः) इति हकारस्य धकारः । पश्चात् (चपा अवे जवाः) तस्य दः (स्वर०) तद्धविः । तत् घृतम् इत्यर्थः । वाक् अग्रे हरिः । हस्य घः पूर्ववत् (चपा अवे जवाः) इति कस्य गः । वाग्यरिः । वाचा कृत्वा हरिः सिंहः इति सिद्धम् । अच् अग्रे हलौ अज्झलौ । पठ अग्रे हलानि पठ्ठलानि । ककुप अग्रे हासः ककुभासः ॥

स्तोः श्चुभिः श्चुः ॥ स्तोः सकारस्य तवर्गस्य च शकारेण चवर्गेण च योगे शकारचवर्गौ यथासंख्येन भवतः । सकारस्य शकारः तवर्गस्य चवर्गः । कस् चरति कश्चरति । कस् शूरः कश्शूरः । तत् चित्रम् तच्चित्रम् । तत् शास्त्रम् तच्छास्त्रम् ॥

सूत्रम् । (स्तोः श्चुभिः श्चुः) स च तुश्च स्तुः तस्य स्तोः ६-१ । (ङिति । ङस्य) इत्यकारलोपः । (सो०) श्च चवश्च श्रवस्तैः श्चुभिः ३-३ । (सो०) श्च चवश्च श्चुः १-१ (सो०) अत्र (एकत्वे द्विशुद्धौ) इति नपुसकालिंगं युज्यते । पछदोवत् सूत्राणीति छादसत्वात् पुँल्लिङ्गत्वम् । श्चुभिरित्यत्र बहुवचनमय-
थासंख्येन योगज्ञापकं तेन सकारस्य शकारचवर्गयोगे पूर्वतः पठतः उभयत्रापि सवधे सति शकारः स्यात् । तवर्गस्य शकारचवर्गयोगे चवर्गः स्यात् । कस् चरति । कस् अग्रे शूरः । उभयत्रापि शकारः । स्वर० । कश्चरति । कश्शूरः । तत् चित्रम् । तस्य चः । स्वर० । तच्चित्रम् । तत् श्रवणम् । तत् शास्त्रम् । उभयत्रापि तस्य चः । (चपाच्छः शः) कस् छादयति कश्छादयति । अत्र सकारस्य शकारः । स्वर० । सत् अग्रे संज्ञा (स्तोः श्चुभिः श्चुः) इति तस्य चः (चपा अवे जवाः) चस्य जः । स्वर० । सज्ज्ञा ॥

न शात् ॥ शकारादुत्तरस्य तवर्गस्य चुत्वं न भवति । प्रश् नः । प्रश्नः । विश् नः विश्नः ॥ घुभिः घुः ॥ स्तोः सकारतवर्गयोः पकाटवर्गाभ्यां

योगे धुर्भवति । सकारस्य पकारः तवर्गस्य टवर्गः । कस् पष्ठः कप्पष्ठः ।
कस् टीकते कष्टीकते । तत् टीकते तट्टीकते ॥

सूत्रम् । (न शात्) न १-१ । (अव्य०) श ५-१ ङसिरत् (सवर्णे०)
शकारादुत्तरस्य तवर्गस्य चुत्वं चवर्गो न भवति । प्रश्न० अग्रे नः । विश अग्रे नः ।
रूपद्वयेपि चवर्गस्य निषेधः । किंतु । स्वर० । प्रश्नः । पृच्छनं प्रश्नः । विश्वः विश-
सीति विश्वः । विच्छ गतौ विच्छनं विश्वः । सूत्रम् (णभिः घुः) प् च दुश्च ध्वस्तै-
घुभिः ३-३ । प् च दुश्च घुः १-१ (खो०) घुभिरित्यत्रापि बहुवचनमयथासंख्य-
योगसूचकम् । स्तोः सकारतवर्गयोः पकारतवर्गयोगे पकारतवर्गो यथासंख्यं भवत
इत्यर्थः । सकारस्य पकारः । तवर्गस्य टवर्गः । कस् अग्रे पष्ठः, कस् अग्रे टीकते,
उभयत्रापि तस्य पः । स्वर० । कप्पष्ठः । कष्टीकते । कः समयो भवतीत्यर्थः । टीक
गतौ सामर्थ्यं च । तत् अग्रे टीकते अनेन तस्य टः । स्वर० । तट्टीकते । विट् अग्रे
ठलः । पूर्व (खले चपा०) तठः (णभिः०) विट्ठलः ॥

तोर्लि लः॥ तवर्गस्य लकारे परे लकारो भवति । तत् लुनाति तल्लु-
नाति । भवान् लिखति भवॉल्लिखति ॥ [अन्तस्था द्विप्रभेदाः]
रेफवर्जिता यवलाः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च । तत्र सानुना-
सिक एव नकारस्य लकारो भवति ॥

सूत्रम् । (तोर्लि लः) तु ६-१ (डिति) तु इत्यस्य तो (डस्य । खो०) तोः
अग्रे ल ७-१ । स्वर० । (नामिनो रः) जलनुम्नि० । लि । ल १-१ (खो०)
तवर्गस्य उदाहरणम् । तत् अग्रे लुनाति । अनेन तस्य लकारः । स्वर० । तल्लु-
नाति । भवान् अग्रे लिखाति । (तोर्लि लः) । इति नस्य लते कृते । अन्तस्था
द्विप्रभेदाः । उच्चारणकाले जिह्वाया अन्ते तिष्ठतीति अन्तस्थाः । अथवा वर्गाणामन्ते
तिष्ठतीति अन्तस्थाः । ते के यल्लवाः ते च द्विप्रकाराः । कथंभूताः । रेफेण रकारेण
वर्जिताः शेषा यवला इत्यर्थः । कथं द्विप्रभेदा इत्यह । सानुनासिका निरनुनासि-
काश्च । तत्र तद्यधानां स्थाने लकारो निरनुनासिको भवति नक रस्य सानुनासि-
कत्वाच्चकारस्थाने लकारोपि सानुनासिक एव भवति । तेन पूर्ववक्तरस्योपादि अर्द्धा
नुस्वारो भवति । स्वर० । भवॉल्लिखतीति सिद्धम् ॥

न पि ॥ पकारे परे तवर्गस्य दुत्वं न भवति । भवान् पष्ठः भवा-
न्पष्ठः ॥ टोरंत्यात् ॥ पदांते वर्त्तमानादृवर्गात्परस्य स्तोष्टुर्न भवति ।
पद् नरः पद्तरः पण्तरः । पद् सीदन्ति पद्सीदन्ति ॥

सूत्रम् । (न वि) न १-१ (अव्य०) । पृ७-१ । स्वर० । पकारे परे तव-
र्गस्य ट्वर्गो न भवति । भवान् पष्ठः । अत्रानेन (छुभिः छुः) इति प्राप्तस्य ट्वर्गस्य
निषेधः । किन्तु स्वर० । प्रकृतिभाव एव । सूत्रम् (दोरंत्यात्) टु ५-१ (डिति)
टु इत्यस्य टो । (डस्य) इत्यकारलोपः (सो०) दोः अग्रे अंत्य (नामिनो रः)
स्वर० । अन्त्य ५-१ (डसिरत् । सवर्णं दीर्घः०) पदांते वर्तमानो यः ट्वर्गस्त-
स्मादुत्तरयोः परयोः सकारतवर्गयोः पकारट्वर्गो न भवतः । परम् । नामूनव-
तिनगरीवर्जम् । उदाहरणम् । पट् अग्रे नरः । अत्र टुत्वनिषेधः । ततः (जमे
जमा वा) च-ट ज-ण । स्वर० । पण्णरः । पक्षे पड्नरः । ना नरौ नरः इति बहु-
वचनम् । पट् अग्रे सीदंति । अत्र पत्वनिषेधः । नाम्नवतिनगरीवर्जनात् । पण्णाम् ।
पण्णवतिः । पण्णगर्गः । अत्र (दोरंत्यात्) इति सूत्रं न लगति । किन्तु (छुभिः
छुः) इति भवति । स्वर० ॥

नः सकृ छते ॥ नांतस्य पदस्य छते परे सगागमो भवति । [टित्कि-
तावायन्तयोर्वक्तव्यौ] टित्त्वादादौ कित्त्वादंते । राजन् चित्रम् राजं-
श्चित्रम् । भवान् तनोति भवांस्तनोति ॥

सूत्रम् । न ६-१ । स्वर० । (सो०) सकृ १-१ । (हसेपः०) छत ७-१ ।
(अ इ ए) त्रिपदम् । नांतस्य नकारांतस्य पदस्य छते छठ्यचटतत्वलक्षणे प्रत्या-
हारे सकृ इत्यागमो भवति । ककारः स्थाननियमार्थः । तमेवाह (टित्कितौ०) ।
टू इत् यस्यासौ टित् कृ इत् यस्यासौ कित् टिच्च किच्च टित्कितौ टित्कितावागमौ
क्रमेण आद्यंतयोर्विपये भवतः । टित् आदौ कित् अते इत्यर्थः । अत्र कित्त्वात्
अन्ते । राजन् अग्रे चित्रम् । भवान् अग्रे तनोति । उभयत्रापि सगागमः । अकार
उच्चारणार्थः । एकत्र (स्तोः इनुभिः०) इति सस्य शः । उभयत्रापि । स्वर० ।
'यदागमास्तद्गुणीभूतास्नद्ग्रहणेनैव गृह्यन्ते' इति आगमांतं पदमित्यपदांतत्वात्तत्का-
रस्य (नश्चापदांते श्से) इत्यनुस्वारः ॥

शे चक् वा ॥ नांतस्य पदस्य शे परे वा चगागमो भवति । भवा-
न्शूरः भवाञ्छूरः भवाञ्चशूरः भवाञ्शूरः ॥ ङ्णो ह्रस्वाद्धिः स्वरे ॥
ङ्कारणकारनकारा ह्रस्वादुत्तरा द्विर्भवन्ति स्वरे परे पदांते । प्रत्यङ्
इदम् प्रत्यङ्गिदम् । सुगण् इह सुगणिह । राजन् इह राजन्निह ॥

सूत्रम् । (शे चक्वा) श ७-१ । (अ इ ए) चक् १-१ । (हसे०) वा
१-१ । अव्य० । नांतस्य इति । नकारांतस्य पदस्य शे शकारे परे वा विकल्पेन
चङ्-आगमः स्यात् । भवान् अग्रे शूरः ३ । अत्र (चपाच्छः शः) इति सूत्रस्य

विकल्पेन प्राप्त्यर्थं रूपद्वये चगागमः । च पदत्रयेऽपि (स्तोः शुभिः शुः) नस्य जः । प्रथमरूपे (चपाच्छः शः) शस्य छः सर्वत्र । स्वर० । भवाञ्छूरः—भवाञ्छूरः—भवाञ्छूरः । तृतीयरूपे चगागमाभावे भवाञ्छूरः । सूत्रम् (ट्णो ह०) छ् च ण् च न् च ङ्णन् १-३ । स्वर० (स्रो०) अग्रे ह्रस्वात् ५-१ । पूर्वम् (हवे । उ ओ) द्विः १-१ । (अव्य० । चपा अवे जवाः) स्वर० । ७-१ (अ इ ए) सिद्धम् । ह्रस्वादुत्तराः परा ये ङकारणकारनकारास्ते द्विर्भाविमापद्यन्ते द्वौ भवत इत्यर्थः स्वरे परे पदांते विषये । अत्र पुनः स्वरग्रहणं विभक्तिस्वरनिषेधार्थम् । प्रत्यङ् अग्रे इदम् । गण संख्याने सुपूर्वः । सुष्ठु गणयतीति सुगणं क्विन्तः । सुगण अग्रे इह । राजन् अग्रे इह । सर्वत्रापि द्वित्वम् । स्वर० । प्रत्यङ् द्विदम् । सुगणिह । राजन्निह ॥

छः ॥ ह्रस्वादुत्तरश्छकारो द्विर्भवति ॥ खसे चपा झसानाम् ॥

झसानां खसे परे चपा भवन्ति । तव छत्रम् तवच्छत्रम् । [कचि-

दीर्घादपि वक्तव्यः] ह्री छः ह्रीच्छः । म्ले छः म्लेच्छः ॥

सूत्रम् । छ १-१ (स्रो०) एकपदम् । वृत्तिः कंठ्या । उदाहरणम् । तव अग्रे छत्रम् । अनेन छस्य द्वित्वम् । तव छ छत्रमिति स्थिते । सूत्रम् (खसे चपा झसानाम्) खस ७-१ (अ इ ए) चप १-३ (सवर्णे० । स्रो०) झस ६-३ (नुडामः । नामी) इति दीर्घः स्वरः । सिद्धम् । झसानां चपाः भवन्ति खसे परे । अत्र यथा-संख्यगणनात् छस्य तकारः संभवाति । परं वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्ण इति वचनात् चकार एव क्रियते । स्वर० । तव च्छत्रमिति सिद्धम् । पञ्जांतरमाह । दीर्घादित्यादि । कचित् कस्मिंश्चिस्थाने दीर्घादुत्तरोऽपि छकारो द्विर्भवति । यथा म्ले अग्रे छः । ह्री अग्रे छः । रूपद्वयेऽप्यनेन द्वित्वे विहिते प्राग्वत् । (खसे च०) स्वर० । म्लेच्छः । म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे । म्लेच्छयतीति म्लेच्छः । अथवा म्लै गात्रविनामे । म्लायते इति म्लेच्छः । ह्रीच्छः । ह्रीच्छ लजायाम् । ह्रीच्छतीति ह्रीच्छः । एवम् आच्छादयति । ह्रीच्छति । ऐच्छत् । माच्छिद् । स्त्रीच्छाया । इत्यादौ दीर्घात्परस्य छस्य द्वित्वम् ॥

मोऽनुस्वारः ॥ मकारस्यानुस्वारो भवति ह्रसे परे पदांते । तम्

हसति तं हसति । पटुम् वृथा पटुं वृथा ॥

सूत्रम् (मोऽनु०) म् ६-१ । स्वर० । (स्रो०) मः । अग्रे अनुस्वारः १-१ । (स्रो०) मध्ये (अतोऽप्युः । उ ओ) पदोतोऽतः) मकारस्य ह्रसे परे पदांते सत्यनुस्वारो भवति । उदाहरणम् । तम् अग्रे हसति । पटुम् अग्रे वृथा । उभयत्राप्यनुस्वारः । तं हसति । पटुं वृथा । पदांते इति किम् । गम्यते इत्यादी अनुस्वारो न ॥

नश्चापदांते झसे ॥ नकारस्य मकारस्य चापदांते वर्तमानस्यानु-

स्वारो भवति झसे परे । यशान् सियशांसि । पुम् न्याम् पुंन्याम् ॥

सूत्रम् । (नश्चापदां०) न ६-१ । स्वर० । (स्तो०) अग्रे । च १-१ ।
 (अव्य० । विसर्जनीय० । स्तोः श्चु०) सस्य शः । स्वर० । अग्रे अपदांते ७-१
 (अ इ ए । सवर्णे०) सस ७-१ । (अ इ ए) सिद्धम् । चकारः पूर्वोक्तस्य
 (मोऽनुस्वारः) इत्यतो म इत्यस्यानुकर्षणार्थः । तेन उभयोरप्यपदांते पदमध्ये वर्त-
 मानयोर्नकारमकारयोर्ज्ञेते परे अनुस्वारो भवति । यशम् १-३ (जशस्तांः शिः ।
 नुमयमः) मिदंत्यात्स्वरात्परो० । (न्सेम्महतो०) ततो यशान् अग्रे सि । पुम् अग्रे
 भ्याम् । उभयत्राप्यनुस्वारः । यशांसि । पुंभ्याम् । एवं पयान् अग्रे सि पयांसि ॥

यमा यपेऽस्य ॥ अपदान्ते वर्तमानस्याऽनुस्वारस्य यमा भवंति
 यपे परे । अस्य यपस्य सवर्णाः । अं कितः अङ्कितः । अं जनम्
 अञ्जनम् । मंडनम् मण्डनम् ॥ वां ॥ पदान्ते वर्तमानस्याऽनुस्वा-
 रस्य जमा वा भवन्ति यपे परे । तं करोति तङ्करोति । तं तनोति
 तन्तनोति [यवलपरे यवला वा] अनुस्वारस्य यवलपरे तु सानु-
 नासिका एव यवला वा भवंति । सं यन्ता सय्यन्ता । यं लोकं
 यँलोकम् । सं वत्सरः सव्वत्सरः ॥ “स्वरे मः ॥ अनुस्वारस्य मका-
 रादेशो भवति स्वरे परे । अस्माकं इह अस्माकमिह । शं अस्ति
 शमस्ति । सुखं एति सुखमेति ।” [छं छंदसि ।] छंदस्यनुस्वारो
 छंकारमापद्यते श्रृपसहरेफेषु परतः । हं सः हंस्तः ॥

इति व्यञ्जनसन्धिः ।

सूत्रम् (यमा यपे०) यम १-३ (सवर्णे० । स्तो०) यमाः । अग्रे यपे ७-१
 (अ इ ए) प्राक् (आदवे०) विसर्गलोपः । अग्रे इदम् ६-१ (त्यद् देशरः स्यादौ ।
 दस्य मः । डस्य । स्म्यः) इदमः स्थाने अ (एक्षेतोतः) अपदांते अनुस्वा-
 रस्य यमा भवंति यपप्रत्याहारे परे । सूत्रम् (वा) ३-१ (अव्य०) पदान्ते अनु-
 स्वारस्य यमा भवंति यपप्रत्याहारे परे । कथमित्याह । अस्य अग्रे वर्तमानस्य
 यपस्य सवर्णा एव यमा भवति । अनुस्वारस्य सानुनासिक्यात् ये सानुनासिका
 यमाः त एव भवंति । वयं वयं सवर्ण इति वचनं तु । वयं अक्षरे परे तद्-
 र्गस्य पंचमाक्षरं भवति । अन्यत्र यादृशो यपोऽग्रे भवति तादृश एव

१ (नोपधाया ०)-इति पाठ पुस्तकात्तरे दृश्यते-परं कात्र ‘यश्च स्’ इत्यस्मिन्नुदाहरणे
 दीर्घं विधातुमप्राप्तेस्तस्य सूत्रस्याप्राप्येजनिक एव ‘यश्च स्’ इत्यस्य सकारात्स्याद्युक्तोऽयमत्र ‘यश्च-
 हतो धो दीर्घं शी च’ इति पाठ इति बुध्यो विदाकुर्वन्तु । २ पदात्तविषयमिदं मित्रं सूत्रम् ।
 ३ अत्रादावविषयमिदमेतावमात्रं सूत्रम् ।

क्रियते । यथा कवर्गे परे ङकारः । चवर्गे परे जः । टवर्गे परे णः । तवर्गे परे नः । पवर्गे परे मः । यवलेषु परेषु यवला एव स्थुः । उदाहरणानि । अं कितः अङ्कितः । इत्यादि । तं अग्रे करोति । तं अग्रे तनोति । ककारे परे अनुस्वारस्य ङः । तकारे परे अनुस्वारस्य नः । स्वर० । तङ्गरोति । तन्ततोति । सं अग्रे यंता । अत्रानुस्वारस्य यः अग्रे च (अंतस्था द्विप्रभेदाः) इति सानुनासिकत्वात् सस्य उपरि अर्द्धचन्द्राकारो विदुः । सँय्यंता । एवं सं वत्सरः सँवत्सरः । पुं लिंगः । पुँल्लिंगः । अत्र केचित् (स्वरे मः) अनुस्वारस्य मकारो भवति स्वरे परे । इति सूत्रं पठन्ति । परं स्वरे परे पूर्वम् (मोऽनुस्वारः) एव न भवति । किंतु स्वरहीनमेव स्यात् । कृष्णो माम् अवतु कृष्णो मामवतु । जिनम् ईडे जिनमीडे । शम् अस्ति शमस्ति । अस्माकम् इह अस्माकमिह । (ट्णोः कक् टक् वा) ङकारणकारयोः शपसेषु परेषु क्रमेण कक् टक् आगमौ वा स्तः । प्राङ् पष्ठः । प्राङ्क्षपः । लिङ् सु लिङ्गु । सुगण् पष्ठः सुगण्क्षपः (छं छंदसि) अनुस्वारः छंकारमापद्यते शप-सहोफेषु परतः छंदसि वेदे । ह सः ह२ सः । सुचीं पत् सुची २ पत् । वयं साम वय २ साम । सं हिता स २ हिता । तं रविः त २ रविः । इति चतुर्थसंध्यनुसारेण व्यंजनमन्त्रिरेवावचुरिलेखतो लिखितः ॥

इति व्यंजनसंधिः ॥

अथ विसर्गसन्धिः ।

अथ विसर्गसंधिर्निगद्यते । विसर्जनीयस्य सः ॥ विसर्जनीयस्य तकारो भवति खसे परे । कः तनोति कस्तनोति ॥ [शंसे वा] विसर्जनीयस्य शसे परे शपसा वा भवंति । कः शेते कश्शेते । कः पठः कप्पठः । कः साधुः कस्साधुः ॥

अयेति । व्यंजनकार्यकयनानंतरं विसर्गाणां संधिर्निगद्यते कथ्यते । द्वौ विदु विसर्गः । सूत्रम् (विसर्जनीयस्य सः) विसर्जनीय ६-१ । (टस्य) अग्रे । स १-१ । (सो०) सिद्धम् । विसर्जनीयस्य सकारकारोत्पन्नस्य कृष्णसर्पचक्षुरा-
नारविदुद्वयरूपस्य खसे परे सकारो भवति । श्लोको यथा—“शृंगवद्गालवत्सस्य
कुमारीस्तनयुग्मवत् । नेत्रवत्कृष्णसर्पस्य स विसर्ग इति स्मृतः” ॥ उदाहरणम् ।

१ कस्मिंश्चित्पुस्तके ‘यरलेषु’ इति पाठः । २ कस्मिंश्चित्पुस्तके ‘पुँल्लिंग.’ इत्यस्योत्तरे ‘संयन्ते’ इति पाठो दृश्यते । परंतु रेके परेऽनुनासिकविधानं वैदिकप्रयोगेभ्यः बाहुल्येन दृश्यते ननु प्रीतिरेषु । अतएव अग्रे (२ छंदसि) इति सूत्रस्य त रविः त २ रविः । इत्युदाहरणं संगच्छेत । ३ पुस्तकान्तरे ॥ बाहुल्यभेदव्याख्यानानंतरं वैदिकप्रयोगव्याख्यानान्तरे (शपसहोरेषु छंदसि अनु-
स्वारस्य ङकारो वा यच्चव्यः) इति वार्तिकमुक्त्या ह २ सः हः इत्युदाहरणद्वयमुक्त्यर्थं दृश्यते । ४ अथ शपस्युदाहरणस्य ग्रहणं समेतम् ।

कः अग्रे तनोति । अनेन विसर्गस्य सकारः । स्वर० । कस्तनोति [शसे वा]
द्विपदमिदम् । विसर्जनीयस्य शसेषु परेषु शपसा एव वा भवन्ति । पक्षे विसर्जनीय
एव तिष्ठति । कः शेते कश्शेते । कः पंढः कण्पढः । कः साधुः कस्ताधुः ॥

कुप्वोः ५ क ५ पौ वा ॥ विसर्जनीयस्य कवर्गपवर्गसंबन्धिनि
खसे परे ५ क ५ पौ वा भवतः । कणाबुच्चारणार्थौ । कः करोति
क ५ करोति । कः खनति क ५ खनति । कः पचति क ५ पचति ।
कः फलति क ५ फलति ॥ [वाचस्पत्यादयः संज्ञाशब्दा निपाता-
त्साधवः ।] वाचस्पतिः । बृहस्पतिः । कारस्करः । पारस्करः ।
राजंस्तुदम् । हरिः चन्द्रः हरिश्चन्द्रः । [तद्बृहतोः करपत्योश्चौर-
देवतयोः सुट्तलोपश्च ।] तत् करः तस्करः । बृहत् पतिः बृहस्पतिः ॥

पुनर्विशेषमाह । सूत्रम् । (कुप्वोः ५ क ५ पौ वा) कुश्च पुश्च कुपू तयोः
कुप्वोः ६-२ । (उ वम्) स्वर० । (सो०) अग्रे ५ कश्च ५ पश्च ५ क ५ पौ १-२
(ओ औ औ) वा ३-१ (अव्य०) विसर्जनीयस्य कवर्गपवर्गसंबन्धिनि कखपफरूपे
खसे परे ५ क ५ पौ जिह्वामूलीयोपध्मानीयसंज्ञौ यथासंख्यं वा भवतः । पक्षे विस-
र्जनीय एव तिष्ठति । अयमर्थः । कखयोः परयोः ५ कः । पफयोः परयोः ५ पः । कपौ
ककारपकाराबुच्चारणार्थौ अन्यथोच्चारितुमशक्यत्वात् । अतो वज्राकारगजकुंभाकारौ
तिष्ठतः । कः अग्रे करोति । अत्र विसर्गः । क ५ करोति । कः अग्रे पचति क ५
पचति । एवं क ५ खनति । क ५ फलति । वाचस्पत्यादयः संज्ञाशब्दाः संज्ञावाचकाः
कस्यापि नामप्रतिपादकाः शब्दाः तेऽपि निपातनात्साधवः निपातसिद्धा एव ज्ञेयाः ।
यथा । वाचस्पतिः । अत्र (कुप्वोः ५ क ५ पौ वा) इत्यस्य प्राप्तावपि विसर्जनीयस्य
सकार एव निपात्यते । एवं भास्करः । श्रेयस्करः । श्रेयस्कामः । अयस्कांतः । अयस्कुंभः ।
अयस्पात्रम् । तमस्कांडः । दिवस्पतिः । नमस्कारः । अहस्कारः । बृहस्पतिः ।
तस्करः । शास्त्रांतरे त्वित्थं दृश्यते प्रक्रियाकौमुद्याम् । तद्बृहतोः करपत्योश्चौरदेव-
तयोः सुडागमस्तलोपश्च । तत् अग्रे करः । अनेन सुडागमः । तलोपः । तस्करः ।
बृहत् अग्रे पतिः । सकारागमः । तलोपः । बृहस्पतिः । चकारात् हरिश्चन्द्रः ।
मस्करः । मस्करी । पवित्राजकवेण्वोः । कांस्कान् । कस्कः । कस्कादयः । एवम-
श्वत्यकपित्यदधित्यादिषु स्याधातोः सस्य तः । इत्यादयः साधवः सिद्धा एव
ज्ञेयाः । यल्लक्षणैर्नोपपन्नं तत्सर्वं निपातात्सिद्धमेवेति लक्षणसूत्रमंतरेण लोकप्रसिद्ध-
रूपोच्चारणं निपातनम् ॥

रोऽरात्रिषु ॥ अहो विसर्जनीयस्य पदाति रो भवति रात्र्यादि-
वर्जितेषु परतः । अहः पतिः अहर्षतिः । अहः गणः अहर्गणः ।
अरात्रिष्विति विशेषणात् । अहः रात्रः अहोरात्रः । अहः रूपम्
अहोरूपम् । अहः रथंतरम् अहोरथंतरम् ॥

सूत्रम् । (रोऽरात्रिषु) र १-१ (स्रो०) मध्ये । (हवे । उ ओ । स्रो०) र
अग्रे अरात्रि । (अतोऽत्युः । उ ओ । एदोऽतोऽतः) न रात्रयः अरात्रयस्तेषु अरात्रिषु
७-३ । (क्लितात्पः सः०) अहन्शब्दसंवाचिनो विसर्जनीयस्य पदाति रो भवति
रात्र्यादिवर्जितेषु रात्र्यादिभिन्नेषु शब्देषु परेषु सत्सु । रकारादिरात्रिरूपरथंतरादिव-
र्जितेष्वित्यर्थः । उदाहरणम् । अहन् अग्रे पतिः । अहन् अग्रे गणः (अहः)
इति सूत्रेण उभयत्रापि नस्य सः । (स्रो०) अनेन सूत्रेण विसर्गस्य रः । (रहा-
द्यपो द्विः) जलतुम्बि० । अहो विसर्गस्य पतिः अहर्षतिः । अह्रां गणः अहर्गणः ।
अत्रांतर्वीतिर्नी विभक्तिमाश्रित्य पदांतत्वं ग्राह्यम् । अरात्रिष्विति विशेषणात् । रात्र्या-
दिवर्जनात्किम् । अहन् अग्रे रात्रः (अहः) इति नस्य सः । अरात्रिष्विति कथनाद्
रनिषेधः । ततो (हवे । उ ओ) अहोरात्रः । एवम् । अहोरूपम् । प्रशस्त्रम्
अहः अहोरूपम् । “अहोरथंतरं साम श्रेष्ठं साम रथंतरम्” । अहोरथंतरम् । पदाति
इति किम् । अहोभ्याम् ॥

अतोऽत्युः ॥ अकारात्परस्य विसर्जनीयस्य उकारो भवत्यति परतः ।

कः अर्थः कोऽर्थः ॥ हवे ॥ अकारात् परस्य विसर्जनीयस्य उकारो
भवति हवे परे । कः गतः को गतः । देवः याति देवो याति ।
मनः रथः मनोरथः ॥

सूत्रम् (अतोऽत्युः) अत् ५-१ । स्वर० (स्रो०) अतः । अग्रे अत् ७-१
स्वर० । मध्ये (अतोऽत्युः । उ ओ । एदोऽतोऽतः) अग्रे उ १-१ (स्रो०) पश्चात्
(इ यं स्वे) स्वर० । सिद्धिः । वृत्तिः कण्ठ्या । अति परतः अकार एव परे इत्यर्थः ।
तत्परकरणं तावन्मात्रग्रहणार्थमुभयत्रापि सवर्णानिषेधार्थम् । उदाहरणम् । कः अग्रे
अर्थः । अनेन उकारः । (उ ओ । एदोऽतोऽतः) कोऽर्थः । सूत्रम् (हवे) ७-१
(अ इ ए) वृत्तिः मुगमा । उदाहरणम् । कः गतः । अत्र अकारात्परस्य विसर्जनीयस्य
हवे परे उकारः । ततः (उ ओ) को गतः । देवः याति (हवे । उ ओ) देवो
याति । मनः रथः (हवे । उ ओ) मनोरथः ॥

आदवे लोपश् ॥ अवर्णात्परस्य विसर्जनीयस्य लोपश् भवत्यवे
परे । देवाः अत्र देवा अत्र । वाताः वाताः वाता वाताः ॥

सूत्रम् (आदवे०) अ ५-१ (ङसिरत् । सवर्णे०) आत् । अ० ७-१ (अ इ
ए) मध्ये (चपा अवे जवाः) लोपश् १-१ (हसे०) यदि वा अश्च आ च
आ ५-१ ङसि (नपुंसकस्य) इति ह्रस्वः (ङसिरत्) अवर्णात् अकार-आकाररूपादु-
त्तरस्य विसर्जनीयस्य लोपश् भवति अवे परे । उदा० । देवाः अग्रे अत्र । वाताः अग्रे
वाताः । उभयत्रापि विसर्गलोपः । देवा अत्र । वाता वाताः । एवं कः इह । क इह ॥

स्वरे यत्वं वा ॥ अवर्णात्परस्य विसर्जनीयस्य स्वरे परे यत्वं वा
भवति । देवाः अत्र देवायत्र देवा अत्र ॥

पुनर्विशेषमाह । सूत्रम् (स्वरे यत्वं वा) स्वरे ७-१ (अ इ ए) यत्वं १-१ ।
(अतोऽम् । अम्शसो० । मोनु०) वा ३-१ (अ० ७-१) वृत्तिः कंठ्या । वाग्र-
हणात्पक्षे (आदवे लोपश्) देवाः अग्रे अत्र । एकत्र यत्वं । स्वर० । देवायत्र ।
अन्यत्र लोपश् । देवा अत्र ॥

भोसः ॥ भोस् भगोस् अघोस् इत्येतस्य विसर्जनीयस्य लोपश्
भवत्यवे परे । भोः एहि भो एहि । भगोः नमस्ते भगो नमस्ते । अघोः
याहि अघो याहि ॥

सूत्रम् (भोसः) भोस् ६-१ । स्वर० (स्तो०) जातीयग्रहणेन तज्जातीयग्रहणम् ।
यद्वा भोस् इत्यत्र आद्यंतग्रहणेन प्रत्याहारः सूचितस्तेन भोः भगोः अघो इत्येत-
त्पदत्रयसंबन्धिनः विसर्जनीयस्यावे परे लोपश् भवति । उदा० । भोः अग्रे एहि-
आगच्छ । भगोः अग्रे नमस्ते-हे भगवन् ते तुभ्यं नमः । अघोः अग्रे याहि-हे
अघोः हे पाप याहि गच्छ । सर्वत्र (भोसः) इति सूत्रेण विसर्गलोपश् यो वा स्वरे ।
भो एहि । भोयेहि ॥

नामिनो रः ॥ नामिनः परस्य विसर्जनीयस्य रेफो भवत्यवे परे ।

अग्निः अत्र अग्निरत्र । वटुः यजते वटुर्यजते । [रेफप्रकृतिकस्य

स्वप्ने वा ॥] रेफाज्जातस्य विसर्जनीयस्य रेफो वा भवति स्वप्ने

परे । गीः पतिः गीर्षतिः गीर्षतिः । धूः पतिः धूर्पतिः धूर्पतिः ॥

सूत्रम् (नामिनो रः) नामिन् ५-१ । स्वर० । (स्तो०) अग्रे १-१ (स्तो० ।

१ वाताः वांति वाता वांति इत्यन्यस्मिन्पुस्तके । २ भोस् इति पृथी न तु पचमी ततः परस्य
विसर्गलोपभावत् । ३ यदि वेत्यपि पाठः । ४ पटुः यजते पटुयजते । इत्यपि पाठः ॥

ह्वे । उ ओ ।) नामिनः अवर्णवर्जस्वरात् परस्य विसर्जनीयस्य अवे परे रेफो भवति ।
उदा० । अग्निः अग्ने अत्र । अनेन सूत्रेण रेफः । स्वर० । अग्निरत्र । वटुः अग्ने यजते
(नामिनो रः) इति रेफः (रहाद्यपो द्विः) जलतुं० । वटुर्यजते । वटुर्वाहणो
यजते यज्ञं कसेति । एवं वटुरत्र वर्तते । सूत्रम् (रेफ०) रेफप्रकृत्या उत्पन्नो वा रेफ
एव प्रकृतिर्मूलकारणं यस्य रेफप्रकृतिकस्तस्य ६-१ (ङस्स्य) खप ७-१ (अ इ
ए) वा ३-१ । (अव्य०) रेफप्रकृतिकस्य विसर्जनीयस्य वा रेफो भवति सपे परे ।
उदा० । गिर् अग्ने पतिः (य्वोर्वि हसे) गि इत्यस्य गी । (स्त्रो०) गीः
(रेफप्र०) अनेन एकत्र रेफः (रहाद्य०) जल० । अन्यत्र (कुप्त्रोः ५ कः पां वा)
गीर्पतिः गीर् पतिः गीः पतिः । एवं रूपत्रयम् । एवं घूर्पतिः घूर् पतिः
घूः पतिः । इत्यादि ॥

रः ॥ रेफसंबन्धिनो विसर्जनीयस्य रेफो भवत्यवे परे । प्रातः अत्र
प्रातरत्र । अंतः गतः अंतर्गतः ॥ रि लोपो दीर्घश्च ॥ रेफस्य
रेफे परे लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घः । पुनः रमते पुना रमते ।
शुक्तिः रूप्यात्मना भाति शुक्ती रूप्यात्मना भाति ॥

सूत्रम् (रः) र ६-१ । स्वर० (स्त्रो०) रेफसंबन्धिनो रेफाज्जातस्य विसर्जनी-
यस्य रेफो भवति अवप्रत्याहारे परे । उदा० । प्रातर अग्ने अत्र । अंतर् अग्ने गतः ।
उभयत्रापि (स्त्रो०) ततः (रः) इत्यनेन पुनरपि रेफः । स्वर० । प्रातरत्रागतव्यम् ।
अंतर्गतः । एवं स्वः गतः स्वर्गतः । पुनः आगतः पुनरागतः । सूत्रम्
(रि०) र ७-१ । स्वर० । लोपः १-१ । (स्त्रो०) अग्ने दीर्घः । पूर्व
(ह्वे । उ ओ) दीर्घ १-१ (स्त्रो०) दीर्घः । अग्ने च १-१ (अव्य०) प्राक्
(विसर्जनीयस्य सः । स्तोः श्चुभिः श्चुः) सिद्धम् । सूत्रं चतुष्पदम् । रेकेति
वृत्तिः सुगमा । पुनः अग्ने रमते (रः) इति रेफः (रि लोपो०) इति रलोपः ।
पूर्वस्य च दीर्घः । न इत्यस्य ना । शुक्तिः अग्ने रूप्यात्मना भाति । (नामिनो रः ।
रि लोपो०) पूर्वस्य च दीर्घः । शुक्ती रूप्यात्मना भाति । शुक्तिः रजत्ताकारेण
भासते इत्यर्थः । एवं हरी गजते । शंभू रमते ॥

सैपाद्धसे ॥ सशब्दादेशशब्दाच्च परस्य विसर्जनीयस्य लोपश्च भवति
हसे परे । सः चरति स चरति । एषः हसति एष हसति ॥

सूत्रम् (सैपा०) स च एष च सैपं तस्मात्सैपात् ६-१ । (ङस्तिगत् । सवर्णे०)
हसे ७-१ । (अ इ ए) मध्ये (हो श्भाः । चपा अवे०) अत्र समाये कृते सदे-
तदोहंते इति संभवेऽपि (सैपाद्धसे) इति यत् सत्रं कृतं ततः तैः एतैः नकः एषकः ।
न सः असः इत्यादी हसे परे विसर्गलोपश्चामिनिवारणार्थमित्यर्थः । केचित्पुनराहुः ।

॥ इति पृथक्पदं पंचम्येकवचनांतं साकेतिकम् । एपात्पंचम्येकवचनम् । ईसे सप्तम्यतम् ।
स षपात् इत्यत्र (आदवे लोपश्) इति विसर्गलोपशं विधाय पश्चात् (ए ऐ ऐ) ॥

सैपादिति संहिता—

सैप दाशरथी रामः सैप राजा युधिष्ठिरः ॥

सैप कर्णो महात्यागी सैप भीमो महाबलः ॥ १ ॥

इत्यादौ पादपूरणे संध्यर्था ज्ञेया ।

यदुक्तं लौकिकायेह तद्देदे बहुलं भवेत् ॥

सेमां भूम्याददे सोपामित्यादीनामदुष्टता ॥ २ ॥

नन्वत्र लोपशि कृते पुनः संधिः कयं कृतः इत्यग्रे वक्ष्यति । सैपादिति संहितेत्यादिना । तद् एतद् उभयत्रापि । १—१ (त्यदादेष्टेरः स्यादौ) इति दलोपः । (तः) इत्युभयत्रापि तस्य सः । एष इत्यत्र (किलात्पः सः० । स्रो०) तदेतदोन्नपन्नाभ्यां स—एषशब्दाभ्याम् इत्यर्थः । शेषं कंठ्यम् । उदा० । सः अग्रे चरति । एषः अग्रे हसति । उभयत्रापि (सैपादसे) इति विसर्गलोपश् (सेपादसे) इति सूत्रे श्रुतया कर्त्तव्ये सैपादिति सूत्रमध्ये या अघटमाना अकारैकारयोः (ए ऐ ऐ) इति संहिता संधिर्दक्षिता सा स—एषशब्दयोः 'सैप दाशरथी रामः' इत्यादि अष्टाक्षरात्मकपादपूरणार्थम् । लोपशि कृतेपि यः (ए ऐ ऐ) इति संधिर्भवति तज्ज्ञापनार्थमित्यर्थः । श्लोकः । 'सैप०' । स अग्रे एषः (आदवे लोपश् । ए ऐ ऐ) इति संधिर्भवति । एवमेषपादत्रयेऽपि । स एषः दाशरथिः । दाशरथस्यापत्यं दाशरथिः दाशरथपुत्रो रामो वर्त्तते । स एष युधिष्ठिरो राजा युधि संग्रामे स्थिरः युधिष्ठिरः (किलात्पः सः कृतस्य) इति पत्वम् (एभिः घृः) स एष कर्णः राजा महात्यागी महादानी वर्त्तते । स एष भीमो भीमपादवः महाबली अतिबलिष्ठो वर्त्तते इत्यादि । अर्थः सुगमः ॥ ॥ १ ॥ इत्यादौ पादपूरणे संध्यर्था । पादपूरणे यः संधिः स एव अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा । पुनः वैदिकप्रयोगविशेषमाह । यदुक्तम्० । यत्सूत्रमिहास्मिन् शास्त्रे लौकिकाय प्रय गाय ध्याकरणप्रसिद्धोदाहरणसाधनायोक्तं सूत्रादि तद्देदे छंदसि यदुल्लमन्यथा भवति अनिश्चितं विभजनतया भवेत् । कचिद्भवति कचिन्न भवतीत्यर्थः । उदाहरणम् । सः जग्रे इमाम् । (आदवे लोपश् । अ इ ए) भूमिः अग्रे आददे उदासत्वात्कचिन्नामिनोप्यवे विसर्गलोपश् । ततः (इयं स्वरे) भूम्याददे । सः अग्रे उपाम् (आदवे लोपश् । उ ओ) इत्यादीनामार्पप्रयोगाणां वैदिकप्रयोगाणामदुष्टता न दोष इत्यर्थः । स इमा भूमिमपुनात् भूमेश्च रसमाददे ततः स उपां गामानयामास ॥ २ ॥

कचित्प्रवृत्तिः कचिदप्रवृत्तिः कचिद्विभाषा कचिदन्यदेव ॥

१ (नागिना रूपः) नागिन परस्य विसर्गायस्य रूपो भवति कचिद्वेपरे । भूमि आदद वीजम् भूम्याददे वीजम् २० पा० ।

विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुल्यकं वदन्ति ॥ ३ ॥

बाहुल्यकं कतिधेत्याह । कचिदिति । कचित्प्रयोगे अनुक्तस्यापि प्रवृत्तिः अप्र'तस्य असंभवतः सूत्रस्य प्राप्तेः प्रवृत्तिः प्राप्तिः । यथा लोपश्च पुनर्न संघिरिति निषिद्ध-
त्वेपि (अ इ ए) इति संघेः प्राप्तिः । कचित्प्रयोगान्तरे उक्तस्याप्यप्रवृत्तिः । काथे-
तस्यापि सूत्रस्य निषेधः । यथा भूमिः अग्ने-आदे इत्यत्र (नामिनो रः) इत्यस्य
अप्राप्तिः । कचिद्विभाषा विकल्पः । यथा वेदे । देवैः देवेभिः । गवेशः-गर्वाशः ।
कचित् अन्यदेवोक्तम् अन्यदेव भवति । एवमुना प्रकारेण विधेर्व्याकरणसूत्रस्य
विधानं करणं बहुधा बहुप्रकारं समीक्ष्य दृष्ट्वा बाहुल्यकं वैदिकप्रयोगं चतुर्विधं वदन्ति
कथयन्ति । बुधा इत्याद्याहारः । वैदिकं चतुर्वोक्तम् ॥ ३ ॥

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरो वर्णविकारनाशौ ।

धातोस्तदर्थान्तिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥ ४ ॥

अथ लौकिकप्रयोगः कतिधा भवतीत्याह । 'वर्णा०' । एको वर्णागमः ।
च पुनर्वर्णविपर्ययः । पूर्वोच्चारितस्य स्थाने परवर्णोच्चारणम् परवर्णस्य स्थाने पूर्ववर्णो-
च्चारणं वर्णविपर्ययः । पुनर्द्वावपरो भेदो, कां तौ वर्णविकारवर्णनाशौ पूर्वावस्था-
परित्यागेन अवस्थांतरापादनं विकारः । सर्वथा लोपो नाशः । वर्णानामक्षराणां
विकारनाशौ वर्णविकारनाशौ । पञ्चमश्च भेदः धातोः ताभ्यां वर्णविकारवर्णनाशाभ्यां
कृत्वा पुनर्धातोर्नान्तिशयेन च कृत्वा धातोर्नान्तिशयः अधिकता काश्चादि-
शेषो यः अर्थान्तिशयस्तेन च यो भवति स योग इति नाम्ना पञ्चमो भेदः ।
तत्तस्मान्निरुक्तं निश्चयेन उक्तोऽर्थो यस्य तन्निरुक्तं व्याकरणोदाहरणम् ॥ ४ ॥

वर्णागमो गवेंद्रादौ सिंहे वर्णविपर्ययः ।

पोडशादौ विकारः स्यादर्णनाशः पृषोदरे ॥ ५ ॥

पञ्चविधमुच्यते तानेव पञ्च व्यंजयति । अथ लौकिकः प्रयोगः कतिधा भवती-
त्याह । 'वर्णा०' । गवेन्द्रादौ वर्णागमः । गवादेरवर्णागमोऽक्षादाविति । एवं इन्
हिंसागत्योः । इन् अ प्रत्ययः सकारागमः । हिंस इति सिंहे वर्णविपर्ययो भवति ।
यथा हिंसि हिंसायाम् । (मूर्च्छा घनः) इति अप्रत्ययः । हिंस इति हियते हिंस-
स्तीति विग्रहे ततः हिंस इति शब्दे हस्य स्थाने सः सस्य स्थाने हः एवं वर्णविप-
र्ययः । सिंह इति सिद्धम् । पोडशादौ यथा । पट् च दश च इति विग्रहे षष्प दश
अत्र (षष्प उर्दो ढः) पस्य ढः दस्य ढ इति वर्णविकारः । ततः (उ ओ)
पोडश इति विकारोदाहरणम् । गृहः अग्रे आत्मा । वंयुजनः अग्रे आनुज्ञव ।
कुखः अग्रे आत्महितम् इत्यादिषु वर्णविकारम् आकाशस्य अकारं विधाय
(यतोत्युः । उ ओ । पदोतोऽतः) गृहोऽज्रमा । वंयुजनोऽज्रमा । कुखोऽज्रमादितम् ।
पृषोदरे वर्णनाशः । यथा पृषत् अग्रे-उदरः । तत्काशस्य नाशो शेषः (उ ष्

पृषोदरः । पृषंति विद्वः उदरे यस्य स पृषोदरः मृगः । अथवा पृषन्मृगस्तस्यो-
दरमिव उदरं यस्य स पृषोदरः ॥ ५ ॥

वर्णनाशविकाराभ्यां धातोरतिशयेन यः ॥ योगः स उच्यते प्राज्ञैर्म-
यूरभ्रमरादिषु ॥ ६ ॥ इति विसर्गसंधिः समाप्तः ॥

‘वर्णनाशेति ।’ वर्णस्य अक्षरस्य नाशविकाराभ्यां कृत्वा धातोः अतिशयेन
अर्थविशेषणं कृत्वा यः उत्पद्यते सः प्राज्ञैः पण्डितैर्योग इत्युच्यते । क मयूरभ्रमरा-
दिषु । मयूरः भ्रमरः इत्याद्युदाहरणेष्वित्यर्थः । यथा ‘रु शब्दे’ रु एकत्र महीपूर्वः
अन्यत्र भ्रमन्पूर्वः । मह्यमतिशयेन रीति जल्पतीति मयूरः । भ्रमन् सन् अतिश-
येन रीतीति भ्रमरः । (नाम्नि च) इति डः प्रत्ययः । डिच्चाट्टिलोपः । स्वर० ।
एकत्र विकारः हीस्याने यू । अन्यत्र वर्णनाशः नकारस्य नाशः लोपः । मयूरः ।
भ्रमरः । इति सिद्धम् । अन्येषां मते तु एते पंचापि पृषोदरादिभेदा एव ॥ ६ ॥
इति विसर्गसंधिः ।

अथ स्वरान्ताः पुँल्लिङ्गाः ६ ।

अथ विभक्तिर्विभाव्यते । सा द्विधा स्यादिस्त्यादिश्च । विभक्त्यंतं
पदम् ॥ तत्र स्यादिविभक्तिर्नाम्नो योज्यते ॥ अविभक्ति नाम ॥
विभक्तिरहितं धातुवर्जितं चार्थवच्छब्दरूपं नामोच्यते । कृतद्धितसमा-
साश्च प्रातिपदिकसंज्ञका इति केचित् ॥

अथेति पंचसंधिकथनानंतरं विभक्तिर्विभाव्यते कथ्यते । विभज्यंते पृथक् क्रियंते
कर्तृकर्मादयो यथा सा विभक्तिः । सा विभक्तिर्द्विधा द्विमकारा । एका स्यादिः । सि औ
जस् इत्यादिका । अपरा त्यादिः । तिप् तस् अंति इत्यादिका । विभक्तेः प्रयोजन-
माह । सूत्रम् (विभक्त्यंतं पदम्) विभक्तिरंते यस्य तत् विभक्त्यंतम् । यस्यान्ते विभ-
क्तिस्तत्पदमुच्यते । तत्र विभक्तिद्वयमध्ये स्यादिविभक्तिर्नाम्नोऽग्रे योज्यते स्थाप्यते
दीयते । त्यादिविभक्तिर्धातोरग्रे योज्यते स्थाप्यते । नामलक्षणमाह । सूत्रम् (अविभक्ति
नाम) नास्ति विभक्तिर्यस्य तत् अविभक्ति १-१ । (नपुंसका०) सेर्लोपः । नामन्
१-१ । (नपुंसका० । नाम्नो नो०) नस्य लोपः सिद्धम् । द्विपदम् । विभक्त्या
रहितं धातोः भ्यादेः पृथग्भूतम् अर्थयुक्तं शब्दरूपमकारादिवर्णरूपं तन्नाम उच्यते ।
शब्दरूपं नामेत्युक्ते पदस्यापि नामसंज्ञा स्यात्तन्निवारणार्थम् अविभक्ति इति । तथा
सति धातावतिव्याप्तिस्तन्निवारणार्थं धातुवर्जमिति । तथा सति निरर्थकस्य टस्
इत्यादिघनेनात्मत्वं तन्निवारणार्थम् अर्थवदिति । ईदृगलक्षणं नामोच्यते । च पुनः
कृतद्धितसमासाः सविभक्तिका अपि नामसंज्ञकाः स्युः । केचिदित्याहुः । कृतः

तृतीयवृत्तिप्रत्ययाः । तदन्ताः शब्दाः धातवः तद्धितांताः समासाश्च नामसंज्ञका भवन्ति इति । केचिदिति पाणिन्याचार्या इति वदन्ति । एते सर्वेपि प्रातिपदिक-संज्ञकाः नामसंज्ञका उच्यन्ते तन्मते प्रातिपदिकम् इति नामपर्यायः ॥

तस्मात् ॥ सि औ जस् । अम् ओ शस् । टा भ्यां भिस् ।
डे भ्यां भ्यस् । इति भ्यां भ्यस् । ङस् ओस् आम् । ङि ओस्
सुप् ॥ तस्मान्नाम्नः पराः स्यादयः सप्त विभक्तयो भवन्ति ॥ तत्रा-
प्यर्थमात्रैकत्वविवक्षायां प्रथमैकवचनम् । सि । देव सि इति स्थिते ।
इकार उच्चारणार्थः । स्रोर्विसर्गः ॥ सकाररेफयोर्विसर्जनीयादेशो
भवत्यधातो रसे पदांते च । देवः । द्वित्वविवक्षायाम् औ (ओ औ औ)
देवौ । बहुत्वविवक्षायां प्रथमाबहुवचने जस् । जकारत्येत्संज्ञा ।
इत्संज्ञायां तस्य लोपः । प्रयोजनं च जसीति विशेषणार्थः । देव
अस् इति स्थिते । दीर्घविसर्गौ । देवाः ॥

सूत्रम् (तस्माद्यावत्सुप्) । तद् ५-१ । (त्यदादेष्टेरः०) दलोपः (ण्सिरत् ।
अतः) इति (स्मडागमः । सवर्ण०) सिश्च औश्च जस् च यावत्सुप् च १-१ । सकि० ।
यद्वा तस्मादिति पंचम्यैकवचनांतम् अग्रे सि औ जस् इत्येकविंशतिरापि सांकेतिकप्रय-
मेकवचनांतानि पदानि । एवं द्वाविंशतिपदं सूत्रम् । अष्टपदमित्यपि केचित् । सुप्
इत्यत्र पकारः । पाणिनीयानां सु औ जस् इति प्रथमैकवचनस्यापि सु इति संज्ञा
तस्मान्नेदंज्ञापनार्थः सुप्प्रत्याहारार्थश्च । अत्र तु सुखोच्चारणार्थ एव तस्मात्पूर्वोक्ता-
न्नाम्नः पराः एताः पूर्वोक्ताः स्यादयः सप्त विभक्तयो भवन्ति । तत्र सि औ जस् प्रथमा १ ।
अम् औ शस् द्वितीया २ । टा भ्यां भिस् तृतीया ३ । डे भ्यां भ्यस् चतुर्थी ४ ।
इति भ्यां भ्यस् पंचमी ५ । ङस् ओस् आम् षष्ठी ६ । ङि ओस् सुप् सप्तमी ७ । एकै-
कस्या विभक्तेस्त्रीणित्रीणि वचनानि एकवचनाद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्ति । तत्रापि
नाम्नि सप्तम् विभक्तिषु वा अर्थमात्रस्यैकत्वविवक्षायाम् अर्थमात्रस्य घटपटादेरेकस्य
बहुमिच्छा क्रियते यत्र तत्र प्रथमैकवचनं सि दीयते । तत्र प्रथमं देव-शब्दः । दिवु क्रीडा-
याम् । दीव्यतीति देवः । (पचिर्न दिग्रहादेः०) इति अग्रत्ययः । गुणः । देव इति जातम् ।
ततः देव सि इति स्थिते सति इकार उच्चारणार्थः । (सेडाधिः । सेरा) इति सूत्रे
विशेषणार्थश्च इत्संज्ञत्वात् इकारलोपः । देव स् इति स्थिते सूत्रम् (स्रो०)
स् च र् च स्री तयोः स्रोः ६-२ । स्वर० । विसर्गः १-१ । (स्रो०) द्विपदं मध्ये
(नामिनो०) सकारस्य रेफस्य च विसर्गो भवति अपातोः नाम्नः शब्दस्य

रसे परे चकारात्पदांते तु धातुनाम्नोः उभयोरपि नाम्नः सकाररेफयो रसे परे पदांते च विसर्गादेशः । चकारात्पदांते धातोरपि सकाररेफयोर्विसर्गादेशः । यथा अचकाः अविभः । रसे परे धातोर्न । यथा आस्ते विमर्ति इत्यादौ । अनेन विसर्गः । देवः इति सिद्धम् । द्वित्वविवक्षायाम् । औ । द्वयोर्वक्तुमिच्छा यत्र क्रियते तत्र द्विवचनम् । यथा देवश्च देवश्चेत्येकशेषे । सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । इति देव औ इति स्थिते । (ओ औ औ) देवौ । एवं देवश्च देवश्च देवश्चेति बहुनामुक्तौ प्रथमा बहुवचनम् १-३ । जस् । जकारो जसीति सूत्रविशेषणार्थः । अन्यथा असीत्युच्यमाने शस् डस् संबंधि-
नोऽप्यस इकारः स्यात् । जकारः इत्संज्ञकः । देव अस् (सवर्णे० । स्रो०) देवाः ॥

[अकाराजसोऽसुक् कचिद्वक्तव्यः] देवासः । ब्राह्मणासः ॥ द्वितीयैकवचने देव अम् इति स्थिते । अम्शसोरस्य ॥ समाना-
दुत्तरयोरम्शसोरकारस्य लोपो भवति अधातोः । देवम् । देवौ । बहुवचने देव शस् इति स्थिते । शकारः शसीति विशेषणार्थः ॥

विशेषमाह (अकाराजसोऽसुक् कचिद्वक्तव्यः) कचित्प्रयोगांतरे अकारात्परस्य जसः असुक् आगमो भवति उदसि वेदविषये । देव जस् । अनेन असुक् आगमः । किन्वादते । स्वर० (स्रो० । सवर्णे०) देवासः । कर्मकत्वविवक्षायां द्वितीयैकवचने देव अम् । सूत्रम् । (अम्श०) अम् च शस् च अम्शसो तयोः अम्शसोः अम्शस् ६-२ । स्वर० (स्रो०) अ६-१ (डस्य । नामिनो रः) सिद्धम् । द्विपदम् । समानात्परस्य अम्शसत्संबन्धिनः अकारस्य लोपो भवति अधातोः अक्षिबंतात् शब्दादित्यर्थः । अनेन अकारलोपः । देवम् । देवौ पूर्ववत् । द्वितीयावबुधवचने शस् शकारः शसीति विशेष-
णार्थः इत्संज्ञकः उच्चारणमात्रः अस लिख्यते । अम्शसोरित्यकारलोपः ॥

सो नः पुंसः ॥ पुँल्लिगात्समानादुत्तरस्य शसः सकारस्य नकारा-
देशो भवति ॥ शसि ॥ शसि परे पूर्वस्य स्वरस्य दीर्घो भवति । यदादे-
शस्तद्वद्भवति नतु वर्णमात्रविधौ । देवान् । तृतीयैकवचने देव टा
इति स्थिते । टकारोनुबंधेनेति विशेषणार्थः ॥

सूत्रम् (स्रो०) स ६-१ । स्वर० (स्रो०) न १-१ । (स्रो०) पुंस ५-१ । स्वर० (स्रो०) पुँल्लिगे
वर्तमानात्समानादुत्तरस्याग्रनः शसः सकारस्य नकारादेशो भवति । सूत्रम् ।

(शसि) शस् ७-१ स्वर० । सिद्धमेकपदम् । पूर्वह्रस्वस्य दीर्घो भवति शसि परे ।
मदादेशस्तद्वद्भवति । ननु वर्णमात्रविधाविति न्यायात् । पूर्वस्य दीर्घः । देवान् ।
कर्तृकरणयोः एकत्वविवक्षायां तृतीयैकवचने देव टा इति स्थिते सति टकारोऽनुबन्धः ।
उच्चरितमध्वंसिनो ह्यनुबन्धा इति टकारस्य लोपः । टेन इति सूत्रार्थश्च । आ
इति स्थिते ॥

टेन ॥ अकारात्परष्टा इन भवति । देवेन ॥ अद्भि ॥ अकारस्य
आकारादेशो भवति भकारे परे । देवाभ्याम् । देव भिस् इति स्थिते ।
ब्भ्यः ॥ अकारात्परस्य भिसो भकारस्य अकारादेशो भवति (अ
इ ए) देव एस् इति स्थिते (ए ऐ ऐ) वृद्धिविसर्जनीयौ । देवैः ।
[अकारः भिसि छंदस्येकारो वा वक्तव्यः] देवेभिः । कर्णेभिः ॥

सूत्रम् (टेन) टा १-१ । सांके० । इन १-१ । सांके० । अकारांतशब्दात्परतः
टावभक्तेः इनादेशो भवति सस्वर एव भवतीति (अ इ ए) देवेन । देव भ्याम् ।
सूत्रम् (अद्भि) अद् १-१ (ह्रस्वः०) भ् ७-१ स्वर० । (चण भवे जवाः)
वाऽऽसु) इति सूत्रादाकारस्यानुवृत्तिः । केचित्तु (आद्भि) इति पठन्ति तन्मते आ
अत् भि इति त्रीणि पदानि । अकारस्य स्पादिविभक्तिमन्वाग्भिभकारे परे आकारो
भवति । देवाभ्यामिति सिद्धम् । तृतीयावहुवचने देव भिस् इति स्थिते । सूत्रम् (ब्भ्यः)
अथवा (भ्भ्यः) भ् भि अः । त्रिपदम् । भ् ६-१ । सांके० । भि ६-१ । सांके० ।
अः १-१ (स्त्रो० । भवे जवाः) इति । भस्य वः (इ यं स्वरे) स्वर० । इति
सूत्रसाधना । वृत्तिः कंठ्या । देशैकग्रहणेन देशिग्रहणम् । तेन भि इत्युक्ते भिसो
ग्रहणं पूर्वं भकारेकारौ विश्लेष्य वियोज्य इकारात्पूर्वं भकारं विधाय पश्चात् भस्य अः
(अ इ ए । ए ऐ ऐ । स्त्रो०) देवेरिति सिद्धम् । अत्र तु भिस् एस् इत्येवं सूत्रकरणं
युक्तम् । अकारस्य भिसि परे छंदसि वैदिकोदाहरणविषये एकारो वा वक्तव्यः ।
देवेभिः कर्णेभिरिति वैदिकप्रयोगः ॥

चतुर्थ्यैकवचने देव डे इति स्थिते । ङकारो ङित्कार्यार्थः सर्वत्र ।
ङे अक् ॥ अकारात्परस्य ङे इत्येतस्य अगागमो भवति । कित्वादन्ते
(ए अय्) दीर्घः । देवाय । देवाभ्याम् पूर्ववत् । चतुर्थ्यावहुवचने देव
भ्यस् इति स्थिते । एस्भि बहुत्वे ॥ अकारस्य एत्वं भवति सकारे

भकारे च परे बहुत्वे सति । देवेभ्यः । पंचम्येकवचने देव ङसि इति स्थिते ॥ ङसिरत् ॥ अकारात्परो ङसिरद्भवति दीर्घः । देवात् । देवाभ्याम् । देवेभ्यः । षष्ठ्येकवचने देव ङस् इति स्थिते । ङस् स्य ॥ अकारात्परो ङस् स्यो भवति । देवस्य ॥

संप्रदानैकत्वविवक्षायां चतुर्थ्येकवचने देव डे इति स्थिते । डकारो डित्कार्माय इत्संज्ञकश्च । सर्वत्र डेडसिडसिडिषु इत्यर्थः । सूत्रम् (डे अक्) डे ६-१ सांकेतिकम् । (डस्य) इत्यकारलोपः । (स्रो०) अक् १-१ (ह्रस्वः०) सिद्धम् । अकारात्परस्य डे इत्येतस्य अगागमो भवति । किञ्चादन्ते । (ए अय् । सवर्णे०) स्वर० । देवाय । ४-२ (अङ्गि) देवाभ्याम् । ४-३ देव भ्यस् इति स्थिते । सूत्रम् । (ए स्मि बहुत्वे) ए १-१ । सांके० स् च भ् च स् तस्मिन् स्मि ७-१ । स्वर० । बहुत्वे ७-१ (अ इ ए) अकारस्य एत्वम् एकारो भवति बहुवचने सति सकारभकारादौ विभक्तावित्यर्थः देवेभ्यः । अपादानैकत्वविवक्षायां पंचम्येकवचने देव अस् इति स्थिते । सूत्रम् (ङसिरत्) ङसि १-१ । (स्रो०) अत् १-१ । (ह्रस्वः० । नामिनो०) सिद्धम् । अकारात् उत्तरो यो ङसिः सः अत् भवति (सवर्णे०) देवात् । पंचमीद्विवचने (अङ्गि) देवाभ्याम् । बहुवचने देवेभ्यः (ए स्मि बहुत्वे । स्रो०) संबन्धैकत्वविवक्षायाम् ६-१ देव अस् । सूत्रम् (डस्स्य) डस् १-१ (ह्रस्वः०) स्य १-१ । सां० । अकारादिप्राद्वृत्तः कंठ्या । देवस्य । ६-२ देव ओस् इति सति ॥

ओसि ॥ अकारस्य ओसि परे एत्वं भवति (ए अय्) देवयोः ।

नुडामः ॥ समानात्परस्यामो नुडागमो भवति । टिञ्चादादौ । उकार

उच्चारणार्थः ॥ नामि ॥ नामि परे पूर्वस्य दीर्घो भवति । देवा-

नाम् । सप्तम्येकवचने देव ङि इति स्थिते (अ इ ए) देवे ।

(ओसि) देवयोः पूर्ववत् । सप्तमीबहुवचने देव सुप् इति स्थिते

पकारस्येत्संज्ञायां लोपः (ए स्मि बहुत्वे) इत्येकारः । (क्लितात्पः

सः कृतस्य) कवर्गादिलाच्च प्रत्याहारादुत्तरस्य केनचित्सूत्रेण

कृतस्य सकारस्य पकारादेशो भवति । देवेषु ॥

सूत्रम् (ओसि) ओस् ७-१ । स्वर० । अकारस्य ओसि परे एत्वम् एकारो भवति । (ए अय्) स्वर० । (स्रो०) देवयोः । ६-३ देव आम् । सूत्रम् । (नुद०) नुद १-१ (ह्रस्वः०) आम् ६-१ । स्वर० (स्रो० । चपा अवे०) सिद्धम् । पुंलिङ्गसमानात् ह्रस्वात्

समानात् दीवात् आवतपु ईकारांतेषु नित्यस्त्रीलिङ्गे वर्त्तमानेष्विति व्याख्येयम् ।
 समानात् परस्य आमः पष्ठीवहुवचनस्येति व्याख्येयम् । अन्यथा (आम्डेः) इत्याम्
 (स्त्रियां ख्योः) इत्याम् (आमी) इत्यप्याम् (किमोव्ययात्) इत्याम् (कासादिप्रत्ययां-
 तात्) इत्याम् वर्तते तत्रातिव्याप्तिः स्यात्तेन पष्ठीवहुवचनस्यामो नुडागमो भवति ।
 अघातोरेवेत्यनुवर्तितव्यम् । तेन अघातोः अकिर्वताच्छब्दात् । टित्वादादौ । उकार
 सञ्चारणार्थः । इति न् इत्यागमः । आमो नुद् इति कर्त्तव्ये नुडाम् इति विपरीत-
 करणं नुटो नित्यत्वसूचकम् । तेन स्त्रीणां वारीणामित्यत्र (नुडामः) इत्येव स्यात्
 (नामिनः स्वरे) इति न भवति । सूत्रम् (नामि) नुद्सहितः आम् नाम् तस्मिन्
 नामि ७-१ । स्वर० । सिद्धम् । नुडागमसहिते आमि परे पूर्वस्य दीर्घो भवति
 इति दीर्घः । स्वर० । देवानाम् । आधारेकत्वविवक्षायाम् ७-१ देव डि (अ इ ए)
 देवे । ७-२ पष्ठीद्विवचनवद् । देव देव देवेत्येकशेषे ७-३ देव सु इति स्थिते
 ए स्मि बहुत्वे) ततः । सूत्रम् (किलात्पः सः कृतस्य) कुश्च इलश्च किलं तस्मात्
 (५-१ (कितिरत् । सवर्णे०) प १-१ सु (सो०) सू ६-१ । स्वर० (सो०)
 कृत ६-१ (डम् स्य) चतुष्पदं सूत्रं सिद्धम् । वृत्तिः कंठघा । न वरम् । केन-
 चित्सूत्रेण कृतस्यैव सकारस्य पकारो भवति न त्वकृतस्य स्वाभाविकस्य अंते
 स्थितस्यापि सस्य पत्वं न भवति । यथा हरिस्तत्रेत्यादौ न पत्वम् । तथा नुम्विस-
 गांतरेपि पत्वम् यथा हवींषि । हविःपु । इत्यादि । पूर्वं हविस्-शब्दोस्ति इत्यर्थः ।
 अत्र सः पः इति कर्त्तव्ये यत्पः सः इति विपरीतत्वेन कृतं तत् क्वचित् किलं
 विनापि सस्य पत्वज्ञापनार्थम् । यथा अवष्टंभः । अंष्टंभः । अभ्यपुणोत् इत्यादि ।
 देवेष्विति सिद्धम् ॥

**आमंत्रणे सिद्धिः ॥ आमंत्रणमाभिमुखीकरणं तस्मिन्नर्थे विहितः
 सिद्धिसंज्ञो भवति ॥**

संवाचनमाह । (आमंत्रणे०) आमंत्र्यते आहूयते पुरुषोज्जेनेत्यामंत्रणं तस्मिन्
 ७-१ (अ इ ए) स्ति १-१ । (सो०) धि १-१ । (सो०) । (रहाद्यपो द्विः)
 पूर्वम् (नामिनो रः) जलतुंवि० । त्रिपदं सूत्रमिदं सिद्धम् । आमंत्रणमिति कोऽर्थः ।
 आभिमुखीकरणम् । अनभिमुखः आसमन्तात्प्रकारेण अभिमुखः क्रियते अनेनेति
 आभिमुखीकरणम् । तस्मिन्नर्थे विहितः कृतो यः सिः प्रथमैकवचनरूपः स धिसंज्ञो
 भवति । उदाहरणम् । देव १-१ सू ॥

१ ग्रहणम् इति पुस्तकान्तरे पाठो दृश्यते । २ देवे च देवे च देवे च-इत्येकत्वेत्याद्यन्यास्मिन्पुस्तके ।
 ३ किलः इत्यपि पाठः ।

समानाद्धेलोपोऽधातोः ॥ समानादुत्तरस्य धेलोपो भवत्यधातोः ॥

धिसंज्ञायां किं कार्यं तदाह । सूत्रम् (समाना०) समान ५-१ । (डसिरत् । सवर्णे०) धि ६-१ (डिति । डस्य) इत्यकारलोपः (श्वे जवाः) तस्य दः । स्वर० । लोपः १-१ (सो० । नामिनो रः) जलतुं० । अधातोः न धातुरधातु स्तस्मात् । अधातु ५-१ । डिति । डस्य) इत्यकारलोपः । (अतोऽत्युः । उ ओ । एदोतोऽस्तः) चतुष्पदं सिद्धम् । समानादुत्तरस्य धेलोपो भवति । अत्र समानादिति ह्रस्वसमानात्परस्येति व्याख्येयम् । अन्यथा । हे हाहाः । हे हूहूः । हे घातप्रमीः । इत्यादौ विरुध्यति । अधातोः अकिवंतात् शब्दात् । अकिवंतोऽधातुरुच्यते किवंतश्च शब्दो धातुरित्यभिप्रायः । अनेन धिलोपः ॥

[आभिमुख्याभिव्यक्तये हे शब्दस्य प्राक् प्रयोगः] हे देव । हे देवौ । हे देवाः । एवं घटपटस्तंभकुंभादयोऽप्यकारांताः पुँछिङ्गाः ॥

पूर्वं हे शब्दः एतद्धेतुः । अभिमुख्यस्य भावः आभिमुख्यं संमुखत्वं तस्याभिव्यक्तये प्रकटीकरणाय हे शब्दः प्राक् आदौ प्रयुज्यते इत्यर्थः । हे देव । द्विवचने (ओ ओ ओ) हे देवौ । बहुवचने देव अग्रे जस् इति स्थिते जकारस्येतसंज्ञायां लोपः । देव अस् । (सवर्णे० । सो०) हे देवाः । अन्यानपि शब्दानाह (एवं घटपटादयः) एवं कंठजम् । अत्र काव्येन विभक्त्यर्थं दर्शयति । "वृक्षास्तिष्ठति कानने कुसुमिते वृक्षं लता संश्रिता वृक्षेणाभिहतो गजो निपातितो वृक्षाय देयं जलम् । वृक्षादानय मंजरीं कुसुमितां वृक्षस्य शाखोन्नता वृक्षे नीडमिदं कृतं शकुनिना हे वृक्ष किं पश्यसि ॥ १ ॥ वीरः सर्वसुरासुरेन्द्रमहितो वीरं बुधाः संश्रिता वीरेणाभिहतः स्वकर्मनिचयो वीराय नित्यं नमः । वीरात्तीर्यामिदं प्रवृत्तमतुलं वीरस्य धीरं तपो, वीरे श्रीघृतिकीर्तिकांतिनिचयः श्रीवीर भद्रे दिश ॥ २ ॥ शिष्यः कुरुते पृच्छां वदुना विनयेन तत्त्वबोधाय । आगत्य निजस्थानाद्धर्माचार्यस्य पादंति" ॥ ३ ॥ इत्यादि ॥

अकारांतानामपि सर्वादीनां तु विशेषः । सर्वे विश्व उभ उभय अन्य अन्यतर इतर इतर डतम कतर कतम सम

१ एषम् "रामो राजमणिः सदा विजयते राम रमेश मजे रामेणाभिहता निपाचरचमू रामाय हारये नमः । रामाप्रसित परापरं परतरं रामस्य दासोऽस्मिह रामे चित्तल्पः सदा भक्षु मे भो राम मो पात्य" ॥ १ ॥ इत्यादयः श्लोका बहवः सर्वविधविशुद्धाः सन्ति ।

सिम नेम एक पूर्वं पर अवर दक्षिण उत्तर अपर अधर स्व अंतर
त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् द्वि किम् त्वत् भवतु युष्मद् अस्मद् ।
एते सर्वादयस्त्रिलिङ्गाः ॥

पुनर्विशेषमाह । अकारान्तानामिति । यद्यपि सर्वादयोऽकारांतास्तथापि सर्वा-
दीनां विशेषो देवशब्दात्कश्चिद्भेदोऽस्ति के ते सर्वादय इत्याह । सर्वं विश्वं यावदस्मद् ।
विश्वशब्दस्य सकलार्थवाचकत्वे सर्वादित्वं, न तु जगद्वाचकत्वे । जगद्वाचकत्वे तु कुल-
शब्दवत् । समः अतुत्यार्यः किंतु सर्वार्थवाचकः । तुल्यार्थत्वे तु राज्ञः समाय इत्यत्र
न सर्वादित्वम् । सिमः समग्रार्थवाचकः । नेमः खंडवाचकः । पूर्वादीनां तु व्यवस्थाया-
मेव सर्वादित्वम् । स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्थेति विकल्पः । स्वस्याभिधेयो
यो दिग्देशकालस्वभावस्नमपेक्षते तेनैवापेक्ष्यते इति स्वाभिधेयापेक्षः ईदृशो योऽवधेर्म-
र्यादाया नियमोऽवश्यंभावोऽवधिभावादभ्रंशो व्यवस्था उच्यते । दक्षिणशब्दस्य
प्रावीण्ये शृंगारनायकवाचकत्वेन सर्वादिकार्यम् । अन्यत्र दक्षिणदिग्देशवाच्यत्वे
सर्वादित्वम् । उत्तरशब्दस्य उत्तरदिग्देशवाच्यत्वे सर्वादित्वं प्रतिवाक्ये तु न सर्वा-
दिकार्यम् । अधरस्य हीनार्थत्वे सर्वादित्वं न त्वोष्ठवाचकत्वे । स्वशब्दस्य ज्ञातिधना-
न्यशाचित्वे ज्ञातिधनार्थवर्जम् । किंतु आत्माऽऽत्मीयार्थं वाच्ये सर्वादित्वम् । “ज्ञाता-
वात्मानि चात्मीये धने स्वाख्या प्रवर्तते” इति स्वाज्ञातयः स्वानि द्रव्याणि इत्यत्र
सर्वादित्वं न अन्यत्र तु स्वस्मै रोचते स्वे पुत्राः स्वस्मै पुत्राय देहि । अत्र सर्वशब्दवत् ।
अंतरशब्दस्य बहिर्योगे उपसंव्याने च सर्वादित्वं नान्यत्र यतः “मध्ये छिद्रे विशेषे च
व्यवधाने बहिर्युजि । उपसंव्याने प्राज्ञाः पडर्थमंतरं विदुः” ॥ १ ॥ अंतरस्मै गृहं या
नगरवाह्याय चांडालादिगृहायेत्ययः । पुरि तु न भवति । अंतरायै पुरे कुप्यति ।
चांडालादिवाह्यपुर्ये इत्यर्थः । वस्त्रांतरेणापिहितं वस्त्रमुपसंव्यानम् । “ अंतरीयं निव-
सनमुपसंव्यानमित्यापि” तत्रार्थे अंतरे अंतरा वा शाटकाः अंतरस्मै शाटकाय वस्त्रांतरेण
वृताय शाटकायेत्यर्थः । यतः । “सर्वादिः सर्वेनामाख्यो न चेद्रीणोऽयवाभिधा । पूर्वादिश्च
व्यवस्थायां समोऽतुल्येऽतरोऽपुरि ॥ परिधाने बहिर्योगे स्वोऽर्थज्ञात्यन्यवाच्यपि” ॥
उभशब्दस्य त्वच्छब्दस्य भवच्छब्दस्य द्विशब्दस्य च तृतीयासमासे तथा हेत्वर्थे सर्वादिः
सर्वा विभक्तयो भवन्ति । तदर्थम् (अव्ययात्सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच्) इति अकचमत्प-
यार्थं च सर्वादिमध्ये ग्रहणम् । यथा उभौ हेतू । उभाभ्यां हेतुम्याम् । उभयोः हेत्वोः ।
त्वत् हेतुः । त्वत् हेतुम् । त्वता हेतुना । त्वत्ते हेतवे । दी हेतू । द्राम्यां हेतुम्याम् ।
द्रयोर्हेत्वोः । भवान् हेतुः । भवन्त हेतुम् । भवता हेतुना । इत्यादि । तथा अज्ञातोऽभौ
उभका । एवं द्वौ । भवन् । भवन्ती । भवन्तः । त्वत् इत्यादि । त्वच्छब्दः

प्रायश्चन्दस्येव । एते सर्वादय उच्यन्ते कथ्यन्ते । त्रिलिगाः लिगत्रयधारिणः पुँल्लिग-
स्त्रीलिगनपुंसकलिगाः ॥

तत्र पुँल्लिगत्वे रूपं नेयम् । सर्वः । सर्वौ । सर्वं जस् इति स्थिते । जसी ॥
सर्वादेरकारांतात्परो जस् ईर्भवति । (अ इ ए) सर्वे । सर्वम् ।
सर्वौ । सर्वान् । (अम्शसोरस्य । सो नः पुंसः । शसि) पूर्वस्य
दीर्घः । तृतीयैकवचने सर्ज इन इति स्थिते । पुनो णोऽन्ते ॥
पकाररेफक्वर्णेभ्यः परस्य नकारस्य णकारादेशो भवति अन्ते स्थित-
स्य न भवति सर्वानित्यादौ । अवकुप्वंतरेपि ॥ अवप्रत्याहारेण
क्वर्गेण पवर्गेण च मध्ये व्यवधानेऽपि भवति नान्येन । सर्वेण । सर्वा-
भ्याम् । (अद्रि) इत्यात्वम् । सर्वैः ॥

तत्र पुँल्लिगे रूपमाह । सर्व । सृ गतौ । वप्रत्ययः । सरति प्रसरतीति, सर्व १-१
(स्रो०) सर्वः । सर्व १-२ । (ओ औ औ) सर्वौ । बहुत्वे विशेषकृत्यमाह । सूत्रम्
(जसी) जस् १-१ । साके० । ई १-१ । सा० । वृत्तिः सुबोधः । (गुरुः शिञ्च
सर्वस्य) इति गुरुत्वात् सर्वस्य जसः ईः भवति । प्रक्रियाया तु (जसः शी) शिच्चा-
त्सर्वस्य । न वरम् । अकारात्प्रहर्णं भवच्छब्दनिषेधसूचकम् । अनेन ई (अ इ ए)
सर्वे । द्वितीयाया देववत् । तृतीयैकवचने सर्व आ (टेन) इति इनादेशो कृते
(अ इ ए) ततः । सूत्रम् (पुनो णोऽन्ते) पू च ण च ऋश्च ऌ तस्मात् णृः ५-१ ।
(ऋतो ङ उः) स च ङित ङित्वाट्टिलोपः । स्वर० । न् १-१ (स्रो० नामिनो रः)
जल० । ण १-१ (स्रो० । हवे । उ ओ) अनंतः न अंतो अनंतस्तस्मिन् अनन्ते ७-१
(अ इ ए । अतोऽत्यु । उ ओ । एदो०) सिद्धम् । पाठसिद्धा वृत्तिः । अन्ते पदात्ते
स्थितस्य व्यंजनस्य नकारस्य णकारो न भवतीत्यर्थः । नन्वत्ररेफस्याग्रे नकारो नास्ति
किंतु मध्ये वकारिकारो स्तः तत्कथं नकारस्य णकारः स्यादित्याह । सूत्रम् । (अवकु-
प्वंत०) अवश्च कुश्च पुश्च अवक्वपवः तैरंतरमवकुप्वंतरं तस्मिन् ७-१ (अ इ ए)
अपि १-१ (अण्य० । एदो०) सिद्धम् । अवप्रत्याहारस्यातरे क्वर्गस्यातरे पवर्गस्यातरे
अपिगन्दात् जिह्वाभूलीयोपध्मानीयानुस्वारानुमविसर्गाणामपि व्यवधाने अंतरे णत्वं
यक्तव्यम् । सर्वेण । सर्वाभ्याम् (अद्रि) सर्वैः (ऋयः । अ इ ए । ए ऐ ऐ। स्रो०) ॥

चतुर्थ्येकवचने सर्व ए इति स्थिते । सर्वादेः स्मट् ॥ सर्वादेरका-
रांतात्परस्य चतुर्थ्येकवचनस्य स्मडागमो भवति । टकारः

स्थाननियमार्थः (ए ऐ ऐ) सर्वस्मै । सर्वाभ्याम् । सर्वेभ्यः । पञ्च-
 म्येकवचने सर्व अत् इति स्थिते । अतः ॥ सर्वादेरकारान्तात्परस्यातः
 स्मडागमो भवति । सर्वस्मात् । सर्वाभ्याम् । सर्वेभ्यः । पष्ठ्येकवच-
 ने सर्व अस् इति स्थिते (ङस् स्य) सर्वस्य । सव ओस् इति स्थिते
 (ओसि । ए अय्) सर्वयोः । षष्ठीबहुवचने सर्व आम् इति स्थिते ।
 सुडामः ॥ सर्वादेरवर्णान्तात् परस्यामः सुडागमो भवति (ए स्मि बहुत्वे)
 अकारस्य एत्वं भवति । (किलात्पः सः कृतस्य) सस्य पत्वम् ।
 सर्वेषाम् । सप्तम्येकवचने सर्व ङि इति स्थिते । ङि स्मिन् ॥ सर्वा-
 देरकारान्तात्परो ङि स्मिन्भवति । सर्वस्मिन् । (ओसि) अकारस्य
 एत्वम् (ए अय्) सर्वयोः । सप्तमीबहुवचने सर्व सु इति स्थिते ।
 (ए स्मि बहुत्वे) अकारस्य एत्वम् । (किलात्पः सः कृतस्य) इति
 पत्वम् । सर्वेषु । (आभिर्गुण्याभिव्यक्तये हेराब्दस्य प्राक्प्रयोगः)
 हे सर्व । हे सर्वा । हे सर्वे ॥

चतुर्थ्येकवचने सर्व अग्रे ए । सूत्रम् (सर्वादिः०) सर्वः आदिर्यस्य सः सर्वादि-
 स्तस्मात्सर्वादिः पंचम्येकवचनम् ५-१ (टिति । टस्य) अग्रे स्मट् १-१ ।
 (ह्रस्वे०) सिद्धम् । अनेन स्मट्-आगमः सस्वर एव । टित्त्वादादी । (ए ऐ ऐ)
 सर्वस्मै । सर्वाभ्याम् । सर्वेभ्यः । सर्व ५-१ । सर्व अत् (ङामरत्) ततः सर्व अत्-
 इति स्थिते । सूत्रम् । अत् ६-१ । स्वर० । (स्त्रो०) अकारान्तात्सर्वादिः ङा-
 त्परस्य टसिस्थाने जातस्य अत् इत्यस्य स्मडागमो भवति । इत्यनेन स्मडागमः
 (सवर्णे०) सर्वस्मात् । ङित्वे बहुत्व च देववत् । ६-२ (टस्य) सर्वस्य । ६-२
 सर्व ओम् (ओसि । ए अय्) स्वर० । (स्त्रो०) सर्वयोः । ६-३ सर्व आम् इति
 स्थिते । सूत्रम् । (सुडामः) मुट् १-१ । (ह्रस्वे०) आम् ६-१ । स्वर० (आ० ।
 चपा अव०) सर्वादिः परस्यामः सुडागमो भवति । इति मुट् । टित्त्वादादी । उकार
 उच्चारणार्थः । ततः (ए स्मि० । किलात्पः सः०) स्वर० । (मांनुस्मृत्तः) सर्व-
 पाम् । ७-१ सर्व ङि इति स्थिते । सूत्रम् (ङि स्मिन्) ङि १-१ । मांकि० ।
 स्मिन् १-१ । (ह्रस्वे०) सर्वादिस्थाने अनेन ङि स्मिन्-आदेशः । सर्वस्मिन्
 इति सिद्धम् । ७-२ (ओसि । ए अय्) स्वर० । (स्त्रो०) सर्वयोः ।

(ए स्मि० । किला०) सर्वेषु । पदद्वयप्रक्रिया देववत् । सम्बोधने (समानोद्धर्त्तापोधातोः) हे सर्व । हे सर्वो । हे सर्वे । प्रथमावर्त्तः ॥

एवं विश्वादीनामेकशब्दपर्यतानां रूपं ज्ञेयम् । उतरडतमौ प्रत्ययौ ततस्तदन्ताः शब्दा ग्राह्याः । पूर्वः । पूर्वो । पूर्व जस् इति स्थिते [पूर्वादीनां तु नवानां जस ईकारो वा वक्तव्यः] पूर्वे-पूर्वाः । इत्यादि । [डसिङ्योः स्मात्स्मिनौ वा वक्तव्यौ] पूर्वस्मात्-पूर्वात् । पूर्वाभ्याम् । पूर्वैभ्यः । (ङस्स्य) पूर्वस्य (ओसि) पूर्वयोः । (सुडामः) पूर्वेषाम् (ङि स्मिन्) पूर्वस्मिन्-पूर्वे । पूर्वयोः । पूर्वेषु । हे पूर्व । हे पूर्वो । हे पूर्वाः-हे पूर्वे । परः । परौ (जसी) परे-पराः । परम् । परौ । परान् । परेण । पराभ्याम् । परैः । परस्मै-पराय । पराभ्याम् । परेभ्यः । परस्मात्-परात् । पराभ्याम् । परेभ्यः । परस्य । परयोः । परेषाम् । परस्मिन्-परे । परयोः । परेषु । हे पर । हे परौ । हे परे-हे पराः ॥

एवं सर्वशब्दरीत्या विश्वादीनामेकशब्दपर्यतानां शब्दानां रूपमवसेयम् । उतरडतमौ, यतः प्रत्ययौ तद्धितोद्भवौ अतस्तदन्ताः कतरकतमादिशब्दा ग्राह्याः । अन्यतरस्य पृथग्ग्रहणेन अन्यतमस्य प्रतिषेधः । अन्यत्सर्ववत् । विशेषमाह । तु पुनः पूर्वादीनां नवानां शब्दानां जस ईकारो वा वक्तव्यः । वा सर्ववज्जसीत्यर्थः । अन्यत्र पक्षे देववत् । पूर्वे-पूर्वाः । परे-पराः । इत्यादि । पुनः पूर्वादीनां नवानां ङसिश्च ङिश्च डसिङी तयोः डसिङ्योर्विषय स्मात्स्मिनौ आदेशौ वा वक्तव्यौ । पंचम्या एकवचने एकत्र सर्ववत् एकत्र देववत् । पूर्वस्मात्-पूर्वात् । पूर्वस्मिन्-पूर्वे । अन्यत्र सर्ववत् । पूर्वः । पूर्वो । पूर्वे-पूर्वाः । पूर्वम् । पूर्वो । पूर्वान् । पूर्वेण । पूर्वाभ्याम् । पूर्वैः । पूर्वस्मै-पूर्वाय । पूर्वाभ्याम् । पूर्वैभ्यः । पूर्वस्मात्-पूर्वात् । पूर्वाभ्याम् । पूर्वैभ्यः । पूर्वस्य । पूर्वयोः । पूर्वेषाम् । पूर्वस्मिन्-पूर्वे । पूर्वयोः । पूर्वेषु । हे पूर्व । हे पूर्वो । हे पूर्वे-हे पूर्वाः । एवं परादयो बोध्याः ॥

प्रथमः । प्रथमो । प्रथम जस् इति स्थिते [प्रथमचरमतयङ-

यदल्पाद्धकतिपयनेमानां जसी वा] प्रथमे—प्रथमाः । चरमे—
चरमाः । शेषं देववत् । नेमे—नेमाः । शेषं सर्ववत् । तयायडौ
प्रत्ययौ ततस्तदन्ताः शब्दा ग्राह्याः [तीयस्य सर्ववद्रूपं डित्सु वा
वक्तव्यम्] द्वितीयस्मै—द्वितीयाय । द्वितीयाभ्याम् । द्वितीयेभ्यः ।
द्वितीयस्मात्—द्वितीयात् । द्वितीयस्मिन्—द्वितीये । द्वितीययोः ।
द्वितीयेषु । हे द्वितीय । हे द्वितीयौ । हे द्वितीयाः । एवं तृतीयः ॥

प्रथमचरमेति सुकरम् । प्रथमचरमाल्पाद्धकतिपयानां केवलं जसि विकल्पः । शेषं
देववत् । तयद्अयद्रप्रत्ययान्तानां द्वयद्वितयादीनां जसि रूपद्वयम् । शेषं देववत् ।
नेमशब्दस्य जसि विकल्पः । शेषं सर्ववत् । नेमानामिति रूपं यत् दृश्यते तत् 'द्वेष्टे
सर्वादित्वं वा' इति न्यायात् सिध्यति । जसि प्रथमे—प्रथमाः । चरमे—चरमाः । शेषं
देववत् । तयायडौ प्रत्ययौ ततस्तदन्ताः शब्दा ग्राह्याः । द्वितये—द्वितयाः । द्वये—द्वयाः ।
शेषं देवशब्दवत् । उभयशब्दस्य अयद्रप्रत्ययान्तत्वेऽपि सर्वादिपाठाज्जसि न विकल्पः ।
किंतु सर्ववत् तीयस्येति तीयप्रत्ययान्तस्य द्वितीयतृतीयशब्दयुग्मस्य असर्वादित्वेऽपि
डित्सु वचनेषु विकल्पेन सर्ववद्रूपम् । डित्सु डेट्सिडिषु वा सर्ववत्त्वमित्यर्थः ।
द्वितीयस्मै—द्वितीयाय । द्वितीयस्मात्—द्वितीयात् । द्वितीयस्मिन्—द्वितीये । शेषं
देववत् । एव तृतीयः ॥

उभशब्दो नित्यं द्विवचनांतः । उभौ । उभौ । उभाभ्याम् । उभा-
भ्याम् । उभाभ्याम् । उभयोः । उभयोः । हे उभौ ॥ उभयशब्दस्य
द्विवचनाभावादेकवचनबहुवचने भवतः । उभयः । उभये । उभयम् ।
उभयान् । उभयेन । उभयैः । उभयस्मै । उभयेभ्यः । इत्यादि ॥

उभशब्दो द्विसंख्यावाचकत्वान्नित्यं द्विवचनांतः । १-२ । २-२ (ओ औ औ)
३-२ । ४-२ । ५-२ (अद्भि) ६-२ । ७-२ (ओसि । ए अय्) स्वर० ।
(स्तो०) सिद्धम् । उभयशब्दस्य द्विवचनाभावः । द्विवचनांतप्रयोगदर्शनाभावात्
इति केचित् । "सर्वादिः सर्वनामाख्यो न चेद्वैगोऽयवाभिधा । पूर्वादिश्च व्यव-
स्थायां समोऽनुल्योन्तरोऽप्युरि ॥ परिधाने वह्नियोगे स्वोऽर्थज्ञात्यन्यवाच्यपि" । यथा—
उभयः । उभये । इत्यादि । इति सर्वादयः ॥

१ उभयशब्दस्य द्विवचन नास्तीति कैयटः । अस्तीति हरदत्तः । इति मट्टोजिदीक्षितविरचित-
सिद्धान्तकौमुद्याम् ।

अकारांतः पुंलिङ्गो मासशब्दः [मासस्यालोपो वा] मासशब्दस्याका-
रस्य लोपो वा भवति सर्वासु विभक्तिषु परतः॥ माः-मासः । मासौ-
मासौ । मासः-मासाः । मासम्-मासम् । मासौ-मासौ । मासः-
मासान् । मासा-मासेन । माभ्याम्-मासाभ्याम् । माभिः-
मासैः । मासे-मासाय । माभ्याम्-मासाभ्याम् । माभ्यः-
मासेभ्यः । मासः-मासात् । माभ्याम्-मासाभ्याम् । माभ्यः-
मासेभ्यः । मासः-मासस्य । मासोः-मासयोः । मासाम्-मासा-
नाम् । मासि-मासे । मासोः-मासयोः । मासु-मासेषु ॥

मासशब्दे विशेषमाह । (मास०) मास ६-१ (ङस्थ) अतः अकारस्य
लोपः । अलोपः १-१ (स्तो० । सवर्णे०) वा ३-१ । (अव्य० । हवे । उ
क्ते) त्रिपदम् । मासशब्दस्याकारस्य लोपो भवति वा विकल्पेन शप्तादौ स्वरे परे ।
नन्विभक्तिषु परत इत्येके । एतदेव संमतम् । यतः अदूषितं परमतं स्वमतमेवेति ।
अनेन सप्तस्वपि विभक्तिष्वकारलोपः । सौ चालोपे कृते (हसे० । स्तो०) स्वरादौ
तु । स्वर० । भकारादौ (स्तो० । आदवे लोपश्च) ७-३ सुपि (स्तो० । विमर्ज०)
स्वर० । एवं हसान्तसाधनम् । स्वरान्तप्रक्रिया देवशब्दवत् । माः । मासौ । मासः ।
मासम् । मासौ । मासः । मासा । माभ्याम् । माभिः । मासे । माभ्याम् । माभ्यः ।
मासः । माभ्याम् । माभ्यः । मासः । मासाः । मासाम् । मासि । मासोः । मासु ।
हे माः । हे मासौ । हे मामः । लुतुलसानां दंता इति स्थानसंज्ञत्वात् (हने जवाः)
इति सकारस्य दकारः स्यात् । माद्भ्याम् । माद्भिः । माद्सु । इत्यपि केचित् ।
णाम्नालोपपक्षे साधनम् । पक्षे देवशब्दवत् । मासः । मासौ । मासाः । इत्यादि ।
निर्जंशब्दस्य स्वरादौ विकल्पेन जरस् आदेशः । निर्जरः । निर्जरसौ-निर्जरी ।
निर्जरतः-निर्जराः । निर्जरसम्-निर्जरम् । इत्यादि । एवम्-अकारांतप्रक्रिया ॥

आकारांतः पुंलिङ्गः सोमपाशब्दः । सोमपाः । सोमपौ । सोमपाः ।
अवातोरिति विशेषणाच्चेर्लोपो नास्ति । हे सोमपाः हे । सोमपौ । हे
सोमपाः । सोमपाम् । सोमपौ । सोमपा शम् इति-स्थिते । आतो
धातोर्लोपः ॥ धातुसंबन्धिन आकारस्य लोपो भवति शप्तादौ स्वरे ।
सोमपः । सोमपा । सोमपाभ्याम् । सोमपाभिः । सोमपे । सोमपा-

भ्याम् । सोमपाभ्यः । सोमपः । सोमपाभ्याम् । सोमपाभ्यः ।
सोमपः । सोमपोः । सोमपाम् । सोमपि । सोमपोः । सोमपासु ।
एवं कीलालपाशंखध्माप्रभृतयः ॥

अय आकारांतप्रक्रियामाह । तत्र आकारांतः पुल्लिङ्गः पुमेव पुमानेव लिङ्गं विवक्षितं
यस्य सः पुल्लिङ्गः सोमपाशब्दः । पा पाने । पा सोमपूर्वः (क्तिप्) इति क्तिप् प्रत्ययः ।
क्तिप्ः सर्वापहारी लोपः । नामत्वात्स्पादयः । क्तिवंतत्वाद्भातुत्वं न जहाति शब्दत्वं च
प्रतिपद्यते १-१ । (स्त्रो०) १-२ । (ओ औ औ) १-३ । (सवर्णे० । स्त्रो०)
सोमपाः । धौ धातुत्वाद्धेलोपो न । किंतु (स्त्रो०) हे सोमपाः । हे सोमपौ हे सोमपाः ।
२-१ । (सवर्णे दीर्घः सह) सोमपाम् । २-२ (ओ औ औ) सोमपो । द्वितीया-
वहुवचने । सोमपा अस् इति स्थिते । सूत्रम् (आतो०) आत् ६-१ स्वर० (स्त्रो०) धातु
६-१ (ङिति । ङस्य । स्त्रो० । हवे० । उ ओ) लोपः १-१ । (स्त्रो० । नामिनो
रः) जल० । सूत्रं सिद्धम् । वृत्तिः सुकरा । अनेन शसादौ स्वरादौ अकारलोपः ।
(स्त्रो०) सकारस्य विसर्गः । सोमपः । आमि । स्वर० (मोतु०) हसादावविशेषः ।
सोमपासु । अत्र किलाभावात् (किलात्पः सः०) इति न भवति । एवं कीलालपा-
शंखध्मा-विश्वपा-प्रभृतयो ज्ञेयाः । कीलालं रुधिरं पिबतीति कीलालपाः राक्षसः । आका-
रांतो हाहाशब्दस्तस्य च अक्तिवंतत्वाद्भातुसंज्ञा न अतस्तस्य साधना भिन्नव । हाहाः ।
१-१ (स्त्रो०) हाहौ १-२ । (ओ औ औ) हाहाः १-३ । २-१ (अम्श०) हाहौ २-२ ।
हाहान् २-३ । आकारांतत्वाच्छसो नत्वाभावः इत्येके । हाहाः । हाहा ३-१ (सवर्णे०) ।
हाहाभ्याम् ३-२ । हाहाभिः ३-३ । हाहे ४-१ (ए ऐ ऐ) । हाहाभ्याम् ४-२ ।
हाहाभ्यः ४-३ । हाहाः ५-१ (सवर्णे० । स्त्रो०) हाहाभ्याम् ५-२ । हाहाभ्यः ५-३ ।
हाहाः ६-१ । हाहौः ६-२ । (ओ औ औ । स्त्रो०) । हाहाम् ६-३ पुल्लिङ्गस्य
दीर्घसमानत्वान्नुडागमो न किंतु (सवर्णे०) ७-१ (अ इ ए) हाहे । हाहाः ७-२ ।
हाहासु ७-३ । संवोधनं प्रथमावत् ॥

इकारांतः पुल्लिङ्गो हरिशब्दः । प्रथमैकवचने हरिः । औ ध्रुवः । इक-
रातादुकारांताच्चार औकारो यू आपद्यते ईक भवतः । हरी । ए ओ
जसि ॥ इकारांतस्य उकारांतस्य च जसि परे एकार ओकारश्च भवति ।
हरयः । धौ ॥ इकारान्तस्योकारांतस्य च धिविषये एकार ओ न-
श्च भवति ॥ (समानाद्धेलोपोऽधातोः) हे हरे । हे हरी । हे हरयः ।
हरिम् । हरी । हरीन् ॥

इकारांतसाधनमाह । इकारांतो हरिशब्दः दशार्थवाचकः । यतः । “अर्कमर्कटमं-
 दूकविष्णुवासववायवः।तुरंगसिंहशीतांशुयभाश्च इग्योदश॥” हञ् हरणे ह(इखास्त्रि)इति
 इमत्ययः । (गुणः) स्वर० । १-१ हरि स् (स्तो०) । सूत्रम् (औ यू) औ १-१
 सांके० । यू इश्च उश्च यू २-२ । सांके० । इकारांतात्परस्य औ इत्यस्य ई उका-
 रांतात्परस्य च ऊ इत्यर्थः । अनेन औस्थाने ई । (सवर्णे०) सूत्रम् (ए ओ जसि)
 ए १-१ । सांके० । ओ १-१ । सांके० । जस् ७-१ । स्वर० । सिद्धम् । इकारस्य
 जसि परे एकारः उकारस्य च ओकारः । अनेन ए (ए अय्) स्वर० । (स्तो०)
 संवोधने । सूत्रम् (धौ) धि ७-१ (डेरौ डित्) डित्वाटिलोपः । एकपदम् । धौ
 धिविषये इकारस्य एकारः उकारस्य ओकारः (समानाद्धेलोपोऽघातोः) इति धेलोपे
 कृते धौ इति एकारः “सर्पे नष्टे सर्पवृष्टिर्न याति” इति न्यायादिलोपेऽपि धिविषयो
 न याति । हे हरे । हे हरी । (औ यू) हे हरयः (ए ओ जसि । ए अय्) स्वर० ।
 (स्तो०) २-१ (अम्शस्तो०) अकारस्य लोपः । २-२ (औ यू । सवर्णे०) २-३
 (अम्शस्तो० । सो नः पुंसः । शसि) इति दीर्घः । हरीन् ॥

टा नाऽस्त्रियाम् ॥ इकारांतादुकारांताच्च षष्ठा ना भवति अस्त्रिया-
 म् । हरिणा । हरिभ्याम् । हरिभिः । हरि डे इति स्थितोऽङिनि ॥
 इकारोकारांतस्य च डिति परे एकार ओकारश्च भवति । हरये ।
 हरिभ्याम् । हरिभ्यः । हरिङ्सि इति स्थिते । ङ्स्य ॥ एदोद्गर्चा
 परस्य ङसिङ्सोऽङकारस्य लोपो भवति । हरेः । हरिभ्याम् । हरि-
 भ्यः । हरेः । हर्ष्योः । हरीणाम् । हरि ङि इति स्थितोऽङेरौ ङिन ॥
 इदुद्गर्चामुत्तरस्य ङेरौ भवति स च डित्वाडिति टेः ॥ डिति परे टेलो-
 पो भवति । हरौ । हर्ष्योः । हारिषु । एवमग्निगिरिरविकविप्रभृतयः पुंङ्ङिगाः ॥

१-१ सप्तम् (टानाऽस्त्रियाम्) टा १-१ सांके० । ना १-१ । सांके० । न स्त्री
 अस्त्री तस्याम् ७-१ । (स्त्रियां योः) इति टेः आम् (स्त्रीभुवोः) स्वर० । (सवर्णे०)
 सिद्धं त्रिपदम् । इकारांतात् उकारांताच्च शब्दात्परो षष्ठा इति विभक्तिवचन-

१ टमिदशोरस्य इति कश्चिद्वचः पाठो दृश्यते । परतु ॥ पाठ एतदीकाकारेण चन्द्रदीर्घिना
 केचिमतभिप्रायेणाभिमतः । सर्वत्र गुणस्य पञ्चम्यन्तपठान्तेकारान्तोकारान्तशब्दानां च साधनार्थं
 ‘टस्य’ इति पाठस्य उपपत्त्या । कुतो दृश्यते । कश्चित्पुस्तकान्तरे ‘टमिदशोरस्य’ इति गुणोपपत्त्यो
 रपदेन कश्चिन्मताभिप्रायेणेति बोद्धव्यम् । प्रसाददीकाकार-ट्यामुदेयस्यापि ‘ टस्य ’ इत्येव
 गुणस्योऽभिप्रेतः इति हेतुम् ।

रूपस्तस्य स्थाने ना इति भवति पुँल्लिंगे नपुंसकलिंगे च । स्त्रीलिंगे तु न भवति ।
 अनेन टा इत्यस्य ना (ष्फर्नो०) हस्तादावविशेषः । सूत्रम् (ङिति) ङ् इत् अनु-
 वन्धो यस्य स ङित् तस्मिन् ङिति ७-१ । स्वर० । एकपदम् । इकारांतस्य ङेङ-
 सिङ्स्रङ्ङिन्वेकारः उकारस्य ओकारः अनेन ४-१ रि इत्यस्य रे । (ए अय्) स्वर० ।
 हरये । ५-१ । ६-१ (ङिति) इत्यनेन एकारे कृते । सूत्रम् । (ङस्य) ङकारेण
 उपलक्षितः अः ङः तस्य केचित्तु (ङसिङमोरस्य) एवं सूत्रं पठन्ति तच्चिन्त्यम् ।
 एकारोकाराभ्यां परस्य पंचमीपष्ठ्येकवचनसंवाधिनोऽकारस्य लोपो भवति । अनेन
 अकारलोपः (स्त्रो०) ६-२ (इ यं स्वरे । रहाद्यपा०) जल० । स्वर० । ६-३
 (नुडामः । नामि । ष्फर्नो०) स्वर० । ७-१ सूत्रम् (ङंगै ङित्) ङि ६-१ (ङिति ।
 ङस्य । स्त्रो०) औ १-१ । सांके० । (नामिनो ङः) ङित् १-१ (हने०)
 सिद्धं त्रिपदम् । इकारोकाराभ्यां परस्य सप्तम्येकवचनस्य ङि इत्यस्य अं भवति स
 च ङित्संज्ञकः । ङित्प्रयोजनमाह । सूत्रम् । (ङिति टेः) ङ् इत् यस्य स ङित् ।
 तस्मिन् ७-१ । स्वर० । ङि ६ १ (ङिति । ङस्य । स्त्रो०) वृत्तिः कंठ्या । ङकार
 इत् याति यस्य तस्मिन् आदेशो तस्यां विभर्त्ता प्रत्यय च पे टे-यो भवति । इति
 ङित्स्वादिहोपः । स्वर० । केचित् (ङिति) इत्येकारे कृते यदादेशस्तद्वद्भवतीति
 न्यायात् ङेरोकारमिच्छन्ति । इगै । इति निद्धम् । द्वय-ने पूर्ववत् । ७-३ । (ङङा०)
 एवं हरिश्चन्द्रवत् अग्न्यादयोपि गङ्गा ज्ञेयाः । आग्न-राव-काव-काप-गिरि-शान-
 सूरि-कलि-आधि-निधि-संधि-विधि-ग्रंथि-अंजलि-ध्वनि-दुन्दुभि-प्रभृतयः ॥

उकारांताश्च विष्णुवायुभानुप्रभृतयः पुँल्लिंगा एतैरेव सूत्रैः सिद्ध्यन्ति ।

उकारांतः पुँल्लिंगो भानुशब्दः तस्य हारिवर्त्ताक्रिया । भानुः ।

भानू । भानवः । भानुम् । भानू । भानून् । भानुना । भानुभ्याम् ।

भानुभिः । भानवे । भानुभ्याम् । भानुभ्यः । भानोः । भानुभ्याम् ।

भानुभ्यः । भानोः । भान्वोः । भानूनाम् । भानौ । भान्वोः ।

भानुपु । हे भानो । हे भानू । हे भानवः ॥

उकारान्ताश्च वेणुविष्णुवायुभान्वादयोप्येतैरेव सूत्रैः सिद्ध्यन्ति । भानुशब्दस्य
 (औ य्) इत्यनेन औ इत्यस्य ऊ (सवर्णे०) भानू । भानु जम् (ए ओ जभि ।
 ओ अव्) भानवः । धौ च (समानाद्धेलोपो०) इति उकारस्य ओकारः । ३-१
 (टा नाऽस्त्रियाम्) ङित्सु ४-१ (ङिति) इति उकारस्यौकारः (ओ अव्) । ५-१ ।
 ६-१ (ङिति) इत्येकारे कृते (ङस्य) इत्यकारलोपः । ७-१ ङौ (ङेरो ङित्)
 ओसि (उ वम्) सुपि (किला०) उकारांतः पुँल्लिंगः तितउशब्दः चालनीवाचकः ।

तितउः । तितऊ । तितवः । (ए ओ जसि । ओ अव् ।) तितउम् । तितऊ । तित-
ऊन् । तितउना । तितउभ्याम् । तितउभिः । तितवे । तितउभ्याम् । तितउभ्यः ।
तितोः । तितउभ्याम् । तितउभ्यः । तितोः । तितवोः । तितऊनाम् । तितौ । तितवोः
तितउपु । हे तितो । हे तितऊ । हे तितवः ॥

सखिशब्दस्य भेदः । सेडाधेः ॥ सखिशब्दात्परस्य सेरधेडा
भवति स च डित् । डित्वाट्टिलोपः । सखा । अधेरिति विशेषणा-
देकारो धिविपये । हे सखे । हे सखायौ । हे सखायः । ऐ सख्युः ॥
सखिशब्दस्यैकारादेशो भवति पंचसु परेषु । पष्ठीनिर्दिष्टस्यादेश-
स्तदास्य ज्ञेयः । आयादेशः । सखायो । [द्विवचनस्यावा वा
छंमि] सखाया । सखायः । सखायम् । सखायौ । सखीन् ॥

इकारात्स्यापि सखिशब्दस्य हरिशब्दोपेक्षया भेदो विशेषोस्ति तमाह । पण
दाने । मनोति ददातीति सखा मनेर्द्विप्रत्ययः । डित्वाट्टिलोपः । सखि इति जातम् ।
अधे मि । सूत्रम् (सेडाधेः) सि ६-१ (डिति । डस्य । खौ०) डा १-१ सांके०
(नापिना गः) जल० । न धिः अविस्तस्य अधेः ६-१ (डिति । डस्य । खौ० ।
सवर्णे०) प्रपदम् । सखिशब्दसंबंधेना धिवर्जितस्य मेडा भवति । अनेन सेः आ डित्वा-
ट्टिलोपः । (डिति टेः) स्वर० । मेडाधेगिति सूत्रमध्ये अधेरिति पदग्रहणात् धिविपये
डा आदेशो न भवति ऐकारादेशश्च न भवति किन्तु (समानाट्टिलोपीध्यातोः) इति
घिलोप विधाय पश्चात् (धौ) इति सूत्रेण एकार एव भवति । हे सखे इति सिद्धम् ।
१-२ सूत्रम् (ऐ सख्युः) ऐ १-१ सांके० । सखि ६-१ (ऋङ् छे । इ यं स्वरे)
स्वर० । (ऋतो छ उः) टिलोपः । स्वर० (खौ०) द्विपदम् (सेडाधेः) इति
सूत्राधेगिति पदम् (ऐ सख्युः) इत्यग्राप्याकर्षणीयम् । तेन सखिशब्दस्य धिव-
जितेषु पंचसु स्यादिषु वचनेषु परेषु एकारादेशो भवति । शत्रुवदादेश इति वचनात्
सर्वस्यापि न कथर्मकारः । तत्रोच्यते । (पष्ठी०) पष्ठ्या विभक्त्या निर्दिष्टः कथित
उच्चगितः सूत्रमध्ये यः शब्दस्तस्य प्राप्त आदेशः तस्य शब्दस्यांतस्य भवति । न तु
सर्वस्य । यथा (ऐ सख्युः) इत्यत्र सखिशब्दस्य पष्ठीनिर्दिष्टत्वात्सखिशब्दस्य
प्राप्त ऐकारादेशः सखिशब्दस्यांतो यः इकारस्तस्य भवति । ननु पंचस्विति
ग्रहणात् सा परेष्वेकारादेशः कथं न क्रियते तत्राह । सी परे तु ऐकारादेशो
कृतेऽप्यकृतेऽपि डादेशस्य नित्यत्वात् डा-आदेश एव स्यात् न त्वेकारः ॥ अथवा
(ऐ सख्युः) इति सूत्रे विपरीतकरणात्सी परे ऐकारो न कश्चित् औकारा-
दिषु चतुर्षु परेषु इत्येवास्ति । स्यान्त्वाच्छून्यत्वात्पञ्चस्विति पदम् । आदे-

शस्तु चतुर्ध्वे । अनेन इकारस्य ऐकारः । (ऐ आम्) स्वर० एवम् । १-३ ।
२-१ । २-२ । एतेष्वपि ज्ञेयम् । (द्विवचनस्य औ आ वा छंदसि) द्विवचनस्य
प्रथमाद्विवचनस्य औ इत्यस्य छन्दासि वेदे वा आ भवति । सखाया । सखायः ।
सखायम् । सखायौ । सखीन् ॥

सखि टा इति स्थिते । सखिपत्योरीक् ॥ सखिपतिशब्दयोरीगागमो
भवति टाङ्गेडिषु परतः । दीर्घत्वान्ना न भवति । सख्या । आगमजम-
नित्यमिति न्यायात् । सखिना । पतिना । सखिभ्याम् । सखिभिः ।
सख्ये । सखिभ्याम् । सखिभ्यः । सखि ङसि इति स्थिते । ऋङ् ङे ॥
सखिपतिशब्दयोर्ङगागमो भवति ङसिङ्सोरकारे परे । सख्यु अत्
इति स्थिते । ऋतो ङ उः ॥ ऋकारांतात्परस्य ङसिङ्सोरकारस्य
उकारो भवति स च ङित् । (ङिति टेः) ॥ सख्युः । सखि-
भ्याम् । सखिभ्यः । सख्युः । सख्योः । सखीनाम् । सप्तम्ये-
कवचने (ङेः ङित्) इत्योकारे कृते (सखिपत्योरीक्) इति ईगा-
गमः । सख्यौ । सख्योः । (किलात्पः सः कृतस्य) इति पत्वम् ।
सखिषु ॥

तृतीयादौ विशेषमाह । सूत्रम् (सखिपत्योरीक्) सखिश्च पतिश्च सखिपती
वयोः सखिपत्योः ५-२ (इ य स्वरे) स्वर० (स्तो०) ईक् १-१ (इम० । ना-
मिनो०) द्विषदम् । सखिपतिशब्दयोः टाङ्गेडिषु ईगागमा भवति । कित्वादन्ते ।
दीर्घत्वान्ना न भवति । ततो दीर्घः । ईकारांतत्वात् (टा नाऽस्त्रियाम्) इति सूत्रेण
टास्याने ना न भवति किन्तु (सवर्णे० । इ यं०) सख्या पत्या इति सिद्धम् । पुन-
रागमजमनित्यम् । आगमाज्जातम् आगमजं कार्यमनित्यं कचिन्न भवतीति न्यायात्
कचिदीकारागमो न भवति तेन छन्दासि सखिना पतिना इति रूपं भवति । तत्र
(टानाऽस्त्रियाम्) ४-१ ईगागमः (सवर्णे० । इ यं०) स्वर० । सख्ये । ५-१ ।
६-१ । विशेषमाह । सूत्रम् (ऋङ्) ऋङ् १-१ (हसे०) ङकारेण उपभक्षिता
अः ङः तस्मिन् ङे ७-१ (अ इ ए) अथवा (जमे जमा वा) (ऋङ्) सिद्धम्
सखिपतिशब्दयोर्ङगागमो भवति ङसिङ्सोर्ङकारे परे (इ यं०) सख्यु अत् इति
स्थिते सति सूत्रम् (ऋतो ङ उः) ऋतः ५-१ । स्वर० (स्तो०) ङकारेण उप-

लक्षितो अः ङः तस्य ६-१ । सांके० । उः १-१ (स्रो०) त्रिपदं सूत्रं सिद्धम् ।
 ऋकारां० । वृत्तिः कंठ्या । अनेनोभयत्राप्यकारस्योकारः स च उकारो ङित्संज्ञकः
 कल्प्यः । ङित्वाट्टिलोपः (ङितिटेः) स्व० (स्रो०) ६-२ (इयं स्व० । स्रो०) ६-३
 नुडागमः (नामि) स्व० । ७-१ (डेरौ ङित्) इत्यौकारे कृते ङित्वाट्टिलोपे च
 कृते यदादेशस्तद्भवतीति न्यायात् एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायाच्च ॥ (सखि-
 पत्योरीकृ) इति ईगागमः (इ यं०) शेषं हरिवत् । एवं सखिशब्दसाधनम् ॥

पतिशब्दस्य प्रथमाद्वितीययोः हरिशब्दवत्प्रक्रिया । तृतीयादौ तु
 सखिशब्दवत्प्रक्रिया । पतिः (औयू) पती । (ए ओ जसि)
 पतयः । पतिम् । पती । पतीन् (सो नः पुंसः) (सखिपत्यो-
 रीकृ) पत्या । पतिभ्याम् । पतिभिः । पत्ये । पतिभ्याम् । पतिभ्यः ।
 (ऋङ् ङे । ऋतो ङः उः) स च ङित् । पत्युः । पतिभ्याम् ।
 पतिभ्यः । [पतिरसमास एव सखिशब्दवद्भव्यः] ततः समासां-
 तस्य नादयो भवन्ति । प्रजापतिना । प्रजापतये इत्यादि ॥

पतिशब्दस्य साधनमाह । पा रक्षणे । (पातेः कित्) इति ङतिः (आतो नपि)
 पातीति पतिः । पतिशब्दस्य प्रथमाद्वितीययोः प्रक्रिया साधना हरिशब्दवत् ।
 तृतीयादौ तु सामान्येन सखिशब्दवत् । पत्या । पत्ये । पत्युः । पत्यौ । तथापि विशेष-
 माह । असमामः समासराहित एव पतिः शब्दः सखिशब्दवत् साध्यः टादौ स्वरे ।
 समासांस्तस्य च पतिशब्दस्य नादयो भवन्ति (दा नाऽस्त्रियाम् । (ङिति । ङस्य ।
 डेरौ ङित्) इत्यादिसूत्राणि भवन्ति । यथा प्रजानां पतिः प्रजापतिः इति तत्पुरुष-
 समासं कृते द्वितीयां यावद्विशेषः । तृतीयादौ तु (दा नाऽस्त्रियाम्) इत्यादिसू-
 त्रमनुसृत्येन हरिशब्दवत्साधनेत्यर्थः । प्रजापतिना । प्रजापातभ्याम् । प्रजापतिभिः ।
 प्रजापतये । प्रजापतेः । प्रजापतेः । प्रजापती इति । धौ । हे प्रजापते (समानाङ्गे-
 लोपोऽघातोः) हे प्रजापती (औयू) हे प्रजापतयः (ए ओ जसि) सिद्धम् ॥

द्विशब्दो नित्यं द्विवचनांतः । द्वि औ इति स्थिते । त्यदादेष्टेरः
 स्यादौ ॥ त्यदादेष्टेरकारो भवति स्यादौ परे । द्वौ । द्वौ ।
 द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वयोः । द्वयोः । त्यदादीनां
 धेरभावः ॥

द्विशब्दो द्विमंख्यावाचकत्वात् नित्यं द्विवचनांत एव । द्विवचनम् अंत यस्य स

द्विवचनांतः । द्वि-१-२ । २-२ । ३-२।४-२ । ५-२ । ६-२ । ७-२।सूत्रम्
(त्यदादेष्टः०) त्यद् आदिर्त्यस्य स त्यदादिस्तस्य त्यदादेः ६-१।(डिति।डम्स्य।
सो०) द्वि-१ प्राग्भूत् (विसर्जनी० । घुभिः घृः) स्वर० । अ १-१(सो० । ना-
मिनो०) स्व० । स्यादि ७-१ (डेरौ डित्) डित्त्वाट्टिलोपः । स्वर० । चतुष्पदम् ।
त्यद् तद् यद् एतद् अदस् इदम् द्वि किम् युष्मद् अस्मद्-एते त्यदादयः । त्यदादेः
शब्दस्य टः (अंत्यस्वरादिष्टः) इति संज्ञाप्रक्रियोक्तलक्षणायाः टः स्यादी विभक्तौ
परतः अकारो भवति । अनेन द्वि इत्यस्य ढ सर्वत्र, रूपद्वये १-२ । २-२ (ओ
औ औ) ततो रूपद्वये ३-२ । ४-२ । ५-२ । (अद्रि) ६-२ । ७-२ ओसि
(ए अय्) स्वर० । (सो०) त्यदादीनां संवोधनाभावः । निद्रोऽयं द्विशब्दः ॥

त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनांतः । त्रि जस् इति स्थिते (ए ओ जसि)

इतोकारे कृते अयादेशः । त्रयः (सो नः पुंसः) त्रीन् । त्रिभिः ।

त्रिभ्यः । त्रिभ्यः । त्रि आम् इति स्थिते । त्रैरयम् ॥ त्रिशब्दस्य

अयङ् आदेशो भवति नामि परे [द्विदंतस्य वक्तव्यः] त्रयाणाम् ।

(क्लृप्तात्पः सः कृतस्य) इति पत्वम् । त्रिषु ॥

इकाग्रान्तः त्रिशब्दस्त्रिमेखयावाचकत्वान्नित्यं बहुवचनान्तः । बहुवचनमेव अंत्यस्य
सः । १-३ त्रि अस् इति स्थिते (ए ओ जमि । ए अय्) स्वर० (सो०) त्रयः
इति मिदम् । जसि (अयङ्मो० । सो नः पुंसः) त्रीन् । त्रिभिः । त्रिभ्यः । आभि
विशेषः । प्रथम् (नृडामः) ततः । सूत्रम् (त्रै०) त्रि ६-१ (डिति । टस्य ।
सो०) अयद् १-१ (ह्रस्वेषः० । नामिनो रः) मिदम् । बहुवचनान्तस्यैकवचनस्या-
पनार्थम् । त्रिशब्दस्येति । त्रिशब्दस्य अयङ् इत्यादेशो भवति । नुदमदिते आभि
परे डित् टाग्रेत् आदिशः अंतस्य भवतीति वचनात् । इक रस्येत्यर्थः । नन्वत्र
पत्र्या निर्दिष्टस्यन्येन नांतस्यादेशप्राप्ती पुनर्द्विदंतस्येति किमयमुक्तं नग्राह । (गुरुः
शिञ्च सर्वस्य ' इत्यनेन पश्चान्निर्दिष्टस्येत्यस्य बाधः । अयद् इति । वदशस्त्वेन गुरु-
आदेशस्तेन सर्वस्य भवति तत्रिश्रयाण्यर्थे द्विदंतस्येति । डित् टाकारेत् यः आदेशः सः
गुरुरपि अंतस्यैव भवति । इकाग्रस्य अय् इत्यादेशः (नामि) इति दीर्घः (पुत्रो जी०)
स्वर० । त्रिशब्दस्य बहुवचनांतत्वेपि त्रैवित्येकवचनं शब्दनिर्देशात् । अथवा त्रैवित्ये-
कवचननिर्देशात् अगमामांत व एव अयम् आदेशः । समासांतत्वं तु न । यथा मिया-
स्तपो यथां ते प्रियत्रयः । तेषां प्रियत्रीणाम् । एवम् । अतिक्रान्तास्त्रिभ्यो निति अतिक्रा-
न्तास्त्रयो यस्ते इति वा अतित्रयस्तेषाम् अतित्रीणाम् इत्यादी न अयद्-आदेशः ।
७-३ (क्लृप्तात्पः सः०) इ त्रयः ॥

कति शब्दो नित्यं बहुवचनांतस्त्रिषु लिङ्गेषु सरूपः । कति जस्
इति स्थिते । डतेः॥ संख्याथडत्यन्तान्नाम्नः परयोर्जशसोर्लुक् भवति ।

कति । कति । कतिभिः । कतिभ्यः । कतिभ्यः । कतीनाम् । कतिषु ॥

का संख्या येषां ते कति । किमशब्दात् डतिप्रत्ययः । (शेषा निपात्याः
कत्यादयः इति सिद्धस्य कतिशब्दस्य बहुवचनांतस्यापि जशसोर्विशेषमाह ।
सूत्रम् (डते :) ५-१ संख्यावाचकात् डत्यन्तान्नाम्नः परयोर्जशसोर्लुक् भवति ।
अनेन जशसोर्लोपः कर्तव्यः । (लुकि न तन्निमित्तम्) इति लुकि कृते सति
यस्य लुक् क्रियते स एव निमित्तं कारणं यस्य ईदृशं यत्कार्यं तन्न भवति ।
तेन (ए ओ जाति । शसि) इति दीर्घत्वं न भवति । शेषं सुगमम् । कतिशब्दस्य
संबोधनाभावः । एवं कनिसाहचर्यात् यतिततिशब्दाभ्यां परयोर्जशसोर्लुक्प्रत्ययः
'यति ते नाग शीपाणि तति ते नाग वेदनाः' । इत्युदाहरणम् । कतिशब्दस्य
त्रिष्वपि लिङ्गेषु सदृशरूपाणि । इकारांता उक्ताः ॥

ईकारांतः पुँल्लिङ्गः सुश्रीशब्दः । सुश्रीः । सुश्री औ इति स्थिते । ख्योर्धा-
तोरियुवौ स्वरे ॥ धातोरीकारोकारयोरियुवौ भवतः स्वरे परे । सुश्रियौ ।
सुश्रियः । हे सुश्रीः । हे सुश्रियौ । हे सुश्रियः । सुश्रियम् । सुश्रीयौ ।
सुश्रियः । सुश्रिया । सुश्रीभ्याम् । सुश्रीभिः । सुश्रीये । सुश्रीभ्याम् ।
सुश्रीभ्यः । सुश्रियः । सुश्रीभ्याम् । सुश्रीभ्यः । सुश्रियः । सुश्रियोः ।
सुश्रियाम् । सुश्रियि । सुश्रियोः । सुश्रीषु ॥

ईकारांतानाह । ईकारांतः पुँल्लिङ्गः सुश्रीशब्दः । श्रिञ् सेवायाम् । सुपूर्वः । कि-
प्रत्ययः । (प्रच्छादेर्दीर्घता) इति दीर्घः । क्तिपः सर्वापहारी लोपः । सुष्ठु श्रयत्ये-
नमिति सुश्रीः । किं तत्त्वाद्भातुत्वं न जहाति शब्दत्वं च प्रातिपद्यते इति स्यादयः ।
१-१ । (सो०) द्विवचने । सूत्रम् (ख्योर्धातोः०) इति । ई च ऊ च ख्यौ तयोः ।
६-२ । (इ यं० । उ वम्०) स्वर० (सोर्वि) । धातु ६-१ (डिति । डस्यासो० ।
इयुव १-२ । स्वर० (नामिनो रः) स्वर ७-१ (अ इ ए) चतुष्पदम् । धातोरी-
कारस्य स्वरे परे इय् ऊकारस्य स्वरे परे उव् (इ यं स्वरे) इति सूत्रात् स्वरे इत्यनुवृ-
त्ता सत्यां पुनः स्वग्रहणं स्वकार्यांतरव्यावृत्त्यर्थम् । (अम्शसोऽस्य । नुडामः) इति
निषेधार्थं विभक्तिर्वाज्जतस्वरनिषेधार्थं च । ततोऽत्र विभक्तिस्वर एव ग्राह्यः । तेन
श्री अर्थम् श्रय्यमित्यादौ न इय् किंतु (इ यं स्वरे) इति यत्वम् । अनेन स्वरादौ
इय् । स्वर० । इसादावविशेषः । सुपि (विलात्यः०) संबोधने धातुत्वाद्विलोपो न
कि० । (सो०) हे सुश्रीः । हे सुश्रियौ । हे सुश्रियः ॥

तथैव सुधीशब्दः । सुष्ठु ध्यायतीति सुधीः । (ध्वोर्धातोरियुवौ
 स्वरे) सुधियौ । सुधियः । हे सुधीः । सुधियम् । सुधियौ । सुधियः ।
 सुधिया । सुधीभ्याम् । सुधीभिः । सुधिये । सुधीभ्याम् । सुधी-
 न्यः । सुधियः । सुधीभ्याम् । सुधीन्यः । सुधियः । सुधियोः ।
 सुधियाम् । सुधियि । सुधियोः । सुधीषु ॥ एवमूकारांतः
 पुंलिङ्गः स्वयंभूशब्दः । स्वयं भवतीति स्वयंभूः । स्वयंभुवौ ।
 स्वयंभुवः । हे स्वयंभूः । स्वयंभुवम् । स्वयंभुवौ । स्वयंभुवः । स्वयं-
 भुवा । स्वयंभूभ्याम् । स्वयंभूभिः । स्वयंभुवे । स्वयंभूभ्याम् ।
 स्वयंभून्यः । स्वयंभुवः । स्वयंभूभ्याम् । स्वयंभून्यः । स्वयंभुवः ।
 स्वयंभुवोः । स्वयंभुवाम् । स्वयंभुवि । स्वयंभुवोः । स्वयंभुपु ॥

एवं सुधीशब्दः । ऊकारांतः स्वयंभूशब्दोऽप्येवमेव । एवमूकारांतो लशब्दः । लृञ् छेदने
 इत्यस्माद्वातोः । लृः । लृवौ । लृवः इत्यादि ॥

सेनानीशब्दस्याविशेषो ह्रस्वादी स्वरादौ तु विशेषः । सेनां नयति इति
 सेनानीः । सेनानी औ इति स्थिते । य्वौ वा ॥ धातोरवयवसंयोगः
 पूर्वो यस्मादीकारादूकाराच्च नास्ति तदंतस्यानेकस्वरस्येकारस्योका-
 रस्य च यकारवकारौ भवतः स्वरे परे । वर्णाभूपुनर्भूत्यतिरिक्तभूग-
 द्सुधीशब्दौ वर्जयित्वा । वाग्रहणादियं विवक्षा । सेनान्यौ ।
 सेनान्यः । हे सेनानीः । हे सेनान्यौ । हे सेनान्यः । सेनान्यम् ।
 सेनान्यौ । सेनान्यः । इत्यादि [सेनान्यादीनां वामो नुद् वक्तव्यः]
 सेनानीनाम्—सेनान्याम् । सेनानी डि इति स्थिते । आम्हेः ॥
 नीशब्दादुत्तरस्य डेरामादेशो भवति । सेनान्याम् । सेनान्योः ।
 सेनानीषु । एवं ग्रामणीप्रभृतयः ऊकारांताश्च यवत्प्रभृतयः ॥

र्णाञ् प्रापणे (आदेः णः स्तः) नी सेनापूर्वः । सेनां नयति इति सेनानीः
 विप्रत्ययान्तः । सेनानीशब्दस्येकागंतधातोरपि ह्रस्वादी अविशेषः । स्वरादीषु

ऊकारांताश्च यवल्लखलपूहन्भूहम्भूकाराभूकारभूकरभूवर्षाभूपुनर्भूप्रभृतयोऽप्येवम् । परं सप्तम्येकवचने नीशब्दाभावात् छेदाम् न भवति तेन यवल्लि पुनर्भिव वर्षाभिव इति रूपम् । वर्षासु भवतीति वर्षाभूः मण्डूकः । यवान् छुनातीति यवल्लः । खलं पुनातीति खलपूः । पुनर्भवतीति पुनर्भूः ब्रह्मा । हेक् स्त्री । दृशा भवतीति दृग्भूः सर्पः । यद्वा । दृशः भवतीति दृग्भूः मयूरः । दन् हिंसन् भवतीति दन्भूः कीटः । कारार्या भवतीति काराभूः । कारे कारेण वा भवतीति काग्भूः—राजदेयो भागः । एते किप्र-प्रत्ययांताः । ईकारान्तो वातप्रमीशब्दः—मृगविशेषः । वातप्रमी १-१ (स्त्रो०) वातप्रमीः । वातप्रम्यौ । घातुत्वामेवात् (स्त्री वा) इति न । किंतु (इ यं स्वरे) वातप्रम्यः । वातप्रमीम् । वातप्रम्यौ । वातप्रमीन् । वातप्रम्या । वातप्रमीभ्याम् । वातप्रमीभिः । वातप्रम्ये । वातप्रम्यः । वातप्रम्यः । वातप्रम्याम् । ७-१ (सर्वर्णे०) वातप्रमी । वातप्रम्योः । वातप्रमीषु । हे वातप्रमीः । “अभि वातप्रमी रूपं शसि वातप्रमीनिति । डौ तु वातप्रमी रूपमेवं देवयजीरपि” ॥ १ ॥ एवम् अतिलक्ष्मीः । पायः पपीः । एवम् ऊकारान्तो हृह्शब्दः । हूहः । हूहौ । हूहः । स्वरे परे सर्वत्र (उ वम्) । अमि-हूहम् । हूहौ । शसि-हूहन् । आमि-हूहाम् । डौ । हूहि ॥

ऋकारांतः पुँल्लिङ्गः पितृशब्दः । सेरा ॥ ऋकारांतात्परस्य सेरा भवति स च डित् । डित्त्वाट्टिलोपः । पिता । पंचसु ॥ ऋका-रोऽर् भवति पंचसु स्यादिषु परेषु । पितरौ । पितरः । धेरर् ॥ ऋका-रांतात्परस्य धेरर् भवति । स च डित् । डित्त्वाट्टिलोपः । हे पितः । हे पितरा । हे पितरः । पितरम् । पितरौ । पितृन् । पित्रा । पितृ-भ्याम् । पितृभिः । पित्रे । पितृभ्याम् । पितृभ्यः । (ऋतो ङ उः) पितुः । पितृभ्याम् । पितृभ्यः । पितुः । पित्रोः । पितृणाम् । डौ ॥ ऋकारस्यार् भवति डौ परे । पितरि । पित्रोः । पितृषु । एवं जामातृभ्रात्रादयः ॥

ऋकारांतानाह । ऋकारांतः पितृशब्दः । पा रक्षणे । उणादिकः प्रत्ययः । अका-रस्य चेकारः । पाति रक्षतीति पिता । पितृशब्दो निपातासिद्धो न तृप्रत्ययांतः । यतः । “पिता माता ननांदा ना सव्येष्टृभ्रातृयातरः । जामाता दुहिता देवृनप्तृनेता

१ दत्ता—इति पाठः एकत्र । धृवी—इति चान्यत्र । दत्ति—इति परत्र । अत्र आशयो ज्ञायते ।
२ पयः पपीः—इति पाठः । ३ अत्र (ऋ अर्) इति पूर्वधत्वात् (अर्) इत्यनुवर्तते—तत्र
इतिदमेकपदमेव ।

इमे दश" ॥ १ ॥ पितृ १-१ । सूत्रम् (सेरा) सेः ६-१ (डिति । टस्य ।
 सो०) आ १-१ । सांके० (नामिनो रः) ऋकारान्ता इति । ऋकारा-
 न्तात्परस्य सः आ इत्यादेशः स च आ डित्संज्ञकः । डित्वाट्टिलोपः । स्वर० ।
 पिता । सूत्रम् (पंचसु) । पंचन् ७-३ (नाम्नो नो०) एकपदम् । स्यादिषु पंचसु वचनेषु
 परेषु ऋकारो भवात् । स्थानग्रन्थाय सेरपि ग्रहणम् । सिविषये तु (सेरा)
 इत्याकारप्राप्तौ (पंचसु) इत्यग्रप्राप्तौ च विशेषत्वान्नत्यत्वाच्च (सेरा) एव भवति ।
 केचित्तु प्रथमम् (पंचसु) इत्यग्रं विधाय ततो यदादेशस्तद्व्रवति इति न्यायात्
 (सेरा) इति सः आ कुर्वति तत्ताट्टिलोपः । स्वर० । पिता । पितृ १-२ । १-३
 अनेन अर् । स्वर० (सो०) शेषं मुक्तम् । धौ कृत्यमाह । सूत्रम् । (धेरर्)
 धि ६-१ (डिति । डस्य । सो०) अर् १-१ (हनेपः०) मध्ये (नामिनो रः)
 ऋकारां० इति धेः अर् आदेशो भवति । स च डित् । डित्वाट्टिलोपः । स्वर० ।
 शेषं सुगमम् । हे विनः । २-३ (अम्भ० । सा नः पंसः । शसि) तृतीयायां
 चतुर्थ्यां चकत्वे (ऋ रम्) (हसर्ह हसः) स्वर० । हसादावविशेषः ५-१ । ६-१
 (प्रङ्गो ड उः । डिति डेः) इति टेलोपः । स्व० (सो०) ६-२ । ७-२ (ऋ
 रम्) स्वर० । ६-३ (नुडामः । नामि । फर्नो०) ७-१ । सूत्रम् (टौ) डि ७-१
 (टर्गो०) टिलोपः । स्वर० । एकपदम् । तेन अर् । (स्वर०) ७-३ (ङिला०)
 एवं जामातृभ्रात्रादयः शब्दाः साध्याः । ज माता । जामातरौ । जामातरः ।
 भ्राता । भ्रातरौ । भ्रातरः । देवा । देवरौ । देवः । इत्यादि । सव्येष्टा । सव्येष्टरौ ।
 सव्येष्टरः । "व्येष्टा सूतसारथी" ॥

एवं नृशब्दः । (सेरा) ना । नरौ । नरः । हे नः । हे नरौ ।
 हे नरः । नरम् । नरौ । नृन् । न्रा । नृभ्याम् । नृभिः । त्रे ।
 नृभ्याम् । नृभ्यः । नुः । नृभ्याम् । नृभ्यः । नुः । त्रौः । [तुर्वी
 नामि दीर्घः] नृशब्दस्य नामि वा दीर्घो भवति । नृणाम्-नृणाम् । नरि ।
 नोः । नृप् । कर्तृशब्दस्य पंचसु विभेदः । स्तुरार् ॥ सका-
 रतृप्रत्ययमभ्यन्धिन ऋकारस्या भवति पञ्चसु परेषु । कर्तार सि
 इति स्थिते (यदादेशस्तद्व्रवति) (सेरा) डित्वाट्टिलोपः कर्त्ता ।
 कर्त्तारौ । कर्त्तारः । हे कर्त्तः । कर्त्तारम् । कर्त्तारौ । कर्त्तृन् ।
 पूर्ववत्प्रक्रिया । एवं : नष्टतृप्रागास्तृपोतुड्रातृप्रभृतयः ॥
 नृशब्दोपि पितृशब्दवत् । ना । नर्ग । नरः । हे नः । हे नरौ । हे नरः । नरम् । नरौ ।
 नृन् । न्रा । नृभ्याम् । नृभिः । त्रे । नृभ्याम् । नृभ्यः । नुः । नृभ्याम् ।

नृभ्यः । नुः । न्रोः । आभि विशेषमाह । (नुर्वा०) इति । नृ ६-१ (ऋतो ङ उः) वा ३-१ (अव्यया०) मध्ये (नामिनो रः) नाम् ७-१ स्वर० । दीर्घं १-१ (स्तो०) सिद्धम् । नृशब्दस्य नामि परे दीर्घो वा भवति । नृणाम्-नृणाम् । नरि । न्रोः । नृषु । इति सिद्धम् । माता ननांदा याता दुहिता स्त्रीलिङ्गे ज्ञेयाः । डुकृञ् करणे (तृवुणौ) इति तृप्त्यये गुणः । (रहाद्य०) स्वर० । कर्तु । करोतीति कर्ता । कर्तृशब्दस्य पंचसु विशेषस्तमेवाह । सूत्रम् (स्तुरार) स च वृश्च स्तृ तस्य स्तुः ६-१ (ऋतो ङ उः) टिलोपः (स्तो०) आर् १-१ (हसे० । नामिनो रः) सिद्धम् । सकारसंबन्धिनः सिसहितस्य ऋकारस्य सकारोपलक्षितस्य ऋकारस्येत्यर्थः । तृप्त्ययसंबन्धिनः इति (तृवुणौ) इत्यादिकृतसूत्रोत्पन्नतृप्त्ययस्य च ऋकारस्य स्पादिषु पंचसु परेषु आर् भवति । सकारसंबन्धी ऋकारः । स्वच्छशब्दोऽप्येवम् । तेन प्रियतिसृशब्दादौ आर् न स्यात् । प्रियतिसा । प्रियतिसौ प्रियतिस्रः । इत्यादि । अनेन द्वितीयाद्विबचनान्तं यायित् आर् । तत्र प्रथमैकवचने कर्तारं स इति स्थिते । ऋकारासंबन्धे कयं सेराकारस्तत्राह (यदा०) यो यस्या-देशः स तद्वदेव भवतीत्यर्थः । ऋकारस्य आर् आदेशः स ऋकारवत् ज्ञेयः । ततः (सेरा) टेलोपः सर्वत्र । (स्वर०) संबोधने (स्तुरार) ततः (धेरर) टिलोपः । स्वर० । (स्तो०) हे कर्तः । शेषं सुकरम् । शसि (अम्शसोरस्य । सो नः पुंसः) शसि (तृतीयादौ पितृशब्दवत्) यया ३-१ (ऋ रम्) स्वर० । कर्त्रा । कर्तृ-भ्याम् । कर्तृभिः । ४-१ (ऋ रम्) स्वर० । कर्त्रे । कर्तृभ्याम् । कर्तृभ्यः । ५-१ (ऋतो ङ उः) स च ङित् ङित्वाटिलोपः । स्वर० । कर्तुः । कर्तृभ्याम् । कर्तृभ्यः । कर्तुः । कर्त्रोः (ऋ रम्) स्वर० । कर्तृणाम् (नुडामः । नामि) ७-१ (ङा) । स्वर० । कर्तरि । कर्त्रोः (ऋ रम्) कर्तृषु (किला०) एवं नष्टनेष्ट्वष्टत्तृशो-त्पन्नास्तृप्तोत्पन्नभृतयोपि तथा अन्येपि तृप्त्ययान्ता अवसेयाः । तृप्त्ययस्यार्यवतो ग्रहणेन नष्टादीनामव्युत्पन्नानां संज्ञाशब्दानां ग्रहणं न भवत्यतस्तेषां पृथगुपादानम् । अर्थरतो ग्रहणेनानर्थक्येति ज्ञापकात् । व्युत्पत्तिपक्षे तु तृग्रहणेनैव सिद्धे नष्टादिग्रहणं नियमायम् । सिद्धे सत्पारम्भो नियमायोते ॥

उकारांतस्यापि क्रोष्टृशब्दस्य विशेषः । [उकारांतस्यापि क्रोष्टृशब्द-स्य पंचस्वधिषु तृप्त्ययांतस्येव रूपं वक्तव्यम्] क्रोष्टा । क्रौष्टारौ । क्रोष्टारः । अधिष्ण्विति विशेषगात् । हे क्रोष्टो । हे क्रोष्टारौ । हे क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् । क्रोष्टारौ । शसि परे तृप्त्ययान्तवद्भावाभावात् । क्रोष्टृत् । [तृतीयादौ स्वरादौ तृप्त्ययांतता वा वक्तव्या] क्रोष्ट्रा-क्रोष्टुना । क्रोष्टृभ्याम् । क्रोष्टृभिः । क्रोष्ट्रे-क्रोष्टवे । क्रोष्टृभ्याम् ।

क्रोष्टायः । क्रोष्टः—क्रोष्टोः। क्रोष्ट्याम् । क्रोष्ट्यः । क्रोष्टुः—क्रो-
ष्टोः । क्रोष्टोः— क्रोष्टोः । [कृताकृतप्रसंगी यो विधिः स नित्यः]
[नित्यानित्ययोर्मध्ये नित्यविधिर्बलवान्] इति प्रथमं नुडागमे कृते
हसादित्वात्तृवद्भावो नास्ति । क्रोष्टूनाम् । क्रोष्टारि—क्रोष्टौ । क्रोष्टोः—
क्रोष्टोः । क्रोष्टु ॥

कुश् आह्वाने । तुमप्रत्ययः गुणः (छशपराजदेः पः।ष्टुभिः षुः) क्रोष्टु इति जातम्।
उका० । यद्यपि क्रोष्टुशब्द उकारांतस्तथापि तस्य अधिषु धिर्वाजितेषु पंचसु वचनेषु
तृप्रत्ययांतस्येव रूपं तृप्रत्ययांतत्वं कर्तव्यम् । ततः (स्तुरारः) इति आरादिकमित्यर्थः ।
ततः पंचसु कर्तृवत् । सौ (स्तुरार । सेरा) घौ तु भानुवत् । द्वित्वबहुत्वयोः कर्तृवत्
(स्तुरार) स्वर०। गति विषये तृप्रत्ययः विद्यतेऽस्येति स तृप्रत्ययवान् तस्य भावः ।
यद्वा । तृप्रत्ययेन तुल्यं तृप्रत्ययवत् तस्य भावः तृप्रत्ययवद्भावस्तस्य अभावस्तृम-
त्ययवद्भावभावस्तस्मात् । क्रोष्टून् । इति भानुवत्साध्यः । तृतीया आदिर्यस्य स
तृतीयादिः तास्मस्तृतीयादौ किंविशिष्टे तृतीयादौ स्वरादौ तृप्रत्ययांतो वा विकल्पेन-
भवति । एकत्र पक्षे कर्तृवत् । द्वितीये पक्षे भानुवत् साध्यः । तु तृतीयादौ हसादौ
त्वविपेशः । स्वरादौ च तृप्रत्ययांतता । उकारस्य वा ऋकार इत्यर्थः । ऋत्वे कर्तृ-
वत् । उत्वे भानुवत् आमि तु विशेषः । क्रोष्टु आम् इत्यत्र (नुडामः) इति नुडा-
गमप्राप्ती (तृतीयादौ स्वरादौ वा) इति तृप्रत्ययांतवद्भावस्य च प्राप्ती नुडागम एव
स्यादित्याह । आमि ॥ नुडागमे कृते हसादित्वात्तृवद्भावस्तृप्रत्ययांतत्वं नास्ति न
भवति । अत्राह परः । ननु यथा उकारांतत्वे क्रोष्टूनामिति रूपस्य सिद्धिर्भवति
तथा पूर्वं तृप्रत्ययभावं विधाय पश्चान्नुडागमः क्रियताम् । तत्रोच्यते (कृता०)
कार्यान्तरे कृतेपि अकृतेपि प्रसंगः प्रयोगप्राप्तिरस्यातीति कृताकृतप्रसंगी
एवंभूतो यो विधिः स नित्यः । नित्यानित्ययोर्नित्यो विधिः बलवानिति । एवमभि-
प्रायः तृप्रत्ययाभावे कृतेप्यकृतेपि नुडागमो नित्यः स्यादेव तदागमे च हसादित्वं
सिद्धमेव । अतः स्वरांतत्वाभावाद्वा तृप्रत्ययांतत्वं न, किंतु क्रोष्टूनामित्येकमेव
रूपम् (नुडामः । नामि) सप्तम्येकवचने (तृतीयादौ स्वरादौ वा) इत्येकत्र तृम-
त्यये कृते (टौ) इत्यत्र । (स्वर०) क्रोष्टरि । द्वितीयपक्षे उकारांतत्वात् । (डेरी
डित्) टिलोपः । स्वर० । क्रोष्टौ । जेपं मुकरम् । संजोघने अधिध्विति विशेष-
णात् । (समानाटेल्लोपो०) घौ हे क्रोष्टो । हे क्रोष्टारी । हे क्रोष्टारः ॥

१ नित्यम् अनित्यम् नित्यानित्यौ तयोः नित्यानित्ययोर्मध्ये यो नित्यो विधिः ॥ वदयान् । कृता-
कृतप्रसंगी विधिः कृतेपि अकृतेपि भवति स नित्यः अतः कारणम् क्रोष्टूनां भवति । २ वच-
नम्—इति पाठः ।

ऋकारान्ता लृवर्णांता एकारांताश्चाप्रसिद्धाः । ऐकारान्तः पुँल्लिङ्गः
सुरैशब्दः । रे स्मि ॥ रैशब्दस्याकारदेशो भवति सकारभकारादौ
विभक्तौ परतः । सुराः । स्वरादौ सर्वत्रायादेशः । सुरायौ ।
सुरायः । हे सुराः । हे सुरायौ । हे सुरायः । सुरायम् । सुरायौ ।
सुरायः । सुराया । सुरायाम् । सुराभिः इत्यादि । एवं रै शब्दः ॥

ऋकारांतानुक्त्वा अन्यानाह । ऋकारांता लृवर्णांता एकारांताश्च शब्दा अप्र-
सिद्धा अप्रतीताः क्वचित् प्रयोगे न दृश्यन्ते क्वचित्प्रयोगे दृश्यन्ते(डे अक्) इत्यादी ।
ऐकारांतः सुरैशब्दः । सूत्रम् (रे स्मि) रै ६-१ । सांके० । स च भू च स्म तस्मिन्
स्मि । ७-१ । स्वर० । रैशब्दस्य विभक्तिसंबन्धिनि सकारे भकारे च परे आकारो
भवति । पृष्ठीनिर्दिष्टस्येति अंतस्य । १-१(सो०) सुष्ठु शोभनो राः द्रव्यं यस्येति सुराः ।
स्वरादौ तु (ऐ आय्) स्वर० समानाभावात् (अम्शसोरस्य । सो नः पुंसः)
नुडागमश्च भवति ॥

ओकारांतः पुँल्लिङ्गो गोशब्दः । ओरौ ॥ ओकारस्यौकारादेशो
भवति पंचसु परेषु । गौः । गावौ । गावः । हे गौः । हे
गावौ । हे गावः । आमुशसि ॥ ओकारस्यात्वं भवति अमि
शसि च परे । गाम् । गावौ । गाः । गवा । गोभ्याम् । गोभिः ।
गवे गोभ्याम् । गोभ्यः । (हस्य)इत्यकारलोपः । गोः । गोभ्याम् ।
गोभ्यः । गोः । गवोः । गवाम् । [श्रुतौ गोरामः] श्रुतौ गोशब्दा-
त्परस्थामो नुडागमो भवति । गोनाम् । गवि । गवोः । गोषु ।
एवं सुयोशब्दः । औकारांतः पुँल्लिङ्गो ग्लौशब्दस्यस्य हस्तादाव-
विशेषः स्वरादावादेशः । ग्लौः । ग्लावौ । ग्लावः । ग्लावम् ।
ग्लावौ । ग्लावः । ग्लावा । ग्लौभ्यामित्यादि ॥ ॥ इति स्वरान्ताः
पुँल्लिङ्गाः ॥

ओकारांतः पुँल्लिङ्गो गोशब्दः दशार्थवाचकः । यतः “दिग्दृष्टिदीधितिस्वर्गवज्र-
वाग्वाणवारिषु । भूमौ पशौ च गोशब्दो विद्वद्भिर्दशधा मतः” ॥ १ ॥ दशस्वर्थेषु
गोशब्दः पुँल्लिङ्गिणे ज्ञेय इति हेमाचार्या आहुः । व्याडिरप्येवमेवाह । गौडस्तु “स्वर्गे
रश्मौ च वज्रे च वलीवर्दे च गौः पुमान् । स्त्री सौरभेय्यां दिग्वाणदृग्वाग्भूषणेषु भूम्नि

च ॥” इति विशेषमाह । गम्ल् गतौ । गम् । गच्छतीति गौः वृषभः । गमेर्ङो-
प्रत्ययः । डित्वाट्टिलोपः । स्वर० गो इति जातम् । गोशब्दस्य पंचसु विशेषः । सूत्रम् ।
(ओरी) ओ ६-१ (ङस्य) इत्यकारलोपः (स्रो०) औ १-१ । सांके० । (नामिनो
रः) ओकारांतशब्दसंबन्धिनि ओकारस्य औकारादेशो भवति पंचसु परेषु । अम्
विषये तु (आम्शसि) इति विशेषकथनात् अम्बुजितेषु पंचसु द्वितीयादित्वं याव-
दौकारः १-१ (स्रो०) १-२ (औ आव्) स्वर० । अमि तु विशेषः । सूत्रम् (आम्श०)
षा १-१ । सांके० । अम् चं शम् च अम्शम् तस्मिन् ७-१ स्वर० । (सवर्णे०)
ओकारस्यामि शसि च परे आकारो भगति (सवर्णे०) द्वित्वे (औ आव्) बहुवै
आकारे कृते । (सवर्णे० । स्रो०) यदादेशस्तद्ब्रवतीति ओकारस्यासमानत्वान्न (सो
नः पुंसः) इति शसो नकारः । टादौ स्वरादौ (ओ अव्) हसादावविशेषः । पंच-
मीषष्ठयेकवचने (ङस्य) इति सूत्रेण अकारलोपः (स्रो०) केचित्तु आमि (ऋगन्ते
गोराम्) इति सूत्रान्तरेण नुडागममप्याहुः । छंदसि । गोनाम् । गवाम् । शेषं सुग-
मम् । एवं द्योशब्दः । त्रीलिङ्गे तु गौणत्वे सुद्योशब्दः । सुष्ठु शोभना द्यौः स्वर्गो यस्य
त सुद्यौः इन्द्रः (ओरौ) सुद्यौः । सुद्यावौ । सुद्यावः । सुद्याम् । सुद्यावौ । सुद्याः ।
सुद्यवा । सुद्युभ्याम् । सुद्युभिरित्यादि । हे सुद्यौः । इत्यादि । औकारांतः पुँल्लिङ्गो
ग्लौशब्दः चंद्रार्थः । ग्लै हर्षक्षये । ग्लायति कृष्णपक्षे इति ग्लौः । औणादिको डौ
प्रत्ययः (डिति डेः) स्वर० । ग्लौ इति जातम् । तस्य हसादौ अविशेषः । स्वरादौ
षु सर्वत्र (औ आव्) ग्लौः । ग्लावौ । ग्लावः ॥

इति स्वरांतपुँल्लिङ्गसाधनम् ॥

अथ स्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गाः ७.

अथ स्वरांताः स्त्रीलिङ्गाः प्रदर्शयन्ते । तत्र औकारांतो गंगाशब्दः ।
आवतः स्त्रियाम् ॥ अकारान्तास्त्रियां वर्तमानादाप्प्रत्ययो भवति ।
तस्य नामसंज्ञार्थां स्यादयः । प्रथमैकवचने सि । आपः ॥ आवं-
तात्परस्य सेर्लोपो भवति । गंगा । ओरी ॥ आवन्तात्पर औ ईकार-
मापयते । गंगे । गंगाः । धिरी ॥ आवन्तात्परोधिरीर्भवति । हे गंगे ।
हे गंगे । हे गंगाः । [अंवादीनां धौ ह्रस्वः] आवन्तानां अंवा-
दीनां धौ परे ह्रस्वो भवति । हे अंवा । हे अक् । हे अष्ट ॥ [असंयुक्ता-
नां ढलकवतीनां प्रतिषेधो वाच्यः] हे अंवाले । हे अंवाडे ।

१ द्वितीयादिवचनम्—इति पाठः । २ तत्रावन्त इति पाठः । अथैवाम् “ आवतः स्त्रियाम् ” इति
५१ शब्दभेद इति दृश्यते । ३ ईकारो भवति इति पाठः ।

हे अंविके । इत्यादौ ह्रस्वो न भवति । गंगाम् । गंगे । गंगाः ।
 पुंस इति विशेषणात्त्रिधां शसि सकारस्य नकारो न भवति ।
 टौसोरे ॥ आवंतस्य टौसोः परयोरेत्वं भवति । अयादेशः ।
 गंगया । गंगाभ्याम् । गंगाभिः । ङितां यट् ॥ आवंतात्परेपां ङे ङ-
 सि ङम् ङि इत्येतेषां यडागमो भवति । टकारः स्थाननियमार्थः ।
 गंगायै । गंगाभ्याम् । गंगाभ्यः । गंगायाः । गंगाभ्याम् । गंगाभ्यः ।
 गंगायाः । गंगयोः । [आवन्तादीवन्तादामो नुहुक्तव्यः] गंगानाम् ।
 आम्ङेः ॥ आवन्तात्परस्य ङेरामादेशो भवति । इत्याम् ।
 गंगाषाम् । गंगयोः । गंगासु । एवं श्रद्धास्वद्वामेधामालामहि-
 लाशालादौलाप्रभृतयः ॥

अथ स्वरांतस्त्रीलिङ्गसाधनमुच्यते ॥ अकारांतःशब्दः स्त्रीलिङ्गे नास्ति । तत्राऽऽ-
 वंतो गंगाशब्दः । १-१ सूत्रम् । (आपः) आप् ५-१ । स्वर० (स्त्री०) (आवतः
 स्त्रियाम्) इति सूत्रेण यः आप्प्रत्ययः कृतस्तदंताच्छब्दात्परस्य सेलोपो भवति ।
 अनेन सिलोपः द्वित्वे । सूत्रम् । (औरी) औ १-१ । १-१ सांकेतिकम् । आवंतादिति
 वृत्तिः कण्ठ्या न वस्म । औकार ईत्वम् आपद्यते प्राप्नोति । अनेन औस्थाने ई
 (अ इ ए) बहुत्वे (सवर्णे० । स्त्री०) घौ तु । सूत्रम् (धिरी) धि १-१ (स्त्री०)
 ई १-१ (स्त्री० । नामिनो०) (धिरी) इति दीर्घमीकारं पठति तत्तन्मीचीनम् ।
 यतः (औ) इत्यस्मिन्सूत्रे दीर्घकारानुवृत्ति गृह्णति । ततो जरसीति रूपं साधयति ।
 आवंता० । अनेन धिस्थाने इः (अ इ ए) अंवादीनां धिविषये विशेषमाह ।
 अंवादीनां धौ ह्रस्वो भवति । ततः (समानाद्धेलो०) हे अव । हे अंवे । हे अंवाः । एवम् ।
 हे अक्ष । हे अल्ल । हे अत्त । एते त्रयः एकार्थाः । गृहमध्यस्थवृद्धस्त्रीवाचकाः ।
 अंवादीनां शब्दानां द्विस्वराणामेव धौ ह्रस्वता । अत एव (असेयुक्तानां टलक्व-
 त्तीनां प्रतिषेधो वाच्यः) इति वार्तिकम् । तेन हे अंवाडे । हे अंवाले । हे अंविके ।
 इत्यादौ न ह्रस्वः । द्वितीयैकवचने (अम्श०) द्वित्वे प्रथमावत् । शसि (अम्श० ।
 स्त्री०) पुंलिङ्गाभावात् । (सो नः पुंसः) इति न भवति । ३-१ सूत्रम् । (टौसोरे)
 टा च ओस् च टौमी तयोः टौसोः ७-२ । स्वर० (स्त्री०) ए १-१ । सांके०
 (न मिनो०) सिद्धं द्विपदं सूत्रम् । आप्प्रत्ययांतस्य टा इति तृतीयैकवचने ओस्
 इति पष्ठीसप्तमीद्विवचने परे ए भवति । पष्ठीनिर्दिष्टस्येति अंतस्य । अनेन (ए अप्)
 स्वर० । हस्तादा तु अविशेषः ४-१ सूत्रम् (ङितां य०) ट् इत् येषां ते ङितः
 तेषां ङिताम् ६-३ । स्वर० (मोनु०) यट् १-१ । (हसे०) द्विपदम् । आवं० ।

आप्प्रत्ययांताच्छब्दात् परेषाम् अग्रे वर्तमानानां ङितां ङे ङसि ङम् ङि इत्येतेषां वचनानां यट् आगमो भवति सस्वर एव । टित्त्वादादौ । अनेन यङागमः सस्वर एवेति । टित्त्वात् यट् आदौ (ए ऐ ऐ) पञ्चमीषष्ठ्येकवचने यङागमे कृते (सवर्णे० । स्तो०) ६-२ (दौसोरे । ए अय्) स्वर० (स्तो०) बहुत्वे नुङागमः (स्वर०) ७-१ (आम्डेः) ततो यदादेशस्तद्व्यवतीति न्यायात् यङागमः । स्व० । शेषं सुकरम् । एवं श्रद्धादयोपि ज्ञेयाः ॥

आवृत्तः सर्वाशब्दः । सर्वा । सर्वे । सर्वाः । हे सर्वे । हे सर्वे । हे सर्वाः । सर्वाम् । सर्वे । सर्वाः । सर्वया । सर्वाभ्याम् । सर्वाभिः । सर्वादीनां तु ङित्सु विशेषः । यटोऽञ्च ॥ आवृत्तात्सर्वादिः परस्य यटः सुङागमो भवति पूर्वस्य चापोऽकारो भवति । सर्वस्यै । सर्वाभ्याम् । सर्वाभ्यः । सर्वस्याः । सर्वाभ्याम् । सर्वाभ्यः । सर्वस्याः । सर्वयोः । सर्वाताम् । सर्वस्याम् । सर्वयोः । सर्वासु ॥

आनंतः सर्वाशब्दः । तस्य तृतीयां यावत् गंगाशब्दवत् । सर्वा । सर्वे । सर्वाः । सर्वाम् । सर्वे । सर्वाः । सर्वया । सर्वाभ्याम् । सर्वाभिः । ङित्सु द्विचनेषु विशेषः (ङितां यट्) इति यङागमे कृते । सूत्रम् । (यटो०) यट् ६-१ । स्वर० (स्तो०) अत् १-१ (हसे० । अतोऽप्युः । उ ओ । एदोतोऽतः) च १-१ (अज्य० । स्तोः इचु०) त्रिपदम् । आवृत्तात् अनेन यटः सुङागमः । टित्त्वादादौ । पूर्वस्य चापः आप्रप्रत्ययाकारस्य अकारो भवति । ४-१ । स्वर० (ए ऐ ऐ) सर्वस्यै । ५-१ । ६-१ (ङितां०) (यटोञ्च) आकारस्य अकारः । स्वर० (सवर्णे० । स्तो०) ७-१ (आम्डेः) आभि कृते (ङितां यट् । यटोञ्च) स्वर० (सवर्णे०) ६-२ । ७-२ ओसि (दौसोरे । ए अय्) स्वर० । (स्तो०) ६-३ (सुङामः) स्वर० । सर्वोऽने तु गंगावत् । एवमानंताः सर्वादयोऽप्येपि विश्वाद्यः । विश्वा अन्या अन्यतरा इतरा कतरा कतमा समा सिमा नेमा एका पृर्वा परा दक्षिणा उत्तरा अपरा अघरा स्वा अंतरा । उभयशब्दस्य तु ईप्रत्ययः । उभयी । उभर्यौ । उभर्यः । नदीशब्दवत् । द्वितीयातृतीयाशब्दयोर्ङित्सु वा सर्वादित्वम् ४-१ । द्वितीयस्य—द्वितीयायै । ५-१ । ६-१ द्वितीयस्याः—द्वितीयायाः । ७-१ द्वितीयस्याम्—द्वितीयायाम् । द्विशब्दस्य तु त्यदादेशेऽित्यकारे कृते (आप्रतः स्त्रियाम्) ततो गंगाशब्दद्विवचनवत्साध्यः । द्वे । द्वे । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वयोः । द्वयोः । एवम् । उभे । उभे ॥

आजारांतो जराशब्दः । [जरायाः स्वरादौ जरस् वा वक्तव्यः]

जरा । जरसौ-जरे । जरसः-जराः । हे जरे । हे जरसौ-हे जरे । हे जरसः-हे जराः । जरसम्-जराम् । जरसौ-जरे । जरसः-जराः । जरसा-जरया जराभ्याम् । जराभिः । जरसै-जरायै । जराभ्याम् । जराभ्यः । जरसः-जरायाः । जराभ्याम् । जराभ्यः । जरसः-जरायाः । जरसोः-जरयोः । जरसाम्-जराणाम् । जरसि-जरायाम् । जरसोः-जरयोः । जरासु ॥

आवंतस्यापि जराशब्दस्य विशेषः । [जरायाः०] इति । जराशब्दस्य स्वर्गादौ विभेक्तौ जरस् वा वक्तव्यः । स्वरे परे विकल्पेन जरस् आदेशः कर्तव्यः । (गुरुः शिञ्च सर्वस्य वक्तव्यः) साधनम् । स्वरादौ एकस्मिन्पक्षे गंगावत् । द्वितीयपक्षे जरस् आदेशो कृते । स्वर० । शेषं सुगमम् । जरा । जरसौ-जरे । जरसः-जराः । इत्यादि । सोमपाक्षीरपादयस्तु आप्त्ययांता न किंतु आकारांताः कियंताः । अतस्तेषां साधनारूपाणि च पुंलिङ्गवत् ॥

इकारान्तस्य स्त्रीलिङ्गस्य बुद्धिशब्दस्य प्रथमाद्वितीययोर्हरिवत्प्रक्रिया । बुद्धिः । बुद्धी । बुद्धयः । हे बुद्धे । हे बुद्धी । हे बुद्धयः । बुद्धिम् । बुद्धी । बुद्धीः । स्त्रीत्वाच्छतो नत्वाभावः । बुद्ध्या । बुद्धिभ्याम् । बुद्धिभिः । इदुद्ध्याम् ॥ स्त्रियां वर्तमानाभ्यामिकारोकाराभ्यां परेषां द्वितां वचनानां वा अडागमो भवति । बुद्धयै-बुद्धये । बुद्धिभ्याम् । बुद्धिभ्यः । बुद्ध्याः । बुद्धेः । बुद्धिभ्याम् । बुद्धिभ्यः । बुद्ध्याः-बुद्धेः । बुद्धयोः । बुद्धीनाम् । स्त्रियां योः ॥ इत्थं उच्च युः-तस्मादिवर्णांतादुवर्णांताच्च स्त्रियां वर्तमानात्परस्य डेराम् भवति । बुद्ध्याम् । अडागमाभावे आमोऽप्यभावः । बुद्धौ । बुद्धयोः । बुद्धिषु । एवं मतिभूतिधृतिरुचि-कृतिसिद्धिर्ज्ञांतिर्भांति आलिशक्ति-प्रभृतयः ॥

इकारान्तो बुद्धिशब्दस्तरय द्वितियादिवचनं यावत् हरिशब्दवत्प्रक्रिया (औ यू । ए ओ जति) इत्यादि । शशि (अम्श० । शसि) इति दीर्घः । (नो०) स्त्रीलिङ्गत्वात्तत्वाभावः (सो नः पुंसः) इति सूत्रेण नकारो न । तृतीयैकवचने अस्त्रियामिति केयनात् (टा नाऽस्त्रियाम्) इत्यस्य प्रतिषेधः । किन्तु (इ यं स्वरे) स्वर० ।

डित्सु रूपद्वयम् । एकत्र हरिवत् (डिति । डस्य । डेरो डित्) इत्यादिसूत्राणि ।
 अन्यत्र सूत्रम् (इदुद्ध्याम्) इच्च उच्च इदुत्तौ ताम्याम् इदुद्ध्याम् ५-२ । सिद्ध-
 मेकपदम् । स्त्रियाम् । अत्र नित्य स्त्रिया वर्तमानाम्यामिकाराकाराम्यामिति व्याख्ये-
 यम् । तेन शुचिशब्दोऽनियतलिङ्गोऽस्तौ हरिवत् ज्ञेयः न तु विकल्पः । अनेन ४-१ ।
 ५-१ । ६-१ । ७-१ । वा अडागमः । टित्त्वादादौ (इ यं०) ४-१ (ए ऐ ऐ)
 ५-१ । ६-१ । (इ यं०) स्वर० (सवर्णे०) (स्त्रो०) पक्षे हरिवत् । ७-१ सूत्रम् ।
 (स्त्रिया यो.) स्त्रो ७-१ (स्त्रिया यो. । स्त्रीभूयो.) स्वर० । इश्च उश्च युस्तस्मात्
 यो. ५-१ (डिति । टस्य । स्त्रोः०) द्विपदम् । स्त्रीलिङ्गे वर्तमानात् इवर्णातात् उव-
 र्णाताच्च शब्दात्परस्परम् ट. आम् आदेशो भवति । वाग्रहणान्नदीवधूजंवादीनामापि डेराम् ।
 अदस्तादृचर्यात् यस्मिन्पक्षे अडागमस्तत्रैव डेः आम् भवति । अत एवाग्रे वक्ष्यति
 अडागमाभावे आमोऽप्यभावः इति । अनेन डे. आम् (इदुद्ध्याम्) इति वा अडा-
 गमः (इ यं०) स्वर० (सवर्णे०) ७-१ (विला०) शेषं मुगमम् । सधोघने
 हरिवत् (समानाद्धेलोऽधातोः । यौ) एव मतिभूतेधृतिरुचिरुद्धिबृद्धिसिद्धि-
 कातिगातिक्षातिनामिममृतयोऽपि इकारात्ता शब्दा एतरेव सूत्रे सिध्यति ॥

एवं धेनुरज्जुप्रभृतयोऽप्युकारांता एतैरेव सूत्रैः सिध्यति । धेनुः ।
 धेनू । धेनवः । हे येनो । धेन्म् । येनू । धेनूः । धेन्वा । धेनु-
 ङ्याम् । येनुभिः । धेन्वै धेने । धेनुङ्याम् । धेनुङ्यः । धेन्वाः—येनोः ।
 धेनुङ्याम् । येनुङ्यः । धेन्वाः—धेनोः । धेन्वोः । येनुनाम् ।
 धेन्वाम्—धेनौ । धेन्वोः । धेन्पु ॥

एवमुराराता धेनुरज्जुतनुचंचुप्रभृतयोऽपि ज्ञेयः ॥

ईकारांतः स्त्रीलिङ्गो नदीशब्दः । हमेषः सेल्लोपिः ॥ हमांतादीनां ताच्च
 परस्य सेल्लोपो भवति । नदी । नद्यौ । नयः । धौ ह्रस्वः ॥
 ईर्णोर्णयोः रधातोः स्त्रियां धौ परे ह्रस्वो भवति । हे नदि । हे
 नद्यौ । हे नयः । नदीम् । नद्यौ । नदी । नद्या । नदीङ्याम् ।
 नदीभिः । टिनामट् ॥ स्त्रियामीकारांतादृकारांताच्च डित्तां वचना-
 नामडागमो भवति । नद्यै । नदीङ्याम् । नदीङ्यः । नद्याः ।

ईकारांतो लक्ष्मीशब्दस्तस्य ईवंतत्वाभावात् ईप्पत्ययांतत्वाभावात् (हसेपः सेलोपः)
इति सेलोपो नास्ति न भवति । यतः (लक्ष्मी मुद् च) इति सूत्रेण ईकारांतत्वात् ।
ततः १-१ (स्रो०) लक्ष्मीः । लक्ष्म्यौ । लक्ष्म्यः । (इ यं स्वरे) स्वर० (स्रोवि०) ।
संबोधने हे लक्ष्मि । (धौ हस्वः । समानाद्धे०) चतुर्थ्यादौ (ङितामद्) सप्तम्याम् ।
(स्त्रियां योः) इत्यादि । शेषं नदीतुल्यम् । यतः । “ अवीलक्ष्मीतरीतंत्रीतंद्रीधीही-
श्रियां पुरः । भीशब्दाच्च न सेलोपः स्त्रीलिङ्गे स्यात्कदाचन ” ॥ अवीः ऋतुमती स्त्री ।
लक्ष्मीः प्रसिद्धा । तरीर्नाः । तंत्रीः वीणा । तंद्रीः निद्रा । धीः बुद्धिः । हीः लज्जा ।
श्रीः लक्ष्मीः । भीर्भयम् । स्त्रीशब्दस्य ईवंतत्वात् ईप्पत्ययांतत्वात् सेलोपोऽस्ति हसेपः
सेलोपो भवति । एच्च धातुः स्तयै धातुश्च शब्दसंघातयोः (स्त्यायतेः स्तीत्वे ड्)
इति रप्रत्ययः । द्वित्वाट्टिलोपः (संयोगांतस्य) इति यकारलोपः । स्वर० । ततः
द्वित्वात् (ध्रितः) इतीप् १-१ (हसेपः०) द्वित्वे । स्त्रीशब्दस्य भूशब्दस्य च अक्कि-
वंतत्वेन अधातुत्वात् (व्योर्धातोः०) इति इय् न स्यात् । तेन सूत्रांतरमाह (स्त्रीभ्रुवोः)
स्त्री च भ्रुश्च स्त्रीभ्रुवौ तयोः स्त्रीभ्रुवोः ६-२ । स्वर० । स्त्रीशब्दस्य भूशब्दस्य च स्वरे
परे इयुवौ भवतः । स्त्रीशब्दस्य इय् भूशब्दस्य उव् । अनेन इय् । पष्ठीनिर्दिष्टस्पेत्य-
तस्य इय् । स्वर० । बहुत्वेऽप्येवम् २-१ । सूत्रम् (वाम्शसि) वा ३-१ (अव्य०)
अम् च शस् च अमृशस् तस्मिन् अम्शसि ७-१ । स्वर० (सवर्णे०) द्विपदम् ।
अमि शसि च परे वा विकल्पेन इयुवौ भवतः । अत्र स्त्रीशब्द एव संभाव्यते भ्रुश-
ब्दस्य भ्रू इति रूपस्यादृश्यमानत्वात् । उवग्रहणं तु संवैक्यात् । अनेन एकत्र इय् ।
स्वर० । अन्यत्र (अम्शसोरस्य) स्त्रियम्-स्त्रीम् । द्वित्वे प्रथमाद्वित्ववत् । स्त्रियौ ।
शसि परे (वाम्शसि) स्वर० । (स्रो०) अन्यत्र (अम्शसो०) स्त्रियः-स्त्रीः । ३-१
(स्त्रीभ्रुवोः) स्वर० । स्त्रिया । स्त्रीभ्याम् । स्त्रीभिः । शेषं चतुर्थ्यादौ नदीवत् । अस्या-
यमर्थः । ङेङसिङस्सिङिपु ङितामद् कृत्वा इय् वर्तय्य इत्यर्थः । स्त्री ४-१ ङे (ङिता-
मद् । स्त्रीभ्रुवोः) स्वर० (ए ऐ णे) स्त्रियै । स्त्रीभ्याम् । स्त्रीभ्यः । स्त्री ५-१ ङसि
(ङितामद् । स्त्रीभ्रुवोः) स्वर० (सवर्णे० । स्रो०) स्त्रियाः । स्त्रीभ्याम् । स्त्रीभ्यः । स्त्री
६-१ ङस् (ङितामद् स्त्रीभ्रुवोः) स्वर० (सवर्णे० । स्रो०) स्त्रियाः । स्त्री ६-२ ओत्
(स्त्रीभ्रुवोः) स्वर० (स्रो०) स्त्रियोः । स्त्री ६-३ आम् (नुडामः । ऋत्तो०) स्वर० ।
स्त्रीणाम् । स्त्रीणाम् अत्र (स्त्रीभ्रुवोः । नुडामः) इत्युभयोः प्राप्ता विशेषत्वात्
(नुडामः) इति नुडागम एव भवति । स्त्री ७-१ ङि (ङितामद् । स्त्रियां योः)
इत्याम् (स्त्रीभ्रुवोः) स्वर० (सवर्णे०) स्त्रियाम् । स्त्री ७-२ ओस् (स्त्रीभ्रुवोः)
स्वर० (स्त्रियां योः) स्त्रियोः । स्त्री ७-३ सुप् (किलात्पः०) स्त्रीपु । हे स्त्रि ।
(धौ हस्वः । समानाद्धे०) हे स्त्रियौ । हे स्त्रियः ॥

श्रीशब्दस्य भेदः । ईकारान्तः श्रीशब्दः । श्रयन्ते जना यामिति श्रीः ।

श्रीः । श्रियौ । श्रियः । श्रियम् । श्रियौ । श्रियः । श्रिया । श्रीभ्याम् । श्रीभिः ।

वेयुवः । इयुवंतात् स्त्रियां वर्तमानाद्वा ङितां वचनानामडागमो
भवति । स्त्रियास्तु नित्यम् । श्रियै-श्रिये । श्रीभ्याम् । श्रीभ्यः ।
श्रियाः-श्रियः । श्रीभ्याम् । श्रीभ्यः । श्रियाः-श्रियः । श्रियोः ।
[श्रयादीनां वामो नुह् वक्तव्यः] श्रियाम्-श्रीणाम् । श्रियाम्-
श्रियि । ह्यौ परे अडागमाभावे आमोऽप्यभावः । श्रियोः । श्रीषु ।
एवं ह्रीधीर्भूतयोऽप्यनीवंताः । एवं भूशब्दो भूशब्दश्च । वधूकरभो-
रुक्रुक्कच्छूकंजूजंवादीनां तु नदीशब्दवद्रूपं ज्ञेयम् । वधूः । वध्वौ ।
वध्वः । हे वधु । इत्यादि ॥

अथ श्रीशब्दः । श्री १०१ सु (स्त्री०) श्राः । श्री १-२ औ (स्त्रीर्धातोः०)
स्वर० । श्रियौ । श्रियः । २-१ अम् (स्त्रीर्धातोः०) स्वर० । श्रियम् । श्रियौ ।
श्रियः । श्रिया । श्रीभ्याम् । श्रीभिः । चतुर्थ्यादी श्रीशब्दस्य विशेषमाह । सूत्रम् ।
(वेयुवः) वा ३-१ (अच्य०) इय् च उव् च इयुक् तस्मात् इयुवः ५-१ ।
स्वर० । मध्ये (अ इ ए) नित्यं स्त्रियां वर्तमानात् इयंतात् उवन्ताच्च शब्दात्परेषां
ङितां वचनानां विकल्पेन अडागमः स्यात् न तु स्त्रीशब्दस्य । यतः कालापके स्त्री
नदीवत् । तथा च ह्ये (वेयुवोः अश्रियाम्) इति पूर्वम् (स्त्रीर्धातोः० । वेयुवः)
इति अनेन एकत्र अडागमः (स्त्रीर्धातोः०) स्वर० (ए ऐ ऐ) अन्यत्र
(स्त्रीर्धातोः०) स्वर० । ५-१ । ६-१ पूर्वम् (स्त्रीर्धातोः०) एकत्र (वेयुवः)
इति अडागमः (स्त्रीर्धातोः०) स्वर० (सवर्णे० । स्त्री०) पक्षे । ५-१ । ६-१
(स्त्रीर्धातोः०) स्वर० (स्त्री०) ६-२ । ७-२ । (स्त्रीर्धातोः०) इत्यनेन इय् ।
स्वर० (स्त्री०) श्रयादीनां श्रीधीर्भीर्भूतीनामामः पक्षीवह्नुचनस्य वा नुह् वक्तव्यः ।
अनेन नुह् आगमः (फ्रज्जो०) स्वर० । श्रीणाम् । अन्यत्र इय् । स्वर० । श्रियाम् ।
७-१ रूपद्वयम् । एकत्र (स्त्रियां योः) इति टेः आम् (स्त्रीर्धातोः०) इति इय् ।
यदादेशस्तद्भवतीति (वेयुवः) इत्यडागमः । स्वर० (सवर्णे०) अन्यत्र
(स्त्रीर्धातोः०) स्वर० । श्रियाम्-श्रियि । ननु अडागमस्य अभावेपि टेः आम् कथं
न भवतीत्याह । अडागमाभावे आमोऽप्यभावः । यत्र प्रयोगे अडागमो न भवति
तत्र आमापि न भवति टेः आम् न भवतीत्यर्थः । शेषं सुगमम् । घा । घातुत्वा-
द्धेलोपो न ह्रस्वता च न । किंतु (स्त्री०) हे श्राः । द्वित्वे चतुर्वे (स्त्रीर्धातोः०)
इति इय् । हे श्रियौ । हे श्रियः । एवं घीर्हीर्भीर्भूतयोऽपि स्त्रीलिङ्गाः अनीवंताः

ईप्स्ययरहिताः शब्दाः साव्याः । सुधीसुश्रीतेनानीग्रामण्यादयः पुंलिङ्गवत् ।
 (वेयुवः) इत्यत्र नित्यं स्त्रियामित्युक्तत्वात् । स्त्रीवाचकत्वेऽपि सुश्रिये सुधिये इत्यादौ
 न विकल्पः । एवमकारातो भूशब्दः । भूः । १-१ (सो०) १-२ (य्वोर्धातोः०)
 भुवौ । भुवः । २-१ (य्वोर्धातो ०) भुवम् । भुवौ । भुवः । भुवा । भूभ्याम् ।
 भूभिः । भुवै-भुवोभूभ्याम् । भूभ्यः । भुवाः-भुवः । भूशब्दस्य तु भ्रमचलन औणादिको
 दुप्रत्ययः । ङकारष्टिलोपायः भ्रमति चलतीति भ्रूः इति (अकिञ्चन्तत्वात् अधातुत्वाच्च
 (य्वोर्धातोः) रियुवौ स्वरे) इति न भवति । किंतु (स्त्रीभ्रुवोः) इति सूत्रेण उवादेशः ।
 भ्रूः । भ्रुवो । भ्रुवः । भ्रुवम् । भ्रुवौ । भ्रुवः । भ्रुवा । भ्रूभ्याम् । भ्रूभिः । (वेयुवः ।
 स्त्रीभ्रुवोः) भ्रुवै-भ्रुवे । भ्रूभ्याम् । भ्रूभ्यः । भ्रुवाः-भ्रुवः । भ्रूभ्याम् । भ्रूभ्यः ।
 भ्रुवाः-भ्रुवः । भ्रुवोः । भ्रुवाम्-भ्रूणाम् । सप्तम्येकवचने भ्रुवाम् । इति रूपसिद्धौ
 (स्त्रीभ्रुवोः । वेयुवः । स्त्रिया योः) भ्रुवि इति सिद्धम् । भ्रुवोः । भ्रूपु । इयुवन्त-
 त्वाद्धौ न ह्रस्वता । हे भ्रूः । यद्वा । धौ परे तु सुभ्रुशब्दः स्त्रीवादिति केचित् । तेन
 ह्रस्वः । हे सुभ्रूः । सुभ्रूशब्दस्य धौ वा ह्रस्वता तेन हे सुभ्रु इत्यपि । वधूजं वृश्चश्रूशब्दा
 दीना नदीशब्दवत्प्रक्रिया । पर सिविपये (सो०) वधूः । वध्वौ (उ वम्) वध्वः ।
 वधूम् (अम्शसोः०) वध्वौ । वधूः । वध्वा । वधूभ्याम् । वधूभिः (ङितामह ।
 वध्वै । वध्वाः (स्त्रिया योः । ङितामह । उ वम्) वध्वाम् । हे वधु । एव चमूत
 नृजन्तुर्लूकचतुष्टयवागूदिधिपूकदूचंचूककंधूकरभोरूपभृतयः । स्वयंभूममुखास्तु पुंवत् ॥

ककारान्तस्य मातृशब्दस्य पितृशब्दवत्प्रक्रिया । मातृ सि इति स्थिते
 (सैरा) आत्मम् (ङिति टेः) माता । मातृ औ इति स्थिते
 (पंचसु) मातरौ । मातरः । (धेरर्) हे मातः । हे मातरौ । हे
 मातरः । मातरम् । मातरौ । शसि (शसि) इति दीर्घत्वम् । मातृः ।
 माना । मातृभ्याम् । मातृभिः । मात्रे । मातृभ्याम् । मातृभ्यः (ऋतो
 ङ उः) इति उकारः । मातुः । मातृभ्याम् । मातृभ्यः । मातुः ।
 मानोः । मातृणाम् (ङो) अर् । मातरि । मानोः । मातृषु ।
 स्पृमृशब्दस्तु कर्तृशब्दवत् । स्त्रीलिङ्गत्वान्नत्वाभावो विशेषः ॥

प्रकारात् स्त्रीलिङ्गे मातृशब्दस्य पितृशब्दवत्प्रक्रिया (सैरा । पंचसु) इत्यत्र नवरम् ।
 शसि दीर्घ एव भवति । पर स्त्रीलिङ्गत्वात् (सो न. पुतः) इति नत्वं न भवति ।

(घौ) (घेर) एवं पितृष्वसृमातृष्वसृदुहितृयातृननान्दशब्दाः । स्वसृशब्दस्तु कर्तृशब्दवत् । (स्तुरार । सेरा) शक्ति स्त्रीलिङ्गत्वान्नत्वाभावः (सोनः पुंनः) इति न भवति । इति विशेषः । स्वसृः । तृतीयादौ स्वरादौ (ऋ १५) स्वर० । ङसिङ्तोर्विपये (ऋतो ङ उः) ङिविपये (ङौ) इत्यर् । हे स्वसः (घेर) एवं ननादशब्दः ॥

ऐकारांतः स्त्रीलिङ्गो रैशब्दः । तस्य सुरैशब्दवत्प्रक्रिया । रै सि इति स्थिते (रै स्मि ।) इत्यात्वम् । राः । रै औ इति स्थिते । स्वरादौ सर्वत्रायादेशः । रायौ । रायः । इत्यादि । गोशब्दः पूर्ववत् । नौशब्दस्य ग्लौशब्दवत् प्रक्रिया ॥ ॥ इति स्वरांताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

रैशब्दः सुरैशब्दवत् । राः । (रै स्मि) रायौ । रायः । इत्यादि । रैशब्दः पुंस्त्रीलिङ्गे वर्तते । तथापरकोशे “ अयंरेविभवा अपि ” इति पुंलिङ्गे एव उक्तः । अत्र तु स्त्रीलिङ्गे एव उक्तस्तच्चिन्त्यम् । गोशब्दः पुंवत् । (ओ री) गौः । गावौ । गावः । (आम्शसि) गाम् । गावौ । गाः । गवा । गोभ्याम् । गोभिः । इत्यादि । अत्रापि गोशब्दो दशार्थवाची । एवं घोशब्दोपि । नौशब्दो ग्लौशब्दवत् । नौः । नावौ । नावः ॥ इति स्वरांतस्त्रीलिङ्गसाधनम् ।

अथ स्वरांता नपुंसकलिङ्गाः ८.

अथ स्वरांता नपुंसकलिङ्गाः प्रदर्शयते । तत्राङ्कारांतो नपुंसकलिङ्गः कुलशब्दः । तस्य प्रथमाद्वितीयैकवचने । अतोऽम् ॥ अकारांतान्नपुंसकलिङ्गात्परयोः स्यमोरम् भवत्यर्थो । अमोमग्रहणं लुग्व्यावृत्त्यर्थम् । (अम्शसोऽस्य) इत्यकारलोपः । कुलम् २ । हे कुल । ईर्मा ॥ नपुंसकलिङ्गात्पर औ ईर्कारमापद्यते (अ इ ए) कुले २ । जश्शसोः शिः ॥ नपुंसकलिङ्गात्परयोर्जश्शसोः शिर्भ-वति । शकारः सर्वदेशार्थः [गुरुः शिच सर्वस्य वक्तव्यः] पष्ठ्या निर्दिष्टस्येत्यस्यापवादः ॥

अथ स्वरांतनपुंसकलिङ्गसाधनम् । तत्र अकारांतः कुलशब्दः । तस्य प्रथमाद्वितीयैकवचने । सूत्रम् । (अतोम्) अत ५-१ । स्वर० (सो०) तम्प्रत्ययांतं वा । अम् १-१ (ईसे०) मध्ये (अतोऽस्त्युः । उ ओ । एदो०) द्विपदम् । अकारांतात् नपुंसकलिङ्गात्परयोः स्यमोः सि अम् इत्येतपोरम् भवति । अर्था धेगम् न भवतीत्यर्थः । ननु स्यमोर्म क्रियताम्, किं अम् इत्यङ्गग्रहणेन । सत्यम् । अजरसमित्या-

दिसाधनार्थम् । अमोऽमृकरणे हेतुमाह । अमोऽमृग्रहणं लुग्व्यावृत्त्यर्थम् । अम् इति अमृस्थाने पुनर्यत् अमृकरणं तत् (नपुंसकात्स्यमोर्लुक्) इति सूत्रनिषेधार्थम् । अयमर्थः । अकारात्परयोः स्यमोर्लुगं भवतीति भावः । अनेन स्यमोरम् । (अम्शसोरस्य) १-२ । २-२ सूत्रम् (ईमौ) ईम्-२-१ । (अम्श०) औ १-१ सांके० । स्वर० । द्विपदम् । नपुंसकलिगात्पर औ ईकारमापद्यते प्राप्नोति । दीर्घ ईकारस्तु वारिणी दधिनी इत्यादिरूपसिद्धयर्थः । अनेन औस्थाने ईकारः (अ इ ए) १-३ । २-३ सूत्रम् (जइशसोः शिः) जम् च शस् च जगृशसौ तयोर्जगृशसोः ६-२ स्वर० (न्नो०) शि १-१ (स्रो०) द्विपदम् । नपुंसकलिगात्परयोः जइशसोः शिर्भवति । शिरिति शकारः सर्वादेशार्थः । तेन सर्वस्य जसः शसश्च इर्भवति न त्वंतस्य । तमेवाह गुरुः शिञ्चेति । शकार इत् यस्य स शिदादेशः [गुरुः शिञ्च सर्वस्य वक्तव्यः] गुरुः आदेशः च पुनः शित् शकारेत् आदेशः सर्वस्यैव भवति । गुरुर्नैकाक्षरः (त्रेयट्) इत्यादिकः । तथा शित् शकारेच्च यः आदेशः स सर्वस्य आदेशिनः स्थाने भवति न त्वंतस्य । अनेन (जइशसोः शिः) इति शि आदेशः सर्वस्य जसः स्थाने भवति ॥

नुमयमः ॥ नपुंसकलिङ्गस्य नुमागमो भवति शौ परे । यमप्रत्या-
हारंतस्य न भवति [मिदं त्यात्स्वरात्परो वक्तव्यः] उकार उच्चारणार्थः ।
मकारः स्थाननियमार्थः । नोपधायाः ॥ नांतस्योपधाया दीर्घो
भवति शौ परे धिवर्जितेषु पंचसु परेषु नामि च । कुलानि २ ।
कुलेन । शेषं पुँल्लिङ्गवत् । एवं मूलफलपत्रपुष्पकुण्डकुटुम्बादयः ॥

सूत्रम् (नुमयमः) नुम् १-१ (हने०) न यम् अयम् तस्य अयमः ६-१ ।
स्वर० (स्रो०) द्विपदम् । नपुंसकस्य नुमागमो भवति शौ परे । यमप्रत्याहारोऽस्ते
यस्य शब्दस्य तस्य नुमागमो न भवति । यया । अहानि चत्वारि इत्यादी । मित्
मकारेत् प्रत्ययः आगमश्च अंत्यात्स्वरात्परो वक्तव्यः । उकार उच्चारणार्थः । अनेन
नुमागमः । न् । सूत्रम् (नोपधायाः) नस्योपधा नोपधा तस्याः नोपधायाः ६-१
(टितां यद् । सर्वणं० । स्रो०) नांतस्य शब्दस्य उपधायाः ' अंत्यात्पूर्वं उपधा'
इति संज्ञासंधिकथितलक्षणाया दीर्घा भवति नपुंसके औ परे पुँल्लिङ्गे धिरांज-
तेषु पंचसु वचनेषु नामि च नुदसहिते आमि परं च । यया । पञ्चानाम् । अनेन
उपधाया दीर्घः । कुलानि । धौ (समानाल्लेहोपोऽधातोः) हे कुल । द्विवचने
(ईमौ । अ इ ए) हे कुले । बहुवचने । (जइशसोः शिः । नुमयमः । नोपधायाः)

१. (नोपधायाः) इत्यत्र छंदसि नु भवतीति निषमात्प्रथिः । छंदोऽस्तुप्राणि भवन्तीति वचनात् ।
२. इति पाठः पूर्वम् । ततः नुलानि । इति । २. देवत्-२० पा० ।

हे कुलानि । शेषं देवशब्दवत् । एवं कुलशब्दवत् मूलफलजलपत्रपुष्पकुण्डकुटुंबजा-
नधनरत्नादयः शब्दाः साध्याः ॥

सर्वादीनामकारांतानामन्यादिपंचशब्दव्यतिरिक्तानां प्रथमाद्वितीययोः
कुलशब्दवत्प्रक्रिया । सर्वम् । सर्वे । सर्वाणि २ । शेषं तु पूर्ववद्रूपम् ।
तत्रापि अन्यादेर्षिशेषमाह । श्त्वन्त्यादेः ॥ अन्यादेर्गणात्परयोः
स्यमोः श्चुर्भवति ॥

सर्वादीयोपि नपुंसकलिङ्गे प्रथमायां द्वितीयायां च कुलशब्दवत् । सर्वम् । सर्वे । सर्वा-
णि । पुनरपि । सर्वम् । सर्वे । सर्वाणि । तृतीयादौ तु पुंलिङ्गवत् । परम् । अन्यादीनां
प्रथमाद्वितीयैकवचने विशेषमाह । सूत्रम् (श्त्वन्त्यादेः) इत् १-१ । साके० । अन्य
आदिर्षस्यासौ अन्यादिस्तस्मात् ५-१ (डिति । टस्य) इत्यकारलोपः (न्नो० । उ
वम्) स्वर० द्विपदम् । अन्यादेः । अन्य । अन्यतर । इतर । कतर । कतम । इत्यन्यादेर्ग-
णात्नपुंसकलिङ्गे वर्तमानात्परयोः स्यमोः इत् इत्यादेशो भवति ॥

शकारः सर्वादेशार्थः । उकार उच्चारणार्थः । (वावसाने । इति पक्षे
दत्यमपि भवति । अन्यत्-अन्यद् । अन्ये । अन्यानि । पुनस्तथैव
च । अन्यतरत्-अन्यतरद् । अन्यतरे । अन्यतराणि । इतरत्-इतरद् ।
कतरत्-कतरद् । कतमत्-कतमद् शब्दाः शेषं सर्ववत् । एते चान्यादयः ॥

शकारः सर्वादेशार्थः (गुरुः शिब्सर्वस्य वक्तव्यः) इति न्यायात् । उकार उच्चार-
णार्थः । अनेन सेः स्थाने अमस्थाने च त् इत्यादेशः । द्विवचद्वययोः कुलशब्दवत् ।
हे अन्यत् । तृतीयादौ सर्वादिबत् । एवम् अन्यतरत् । इतरत् । कतरत् । कतमत् । एते-
ऽपि शब्दाः साध्याः । (जरायाः जरस् वा) इति वा जरस् । नास्ति जरा यस्य तत् ।
अजरसम्-अजरम् । अजरसी-अजरे । अजरांसि-अजराणि । शेषं पुंवत् । अत्र यद्यपि
क्रमेण पूर्वम् आकाशतः सोमपाशब्दः । तदग्रे इकारांता अस्थि दधि सङ्गृहि
अस्ति वारिशब्दास्तदग्रे तदग्रे ईकारांता ग्रामण्यादयस्तदग्रे उकारांता मध्वाद्य-
स्तदग्रे ऊकारान्ता यवल्वाद्यस्तदग्रे ऋकारांताः कर्तृप्रमुखास्तदग्रे ऐकारांतः अति-

१ प्रथमादयः कुलम् । प्रथमम् । प्रथमे । प्रथमानि । अकारांतो नपुंसकलिङ्गः सोमराशब्दः ।
सोमरा वि शित् रिपठे (नपुंसकस्य) नपुंसकस्य ह्रस्वो भवति सगानु निमज्जिनु परतः । (अतोऽम्)
सोमाम् । सोमरे । सोमानि । हे सोम । शेषं कुलम् । इति पाठः ।

रैशब्दः तदग्रे ओकारांत उपगोशब्दः तदग्रे औकारांतः अतिनौशब्दः । इति क्रमो
युज्यते । परमत्र केषुचित्पुस्तकेषु क्रमवैपरीत्येन लिखितानि सन्ति ॥

इकारांतोऽस्थिशब्दः । नपुंसकात्स्यमोर्लुक् ॥ नपुंसकलिङ्गात्परयोः
स्यमोर्लुग्भवति । अस्थि [ध्वृणां नपुंसके धौ वा गुणो वक्तव्यः] इथ उथ
ऋथ एथ स्तेषाम् इ उ ऋ इत्येतेषां नपुंसके धौ वा गुणो भवति । हे
अस्थे हे अस्थि । हे अस्थिनी । उक्तं हि । “संबोधने तूशनसधिरूपं सान्तं
तथा नांतमथाप्यदंतम् । माध्यंदिनिर्वष्टि गुणं त्विगंते नपुंसके व्याघ्रपदां
वरिष्ठः ” ॥ इति । नामिनः स्वरे ॥ नाम्यन्तस्य नपुंसकलिङ्गस्य
नुमागमो भवति विभक्तिस्वरे परे (ईमौ) अस्थिनी । अस्थीनि ।
अस्थि । अस्थिनी । अस्थीनि । अच्चास्त्रां शसादौ ॥ अस्थ्यादीनां
नुमागमो भवति इकारस्य चाकारो भवति शसादौ स्वरे परे । अछोपः
स्वरेऽम्बयुक्ताच्छसादौ ॥ नांतस्योपधाया अकारस्य लोपो
भवति शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च मकारवकारांतसंयो-
गादुत्तरस्य न भवति । अस्त्रा । अस्थिभ्याम् । अस्थिभिः । अस्त्रे ।
अस्थिभ्याम् । अस्थिभ्यः । अस्त्रः । अस्थिभ्याम् । अस्थिभ्यः ।
अस्त्रः । अस्थ्योः । अस्त्राम् वेङ्योः ॥ नांतस्य नाम्नः ईङ्योः
परयोर्वा अकारस्य लोपो भवति । अस्थिन-अस्थनि । अस्थ्योः ।
अस्थिषु । एवं दधिसन्ध्यशिशब्दाः । इकारान्तो नपुंसकलिङ्गो वारि-
शब्दः । वारि । वारिणी । वारीणि । इत्यादि ॥

इकारांतो नपुंसकलिङ्गः अस्थिशब्दः । स्पमोर्विपये । सूत्रम् । (नपुं०) नपुं-

१ यृ—इति पाठोऽस्ति परतु—तेषामिति बहुवचनानुसारेण सोऽपुद एव—य्यरः इति यृ इत्यस्य
बहुवचनं समीचीनमस्ति । यदा । यृ इति अपुकरण बोद्धव्यम् । २ अत्र हि भट्टनामुदेववृत्तप्रसाद-
टीकायामन्येते पुस्तकेऽपि “ अच्चास्त्राम् ” इति सूत्रं पाठितम् । शसादौ अस्थ्यादीनां नुमागमो भवति
इकारस्य चाकारो भवति शसादौ स्वरे परे इति वृत्तिः कृता दृश्यते । प्रसादटीकायां च तद्व्याख्याव-
शे । शम्भादिवैराग्यमित्रवृत्तधर्मिज्ञानबहुमोक्षाभ्युपगमात् शसं विहाय यदावित्यर्थः । तदुपादानं च
(मणे, रे उः) इत्यादावपुष्ट्यर्थम् । इत्याद्युक्तम् ॥

सक ५-१ (ङसिरत् । सवर्णे०) सिश्च अम् च स्यमौतयोः स्यमोः ६-२ । स्वर० (स्रो०) छक् १-१ (ह्रसेपः० । नामिनो रः) त्रिपदम् । अवर्णातिवर्जान्निपुंसक-
 लिङ्गात्परयोः स्यमोर्लृक् भवति । अनेन स्यमोर्लृक । घौ विशेषमाह । (खृणाम्)
 इश्च उश्च ऋश्च खरः तेषां खृणाम् । इकार-उकार-ऋकाराणां स्थाने नपुंसक-
 लिङ्गविषये घौ वा गुणो वक्तव्यः । (नपुंसकात् स्यमोर्लृक) इति धिलोपे विहिते
 इकारस्य एकारो गुणः । हे शब्दस्य प्राक्प्रयोगः । अत्र शिष्टसंमतिमाह । उक्तं च
 वृद्धः । संबोधने० इति । तु इत्यवधारणे । माध्यन्दिनिराचार्यः उशनसः उशनम्-
 शब्दस्य संबोधने आमंत्रणे सिविषये त्रिरूपं रूपत्रयं वष्टि अभिलषानि बाञ्छति वा
 कथयति । किं तत् त्रिरूपम् । तातं सकागंतम् यया-उशनम् (ह्रसेपः० । स्रो०)
 हे उशनः । तथा नातं नकारांतम्-उशनन् । तथा अर्दंतम् अकारांतम्-हे उशन
 इति । तु पुनः । इगंते इकारोकारऋकारांते नपुंसके धिविषये विकल्पेन गुणं वष्टि
 कथयति । यतः प्रक्रियाकौमुद्याम् । इडण् ऋलृक् एते इकसंज्ञाः । यया-हे अस्थे-
 हे अस्थि । हे वारे-हे वारि । हे मयो-हे मयु । हे कर्त्त-हे कर्त्तु । कथंभूतो माध्यं-
 दिनिः । व्याघ्रपदां व्याघ्रपदगोत्रोयविप्राणां मध्ये वरिष्ठो गरिष्ठः श्रेष्ठः । १-२ । २-२
 (ईमौ) इति औस्थाने ई । सूत्रम् । (नामिनः०) नामिनः ६-१ । स्वर० (स्रो०)
 स्वर० ७-१ (अ इ ए) द्विपदम् । नाम्येनस्य नपुंसकलिङ्गस्य नुमागमो भवति
 स्वरे परे । अत्र विभक्तिसंबन्धेयं स्वरो ग्राह्यः । तेन दधि आनयेत्यत्र न नुम् ।
 अनेन नुमागमः । स्वर० । वटुत्वे कुलवत् (जशसोः शिः । नुमयमः । नोप०)
 दीर्घत्वे इकारस्य ईकारः । तृतीयादौ ह्रसादौ अविशेषः । स्वरादौ । सूत्रम्
 (अच्चास्थानां श्रसादौ) अत् १-१ (ह्रसे०) च १-१ । अव्य० (स्रोः श्रु०)
 स्वर० । अस्थि ६-३ (अच्चास्थानां०) इति नुमागमः इकारस्य अकारः (अल्लोपः
 स्वरे०) म्वर० । मध्ये (सवर्णे०) त्रिपदम् । शस आदिर्यस्यासौ श्रसादिः तस्मिन्
 ७-१ (हेरौ डित्) टिलोपः । स्वर० । क्वचित् 'टादी' इति पाठः । तत्र टा
 आदिर्यस्य स टादिः । श्रस्तोऽयसः अर्यात् टादिः । यद्वा । गौणत्वे प्रियस्यः शुन-
 कात्, मियदन्नश्च पुरुषान् । इत्यादिप्रयोगात्तिद्वयं शसो ग्रहणं युक्तम् । अस्थ्या-
 दीनाम् अस्थि-दधि-सक्थि-अग्निशब्दानां श्रसादौ स्वरे परे नुमागमो भवति
 इकारस्य च अकारः । अनेन स्वरादौ सर्वत्र नुम् इकारस्य च अकारः (नामिनः
 स्वरे) इत्यनेन एव चेन्नुम् क्रियते तदा इकाराभावे जाते निमित्ताभावे नैमित्ति-
 कस्याप्यभावः इति नुमूलोपः स्यादतः (अच्चास्थानाम्) इति नुमूलोपः पुनरुक्तये
 न । सूत्रम् (अल्लोपः स्वरे०) अतः अकारस्य लोपः अल्लोपः १-१ (स्रो०)
 स्वर० ७-१ (अ इ ए) अव्ययुक्तः म् च वश्च म्वा ताभ्यां युक्तः संयोगः म्वयुक्तः
 न म्वयुक्तः अव्ययुक्तः तस्मात् ५-१ (टपिरत् । सवर्णे०) पश्चात् (एदोतोऽनः)

शस् आदिर्यस्य स शसादिः तस्मिन् ७-१ (डेरौ डित्) टिलोपः (चपाच्छः जः) स्रज् सिद्धं चतुष्पदम् । अत्र तु टादौ स्वरे परे एव अकारस्य लोपो भवति । शसग्रहणं तु प्रियास्थः शुनकान् पश्य, तथा राज्ञ इत्यादिप्रयोगसिद्धयर्थं नातस्य नकारात्तस्योपधायाः उपवाभूतस्य अकारस्य लोपो भवति शसादौ स्वरे । मकारव-कारसंयोगादुत्तरस्याकारस्य लोपो न भवति । यथा आत्मनः । आत्मना । यथा च । यज्वनः । यज्वना । अनेन स्वरादौ अकारस्य लोपः । स्वर० । अस्थना । अस्थिभ्याम् । अस्थिभिः । अस्थने । ङौ अलोपविशेषमाह । (वेडयोः) वारं-१ (अव्यया०) ईश्च डिश्च ईडौ तयोः ७-२ । (इ यं स्वरे) स्वर० (स्तो०) पश्चात् (अ इ ए) द्विपदं सूत्रम् । नातस्य नकारात्तस्य शब्दस्य ईति औस्याने जाते ईकारे परे ङौ च सप्तभ्येकवचने परे च वा अकारस्य लोपो भवति । ईकारे परे तु । अङ्गी-अहनी । इत्यादौ ज्ञेयम् । ङो परे अनेन वा अलोपः । अस्थिन-अस्थनि । एव दधि-सक्थि-अक्षिशब्दाः । दधि । दधिनी । दधीनि । पुनरपि । दधि । दधिनी । दधीनि । दध्ना । दधिभ्याम् । दधिभिः । दध्नि-दधनि । एवं सक्थिशब्दः ऊरु-वाची । सक्थि, सक्थिनी, सक्थीनि २ । अक्षिशब्दो नेत्रवाची । अक्षि, अक्षिणी, अक्षीणि २ । अक्षणा । अक्षिभ्याम् । अक्षिभिः । इत्यादि ॥

नपुंसकस्य ॥ नपुंसकस्य ह्रस्वो भवति (नपुंसकात्स्यमोर्लुक्) ग्रामणि कुलम् । स्वरादौ (नामिनः स्वरे) इति नुमागमः । (ईमौ) ग्रामणिनी । ग्रामणीनि २ । (नामिनः स्वरे) हे ग्रामणे हे ग्रामणि । टादावुक्तपुंस्कं पुंवद्वा ॥ उक्तपुंस्कं नाम्यंतं नपुंसकलिङ्गं टादौ स्वरे परे पुंवद्वा भवति ॥ “ एक एव हि यः शब्दस्त्रिषु लिंगेषु वर्तते । एरुमेतार्थमाख्याति ह्युक्तपुंस्कं तदुच्यते ” ॥ १ ॥ ततः । ग्राम-ण्या-ग्रामणिना । ग्रामणिभ्याम् । ग्रामणिभिः । ग्रामण्ये-ग्रामणिने । ग्रामणिभ्याम् । ग्रामणिभ्यः । ग्रामण्यः-ग्रामणिनः । ग्रामणिभ्याम् । ग्राम-णिभ्यः । ग्रामण्यः-ग्रामणिनः । ग्रामण्योः ग्रामणिनोः । [नुमंतस्या-भि दीर्घः] ग्रामणीनाम् । ग्रामण्याम् । ग्रामणिनि । ग्रामण्योः-ग्रामणिनोः । ग्रामणिप्राप्तोमपम् । कुलम् । सोमपे । सोमपानि । पुनरपि । सोमपम् । सोमपे । सोमपानि । सोमपेना । सोमपाभ्याम् । सोमपैः । इत्यादि पूर्ववत् ॥

इकारांतो ग्रामणीशब्दः । सूत्रम् (नपुंसकस्य) नपुंसक ६-१ (डस्य) ह्रस्व १-१ (स्तो०) नपुंसकलिङ्गे वर्त्तमानस्य दीर्घस्वरांतस्य शब्दस्य सर्वविभक्तिषु ह्रस्वो भवति । ग्रामणी १-१ । २-१ अनेन सर्वत्र ह्रस्वः । ई इत्यस्य-इ (नपुंसका-त्स्यमोर्लुक्) १-२ । २-२ । ह्रस्वः (ईमौ । नामिनः स्वरे) स्वर० । १-३ २-३ ह्रस्वः (नामिनः स्वरे । नोपधायाः) तृतीयादौ ह्रस्वत्वे कृते ह्रस्वादौ अविशेषः स्वरादौ तु विशेषः । श्लोकः । 'एक० ।' यः कश्चित् एक एव शब्दः आप्त्यया-दिरहितः सन् त्रिषु लिङ्गेषु पुंस्त्रीनपुंसकेषु वर्त्तते । एकमेव अर्थम् आख्याति वक्ति एकार्यवाचक एव भवति तद्भाषितपुंस्कम्-उक्तपुंस्कमुच्यते । ततः किं कर्तव्यमित्याह (टादावुक्तपुंस्कं पुंवद्वा) टादौ ७-१ (डेरौ डित्) उक्तपुंस्कम् १-१ । पुंवत् १-१ । वा ३-१ (अव्यया०) उक्तः पुमान् पुंलिङ्गो येन तदुक्तपुंस्कम् । अर्थ-रूपाभ्यां तुल्याकारो यः शब्दः पुंसि नपुंसके च वर्त्तमानः सः उक्तपुंस्कः । तथाक्-स्थित निर्दिष्टपुंलिङ्गम् एवंभूतं नाम्यंतं नपुंसकं टादौ स्वरादौ निभक्तौ परतः पुंवद्वा भवति । नपुंसकलिङ्गेषु वा पुंलिङ्गवत् स्यात् । विकल्पेन पुंलिङ्गवद्रूपाणि स्युः । अनेन तृतीयादौ स्वरादौ वा ह्रस्वः । पक्षे पुंलिङ्गवच्चात् ह्रस्वाभावे सेनानिशब्दवत् (खौ वा) इति यकारः । ह्रस्वत्वे (नामिनः स्वरे) इति नुमागमः । ग्रामण्या-ग्रामणिना । ग्रामणिभ्याम् । ग्रामणिभिः । ग्रामण्ये-ग्रामणिने । ग्रामणिभ्याम् । ग्रामणिभ्यः । ग्रामण्यः । पुंवद्भावो न (खौ वा) ग्रामणिनः । आभि कृते (नामिनः स्वरे) विकल्पे पुंलिङ्गवद्रूपाणि स्युः । आभि पुंवद्भावे एकस्मिन्पक्षे (खौ वा) ग्रामण्यम् । द्वितीयपक्षे (सेनान्यादीनां वामो नुट्) इति नुटि कृते (नामि) इति दीर्घत्वम् । ग्रामणीनाम् । नपुंसकपक्षे (नामिनः स्वरे) इति नुमि कृते (नुडा-गमः) इति सूत्रेण नुटोऽभावे कृते (नामि) इति दीर्घत्वं न संभवति तेन नुमं-तस्यामि दीर्घः । पक्षद्वयेऽपि ग्रामणीनाम्, इत्येव रूपसिद्धिः । परम् (नुडामः) इति नुटो नित्यत्वात् (नामिनः स्वरे) इति न भवति । ततो नुमंतस्यामि दीर्घ इत्यपि व्यर्थमेव पुनश्चित्यम् । उक्तं च हैमव्याकरणे । (अनामस्वरे नांतः) नाम्यं-तस्य नपुंसकस्य संबंधिनि आमुर्वाजिते स्यादौ स्वरे परे नांतो भवति । अनामिति किम् । वारीणाम् । कर्तृणाम् । त्रपूणाम् । एषु नुमागमाभावे नामि सन्नि (दीर्घो-नाम्यतिष्ठचतस्र्) इत्यादिना दीर्घः सिद्धः । ग्रामण्या (आम्हेः । खौ वा) ग्राम-णिनि । ग्रामण्योः-ग्रामणिनोः । ग्रामणिषु । एवं सुत्रि कुलम् । तेन सुत्रिणा-सुत्रिया । सुत्रिणे-सुत्रिये । एवं षट्पदे-षट्पदे । इत्यादि । एवं सेनानिसुधियवद्-खलपुप्रमुखाः । आकारांतः सोमपाशब्दस्तस्य (नपुंसकस्य) इति सूत्रेण ह्रस्वे कृते । प्रथमाद्वितीययोः कुलशब्दवत् । (अतोम्) सोमपम् १-१ । १-२ सोमपे (ईमौ) १-३ (जडशतोः शिः । नुमयमः । नोपधायाः) सोमपानि । पुनरपि

द्वितीयायाम् । सोमपम् । सोमपे । सोमपानि । टादौ (नपुंसकस्य) इति ह्रस्वे कृते
 (टेन । अ इ ए) सोमपेन । सोमपाभ्याम् (अङ्गि) सोमपैः (बभ्यः) । सोम-
 पाय । सोमपाभ्याम् । सोमपेभ्यः । सोमपात् । सोमपाभ्याम् । सोमपेभ्यः । सोम-
 पस्य । सोमपयोः । सोमपानाम् । सोमपे । सोमपयोः । सोमपेषु । संबोधने (नपुं-
 सकस्य) इति ह्रस्वे कृते कुलशब्दवत् साधना । (समानाद्धेलोपोऽधातोः) सोम-
 पाशब्दस्य उक्तपुंस्कत्वोपि नाम्यन्तत्वाऽभावात् तृतीयादौ स्वरादौ वा पुंवत् रूपाणि
 न भवन्ति । इकारांतो वारिशब्दः । प्रथमाद्वितीययोः अस्थिशब्दवत् । वारि, वारिणी,
 वारीणि २ । तृतीयादौ (नामिनः स्वरे) इति नुमागमः । (ऋत्रो०) स्वर० ।
 वारिणा । वारिभ्याम् । वारिभिः ३ । वारिणे । वारिभ्याम् । वारिभ्यः ४ । वारिणः ।
 वारिभ्याम् । वारिभ्यः ५ । वारिणः । वारिणोः । आभि (नुडामः) इति नुड
 (नामि) इति दीर्घः । वारीणाम् ६ । वारिणि । वारिणोः । वारिषु ७ । संबोधने
 (व्यूपां नपुंसके धौ वा गुणः) हे वारि-हे वारे । इत्यादि । शेषं सुगमम् । ऐका-
 रांतः सुरेशब्दः अतिरेशब्दश्च (नपुंसकस्य) इति ह्रस्वे कृते वारिशब्दवत् । [ह्रस्वा-
 देशे संध्यक्षराणामिकारोकारौ च वक्तव्यौ] सुषु रा धनम् यस्य तत् सुरि । सुरि,
 सुरिणी, सुरीणि २ । सुरिणा-सुराया । सुरिभ्याम् । सुरिभिः । इत्यादि । एवं सुषु
 नीर्यस्य तत् । सुनु, सुनुनी, सुनूनि २ । सुनुना-सुनावा । सुनुने-सुनावे । इत्यादि ॥

उकारांतो मधुशब्दः । मधु, मधुनी, मधूनि २ । इत्यादि । तस्यापि
 स्वरं नुमागमः ॥

उकारांतो मधुशब्दः । ॥ च चैत्रमासवाची वसंतवाची मधुदैत्यवाची वा पुंलिङ्गे
 भवति । शौद्रमध्यमकरंदवाची तु नपुंसकलिङ्गे भवति । अत एवार्थभेदादुक्तपुंस्कं
 न । किंतु तस्य वारिशब्दवत् साधना । “पीलुर्वृक्षः फलं पीलु पीलुने न तु पीलवे ॥
 वृक्षे निमित्तं पीलुत्वं तज्जत्वं तत्फले पुनः” ॥ एवम् उकारांतो वस्तुशब्दः । वस्तु,
 वस्तुनी, वस्तूनि २ । एवं वास्तु, वास्तुनी, वास्तूनि २ । अंबु, अंबुनी, अंबूनि
 २ । सानु, सानुनी, सानूनि २ । जानु, जानुनी, जानूनि २ । उकारांतः खलपूशब्दः ।
 (नपुंसकस्य) इति ह्रस्वः । खलपु, खलपुनी, खलपूनि २ । इत्यादि मधुशब्दवत् ॥

अकारांतः कर्तृशब्दः । (नपुंसकात्स्यमोर्लुक्) कर्तृ (ईमौ । ऋत्रो०)

कर्तृणी, कर्तृणि २ । कर्तृणा । (ऋ रम्) कर्त्रा । कर्तृभ्याम् ।

कर्तृभिः । कर्तृणे-कर्त्रे । कर्तृभ्याम् । कर्तृभ्यः । (ऋतो ङ उः) स

च डित (डिति टेः) कर्तुः-कर्तृणः । कर्तृभ्याम् । कर्तृभ्यः । कर्तुः-

कर्तृणः । कर्त्राः-कर्तृणोः । कर्तृणाम् । कर्तरि-कर्तृणि । कर्त्राः-

कर्तृणोः । कर्तृषु । हे कर्त्तः-हे कर्तृ । हे कर्तृणी । हे कर्तृणि ।

ऐकारान्तः । अतिरैशब्दः । रायमतिक्रांतं कुलमिति विग्रहे । (संध्य-
क्षराणामिदुतौ ह्रस्वादेशः) इति ह्रस्वत्वं च । अतिरि, अतिरिणी,
अतिरीणि २ । शेषं वारिशब्दवत् । ओकारांतो नपुंसकलिङ्गः उपगो-
शब्दः । उपगता गावो यस्य तत् । उपगु । उपगुनी । उपगूनि ।
शेषं मधुशब्दवत् । औकारांतः अतिनौशब्दः । नावमतिक्रांतं यज्जलं
तत् । अतिनु, अतिनुनी, अतिनूनि २ । शेषं पूर्ववत् ॥ इति
स्वरांताः नपुंसकलिङ्गाः ॥ इति स्वरांताः समाप्ताः ॥

कर्तृशब्दस्य प्रथमाद्वितीययोः अस्थिशब्दवत् साधना । कर्तृ, कर्तृणी, कर्तृणि २ ।
तृतीयादौ स्वरादौ उक्तपुंसकत्वात् रूपद्वयम् । तत्र एकत्र पुंवत् । तत्र (ऋ रस्) अन्यत्र
(नामिनः स्वरे) इति नुमागमः । कर्त्रा-कर्तृणा ३-१ । कर्त्रे-कर्तृणे ४-१ । कर्तुः-
कर्तृणः ५-१ । कर्तुः-कर्तृणः ६-१ । आमि (नुडामः) इति नुद् (नामि) इति
दीर्घः । कर्तृणाम् । कर्तरि-कर्तृणि ७-१ । घौ वा । गुणः अर् । हे कर्तः — हे कर्तृ ।
शेषं कंठ्यम् । ऐकारांतः अतिरैशब्दः । (नपुंसकस्य) इति ह्रस्वे कृते इकारे वारि-
शब्दवत् । ओकारांतः उपगोशब्दः । उपगोर्ह्रस्वत्वे । उपगु, उपगुनी, उपगूनि २ ।
पुँल्लिङ्गपक्षे उपगवा इत्यादि । औकारांतः अतिनौशब्दः । अतिनु । अतिनुनी । अति-
नूनि २ । इत्यादि स्वयमूह्यम् ॥

इति स्वसंतनपुंसकलिङ्गसाधनम् ॥

अथ हसांताः पुँल्लिङ्गाः ९.

अथ हसांताः पुँल्लिङ्गाः प्रदर्शयन्ते । तत्र हकारांतोऽनडुहशब्दः ।
नामसंज्ञायां स्यादयः [पंचस्वनडुह आमागमो वक्तव्यः]
सावनडुहः ॥ अनडुहशब्दस्य सौ परे नुमागमो भवति । संयोगां-
तस्य लोपः ॥ संयोगांतस्य रसे पदांते च लोपो भवति सभिन्नस्य राज्ञ ।
(ह्रस्वपः सेर्लोपः । उ वम्) इति वत्वम् । लोपविधिसामर्थ्याच्च
दत्वम् । अनड्वान् । अनड्वहौ । अनड्वहः । घावम् ॥
अनडुहशब्दस्य घौ परे अमागमो भवति । हे अनड्वन् । हे
अनड्वहौ । हे अनड्वहः । अनड्वहम् । अनड्वहौ । अनडुहः ।

अनडुहा । वसां रसे ॥ वसु संस् ध्वंस् भ्रंस् अनडुह इत्येतेषां
 दो भवति रसे पदांते च । अनडुद्भ्याम् । अनडुद्भिः । अनडुहे ।
 अनडुद्भ्याम् । अनडुद्भ्यः । अनडुहः । अनडुद्भ्याम् । अनडुद्भ्यः ।
 अनडुहः । अनडुहोः । अनडुहाम् । अनडुहि । अनडुहोः । (स्वस्ते
 चपा ज्ञप्तानाम्) अनडुत्सु ॥

अथ हस्तांतपुंल्लिङ्गसाधनं किंचिदुच्यते । तत्र प्रथमं हांतान् दर्शयति । अत्र हका-
 रांतः अनडुद्भ्यः । तस्य नामसंज्ञायां सत्यां स्यादयो विभक्तयो दीयंते । ततः
 (पंचस्वनडुह आमागमो वक्तव्यः) अनडुद्भ्यः स्यादिषु पंचसु वचनेषु परेषु शौ
 च आम् आगमो भवति । केचित्तु (अनडुद्भ्यः) इति सूत्रेण (चतुरनडुहोरात्मशौच)
 इति च सूत्रेण आमागममिच्छंति स्त्रीलिङ्गे च विकल्पेनामागममिच्छंति । अन-
 द्वाही-अनडुही । इति । अनेन पंचसु आम् (मिदंत्पात्स्वरात्परो वक्तव्यः) इति डु
 अग्रे आ (उ वम्) स्वर० अनड्वाह सि इति स्थिते । सूत्रम् (सावनडुहः) सि ७-१
 (डेरौडित्) टिलोपः । स्वर० । अनडुहः ६-१ । स्वर० । (स्तो०) पश्चात् (औ
 आब्) सिद्धम् । वृत्तिः कंठ्या । अनेन सौ परे नुमागमः । इत्य पूर्वम् (हसेपः०)
 सूत्रम् (संयोगांतस्य लोपः) संयोगस्य अंतः संयोगांतस्तस्य संयोगांतस्य ६-१
 (डस्य) लोपः १-१ (स्तो०) संयोगाक्षरस्य योजतः संयुक्तानामक्षराणां योज्यो
 वर्णस्तस्य लोपो भवति रसे पदांते च । चकाराद्रकारात् अग्रे संयोगांतस्य लोपो न भवति ।
 यया ऊर्क्-ऊर्ग । ऊर्जा । ऊर्जः । अनेन सौ परे हकारस्य लोपः । अनड्वान् इति
 सिद्धम् । अत्र नुमविधानसामर्थ्यादेव (वसां रसे) इति दत्वं न भवति । यद्वा कृतेपि
 दकारे संयोगांतस्य लोपात्र रूपभेदः । अनः शकटं वहतीति अनड्वान् वृषभः । (वहो
 क्तिवनसो डश्च) इति (यजां यवराणाम्) इति संप्रसारणं वस्य डः । स्वरादौ ।
 स्वर० । धां तु । सूत्रम् (धावम्) धि ७-१ (डेरौडित्) टिलोपः । स्वरहीन० ।
 अम् १-१ (हसे०) पश्चात् (औ) (आब्) स्वर० । अनडुद्भ्यः धां परे
 अमागमो भवति । आमोपरादः अनेन अम् [मिदंत्पा०] (सावनडुहः) इति
 नुम् (हसे० । संयोगांतस्य लोपः) द्वित्वबहुत्वयोरामागमः (उ वम्) स्वर० ।
 द्वितीयादौ स्वरादौ । स्वर० । इसादौ । सूत्रम् (वसां रसे) वस् ६-३ । स्वर० ।
 रस ७-१ (अ इ ए) सिद्धम् । वसामिति बहुवचननिर्देशात् वसादयः वसु
 इति कम् प्रत्ययस्य वस् (विदेर्वसुः) इत्यपि वस । संम्, ध्वंम्,
 अयः पतने । अनडुद्भ्यो गोवृषभवाची । एतेषां रसे पदांते च दत्वं भवति ।

[पष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशोऽतस्य भवति] अनेन हस्य दः । भकारादौ । स्वर० । सुपि (खसे चपा०) दस्य तः । स्वर० । अनङुत्सु । सिद्धोऽनङुहशब्दः । संस्-
ध्वंसोस्तु सकारांतावसरे । उपासत् । उपासतौ । उपासतः । उपासद्भ्याम् । एवं
पर्णध्वत् । पर्णध्वसौ ॥

गोदुहशब्दस्य भेदः ॥ दादेर्घः । दादेर्धातोर्हकारस्य घत्वं भवति
धातोर्ज्ञप्ते परे नाम्नश्च रसे पदांते च । गोदुह् सि इति स्थिते ।
आदिजवानां झभांतस्य झभाः रध्वोः ॥ धातोर्ज्ञभांतस्यादौ
वर्तमानानां जवानां झभा भवन्ति सकारे ध्वशब्दे च परे नाम्नश्च
रसे पदांते च । वावसाने ॥ अवसाने वर्तमानानां झसानां जवा
भवन्ति चपा वा । गोधुक्—गोधुग् । गोदुहौ । गोदुहः । हे गोधुक् हे
गोधुग् । हे गोदुहौ । हे गोदुहः । गोदुहम् । गोदुहौ । गोदुहः । गोदुहा ।
भकारादौ (दादेर्घः) इति घत्वे आदिजवस्य दकारस्य झभे धकारे
च कृते (झवे जवाः) गोधुग्न्याम् । गोधुग्भिः । गोदुहे । गोधु-
ग्न्याम् । गोधुग्न्यः । गोदुहः । गोधुग्न्याम् । गोधुग्न्यः । गोदुहः ।
गोदुहोः । गोदुहाम् । गोदुहि । गोदुहोः । गोधुक् सु इति स्थिते ।
(खसे चपा झसानाम्) इति कत्वम् । (किलात्पः सः कृतस्य)
इति पत्वम् । कपसंयोगे क्षः । गोधुक्षु ॥

हकारांतत्वेपि अनङुहशब्दापेक्षया गोदुहशब्दस्य भेदः कश्चिद्विशेषोऽस्ति । गां
दोग्धीति गोयुक् । दुह प्रपूरणे । गोपूर्वः क्तिप्रत्ययांतः । सूत्रम् (दादेर्घः) दकारः
आदिर्घस्य स दादिस्तस्य दादेः ६-१ (ङिति । ङस्य । स्त्रो०) घ १-१ (स्त्रो० ।
नामि०) जल० । सिद्धं द्विपदम् । दादेरिति दकारादेर्धातोर्हकारस्य घत्वं भवति
आख्याते झप्ते परे नाम्नस्तद्विकारस्य रसे परे अथवा पदांतविषये । अनेन भका-
रादौ सुपि च हस्य घः । सूत्रम् (आदिज०) आदौ वर्तमाना जवा आदिजवा-
स्तेषाम् आदिजवानाम् ६-३ (नुडामः । नामिनः०) स्वर० (मोनु०) झभा
अंते यस्य स झभांतस्तस्य ६-१ (ङस्य) झभाः १-३ । (सवर्णे० । स्त्रो०) स च
ध्व च रध्वौ तयोः रध्वोः ७-२ । स्वर० (स्त्रो०) चतुष्पदमिदं सूत्रम् । झभांतस्य
धातोः आदौ वर्तमानानां जवानां झभा भवन्ति । जडदगवानां क्रमेण स्रग्ध्रभा
भवन्ति सकारे ध्वे च परे आख्याते आत्मनेपदे से ध्वे ध्वसंबन्धिनि सकारे ध्वशब्दे
च परे नाम्नश्च रसे पदांते च । केचित्तु जमतीति जप् । जभौ । जभः इत्यादौ प्रयोगे

जकारस्य झकारासंभवात् आदिजवानां ढभांतस्य ढभाः र्ध्वोः इत्येवं सूत्रं पठंति ।
अनेन यत्र रसप्रत्याहारस्तत्र दस्य घः । सूत्रम् (वावसाने) वा ३-१ । (अव्य०)
अवसान ७-१ (अ इ ए । सवर्णे०) सिद्ध द्विपदम् (विरामोऽवसानम्) अग्रे
वर्णानामभावो अवसानं तस्मिन् अवसाने अन्ते वर्तमानानां झभाना जवा भवन्ति
पक्षे विकल्पेन चषा भवन्ति । अनेन सौ धौ च रूपद्वयं विधाय (हसे पः सेः०) इति
सिलोपे कृते एकत्र घस्य कः । अन्यत्र गः । स्वगादौ । स्वर० । भकारादौ विभक्तौ
तु (दादेर्गः) इति घत्वे कृते (आदिजवानां०) इति दस्य घः (श्वेजवाः) घस्य
गः (स्वर०) सुपि (दादेर्घः । आदिजवानां० । खसे चषा झसानाम् । (किला-
त्पः सः कृतस्य) इति पत्वम् (कपसंयोगे क्षः) ककारपकारसंयोगे क्षो भवति ।
गोधुक्षु इति सिद्धम् ॥

मधुलिहशब्दस्य विशेषः । हो ढः ॥ धातोर्हकारस्य ढत्वं भवति
धातोर्ज्ञेसे परे नाम्नश्च रसे पदांते च । (वावसाने) इति ढकारस्य
ढकारटकारौ । मधुलिह्-मधुलिह् । मधुलिहौ । मधुलिहः । हे मधु-
लिह्-हे मधुलिह् । हे मधुलिहौ । हे मधुलिहः । मधुलिहम् । मधु-
लिहौ । मधुलिहः । मधुलिहा । मधुलिह्याम् । मधुलिहिभिः ।
इत्यादि ॥ तुरासाहशब्दस्य भेदः । सहेः पः साढि ॥ साढिरूपे
सहेर्धातोः सकारस्य पकारादेशो भवति । त्वर सहतीति तुरा-
पाद्-तुरापाड् । इत्यादि ॥

लिह आस्वाक्षे । मधुपूर्वः क्तिप्प्रत्ययान्तः । मधु मकरंदं पुष्परसं लेढीति मधु-
लिह् भ्रमरः । मधुलिहशब्दस्य रसे पदांते च विशेषः । सूत्रम् । (हो ढः) ह ६-१ ।
स्वर० (स्रो० । हवे । उ ओ) ढः १-१ (स्रो०) सिद्धम् । धातुसंबन्धिनो हका-
रस्य झसे परे ढत्वं भवति नाम्नश्च नामत्वं प्राप्तस्य रसे परे पदांते च । उभयोः
१-१ । रूपद्वयम् । उभयत्रापि दस्य ढः (हसे० । वावसाने) एकत्र टः अन्यत्र
ढः । स्वगादौ । स्वर० । भकारादौ (हो ढः) इति ढत्वे (श्वेजवाः) दस्य ढः ।
स्वर० । सुपि (हो ढः । खसे च०) दस्य टः । स्वर० । मधुलिहसु इत्यत्र कचि-
दपदान्तेपि पशततः श्रयणीयेति न्यायात् टोरत्यादीति सूत्रेण सस्य पत्वाभावः ।
एवं तुरापाद्-पृतनापाद्-इत्यवाद्-प्रष्टवाद्-भारवाट्प्रभृतयः ॥

मित्रद्रुहशब्दस्य भेदः । [द्रुहादीनां घत्वढत्वे वा] द्रुहादीनां धातूनां
घत्वढत्वे वा भवतः धातोर्ज्ञेसे परे नाम्नश्च रसे पदांते च ।
मित्रधुक् मित्रधुग् । मित्रधुद्-मित्रधुह् । मित्रद्रुहौ । मित्रद्रुहः ।

धावप्येवम् । मित्रद्रुहम् । मित्रद्रुहौ । मित्रद्रुहः । मित्रद्रुहा । (झवे
जवाः) मित्रधुग्भ्याम्—मित्रधुङ्भ्याम् । मित्रधुक्षु—मित्रधुत्सु
इत्यादि । एवं तत्त्वमुहादयः ॥

दकारांतानामपि द्रुहादीनां वाक्यांतरे विशेषमाह । (द्रुहादीनां घत्वदत्वे वा)
द्रुहादीनामिति द्रुहमुहस्तुहस्निहां रसे पदांते च घत्वदत्वे वा भवतः । विकल्पेन
घत्वे कृते । द्वितीयपक्षे दत्वं भवति । द्रुह् जिघांसायाम् । मुह् वैचित्ये । स्नुह् उद्गि-
रणे क्षरणे । स्निह् प्रीती उद्गिरणे च । णश्च अदर्शने । एते द्रुहादयः । अत्र द्रुहो
दकारादित्वात् (दादेर्वः) इति प्राप्तस्य घत्वस्य विकल्पः । अन्येषां तु अप्राप्तस्य
घत्वस्य विकल्पः इत्यर्थः । मित्राय द्रुह्यतीति मित्रद्रुह् । सर्वत्रापि १-१ रूपद्वये
(दादेर्वः) इति घः । रूपद्वये च (होढः) इति ढः (आदिजवानां०) इति
सर्वत्र द्रुस्याने धु (हसेपः० । वावसाने) घस्य यथासंख्यं कगौ । ढस्य च ढौ ।
मित्रधुक—मित्रधुग्—मित्रधुद्—मित्रधुङ् ४ । एवं सिविषये रूपचतुष्टयम् । मित्र-
द्रुहौ । मित्रद्रुहः । भकारादौ सुपि च रूपद्वयम् । तत्र एकत्र घत्वे कृते अन्यत्र
दत्वे कृते (आदिजवानां०) इति द्रु इत्यस्य धु भकारादौ (झवे जवाः) घस्य
गः ढस्य च ढः । मित्रधुग्भ्याम्—मित्रधुङ्भ्याम् । मित्रधुग्भिः—मित्रधुङ्भिः । सुपि च
(खसे च०) इति घस्य कः । ढस्य च ढः । कत्वे (किला०) (कपसंयोगे क्षः)
मित्रधुक्षु । दत्वे । स्वर० । मित्रधुत्सु । धौ सिवत् । एवं तत्त्वमुहपुत्रजिह्मीरस्तु-
होपि साध्याः । तत्त्वं प्रति मुह्यतीति तत्त्वमुह् । हांतानां साधनमेतत् । यकारव-
कारांता अमसिद्धाः ॥

रेफांतश्चतुरशब्दो नित्यं बहुवचनांतः । चतुरांशौ च ॥ चतुर-शब्दस्य
आमागगो भवति धिवर्जितेषु पंचसु परेषु शौ च [मिदंत्यात्स्वरात्परो
वक्तव्यः] चत्वारः । चतुरः । चतुर्भिः । चतुर्भ्यः २४ः संख्यायाः ॥
रेफांतसंख्यायाः परस्यामो नुडागमो भवति । णत्वं द्वित्वं च । चतु-
र्णाम् । चतुर्णु ॥

रांतानाह । रेफांतश्चतुरशब्दो नित्यं बहुवचनांतः । १-३ सूत्रम् । (चतुग०)
चतुर ६-१ । सांके० आम् १-१ (हसे०) शि ७-१ (डेरौ०) टिलोपः । च
१-१ (अव्य०) चतुर० । पंचमुग्रहणं समासांतत्वसूचकम् । यथा प्रियाश्चत्वारो
यस्यासौ प्रियचत्वाः । प्रियचत्वारौ । प्रियचत्वारः । हे प्रियचत्वाः । इत्यादि ज्ञेयम् ।
अन्यथा बहुत्वे पंचस्त्विति पदं न संभवति । शौ चेति पदकथनेन नपुंसके (जशमोः
शिः) इति शौ परेऽपि आम् आगमो भवतीत्यर्थः । (मिदंत्यात्स्वरात्परो वक्तव्यः)

स्कारात्पूर्वम् । आ (उ वम्) स्वर० (स्रो०) ३-३ । ४-३ । ५-३ जल० ।
 ६-३ । सूत्रम् (रः सख्यायाः) र् ५-१ । स्वर० (स्रो०) संख्या ५-१ ।
 (ङिता यद् । सवर्णे०) रेफातो यः सख्यावाची चतुरशब्दस्तस्मात्परस्यामो
 मुडागमः स्यात् । अनेन नुद् (ष्कर्ना० । रद्वाद्यपो०) जलतु० । चतुर्णामिति
 सिद्धम् । ७-३ (किला०) जल० । चतुर्षु (दोषाम्) इति सूत्रेण कृतस्यैव
 रेफस्य सप्तमीबहुवचने परे विसर्गो नान्यस्येति वक्तव्यम् । अतः चतुर्धित्यत्र न
 विसर्गः । (चतुरनडुहोस्मृ संबुद्धौ) हे प्रियचत्वरः । लज्जङ्गाता अप्रसिद्धाः ॥

नकारांतो राजन्शब्दः (नोपधायाः) इति पंचसु दीर्घः । नाम्नो
 नो लोपशधौ ॥ नाम्नो नकारस्यानागमजस्य लोपश् भवति रसे
 पदांते चाधौ । चकारात्कचित् नाम्नो नकारस्य लोपश्च न भवति ।
 सुष्ठु हिनस्ति पापमिति सुहिन् । राजा । राजानौ । राजानः । अधा-
 विति विशेषणात् । हे राजन् । हे राजानौ । हे राजानः । राजानम् ।
 राजानौ । (अल्लोपः स्वरेऽम्बयुक्ताच्छसादौ । स्तोः श्रभिःश्चुः)
 इति चुत्वे नकारस्य अकारः । [जजोर्ज्ञः] जकारअकारयोः संयोगे
 न्न इत्यक्षरं भवति । राज्ञः । राज्ञा । योगानामुभयतः संबन्धः
 लोपशि पुनर्न संधिरिति नियमात् (अद्भि) इत्यात्वं न भवति ।
 राज्ञ्याम् । राजभिः । राज्ञे । राज्ञ्याम् । राज्ञ्यः । राज्ञः । राज-
 ञ्याम् । राज्ञ्यः । राज्ञः । राज्ञोः । राज्ञाम् । राज्ञि (वेङ्योः)
 राजनि । राज्ञोः । राजसु । अधाविति विशेषणात् । हे राजन् । हे
 राजानौ । हे राजानः । एवं यजन्-आत्मन्-सुधर्मन्प्रभृतयः । यज्वा ।
 यज्जानौ । यज्जानः । यज्जानम् । यज्जानौ । अम्बयुक्तादिति विशे-
 षणात् अल्लोपो नास्ति । यज्वनः । यज्वना । इत्यादि ॥

नातानाह । नकारांतो राजन्शब्दः । तस्य पंचसु वचनेषु (नोपधायाः) इति
 सूत्रेण दीर्घः । राज्ञ् दीर्घः । राजते इति राजा (राजादेरन्) १-१ म् । सूत्रम्
 (नाम्नो०) नामन् ६-१ (अलोपः स्वरे) स्वर० (स्रो०) न् ६-१ । स्वर०
 (स्रो०) पश्चात् (हवे । उ ओ) लोपश्च १-१ (हसे०) पश्चात् । (हवे । उ
 ओ) न धि' अविस्तस्मिन् अवौ ७-१ (डेरी०) टिलोपः । पश्चात् (स्वर०)

चतुष्पदम् । नाम्न इति शब्दस्य संबंधिनो नकारस्य लोपश्च वर्णविरोधरूपो भवति । परम् अनागमजस्य शब्दान्तर्भूतस्यैव परं केनापि सूत्रेणागतस्य नस्य लोपश्च न भवति रसे परे पदांते च । चकारात् सुहिन् । सुहिंघौ । सुहिंसः । प्रशान् इत्यादौ नकारस्य लोपो न घौ च लोपश्च न भवति । अनेन सौ नस्य लोपः । राजा । राजानौ । राजानः । अघौ इति विशेषणात् घौ नस्य लोपश्च न । हे राजन् । राजानम् । राजानौ । इति । शसि (अल्लोपः स्वरे०) इत्यकारलोपः (स्तोः श्चुभिः श्चुः) इति चुत्वे चयर्गे क्रियमाणे नकारस्य अकारः । ततः (जजोर्ज्ञः) जश्च जश्च जजौ तयोः जजौः जकारजकारयोयोगे ज्ञो भवतीत्यर्थः । अनेन जजयोगे ज्ञः । स्वरे० (स्तो०) टाविषयेऽप्येवम् । भकारादौ (नाम्नो नो लोपशर्धा) ततः लोपशि पुनर्न संधिरिति कारणात् (अद्भिः) इति सूत्रेण आकारो न भवति । राजभ्याम् । गजभिः । राज्ञे । ङौ (वेङ्योः) सुपि (नाम्नो०) एवं यज्वन्-आत्मन्-सुधमेन्-सुपर्वन्-प्रभृतयोपि साध्याः । परं शसादौ अम्बयुक्तादिति विशेषणात् मकारवकारयुक्तत्वात् अल्लोपो नास्ति (अल्लोपः स्वरे०) इति न भवति । तेन यज्वनः । यज्वना इत्यादि । उक्षन्मूर्द्धन्शब्दौ तु राजन्वत् ॥

श्वन् युवन् मघवन् शब्दानां पंचसु राजन्शब्दवत्प्रक्रिया शसादौ तु विशेषः । श्वादेः ॥ श्वादेर्वकार उत्वं प्राप्नोति शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च । तद्धिते स्वरे तु न भवति । अत्र नियामकं पाणीनीयं सूत्रम् (श्वयुवमघोनामृतद्धिते) तेन माघवनमिति । शुनः । शुनां । श्वभ्याम् । श्वभिः । इत्यादि । युवन्शब्दे तु वकारस्योत्वे कृते (सवर्णे दीर्घः सह) यूनः । यूना । युवभ्याम् । युवभिरित्यादि । मघोनः । मघोना । मघवभ्यामित्यादि ॥

श्वन् युवन् मघवन् शब्दाः पंचसु राजन्वत्साध्याः । श्वा कुम्भकुरवाची । युवा तरुणवाची । मघवा इंद्रवाची । इत्येतेषां शब्दानां पंचसु स्यादिषु वचनेषु राजन्-शब्दवत्साधना । शसादौ तु विशेषस्तमेवाह । सूत्रम् (श्वादेः) श्वा आदिर्यस्य स श्वादिस्तस्य श्वादेः ६-१ (ङिति । ङस्य । स्तो०) श्वादेरिति श्वन्-युवन्-मघवन्-शब्दसंबन्धिवकारः उत्त्वमुकारभावं प्राप्नोतीति भावः । शसादौ स्वरे परे तद्धिते प्रत्यये ईपि ईकारे च । ईपि प्रत्यये परे तु शुनी यूनी मघोनी इति भवति । वकारेण सहितोऽकारः इति सस्वरस्यापि वकारस्य स्थाने उकारः (स्वरे०) शसादौ सर्वत्र

उकारः । भकारादौ सुपि च (नाम्नो नो०) संवोधने राजन्शब्दवत् । श्वा । श्वानौ । श्वानः । श्वानम् । श्वानौ (श्वादेः) शुनः । शुना । श्वभ्याम् । श्वभिः । इत्यादि । युवा । युवानौ । युवानः । युवानम् । युवानौ । युवन्शब्दस्य शसादौ स्वरे (श्वादेः) इति उत्वे कृते (सवर्णे०) मधवन्शब्दे उकारे कृते (उ ओ) यूतः । यूना । मघोनः । मघोना । मघवभ्याम् । मघवभिरित्यादिरूपाणि ज्ञेयानि । तकारान्तमधवच्छब्दस्य तु मधवान् । मघवन्तौ । मघवन्तः । मघवन्तम् । मघवन्तौ । मघवतः । मघवता । मघवद्भ्याम् । मघवद्भिः । इत्यादिरूपाणि ॥

पथिन्शब्दस्य भेदः । इतोऽपंचसु ॥ पंचसु स्यादिषु परेषु पथ्यादीनामिकारस्याकारादेशो भवति । थो नुट् ॥ पथ्यादीनां थकारस्य नुडागमो भवति पंचसु स्यादिषु परेषु । पन्थन्सि इति स्थिते । आ सौ ॥ पथ्यादीनां टेरात्वं भवति सौ परे । पंथाः । पंथानौ । पंथानः । आत्वविधानान्न सेल्लोपः । हे पंथाः । पंथानम् । पंथानौ । पथां टेः ॥ पथ्यादीनां टेल्लोपो भवति शसादौ स्वरे परे । पथः । पथा । पथिज्याम् । पथिभिरित्यादि । एवं मथिन्ऋभुक्षिन्शब्दौ ॥

पथिन्शब्दस्य भेदः । सूत्रम् (इतोऽपंचसु) ६-१ । स्व० (स्रो०) अत् १-१ । (इसे० । अतोऽत्युः । उ ओ० । एदो०) पंचन् ७-३ (नाम्नो०) सिद्धम् । स्यादिषु पंचसु वचनेषु परेषु पथ्यादीनां पथिन्मथिन्ऋभुक्षिन्शब्दानामिकारस्य अकारो भवति । अनेन सिऔजस्अम्औवचनेषु यि इत्यस्य था । सूत्रम् (थो नुट्) थः ६-१ स्वर० (स्रो०) नुट् १-१ (इसे० । हवे । उ ओ) पथ्यादीनां पथिन्मथिन्शब्दयोः थकारस्य पंचसु वचनेषु नुडागमो भवति । टित्वादादौ थस्य पूर्वम् । पन्थन्सि इति स्थिते सति सूत्रम् (आ सौ) आ १-१ (सांके०) सि ७-१ (टिसौ०) टिलोपः । स्वर० । सिद्धम् । पथ्यादीनां टेः सौ परे आत्वं भवति अनेन सौ न्-साहितस्य थ इत्यस्य था । टेरात्वाकणादेव सेल्लोपो न किन्तु (स्रो० । नश्चापदन्ते०) पंथाः मार्गः । संवोधनेऽप्येवमेव । हे पंथाः । अग्रे द्विर्तापादित्वं यावत् (नोपयायाः) इति दीर्घः । स्वर० । शसादौ विशेषः । पथिन् ३-३ । सूत्रम् । (पथां टेः) स्वर० । (मोनु०) टि ६-१ (टिति । टस्य । स्रो०) पथिन्मथिन्ऋभुक्षिन्शब्दानां टेल्लोपो भवति शसादौ स्वरे परे । अनेन शसादौ स्वरे टेः इन् इत्यस्य लोपः । स्वर० । भकारादौ (नाम्नो०) सुपि (नाम्नो०) नकारस्य लोपानि कृते (षिला०) एवं मथिन्ऋभुक्षिन्शब्दौ ज्ञेया । मंथाः—मयनदंडः । ऋमुक्षाः—दन्द्रः । ऋमुक्षाणी । ऋमुक्षाणः । हे ऋमु-

क्षाः । ऋभुक्षाणम् । ऋभुक्षाणौ । ऋभुक्षः । ऋभुक्षा । (पर्यां टेः) ऋभुक्षिभ्याम् ।
 ऋभुक्षिभिः (नाम्नो०) ऋभुक्षे । इत्यादि ॥

दंडिन्शब्दस्य भेदः । इनां शौ सौ ॥ इन्हन्पुपन्अर्घ्यमन्इत्येतेषां
 शौ सौ चार्धौ परे उपधाया दीर्घौ भवति । नलोपसिलोपौ । दंडी ।
 दंनिडौ । दंडिनः । हे दंडिन् । हे दंडिनौ । हे दंडिनः । दंडिनम् ।
 दंडिनौ । दंडिनः । दंडिना । दंडिभ्याम् । दंडिभिः । इत्यादि । एवं
 ब्रह्महन्शब्दः । ब्रह्महा । ब्रह्महणौ । ब्रह्महणः । हे ब्रह्महन् । हे ब्रह्म-
 हणौ । हे ब्रह्महणः । ब्रह्महणम् । ब्रह्महणौ । शसादौ तु अलोपः । ह नो घ्ने ॥
 हन्तेर्धातोर्हकारस्य घकारो भवति अव्यवधाने नकारे व्यवधाने ङिति
 च परे । घसंयोगो णत्वनिपेधार्थः । ब्रह्मघ्नः । ब्रह्मघ्ना । ब्रह्महभ्याम् । ब्रह्म-
 हभिः । इत्यादि । अर्यम्णः । अर्यम्णा । अर्यमभ्यामित्यादि । पूपा ।
 पुपणौ । पुपणः । हे पूपन् । हे पुपणौ । हे पुपणः । पुपणम् । पुपणौ ।
 पूपन्शब्दस्य शसादौ स्वरे परे वा टेलोपः । पूप्णः । पूप्णा । पूपभ्या-
 म् । पूपभिः । पूप्णे [ङौ टिलोपो वा वक्तव्यः] पूप्णि—पूपणि ।
 पूप्णोः । पूप्सु ॥

दंडिन्शब्दस्य भेदः । सूत्रम् । (इनां शौ सौ) इन् ६-३ । स्वर० (मोनु०)
 शि ७-१ (डेरौ०) शि ७-१ (डेरौ०) सिद्धम् । इन्प्रत्ययान्तः इन्नित्युपलक्षण-
 त्वादिन्प्रत्ययांतोपि । इन्धातुः ब्रह्मभूणवृत्राद्युपपदपूर्वः क्तिप्प्रत्ययांतः । पुपन् सूर्य-
 वाची । अर्यमन् सूर्यवाची । इत्येतेषां शौ नपुंसके जश्शतोः स्थाने जाते सौ च
 पुंलिङ्गे प्रथमैकवचने धिवर्जिते परे दीर्घौ भवति (नोपधायाः) इत्यनेन सिद्धौ सत्त्वां
 (इनां०) इति सौ परे एव दीर्घः स्थानत्रु पंचस्विति नियमार्थमुक्तम् । अनेन सौ
 दीर्घः (हसेपः० । नाम्नो०) स्वगादौ सर्वत्र । स्वर० । रसे च (नाम्नो०) सुपि
 (किला०) धौ अधाविति विशेषणान्न लोपश्चदीर्घौ । हे दंडिन् । शेषं सुकम् ।
 ब्रह्महन्शब्दो दंडिन्शब्दवत् । ब्रह्महा (अवकुप्वंतरेपि) इति णत्वम् । ब्रह्महणौ । ब्रह्म-
 हणः । ब्रह्महणम् । ब्रह्महणौ । शसादौ तु (अलोपः स्वरे) इत्यलोपे कृते । सूत्रम् ।
 (हनो घ्ने) इन् ६-१ । स्वर० (सो०) घ् १-१ (हवे । उ ओ) न ७-१ (अ
 इ ए) सिद्धं त्रिपदम् । हन्तेरिति । इन् इत्यस्य धातोः संबंधिनो हकारस्य धत्वं

भवति नकारे परे तथा जिति णिति च परै । अनेन हस्य घः । स्वर० । हस्य घत्वे कृते वसंयोगः (प्लुतं०) इति णत्वनिषेधार्थः । हंतेरकारपूर्वस्यैव सति णत्वनिमित्ते णत्वं न तु व्यंजनपूर्वस्य इति वचनात् घकारनकारयोगे जाते सति (पुत्रां णोन्ते) इति नस्य णत्वप्रतिषेधः । स्वर० । रसे परे (नाम्नो०) ङौ तु (वेङ्योः) ब्रह्मन्नि- ब्रह्महणि । घौ दंडिन्वत् । हे ब्रह्महन् । एवं पूषन्-अर्यमन्-शब्दौ । अत्र ङसादौ (अङ्गोपः स्वरे०) इत्यङ्गोपे कृते (पुत्रां०) स्वरे० । हसादौ (नाम्नो०) शेषं कंठ्यम् । पूषा । पूषणौ । पूषणः । पूषणम् । पूषणौ । पूष्णः । पूष्णा । पूषभ्याम् । पूषभिरित्यादि ७-१ ङौ तु (वेङ्योः) पूष्णि- पूषणि । एवम् अर्यमा । अर्यमणौ अर्यमणः । अर्यमणम् । अर्यमणो । अर्यमणः । अर्यमणा । अर्यमभ्याम् । अर्यमभिः । अर्यमणि-अर्यमणि । अर्यमणोः । अर्यमसु । इत्यादि ॥

संख्याशब्दाः पञ्चम्प्रभृतयो बहुवचनांतास्त्रिषु लिंगेषु सख्याः । पञ्च- जम् इति स्थिते । जश्शसोर्लुक् ॥ पकारनकारांतसंख्यायाः परयो- र्जश्शसोर्लुक् भवति । [लुकि न तन्निमित्तम्] लुकि सति तन्निमित्तं कार्यं न स्यात् । तेन (नोपधायाः) इति दीर्घत्वं न । पञ्च । पञ्चभिः । पञ्चत्यः २ । णः ॥ पकारनकारांतसंख्यायाः परस्यामो नुडागमो भवति । (नोपधायाः) इति दीर्घत्वम् । (नाम्नो नो लोपशब्दौ) पञ्चानाम् । पञ्चसु । एवं समनुवन्द्दशन्प्रभृतयः ॥

संख्यावाचकाः शब्दाः पञ्चम्प्रभृतयो बहुवचनांतास्त्रिषु लिंगेषु सदृशरूपाः । जति शमि च सूत्रम् (जश्शसोर्लुक्) जस् च शस् च जश्शसौ तयोर्जश्शसोः ६-२ । स्वर० (चो०) लुक् १-१ (हसे० । नामि०) वृत्तिः कंठ्या । अनेन जश्शस् इत्येतयो- र्लुक् । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं न यातीति न्यायात् (नोपधायाः) इति सूत्रेण दीर्घत्वमाप्तौ निषेधहेतुमाह । लुकि न तन्निमित्तम् । इति लुकि कृते तन्निमित्तं कार्यं न भवति स एव निमित्तं कारणं यस्य तत्तन्निमित्तम् । यथा (नोपधायाः) इति सूत्रेण दीर्घत्वमाप्तावपि न दीर्घता तर्हि दीर्घ विहाय लुक् कार्यः इत्यत्रोच्यते । कृनाकृतप्र- संगी यो विधिः स नित्य इति अभावरूपं तु न भवत्येव । तेन (नाम्नो नो लोपशब्दौ) इति भवत्येव । ३-३ । ४-३ । ५-३ (नाम्नो०) आमि । सूत्रम् (णः) प्रचन् च ण् तस्मात् णः ५-१ । स्वर० । पकारनकारांतसंख्यायाः संख्यावाचिनः शब्दात्परः यः आम् तस्य नुडागमो भवति । अनेन न् आगमः (नोपधायाः) इति दीर्घः (नाम्नो०) सुपि (नाम्नो०) एवं समनुवन्द्दशन्प्रभृतयोऽपि अष्टादशन्दावताद्याः ॥

अष्टन्शब्दस्य भेदः । अष्टनो ङौ वा ॥ अष्टन्शब्दात्परयोर्जम्श-
सोर्वा ङौ भवति । ङित्वाङ्लोपः । अष्टौ-अष्ट । अष्टौ-अष्ट । वासु ॥
वा आ आसु । अष्टन्शब्दस्य आसु परासु विभक्तिषु वा ङेरात्वं
भवति । अष्टभिः—अष्टाभिः । अष्टभ्यः—अष्टाभ्यः २ । अष्टानाम् ।
अष्टसु-अष्टासु ॥

अष्टन्शब्दस्य भेदः । सूत्रम् (अष्टनो ङौ वा) अष्टन् ६-१ । स्वर० (सो०)
ङौ १-१ । सांके० (हवे । उ ओ) वा ३-१ (अव्य०) सिद्धमिदं सूत्रम् ।
अष्टन्शब्दात्परयोर्जम्शसोर्वा विकल्पेन ङौ भवति । गुरुत्वात्सर्वस्य जसो ङौ जसि
शसि च रूपद्वयम् । अनेन एकत्र ङौ औ ङित्वाङ्लोपः । स्वर० । अन्यत्र जम्श-
सोर्लुक् (नाम्नो०) तृतीयादिवहुत्वेपि रूपद्वयम् । सूत्रम् (वासु) वा ३-१
(अव्य०) आ १-१ । सांके० । इदम् ७-३ (त्यदा० । स्म्यः । आवतः
न्वियाम् । सवर्णे०) त्रिषदम् । अष्टन्निति । अष्टन्शब्दस्य आसु तृतीयादिषु विभक्तिषु
परासु सतीषु वा आत्वम् आकारो भवति । अनेन ३-३ । ४-३ । ५-३ । वा
आकारः । उभयत्रापि (णः) इति नुद् । तृतीयरूपे (नोपधायाः) इति दीर्घः ।
(नाम्नो०) पक्षद्वयेपि एकत्र अकारे कृते अन्यत्र (नाम्नो०) पक्षद्वयेपि सदृशं रूपम् ॥

मकारांत इदमृशब्दः । इदमोऽयं पुंसि ॥ इदमृशब्दस्य पुंसि
विषये अयमादेशो भवति सित्तिहितस्य । अयम् । इदम् औ इति
स्थिते । द्विवचनादौ (त्यदादेष्टेरः स्यादौ) इत्यकारः । इद औ
इति स्थिते । दस्यः मः ॥ त्यदादीनां दकारस्य मत्वं भवति स्यादौ
परे । ह्मौ । इमे । सर्वादित्वात् (जसी) इतीकारः । त्यदादीनां
धेरभावः । इमम् । इमौ । इमान् । [इदमेतदोरन्वादेशे द्वितीया
दौस्त्वेनो वा वक्तव्यः । उक्तस्य पुनर्भाषणमन्वादेशः । यथा अनेन
घालेन व्याकरणमधीतमेनं छन्दोऽध्यापय । एनम् । एनौ । एनान् ।
अन टौसोः ॥ इदमोऽनादेशो भवति टौसोः परयोः । (टेन) अनेन-
एनेन । स्म्यः ॥ इदमः सकारे भकारे च परे अकारो भवति कृत्स्नस्या
(अङ्गि) इत्यात्वम् । आभ्याम् । भिस् भिस् ॥ इदमदसोर्भित्
भिसेव भवति न भकारस्याकारः । (एस्मि बहुत्वे) एभिः । अस्मै ।
आभ्याम् । एभ्यः । अस्मात् । आभ्याम् । एभ्यः । अस्य ।

अनयोः । एनयोः । एषाम् । अस्मिन् । अनयोः-एनयोः । एषु ।
 किम्-शब्दस्य (त्यदादेष्टेरः०) इत्यकारे कृते सर्वशब्दवद्रूपं ज्ञेयम् ।
 कः । कौ । के । कम् । कौ । कान् । केन । काभ्याम् । कैः ।
 कस्मै । काभ्याम् । केभ्यः । कस्मात् । काभ्याम् । केभ्यः ।
 कस्य । कयोः । केषाम् । कस्मिन् । कयोः । केषु ॥

मकारांतानाह । मकारांत इदमशब्दः । सौ सूत्रम् (इदमोऽयं०) इदम् ६-१ ।
 स्वर० (स्तो०) अयम् १-१ (हसे०) अतोत्युः । उ ओ । एदो०) पुंस ७-१ ।
 स्वर० । सिद्धम् । इदमशब्दस्य पुंसि विषये पुल्लिङ्गे एव सौ प्रथमैकवचने परे
 अयम् इत्यादेशो भवति । गुरुत्वात्सर्वस्य । अनेन सौ परे अयम् । मातृकारणसा-
 मर्थ्यादेव (त्यदादेष्टेरः स्यादौ) इति न भवति । अन्यथा अय इत्येवावश्यम् ।
 अनेन अयम् इत्यादेशः (हसे०) केचित्तु सितद्वितस्यैव अयमित्यादेशमिच्छति ।
 द्विवचनादौ तु (त्यदादेष्टेरः०) इत्यकारे कृते सूत्रम् (दस्य मः) द ६-१ (ङस्य)
 म १-१ (स्तो०) त्यदादीनां दकारस्य असंयुक्तस्य स्यादौ सर्वविभक्तौ परे मत्वं
 भवति अनेन सर्वविभक्तिषु मकारः । १-२ (ओ औ औ) १-३ (जसी । अ
 इ ए) २-१ (अम्श०) २-२ (ओ औ औ) २-३ (अम्श० । सो नः पुंसः ।
 शसि) ३-१ सूत्रम् (अन टौसोः) अन १-१ । साकि० । टा च ओस् च टौसौ
 तयोः टौसोः ७-२ । स्वर० (स्तो०) इदमशब्दस्य टा इति तृतीयैकवचने ओसि पष्ठी-
 सप्तमीद्विवचने परे अन इत्यादेशो भवति अनेन टावचने परे अन आदेशः । (टेन ।
 अ इ ए) अग्रे द्वित्वे सूत्रम् (स्भ्यः) स च भ् च स्भ तस्मिन् ७-१ । स्व० । ङ
 १-१ (स्तो०) पश्चात् (इ यं स्व०) स्व० । द्विपदम् । इदमशब्दस्य सकारेभकारे
 च परे अकारो भवति कृत्स्नस्य समग्रस्यैरेत्यर्थः । न त्वंतस्य । अनेन तृतीयाचतु-
 र्थीपंचमीद्वित्वे इदमोऽकारः (अङ्गि) इत्यात्वम् ३-३ । ४-३ । ५-३ । (स्भ्यः)
 इत्यकारः । ततो भिसि सूत्रम् (भिस् भिस्) भिस् १-१ (हसे०) भिस् १-१
 (हसे०) द्विपदम् । इदमदससंबंधी यो भिस् स भिस् एव भवति । अत्र भिसौ
 भिस्करणम् (स्भ्यः) इति सूत्रेण अकारनिषेधार्थम् । एतदेवाह । न भकारस्याकार
 इति । (ए स्मि बहुत्वे) परं कप्रत्ययसहितयोर्न ततः इमकैः । अमुकैः । एवं
 चतुर्थीपंचमीबहुत्वेपि ४-१ । (सर्वादेः स्मद् । स्भ्यः । ए ऐ ऐ) ५-१ (ङसिस्त् ।
 अतः । स्भ्यः । सवर्णे०) ६-१ (ङस् स् ६-२। ७-२) अन टौसोः । ओसि । ए
 अय् स्वर० । आमि (सुडामः । स्भ्यः । ए स्मि बहुत्वे । किला०) स्वर० ।
 ७-१ (ङि स्मिन् । स्भ्यः । ए स्मि० । किला०) त्यदादित्वात्संबोधनाभावः ।
 "इदमः प्रत्यक्षभवे समीपतरवार्ति चैतदो रूपम् । अदसस्तु विप्रकृष्टे तदिति परोक्षे
 विजानीयत्" ॥ किमशब्दस्य (त्यदादेष्टेरः०) इत्यनेन अकारे कृते । सर्वशब्दव-

द्विपः । अद्वेद् इत्यादौ पस्य पत्वेऽपि ङत्वस्य दर्शनात् । तथा द्वेष्टीत्यादावपि पस्य पत्व न किंतु केवलम् (घृभिः घृ.) । अनेन रसे पदाते च पस्य ङः । ततः सूत्रम् (षो ङः) पृ ६-१ । स्व० (सो०) ङ १-१ (सो०) सिद्धम् । पकारस्य ङकारो भवति धातोर्ज्ञेसे परे नाम्नश्च रसे पदाते च । केचित्तु (वावसाने) इत्यनेनैव पकारस्य ऋटुरपा मूर्द्धन्या इति स्थानसवर्णा मूर्द्धन्यौ टकारङकारौ स्यातामिति । तथा भ्या भिस् इत्यादौ च (ज्ञवे जवाः) अनेन ङत्वं स्यादतः (षो ङः) इति सूत्रं व्यर्थमिति वदन्ति तच्चिन्त्यम् । अनेन सौ धौ च (हसे०) इति तिलोपे कृते पस्य ङः (वावसाने) ङस्य वा टः [समो मस्य रादशब्दे परे अनुस्वाराभावो वक्तव्यः] सम्राट्-सम्राड् । भक्रारादौ पस्य ङत्वे कृते । स्वर० । सुपि ङत्वे कृते (त्वसे०) स्वर० । सम्राट्सु । क्वचित् हसादौ विभक्तौ अपदातेऽपि पदातताश्रयणीयेति (टोर-त्पात्) इति छुत्वाभावः । शेषं कठञम् । एवं विराजादयः । विराट्-विराड् । विराजौ । विराजः । राट्-राड् । राजौ । राजः । एवं देवान् यजतीति देवेद-देवेड् । देवेजौ । देवेजः । विश्वसृद्-विश्वसृड् । विश्वसृजौ । विश्वसृजः । परिमृद्-परिमृड् । परिमृजौ । परिमृजः । विभ्राट्-विभ्राड् । विभ्राजौ । विभ्राजः । एवं परिभ्राट्-परिभ्राड् । परिभ्राजौ । परिभ्राजः । तरुवृट्-तरुवृड् । तरुवृश्चौ । तरुवृश्चः । यवभृट्-यवभृड् । यवभृजौ । यवभृजः । इत्यादि । अन्येऽपि । भूमृक् बलिभृक् हुतभृक् वणिक् भिपृक् अश्वयुक्प्रभृतयोपि जातास्तत्र (चोः कुः) एवम् ऋत्विक् (दिशाम्) इति कुत्वम् । ऋतुषु ऋतुं वा यजतीति ऋत्विक् । ऋत्विजौ । ऋत्विजः । डान्ता अमसिद्धाः ॥

दकारांताः त्यदतद्यद्वृत्तदशब्दाः । एतेषां (त्यदादेष्टेरः स्यादौ) इत्यकारे कृते सर्वत्र सर्वशब्दवत् रूपं ज्ञेयम् । तैः ॥ त्यदादेस्तकारस्य सौ परे सत्वं भवति । स्यः । त्यौ । त्ये । त्यम् । त्यौ । त्यान् । त्येन । त्याभ्याम् । त्यैः । त्यस्मै । इत्यादि । सः । सौ । ते । यः । यौ । ये । एषः । एत्वम् । एतौ । एते । एतम्-एनम् । एतौ-एनौ । एवान्-एनान् । एतेन-एनेन । एताभ्याम् । एतैः । एतयोः-एनयोः । एतेषाम् । एतस्मिन् । एतयोः-एनयोः । एतेषु ॥

दकारातास्त्यशब्दाः शब्दास्तेषाम् (त्यदादेष्टेरः स्यादौ) इत्यकारे कृते सर्वत्र सर्वशब्दवत् । सौ तु विशेषः । सूत्रम् (तः) स त् ६-१ (सो०) त्यदादेस्तकार-

ईकारे च । निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः । प्रतीचः । प्रतीचा ।
 प्रत्यग्न्याम् । प्रत्यग्भिः । एवम् तिर्यच्प्रभृतयः । तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ ।
 तिर्यञ्चः । तिर्यञ्चम् । तिर्यञ्चौ । तिरश्चादयः ॥ तिरश्चादयो निपात्यन्ते
 शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च । तिरश्चः । तिरश्चा । तिर्य-
 ग्न्याम् । तिर्यग्भिः । तिर्यग्भु । एवम् उदङ् । उदञ्चौ । उदञ्चः ।
 उदञ्चम् । उदञ्चौ । उदञ्चशब्दस्य उदीच् निपात्यते शसादौ स्वरे परे
 तद्धिते ईपि ईकारे च । उदीचः । उदीचा । समीचः । समीचा ॥

चकारांतः प्रत्यचशब्दः । अञ्चु गतिपूजनयोः अञ्च प्रतिपूर्वः क्तिप्प्रत्ययः [प्रति
 पूर्वस्य अपूजार्थस्याश्वतेर्नलोपो वक्तव्यः] यद्वा नो लोपः (इ यं०) स्वर० । क्तिपः
 सर्वापहारी लोपः । प्रत्यच् इति सिद्धम् । तस्य पंचसु विशेषः (अञ्चेः पंचसु०) इति
 अञ्चुगतिपूजनयोरित्यस्य घातोः पुंलिङ्गे स्यादिषु पंचसु वचनेषु परेषु नुम् इत्यागमो
 भवति । प्रत्यन् च इति स्थिते (स्तोः ङ्भुभिः ङ्भुः) इति नस्य ज् (हस्ते०) इति
 सेलौपः (संयोगांतस्य०) इति चङोपः । सूत्रम् (चोः कुः) चु ६-१ (ङिति ।
 ङस्य) इत्यकारलोपः (स्तो०) कु १-१ (स्तो०) सिद्धम् । चवर्गरप० । वृत्तिः
 सुगमा । न वरम् । यथासंख्येनेति यथाक्रमेण चस्य कः छस्य खः जस्य गः झस्य
 घः ञस्य ङः इत्यर्थः । अनेन जस्य ङ् । प्रत्यङ् । केचित्त्वत्र (स्तोः ङ्भुभिः ङ्भुः)
 इति न आद्रियन्ते । यतः (संयोगान्तस्य०) इति चलोपे कृते निमित्ताभावे नैमि-
 त्तिकस्याप्यभावः । इति पुनर्जकारस्य नकार एव । ततः (चोः कुः) इत्यपि न भवति
 किन्तु प्रत्यन् इति सिध्यति । द्विवचनादौ नुमागमे कृते (नश्चापदा०) स्वर० ।
 प्रत्यञ्चौ । यद्वा । प्रत्यञ्चौ । प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चम् । प्रत्यञ्चौ । शसादौ तु विशेषः । सूत्रम्
 (अञ्चेरलो०) अञ्चि ५-१ (ङिति । ङस्य) इत्यलोपः (स्तो०) अस्म अकारस्य ङ्क
 अङ्क १-१ । (हस्ते० नामिनो०) दीर्घः १-१ (स्तो०) च १-१ (अव्य० । विसर्ज० ।
 स्तोः०) अञ्चतेद्धातोः शसादौ स्वरे परे तद्धितसंबन्धिनि प्रत्यये ईपि प्रत्यये च (ईमौ)
 इति सूत्रेण कृते ईकारे च परे अकारस्य लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घा भवति । तद्धिते
 प्रतीचीनः । प्रतीच्यः । ईपि प्रतीची । ईकारे प्रतीची । प्रत्यञ्चि । अत्र तु शसादौ
 स्वरे अनेन प्रति अच् इति विश्लेषे कृते अकारलोपः । इति ति इत्यस्य दीर्घः
 ती । भकारादौ (चोः कुः) इति ककारे कृते (ज्ञवे जवाः) कस्य गः । स्वर० ।
 सुपि (चोः कुः । क्लृतात्पः सः । कप्यसंयोगे क्षः) शेषं कंठ्यम् । पूजार्थस्य तु अञ्चते-

नलोपो न तेन प्रत्यङ् । प्रत्यञ्चौ । प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चम् । प्रत्यञ्चौ । प्रत्यञ्चः ।
 प्रत्यञ्चा । प्रत्यङ्भ्याम् । प्रत्यङ्भिः । प्रत्यञ्चे । इत्यादि । एवं प्राङ् । प्राञ्चौ । प्राञ्चः ।
 प्राञ्चम् । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । प्राञ्चा । प्राङ्भ्याम् । प्राङ्भिः । प्राङ्चे । प्राङ्भ्याम् ।
 प्राङ्भ्यः । गत्यर्थस्य तु शसादौ । प्राचः प्राचा । तिर्यञ्चउदचशब्दयोः पञ्चसु प्रत्य-
 च्चशब्दवत् । शसादौ तु विशेषः । सूत्रम् (तिरश्चादयः) तिरश्च आदिर्येषां ते तिर-
 श्चादयः १-३ (ए ओ जसि । ए अय्) स्वर० (स्रो०) तिरश्चादय इति । तिर्य-
 च्चउदचसम्प्रत्ययचशब्दानां यथाक्रमं तिरश्च उदीच सघ्रीच समीच इत्यादेशा
 निपात्यन्ते शसादौ स्वरे तद्धिते प्रत्यये ईपि ईकारे च । तद्धिते यथा तिरश्चीनः ।
 ईपि तिरश्ची । ईकारे तिरश्ची । तिर्याचि । अनेन शसादौ स्वरे परे तिर्यचशब्दस्य
 तिरश्च । उदचशब्दस्य उदीच । स्वर० । भकारादौ (चोः कुः । झवे जवाः)
 सुपि च (चोः कुः । फिला०) इत्यादि । प्रत्यच् इत्यादयश्चांताः । टकारांता
 अमसिद्धाः ॥

तकारांतो मरुत्शब्दः (वावसाने) मरुत्-मरुद् । मरुतौ । मरुतः ।
 मरुतम् । मरुतौ । मरुतः । मरुता । मरुद्भ्याम् । मरुद्भिः । इत्यादि ।
 एवमग्निचित्प्रभृतयः । अग्निचित्-अग्निचिद् । अग्निचितौ । अग्नि-
 चितः । इत्यादि ॥

तकारांतो मरुत्शब्दस्तस्य सौ घौ च सिलोपे कृते (वावसाने) तकारस्य
 वा दकारः । भकारादौ (झवे जवाः) तस्य दः । स्वर० । स्वरादौ (सुपि च) स्वर० ।
 यवम् अग्निचित्प्रभृतयोऽपि साध्याः । अग्नि चिनोति ईधनेर्वर्द्धयतीति अग्निचित् ॥

तकारांत उकारानुबन्धो महत्-शब्दः । व्रितो नुम् ॥ उकारानु-
 बन्धस्य ऋकारानुबन्धस्य च नुमागमो भवति पुंसि विषये पञ्चसु
 परेषु । न्सम्महतोऽघौ दीर्घः शौ च ॥ न्संतस्य अपृशब्दस्य
 महत्शब्दस्य च दीर्घो भवति पञ्चसु धिवाजितेषु शौ च परे ।
 महान् । महंतौ । महान्तः । हे महन् । महंतौ । महतः । महता ।
 महद्भ्याम् । महद्भिः । इत्यादि ॥

तकारांत उकारानुबन्धो महच्छब्दस्तस्य पञ्चसु विशेषः । मह पृजायाम् (द्रुहिम-
 हिपृषिभ्यः शतृ) एभ्यः शतृप्रत्ययो भवति । ऋकारानुबन्धित्वं तु चित्यम् । महते इति
 महत् । कार्यार्थमुच्चरितस्य वर्णस्यानुबन्धः इति संज्ञा । यथा-उच्चरितप्रवृत्तिनो
 ह्यनुबन्धाः । सूत्रम् (व्रितः०) उश्च ऋश्च वृ इत् यस्य स व्रित् तस्य व्रित् १-१ (ह्रस्वः ।
 स्वर० (स्रो०) नुम् १-१ (ह्रस्वः । ह्रस्वे । उ ओ) सिद्धम् । उकारानुबन्धस्य

वतुप्रत्ययादेः ऋकारानुबन्धस्य शतृप्रत्ययादेः नुमागमो भवति पुंसि पुँल्लिङ्गे पंचमु वचनेषु परेषु शौ च इति नपुंसके जश्शतोः स्थाने जाते शौ परे । अनेन पंचमु स्वादिषु तकारात् पूर्व न । सूत्रम् (न्सम्महतोऽधौ दीर्घः शौ च) न् च अप् च महच्च न्सम्महत्तस्य ६-१ । स्वर० । न्सम् अत्रे महत् (जमे जमा वा) पस्य मः । स्वर० । न धिः अधिस्तेस्मिन् अधौ ७-१ (डेरौ०) टिलोपः । स्व० (अतो० । उ ओ । एदो०) दीर्घ १-१ (स्रो०) शि ७-१ (डेरौ०) टिलोपः । स्वर० । च १-१ (अव्य०) पंचपदम् । न्संतस्येति सुहितमशब्दं विहाय नुमागमसहितसकारांतस्य तथा अप्रशब्दस्य जलशचिनो नित्यं बहुवचनांतस्य तथा महत्तशब्दस्य उकारानुबन्धस्य पुंसि पंचसु वचनेषु धिर्वाजितेषु नपुंसके शौ च दीर्घो भवति । हस्व-दीर्घप्लुता विधीयमानाः स्वस्थाने भवतीति न्सादीनां व्यंजनसन्निकृष्टस्य स्वरस्य दीर्घो भवतीत्यर्थः । अप्रशब्दो बहुत्व एव । तत्र असमासांतस्य जसि दीर्घो नान्यत्र । समासांतस्य पंचस्वेव इयं विवक्षा । तथा शोभना आपो यत्र स स्वाप् देशः । स्वाप्-स्वाच् । स्वापौ । स्वापः । स्वापम् । स्वापौ । इति नपुंसके शौ स्वापि । सरांसि । इति अनेन धिर्वाजितेषु पंचसु दीर्घः । धौ तु नुमागम एव न दीर्घः । (हसे० । संयोगांतस्य०) इति सौ धौ च तकारस्य लोपः । शोपेषु (नश्चापदाति ससे) शसादौ । स्वर० । भकारादौ (ज्ञवे जवाः) स्वर० । शोपं सुगमम् ॥

उकारानुबन्धो भवच्छब्दः । अत्वसोः सौ ॥ अत्वंतस्यासन्तस्य च दीर्घो भवति धिर्वाजिते सौ च परे । भवान् । भवतौ । भवंतः । हे भवन् । भवन्तम् । भवंतौ । भवतः । भवता । भवद्भ्याम् । भवद्भिरित्यादि । ऋकारानुबन्धः पचतृशब्दः । तस्य नुमागम एव न दीर्घो भवति । पचन् । पचंतौ । पचंतः । पचंतम् । पचंतौ । पचतः । पचता । पचद्भ्यामित्यादि । एवम् ऋकारानुबन्धो भवत्तृशब्दः ॥

उकारानुबन्धो भवत्तृशब्दः । भा दीप्तौ । भातेर्भवतुः । यतः 'भातेस्तु भवतुः परः । भवान् पूज्ये युष्मदर्थे' । इति । तस्य पंचसु (त्रितो नुम्) इति नुमागमः । सूत्रम् । (अत्वसोः सौ) अतुश्च अम् च अत्वसौ तयोः अत्वसोः ६-२ । स्व० (स्रो०) सि-७-१ (डेरौ०) सिद्धम् । अत्वंतस्येति उकारानुबन्धस्य असंतस्येति नुमागमसहितस्या-ऽसंतस्य शब्दस्य धिर्वाजिते सौ परे दीर्घो भवति । अनेन सौ दीर्घो भवति न धौ धिर्वाजित इति विशेषणात् धौ (हसे० । संयोगांतस्य०) हे भवन् । पसे हे भोः । अन्यत्र (नश्चाप०) स्वरादौ । स्वर० । भकारादौ (ज्ञवे जवाः) शोपं मुकम् । एवम् अशोवत्चक्रीवत् कर्त्ती-पत्तृशब्दाः । ऋकारानुबन्धो भवत्तृशब्दः । मू । (शतृशानौ तित्तेवत्क्रियायाम्) इति शतृ-

प्रत्ययः (अष्कर्त्तरि । गुणः । ओ अव्) स्वर० । भवत् (सुपि च) इति तस्य (त्रितो नुम्) इति नुमागमे कृते एव स्यात् । परम् अत्वन्ताभावात् (अत्वसोः सौ) इति दीर्घत्वं न । शेषं मुगमम् । एवं पचत् शब्दोपिरित् ऋकारानुबन्ध इत्यर्थः । एवम् अन्येपि शतृप्रत्ययांता ऋकारानुबन्धा ज्ञेया इति तांताः । कपांता अप्रसिद्धाः ॥

शकारांतो विश्वशब्दः (छशपराजादेः पः) इति पत्वम् (पोडः) इति ढत्वं च (वावसाने) चपा जवाश्च । विट्-विड् । विशौ । विशः ।

इत्यादि।पकारान्तः पप्शब्दः नित्यं बहुवचनांतस्त्रिषु स्वरूपः (जश्शमो-
लुंक् । पो डः । (वावसाने) पट्-पड् । पड्भिः । पड्भ्यः २ । (ण्यः) इति

नुट् । पड् नाम् इति स्थिते । ङणः ॥ संख्यासंबन्धिनो ढकारस्य णत्वं भवति नामि परे । पण्णाम् । पट्मु [कचिदपदान्तेऽपि पदांतता-
श्रयणीया] दोषाम् ॥ दोष्मजुप् आशिप् हविष्प्रभृतीनां पकारस्य

रेफो भवति रसे परे पदांते च । दोः । दोषौ । दोषः । दोषम् ।
दोषौ । [शसादौ स्वरे परे नांतता वा वक्तव्या] दोष्णः—दोषः ।

दोष्णा-दोषा । दोर्भ्याम् । दोर्भिः । दोष्णे दोषे । दोर्भ्याम् ।
दोर्भ्यः । दोष्णः—दोषः । दोर्भ्याम् । दोर्भ्यः । दोष्णः—दोषः ।

दोष्णोः—दोषोः । दोष्णाम्-दोषाम् । दोष्णि-दोषि । दोष्णोः—दोषोः ।
दोर्षु । सजुः । सजुषौ । सजुपः । सजुपम् । सजुषौ । सजुपः ।

[सजुपाशिपो रसे पदांते च दीर्घो वक्तव्यः] ॥

शकारांतो विश्वशब्दस्य (छशपरा०) इति पत्वे कृते (पो डः । वावसाने)
स्वरादौ । स्वर० । सुपि (खसे च०) सम्राजशब्दवत् । विट्-विड् । विशौ ।
विशः इत्यादीनि रूपानि । विट्—प्रनुष्यो वैश्यश्च । इत्यादयः शांतः । पकारांतः
पप्शब्दो नित्यं बहुवचनांतस्त्रिषु लिङ्गेषु सहस्ररूपः (जश्शमोलुंक् । पोडः । वाव-
साने) पट्-पड् । पुनरापि पट्-पड् । भकारादौ (पो डः) इति ढत्वे कृते ।
स्वर० । आभि (ण्यः) इति नुमागमः (पो डः) इति ढत्वम् । पड् नाम् इति
स्थिते सति सूत्रम् (ङ णः) ङ ६-१ (सांके०) ण १-१ (इत्से०) २ ६-१
(सौ०) संख्या० । वृत्तिः वंठया । अनेन नामि पो ढकारस्य णकारः (णभिः
णुः) स्वर० । सुपि (पो डः । खसे च०) ततः ढकारसकारण्यगे (णभिः णुः)
इति प्राप्नो (टोरंत्यात्) इति सूत्रेण (णभिः णुः) इति सस्य पत्नियेयः । ननु
अत्र पदांतताभावात् टोरंत्यादिषु सूत्रं कथं संभवति तत्राह कचिदिति । कचित्प्र-

योगांतरे अपदांतेपि पदांतता आश्रयणीया ग्रहणीया वक्तव्येति भावः । दोष्शब्दो
 भुजार्थवाचकस्तस्य भेदः । सूत्रम् । दोष् ६-३ । स्वर० । एकपदमिदं सूत्रम् । दोष्-
 सजुप् आशिप् हविष् आधुप् सां पिं प्रधनुष्योतिष् प्रभृतिशब्दानां पकारस्थ रसे परे पदांते
 च रेफो भवति सकारस्थाने जातस्य पकारस्येति व्याख्येयम् । अनेन रसे पदांते
 च रेफः । सौ धौ च (हसे० । स्रो०) द्विवचनादौ । स्वर० । दोः । दोपी । दोपः ।
 दोपम् । दोपी । शसादौ तु विशेषः [शसादौ स्वरे परे नांतता वा वक्तव्या]
 अस्यायः । दोष्शब्दस्य शसादौ स्वरे परे नांतत्वं भवति वा विकल्पेन अंते नका-
 रागमो भवतीत्यर्थः । दोष् न् इति स्थिते (ऋन्नो०) स्वर० । दोष्णः—दोपः ।
 दोष्णा । दोपा । भकारादौ (दोपाम्) जल० । दोभ्याम् । दोभिः । यद्वा (दोपाम् ।
 रहाद्यपो० । स्रवे जवाः) स्वर० । दोभ्याम् । दोभिरित्यादि । केचित्तु शसादा-
 वनंतता वा वक्तव्या इत्येवं पठन्ति । स्वरे इति पदं न पठन्ति । तन्मते स्वरादौ
 शसादौ च सर्वत्र विकल्पेन अन्-आगमे कृते स्वरादौ (अलोपः स्वरे । ऋन्नो०)
 स्वर० । द्वितीयपक्षे केवलम् । स्वर० । दोष्णः—दोपः । दोष्णा—दोपा । भका-
 रादौ एकत्र अन्-आगमे कृते । स्वर० (नाम्नो०) दोपभ्याम् । द्वितीये (दोपाम्)
 जल० । दोभ्याम् । एवं दोपभिः—दोभिः । दोपे । स्वर० । दोष्णे । शसादावनंतता ।
 स्वर० । ततः अलोपः । स्वर० (ऋन्नो०) स्वर० दोपभ्याम्—दोभ्याम् । दोपभ्यः-
 दोभ्यः । दोष्णः—दोपः । दोपभ्याम्—दोभ्याम् । दोपभ्यः—दोभ्यः । दोष्णः—
 दोपः । दोष्णोः—दोपोः । दोष्णाम्—दोपाम् (वेङ्योः) दोष्णि—दोपणि—दोपि ।
 दोष्णोः—दोपोः । सुपि अनंतत्वे कृते (नाम्नो०) दोपसु । पक्षे (दोपाम्) इति
 रत्वे (किला०) दोषु । केचित्तु (दोपाम् । स्रो० । विसर्ज०) दोषु इत्यपि साध-
 यन्ति । केचित्तु दोःपु इत्यपि पठन्ति ततो ययासंभवं साध्यः । दोष्शब्दः पुंस्त्रीवालिङ्गः
 ङीवे तु । दोः । दोपी । दोपि । जुपी प्रीतिसेवनयोः । जोपणं जुद् मिलन्नं
 प्रीतिः सह तेन वर्त्तते इति सजुर्मित्रम् [सजुपाशिपो रसे पदांते च दीर्घो
 वक्तव्यः] इति केचिन्नेच्छन्ति (दोपाम्) इति रत्वं विधाय (योर्वि हसे) इत्य-
 नैव सिद्धत्वात् । इति पांताः ॥

सकारांतः पुंश्चाब्दः । पुंसोऽसुङ् । पुंश्चाब्दस्य पंचसु परेषु असु-
 ङादेशो भवति । ङकारोत्यादेशार्थः । उकारो नुम्विधानार्थः
 (स्वरे मः) पुम्स् सि इति स्थिते (विवो नुम्) इति नुमागमः
 (न्सम्महतोऽथौ दीर्घः शौ च) (संयोगांतस्य लोपः) (हसे०)
 इति सेर्लोपः संयोगांतस्य लोपः । पुमान् । पुमांसौ । पुमांसः । हे
 पुम् । पुमांसम् । पुमांसौ । पुंसः । पुंसा । पुंभ्याम् । पुंभिः ॥

सकारांतः पुंसशब्दः । पुनातीति पुमान् (पुनातेः सुप्र नुम् च) इति सुप्प्रत्ययो नुमागमश्च । प्रादेर्ह्रस्वः । अयवा (पातेर्हुमसुरिभन्) इति हुम्प्रत्ययः । डित्वा-
टिलोपः । पुम्शब्दस्य पंचसु विशेषः । सूत्रम् (पुंसोऽसुङ्) पुंम् ६-१ स्वर०
(स्रो०) असुङ् १-१ (ह्रस्व० । अतोत्युः । उ ओ । एदो०) पुम्शब्दस्य पंचसु
स्यादिषु परेषु असुङ् इत्ययमादेशो भवति । उकारोत्पादेशार्थः । उकार उच्चार-
णार्थः । अनेनांत्यस्य सकारस्य अस् इत्यादेशः । पुम्स् इति स्थिते (त्रिनो नुम्)
इति नुमागमः । पंचसु (न्सम्महत्तः०) इति धिवर्जमन्यत्र दीर्घः । सौ धौ च
(ह्रस्व०) इति सिलोपः । (संयोगांतस्य०) इति सलोपः । अग्रे द्वितीयाद्वित्वं
यावत् (नश्चा०) स्व० । पुमान् । पुमांसौ । पुमांसः । हे पुमन् । हे पुमांसौ । हे
पुमांसः । पुमांसम् । पुमांसौ । शमादौ (नश्चा०) स्व० । पुंसः । पुंसा । भकारादौ
(संयोगांतस्य० । नश्चा०) एवं सुपि (संयोगां० नश्चा०) पुंसु ॥

असंभवे पुंसः कक्सौ ॥ असंभवेयै वाच्ये सति पुंसशब्दस्य कगा-
गमो भवति सुपि परे । (स्कोराद्योश्च) इति सकारलोपः । कपसं-
योगे क्षः । पुंक्षु । एवम् विद्वान् । विद्वांसौ । विद्वांसः । हे विद्वन् ।
विद्वांसम् । विद्वांसौ । वसोर्व उः ॥ वसोः संबंधी वकार उत्वं प्राप्नो-
ति शप्तादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च । विदुषः । विदुषा ।
(वसां रसे) विद्वद्भ्याम् । विद्वद्भिः । विद्वत्सु । इत्यादि ॥

अथ रूपांतरं साधयति । असंभवे वैदिकप्रयोगे । असंभवो नाम वेदांतिकवेद्यस्या
त्मनो बहुत्वाऽसंभवः । न विद्यते आत्मनो ब्रह्मणो बहुत्वसंभवो यत्रासौ असंभवः ।
कुतः । “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म । नेह नानास्ति किंचन” इति वेदांतशान्नेन वेद्यस्य
ज्ञेयस्य आत्मनो बहुत्वाऽसंभवः । अयवा नास्ति संभवो बुद्धेः सूत्रादेशं यत्र सोऽसं-
भवस्तस्मिन् वाच्ये सति पुंसशब्दस्य सौ इति सुपि परे कगागमो भवति । अनेन
पुंम् अग्रे कर्तुः । कित्वादन्ते (स्कोराद्योश्च) इति सलोपः । (किला०) कपसंयोगे
क्षः । पुंक्षु । इति सिद्धम् । परमपुरुषे पुंक्षु वैदिकप्रयोगोऽयं लौकिकेषु पुरुषेषु पुंक्षु ।
विद्वन्शब्दस्य पंचसु पुंसवत् (त्रिनो नुम् । न्सम्महत्तो धौ दीर्घः० । संयो०)
विद्वान् । विद्वांसौ । विद्वांसः । हे विद्वन् । विद्वांसम् । विद्वांसौ । शप्तादौ तु विशेषः ।
सूत्रम् (वसोर्व उः) वसु ६-१ (टिति । टस्य । स्रो०) व १-१ (स्रो० ।
नामि०) जल० । उ १-१ । (आदने०) वमोरिति कमुकानौ णनेवत् (विदेर्वा
वसुः) इत्यादिसूनोत्पन्नो यो वसुप्रत्ययस्तस्य संबंधी वकारः सस्वरः उत्वं प्राप्नोति
शप्तादौ स्वरे तद्धिते यप्रत्यये परे ईपि ईकारे च परे । तद्धिते बहुवच्यम् । ईपि च

उशनस्शब्दस्य विशेषः । उशनसाम् ॥ उशनस् पुरुदंसस् अनेहन्
इत्येतेषां सेरधेर्डा भवति । ढकारट्टिलोपार्थः । उशना । उशनसौ ।
उशनसः । उशनसम् । उशनसौ । उशनसः [उशनसो धौ सांतता
नांतता अदंतता च वक्तव्या] हे उशनः—हे उशनन्—हे उशन । हे
उशनसौ । हे उशनसः ॥

उशनसादीनां सौ विशेषः । सूत्रम् (उशनसाम्)उशनम् ६-३ । स्व० । उशनम्
पुरुदंसम् अनेहन् इत्येतेषां शब्दानां धिवर्जितस्य सेर्डा भवति । अनेन सेर्डा । ढकाराट्टि-
लोपार्थः (ङिति टेः) इति ट्टिलोपः । स्वर० । शेषं द्विगदादीं सुवचम्बत् । उशनसौ ।
धौ विशेषमाह । [उशनसो धौ०] इति उशनसशब्दस्य धिविषय नान्तता अंत्यम-
कारस्य नकारः अदंतता अकारांतता च सकारस्य लोपो भवतीत्यर्थः । चकारात्
तृतीये तु सांत एव तिष्ठतीति धौ रूपत्रयम् । यतः " संवोधने तृशनसस्त्रिरूपम् "
इति । एकत्र (इसे० । सौ०) द्वितीयरूपे सस्य नः (इसे०) तृतीये तु अदंतता
वक्तव्येति सलोपः (समाना०) इति घेलोपः । हे उशनः— हे उशनन्—हे उशन इति
ज्ञेयम् । उशनम् भ्याम् । इत्यत्र (सौ० । इवे । उ औ) उशनोभ्याम् । उशनो-
भिरित्यादि । उशना शुक्रः । एवं पुरुदंसम्—अनेहन्स्मृतयः । पुरुदंसा । पुरुदंसर्मा ।
पुरुदंसतः । पुरुदंसा इन्द्रः । अनेहा । अनेहसौ । अनेहसः । इत्यादि । अनेहा
कालः वर्षमासादनादिः ॥

अदस्शब्दस्य भेदः (त्यदादेष्टेरः स्पादौ) इति सर्वत्राकारः । अदस्
सिइति स्थिते । सौ सः ॥सौपरे अदसो दकारः सौ भवति।सेरी॥
अदसः सेरीकारादेशो भवति । असौ । द्विवचने अद औ इति स्थिते
दस्य मः ।मादू ॥ उश्च ऊश्च ऊ ।अदसौ मकारात्परस्य ह्रस्वस्य
ह्रस्व उकारो भवति दीर्घस्य च दीर्घ ऊकारो भवति । अमू । बहुव-
चने सर्वादित्वात् (जसी।अ इ ए)अमेइति स्थिते । एरी बहुत्वे ॥
बहुत्वे सत्यदस एकारस्य ईकारादेशो भवति।अमी । अमुम् । अमू ।
अमून् । तृतीयादौ मत्ते उत्त्वे च कृते (यानास्त्रियाम्)अमुना।द्विवचने
(अद्रि) इत्यात्वं पश्चादुकारः ॥ अमूच्याम् । अमीभिः।अमुष्यं ।
अमूच्याम् । अमीभ्यः । अमुष्मात् । अमूच्याम् ।अमीभ्यः।अमुष्य ।
ओसि एत्वे कृते अयादेशो च कृते पश्चादुकारः । अमुषोः । अमी-

पाम् । अमुष्मिन् । अमुयोः । अमीषु । (सामान्ये अदसः कः स्यादिवच्च) अमुकः । अमुकौ । अमुके । पुँल्लिङ्गे सर्ववत् ॥ ॥ इति हसांत-पुँल्लिङ्गप्रक्रिया ॥

अदसशब्दस्य सकारांतस्यापि विशेषः । तस्य (त्यदादेष्टेः०) सर्वत्राकारे कृते अद सि इति स्थिते । सूत्रम् (सौ सः) सि ७-१ (डेरौ०) टिलोपः । स १-१ (सौ०) अदसो दकारस्य सौ परे सो भवति । अनेन दस्य सः । अस इति स्थिते सूत्रम् । सि ६-१ (डिति । डस्य । सौ०) औ १-१ । साके० (नामिनो रः) स्वर० । अदसः सवधिनः सेः औकारो भवति । अनेन सिस्थाने औ (ओ औ औ) असौ इति सिद्धम् । द्विवचनादौ (त्यदादेष्टेः०) इति सर्वत्राकारे कृते (दस्य मः) अम औ इति स्थिते (ओ औ औ) सूत्रम् । (माटू) म ५-१ (डसिरत् । सवर्णे०) उश्च ऊश्च ऊ १-१ । साके० (चपा अवे०) सिद्धम् । अदसो मकारात्परस्य ह्रस्वस्य स्वरस्य ह्रस्व उकारो भवति दीर्घस्य च दीर्घ ऊकारो भवति । अनेन अमौ इत्यस्य औकारस्य दीर्घत्वादुकारः । अत्र पूर्वं विभक्तिकार्यं पश्चात् (माटू) । टास्थाने तु पूर्वं (माटू) पश्चाद्विभक्तिकायमिति विवेकः । । अम् । बहुवचने सर्वादित्वात् (जसी । अ इ ए) अमे इति स्थिते । सूत्रम् । (एरी०) ए ६-१ (सौ०) ई १-१ । साके० (नामि०) स्व० । बहुत्वे ७-१ (अ इ ए) बहुत्वे बहुवचने सति अदसशब्दस्य मकारात्परस्य एकारस्य ईकारो भवति । अनेन एकारस्य ईकारः । अमी । मकारात्परस्येति चेन्न व्याक्रियते तदा । अमुकः । अमुकौ । अमुके । इति न सिद्ध्यति । अमि (अम्श० । माटू०) इति अकारस्य उकारः । अमुम् इति सिद्धम् । द्विवचनं प्रथमाद्विवचनवत् । बहुत्वे (अम्श० । सोनः पुंसः । शसि । माटू) । अमुन् इति सिद्धम् । टाविषये (माटू) अस्य टः । अमु । ततः (टा नास्त्रियाम्) अमुना । द्विवचने (अट्टि) इत्यात्वम् । पश्चात् (माटू) इत्याकारस्य दीर्घत्वादुकारः । अमूयामिति सिद्धम् । एवं चतुर्थीपचमीद्वित्वेपि तृतायावहुवचने (भिम-भिम्) इति वचनात् (ए स्मि बहुत्वे । एरी बहुत्वे) अमीभिः । एव ४-३ । ५-३ चतुर्थ्येकवचने (सर्वादेः स्मद । माटू । किला० । ए ऐ ऐ) अमुष्मै । पचम्येकवचने (टगिरत् । अतः) इति स्मडागमः (सवर्णे० । माटू । किला०) अमुष्मात् पष्ठ्येकवचने (डस्स्य । माटू । णि०) अमुष्य ६-२ । ७-२ । ओसि अकास्य एकाः (ए अय । माटू) स्वर० । अमुयोः । आमि (मुडाम । ए स्मि० । एरी बहुत्वे । किला०) अमीषाम् । ७-१ (डि स्मिन् । माटू । किला०) अमुष्मिन् । मुपि (ए स्मि० । एरी बहुत्वे । णि०) अमीषु । त्यदादित्वाद्धेरभावः । संज्ञानं न भवतीत्ययं । पुनर्विशेषमाह । सामान्य इति सामान्येऽथ विशेषक्यने अज्ञानाययं अदस-

शब्दस्य कः प्रत्ययो भवति । स च स्यादिवत् ज्ञेयः । स्यादौ परे सति यत्कार्यं भवति तत्कार्यं कप्रत्यये परे भवतीत्यर्थः । तेन (त्यदा० । दस्य मः । मादृ) इति भवति । स्यादिवच्चेति चकारात्प्रथमकवचने असकौ इत्यपि रूपमपि भवति । पुंसि स्त्रियां च अदसः कप्रत्ययः । स्यादिवच्चात् (त्यदादेष्टेरः स्यादौ । दस्य मः । मादृ) अमुक इति सिद्धम् । ततः स्यादयः । प्रक्रिया सर्वशब्दवत् ॥

इति हसांतपुंलिङ्गसाधनम् ।

अथ हसांताः स्त्रीलिङ्गाः १०.

हकारांत उपानहशब्दः । नहो धः ॥ नहो हकारस्य धकारादेशो भवति धातोर्ज्ञेते परे नाम्नश्च रसे पदांते च (वावसाने) इति तत्त्वं दत्त्वं च । उपानत्-उपानद् । उपानहौ । उपानहः । हे उपानत्-हे उपानद् । हे उपानहौ । हे उपानहः । उपानहम् । उपानहौ । उपानहः । उपानहा । उपानद्भ्याम् । उपानद्भिः । इत्यादि ॥

अथ हसांतस्त्रीलिङ्गे किञ्चिच्छब्दसाधनं लिख्यते । हकारांतः उपानहशब्दः पादप्राणार्थवाचकः । तस्य स्वरादौ । स्वर० (हो ढः) इति दत्वप्राप्तां तदपवादार्थं रसे पदांते च विशेषमाह । सूत्रम् । (नहो०) नद् ढ-? । स्व० (सो० । ह्ये । उ ओ) घ १-१ (सो०) सिद्धम् । वृत्तिः कंठ्या । अनेन रसे पदांते च हस्य धः । सौ धौ च धत्वे फृते (हसे० । वावसाने) धकारस्य वा तकारदकारौ । भकारादौ । (नहो धः । ज्ञेते ज०) घस्य दः । स्वर० । मुषि (नहो धः । रसे०) धस्य तः । स्व० । शेषं कंठ्यम् । गीघुरुप्रभृतयः पुंलिङ्गवत् ज्ञेयाः । उष्णिग्-उष्णिग् । उष्णिग् । उत् ऊर्ध्वं त्रिह्यति क्षातीति वा उष्णिक्-यवागूः (दिशाम्) इति कन्वम् । इति हसांताः । यकारांता अप्रसिद्धाः ॥

वकारांतो दिव्शब्दः । दिव् औ ॥ दिव्शब्दस्य औकारादेशो भवति सौ परे । यौः । दिवौ । दिवः । दिव् अम् इति स्थिते । वामि ॥ दिवो वकारस्य अमि परं वा आ भवति । याम्-दिवम् । दिवौ । दिवः । दिवा (ऊ रसे) दिवो वकारस्य उकारो भवति रमे परे । युज्याम् । युभिः । दिवे । युज्याम् । युज्यः । इत्यादि ॥

यकारांतो दिव्शब्दः स्वर्ग-आकाशादवाचकः । तस्य नामगंतायां स्यादयः । दिव् म् इति स्थिते । सूत्रम् । दिव् ढ-? । स्वर० (म्यो०) औ १-१ मांते० ।

(आद्रे०) अत्र 'आ सौ' हति सूनात् 'सौ' इत्यनुवर्तते । दिव इति पष्ठ्या निर्दिष्टत्वा-
द्विगुशब्दमंत्रविनो वकारस्य औकारो भवति सौ परे । अनेन सौ धौ च वस्य औकारः
(इ य०) स्व० (सो०) धौः । एवं हे धौः । वर्णविधौ नेदमिति यदादेशस्तद्व-
चतीति सिलोपो न । द्वित्वे बहुत्वे च । स्व० । अमि विशेषः । सूत्रम् (वामि) वा
३-१ (अव्य०) अम् ७-१ । स्वर० (सवर्णे०) आ १-१ । साके० (इ यं०)
त्रिपदम् । दिवो वकारस्य अमि परे वा आत्वं भवति । अनेन अम्विषये वकारस्य
आकारः (इ यं स्वरे) स्वर० । याम्-पक्षे दिवम् । अग्रे स्वरादौ सर्वत्र । स्वर० ।
हसादौ तु विशेषः । सूत्रम् । उ १-१ साके० । रसे ७-१ (अ इ ए) दिवो वका-
रस्य रसे परे उकारो भवति । यद्वा (ऊ रसे) उ १-१ । उ ७-१ । रसे ७-१ ।
इति त्रिपदं सूत्रं पठंति । तेन रसे परे उवर्णेऽपि परे उकारो भवति । यथा द्युपितः
दिवि ऊपितः द्युपितः । एवं दिवम् ऊर्णांति आच्छादयतीति द्युर्णुत् । अनेन भका-
रादौ सुपि च वस्य उकारः (इ यं स्वरे) सुपि (ऊ रसे) ततः (किलात्पः
सः०) इति वांताः ॥

रकारांतश्चतुर्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । त्रिचतुरोः स्त्रियां
तिसृचतसृचत् ॥ स्त्रियां वर्तमानयोस्त्रिचतुरशब्दयोस्तिसृ चतसृ इत्ये-
तावादेशौ भवतः स्यादौ विभक्तौ परतः ऋकारश्च ऋकारवत् । ततः
(स्तुरार्) इत्यादिसूत्रैः ऋदंतशब्दकार्यं न भवति । किं तु (ऋ
रम्) भवति । तिस्रः । तिस्रः । चतस्रः । चतस्रः । तिसृभिः ।
चतसृभिः । तिसृभ्यः २ । चतसृभ्यः २ । न तिसृ चतसृ नामि
दीर्घत्वम् ॥ तिसृचतसृ इत्येतयोर्दीर्घो न भवति नामि परे छंदसि
वा । तिसृणाम् । चतसृणाम् । छन्दसितु वा भवति । तिसृणाम् ।
चतसृणाम् । तिसृषु । चतसृषु ॥

गैकांतश्चतुर्शब्दो नित्यं बहुवचनांतस्तस्य च स्त्रियां विशेषः । सूत्रम् (त्रिच०)
त्रिश्च चतुश्च त्रिचतुरी तयोः ६-२ । स्वरे० (सो०) सी ७-१ (म्रियां योः)
म्रीभ्योः । (टितामट) स्व० (सव०) तिसृ च चतसृ च तिसृचतसृ १-२
साके० । ऋवत् १-१ (अव्य० । सवर्णे०) सिद्धमिदं सूत्रम् । स्त्रियां वर्तमानौ यौ
त्रिचतुर्शब्दौ तयोर्मित्स्त्रचतसृ इत्येतावादेशौ क्रमात् भवतः । त्रिगुशब्दस्य तिसृ चतु-
रशब्दस्य चतस्र ऋकारश्च ऋकारवत् ऋकारेण तुल्यो ह्येषः । ततो दीर्घत्वाज्जसि
(स्तुगार) इति सूत्रेण आर न भवति (पंचमु) इत्यर् । जसि (अग्ग०) इत्य-

कारलोपो न । सप्तस्वपि बहुवचनेषु त्रिशब्दस्य तिस्र आदेशः चतुरशब्दस्य चतस्र ।
जसि शसि च (ऋ रम्) स्वर० (सो०) आभि नुडागमे कृते विशेषः । सूत्रम् । न
१-१ (अव्य०) नाम् ७-१ । स्व० । दीर्घः १-१ (सो०) तिस्र चतस्र ६-२ ।
सांके० । छंदसि ७-१ । वा ३-१ तिस्रचतस्र इत्येतयोरिति । स्त्रीलिङ्गे वर्तमानयो-
स्त्रिचतुरशब्दयोर्नाभि परे दीर्घो न भवति । छंदसि तु वा भवति । वेदे तु तिस्र-
णाम्-तिसृणाम् । चतस्रणाम्-चतसृणाम् । इति द्वे रूपे भवतः । अन्यथा तिसृणाम् ।
चतसृणामित्येव । सुपि (किला०) ॥

गिरशब्दस्य भेदः । यत्रोर्वि ह्रस्वे ॥ धातोरिकारोकारयोर्दीर्घो भवति
रेफवकारयोर्ह्रस्वपरयोः पदान्ते च । गीः । गिरौ । गिरः । हे गीः ।
गिरम् । गिरौ । गिरः । गिरा । गीर्भ्याम् । गीर्भिः । गीर्षु । पूः ।
पुरौ । पुरः । हे पूः । धूः । धुरौ । धुरः । हे धूः । धकारांतः समि-
ध्शब्दः (वावसाने) समित्-समिद् । समिधौ । समिधः । हे समि-
त-हे समिद् । समिधम् । समिधौ । समिधः । समिधा । समि-
ध्याम् इत्यादि । भकारांतः ककुभ्शब्दः (वावसाने) ककुप्-
ककुम् । ककुभौ । ककुभः । ककुभम् । ककुभौ । ककुभः ।
ककुभा । ककुब्भ्याम् । हे ककुप्-हे ककुब् । इत्यादि ॥

रेफांतो गिरशब्दः गिरत्यनयेति गीः । गीर्वाणी सरस्वती चणू निगरणे । किप्प-
त्ययः । किपः सर्वापहारी लोषः (ऋत इर) इति गिर इति जातम् । तस्य स्वरादौ
मर्वत्र । स्व० । ह्रसादौ तु विशेषः । सूत्रम् (य्वो०) इश्च उश्च य्वौ तयोः य्वोः
६-२ (इ यं० । उ वम्) । स्व० (सो०) र्च व् च र्च तस्मिन् वि ७-१ । स्व० । पश्चात्
(नामि० । रिलोपो दीर्घः०) ह्रस्वे ७-१ (अ इ ए) धातुसंबन्धिनोरिकारोकारयो-
र्दीर्घो भवति रेफवकारयोः परयोः सतोः । किंविशिष्टयोः रेफवकारयोः ह्रस्वपरयोः
ह्रस्वः परो अग्रे वर्तमानो याभ्यां तौ ह्रस्वपरी तयोः । अनेन ह्रसादौ दीर्घः । गि इत्यस्य
गी (ह्रस्वे० । सो०) गीः । गिरौ । गिरः । हे गीः । गीर्भ्याम् । गीर्भिः ।
गीर्भ्यः २ । गीर्षु इत्यादिरूपमवसेयम् । शेषं कण्ठ्यम् । एवं पुरधुरादयः । उका-
रस्य दीर्घत्वे ऊकारः । शेषं गिर-शब्दवत् । पूः । पुरौ । पुरः । पुरम् । पुरौ ।
पुरः । पुरा । पूभ्याम् । पूभिः । इत्यादि । एवम् । धूः । धुरौ । धुरः । इत्यादि ।
धकारांतः समिध्शब्दः इधनार्थवाचकः । तस्य सौ धौ च (ह्रस्वे०) इति सिलोपे
कृते (वावसाने) धस्य वा तकारदकारी । समित्-समिद् । भकारादौ (श्रुते
जवाः) धस्य दः । स्व० । सुपि (खस्ते०) धस्य वः । स्व० । समित्सु । शेषं
मुकारम् । एवं वीरुच धुच् कृध् शब्दाः । भकारांतः ककुभ्शब्दः दिग्वाचकस्त्वस्य
समिध्शब्दवत् प्रक्रिया । न वरम् (वावसाने) इति जघत्वे वः चपत्वे तु पः ।

ककुप्-ककुब् । ककुब्भ्याम् । (श्वे जवाः) ककुप्सु (खसे०) इत्यादि । जका-
रांतः स्रजशब्दः पुष्पमालावाचकः । (दिशाम्) इति कत्वम् । स्रक्-स्रग् । स्रजौ ।
स्रजः । एवम् । रुक्-रुग् । रुजौ । रुजः । भकारादौ (श्वे जवाः) स्रग्भ्याम् ।
स्रग्भिः । सुपि (दिशाम्) इति कत्वम् (खसे० । किला०) (कप०) स्रक्षु ।
दकारांताः शरद्वसंविद्वसंपद् आपद्विपद्वपरिषद्वप्रतिपद्वसंसद्वमुद्वभृतयः ॥

दकारांताः त्यद्वत्तद्व्यद्वत् शब्दाः (तः) (त्यदादेष्टेरः स्यादौ)
इति सर्वत्राकारः (आवतः स्त्रियाम्) पकारः सिलोपार्थः (सवर्णे
दीर्घः सह) इति दीर्घे कृते स्त्रीलिङ्गसर्वशब्दस्येव रूपं ज्ञेयम् । स्या ।
त्ये । त्याः । त्याम् । त्ये । त्याः । त्यया । त्याभ्याम् । त्याभिः ।
त्यस्यै । त्याभ्याम् । त्याभ्यः । इत्यादि । सा । ते । ताः । या । ये ।
याः । एपा । एते । एताः । अन्वादेशोऽएताम्-एनाम् । एते-एने ।
एताः-एनाः । एतया-एनया । एतयोः-एनयोः । एवं किम् ।
का । के । काः । इयं स्त्रियाम् ॥ इदम् शब्दस्य स्त्रियामियं भवति
सौ परे सिसहितस्य । इयम् । इमे । इमाः । इमाम्-एनाम् । इमे ।
इमाः । अनया । आभ्याम् । आभिः । अस्यै । आभ्याम् ।
आभ्यः । अस्याः । आभ्याम् । आभ्यः । अस्याः । अनयोः ।
आसाम् । अस्याम् । अनयोः । आसु ॥

त्यदादीनां विशेषः । दकारांतास्त्यद्वत्तद्व्यद्वत् एतद्वशब्दास्तेषाम् (त्यदादेष्टे०) इत्य-
कारे कृते (आवतः स्त्रियाम्) इति सूत्रेण आपत्ययः । आप् इति पकारः
(आपः) इति सूत्रेण सिलोपार्थः । ततः (सवर्णे०) इति दीर्घे कृते सिविपपे
(तः) इति तस्य सः । साधना सर्वशब्दवत् । स्या । त्ये । त्याः । एवं तद् । सा
(आपः) ते (औरी) ताः (सवर्णे० । स्त्रो०) ताम् (सवर्णे०) ते (औरी)
ताः (सवर्णे० । स्त्रो०) तया (दौसोरे । ए अय्) ताभ्याम् । ताभिः । तस्यै
(डितां यद् । यटोच्च) इति सुट्पूर्वस्य आपः अकारः । स्वर० (ए ऐ ऐ)
ताभ्याम् । ताभ्यः । तस्याः ५-१ (डितां यद् । यटोच्च) इति सुट् ६-१ । डितां
यद् । यटो०) तयोः (दौसोरे । ए अय्) स्वर० । तासाम् (सुडामः)
स्वर० । तस्याम् (आम्डेः । डितां यद् । यटोच्च) स्वर० । तयोः । तासु ।
त्यदादिवात्संविधनाभावः । एवम् या । ये । याः । एतद्वशब्दस्य एनादेशादिकं
पुंशत् (तः । किला०) एपा । एते । एताः [इदमेतदोरन्वादेशो द्वितीयादौ-
स्त्वेनो वा वक्तव्यः] एताम्-एनाम् । एते-एने । एताः-एनाः । एतया-एनया ।

एतयोः—एनयोः । इति विशेषः । इत्यादि ज्ञेयम् । एवं मकारांतः किमृशब्दोऽपि
सर्वाशब्दवत् (त्यदादेष्टेरः स्यादौ) (आवतः स्त्रियाम्) का । के । काः । इदमृशब्दस्य
सौ विशेषः । इदम् १-१ सूत्रम् । इयम् १-१ (ह्रस्वे०) स्त्री ७-१ (स्त्रिया योः ।
स्त्रीभ्रुवोः । डिता यद्) स्वर० (सवर्णे०) द्विपदम् । इदम् शब्दस्य स्त्रीलिङ्गे सौ
परे इयम् आदेशो भवति गुरुत्वात्सर्वस्य । अनेन । इयम् (ह्रस्वे०) इयम् । इमे ।
इमाः । अये द्वितीयावद्भुत्व यावत् । त्यदादेष्टेरत्वे कृते (दस्य मः) इति मत्वे कृते
(आवतः स्त्रियाम् । सवर्णे०) गंगाशब्दवत् । तृतीयादौ (त्यदादेष्टेः०) इति
सर्वत्र अकारः टाविषये ओसि च (अनटौ०) इति अनादेशे कृते (आवतः स्त्रियाम् ।
दौसोरे । ए अय्) स्व० । अनया । अनयोः । भकारादौ सुपि च (स्भ्यः)
इति अकारे कृते (आवतः स्त्रियाम्) आभ्यम् । आभिः । डेडसिडसाडेपु (आवतः
स्त्रियाम् । डिता यद् । यटोच्च । स्भ्यः) अस्यै । अस्याः । सप्तम्येकवचने (जानतः
स्त्रियाम् । आम् डे । डिता यद् । यटोच्च । स्भ्यः) स्वरहीन० । अस्थाम् । आमि
(सुडामः । स्भ्यः । आवतः०) स्व० । आताम् । शेषं सुगमम् ॥

चकारांतः त्वच्चाब्दः (चोः कुः) इति कत्वम् । त्वक्—त्वग् ।

त्वचौ । त्वचः । त्वचम् । त्वचौ । त्वचः । त्वचा । त्वग्न्याम् ।

त्वग्भिः । त्वक्षु । इत्यादि । एवम् ऋच्चाच्प्रभृतयः ॥

चकारांतस्त्वच्चाब्दस्तस्य रसे पदाते च (चोः कुः) इति चस्य कः सां धी च
(ह्रस्वे०) इति सिलोपे कृते चस्य कत्वे कृते (बावसाने) इति वा कस्य गकारः ।
पक्षे ककार एव सिध्यति । त्वक्—त्वग् । हे त्वक्—हे त्वग् । भकारादौ तु कत्वे कृते
(ज्ञेये जनाः) कस्य गः । स्व० । त्वग्न्याम् । त्वग्भिरित्यादि । सुपि (चोः कुः ।
क्वि०) कपसंयोगे क्षः । त्वक्षु । स्वरादौ सर्वत्र । स्वर० । त्वचौ । त्वचः । इत्यदि ।
एवम् ऋच्चाच्शुचमृत्तयाऽपि चकाराता ज्ञेयाः । ऋक्—ऋग् । ऋचौ । ऋचः ।
वाक्—वाग् । वाचौ । वाचः । इत्यादि । शुरु—शुग् । शुचौ । शुचः । तकारांता
योपित् सारित् ताडित् विशुत् प्रभृतयः ॥

षकारांतोऽपृशब्दो नित्यं बहुवचनांतः । अप् जस् इति स्थिते (न्सम्भ-
तः०) इति दीर्घः । आपः । द्वितीयाद्बहुवचने पंचस्त्विति विशेषणात्
न दीर्घः । अपः । भि दपाम् ॥ अनादीनां भकारे परे दत्वं भवति ।
अद्रिः । अद्रचः २ । अपाम् । अप्सु ॥

पकारांतः अपृशब्दो नित्यं बहुवचनांतः नित्यं स्त्रीलिङ्गे । अप् अस् इति स्थिते
सति (न्सम्भइतः०) इति दीर्घः । स्वर० (मो०) आपः । शस्ति पचसु इति
विशेषणान्न दीर्घः स्त्रिनु । स्वर० (मो०) अपः । भकारादौ विशेषः । सूत्रम् (भि
दपाम्) म् ७-१ । स्वर० । ह्र १-१ (ह्रस्वे०) अपृह्—३ त्रिपदम् । अनादीना-

मित्युक्तः पाठः । किं तु अप्रशब्दस्य अप्रशब्दसंबन्धिनः पकारस्य स्यादौ भकारे परे दकारो भवति । सूत्रे अपामिति बहुवचनं अप्रशब्दस्य बहुवचनात्वे ज्ञापकम् । अनेन पस्य दः । अद्भिः । अद्भ्यः २ । आाम सुपि च । स्व० । अपाम् । अप्सु ॥

चकारांतो दिशशब्दः । दिशाम् ॥ दिश् दृश् स्पृश् मृश् इत्यादीनां रसे पदांते च कुत्वं भवति । दिक्—दिग् । दिशौ । दिशः । दिशम् । दिशौ । दिशः । दिशा । दिग्भ्याम् । दिक्षु । इत्यादि । पकारांतः त्विपशब्दः । (पो ङः) इति ङत्वम् (वावसाने) इति टकारः । त्विद्—त्विङ् । त्विषौ । त्विपः । हे त्विद्—हे त्विङ् । त्विपम् । त्विषौ । त्विपः । त्विषा । त्विङ्भ्यामित्यादि । आशिपशब्दः सजुपशब्दवत् । आशीः । आशिषौ । आशिपः । इत्यादि । स्त्रीलिङ्गस्य अदसशब्दस्य सौ न विशेषः । द्विवचनादौ तु टेरत्वं मत्वे च कृते अनन्तरम् (आवतः त्रियाम्) इत्याप् दीर्घत्व विभक्तिकार्यम् । पश्चात् (माद्) इति ह्रस्वस्य ह्रस्व उकारः दीर्घस्य दीर्घ ऊकारश्च । असौ । अमू । अमूः । अमूम् । अमू । अमूः । अमुया । अमूभ्याम् । अमूभिः । अमुज्यै । अमूभ्याम् । अमूभ्यः । अमुज्याः । अमूभ्याम् । अमूभ्यः । अमुज्याः । अमुयोः । अमूपाम् । अमुज्याम् । अमुयोः । अमूपु (सामान्ये अदसः कः०) अमुका । अमुके । अमुकाः । इत्यादि स्त्रीलिङ्गे सर्वाशब्दवद्रूपं ज्ञेयम् ॥

इति हसांताः स्त्रीलिङ्गाः ।

शकारांतो दिशशब्दस्तस्य रसे पदांते च विशेषः । सूत्रम् । दिश् ६-३ । स्वर० (सो०) दिशह्रस्पृशमृशऋत्विजृदधृपृस्रजउष्णिह्रं च युजृकुञ्च असृज इत्यादीनां शकारस्य अन्नस्य च रसे पदांते च कुत्वमित्यर्थः । शेष कंठ्यम् । अनेन रसे पदांते च शस्य कः । ततः (वावसाने) दिक्—दिग् । हे दिक्—हे दिग् । दिशौ । दिशः । दिग्भ्याम् (दिशाम् । सूत्रे जवा.) दिक्षु (दिशाम्) इति कत्वम् (किं १०) कपस० । एवम् । दृक्—दृग् । दृशौ । दृशः । मर्मस्पृक्—मर्मस्पृग् । मर्मस्पृशौ । मर्मस्पृशः । ऋत्विक—ऋत्विग् । ऋत्विजौ । ऋत्विजः । इत्यादि । पकारांतस्त्विपशब्दस्तस्य रसे पदांते (पोङः) इति ङत्वम् । सौ धौ च (हसे० । वावसाने) ङकारटकारौ । त्विद्—त्विङ् । हे त्विद्—हे त्विङ् । भकारादौ (पोङः)

१ अथ पो इतिरस्य गृहादप्युच्यते इत्यादि 'दिशाम्' इत्येकम् सूत्रम् ।

स्वर० । त्विङ्भ्यामित्यादि । सुषि । (पो डः । खसे चपा०) डस्य टः । स्वर० ।
 त्विङ्सु । एवं प्रावृष् विमुष् रुष् तृष् शब्दाः । आशिषशब्दः सञ्जुषशब्दवत् ज्ञेयः ।
 (दोषाम्) इति पस्य रः । (सञ्जुपाशिपो रसे पदांते च दीर्घः) स्त्री० । आशीः ।
 स्वरादौ । स्वर० । आशिषौ आशिषः । आशिषम् । आशिषौ । आशिषः । (दोषाम्)
 सञ्जुपाशिपो रसे पदांते च दीर्घः । जल० । आशीर्भ्याम् । आशीःषु । (स्त्री०)
 इत्यादि ज्ञेयम् । सकारांतस्य स्त्रीलिङ्गस्य अदमृशब्दस्य सौ विशेषो न सिविषये ।
 यथा पुँल्लिङ्गे रूपं तथैवात्रापि (त्यदादेष्टेः०) इत्यकारः (आवतः स्त्रियाम् । गौ
 सः । सेरी । ओ औ औ) असाविति सिद्धम् । द्विवचनादौ सर्वत्र ढेस्त्वे कृते
 (दस्य मः) ततः (आवतः स्त्रियाम्) इत्यापि कृते स्त्रीलिङ्गे सर्वाशब्दवत् विभ-
 क्तिकार्ये कृते (औरी । अ इ ण्) पश्चात् (मादू) इति ह्रस्वस्य स्वरस्य ह्रस्व
 उकारः दीर्घस्य स्वरस्य दीर्घ ऊकारः । अमूः । (सवर्णे०) मादू । स्त्री०) अमूम् ।
 अमू । अमूः । अमुया (दौसोरे) अमूभ्याम् । अमूभिः । (मादू) अमुष्यै
 (ङितं यद् । यटोच्च) इति पूर्वस्यापोऽकारः (मादू । कि०) स्वर० (द् पे पे)
 अमूभ्याम् । (मादू) अमूभ्यः (मादू) अमुष्याः । अमूभ्याम् । अमूभ्यः ।
 अमुष्याः । अमुयोः (दौसोरे । ए अय्) स्वर० (मादू) अमूपाम् । (सुद्धामः ।
 मादू । कि०) स्वरहीनं० । अमुष्याम् (आम्डेः । ङितं यद् । यटोच्च) पूर्वस्य
 चापोऽकारः (मादू । किला०) स्व० । अमुषोः (दौसोरे) अमुषु (मादू ।
 किला०) सामान्येऽर्थे वाच्ये सति अदमृशब्दात्कः प्रत्ययो भवति । अमुका ।
 अमुके । अमुकाः । इत्याद्या ज्ञेयाः । सुमनस् अप्तरस् भास् सुवचनमभृतयो ज्ञेयाः ॥
 इति हसांतस्त्रीलिङ्गसाधनम् ।

अथ हसांता नपुंसकलिङ्गाः ११.

अथ हसान्तानपुंसकलिङ्गाः प्रदर्श्यन्ते । रेफांतो वार्शब्दः (नपुंसका-
 त्स्यमोर्लुक्) वाः, वारी, वारि २ । अयम इति विशेषणात् नुम् न
 भवति । वारा । वार्याम् । वार्षिः । वार्षु । इत्यादि । चतुरशब्दो
 नित्यं बहुवचनांतः (चतुराम्शौ च) इत्याम् । चत्वारि २ । इत्यादि ॥

अथ हसांतनपुंसके किंचित्साधनमुच्यते । अथ मुख्यवृत्त्या हकारांतः शब्दो
 नास्ति । गौणत्वे तु सुष्ठु अनङ्गान् यस्य तत् स्वनङ्गस्वनङ्ग १-१ (नपुंसकात्स्यमो-
 र्लुक् । वसां रसे । वावसाने) स्वनङ्गत्-स्वनङ्गद् । स्वनङ्गही । स्वनङ्गाहि (चतुर-
 नङ्गहोराम् शौ च) इत्याम् । पुनरपि । स्वनङ्गत्-स्वनङ्गद् । स्वनङ्गही । स्वनङ्गाहि ।
 एवम् । गोष्ठक्-गोष्ठम् । गोष्ठही । गोष्ठहि । अनुपानत्-अनुपानद् । अनुपानही ।
 अनुपानहि इत्यादि । अथ रेफांतो वार्शब्दस्तस्य (नपुंसकात्स्यमोर्लुक् । स्त्री०)

वाः। हे वाः। द्वित्वे तु (ईमौ) स्व० । वारी । हे वारी । जसि शसि च (जश्शसोः शिः) इति शौ कृते अयम इति विशेषणात् यमप्रत्याहारात्तस्य नुमागमनिषेधान्नु-
मागमो न भवति । तेन स्व० । वारि । हे वारि । पुनरपि द्वितीयायाम् । वाः ।
वारी । वारि । तृतीयादौ स्वरादौ । स्व० । वारा । इसादौ तु । जल० । वाभ्याम् ।
सुपि (क्तिञा०) जल० । वार्षु । इत्यादयः । चतुरशब्दस्य बहुवचनात्तस्य (जश्शसोः
शिः) इतीकारे कृते (चतुराम् शौ च) इत्याम् (उ वम्) स्व० । चत्वारि २ ।
चतुभिः । चतुर्भ्यः।चतुर्भ्यः। आमि (रः संख्यायाः) इति नुडागमः (फूर्नो०) रहाय-
पो०) स्वर० । चतुर्णाम् । सुपि (क्तिञा०) चतुर्षु । शेषं कंठ्यम् । गौणत्वे तु
प्रियाश्चत्वारः पुरुषा यस्य तत् । प्रियचतुः । प्रियचतुरी । प्रियचत्वारि । प्रियाः
चतस्रः स्त्रियो यस्य तत्-प्रियचतस्र । प्रियचतस्रणी । प्रियचतसृणि ॥

नकारांतः अहन्शब्दः । अह्न् । ॥ अहन्शब्दस्य नकारस्य विस-
र्गादेशो भवति रसे पदांते च (स्तोर्विसर्गः) अहः (ईमौ।वेङ्योः)
अह्नी-अहनी, अहानि २ । अह्ना । अहोभ्याम् । अहोभिः।अहे ।
अहोभ्याम् । अहोभ्यः ।अहः।अहोभ्याम् । अहोभ्यः।अहः।अहोः।
अह्नाम् । अह्नि अहनि । अहोः । अहःसु । ब्रह्मन्शब्दस्य रसे
पदांते च नस्य लोपः । ब्रह्म, ब्रह्मणी, ब्रह्माणि ० । ब्रह्मणा । ब्रह्म-
भ्याम् इत्यादि [संबुद्धौ नपुंसके वा नलोपो वाच्यः ।] एवं चर्मन्
वर्मन् पर्वन् प्रभृतयः ॥

नकारांतः अहन्शब्दः । सप्तम् । अहन् ६-१ (अलोपः स्वरे०) स्व० । (स्तो०)
अह प्रकाशगत्योः । अह्नातीति अहः । अजंताहन्शब्दस्य सवाधिनो नकारस्य सकारो
भवति पृथीनिर्दिष्टत्वादत्यस्य रसे पदांते च । अनेन सौ औ च अमि च (नपुंसका
त्स्यमोर्लुक्) इति स्यमोर्लोपे कृते (अहः) इति नकारस्य सकारे कृते (स्तो०)
अहः २ । हे अहः । द्विवचने तु (ईमौ) इतीकारे कृते (वेङ्योः) इति वा
अकारलोपः । स्वर० । अह्नी-अहनी २ । जसश्चमविषये तु (जश्शसोः शिः । नोप-
घायाः) स्वर० । अहानि २ । यमप्रत्याहारात्तत्वाच्च नुम् स्वरादौ सर्वत्र (अलोपः
स्वरे) इति अलोपः । अह्ना । अह्ने । इत्यादि । भकागदौ (अहः) इति नकारस्य सकारः
(स्तो० । इने । उ ओ) अहोभ्याम् । अहोभिरित्यादि । द्विवचने (वेङ्योः) इति वा
(अलोपः स्वरे०) अह्नि-अहनि । सुपि (अहः) इति सः । स्व० । अहस्सु । ब्रह्मन्श-
ब्दस्य (नपुंसकात्स्यमोर्लुक्) इति सौ अमि च ऽस्ते मति (नाम्नो०) इत्यवाधिति
विशेषणात् षी नस्य लोपो न भवति । ब्रह्म । हे ब्रह्मन् । क्षेमद्राचायस्तु-संवो-

अथ दकारांतास्त्यदादयः । तेषां त्यदादीनां स्यमोर्लुकि कृते टेरत्वं न भवति ।
 स्यादौ विभक्तौ परे एव भवति न तु लुकि कृते इति विशेषणात् लुकि न तन्निमि-
 त्तमिति । अत एव (तः) इति सत्त्वमपि न भवति । तत् । द्विवचनादौ (त्यदा-
 दे० । ईमौ । अ इ ए) त्ये, त्यानि २ । तत् (त्यदादे० । जश्श० । नुम० ।
 नोप०) स्व० । तृतीयादौ सर्वत्र (त्यदादे० । टेन) तेन । ताभ्याम् (अद्भि) तैः
 (अ इ ए । ए ऐ ऐ) तस्मै (सर्वादंस्मद् । ए ऐ ऐ) ताभ्याम् (अद्भि)
 तेभ्यः (ए स्मि०) तस्मात् (ङसिगत्) इति स्मडागमः (सवर्णे०) ताभ्याम् ।
 (अद्भि) तेभ्यः (ए स्मि०) तस्य (ङस्स्य) तयोः (ओसि । ए अय्) तेषाम्
 (सुडामः । ए स्मि० । फिला०) स्व० । तस्मिन् (ङि स्मिन्) तयोः (ओसि ।
 ए अय्) तेषु (फि०) त्यदादीनां घेरभावः । एवम् । एतत्-एतद् । एते ।
 एतानि । द्वितीयापाम् [एतदोन्वादेशे०] इत्यस्य प्राप्तौ अमि विषये वक्तव्ये
 विशेषमाह [नपुंसके एतदोन्वादेशे अमि एनादिति वक्तव्यम्] एतत् (द्)-
 एनत् (द्) । एते-एने । एतानि-एनानि । शेषं पुंवत् । केचित्तु इदमशब्दस्याप्य-
 न्वादेशे नपुंसके अमि एनादित्वाच्छेति । मकारांतः किमशब्दस्तस्य (नपुंसकात्स्य-
 मोर्लुक्) इति लुकि कृते त्यदादेष्टेत्वं न । किंतु (मोनु०) अन्यत्र तु त्यदादेष्टे-
 रत्वे कृते नपुंसके सर्वशब्दवत् । मिम्, के, कानि २ । एवम् । इदम्, इमे, इमानि
 २ । तृतीयादौ सर्वत्र पुंवत् पुँल्लिगवत् ॥

चकारांतः प्रत्यच्शब्दः (चोः कुः) प्रत्यक् २ । (अश्चेल्लोपो दीर्घश्च)

प्रतीची २ । प्रत्यञ्चि २ । तकारांतः जगत्शब्दः । जगत् (द्),
 जगती, जगति २ । महत्शब्दे तु न्सम्महत् इति विशेषणात् सिधि-
 पपे दीर्घत्वम् । महत् (द्), महती, महंति २ । इत्यादि ॥

चकारांतः प्रत्यच्शब्दः (नपुंसकात्स्यमोर्लुक् । चोः कुः । बावसाने) प्रत्यक्-
 प्रत्यग् २ । द्विवचने (ईमौ । अश्चेल्लुदीर्घश्च) स्वर० । प्रतीची २ । घटुत्वे
 (जश्श० । नुम० । नश्चा०) प्रत्यञ्चि २ । अनाकारस्योपधाभावात् (नोपधायाः)
 इति न दीर्घत्वम् । अग्रे तृतीयादौ पुंवत् । एवम् स्वरादौ (अश्चेल्लोपो दीर्घश्च)
 भकारादौ (चांः कुः । सने जनाः) प्रतीचा । प्रत्यग्भ्याम् । प्रत्यग्भिगित्यादि ।
 गुपि (चोः कुः । गिला०) कप० । प्रत्यङ्गु । एवम् । तिर्यक् (ग), तिरश्ची,
 तिर्यञ्चि २ । अन्वक् (ग), अनूची, अन्वञ्चि २ । गवाक् (ग), गोची, गवाञ्चि
 २ । गामंचतीति गोअक् (नो लोपः । गवादेर्गवर्णागमः । ओ अव्) गवाक् (ग्) ।
 गवाञ्चि औ (अश्चेल्लोपो०) निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः । इत्यवर्णागम-
 स्थापि लोपः (ओ अव्) इत्यस्यापि निषेधः । गोची । गवाञ्चि अम् (जश्शतोः

शिः । नुमयमः) इत्यादि । तकारांतो जगत्शब्दस्तस्य स्वमोर्लुकि । जगत् (द्) २ । द्वित्वे (ईमौ) स्वर० । जगती २ । बहुत्वे (जश्श० । नुम० । नश्चाप०) जगंति २ । शेषं कंठ्यम् । एवं यकृत् (द्) । यकृती । यकृति । शकृत् (द्) । शकृता । शकृति । मद्गत्शब्दोऽप्येवम् । न वरम् । शौ विषये (न्सम्महतो धौ दीर्घः०) इति दीर्घत्वम् । मद्गत् (द्) , मद्गती , मद्गति २ । मद्गता । मद्गच्छति । इत्यादि । पुंवत् ॥

सकारांताः पयस्तेजस्रवचस्रप्रभृतयः । पयः, पयसी, पयांसि २ । पयसा । पयोभ्याम् । पयोभिः । इत्यादि । अदस्शब्दस्य स्वमोर्लुकि कृते (स्रोर्विसर्गः) द्विवचनादौ टेरत्वे कृते मत्वोत्त्वे । अदः, अमू, अमुनि २ । शेषं पुर्ववत् । इति हसांता नपुंसकलिङ्गाः ॥

इति हसांताः समाप्ताः ।

सकारांतः पयस्शब्दः । पयः पानीयं दुग्धं वा । स्वमोर्लुकि कृते (स्रो०) पयः २ । द्वित्वे (ईमौ) स्वर० पयसी २ । बहुत्वे (जश्शसोः शिः । नुमयमः । न्सम्महतः०) इति दीर्घः । पयांसि २ । तृतीयादौ स्वरादौ । स्वर० । भकारादौ (स्रो०) हवे । उ ओ) पयसा । पयोभ्याम् । पयोभिरित्यादि । एवं तेजस् वचस् महस् यश्शस् वयस् शिरस् तपस् मनस् तमस् अभस् नभस् एनस् स स् वासस् रजस् ऊंस् अनस् अयस् स्रोतस् रक्षस् श्रेयस् उपस् वर्चस् भेदस् शोफस् श्रस् अर्चस् तरस् रहस् ऊधस् यादस् आगस् एवस् ओक्स् प्रभृतयः । हविष्शब्दो हविर्द्रव्यवाची (दोषाम् । नपुंस० । स्रो०) हविः, हविषी, (ईमौ) स्वर० । हवींषि २ । (जश्शसाः शिः । नुम० । न्सम्महतो धौ दीर्घः०) इति दीर्घे कृते नुमे सकार एवास्तीति न्सन्तत्वम् ततो नुम् । विसर्गव्यवधानेपि पत्वम् । हविषा । भ्यांभित्स्यस्तु ध्विपये (दोषाम्) जल० । हविर्भ्याम् । हविर्भिः । हविःषु । एवम् । अचिः । अचिषी । अचींषि । ज्योतिः । ज्योतिषी । ज्योतींषि । रोचः । रोचिषी । रोचींषि । आयुः । आयुषी । आयूंषि । वपुः । वपुषी । वपूषि । जनुः । जनुषी । जनपि । चक्षुः । चक्षुषी । चक्षूंषि । यजुः । यजुषी । यजूंषि । सर्पिः । सर्पिषी । सर्पींषि । धनुः । धनुषी । धनूंषि । इत्यादि । अदस्शब्दस्य प्रथमाद्वितीययोर्विशेषः । तत्रैकवचने (नपुंसकात्स्यमोर्लुक्) इति लुकि कृतं सति त्यदादेशत्वं न भवति । किंतु (स्रो०) अदः २ । द्वित्वे (त्यदादेशेरः० । दस्य मः । ईमौ । अ इ ष । माटू) एकारस्य ऊकारः अमू २ । अमुनी इति तु छांदसं रूपम् । उक्तं च भागवते । “ अमुनी भगवद्रूपे मया ते ह्यनुवर्णिते । उमे अपि न गृह्णति मायासृष्टे विपश्चितः ” ॥ १ ॥ इति । बहुत्वे (त्यदादेशेरः० । दस्य मः । जश्शसाः० । नुम० । नोपधायाः । माटू) आकारस्य ऊकारः । अमूनि २ । तृतीयादौ सर्वत्र पुंवत् । ३-१ (त्यदादेशेरः० । माटू । टा नास्त्रियाम्) अमुना । ३-२ (त्यदादेशेरः० । आट्टि । माटू) अमूभ्याम् । ३-३ (भिस् भिस् । ए स्मि० । एरी व०) अमाभिः । ४-१ (त्यदा० । दस्य मः ।

सर्वादोः स्मद् । मादू । किला० । ए ऐ ऐ) अमुष्मै । ४-२ (अद्भि । मादू) अमू-
भ्याम् । ४-३ (ए स्मि० । एरी०) अमीभ्यः । ५-१ (त्यदा० । दस्य मः ।
अतः । मादू । किला०) अमुष्मात् । ५-२ (अद्भि । मादू०) अमूभ्याम् । ५-३
(ए स्मि० । एरी०) अमीभ्यः । ६-१ (त्यदा० । डम्स्य । दस्य मः । मादू ।
किला०) अमुष्य । ६-२ (ओसि । ए अय । मादू) अमुषोः । ६-३ (त्यदा० ।
दस्य मः । सुडामः । ए स्मि० । एरी० । किला०) अमीषाम् । ७-१ (त्यदा० ।
दस्य मः । डि स्मिन् । मादू । किला०) अमुष्मिन् । ७-२ (त्यदा० । दस्य मः ।
ओसि । ए अय) स्व० । (मादू) अमुषोः । ७-३ (ए स्मि० । एरी० । किला०)
अमीषु ॥ ॥ इति हसतनपुंसकलिङ्गसाधनम् ॥

इति पङ्क्तिगाः समाप्ताः ।

अथ युष्मदस्मत्प्रक्रिया १२.

अथ युष्मदस्मदोः स्वरूपं निरूप्यते । तयोश्च वाच्यलिङ्गत्वाच्चिष्वपि
लिङ्गेषु समानं रूपम् । त्वमहं सिना ॥ युष्मदस्मदोः सिसहितयोः
त्वम्-अहम् इत्येतावादेशौ भवतः यथासंख्येन । त्वम् अहम् । युवा
वौ द्विवचने ॥ युष्मदस्मदोर्द्विवचने परे युव आव इत्येतावादेशौ भवतः ॥

अथेति संज्ञासंधिस्वरात्तद्वासांतलिङ्गत्रयसाधनानंतरं युष्मदस्मदोः युष्मच्च अस्मच्च
युष्मदस्मदी तयाः स्वरूपं मुख्यस्वरूपमेव निरूप्यते, न तु गौणत्वविशेषादिकं
मित्यर्थः । अत्राह परः । ननु यथा सर्वादयो लिङ्गत्रये साधितास्तथा एतावपि कथं
न साधितौ तत्रोत्तरमाह । तयोर्युष्मदस्मच्छब्दयोर्वाचि वचने वाग्व्यवहारकाले
अलिङ्गत्वात् स्वविषये लिङ्गोद्योतकत्वाभावात् चिष्वपि पुंस्त्रीनपुंसकलिङ्गेषु समानं
सदृशमेव रूपम् । यथा त्रिषु लिङ्गेषु-सर्वो जनः, सर्वा जगती, सर्वं जगत् इत्यादिरूप-
भेदो दृश्यते न तथैतयोः । यथा-त्वं देवः, त्वं देवी, त्वं ब्रह्म इत्यादौ न कोपि रूप-
भेदः । अतः प्राङ् न साधितावित्यर्थः । अथवा वाच्यमिति नामशब्दरूपम् अभि-
धेय विशेष्यपदमित्यर्थः । तस्येव लिङ्गं विद्यते ययोस्ती वाच्यलिङ्गी । यदि वा
वाच्यस्य पुरुषस्त्रीकुलादेर्लिङ्गमेव लिङ्गं ययोरिति वद्मीहिः । यदुक्तम् । " वाच्य-
मित्युच्यते मेघं तर्हि लिंगं भजते तु यः । विशेषणत्वमापन्नो वाच्यलिङ्गः स उच्यते "
॥ १ ॥ इति । अनयोः साधनमुच्यते । प्रथमैकवचने सूत्रम् । त्वं च अहं च त्वमहम्
१-२ । साक० । सि ३-१ (या नास्त्रियाम्) युष्मद० । वृत्ति कंठ्या । युष्मदः
सिना सदृशम् इत्यादेशः । अस्मदश्च सिना सदृशम् इत्यादेशः । द्विवचने-युष्मद
औ अस्मद औ इति स्थिते सति । सूत्रम् (युवावौ०) युवश्च आवश्च युवावौ १-२ ।
(औ औ औ) द्विवचने । ७-१ (अइए) युष्मद० । युष्मदः सर्वविभक्तिद्विवचने
परे युव-आदेशः अस्मदश्च आव इत्यर्थः । युव औ आव औ इति स्थिते ॥

आमौ ॥ युष्मदस्मद्भ्यां पर औ आम् भवति । युवाम् । आवाम् ।
 यूयंवयं जसा ॥ जसा सहितयोर्युष्मदस्मदोर्युयम् वयम् इत्येतावा-
 देशौ भवतः । यूयम् । वयम् । त्वन्मदेकत्वे ॥ युष्मदस्मदोः त्वद्
 मद् इत्येतावादेशौ भवतः एकत्वे गम्यमाने । आम्स्भौ ॥ युष्मदस्म-
 दोष्टेरात्वं भवति अमि सकारेभिसि च परे । त्वाम् । माम् । युवाम् ।
 आवाम् । त्यदादेष्टेरेत्वे कृते (शसि) इति दीर्घत्वम् [शसो नो
 वक्तव्यः] युष्मान् । अस्मान् ॥

सूत्रम् । आम् १-१ (हने०) औ १-१ । सांके० । स्वर० । सिद्धम् । युष्मद-
 स्मद्भ्यां परः औ आम् भवति । यदादेशस्तद्भादिति । ननु आम् किमिति क्रियते
 अमेव कथं न क्रियते । मात्रालाघवमपि पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणा इति । सत्यम् ।
 अमि कृते (अम्शसोरस्य) इत्यलोपः स्यादिति आमेव युक्तः अनेन औ इत्यस्य
 आम् (सवर्गे०) युवाम् । आवाम् । इति सिद्धम् । वङ्त्वे युष्मद् अस् अस्मद् अस्
 इति स्थिते । सूत्रम् (यूयंवयं०) यूयं च वयं च यूयंवयम् १-१ । सांके० । जस्
 ३-१ । स्वर० । सिद्धम् । जसा० । अनेन जस्सहितस्य युष्मदो यूयम् इत्यादेशः
 अस्मदश्च वयम् इत्यादेशः । यूयम् । वयम् । अमि । सूत्रम् (त्वन्मद्०) त्वञ्च मञ्च
 त्वन्मद् १-२ । सांके० । एकस्य भाव एकत्वं तस्मिन्नेकत्वे ७-१ (अ इ ए)
 त्वन्मद् । अग्रे एकत्वे । स्वर० । सिद्धम् । अग्रे वृत्तिः कंठ्या । एकवचने एकार्य-
 वाचित्वे वा युष्मदस्त्वद् अस्मदो मद् आदेशः । त्वद् अम् मद् अम् इति स्थिते ।
 सूत्रम् । आ १-१ । सांके० । अम् च शस् च भिस् च अम्भिः । देशकग्रहणेन देशी-
 यग्रहणम् । तस्मिन् अम्भौ ७-१ (डेरी०) ढिलोपः । स्व० । आ अग्रे अम्भौ
 (सवर्गे०) युष्मद० । अनेन त्वत् इत्यस्य त्वा मत् इत्यस्य मा (अम्श०) त्वाम् ।
 माम् । द्विवचने तु प्राग्वत् । शमि युष्मद् अस् अस्मद् अस् इति स्थिते । त्यदा-
 देष्टेरेकारे कृते (अम्श०) इत्यकारलोपः (शसि) इति दीर्घः । वाच्यलिङ्गत्वा-
 त्केवलं पुँलिङ्गत्वाभावात् (सो नः पुंनः) इति सूत्रेण सकारस्य नकारो न भवति
 तेन विशेषमाह [शसो नो वक्तव्यः] शसः सकारस्य नकारो भवतीत्यर्थः । युष्म-
 दस्मदोरेवेति विशेषः । (शसि) युष्मान् । अस्मान् । इति सिद्धम् ॥

त्वन्मदादेशे च कृते । ए टाङ्घ्योः ॥ युष्मदस्मदोष्टेरेत्वं भवति टाङ्घि-
 इत्येतयोः परयोः । अयादेशः । त्वया । मया । युवाभ्याम् । आवा-
 भ्याम् । युष्माभिः । अस्माभिः । तुभ्यं मय्यं ङया ॥ ङया सहि-
 तयोः युष्मदस्मदोः तुभ्यम् मय्यम् एतावादेशौ भवतः । तुभ्यम् । मय्यम् ।

युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । भ्यस्श्भ्यम् ॥ युष्मदस्मदोः परो भ्यस्
 श्यं भवति । शकारो भकारादित्वव्यावृत्त्यर्थः । तेनात्वैत्वे न भवतः ।
 युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । ङसिभ्यसोः श्तुः ॥ पंचम्या ङसि-
 भ्यसोः श्तुर्भवति ॥

तृतीयकवचने त्वन्मदादेशे च कृते त्यदादेशेकारः । त्व आ म आ इति स्थिते
 सूत्रम् । ए १-१ । सांके० । टाढ्याः । टा च ङिश्च टाढी तयोः ७-२ । (इयं०)
 स्मर० । सिद्धमिदं सूत्रम् । युष्म० । वृत्तिः कंड्या । आदेशिवत् आदेशोऽपि भवति
 इति न्यायात् । अनेन यथाक्रमं त्वं मे (ए अय्) स्वर० । त्वया मया इति रूप-
 द्वयं सिद्धम् । द्विवचने भ्यः (युवावौ द्विवचने) युव (अद्भि) युवाभ्याम् ।
 आव (अद्भि) आवाभ्याम् । एवं चतुर्थीपंचमीद्वित्वेऽपि । भित्ति (आम्भौ) इति
 द्वाकारः । युष्माभिः । अस्माभिः । चतुर्थ्येकवचने सूत्रम् (तुभ्यंमह्यं०) तुभ्यं
 च मह्यं च तुभ्यंमह्यम् । १-२ । सांके० । ङे ३-१ (ए अय्) स्वर० । सिद्धम् ।
 वृत्तिः सुबोधा । अनेन यथाक्रमं ङेसाहितयोः युष्मदस्मदोः तुभ्यम् मह्यम् आदेशौ
 भवतः । तुभ्यम् । मह्यम् । चतुर्थ्या बहुत्वे सूत्रम् । भ्यम् १-१ । सांके० । इभ्यम् १-१
 (हस्ते०) युष्मदस्मच्छब्दाभ्यां परं यच्चतुर्थ्याविवचनं तस्य कृत्स्नस्यापि इभ्यं भवति ।
 भ्यमादेशस्य गुरुत्वात्सर्वस्य प्राप्तां शकारग्रहणं किमर्थमित्याह । शकारो भका-
 रादित्वनिपयकः । उच्चारणमात्रः । शकारो भकारादित्वव्यावृत्त्यर्थः । भकार एव
 आदिभ्यस्य स भकारादिस्तस्य भावो भकारादित्वं तस्य व्यावृत्त्यर्थः निपेधार्थः ।
 भ्यम् इत्येवं चेत्क्रियतां तदा (अद्भि । ए स्मि०) एतयोः सूत्रयोः प्राप्तिर्भवति
 भकारप्राप्त्यत् । अतस्तन्निवारणार्थं इभ्यम् इति क्रियते । तेन (अद्भि) इत्यात्वं
 (ए स्मि०) इति एत्वं च न भवति । अनन चतुर्थ्याविवचनस्य इभ्यम् (त्यदादे०)
 युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । पंचम्येकवचनं त्वन्मदादेशे कृते त्वत् अस् मत् अस् इति
 स्थितं । सूत्रम्-ङसिश्च भ्यस् च ङतिभ्यसौ तयोः ६-२ । स्वर० । (स्तो०) श्तु
 १-१ (स्तो०) पंचम्याः एकवचनस्य बहुवचनस्य च श्तु इत्यादेशो भवति शनेन
 ङसिस्थाने श्तुर्भवति ॥

शकारः सर्वादेशार्थः । उकार उच्चारणार्थः । त्वतामत् । युवाभ्याम् ।
 आवाभ्याम् । युष्मत् । अस्मत् । तव मम ङसा ॥ ङसा सहि-
 तयोर्युष्मदस्मदोः तव मम इत्येतावादेशौ भवतः । तव । मम । पुत्रयोः ।
 आवयोः । सर्वादित्वात्सुट् । सामाकम् ॥ युष्मदस्मदोः परः साम्
 आकम् भवति । युष्माकम् । अस्माकम् । त्वयि । मयि । युवयोः ।
 आवयोः । युष्मासु । अस्मासु ॥

३-३ अतिमाभिः ३-३ अतितुभ्यम् ४-१ अतिमह्यम् ४-१ अतित्वाभ्याम् ४-२
 अतिमाभ्याम् २-३ अतितुभ्यम् ४-३ अतिमभ्यम् ४-३ अतित्वत् ५-१ अतिमत् २-१
 अतित्वाभ्याम् ५-२ अतिमाभ्याम् ५-२ अतित्वत् ५-३ अतिमत् ५-३ अति-
 त्व ६-१ अतिमम ६-१ अतित्वयोः ६-२ अतिमयोः ६-२ अतित्वाकम् ६-३
 अतिमाकम् ६-३ केचित्तु अतित्वयाम् ६-३ अतिमयामिति वदन्ति । अतित्वयि ७-१
 अतिमयि ७-१ अतित्वयोः ७-२ अतिमयोः ७-२ अतित्वासु ७-३ अति-
 मासु ७-३ । एवं युवाम् आवां वा अतिक्रांत इत्यत्रापि सिजसुडेडस्सु प्राग्वत् ।
 अतित्वम् । अत्यहम् । अतियुवाम् । अत्यावाम् । अतियूयम् । अतिवयम् । अति-
 युवाम् । अत्यावाम् । द्विवचनेऽपि । अतियुवाम् । अत्यावाम् । अतियुवान् ।
 अत्यावान् । अतियुवया । अत्यावया । आतयुवाभ्याम् । अत्यावाभ्याम् । इत्यादि ।
 एवं युष्मान् अस्मान्वा अतिक्रांत इत्यत्रापि मिजसुडेडस्सु प्राग्वत् । अतित्वम् ।
 अत्यहम् । अतियुष्माम् । अत्यस्माम् । अनियूयम् । अतिवयम् । अतियुष्माम् ।
 अत्यस्माम् । अनियुष्मान् । अत्यस्मान् । अतियुष्मया । अत्यस्मया । इत्यादि ।
 एवं परमत्वम् । परमाहम् । परमयूयम् । परमवयम् । परमतुभ्यम् । परममह्यम् ।
 परमतव । परममम । इत्यादि लोकाज्ज्ञेयम् ॥

इति युष्मदस्मत्साधनम् ।

अथानयोरादेशविशेषविधिर्निरूप्यते ।

युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभिस्तेमेवांनौवस्नसौ ॥

युष्मदस्मदोर्थासंख्येनामी आदेशा भवन्ति । तत्रैकवचनेन सह ते
 मे भवतः । द्विवचनेन वां नौ बहुवचनेन वस्नसौ ॥

पुनर्विशेषमाह । अथेति । अथ युष्मदस्मच्छब्दयोः साधनानंतरं कश्चित् आदे-
 शस्य विशेषः आदेशविशेषस्तस्य विधिः । आदेशाः पूर्वं कथिता अयमादे-
 शविशेषविधिः कथ्यते इत्यध्याहारः । सूत्रम् । युष्मदस्मदोः ६-२ षष्ठीचतुर्थीद्विती-
 याभिः ३-३ तेमे १-२ सांके० । वांनौ १-२ । सांके० । वस्नसौ १-२ स्व० । पंचपदमिदं
 सूत्रम् । (युष्म० ।) युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभ्यामेकवचनद्विवचनबहुवचनेषु
 क्रमेण अमी अग्रे वक्ष्यमाणाः, तेमेवांनौवस्नसु आदेशा भवन्ति । अयं भावः । षष्ठी-
 चतुर्थैकवचनेन सह युष्मदस्ते अस्मदश्च मे आदेशः । द्वितीयैकवचनस्य त्वा
 मा इति विशेषविधानं त् ते मे न भवतः । ६-२ । ४-२ । २-२ । युष्मदो वाम्
 अस्मदश्च नौ आदेशः । ६-३ । ४-३ । २-३ । युष्मदो वस् अस्मदश्च नस्
 आदेशः । द्वितीयाचतुर्थीषष्ठिति वक्तव्ये व्युत्क्रमेण षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभिरित्युक्त-
 त्वात् क्वचित्त्वया मयेत्यस्मिन्नर्थे ते मे भवतः इत्यापि सूचितम् । यथा “श्रुतं ते निखिलं
 पार्थ-” इत्यादिप्रयोगेषु । तथा च “कया वृत्त्या वात्तितं वश्चराद्भिः क्षिति-
 मंडलम्” । तथा च रघुकाव्ये “गेये किं न विनीतौ वाम्” इत्यादौ प्रथमाद्विव-
 चनोपि वाम् इत्यादेशार्थम् । केचित्तु वामित्यवयवं मन्यन्ते । “विपर्ययविधानेन

नियमो नेष्पते बुधैः ॥ अतो विभक्तिष्वन्यासु भवन्ति वसूनसादयः” ॥ यद्वा पष्ठी-
चतुर्थ्योरत्र पष्ठ्याः अल्पस्वरत्वात् पूर्व निपातः । द्वितीयापेक्षया चतुर्थ्याश्चाल्पस्वर-
त्वात्पूर्वनिपातः । इति द्वंद्वः ॥

उक्तं च । “स्वामी ते स समायातः स्वामी मे सांप्रतं गतः ॥

नमस्ते भगवन्भूयो देहि मे मोक्षमव्ययम् ॥ १ ॥

स्वामी वां स जहासांचैर्दृष्ट्वा नौ दानयाचनाम् ॥

राजा वां दास्यते दानं ज्ञानं नौ मधुसूदनः ॥ २ ॥

देवो वामवताद्विष्णुर्नरकाक्षौ जनार्दनः ॥

स्वामी वो बलवान्राजा स्वामी नोऽसौ जनार्दनः ॥ ३ ॥

नमो वो ब्रह्मविज्ञेभ्यो ज्ञानं नो दीयतां धनम् ॥

सानंदान्वः प्रपश्यामः पश्यामो नः सुदुस्विनः ॥ ४ ॥”

त्वामामा ॥ अमासहितयोर्युष्मदस्मदोः त्वा मा इत्येतावादेशौ

भवतः । “पश्यामि त्वा मदालीढं पश्य मा मदभेदकम् ॥

पश्यामि त्वा जगत्पुज्यं पश्य मा जगतांपतिम्” ॥

तत्रोदाहरणानि श्लोकैर्व्यञ्जयति । यथा—स्वामी० । स ते तव स्वामी समायातः मे
मम स्वामी सांप्रतं गतः अत्र स्वामित्वे पष्ठी तस्या एकत्वे ते मे इत्यादेशौ दर्शितौ ।
चतुर्थ्येकवचने दर्शयति ॥ नमस्ते० । भगो ज्ञानमस्यास्तीति भगवान् तस्यामंत्रणं
हे भगवन्भूयः पुनरपि वारंवारं ते तुभ्यं नमः । अत्र नमःशब्दयोगे चतुर्थी । तत्र
युष्मदस्ते आदेशः । मे मह्यम् अक्षयं मोक्षं देहि प्रयच्छ । अत्र दानार्थं चतुर्थी ।
अस्मदो मे आदेश एकवचनत्वात् ॥ १ ॥ द्विवचनत्वात् द्विवचनादेशं दर्शयति ।
स्वामी वां० । स वां युवयोः स्वामी उच्चैरतिशयेन जहास अहसत् । किं कृत्वा । नौ
आवयोर्दानयाचनां दानपीडां दृष्ट्वा । अत्र पष्ठीद्विवचने युष्मदो वाम् अस्मदो नौ
आदेशः । अथ चतुर्थीद्विवचने । वां युवाभ्यां राजा भूषतेर्दानं दास्यते । मधुसूदनः
कृष्णः नौ आवाभ्यां ज्ञानं तच्चावबोधं दास्यते । अत्र चतुर्थीद्विवचनम् ॥ २ ॥
द्वितीयाद्विवचने । देवो वां० । वां युवां विष्णुर्देवः अवतात् पातु । जनार्दनः कृष्णः
नौ आवां नरकाद्रक्षतु । अत्र द्वितीयाद्विवचनम् । बहुत्वे दर्शयति । स्वामी वो० । वो
युष्माकं स्वामी राजा बलवान् बलयुक्तः । नः अस्माकम् असौ जनार्दनः कृष्णः
स्वामी ॥ ३ ॥ पष्ठीबहुत्वे रूपमिदम् । नमोवः० । युष्मदो वस् अस्मदो नस् ।
४—३ वो युष्मभ्यं नमः । किंविशिष्टेभ्यो वः ब्रह्मविज्ञेभ्यः ब्रह्म विशेषेण जानंतीति
ब्रह्मविज्ञः स्तेभ्यो ब्रह्मविज्ञेभ्यः । ज्ञानज्ञातृभ्य इत्यर्थः । नः अस्मभ्यं ज्ञानधनं ज्ञानमेव
धनं भवद्भिः दीयताम् । चतुर्थीबहुत्वे रूपमिदम् । २—३ । सानंदान् वः० । युष्मान् वर्यं
सानंदान् सह आनंदेन वर्त्तमानान्प्रपश्यामः । नः अस्मान् सुदुःखिनो दुःखयुक्ताश्च

पश्यामः । 'पश्य त्वं नः सुखान्वितान्' इति पाठः । द्वितीयावहुवचने रूपमिदम् ॥ ४ ॥
 अभि विशेषमाह । सूत्रम् । त्वामा १-२ साके० । अम् ३-१ । स्वर० ।
 (सवर्णे०) द्विपदम् । अमा० । युष्मदः अमृतहितस्य त्वा अस्मदश्च मा आदेशः ।
 अत्रादाहरणम् । पश्यामि त्वा० । त्वा त्वाम् अहं मदालीढं मदव्याप्तं गर्वयुक्तं
 पश्यामि । मा मा मदभेदकं मदीत्तारकं पश्य ॥

नादौ ॥ पादादौ वर्त्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्नैते आदेशा भवन्ति ।

"तव ये शत्रवो राजन्मम तेऽप्यतिशत्रवः ॥

तव मित्राणि यानि स्युर्मम मित्राणि तान्यपि ॥ १ ॥

रुद्रो विश्वेश्वरो देवो युष्माकं कुलदेवता ॥

स एव नाथो भगवानस्माकं पापनाशनः ॥ २ ॥"

पादादाविति किम् ।

"पातु वो नरसिंहस्य नखलांगलकोटयः ॥

हिरण्यकशिपोर्वक्षःक्षेत्रासृकर्मरुणाः ॥ ३ ॥"

पुनरादेशनिषेधमाह । सूत्रम् । न १-१ (अव्य०) आदि ७-१ (डेरौ०) टिलोपः ।
 पश्चात् । स्व० । सिद्धम् । पादः श्लोकचतुर्थांशस्तस्यादौ तेषेवानौवस्मन् इत्येते
 आदेशा न भवन्ति । अत्रोदाहरणम् । "तव ये शत्रवो राजन्मम तेऽप्यतिशत्रवः ।
 तव मित्राणि यानि स्युर्मम मित्राणि तान्यपि ॥ युष्माकं भगवान्देवश्चास्माकं
 पापनाशनः" । अत्र पादादित्वात् ते मे आदेशौ वः नः आदेशौ च न जातौ ।
 संबोधनमामंत्रणं तदंतं यत्पदं तदग्रेषु वस्मन्सादय आदेशाः प्रायो बाहुल्येन न
 भवति । यथा । राजन् मम इत्युदाहरणम् । अथवा 'हे देव तव दातोऽस्मि देव
 तुभ्य नमो नमः ।' पादादाविति किम् । पादादावेव एतेषामादेशानां निषेधो न
 तु पदमध्ये । तत्रोदाहरणम् । श्लोकः-पातु वो० । नरसिंहस्य नरसिंहावतारस्य
 विष्णोः नखलांगलकोटयः नखा एव लांगला हलास्तेषां कोटयः अग्रभागाः वो
 युष्मत् पातु स्सन्तु । काथमृताः अस्मत्पातुकोटयः हिरण्यकशिपोरेतन्नात्रोदयस्य
 यदक्षो हृदयं तदेव क्षेत्रं तत्र योऽसौ असृजो रुधिरस्य कर्मः पंचस्तेन अरुणा
 आस्ताः एवविधा नरसिंहरूपधारिणो विष्णोर्नखरूपहलाग्रभागाः वो रक्षन्तु इत्यर्थः ।
 पातु व इत्यत्र पादाद्यभावात् प्रतिषेधः ॥ इति युष्मदस्मदादेशविशेषविधिः ॥

इति युष्मदस्मत्प्रक्रिया ।

अथान्ययानि ।

चादिभिश्च ॥ चादिभिः पंचभिरपि योगे नैते आदेशा भवन्ति ।

"भाषयोर्येवयोश्चेशो वेशो हेशस्तथैव च ॥

अहेश आवयोरेवं हरिर्मामिव रक्षतु ॥”

चादिर्निपातः ॥ चादिर्गणो निपातसंज्ञको भवति ।

च वा ह अह एव इह एवम् नूनम् पृथक् विना नाना स्वस्ति
अस्ति दोषा मृषा मिथ्या मियम् वृथा अथ अथो ह्यस् श्वस्
उच्चैम् नीचैम् स्वर अंतर प्रातर पुन भूयम् आहोस्त्वित उत
स्वित सह ऋते अन्तरेण अंतरा नमस् अलम् कृतम् । अ-मा-नो-नाः
प्रतिपेधे । ईषत् किल खलु वै आरात् दूरात् भृशम् यत् तत् स्वराश्च ।
इत्येवमादिर्गणो निपातसंज्ञो भवति । तत्रादिर्विभक्त्यर्थे ॥ निपात्यते ॥
तस्मिन्निति तत्र । यस्मिन्निति यत्र । कस्मिन्निति कुत्र—कुह क ।
अस्मिन्निति अत्र । तस्मिन्काले तदा । यस्मिन्काले यदा । कस्मि-
न्काले कदा । अन्यस्मिन्काले अन्यदा । तेन प्रकारेण तथा । केन प्रकारेण
कथम् । अनेन प्रकारेण इत्थम् । तस्मादिति ततः । कुतः । अतः ।
इतः । यतः । सार्वविभक्तिकस्तस् इत्येके । पूर्वस्मिन्निति पुरस्तात् ।
परस्तात् । परस्मिन्निति—परेण । आहिच् दूरे ॥ दूरेऽर्थेवाच्चे सति
आहिच् प्रत्ययो भवति । दक्षिणाहि वसंति चांडालाः ॥

पुनर्निपेधांतरमाह । सूत्रम् (चादिभिः०) च आदियेषां ते चादयस्तथादिभिः
३-३ (स्तो०) च १-१ (अव्य० । विभर्ज० । स्तोः श्चुभिः श्चुः) मिद्वामिदम् ।
चादिभिरपि सह योगे । च वा ह अह एव एतेषां पंचानामव्ययानां योगेऽपि
समीपवर्तित्वे सति एते तेमेवार्थावगमनमरूपाः आदेशाः प्रापो न भवति । यथा
“तव मम च समागमस्तदासीत्तव मम वा न किमप्यमाध्यमस्ति । तव ममाह मह-
च्चकास्ति सख्यं न तव ममाह कचिद्वेद्विषयः” ॥ सदा तवैव भक्तोऽस्मि । “भवतु
तव ममेव तवैवा सन्नियानम्” । इत्यादि द्वेवचनादावपि प्रयोगवशाच्च ज्ञेयम् । अथ
चादिनिपातानाह । सूत्रम् । चादिः १-१ (स्तो०) निपातन्यनेकेष्वर्थेऽपि नि-
पातः १-१ (स्तो०) मिद्वम् । च, वा, इ इत्यारभ्य यावत्स्वराश्च इत्येवमादिर्गणो
निपातसंज्ञो भवति । एते निपाता उच्यन्ते ॥ अर्थेतेषां किञ्चिद्विवर्णं लिख्यते ।
च पुनरर्थं समुच्चयादिषु च । वा विकल्पार्थं उपमानार्थं च । इ अह इति द्वौ सेदार्थौ
पादपूरणार्थौ च । अह इत्यापि सेदे आश्रयं च । एव निश्चयार्थं अवधारणे आप्त्ये
वा । एवम् अनुना प्रकरणे अंगीकरणे च पूर्वोक्तम्प्रकरणे च उपमायां च । नूनम्
निश्चये । पृथक् निश्चये । विना अभावायैवर्जनार्थं च । नाना यदुपकारवाची ।
स्वस्ति कल्पाणार्थं । अस्ति सत्तायै । दोषा रान्ययै । मृषा मिथ्या एतां द्वौ अगु-
त्यायो । मियम् परस्परार्थं । अथ अथो एतां जानन्दयार्थं मंगलान्मयोश्च अर्थांतर-

कथने च । ह्यस्-शब्दो गतदिनार्थे । श्वस् आगामदिनार्थे । उच्चैस् उच्चत्ववाचकः
 अतिशयार्थवाचकश्च एवम् उच्चैरपि । एवं नीचैः नीचकैर्नाचत्वार्थः अल्पार्थश्च
 धीनत्वार्थश्च । स्वर स्वर्गार्थः । अन्तर मध्ये । प्रातः प्रभाते । पुनर् भूयस् एतौ द्वौ
 पान.पुन्य द्वितीयवाराथे । आहोस्वित् वितर्कं संबोधने च । उत अयवार्थे । स्वित्
 इत्यपि वितर्के । सह सहाथे । ऋते विनार्थे । अंतरेण विनार्थे । अंतरा मध्येयं ।
 नमस् नमस्कारे । अलम् भूषाया निवारणे च पर्याप्ति सामर्थ्ये च । कृतम् निवारणे
 पूरणार्थे च । अमानोनाः इमे चत्वारः प्रतिषेधार्थे च । ईषत् स्तोकार्थे इत्यर्थः ।
 किल खलु वै एते त्रयोपि निश्चयार्थे स्मरणार्थे च । आरात् निकटार्थे दूराऽर्थे च ।
 दूरात् दूरार्थे च । भृशम् अत्यर्थे । यत् यस्मात्कारणात् । तत् तस्मात्कारणात् ।
 स्वराश्च अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ एते निपाताः । एते चतु
 दश स्वरा अपि अर्थांतरवाचकत्वे निपातसङ्गता भवन्ति । तत्र अ संबोधने निर्भ
 त्सने च । आ वाक्यस्मरणे च । इ संबोधने । ई दुःखचितने च । उ रोपोक्ती
 निवारणे च । ऊ प्रश्ने निश्चये रोपे च । ऋकारलकारौ क्षोभवाचकौ लोभवाचकौ
 च । लोभो दोषवृद्धिः । विश्रामवाचकौ वा । ए संबोधने । ऐ आश्चर्ये । ओ अनु
 नये । औ भवत्यर्थे । अम् अंगीकारे । अः भये आश्चर्ये च । इत्यादिर्गणो निपात
 सङ्गो भवति । जादिशब्दादन्येऽपि ज्ञेयाः । सह सार्कं सार्थं सत्रा अमा एते सहाथे ।
 कश्चित् इष्टप्रतिभे । अयि अये एतौ द्वौ कोमलामरणे । ननु निश्चये वितर्के च ।
 नु वितर्के । नक्त रात्रिवाचक स्यात् । अनेकात्यपर्यायाः । अनेकातार्थवाचका
 इत्यर्थः । इति समाप्त्यर्थे । नाम इति कोमलामरणे । मन्वे इति वितर्के विचारणे
 च । एतेषु च केचिद्वचकाः । केचित्सूचकाः । तत्र वाचकाः पृथगादयः । ते ह्यर्थे वदति
 सूचकाश्चादयः ते किल सूचयत्यतः सूचका उच्यन्ते । “कप्यया द्योतकाः केपि
 वाचकाः केप्पनर्थकाः ॥ आगमा इव केऽपि स्युः” सभृषार्थस्य साधकाः ॥ १ ॥
 अथ विभक्त्यर्थसूचकान्निपातानाह । तत्रादिविभक्त्यर्थे निपात्यते । तत्र सप्तम्यर्थे
 यथा ७-१ तस्मिन्नित्यस्यार्थे तत्रेति निपातः । एवम् तयोः तेषु तस्या तपोः
 तासु एतेष्वपि तत्रेति निपातः । सप्तम्यर्थे वर्तमानात्तच्छब्दात् त्रप्त्यर्थः दलोपश्च ।
 एव सप्तम्यर्थे वर्तमानात्तच्छब्दात् त्रप्त्यर्थो दलोपः । तस्मिन्नित्यस्य च त्रिभुवन्द
 त् त्रप्त्यर्थः । त्रिभुवः पु आदेशश्च । कुत्र । एव सप्तम्यर्थे त्रिभुवन्द
 पु आदेशः (उ वम्) स्वरः । कस्मिन्नित्यस्य कुत्र कुह क् । एवम् द्वि भवत् युष्म
 दस्मदा वर्जयित्वा सर्वादिगणात् सप्तम्यर्थः त्र इति भवति । सर्वत्र उभयत्र अन्यत्र एकत्र
 पूर्वत्र परत्र इत्यादि । तस्मिन्काले तदा । यस्मिन्काले यदा । कस्मिन्काले कदा ।
 एवम् एकदा सर्वदा । पक्षे सर्वस्य साऽसदा । अन्यदा । तेन प्रकारेण तथा । येन प्रका
 रेण यथा । केन प्रकारेण कथम् । अनेन प्रकारेण इत्यम् । कर्मण प्रकारेण सर्वथा ।
 एवम् अन्यथा इतरथा अपरथा । तत्प्रत्ययातानाह । पचम्यर्थे तस्मादित्यर्थे कुत ।
 अस्मादित्यर्थे इतः । अमुष्मादित्यर्थे अमुतः । एवम् ग्रामतः । लोकतः । सर्वतः ।
 (गावो) एके आचार्या इत्याहुः । तत्प्रत्ययः सार्वविभक्तिकः सर्वविभक्तिषु भवति ।

सर्वासां विभक्तीनामर्थे भवतीत्यर्थः । स्वमते तु पंचम्यर्थे एव अयम् इति भावः । अयम् इति अतः । क इति कुतः । पार्श्वे इति पार्श्वतः । पूर्वस्यामिति पूर्वतः । एवं सर्वतः । इतः । इत्यादयोऽवसेयाः । पूर्वस्मिन्निति पुरस्तात् पूर्वस्मिन्काले देशे च पूर्वस्यां दिशि वेत्यर्थः । तथा च कालापके । पूर्वशब्दात् दिग्देशकालार्थात्सप्तमी-पञ्चमीप्रियमांतात् अस्तातिः । पूर्वस्य पुर इति निपातः अनद्यतने काले । एवम् अधः इति अधस्तात् अधः एवम् उपरिष्ठात्-उपरि इत्यर्थः । परस्मिन्निति परस्मिन् देशे काले । परस्यां दिशि वेति पारेण । दक्षिणस्यां दिशि दूरे दक्षिणाहि चांडालाः वसंति । दक्षिणस्यां दिशि दूरे वसंतीत्यर्थः । एवम् उत्तराहि वसंति कौत्वाः । उत्तरस्यां दिशि दूरे वसंतीत्यर्थः ॥

[किम् सामान्ये चिदादिः] कश्चित् कौचित् काचित् केचित् कश्चन कचित् कचन । [तदधीनकात्स्न्ययोर्वा सात्] राजाधीनं राजसात् । भस्मसात् [ऊर्ध्वर्यगीकरणे] ऊरीकृत्य । उररीकृत्य । सद्य आदिः काले ॥ निपात्यते । सद्यः । अद्य । सपदि । अधुना । इदानीम् । सांप्रतम् । संप्रति । आशु । शीघ्रम् । झटिति । तूर्णम् । पूर्वेषु । परेषु । यहि । तर्हि ॥

(किम् सामा०) त्रिषु लिंगेषु सिद्धादेव किमशब्दात् सामान्ये अज्ञातार्थे, अनिर्धारणार्थे सप्तसु विभक्तिषु चिदादिरिति । चित्चनप्रत्ययौ भवतः । सार्वविभक्तिकात्पुरत इति भावः । अज्ञातः कः कश्चित् । कौचित् । केचित् । किंचित् । कुत्रचित् । कचित् । कश्चन । काचन । किंचन । कचन । एवं सप्तस्वपि विभक्तिषु । पुनर्निपातांतरमाह । (तदधीन०) इति । यद्यस्याधीनमापत्तं तत्तदधीनम् । कृतस्य समग्रस्य भावः कात्स्न्यं समग्रत्वम् तदधीनं च कात्स्न्यं च तदधीनकात्स्न्यं तयोः । ततः एतयोरर्थे नाम्नः पुरतः सात्प्रत्ययो निपात्यते । राजन् भस्मन् । राज्ञः अधीनं राजसात् । सर्वं भस्म भवति इति भस्मसात् (तदधीनकात्स्न्ययोः०) इति सात्प्रत्ययः । (नाम्नो०) राजसात् भस्मसात् । सात्प्रत्ययस्य पत्वं नेच्छेति । यथा अत्रि-सात् (ऊर्ध्व०) अंगीकरणेऽर्थे ऊरीउररीशब्दौ निपात्यते । ऊरीकृत्य । उररीकृत्य । अंगीकृत्येत्यर्थः । ऊरीकृतम् उररीकरोति (सद्य आदिः काले) निपात्यते । अर्थे कालविशेषे सद्य आदिनिपात्यते । सद्यस्तत्कालम् । अद्य सांप्रतदिने । सपदि शीघ्रम् । अधुना, इदानीम् । एतौ वर्तमानक्षणार्थे । अक्षिपद्वावच्छिन्नकालः क्षणः । एवम् संप्रति सांप्रतमपि । झटिति आशु शीघ्रम् तूर्णम् एते चन्द्राः आन्तुक्ष्यायाः । पूर्वस्मिन् इति पूर्वदिवसे । पूर्वेषुरिति गतदिवसायंवाचकम् । परेषु दिवसांतरवाचकम् । यहि-यदि । तर्हि-तदा । कर्हि-कदा । आदिशब्दाद् परन् परादि देवनः अपरेषु अन्येषु उत्तरेषु उभयेषु इत्यादयो द्वेचः ॥

प्रादिरुपसर्गः ॥ प्र परा अप सम् अनु अव निर् दुर् वि आङ् नि
अधि अपि अति सु उत् अभि प्रति पारि उप श्रत् अन्तर् प्रादुः आविः ।
अयं गण उपसर्गसंज्ञकः ॥

सूत्रम् । (प्रादिः०) प्र आदिर्यस्य स प्रादिः १-१ (स्तो०) उपसृज्यते धातोः
समीपं क्रियते इत्युपसर्गः १-१ (स्तो०) प्रादिः अग्रे उपसर्गः (नामि०) द्विपदं
सिद्धं सूत्रम् । प्र-आरभ्य यावत्-आविः । प्र १ परा २ अप ३ सम् ४ अनु ५
अव ६ निर् ७ दुर् ८ वि ९ आङ् १० नि ११ अधि १२ अपि १३ अति १४
सु १५ उत् १६ अभि १७ प्रति १८ पारि १९ उप २० ॥ अत्र अभियुक्तोक्तिः ।
यथा । “ प्रपरापसमन्ववनिर्दुराभिव्याधिसूदतिनिः प्रतिपर्यपयः । उप आडिति
विंशतिरेष सखे उपसर्गगणः कथितः कविना ” ॥ १ ॥ अयं प्रादिः आविःपर्य-
वसानो गणः उपसर्गसंज्ञकः । तत्र प्रशब्दः प्रकर्षार्थः । यथा प्रणम्य । प्रवादः ।
“प्रादिकर्मणि दीर्घं च सामर्थ्ये भृशसंभवे । वियोगशुद्धिशक्तीच्छाशांतिपूजाद्यदर्शने”
॥ १ ॥ आदिकर्मणि प्रारब्धम् प्रकृतम् । आयागे प्रलम्भः । सामर्थ्ये प्रभुः । भृशार्थं
प्रतपति । संभवे प्रभवति । प्रीणने प्रतुष्यति । गमने प्रयाति । प्रतिष्ठते । प्रविशति ।
इच्छायां प्रार्थयते । शतौ प्रज्ञातः । मुख्ये प्रवरः । अवलोकने प्रपश्यति । शुद्धौ
प्रसन्नाः आपः । प्रसन्नैर्द्रियः । प्रीतौ प्रसीदति राजा । पूजायां प्राञ्जलिः । प्रह्वः ।
तत्परे पितामहात्परः प्रपितामहः । एवं प्रपौत्रः । प्रक्षिप्य इत्याद्यर्थेषु प्र इत्युपसर्गो
ज्ञेयः ॥ १ ॥ पर-इति विपरीतार्थं पराजयार्थं विमुखायें दुःखार्थं दूरीकरणे च ।
यथा-पराजितः । पराभूतः । पराकृतः । पराङ्मुखः । परावृत्तः । पराक्रमः । परा-
मर्शः । २ । अप-असत्यार्थविकारवर्जनस्तेन कर्पणादौ । यथा-अपकर्षति । अप-
चरति । अपशब्दः । अपनयति । पूजायाम् अपचितिः । निह्वे अपमानीते । अप-
लापः । अपकृतः । अपहरति । ३ । सम्-संभवसम्यक् प्रकारादौ । यथा संभवति ।
मिलने संगच्छति । समवाये संकरः । एवं संधिः । संकेतः । संस्कृतः । संग्रहः ।
संरम्भः । संवृतम् ॥ ४ ॥ अनु-अनुज्ञापश्चाद्वावादौ सादृश्याऽभिमुख्यदीनसामीप्यवीप्सादौ
पश्चात्सादृश्योपानु । अनुजानाति । अनुवदति । अनुगच्छति । अनुकरोति । अनु-
हरति । वत्सा मातरमनुधावन्ति । अन्वर्जुनं योधारः । अनुमेघम् । अनुगृहम् । अनु-
ग्रहः । अनुग्रहः । अनुबंधः । अनुकूलः । ५ । अव-अवज्ञाऽवलम्बनज्ञानशुद्धि-
व्याप्यादौ । अवगणयति । अवजानाति । यष्टिप्रवष्टभ्य तिष्ठति । अवगताऽर्थः । अव-
दातम् । अवकीर्णः । ६ । निनिश्चयगमनातिशयनिर्णयादौ । निर्णयति । निर्गतः । निरु-
पमः । निष्पन्नः । निश्चयः । निर्मसिकम् । ७ । हुरिति दुष्टे दुःखकष्टाद्यर्थे । दुर्जनः । दुष्करम् ।
दुर्लभम् । दुर्नेपः । दुर्गन्धिः । ८ । वि इति नानार्थवियोगविदीर्णवैषम्यवैमनस्याविशेषणाद्यर्थे ।
विविधः । विविद्युक्तः । विदारितः । विकटः । विमनाः । विराजते । विशेषणादौ यथा विशिनष्टि ।
विरूपः । विरोधः । विदिमत्तः । विपण्णः । विप्रकृतः । विमुखः । विनयः । ९ । आह-इति

मर्यादाभिविधिर्पतृत्वमन्तात् आशंसनोपदेश आगमादौ । यतः । आङ् “सीमायाम-
 भिविधौ क्रियायोगेऽर्थयोः” ॥ आसमुद्रक्षितीशानाम् । आजन्मशुद्धानाम् । आग-
 च्छति । आरोहति । आशास्ते । आलभते । आलिंगते । आरभते । आदत्ते ।
 आताम्रा । आसन्नः । आसादितः । आशयः । १० । नि-निरन्तरनिक्षेपणादौ ।
 निपीय । निहितम् । निक्षिपति । दर्शने निध्यायति । निशामयते । निवर्तते । निष्णातः ।
 निपुणः । निर्द्रव्यः । निहितः । निकरः । नियुक्तः । निमन्त्रणम् । निकटः । निपातः । नि-
 योगः । ११ । अधि-इति अध्ययनाधीनाधिपत्याधिकाधिष्ठानादौ । यथा अधीतः ।
 अधीनः । अधिगुणः । अधिपतिः । अधितिष्ठति । अधिरोहति । स्मरणे मातुर-
 ध्येति । अधिकृतो ग्रामे अध्याहारः । १२ । अपि-आच्छादनादौ । अपिदधाति ।
 यतः । “अपि संभावनामश्नशंकागर्हासमुच्चये ।” अपिहितं द्वास् । अपिनद्धः ।
 अपिषेति । अपि ते कुशलम् । किमपि । अपि च भवान् सावद्य सेवते । इन्द्रा-
 द्योऽपि । १३ । अति-अतिशयादौ । “अतिशब्दः प्रशंसायां प्रकर्षे लघ्वनेऽप्याति” ।
 यथा-अतिरथः । अतितप्तम् । अतिक्रामति । अतिशेते । पूजितो राजा अतिराजा ।
 अतिगः । भृशार्थे अतिसारः । अतिरिक्तम् । अतीतम् । १४ । सु-इति पूजाप्रशं-
 सनातिशयसुखशोभनशुभादौ । सुसाधुः । सुरूपः । सुतप्तम् । सुस्वरम् । सुकरः ।
 सुगन्धः । सुपूजितो राजा सुराजा । सुगौः । सुकृतम् । सूक्तम् । १५ । उत्-प्राबल्ये
 ऊर्ध्वक्रियोत्कर्षादौ । “उत्-प्राबल्ये वियोगे च प्रकाशे चोर्ध्वकर्मणि” ॥ उन्मा-
 दना । उत्तिष्ठति शयनात् । उन्मीलितम् । उत्त्रच्छति । उदयति । उत्पन्नः । उच्च-
 रति । उत्कर्षति । उत्सुकः । उन्मत्तः । उत्सृष्टः । उत्सवः । उत्साहः । १६ ।
 अभि-अभिवादानेच्छारूपसम्मुखपराभवादौ । यथा-अभिवन्द्ये गुरुं नमस्करो-
 तीत्यर्थः । अभिवादयति द्विजो द्विजम् । अभीष्टम् । अभीप्सितम् । अभिरूपः ।
 अभिगच्छति । अभिभवति । अभिजातः । अभिवेदि । अभ्यासः । अभितः । अभि-
 प्रायः । १७ । प्रति-प्रतिष्ठाप्रतिज्ञासादृश्यांगीकारग्रहणाभिमुख्यसमीपार्हिसाप्रति-
 पेधादौ । यथा-“प्रति प्रतिनिवी वीप्सालक्षणादौ प्रयोगतः” । प्रतिष्ठा । प्रति-
 जानते । प्रतिमः । प्रतिपन्नम् । प्रतिसूर्यम् । प्रतिशुक्लम् । प्रतिग्रामम् । प्रतिपिद्धम् ।
 प्रत्यादिष्टम् । प्रतिदानम् । प्रतिक्रिया । प्रतीकारः । प्रत्युत्तरम् । प्रतिलोभम् ।
 प्रतिकूलम् । प्रतिपत्तिः । प्रत्ययः । प्रत्यक्षम् । वृक्षं प्रति । १८ । परि-सामस्त्यदो-
 पकथनाल्लिगनपरिभवादौ । परिभ्रमति । परिलापयति । परिवादः । परिरिप्यते ।
 परिष्वंगः । परिभूतः । परिचरति गुरुम् । परिगतैर्भ्यः । परिभवति । परिच्छेत्तुम् ।
 परिधेते । परिधानम् । परिपत् । परिधिः । पर्यङ्कः । परिणामः । परिवारः ।
 परिसरः । १९ । उप-इति समीपव्याप्तोपरमप्रतिक्रियाऽध्ययनपुष्ट्यादौ । उपति-
 ष्ठते । उपकुम्भम् । उपरतः । उपवासः । एधोदकस्योपस्कुरुते । उपस्कृतः । उपेक्षा ।
 उपपन्नं रहति । उपकरः । उपांशु । उपमा । उपालंभः । उपाध्यायः । उपनयः ।

उपहारः । उपचारः । उपहारः । उपज्ञा । उपमा । उपदेशः । २० । श्रु-
 श्रद्धायामास्तिक्यबुद्धौ च । श्रद्धते । २१ । अन्तर्मध्ये तिरोधाने च । अन्त-
 विंशतु । अन्तर्द्वये । २२ । प्रादुः—प्राकट्ये । आविः—प्राकट्ये । आविः करोति ।
 आविर्भवति । २३ । अन्ये अर्थाः शास्त्रांतरेभ्यो ज्ञेयाः । अयं प्रादिर्गणः उपसर्ग-
 संज्ञकः । एतेपि बाधकानुवर्त्तकविशेषनिरर्थकभेदाच्चतुर्धा । यतः “धात्वर्थं बाधते
 कश्चित्कश्चित्तमनुवर्त्तते ॥ तमेव विशिनष्ट्यन्योऽनर्थकोऽन्यः प्रयुज्यते ” ॥ १ ॥
 यथा—पराजयते । वितरति । “उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते” इति वच-
 नात् तमुपसर्गमनुवर्त्तते । यथा—विजयते । विशिनाष्टे । विशेषयति । यथा
 प्रभवति । निरर्थकस्तु अशोभनार्थः । यथा—प्रलोकोत्ते ॥

प्राग्धातोः ॥ उपसर्गाः धातोः प्राक् प्रयोक्तव्याः ॥

अर्थतेषां प्रयोजनमाह । सूत्रम् । प्राक् १-१ (अव्य०) धातु ६-१ (डिति ।
 डस्य । स्तो०) सिद्धम् । उपसर्गा धातोः भ्रादेः क्रियायोगे प्राक् पूर्वम् आदौ
 प्रयोक्तव्याः । यथा प्रभवतीत्यादि ॥

तदव्ययम् ॥ तदिदं चादिशब्दरूपमव्ययसंज्ञं भवति क्त्वाद्यंतं च ।
 क्त्वा । क्यप् । तुम् । णम् । च्चि । डा । धा । वत् । आम् । कृत्वस्त् ।
 शस्त् । सु ॥ अव्ययाद्विभक्तेर्लुक् ॥ अव्ययात्परस्या विभक्तेर्लुग् भवति
 न शब्दनिर्देशे । अव्ययानां न च लिंगादिनियमः । उक्तं च “सदृशं
 त्रिषु लिङेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यत्र व्येति तद-
 व्ययम्” ॥ १ ॥ उक्तान्यलिङ्गान्यव्ययानि ॥

अथ चादीनां प्रादीनां च संज्ञाप्ताह । सूत्रम् । तद् १-१ (नपुंसकात्स्यमे०)
 अव्ययम् न व्येति न क्षय यातीत्यव्ययम् । १-१ (अतोम् । अम्श०) पश्चात् ।
 स्वर० । द्विपदम् । तदिदं पूर्वाक्तं चापि चवाहेत्यारभ्य आविःपर्यन्तं यत् शब्दरूपं
 तत् अव्ययसंज्ञं भवति । च पुनः क्त्वा इति (पूर्वकाले क्त्वा) इति सूत्रोत्पन्नः
 क्त्वा आदौ यस्य स क्त्वादिः (भुवो भावे क्यप्) इति सूत्रोत्पन्नक्यप्पत्यर्थं यावत् ।
 सः अन्ते यस्य तत् क्त्वाद्यंतम् । क्त्वातुम्क्यप्धाकृत्वसूणमुवत् आमुशसुप्रत्ययांतः
 शब्दः सोपि अव्ययसंज्ञक इत्यर्थः । यथा—कृत्वा । दत्त्वा । कर्तुमाप्नोक्तुमाप्नोक्तुम् ।
 प्रणिपत्य । द्विधा । त्रिधा । चतुर्धा । चतुष्कृतः । सप्तकृतः । कारंकारम् । पायं-
 पायम् । घटवत् । पटवत् । घट्टः । द्विः । त्रिः । इत्यादि । ततः किं कार्यमि-
 त्याह । सूत्रम् । अव्यय ५-१ (टसिरत् । सर्वण०) विभक्ति ६-१ (डिति ।
 टस्य । चपा अवे०) लुक् १-१ (इत्ते० । नामि०) सिद्धं त्रिपदम् । अव्य-
 यात्परं या विभक्तिस्तस्या दृग्भवति । तत्रापि विशेषः । न तु शब्दनिर्देशे परं
 शब्दनिर्देशे विभक्तेर्लुक् न भवति शब्दस्वरूपत्वेन प्रतिपादनं शब्दनिर्देशः । अव्य-

यस्य नामग्रहणं न तु तदर्थवाचकत्वमित्यर्थः । यथा अवाप्योरुपसर्गयोरिति । तथा द्वितीयवृत्तौ (क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च । समवप्राविभ्यः स्थः । उद्विभ्यां तपः) इत्यादौ शब्दनिर्देशत्वादव्ययात्परस्या अपि विभक्तेर्न लुक् । च पुनः अव्ययानां लिंगादिनियमो नास्ति लिंगविभक्तिवचनभेदो न । उक्तं च शास्त्रांतरे-सदृशं० । पात्रिषु लिंगेषु पुंस्त्रीनपुंसकेषु सदृशं समानरूपम् च पुनः सर्वासु प्रथमाद्वितीयादिषु सप्तम्यन्तासु विभक्तिषु सदृशं समानरूपम् सर्वेषु च एकत्वद्वित्वबहुत्वेषु सदृशं समानरूपम् यन्न व्येति व्ययं न याति रूपांतरं न भजति तदव्ययम् इत्युच्यते । अव्ययोपसंहारमग्रेतनसूत्रसंबन्धं च व्याचिकीर्षुः फाक्कि-
कामाह । उक्ता० । अव्ययानि उक्तानि कथितानि किंभूतानि अव्ययानि अल्लि-
गानि पुंरूपादिर्लङ्गभेदरहितानि ॥

इत्यव्ययानि ।

अथ स्त्रीप्रत्ययाः १४.

अधुना लिंगविशेषविजिज्ञापयिषया स्त्रीप्रत्ययाः प्रस्तूयन्ते (आवतः स्त्रियाम्) । जाया माया मेधा श्रद्धा धारा इत्यादि । [अजादेश्वा-
प् वक्तव्यः] अजा एडका कोकिला बाला शूद्रा गणिका । अत्र काप्यतः ॥ कापि इ अतः । स्त्रियां कापि परे पूर्वस्य अकारस्य इकारो भवति । कारिका । पाचिका । पाठिका । “वष्टि भागुरिरष्टो-
पमवाप्योरुपसर्गयोः। आपं चैव हसांतानां यथा वाचा निशा दिशा॥”
अवगाहः—वगाहः । अपिधानम्—पिधानम् । ह्रस्वो वा॥ स्त्रियां कापि परे तरादौ च पूर्वस्य ह्रस्वो वा भवति । वेणिका—वेणीका । नदिका—न-
दीका । श्रेयसितरा—श्रेयसीतरा । श्रेयसितमा—श्रेयसीतमा । नौकादौ ह्रस्वो न भवति । वाग्रहणादेव इयं विवक्षा । निश्चयेन पतंत्यनेके-
ष्वर्थेष्विविति निपातानामनेकार्थत्वात् ॥

अधुना बक्ष्यमाणसूत्रैर्लिंगविशेषविजिज्ञापयिषया लिंगरूपो विशेषस्तस्य विशेषेण ज्ञापयितुमिच्छया स्त्रीलिंगभेदज्ञापनाय स्त्रीप्रत्ययाः स्त्रित्वसूचकाः स्त्रीलिंगज्ञापका ये प्रत्ययास्त्वे प्रस्तूयन्ते प्रारभ्यन्ते इत्यर्थः । सूत्रम् । (आवतः०) आप् १-१ (हसे०) अत् ५-१ स्वर० । (स्त्री० । चपा०) स्त्री ७-१ (स्त्रियां योः । स्त्रीभ्रुवोः । वेयुवः ।) स्त्र्व० । सिद्धम् । त्रिपदम् । अकारांतं स्त्रियां वर्त्तमानं स्त्रीलिंगत्वेन निर्दिष्टं विवक्षितं त्वि पित् नदादिर्वर्जितं यत्राम तस्मात्पुग्गतः आप्प्रत्ययो भवति । पकारः सिलो-
पार्थः । उदाहरणम् । जाया माया मेधा श्रद्धा धारा । अनेन आप्रप्रत्ययः । सर्वत्र

(सवर्णे०) १-१ (आपः) इति सेल्लोपः । अग्रे गंगावत् । पुनर्विशेषमाह ।
 आनतः स्त्रियामित्याप्तिद्धौ पुनरजादेरिति (जातेरयोपवात्) इतीपो निषेधार्थं
 पठ्यते । अजादेरिति । अजादेः शब्दगणान्जातिवाचित्वेऽपि आप्रत्ययो भवति ।
 यथा । अजा एडका कोकिला बाला शुद्धा गणिका । अत्र शुद्धा आभीरजातिः ।
 एवम् अश्वा चटका मृषिका बलाका मर्त्या इत्यजादयः । अजादेरित्याप् (सवर्णे०)
 [प्रथमवयोवाचिनः अत ईष् वक्तव्यः] सूत्रम् । काप् ककारेण सहित आप् काप्
 तस्मिन् कापि ७-१ अग्रे इ १-१ (साके०) अग्रे अतः ६-१ । स्व० । (सो०)
 कापि अग्रे इ (सवर्णे०) अग्रे अतः (इ यं स्वरे) स्वर० । त्रिपदं सिद्धम् । स्त्रिया-
 मिति स्त्रीलिङ्गे कसहिते आप्रत्यये परे अकारस्य इकारो भवति । उदाहरणं च
 इहृङ् करणे । कृ । डुपचप् पाके । पच् । पठ व्यक्तायां वाचि । पठ् । करोतीति
 कीरिकाः । पचतीति पाचकः । पठतीति पाठकः (तृबुणौ) इति बुण् प्रत्ययः ।
 कृयातोः (नामिनः) इति वृद्धिः कृ इत्यस्य कार् । पच् पठ् इत्यत्र (अत उप-
 धायाः) इति प इत्यस्य पा (युवोरनाकौ) इति बु इत्यस्य अकादेशः । स्व० ।
 कारकः । पाचकः । पाठक इति सिद्धम् । ततः (आनतः स्त्रियाम् । सवर्णे०)
 ततः (काप्पतः) इत्यनेन अकारस्य इकारो भवति । १-१ स् (आपः) इति सेल्लो-
 पः । कारिका पाचिका पाठिका इति रूपत्रयम् । “कारिका तु स्वरूपवृत्तौ वशी-
 र्थस्य सूचिका” एवमन्यन्यप्यवसेयानि । वाटिका । शाटिका । कन्यायाः कापि
 परे ह्रस्वत्वे न त्विकारः कन्यका इत्यादि । कचिन्न भवत्यापि । यथा बहुपणिग्रा-
 नका । बहुपाठका । अथ आप्रप्रत्ययाधिकारे व्यंजनेभ्योपि तत्कारणसूचकं श्लो-
 माह । वष्टि० भागुरिराचार्यः अतोऽकारस्य लोपं वष्टि अभिलपति वांछति । वयोः ।
 अब अपि इत्येतयोर्द्वयोरुपसर्गयोः यथा पिदधाति मुखम् । आपिधानम्-पिधानम् ।
 अवगाहः-वगाहः । विमलगिरिरवतंसः विमलगिरिर्वतंसः । तोयनिधी अवगाह-
 तोयनिधी वगाहोत्यादयः । च पुनः एव अदधारणे । केषाचित् हसातानां व्यंजनातानां
 शब्दानामपि आपम् आप्रप्रत्यय वष्टि । यथेत्युदाहरणोपन्यासे । वाच निश् दिश् ।
 सर्वेन आप्रप्रत्ययः । स्व० । १-१ (आपः इति श्लोकव्याख्या । सीमन्तशब्दस्य
 वा आपष्टिलोपश्च । सीमा । “अज्ञाते कुत्सिते चैव संज्ञायामनुकंपने । तद्युक्तनी-
 तावप्पत्ते ह्रस्वे स्वार्थे च कः स्मृतः” । अज्ञाते-अनुकः । कुत्सिते-अश्वकः । संज्ञा-
 याम्-देवदत्तकः । तद्युक्तनीती-गुडेन वाना गुडधानकाः । अल्पे-अल्पं तैलं तैल-
 कम् । ह्रस्वत्वे-ह्रस्वा वृक्षाः वृक्षकाः । च पुनः स्वार्थेऽपि चौर एव चौरकः । अथ
 कावधिकाशात् कापि परे अन्यवृत्त्यमाह । सूत्रम् (ह्रस्वो वा) ह्रस्व १-१ (सो०)
 वा १-१ (अव्य० । इ वे । उ ओ) द्विपदम् । स्त्रियामित्यादिवृत्तिः सुगमा ।
 न वरम् । तगदाविति तरतमी तद्धितप्रत्यया (तरतमेयस्विष्टाः प्रकर्षे) इति सूत्रोत्पत्त्या ।
 उदा० । बेणी, नदी । बेण्येव बेणीका-बेणिका वा । नद्येव नदीका-नदिका वा (स्वार्थेऽपि)
 इति कप्रत्ययः । यद्वा । ह्रस्वा बेणी बेणिका बेणिका वा । ह्रस्वा नदी नदीका नदिका

वा । ह्रस्वात्कप्रत्ययः सर्वत्र । (आवतः स्त्रियाम्) इत्याप् । अनेन सूत्रेण एकत्र वेणी इत्येतस्य वेणि । नदी इत्यस्य नदि । सर्वत्र १-१ सू (आपः) “सेती च वरणे वेणी नदीवाहे कचोच्चये” । अग्रे श्रेयसी २ । अतिशयेन श्रेयसी श्रेयसीतरा श्रेयसितरा वा । (तरतमेयस्विष्टाः०) इति तरप्रत्ययः । (ह्रस्वो वा) इति सी इत्यस्य वा सि । एवं श्रेयसीतमा, श्रेयसितमा । प्रयोगांतरे ह्रस्वनिषेधमाह । नौकादौ तु ह्रस्वो न भवति । ह्रस्वा नौनौका । इत्यादौ शब्दे तु का इति पदं न भवति । एवं सुरैका सुगलोका द्यौः । एवमन्येपि ययासंभवप्रवर्तयोः । कुतो ह्रस्वनिषेध इत्याह । वाग्रहणादेवेति । सुगमम् । अत्राह परः । ननु विकल्पसूचको वा-शब्दः कथं निषेधार्थं सूचयति तत्राह । निपातानामनेकार्थत्वात् । निपतंति निश्चयेन नितरां वा पतंति प्रवर्तंते अनेकेषु बहुष्वर्थेष्विति निपाताः । यथा चशब्दः पुनरर्थं समुच्चयार्थं च । एवं वाशब्दो विकल्पार्थं निषेधार्थं चेति । कुत्रचिद्विकल्पं कुत्रचिन्निषेधं सूचयतीति न दोषः ॥

त्रण ईप् ॥ नकारांतादकारांतादण्णंताच्च स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति ।

दंडिनी । दंतिनी । करिणी । मालिनी [ईपि राज्ञोऽङ्गोपो वक्तव्यः]

राज्ञी । शुनी । कर्त्री । हर्त्री । औपगवी । यस्य लोपः ॥ इथ

अथ यं तस्य द्वर्णोर्वर्णयोर्लोपो भवति तद्धितयस्वरयोरीपि च परे ॥

स्त्रीप्रत्ययाधिकारादाप्प्रत्ययमुक्तञ्च ईप्प्रत्ययमाह । सूत्रम् (त्रण०) न च ऋ च अण् च त्रण तस्मात् त्रणः ५-१ स्व० (ऋ रम्) स्व० । (स्त्रो०) ईप् १-१ (ह्रस्व०) द्विपद्म् । नकारांता इन्प्रत्ययान्तादयः ऋकारांतास्तृप्रत्ययांतादयः अण्णंता औपगवादयः एतेभ्यः शब्देभ्यः स्त्रियां स्त्रीलिङ्गे ईप् प्रत्ययो भवति । उदा० । दंड-दंत-कर-माला । दंडोऽस्त्यस्या इति दंडिनी । दंतौ स्तः अस्या इति दंतिनी । करः शृङ्गा अस्त्यस्या इति करिणी । माला अस्ति अस्या इति मालिनी (मातोपवात्०) इति इन्प्रत्ययः । (यस्य लोपः) इति अवर्णलोपः । स्व० । अग्रे (त्रण ईप्) इति सूत्रेण ईप्प्रत्ययः । स्वर० । १-१ (ह्रस्व०) करिणी इत्यत्र (णृत्त्रो०) इति सूत्रेण नस्य णः । एवं राजन् अग्रे ईप्प्रत्ययः [ईपि०] ईपि प्रत्यये परे राज्ञो राजन्शब्दसंबन्धिनोऽकारस्य लोपो वक्तव्यः । अनेन उपधाया अकारस्य लोपः (स्तोः श्नुभिः श्नुः) इति नस्य वः [जघोर्ज्ञः] स्व० । राज्ञी । अन्येपि । श्वन् (त्रण ईप् । श्वादेः) स्व० । शुनी-मघोनी-इत्यादयो नांताः । युवन्शब्दस्य तु युवतिरिति वक्ष्यति । ओणृ अपनये (अन्येभ्योऽपि दृश्यते) इति वन् (विद्वनोरनुनासिकः स्यात्) इति णस्य अकारः । अवावा । विववा स्त्री (वनोर च) वन्नन्तात्स्त्रियां ङीप् स्यात्-रश्चान्तादेशः । अतिवीवरी । शर्वरी । अथ ऋकारांताः । ह्रज् हरणे । डुकृज् कण्णे । हरतीति हर्त्री । करोतीति कर्त्री ।

शीले तुनप्रत्ययः गुणः करः हरः (रहाद्य०) जल० । ऋकारांतत्वात् (त्रण ईप्)
 इतीप् (ऋ रम्) स्व० । अय अण्णंत उपगुः । उपगोरपत्यं औपगवी । (अप-
 त्येऽण् । आदिस्वरस्य ङिति वृद्धिः) उ इत्यस्य औ (वो व्यस्यरे) इति उका-
 रस्य अच् । स्व० । अण्णंतत्वादीप् । औपगवई इति स्थिते । सूत्रम् (यस्य लोपः)
 इ अ । इश्च अश्च यं तस्य यस्य ङ-१ (ङस्स्य) लोपः १-१ (स्त्रो०) सिद्धम् ।
 यद्वा इश्च ई च ई (मवर्णे०) अश्च आ च आ (सवर्णे०) ततः ईश्च आश्च घा ङ-१
 (नपुंसकस्य०) इति ह्रस्वः । (ङस्स्य) लोपः १-१ (स्त्रो०) इवर्णस्य अव-
 र्णस्य च इति इकारस्य ईकारस्य च अकारस्य च आकारस्य च लोपो भवति ।
 वृत्तिः फंठघा । न वरम् । यस्येति इवर्णस्य अवर्णस्य च लोपो भवति ईति प्रत्यये
 परे तद्धिते स्वरे परे यकारे च परे । अनेन वकारस्य अलोपः । स्व० । औप-
 गवीति सिद्धम् । अण्णन्ताच्चेति चङागत्पंचादीनां नकारांतत्वेपि स्वस्त्रादिशब्दा-
 नाम् ऋकारांतत्वेऽपि ईप् न स्यात् । पंच सप्त स्वस्त्रा दुहिता ननांदा माता याता
 तिस्रः चतस्रः इत्यादि ॥

ध्रितः ॥ पकारटकारउकारऋकारानुबंधात् स्त्रियामीप्प्रत्ययो भ-
 वति । प् वराकी । न् कुरुचरी । उ गोमती । ऋ पचन्ती । इत्यादि ॥

सूत्रम् । (ध्रितः) प् च द च उश्च ऋश्च ऋ ते इतो यस्य स ध्रित् तस्मात्
 ध्रितः ५-१ अस् मध्ये (उ वम् । ऋ रम्) स्व० (स्त्रो०) । इत् इति पदं शका-
 रादिषु प्रत्येकं योज्यम् । तेन पकारानुबंधाः पाकप्रत्ययांतादयः । टकाराऽनुबन्धाः
 टप्रत्ययान्तादयः, उकारानुबंधाः मत्वन्तादयः, ऋकारानुबंधाः शतृप्रत्ययांतादयः, तत
 एभ्यः स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति । पानुबंधमाह । वर निवारणे । वर (पाकोकणः)
 इति पाकप्रत्ययः । पकारस्येतसंज्ञात्वाल्लोपः । आक । स्व० । पकारानुबंधत्वात्
 (ध्रितः) अनेन ईप्प्रत्ययः (यस्य लोपः) स्व० (ह्रस्वे०) टानुबंधो यथा । चर
 गतिभक्षणयोः । चर कुरुपूर्वः । कुरुषु देशेषु चरतीति कुरुचरी । (अट्टी) इति टप्र-
 त्ययः । टकार इत् । अ इति । स्व० ईप्प्रत्ययादिकं प्राग्वत् । उकारानुबंधो यथा-
 गौरस्या अस्तीति गोमती । अस्त्यर्थे मतुः । मत् । उकारानुबंधत्वादीप्प्रत्ययः ।
 शेषं प्राग्वत् । ऋकारानुबंधो यथा-दुपचप् पाके । पच् । पठ व्यक्तायां वाचि । पठ्
 (शतृशानौ) इति शतृप्रत्ययः । ऋकारः शकारश्च इत् (अप्र कर्त्तरि) इति अप्र-
 प्रत्ययः । स्वर० (अदे) इत्यप्ययत्याकारस्य लोपः । स्वर० । ऋकारानुबंधत्वादीप्-
 त्ययः (अप्यपोरान्नित्यम्) इति नुमागमः (नश्चा०) स्व० । शेषं प्राग्वत् (ध्रितः)
 इति केवलात् धातोर्न भवति । तेन प्रपूष् लज्जायाम् त्रपा । क्षमूष् संदने क्षमा । धेद
 पाने इत्यस्य तु ईप् भवति । स्तनंधयी ॥

नदादेः ॥ नदादेर्गणात्स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति । नदी । गौरी । गौतमी ॥

सूत्रम् । (नदादेः) नद् आदिर्धस्य स नदादिस्तस्मात् ५-१ (डिति) इति इकारस्य एकारः । (डस्य) इत्यकारलोपः (स्त्रो०) नदादियौस्त्री गणस्तस्मात्स्त्री-लिंगे ईप्प्रत्ययो भवति । नद् गौर गौतम । अनेन ईप्प्रत्ययः (यस्य लोपः) स्व० । नदादिराकृतिगणो द्रष्टव्यः । यथा-नत्तंकी तैपी पौपी मत्सी अनडुही अनड्वाही मातामही पितामही महिपी सूकरी आगस्ती त्रिदशी ॥

इंद्रादेरानीप् ॥ इंद्रादेर्गणात्स्त्रियामानीप्प्रत्ययो भवति । इंद्रवरुण-भवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानीप्प्रत्ययो भवति । इन्द्राणी । भवानी । [मातुलोपाध्याय क्षत्रियाचार्यसूर्याद्वा] मातुली-मातुलानी । उपाध्यायी-उपाध्यायानी । क्षत्रियी-क्षत्रियाणी । आचार्यी-आचार्यानी । [हिमारण्ययोराधिक्ये० आनीप्प्रत्ययो भवति] महद्धिमम्-हिमानी । महदरण्यम्-अरण्यानी ॥

सूत्रम् । इंद्रादि ५-१ (डिति । डस्य । स्त्रो०) आनीप् १-१ (हसे०) पश्चात् (नामिनो रः) स्व० । केचित्तु इंद्रादेः आन ईप् इति त्रिपद मन्थंते मन्मते इंद्रादेः ईप्प्रत्ययः आन् आगमश्चेति । इंद्रादेर्गणात् स्त्रियाम् आनीप्प्रत्ययो भवति । इंद्रंभवशर्वरुद्रवरुणब्रह्मरुद्र । अनेन सूत्रेण आनीप्प्रत्ययो भवति । यथासंभवं नकारस्य णकारः (यस्य०) इद्रस्य स्त्री इंद्राणी । स्व० । (हसे०) मातुलश्च उपाध्यायश्च क्षत्रियश्च आचार्यश्च सूर्यश्च मातुलोपाध्यायक्षत्रियाचार्यसूर्यम् तस्मात् एतस्माच्छब्दपंचकाद्वा आनीप्प्रत्ययो भवति । आचार्यक्षत्रियाभ्यां तु स्वार्थे एव वा आनीप् । मातुल २ एकत्र आनीप्, अन्यत्र ईप् (यस्य०) शेषं सुक्तरम् । एवं च उपाध्याय २ एकत्र आनीप् प्रत्ययः, अन्यत्र (पुंयोगे च) इति ईप् । उपाध्यायानी-उपाध्यायी । एवं क्षत्रियसूर्ययोः (ऋन्त्रो०) भवति । (आचार्यादणत्वम्) इति । आचार्यानी-आचार्या । क्षत्रियाणी-क्षत्रिया । सूर्याणी-सूर्या । अर्याणी-अर्या । पुंयोगे तु ईप् । एवं क्षत्रिया । अर्या । उपाध्यायी । स्वयंव्याख्यात्री तु उपाध्याया अत्र आप् [हिमारण्ययोर्महत्त्वे आनीप्] महत् हिमं हिमानी । महत् अरण्यम् अरण्यानी [यवनशब्दाल्लिप्यामानीप्] यवनना तुरुष्काणां लिपिर्यवनानी (यवा-होपे वा आनीप्) दुष्टो यवो यवानी ॥

[ईप्समाहारे गुणश्च] त्रयी । पुंयोगे च ॥ पुंयोगे च स्त्रियामीप् प्रत्ययो भवति । शूद्री । गणकी ॥

(ईप्समाहारे गुणश्च) समाहारः एकीभावस्तत्रार्थे ईप्प्रत्ययो भवति । नामिनो गुणश्च । त्रयाणां समाहारस्त्रयी समाहारत्वात् ईप् । इकारस्य च एकारो गुणः । (ए अय्) स्व० । (हसे०) केचित्तु (ईप्समाहारगुणश्च) इति न मन्थते । तन्मते

(तपायडौ संख्यायाम्) इति त्रिशब्दादयदि कृते (यस्य०) इतीकारलोपः ।
 ट्ठित्वात् (द्विव्रतः) इतीप् । पुनः (यस्य लोपः) स्व० । त्रयः अवयवा अस्या
 इति त्रयी । सूत्रम् (पुंयोगे च) पुमान् पुरुषः तस्य योगे च ईप्प्रत्ययो भवति ।
 शृद्र गणक । शृद्रस्य भार्या शृद्री । जात्या या काचिद्भवतु परं शृद्रस्य पुरुषस्य
 स्त्रीत्वात् शृद्री । गणकस्य भार्या गणकी । ईप्प्रत्ययः (यस्य०) शेष सुगमम् ॥

जातेऽयोपधात् ॥ जातिवाचिनो यकारोपधादकारांतात् स्त्रियामी-
 प्प्रत्ययो भवति । मेपी । सूकरी । हंसी । कुक्कुटी । ब्राह्मणी । अय-
 कारोपधग्रहणात् । क्षत्रिया । वैश्या ॥

सूत्रम् (जाते०) जाति ५-१ (ङिति) इति इकारस्य एकारः (ङस्य) इत्यका-
 रलोपः (स्त्री०) योकारः उपवा यस्य स योपधः न योपधः अयोपधः तस्मात् ।
 ५-१ (ङसिरत् । सवर्णे०) पश्चात् (नामिनो रः) स्व० । सिद्धम् । जातिर्मे-
 पादिकानाम् ताम् वक्ष्यति जातिवाची तस्मात् । स जातिवाची शब्दो यकारो-
 पधोऽपि स्यादत आह । अयकारोपधादिति । यकारोपधवर्जितादित्यर्थः । यकारो-
 पधवर्जिता अपरेऽपि स्वराः स्युस्त आह अकारातादिति । सुगमम् । जातिलक्षणमाह ।
 “ आकृतिग्रहणा जातिलिङ्गानां च न सर्वभाक् ॥ सकृदाख्यातनिर्ग्रह्या गोत्रं च चरणैः
 सह ” इति । आकृतिः आकारग्रहणं व्यञ्जकं यस्याः सा । च पुनः लिङ्गानां सर्व
 भाक् न । सर्वलिङ्गानि न भजते इत्यर्थः । यथा ब्राह्मणः । पुंसि स्त्रिया च पुनः सकृ-
 दुपदिष्टा सती निर्ग्राह्या निश्चेतुं शक्या सा जातिः । अपत्यप्रत्ययात्तस्य चरणसंज्ञा ।
 गोत्रम् गोत्रमपत्यप्रत्ययात्तः शब्दोऽपि जातिः । चरणैः अपत्यैः सह गोत्रं जाति-
 रुच्यते । यद्वा नित्या एका अनेकसमवेता सामान्यरूपा जातिः । यदि नित्या न तर्हि पिण्डे
 नष्टे सैव नश्यति । यद्येका न तर्हि अनेकेष्वप्येका जातिर्न स्यात् । यद्यनेकसमवेता
 न तर्हि यस्मिन्पिण्डे उक्ता तस्मिन्नष्टे अन्यतरे पिण्डे न प्रतीयते इति । तस्माज्जा-
 तिवाचकशब्दादीप्प्रत्ययो भवति । उदा० । मेपसूकरहंसकुक्कुटब्राह्मण । अनेन
 जातित्वादीप्प्रत्ययो भवति । (यस्य०) १-१ (हस्ते) शेष सुगमम् । मेपस्य
 जातिः मेपी । क्षत्रिया । वैश्या । अत्र जातिवाचिनोऽपि यकारोपधत्वादीप्प्रतिषेधः ।
 ततः आप्प्रत्ययः । मत्स्यमनुष्यहयगवयानां यकारोपधत्वेऽपि ईव् निषेधो न । मत्स्य
 ईप्प्रत्ययः (यस्य०) यलोपश्च । स्व० । मत्सी इत्यादि । जातेः किम् । मुंडा ।
 अकारातात्किम् । गीः ॥

(प्रथमयोपधाचिनोऽत ईप्प्रत्ययः) कुमारी । किशोरी । कलभी
 इत्यादयः । प्रथमवयोग्रहणात् । वृद्धा । स्थविरा । इत्यादौ न ईप् ।
 अदग्रहणात् । शिशुः ॥

(प्रथम०) कालकृता शरीरावस्था वयः प्रथमवयो वाल्यं तद्वृत्तीत्येवंशीलाद-
कारांताच्छब्दादीप्पत्ययो भवतीत्यर्थः । कुमारकिशोरकलभ । अनेन ईप्पत्ययः
(यस्य०) स्व० । १-१ (हृत्ते०) वृद्धा । स्यविरा । अत्र प्रथमवयोवर्जितत्वादाप्-
प्रत्यय एव न त्वीप् । इयं स्त्री शिशुः । अत्र प्रथमवयोवाचित्वे सत्यपि अकारांतत्वा-
भावात् ईप्पत्ययनिषेधः १-१ (स्त्रो०) ॥

स्वांगाद्वा ॥ स्वांगवाचिनो वा स्त्रियामीप्पत्ययो भवति ।

“स्वांगं स्यादद्रवन्मूर्त्तं प्राणिस्थमविकारजम् । तत्र दृष्टमतर्स्थं चेत्
स्थितं तद्वच्च तादृशि” ॥ १ ॥ सुमुखी । मृगाक्षी । तन्वंगी ।
वाग्रहणात् । पद्मवदना । कमलनयना । इत्यादौ न ईप् ।

सूत्रम् (स्वांगाद्वा) स्वं स्वकीयमंगं स्वांगं तद्वाची शब्दोपि स्वांग इत्युच्यते ।
यद्वा सुष्ठु शोभनमंगं स्वं स्वंमेव स्वांगम् । यद्वा सुष्ठु शोभनम् आसमंतात् अंगं
स्वांगम् । स्वस्य प्राणिनो वा अंगं स्वांगं तस्मात् ५-१ (टसिरत् । सवर्ण०) वा
३-१ (अव्य० । चपा अव्य०) स्व० । सिद्धं स्वांगमिति । “प्राणिस्थमद्रवन्मूर्त्तं
स्वांगं स्यादविकारजम् । तत्र दृष्टमतर्स्थं चेत् स्थितं तद्वच्च तादृशि” ॥ प्राणिस्थं
चेतनशरीरे वर्त्तमानम् पुनः अद्रवत् प्रस्वेदादिरहितम् पुनर्मूर्त्तम् आकारसहितम् ।
पुनः अविकारजं शोकादविकाररहितम् तत् स्वांगम् उच्यते । पुनः पूर्वं तत्र प्राणिनि
दृष्टं पश्चात् यदि अतस्तस्यम् अप्राणिस्थं भवति तर्हि वा स्वांगम् । च पुनः तद्वत्
प्राणिवत् तादृशि प्राणिसदृशो अप्राणिन्यपि स्थितं भवति तदपि वा स्वांगम् । यत्तु
अप्राणिस्थं द्रवरूपम् अमूर्त्तम् अरूप विकाराज्जातं तत्स्वांगं न । यथा सुमुखा
शाला । अत्र अप्राणिस्थत्वात् ईप् न । बहुस्वेदा । अत्र द्रवत्वात् ईप् न । सुज्ञाना ।
अत्र अमूर्त्तत्वात् नेप् । बहुशोका । अत्र विकारजत्वात् नेप् । सुकेशी सुकेशा वा
रथ्या । प्राणिस्थस्य अप्राणिनि दृष्टत्वात् । वाग्रहणादेवात्र वा ईप् । सुस्तनी सुस्तना
वा प्रतिमा । प्राणिवत् प्राणिसदृशो स्थितत्वात् । इत्यादौ विकल्पेनेप् । स्वांगं मुख-
कर्णादि तद्वाचिनः शब्दात् स्त्रियाम् ईप्पत्ययो भवति । वाशब्दः प्रयोगातरे निषे-
धार्थो न विकल्पार्थः । सुमुख मृगाक्ष तन्वंग । सुष्ठु मुखं यस्याः सा सुमुखी ।
मृगवत् अक्षिणी यस्याः सा मृगाक्षी । अथवा मृगरस्य अक्षिणी इव अक्षिणी
यस्याः सा मृगाक्षी । तनु कृशम् अंगं यस्याः सा तन्वंगी (स्वांगाद्वा) इतीप्
(यस्य०) स्वर० । (हृत्ते०) वाशब्दस्य निषेधार्थत्वात् पद्मवदना कमलनयना
किसलयकरा सुजयना इत्यादौ ईप्पत्ययो न भवति ॥

[कृदिकारादुक्तेरीत्या वक्तव्यः] अंगुलिः-अंगुली । धूलिः धूली । आजिः-आजी । अक्तेरिति विशेषणात् । कृतिः । भूतिः । ऐ च मन्वादेः ॥ मन्वादेर्गणात्स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति ऐकारादेशश्च ॥ मनायी । आदिशब्दात् अग्नेर्भार्या स्वधा अग्रायी । कुसितस्य भार्या कुसितायी । पृतक्रतोर्भार्या पृतक्रतायी । अन्यथा पूताः क्रतवो यस्याः सा पृतक्रतुः । चकारात् [मनोरौ वा] मनावी मनायी मनुः । वृषाकपायी ॥

(कृदिकारा०) कृतः इकारः कृदिकारस्तस्मात् । कृदिकारात् । कृदिति वृत्ति यवृत्तिप्रत्ययोत्पन्नो योऽसौ इकारस्तस्मात् ईप्प्रत्ययो वा भवति । किंविशिष्टात् कृदिकारात् अक्तेः क्तिप्रत्ययवर्जितादिकारादित्यर्थः । उदा० । अगि रगि लगि गत्यर्थाः । अग (ध्वादेरुलिः) इति उलिप्रत्ययः । (इदितः०) इति नुमागमः । (नश्चा०) स्व० । अंगुलिः । धूज् कपने । धू (ध्वादेरुलिः) इति उणादित्वादुलिप्रत्ययः (सवण०) धूलिः । अज गतौ क्षेपणे च । अज । उणादौ इण्प्रत्ययः । णिस्त्वात् (अत उपवायाः) इति वृद्धिः । स्वर० । आजिः । अनेन वा ईप्प्रत्ययः । (यस्य-लो०) स्व० । १-१ (हसे०) अन्यत्र १-१ (सो०) अक्तेरिति किम् । डुकृन्करणे । कृ । मनु ज्ञाने । मन् भू सत्ताया भू (क्तिः) इति क्तिप्रत्ययः । ति । मन् इत्यत्र (लोपस्त्वनुदात्ततनाम्) इति नलोपः । अक्तेरिति विशेषणादीप्प्रत्ययनिषेधः । सूनम् । ऐ १-१ । साके० । च १-१ (अव्य०) मनुगदिर्यस्य स मन्वादिस्तस्मात् ५-१ ङिति । डस्य० । (सो०) मन्वादेरित्यादिवृत्तिः । सुकरा । अंत्यस्वरस्य च ऐकारादेशो भवति । उदा० । मनु वृषाकपि । मनोर्भार्या मनायी । वृषस्य धर्मस्य आसमंतात् कं फलं विवर्तीति वृषाकपिस्तस्य वृषाकपेः भार्या वृषाकपायी । उकारेकारयोश्च अंत्यस्वरस्य वा ऐकारः (ऐ आस्) स्व० । (हसे०) "वृषाकपायी श्रीगीर्णो" इत्यमरः । चकारात् मनुशब्दसंवाधिनः उकारस्योकारो वा भवति । ततः (औ आव्) स्वर० । मनावी । एवम् अग्रायी । पृतक्रतायी । कुसितायी । कुसिद् ऋषिस्तस्य भार्या कुसिदायी कुमीदो वृद्धिर्जाविकस्तस्य भार्या कुसीदायी । पूताः क्रतवो येन स पृतक्रतुस्तस्य स्त्री पृतक्रतायी ॥

पत्न्यादयः ॥ पत्न्यादयः शब्दाः ईप्प्रत्ययाताः निपातात्साधवः । (समानैकरीरपिंडपुत्रभ्रातृदासेभ्यो बहुव्रीहौ पत्युर्नादेश ईप् च) पत्नी । समानः पतिरस्याः सा सपत्नी । एकः पतिरस्याः सा एकपत्नी । वीरः पतिर्यस्याः सा वीरपत्नी । पिंडः

पतिर्यस्याः सा पिण्डपत्नी । एवम् । पुत्रपत्नी । भ्रातृपत्नी । दास-
पत्नी । इत्यादि ॥ अंतर्वत्नी । सखी । अशिश्वी । अर्धजरती ।
युवती । प्रतीची । प्राची । समीची । उदीची । इत्यादयः । दारशब्दो
नित्यं बहुवचनांतः पुँल्लिङ्गः । दाराः । दारान् । इत्यादि ॥

सूत्रम् (पत्न्यादयः) पत्नी आदिर्द्विषां ते पत्न्यादयः १-३ जम् (ए ओ जसि ।
ए अय्) स्व० । (स्तो०) पत्न्यादयः शब्दाः ईप्प्रत्ययांता निपात्यन्ते । न वरम् ।
पत्नी भार्या । अन्तर्वत्नी गुर्विणी । नारी स्त्री । सखी प्रसिद्धा । पतिवत्नी जीव-
द्भर्तृका । अशिश्वी अमसृता स्त्री । अर्धजरती अर्धवृद्धा स्त्री । युवती स्त्री । प्राची पूर्वा
दिक् । प्रतीची पश्चिमा दिक् । एवमन्येऽप्युच्यन्ते । सपत्नी एकपत्नी वीरपत्नी इत्यादयः
ईप्प्रत्ययांता निपातसिद्धा इत्यर्थः । कुशी लोहविकारः । कामुकी वृषस्यंती । मेथु-
नेच्छावतीति यावत् । कवरी केशवेशे । इत्यादयोऽपि निपात्यन्ते । तथा उदीची मत्सी
मानुषी अगस्ती पाणिगृहीती असिक्री पलिक्री पितामही स्थली कुण्डी गोणी कवरी
नारी नागी कुशी कामुकी इत्यादयः पत्न्यादिषु ज्ञेयाः । अकारांतो दारशब्दो नित्यं
बहुवचनांतः पुँल्लिङ्गे कलत्रशची तस्मात् आप्त्यपयः ईप्प्रत्ययोऽपि न भवतीति ।
किंतु । दाराः । दारान् । दारैः । दारेभ्यः । दारेभ्यः । दाराणाम् । दारेषु । देव-
शब्दस्य बहुवचनवत्साध्यः ।

वौर्गुणात् ॥ उकारांताद्गुणवाचिनो वा स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति ।

“सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते । आधेयश्चाक्रियाजश्च
सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः” ॥ १ ॥ पट्वी-पटुः । मृद्वी-मृदुः । तन्वी-तनुः ।
कज्वी-कजुः ॥

सूत्रम् (वौ०) वा १-१ (अव्य०) उ ५-१ (ङिति । ङस्य) इत्यकारलोपः
(स्तो० । ओ औ औ) अग्रे गुण ५-१ (ङतिरत् । सवर्णे० । नास्मि०) जल० ।
गुणा रूपादपश्चतुर्विंशतिः । “सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते । आधेय-
श्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः” ॥ १ ॥ बुधेः स गुणः उच्यते । स कः । यः
सत्त्वे द्रव्ये एव निविशते वर्तते इत्यर्थः । पुनस्तस्मात् द्रव्यात् अपैति याति । च
पुनः पृथग्जातिषु द्रव्यत्वावांतरजातिषु दृश्यते । च पुनः आधेयः उत्पाद्यः । यथा
कस्तूरिकासंयोगाद्बन्धः । पुनः अक्रियाजः अनुत्पाद्यः । यथा आकाशाद्वा
मद्भादि । पुनः असत्त्वप्रकृतिः यद्द्रव्यस्वभावः स गुणस्तद्वाची उकारांतो यः
शब्दस्तस्मात्स्त्रियां स्त्रीलिङ्गे वा ईप्प्रत्ययो भवति पट्वी-पटुः । अनेन वा ईप्प्रत्ययः
(उ वम्) स्वर० (हमे०) अन्यत्र (स्तो०) एवम् । मृद्वी-मृदुः । तन्वी-तनुः ।

घट्टी-वहुः । ऋज्वी-ऋजुः । लघ्वी-लघुः । वाग्रहणादेव खरुः पांडुः इत्यादौ नेप् ।
गुणग्रहणात् । धेनुः रज्जुः अणुः इत्यादौ नेप् ॥

उत ऊः ॥ उकरांतान्मनुष्यजातेः स्त्रियामूप्रत्ययो वा भवति ।

पंगूः-पंगुः । वामोरुः-वामोरुः ॥

सूत्रम् (उत ऊः) उत ५-१ स्व० (स्तो०) ऊ १-१ (स्तो०) मध्ये(आदवे)
वृत्तिः कंठ्या । न वरम् । गुणवाचिनोऽगुणवाचिनोऽपि मनुष्यजातिवाचिनः
उकारान्तास्त्रियाम् ऊप्रत्ययो वा भवति । उदा० अनेन ऊप्रत्ययः (सवर्णे०) १-१
(स्तो०) पंगूः-पंगुः । एवं वामोरुः । ऊप्रत्ययः (सवर्णे०) करभोरुः ।
पुरुषश्चेत् पंगुः । स्त्री चेत् पंगुः ॥

यूनस्तिः ॥ युवन्शब्दात् स्त्रियां तिप्रत्ययो भवति । (नाम्नो नो
लोप०) । युवतिः । एभ्यो नामत्वात्स्यादयः । आबंतात् (आपः)
इति सेलौपः । ईवन्तात् (हसेपः सेलौपः) पूर्ववत्प्रक्रिया ॥

इति स्त्रीप्रत्ययाः समाप्ताः ॥

(यूनस्तिः) युवन्शब्दात् तिप्रत्ययो भवति स्त्रियाम् । ईवनिषेधः । युवन् अग्ने
तिप्रत्ययः (नाम्नो०) (स्तो०) पक्षे पत्न्यादिषु पाठात् युवती इत्यपि । एवं स्त्री-
प्रत्यया द्वेयाः । अयं तेषां विभक्तिकार्यमाह । एभ्य इति ॥ एभ्यः पूर्वोक्तस्त्रीप्रत्ययांतेभ्यः
शब्देभ्यः (अविभक्ति नाम) इति सूत्रोक्तलक्षणनामत्वात्स्यादयो विभक्तयो दीयन्ते ।
सत आयन्तात् आप्त्ययांतात् (आपः) इति सूत्रेण सिलोपः । ईवंतात् (हसेपः
सेलौपः) इति सिलोपः । तत्र आबंताः गंगाशब्दस्ताद्याः । ईवंताः नदीशब्द-
वत् । इकारोकारांता युद्धिरज्जुवत् । ऊकारांता वधूवत् ।

* इति स्त्रीप्रत्ययाः समाप्ताः ॥

अथ कारकप्रक्रिया १५.

अथ विभक्त्यर्थो निरूप्यते । लिंगार्थं प्रथमा ॥ धातुप्रत्ययाति-
रिक्तमर्थवच्छब्दरूपं लिंगं तस्यैवार्थं सन्मात्रे प्रथमा विभक्तिर्भवति ।
लिंगादयोऽपि प्रथमार्था इति केचित् । तत्सद्बलम् ।

रविरिव राजते राजा रोपात्कुमारी रोरुयते ॥

चोभुज्यते भुवं भूपालः प्रागास्तां रामलक्ष्मणौ ॥ १ ॥

मनसिबचसिकाये पुण्यपीडुषूर्णास्त्रिभुवनमपकारश्रेणिभिः प्रीणयंतः ॥
परगुणपरमाणून्पर्वतीरुत्य नित्यं निजहृदि विकसंतः संति संतः
क्रियंतः ॥ २ ॥

कुमाराः शेरते स्वीं रोरूप्यते च नारकाः ॥

जेगीयंते च गीतज्ञा मेघ्रियंते रुजा जिताः ॥ ३ ॥

एवं ये पुँल्लिगादयः स्त्रीप्रत्ययांता उक्तास्ते विभक्तिर्मतंग न शब्दतां प्राप्नुवंतीति विभक्तिर्कार्यसंबन्धमाह । अथेति । संज्ञासंधिकार्यस्वरांतइसांतलिगत्रयप्र क्रियायुष्मद्-स्मत्स्त्रीप्रत्ययकयनानंतरं विभक्तीनां कर्तृत्वादिसूचिकानां प्रयमादीनाम् अर्थोऽभि-धेयो निरूप्यते तत्र प्रयमाविभक्तेः कार्यमाह । सूत्रम् (लिगा०) लिगार्थं लिगस्य अर्थो लिगार्थस्तास्मिन् ७-१ (अ इ ए) प्रयना १-१ (आपः) सिद्धं सूत्रम् । लिग्यन्ते चिह्नयंते ज्ञायंते पुंस्त्रीनपुंसकतया शब्दा अनेनेति लिगम् । तत् किंविशि-ष्टम् । घातुप्रत्ययातिरिक्तमिति । घातुः भ्वादिः, प्रत्ययाः कृदादयस्तेभ्योऽतिरिक्तम् अधिकम् अन्यत् पृथक् यत्पुंस्त्रीनपुंसकलिगभेदज्ञापकं तल्लिगम् । “नामैव लिगम्” इति कौमाराः “संस्त्यानप्रसवी लिगम्” इति महाभाष्यकारः । संस्त्यानं स्त्रीत्वम् । प्रसवः उपचयः । क्रमादुपचयापचयस्थितिरूपो वस्तुवर्मः । उपचये यया । हरिः रविः । अपचये यया । गंगा झाला । कचिदुपचयाभावः । यया-कुलम् । ज्ञानम् । तस्य लिगस्य एवार्थे अभियेये सन्नात्रे सत्तामात्रे विद्यमानमात्रे वाच्यमाने प्रयमा-सि औ जस्-रूपा विभक्तिर्भवति । लिगादयोपि प्रयमार्था इति मतांतरवाचकं पदं लिगम् । पुँल्लिगस्त्रीलिगनपुंसकलिगम् । आदिशब्दात्परिमाणवचनप्रभृतयः । प्रय-मैव अर्थो येषां ते प्रयमार्थाः । लिगवचनपरिमाणानां त्रयाणामप्यर्थे प्रयमा विभ-क्तिर्भवतीत्यर्थः । यया-देवः श्रीः ज्ञानम् । खारी द्रोणः आढकम् । एकः द्वौ बहवः इति । उदा० । तत्तद्ब्रह्म । तदिति ज्ञानदृष्टिगोचरम् । सदिति वर्तमानं अविनाशि प्रधानं वा । एवंविधं ब्रह्म ज्ञानस्वरूपं परब्रह्म वर्तते । तत्तद्ब्रह्म इति त्रिष्वपि स्थानेषु नपुंसकलिगस्य प्रयमाया उदाहरणम् । रविरिव० । राजा राजते क इव रविः इव सूर्य इव । राजा । अत्र पुँल्लिगे प्रथमैकवचने उदाहरणम् । पुनः कुमारी रोरूप्यते । अतिशयेन रोदिति कस्माद्वोधात् । कुमारी अत्र स्त्रीलिगे प्रथमैकवच-नोदाहरणम् । भूपालो राजा मुखं पृथ्वीं बोभुज्यते अतिशयेन पालयतीत्यर्थः । भूपालः अत्रापि पुँल्लिगे प्रथमैकवचनोदाहरणम् । रामलक्ष्मणी प्राक्पूर्वम् आस्ताम् अभूताम् । रामलक्ष्मणी इति पुँल्लिगे प्रथमाद्विवचनस्योदाहरणम् । १ । संतः सज्जनाः कियंतः संति पुनः श्लोकेन उदाहरति । कुमाराः० । कुमाराः बालकाः स्वीं स्वेच्छया शेरते । तु पुनः नारकाः नरकस्या जना रोरूप्यंते अतिशयेन फूत्कु-र्वति । पाठांतरे तु रोरूप्यंते कुमारिकाः इति । गीतज्ञा जेगीयंते अत्यर्थं गायंति । रुजा रोगेण जिता ग्रस्ताः पुरुषा मेघ्रियंते अतिशयेन म्रियंते । संतः कुमाराः नार-काः गीतज्ञाः रुजा जिताः । अत्र सर्वत्रापि पुँल्लिगे प्रथमावद्विवचनस्योदाहरणानि ॥

आमंत्रणे च ॥ अभिमुखीकरणेपि प्रथमा विभक्तिर्भवति ॥

मां समुद्धर गोविंद प्रसीद परमेश्वर ॥

कुमारौ स्वैरमासाथां क्षमध्वं भोस्तपस्विनः ॥ १ ॥

सूत्रम् । (आमंत्रणे च) आमंत्र्यते आहूयते पुरुषोऽनेनेति आमंत्रणं संबोधनं तस्मिन् ७-१ (अ इ ए) च १-१ (अव्य०) आमंत्रणम् अभिमुखीकरण-मित्यादि सुगमम् । उदा० श्लोकेन । मां समुद्धर० । व्याख्या । हे गोविंद त्वं मां समुद्धर । भवसमुद्रादिति गम्यम् । हे परमेश्वर त्वं प्रसीद प्रसन्नो भव । हे कुमारौ युवां स्वैरं स्वेच्छया सुखेन आसायाम् उपाविशतम् । भोस्तपस्विनो यूयं क्षमध्वं क्षमां कुरुध्वम् । अत्र गोविंद १-१ परमेश्वर १-१ कुमारौ १-२ तपस्विनः १-३ इत्यत्र यथाक्रमं प्रथमाया एकद्विबहुवचनानि ॥

भोस् भगोस् अघोस् ॥ एते शब्दा भवद्भगवदघवतां स्थाने निपात्यन्ते विविपये ।

क्षमस्व भो दुराराध्य भगोस्तुभ्यं नमोज्जु ते ॥

अधीष्व भो महाप्राज्ञ घातयाघोः स्वधस्मरम् ॥ १ ॥

भोस् १-३ । स्त० (स्तो०) एकस्य ग्रहणे तज्जातीयान्यशब्दस्य ग्रहणमिति न्यायाद्भोस् इत्यनेन भोः भगोः अघोः इति त्रयाणामपि ग्रहणम् । सूत्रपाठे तु भोस् भगोस् अघोस् इत्येवंरूपं सूत्रं दृश्यते । तेन भवन्नित्यस्य भोस् इति निपातः । भगवन्नित्यस्य भगोस् इति निपातः । अवबन्नित्यस्य अघोस् इति निपातः । यतः भवद्भगवदघवतां भोस् भगोस् अघोस् एते शब्दा वा निपात्यन्ते धौ विपये । संबो-धने इत्यर्थः । भोः इत्यामन्त्रणे । भगोः इति पूज्यामन्त्रणे । अघोः इति पापजन-वाधि संबोधनविपये । एते शब्दा निपात्यन्ते । उदा० । भो दुराराध्य दुःखेन आराध्यते सेव्यते इति दुराराध्यस्तस्यामन्त्रणे भो दुराराध्य त्वं क्षमस्व क्षमां कुरु । न विद्यते स्तुतिर्वचनगोचरा यस्य सः अस्तुतिस्तस्यामन्त्रणे हे अस्तुते वचनागोचर-स्तज्जातीति इति संबोधनपदम् । यद्वा न स्तोति अन्यं कंचन इति अस्तुत् तस्मै अस्तुते तुभ्यम् इति चतुर्थ्यतम् । एवंविध हे भगोः हे भगवन् तुभ्यं नमः । अथवा “भगोस्तुभ्यं नमोनमः” इति पाठे सुगमम् । भो महाप्राज्ञ महाश्र्वासी प्राज्ञश्च महा-प्राज्ञस्तस्यामन्त्रणे भो महाप्राज्ञ तस्मै अधीष्व । हे अघोः पापिष्ठ स्वधस्मरं स्वभक्षकम् अयात् स्वपापं कालं वा घातय विनाशयेति श्लोकार्थः ॥

शेषाः कार्ये कर्तृसाधनयोर्दानपात्रे विश्लेषावधौ संबंध आधा-रभावयोः ॥ शेषा विभक्तयो द्वितीयाया एवर्थेषु भवन्ति । “कर्त्ता कर्म च करणं मंप्रदानं तथैव च । अपादानाऽधिकरणमित्याहुः कारकाणि पट्” ॥ कार्ये कर्मकारके उत्पाये आप्ये संस्कार्ये विकार्ये

च द्वितीया विभक्तिर्भवति ।

कटं करोति कारूको रूपं पश्यति चाक्षुषः ॥

राज्यं प्राप्नोति धर्मिष्ठः सोमं सुनोति सोमपाः ॥ १ ॥

इत्थं प्रथमार्थमुक्त्वा इदानीं द्वितीयादिशेषविभक्त्यर्थसूचकं सूत्रमाह (शेषाः०) इति । शेषाः १-३ (सवर्णे० । स्तो०) कार्यं क्रियते यत्तत्कार्यं तस्मिन् ७-१ (अ इ ए) कर्तृसाधनयोः । करोतीति कर्त्ता । साध्यते छिदादिक्रिया अनेनेति साधनम् । कर्त्ता च साधनं च कर्तृसाधने तयोः ७-२ (ओसि । ए अय्) स्व० । दानार्थं पात्रं दानपात्रं तस्मिन् ७-१ (अ इ ए) पश्चात् (नामि०) जल० । अग्रे विश्लेषावधौ विश्लेषे विश्लेषं प्रति वा अवधिराश्रयः विश्लेषावधिः तस्मिन् ७-१ (डेरौ०) टिलोपः । स्व० । अग्रे संबध्यते भृत्यस्वाम्यादिरनेनेति संबधस्तस्मिन् ७-१ (अ इ ए) आधारभावयोः आध्रियते स्थाप्यते वस्तु यत्र स आधारः । भूयते क्रियालक्षणतया अनेनेति भावः । ततः आधारश्च भावश्च आधारभावौ तयोः ७-२ (ओसि । ए अय्) स्व० । (स्तो०) पश्चात् (ए अय् । खोलौपश्च) सिद्धं सूत्रं सप्तपदम् । शेषाः प्रथमा उक्ता अतः शेषा द्वितीयाद्याः पदं विभक्त्य इत्यादिवृत्तिः । तत्र कार्यं द्वितीया । कर्तृसाधनयोस्तृतीया । दानपात्रे चतुर्थी । विश्लेषावधौ पंचमी । संबधे षष्ठी । आधारभावयोः सप्तमी । इति संक्षेपार्थः । अयं विस्तरार्थः । कार्यं इत्यादि । कार्यं द्वितीया विभक्तिर्भवतीति योगः । कार्ये इति कोऽर्थः कर्मकारके क्रियते यत्तत् कर्म नाम यत्कारकं कर्म तस्मिन्कर्तुः कर्मतापन्ने वस्तुनीत्यर्थः । यद्वा कार्यं कर्म तत्कारकसंज्ञत्वात्कारकं कर्म कारकं षष्ठीं विना अन्या विभक्तयः कारकसंज्ञकाः । क्रियाहेतुः कारकम् । पष्ठ्यास्तु क्रियाहेतुत्वाभावेन कारकसंज्ञा न । यतः “कर्त्ता १ कर्म २ च कारणं ३ संप्रदानं ४ तथैव च । अपादाना ५ धिकरणे ६ इत्याहुः कारकाणि पद” ॥ १ ॥ इति तस्मिन्कर्मकारके कथंभूते इत्याह । उत्पाद्ये १ आप्ये २ संस्कार्ये ३ विकार्ये च ४ एवं चतुर्विधे । तत्र उत्पाद्यते यन्नवीनं क्रियते तदुत्पाद्यम् । षदाप्यते सिद्धमेव प्राप्यते तदाप्यम् । संस्क्रियते इति संस्कार्यम् । संस्कारो नाम कश्चिदतिशयस्तदर्थं संस्कार्यम् । संस्कारो द्विधा । गुणाधानं मलापकर्षा वा । पूर्वजन्मकृतः शुभाशुभो वा संस्कारः तस्माद्भवं संस्कार्यम् । सिद्धमेव रूपं पश्यतीति गुणाधानम् । यद्वा रूपमिति चक्षुर्ग्राह्यत्वादाप्यमिति केचित् । राज्यमिति राज्ञः संस्कारात् संस्कार्यम् । विकार्ये इति विक्रियते अवस्थांतरं भजते इति विकार्यं तस्मिन् विकार्ये ततः एवं चतुर्विधेऽपि कर्मकारके द्वितीया विभक्तिर्भवति । उदा० । कदमित्यादिश्लोकः । कारूकः पुमान् कटं करोतीत्यत्र कटस्य उत्पाद्यकार्यत्वात् द्वितीयांतत्वम् । एवं चाक्षुषो नेत्रवान् जनो रूपं पश्यतीति रूपम् आप्यं कर्म तत्र द्वितीया । केचित्

रूपस्य नेत्रेन्द्रियेण स्थापने संस्कार्ये द्वितीया । अतिधर्मिष्ठः पुमान् राज्यं प्राप्नोति ।
अत्र राज्यं संस्कार्यं तत्र द्वितीया केचित्तु राज्यम् आप्यमिति । सोमम् अमृत-
वल्लीरसं पिबतीति सोमपाः ब्राह्मणः सोमम् अमृतवल्लीं सुनोति खंडयति इत्यर्थः ।
अत्र सोमस्यामृतवल्लीयाः खंडनरूपो विकारस्तत्र द्वितीया । अवस्थान्तरापा-
दनं विकार इति ॥

अभिसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ॥

द्वितीयाग्रेडितांतेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥ १ ॥

अभितो ग्रामं नदी बहति । सर्वतो ग्रामं वनानि संति । धिग्देवद-
त्तम् । उपर्युपरि ग्रामं मेघाः पतन्ति । अधोधो वृक्षं याति । अध्यधि
व्याधं मृगाः पतन्ति । समया ग्रामम् । निकषा ग्रामम् । प्रति
ग्रामम् । अनुग्रामम् । [कालाध्वनोर्नैरंतर्येऽपि] मासमधीते । क्रोशं पर्वतः ॥

एवं द्वितीयार्थमाख्यायाधुना तदधिकारात्पुनर्वृत्तिकारः उपपदद्वितीयार्थमाह ।
अभिसर्वतसोरित्यादिः श्लोकः । तत् च तत् च तसौ अभिश्च सर्वश्च अभिसर्वो
ताभ्यां सहितौ तसौ अभिसर्वतसौ अभितस्सर्वतसावित्यर्थः । अथवा द्विजांते श्रूय-
माणः शब्दः प्रत्येकं संवध्यते इति तयोरेत्ययोगे पष्ठचयं द्वितीया विभक्तिः कार्या
प्रयोक्तव्या । पुनीधगिति धिगर्थेपि धिक्छब्दयोगेऽपि द्वितीया कार्या प्रयोक्तव्या ॥
धिह्निर्भत्सन्निदयाः । पुनस्त्रिषु उपर्यादिषु इति उपरि अघः अधि इत्येवं त्रिविध्य-
येषु प्रयुज्यमानेषु द्वितीया विधेया । कथंभूतेषु उपर्यादिषु आग्नेडितांतेषु । आग्ने
डितमिति द्विस्त्रिर्भाषणं तदंते येषां ते आग्नेडितांताः । द्विवाग्मुच्चरिता इत्यर्थः ।
यथा उपर्युपरि-अधोऽधः-अध्यधिरूपास्तेषु । तत इति अभितस्सर्वतसादिव्यतिरिक्ते
अन्यत्र उपपदयोगेपि शब्दार्थे द्वितीया दृश्यते रूढिवशादिति तत्रोदाहरणमाह ।
अभितो ग्रामम् ग्रामं ग्रामम् अभितः अभितोग्रामम् अनेन द्वितीया । अभितो
ग्राममिति ग्रामस्य समीपे चतुर्दिक्षु वा नदी बहति । एवं सर्वतो ग्रामं वनानि
दृश्यन्ते । ग्रामस्य सर्वतः चतुर्दिक्षु वनानीत्यर्थः । एवं समया ग्रामं तीर्थं वर्तते ।
ग्रामस्य समीपे इत्यर्थः । निकषा ग्रामं निहतः शत्रुः । ग्रामस्य समीपे इत्यर्थः ।
धिदेवदत्तमित्यत्र धिग्योगे द्वितीया । “धिक् तां च तं च मदं च इमां च मां
च” उपर्युपरि ग्रामं पक्षिणो गच्छन्ति । उपर्युपरि ग्रामं मेघो वर्षन्ति । ग्रामस्य उपरि
इत्यर्थः । अधोऽधो ग्रामं निधानं दृश्यते । ग्रामस्य अध इत्यर्थः । अध्यधि ग्राम
सापसास्त्रिष्ठानि । ग्रामेग्रामे इत्यर्थः । एवमत्र त्रिष्वग्नेडितांतेषु द्वितीया । ‘ततोऽ-
न्यत्रापि दृश्यते’ इति वचनात् उभयतः परितः समया निकषा हा प्रति

अनु एषां योगेऽपि द्वितीया । समया ग्रामं तीर्थं वर्तते । ग्रामस्य समीपे तीर्थम् । निकषा ग्रामं शत्रुनिहतः । ग्रामस्य निकषा समीप इत्यर्थः । अनुग्रामं ग्रामस्य अनु पश्चात्सीमा वर्तते । एवं ग्रामं ग्रामं प्रति प्रतिग्रामं जिनालयाः संति । हा स्वामि-
नम् । इत्यादि । कालाध्वनोरितीयं फक्किा । अंतरेण रहितत्वं नैरंतर्यं तस्मिन्
नैरंतर्ये वाच्यमाने । तथा कालो दिवसमासादिः । अध्वा मार्गः क्रोशयोजनादि-
स्तत एतयोर्विषये द्वितीया कार्या नैरंतर्ये कालवाचकशब्दात् । अध्वाचकशब्दाच्च
नैरंतर्ये निरंतरार्ये द्वितीया भवतीत्यर्थः । तत्रोदाहरणम् । काले । मासं यावत्
निरंतरम् अधीते पठति । अत्र नैरंतर्ये द्वितीया । अन्यथा मामस्य द्विरधीते
मासे वा द्वादशदिनानधीते इति भवति । एवं मार्गे क्रोशं पर्वतः । क्रोशं याव-
न्निरंतरं पर्वत इत्यर्थः । क्रोशममाणलंब इत्यर्थः । अन्यथा क्रोशस्यैकभागे पर्वत
इति द्वितीयार्थः । अन्यत्रापीति ग्रहणात् अंतर्ग्राममुपग्राममित्यादयः शब्दा ज्ञेयाः ।
इति द्वितीयार्थः ॥ २ ॥

[कर्त्तरि प्रधाने क्रियाश्रये साधने च] प्रधाने कर्त्तरि क्रिया-
सिद्धचुपकारके करणर्थे तृतीयाविभक्तिर्भवति ।

भिन्नः शरेण रामेण रावणो लोकरावणः ॥

कराग्रेण विदीर्णोऽपि वानरैर्युद्धयते पुनः ॥ १ ॥

अथ तृतीयार्यसूचकं कर्तृसाधनयोरिति पठं व्याचिख्यासुराह । (कर्त्तरि०) इति ।
कर्त्तरि कर्तुर्विषये तृतीयाविभक्तिर्भवति । कर्तुं कर्त्ता इति शेषः । कथं भूते कर्त्तरि ।
प्रधाने मुख्यक्रियायाः आश्रये मुख्यवृत्त्या कार्यस्य कारके च उत्पादके ईदृशे
कर्त्तरि तृतीया वा च पुनः साधनेऽपि तृतीया । कथं भूते साधने । क्रियासिद्धचुपकार-
के कार्यस्य साहाय्यकारके पुनः करणनामकारके साधनेऽपि तृतीया । यः प्रधान-
भूतः सन् क्रियायाः आश्रयभूतः स्वातंत्र्येण क्रियां कार्यं कर्तुं प्रवृत्तः न कर्त्ता
तस्यार्थे तृतीया भवति । च पुनः क्रियासिद्धेरुपकारके करणे प्रकृष्टकारणभूते साध-
नेऽपि तृतीया भवति । करोतीति कर्त्ता । स कर्त्ता उच्यते इत्याह । क्रियाश्रयः क्रियायाः
कार्यस्य आश्रयः क्रियाश्रयः क्रियाया आश्रयोऽप्रधानोऽपि भवति पटोऽपत्तीं तुरीये-
मादिवचनाह । प्रधान इति । सकलकारकप्रयोजनत्वे सति इतरकारकाप्रयोज्यत्वमत्र
प्रधानत्वं तस्मिन् । किंविशिष्टे साधने । क्रियासिद्धचुपकारके क्रियायाः सिद्धि-
उपकरोतीति क्रियासिद्धचुपकारकम् । क्रियासिद्धेः साहाय्यदायकभेदनादेऽक्रियासिद्धौ
उपसंनिहितत्वेन कारकं तस्मिन् । पुनः कीदृशे साधने । करणे । साधकानाम् करणं
क्रियासिद्धे । प्रकृष्टकारणम् । यद्वा करणं नाम कारकं तस्मिन् । एवं कर्तृसाधनयोर्विषये-
र्ये तृतीया भवति । उदाहरणम् । भिन्नः शरेण० इत्यादिः श्लोकः । रामेण रावणो

१ 'क्रियां करोतीति कर्त्ता स इतरतः प्रयोजकः कर्मकर्त्ता चेति भेदाविधियः' इति 'चरौ

भिन्नः । केन कृत्वा शरेण । रामेण इति कर्त्तरि तृतीया । शरेणेति साधने तृतीया । कथंभूतो रावणः लोकरावणः लोकान् रावयति क्रंदयति इति लोकरावणः । उदाहरणांतरमाह । तथा रावणो वानरैः कराग्रेण नखेन विदीर्णोऽपि विदारितोपि पुनः पुनरपि युध्यते । अत्र वानरैरिति कर्त्तृपदम् । कराग्रेणेति साधनपदम् । उभयत्रापि तृतीया । कराग्रेणेत्यत्र जातावेकत्रचनम् । पुनस्तृतीयार्थं विनासहेत्यादिना अग्रे वक्ष्यति । इति तृतीयार्थः ॥ ३ ॥

दानपात्रे संप्रदानकारके चतुर्थी] दानपात्रे संप्रदानकारके चतुर्थी विभक्तिर्भवति । सम्यक् श्रेयोबुद्ध्या प्रदीयते यस्मै तत्संप्रदानम् । ददाति दण्डं पुरुषो महीपतेर्न चातिभक्तिर्न च दानकामना । यद्दीयते वासनया सुपात्रे तत्संप्रदानं कथितं मुनीन्द्रैः ॥ वेदविदे गां ददाति । अन्यत्र राज्ञो दण्डं ददाति । रजकस्य वस्त्रं ददाति । इति चतुर्थी ॥

अयं चतुर्थ्यर्थमाह (दानपात्रे०) । इति । दीयते इति दानं दानाय पात्रं दानपात्रम् । दत्तवस्तुनः स्वामी भवतीति यावत् । तस्मिन् दानपात्रे । कीदृशे । संप्रदाननामकारके । सम्यक् श्रेयोबुद्ध्या यस्मै प्रदीयते तत् संप्रदानम् । यस्मै दत्ते सति आमुष्मिकफलप्राप्तिर्भवति तत्संप्रदानमुच्यते । संप्रदानं च तत्कारकं च संप्रदानकारकम् । तस्मिन् । यदुक्तम् “ददाति दण्डं पुरुषो महीपतेर्न चात्र भक्तिर्न च दानकामना ॥ यद्दीयते वासनया सुपात्रे तत्संप्रदानं कथितं मुनीन्द्रैः” ॥ १ ॥ ततोदाहरणम् । वेदं वेत्तीति वेदवित् तस्मै वेदविदे वेदज्ञाय ब्राह्मणाय कश्चित्पुरुषो गां ददाति इत्यत्र वेदविच्चे सति दानपात्रत्वं संगतमेव । एवं साधवे अन्नं प्रति-
लाभयति । अन्यथा दानपात्राभावे राज्ञो दण्डं ददाति इत्यत्र चतुर्थ्यभावः ॥ इति चतुर्थ्यर्थः ॥ ४ ॥

[विश्लेषावभावपादानकारके पंचमी] विश्लेषो विभागस्तत्र योऽवशिथलतया अचलतया वा विवक्षितस्तत्रापादाने पंचमी ॥ धावतोऽश्वादपतत् । भूभूतोऽवतरति गंगा । इति पञ्चमी ॥

अयं पंचम्यर्थं व्याचिरयामुः (विश्लेषावर्था०) इति पदं व्याकरोति । अश्वाटपतत् इत्यत्र । विश्लेष इति कोर्यः । विभागो विरहः पृथग्भावः । बुद्ध्या ररूपेण वा एकाश्रयात् पृथग्भवनमित्यर्थः । तत्र विश्लेषे योजवधिराश्रयो यस्मात्

१ दानं विधिपदम्-अनिष्टकर्त्तृ-प्रेरकम्-अनुमत् चेति । तद्व्याख्यानि च प्रसादे गीतानु च “दत्तवस्तुनः स्वामी भवतीति” ॥ देशे काले च पात्रे च दानं सार्वत्रिकं स्मृतम्” इत्यादि-
रूपेण सर्वत्रावश्यकतममर्थमिति निरर्थं ज्ञेयम्

विभागो जायते स चलतया अश्वकरभादिभावेन अचलतया वा पर्वतशिखरादि-
भावेन विवक्षितो वक्तुमिष्टः वाञ्छितः तत्र विश्लेषावधावपादाननामकारके अपादीयते
पृथक्क्रियते यस्मात्तदपादानम् अपादानं च तत्कारकं च अपादानकारकं तस्मिन्
पंचमीविभक्तिर्भवति । तत्रोदाहरणम् । कश्चित्पुरुषो धावतोऽश्वादपतदित्यत्र अप-
तदिति विश्लेषः । अश्वादिति तस्य अवधिः आश्रयः । धावत इत्यश्वस्य चलन-
क्रियाकारितराच्चलतया विवक्षितावधित्वम् । एवं भूमृतः पर्वतादङ्गा पुरुषो वा अव-
तरतीत्यत्र अवतरणात्मको विश्लेषः भूमृत इति स्थिरावधिः एवमन्येऽप्यवसेयाः ॥
इति पञ्चम्यर्थः ॥ ५ ॥

संबंधे षष्ठी । संबन्धिनोर्मध्ये योऽप्रधानस्तत्र षष्ठी ।

भेद्यभेद्ययोः श्लिष्टः संबन्धोऽन्योन्यमुच्यते ॥

द्विष्टो यद्यपि संबन्धः षष्ठ्युत्पत्तिस्तु भेदकात् ॥

एकक्रियातः परस्पराऽपेक्षारूपः संबन्धः ।

राज्ञः स पुरुषो ज्ञेयः पित्रोरेतत्प्रभूजनम् ॥

गुरुणां वचनं पथ्यं कवीनां रसवद्वचः ॥ १ ॥

अथ षष्ठ्यर्थमाह । संबंधे इति । संबध्यते स्वजनादिरनेनेति संबन्धो जन्यजन-
कादिः । स्वस्वामित्वादिः । यथालिङ्गार्यकारकव्यतिरिक्तः स्वस्वामित्वादिलक्षणः
संबन्धः । स चोभयनिष्ठश्च भवति तस्मिन्नर्थे षष्ठीविभक्तिर्भवति । यतः । “भेद्यभेद-
कयोः श्लिष्टः संबन्धोऽन्योन्यमिष्यते ॥ द्विष्टो यद्यपि संबन्धः षष्ठ्युत्पत्तिस्तु भेदकात्
॥ २ ॥ भेद्यं विशेष्यमित्याहुर्भेदकं च विशेषणम् ॥ प्रधानं च विशेष्यं स्यादप्रधानं
विशेषणम्” ॥ १ ॥ उदाहरणं श्लोकेनाह । राज्ञः० । इति । स पुमान् राज्ञो राज-
संबन्धी ज्ञेय इत्येवं स्वामित्वसंबन्धः । एतत्समीपतरातिं प्रभूजनं पूजनोपकरणं
पूजासामग्र्यो पित्रोरिति । स ता च पिता च पितरौ तयोः पितृमातृसंबन्धि । गुरुणां
गुरुसंबन्धि वचनं जाड्यज्वरविमुक्तानां पथ्यवत्पथ्यतुल्यं हितकारकम् । तथ्यमिति
वा पाठः । कवीनां वचो वचनं रससंयुक्तं मिष्टम् । एवमन्येऽप्युद्धाः । इति षष्ठ्यर्थः ६

[आधारे सप्तमी] आधारोऽधिकरणम् । तत् षड्विधम् । औप-
श्लेषिकम् १ सामीपिकम् २ अभिव्यापकम् ३ वैपयिकम् ४ नैमि-
त्तिकम् ५ औपचारिकम् ६ चेति ।

कटे शेते कुमारोऽश्वौ वटे गावः सुशेरते ।

तिलेषु वियते वैलं हृदि ब्रह्मामृतं परम् ॥ १ ॥

युद्धे संनह्यते धीरौगुल्यग्रे करिणां शतम् ।

[भावः क्रियालक्षणं तत्रापि सप्तमी] प्रसिद्धक्रिययाऽप्रसिद्ध क्रियाबोधनं भावः । वर्पति देवे चौर आयातः । पतत्यं-
शुमालिनि पतितोऽरातिः । काले शरदि पुष्यन्ति सप्तच्छदाः ॥

आधारभावयोरिति पदं व्याचिरूपासुः प्रथमम् आधारं प्रकटयन्नाह (आधारं सप्तमी) इति सुगमार्थः । आध्रियते स्थाप्यते पदप्रकारा क्रिया अस्मिन्नित्याधारः क्रियाध्रयस्य कर्तुः क्रियाया आध्रयस्तत्र सप्तमी विभक्तिर्भवति । आधाराधिकरणे एकपर्याये । आधारशब्देन अधिकरणमेवोच्यते । अतः अधिकरणस्याधारस्य भेदा-
नाह । पदविधिमिति । अधिक्रियते आधारतया तदधिकरणम् । गुणानां गुणिवत् तत् पदविधिमिति पठिति । पदसंख्याका विधाः प्रकारा यस्य तत् पदविधं पोट्टे-
त्यर्थः । तानेव पदभेदानाह । औपश्लेषिकमित्यादि । उप सामीप्येन श्लेषणं संब-
न्धनम् उपश्लेषः । एकदेशमात्रसंयोगो वा उपश्लेषः । यथा-कटे शेते । कटस्येकदेशे
इत्यर्थस्तेन निवृत्तमौपश्लेषिकम् ॥ १ ॥ सामीपिकमिति । सामीपेन निवृत्तं सामी-
पिकं यदाधेयसमीपमात्रेण क्रियाहेतुः । यथा वटे वटसमीपे गावः सुशेरते । गंगायां
घोषः । गंगासमीपे घोषो ब्रजं गोकुलं वर्त्तते इति ॥ २ ॥ अभि समन्ताद्व्याप्नोती-
त्यभिध्यापकम् । आधेयेन समस्तावयवसंयोगोऽभिध्यापकः । अपृथग्भूतयोराधारा-
धेयबोध्यः सकलावयवसंबन्धः सोऽभिध्यापकः यथा तैलं तिलेषु ॥ ३ ॥ विषये भवं
वैषयिकम् अन्यत्र संबन्धो वा विषयः । स यथा । नभसि तारकाः । आकाशे वायुः ।
हृदि ग्रहैत्यादि हृदि विषये ग्रह एव परं प्रकृष्टं अमृतम् अस्ति । नहि सर्वाधारस्य
परग्रहणो हृदयमाधारो भवितुमर्हति । विषयमात्रम् ॥ ४ ॥ निमित्तेन भवं निमि-
त्तिकम् । यथा युद्धे युद्धनिमित्तमित्यादि ॥ ५ ॥ अविद्यमानस्यारोपणमुपचारः ।
उपचारे भवम् औपचारिकम् ॥ ६ ॥ एवं पदविधेष्वधिकरणे सप्तमीविभक्तिर्भवतीति
शेषः । अथ सार्धश्लोकेन पदव्याधारभेदोदाहरणान्याह । कटे शेते इत्यादि । अती
कुमारः कटे शेते इति कटमुपश्लिष्य शेते इत्यत्र औपश्लेषिकमधिकरणम् । अन-
शयनक्रियाध्रयः कर्त्ता कुमारस्तदाधारः कटस्तत्रोपश्लेयः । गावो धेनवः वटे इति
वटसमीपे शेते शयनं कुर्वते इति । सामीपिकाधिकरणम् । नहि वटस्योपरि गावः
शेरते किन्तु समीपे । एवं गंगायां घोषः । गंगासमीपे घोषः । गोकुलम् ॥ तिलेषु
तैलं विपते । तिलेष्वभिध्याप्य सर्वत्र स्थितमित्यर्थः । अभिध्यापकमेतादिति ॥
हृदीति । हृदि विषये ग्रह परमममृतमित्येतत् वैषयिकाधिरणम् । युद्धे युद्धनिमित्तं
धीरः संनह्यते संनाहं परिदधाति इति निमित्तिकमधिकरणम् । अंगुल्यग्रेण प्रदर्श्यमानम्
इत्यर्थः । करिणां हस्तिनां शतमित्युपचारमात्रत्वादीपचारिकं ननु साक्षाद्वर्तमानमिति ॥
इत्यमावागमाख्यायेदानीं भावपदस्यार्थमाह (भावः क्रियालक्षणम्) इति । क्रिया-
गमनस्यानोत्थानादिका तस्या यत्क्षणं चिह्नं ॥ भाव इति कथ्यते । प्रसिद्धक्रियया
शरदा अप्रसिद्धक्रियाया लक्षणं बोधनं भावः इति तत्रापीति तस्मिन्नर्थेपि सप्तमीविभ-

क्तिर्भावेति॥ उदा० देवे मेवे वर्षति चौरस्तस्करः आयातः आगतः । अत्र मेववर्षणरूपा प्रसिद्धा क्रिया तथा चौरागमनरूपा अप्रसिद्धक्रिया लक्षिता । देवे मेवे वर्षतीति प्रसिद्धेन मेववर्षणेन अप्रसिद्धं चौरागमनं लक्ष्यते इति तत्र सप्तमी॥ “राज्ञि मेवे सुरे देवः” इति कोशः । एवम् अंशुमालिनि सूर्यं पतति अस्तं गच्छति सति अराविः शत्रुः पतित इति । युद्धार्थमागत्य पतित इत्यर्थः । यद्वा पतितो मृत इत्यर्थः । अत्र प्रसिद्धेन सूर्यस्यास्तमनेन अप्रसिद्धं शत्रोः पतनं लक्ष्यते । एवं गुरो धर्ममुपदिशति सति शिष्यः आगत इत्येवमादयोऽवसेयाः । एवं द्वितीयादिविभक्तीनामर्थाः ॥

अथोपपदविभक्त्यर्थो निरूप्यते। विनासहनमक्रतेनिर्धारणस्वाम्यादिभिश्च॥ एतैरपि योगे द्वितीयाद्या विभक्तयो भवन्ति । विनादियोगे द्वितीया । विनापापं सर्वं फलति “विना वातं विना वर्षं विद्युतः पतनं विना ॥ विना हस्तिकृतं दोषं केनेमौ पातितौ द्रुमौ” ॥ १ ॥ अंतरेणाक्षिणी किं जीवितेन। अंतरा त्वां मां हरि रित्यादिपदाद्ग्राह्यम् । [सहादियोगे तृतीया ।] सह सदृश साकं समं सार्धमित्यादियोगे तृतीयाविभक्तिर्भवति । सह शिष्येणागतो गुरुः । सदृशश्चैत्रो मैत्रेण । साकं नयनाभ्यां श्लक्षणा दंताः । समं चन्द्रेणोदितो गुरुः । सार्धं धनिभिर्धृतः साधुः । [नम आदियोगे चतुर्थी] नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंबपद्मयोगे चतुर्थी । नमो नारायणाय । स्वस्ति राज्ञे । सोमाय स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । अलं मल्लो मल्लाय । वषादिन्द्राय । [ऋत आदियोगे पञ्चमी] ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः । अन्यो गृहाद्विहारः । ऋतेयोगे द्वितीयापि । ज्ञानमृते । विनायोगेपि तृतीया । ज्ञानेन विना । दिग्योगे पञ्चमी । पृथो श्रीष्माद्रमंतः । [निर्धारणे षष्ठीमन्मयी ।] निर्धारणं क्रियागुणजातिभिः समुदायात् पृथक्करणं तत्र षष्ठी मन्मयी च । क्रियापराणां भगवदाराधकः श्रेष्ठः । क्रियापरेषु वा । गवां रुष्णा गौः संपन्नक्षीरा गोषु वा । एतेषां क्षत्रियः शूरतमः एतेषु वा ॥

अथ पुनस्तातामुपपदविभक्तीनामर्थान् प्रकारांतरेणाह । सूत्रम् (विना २ मह ३ नम ४ ऋते ५ निर्धारणे ६ स्वाम्यादि ७ भिश्च) ततो विना महः आदिपदस्य

द्वंद्वः । ते आदौ येषां ते तथा तैः ३-३ (स्रो०) च १-१ (अव्य०) सिद्धं
 सूत्रम् । एतैर्विनादिभिरपि शब्दैर्योगे सति द्वितीयाद्या पद विभक्तयः पदस्वप्पर्येषु
 यथाक्रमं भवन्ति । द्वाद्वांन्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसंबध्यत इति आदिशब्दो विना-
 दिषु प्रत्येकं योज्यः । विनादिवाचके शब्दे प्रयुज्यमाने द्वितीयाविभक्तिर्भवतीति
 विनादियोगे द्वितीया । सहादियोगे तृतीया । नम आदियोगे चतुर्थी । ऋत आदि-
 योगे पंचमी । निर्द्धारणार्थं षष्ठी । स्वाम्याद्यर्थे सप्तमी । तत्रोदाहरणेन द्वितीयां
 व्यंजयति । विना पापमिति । पापं विना । पापाभावेन सर्वमपि धर्मकृत्यादिफल-
 मावहति सफलं भवति । एवमत्र विनायं वाच्यमाने विनाशब्दयोगे पापमिति द्वितीया ।
 चकारात्पापेन विना पापाद्दिना इति तृतीयापंचम्यावपि । यथा वृद्धत्वं जरसा विना ।
 अक्षिणी इति । नेत्रे अंतरेण विना जीवितेन जीवनेन किम् । न किमपीति भावः ।
 अक्षिणी इदमत्र द्वितीयादिवचनं नपुंसकांतम् । अंतरेत्यादि । त्वां माम् अंतरा मध्ये
 विचालं मनु क्षौद्रं मयं वा वर्त्तते । अथवा यथा भीम इत्युक्ते भीमसेनः । भामा
 इत्युक्ते सत्यभामा । यथा मधुः इत्युक्ते मधुसूदनः । कृष्णः त्वां माम् अंतरा मध्ये
 विचाले वर्त्तते । त्वामिति युष्मदस्मदोद्वितीयैकवचनांतत्त्वम् । आदिशब्दादंतरेण
 अंतरा इत्यर्थद्वयेऽपि द्वितीयाविभक्तिर्भवति । एतदंबाह । इत्यादिपदाद्वाह्यमिति
 इत्युदाहरणद्वयम् । आदिपदाद्दिनादियोगे द्वितीयेत्पादिशब्दाद्वाह्यमेवेयमिति भावः ।
 इति द्वितीयायः ॥ २ ॥ अथ तृतीया । तत्र द्रव्यगुणक्रियाभिस्तुल्ययोग्यतायां
 विद्यमानायां सहायं तृतीयाविभक्तिर्भवति इति वृद्धाभ्यायः । सह शिष्ये
 णेति । गुरुः शिष्येण सह आगतः । अत्र आगमनक्रियया शिष्यशब्दस्य
 गुरुणा तुल्ययोग्यतायां सत्यां तृतीयांतत्त्वम् । सह पुत्रेण पिता धनी ।
 इत्यत्र धनद्रव्येण तुल्ययोग्यत्वे पुत्रस्य तृतीयांतत्त्वम् । सहश्वैत्रो मैत्रेण ।
 चैश्रनामा कश्चित्पुरुषः मैत्रेण मैत्रनाम्ना पुरुषेण सहशः तुल्यः । साकं
 नयनाभ्यामिति । नयनाभ्यां साकं साहिता दंता शृङ्गणा मनोज्ञाः । अत्र
 गुणेन तुल्यत्वे तृतीया । एवम् आदिशब्दात्साधुः पुरुषः धानिभिः धनवद्भिः
 पुरुषः सार्द्धं धृतो गृहीतः । बद्ध इत्यर्थः । वारणार्थालंयोगे तृतीया ।
 समर्थार्थालंयोगे चतुर्थी इत्यर्थः । एनावता अलम् । अलं विवादेन ।
 धर्मेण अर्थः । गुडेन मिश्रः । शस्त्रेण कलहः । कर्मणा विना । पुण्येन हीनः इत्या-
 दिशब्दात् अवसेयाः । प्रक्रियामते तु तुल्यार्थे तृतीयाषष्ठ्यौ स्तः । कृष्णेन कृष्णस्य
 वा तुल्यः । यदुक्तं रघुकाव्ये "धृतेश्च धीरः सहशीर्व्यपत सः" । इति तृतीया
 ॥ ३ ॥ अथ चतुर्थी व्याचष्टे । नम आदियोगे चतुर्थी । [नमः स्वस्ति स्वाहा
 स्वधा अलम् वषट् एतन्माम्ययानां योगे चतुर्थी वक्तव्या] इति सुगमम् । तत्र नमः
 नमस्कारार्थः । स्वस्ति इति कल्याणवाचकमव्ययम् । स्वाहा इति क्षोमावसरे मन्त्रा-
 वसाने अक्षरद्वयोच्चारणं हव्यवस्तुवाचकम् । स्वधा इति पितृकल्पम् । अलमिति

सामर्थ्याय । वपद् होतव्यं वस्तु । नमोनारायणायेति नमः नमस्कारार्थे । स्वस्ति
 राज्ञे । राज्ञे नृपाय स्वस्ति कल्याणं भवतु अत्र स्वस्त्यर्थे । सीमाय चन्द्राय स्वाहा ।
 पितृभ्यः स्वधा । तत्संतानकल्पितं वस्तु । अलमिति । मल्लो मल्लाय अलम्
 समर्थः । इन्द्राय वपद् होतव्यं वस्तु । इत्यादिष्वर्थेषु चतुर्यां । वृद्धीकासु च
 अन्यान्यप्युदाहरणानि दृश्यन्ते तानि तत्र ग्रन्थगौरवभयान्न व्याख्यायन्ते ॥ ४ ॥
 अयं पंचमी । ऋते इति । ज्ञानात् ऋते विना मुक्तिर्न भवतीति शेषः । अत्र ऋते-
 शब्दयोगे पंचमी ज्ञानादत्र । आदिशब्दात् गृहादन्यो विहारः विचरणम् । विना-
 पृथग्योगेऽपि पंचमी । विना कामात् । पृथक् ग्रामात् । एवं भिन्नो । ग्रामात् इतरो
 ग्रामात् । प्राक् ग्रामात् । दक्षिणाहि ग्रामात् । गृहाद्गृहिः आरात् ग्रामादित्यादि ॥ ५ ॥
 अयं पष्ठार्थसूचकं निर्धारणं व्याचष्टे । निर्धारणमिति । निधियते पृथक्क्रियते
 अनेनेति निर्धारणम् । काभिः क्रिया १ गुण २ जातिभिः ३ । क्रिया करणा-
 तिमिका गमनस्यानादिका । गुणो रूपादिः । जातिर्ब्राह्मणादिः । ततः क्रिया च
 गुणश्च जातिश्चेत्यादिना द्वैतस्तत्ताभिः कृत्वा यत्समुदायात् बहूनां समूहात्
 पृथक्करणम् एकस्य तन्निर्धारणमुच्यते तत्र पष्ठीविभक्तिर्भवति । ततोदाहरणम् ।
 क्रियासु पराः क्रियापराः क्रियासु निष्ठाः तत्परा इत्यर्थः । तेषां मध्ये यो भगव-
 तश्चिदानन्दस्य आराधकः स एव श्रेष्ठः प्रशस्तः । अत्र सामान्याक्रियापरेषु भगव-
 दाराधकत्वरूपया क्रियया पृथक्करणे परशब्दस्य पष्ठी । गवां घेनूनां मध्ये या कृष्णा
 गौः सा संपन्नक्षीरा बहुदुग्धा । अत्र गोशब्दस्य कृष्णत्वगुणेन निर्धारणे पष्ठी ।
 एतेषां क्षत्रियः शूरतम इति । एतेषां सर्वजातीयानां पुरुषाणां मध्ये क्षत्रियोः
 अतिशयेन शूरः शूरतमः । अत्र जात्या निर्धारणे पष्ठी । व्याकरणांतरमते तु
 निर्धारणे पष्ठीसप्तम्यौ द्वे अपि भवतः ॥

स्वाम्यादिभिश्च । स्वाम्यादियोगे पष्ठीसप्तम्यौ भवतः । गवां स्वामी
 गोषु स्वामी । गवामधिपतिः गोप्यधिपतिः । कर्तृकार्ययोरक्तादौ
 कृति पष्ठी ॥ कर्त्तरि कार्ये च पष्ठी विभक्तिर्भवति क्तादिर्वर्जिते रुदन्ते
 शब्दे प्रयुज्यमाने । व्यासस्य कृतिः । भारतस्य श्रवणम् ॥

(स्वाम्या०) स्वाम्यादियोगे पष्ठीसप्तम्यौ भवतः । गवां स्वामी
 गोषु स्वामी । एवं गवामधिपतिः गोप्यधिपतिरित्येतदपि ज्ञेयम् । स्वामीभराधिप-
 तिदायादसाप्तिप्रतिभ्रमसूनआयुक्तकुशलमभुगन्द्योगे पष्ठीसप्तम्यौ भवतः । पुनः
 पष्ठार्थांतरमाह । सूत्रम् (कर्तृकार्ययोः०) इति । कर्त्ता च कार्यं च कर्तृकार्यं
 तयोः ७-२ (ओसि० । ए अम्) स्वर० (सो०) अग्रे अक्तादिः क्तप्रत्ययः
 आदिष्वस्य सः क्तादिर्न क्तादिरक्तादिः तस्मिन् ७-१ (ट्ठी०) टिलोपः पश्चात्

(नामि०) स्व० । कृत् ७—१ स्व० । अग्रे पष्ठी पण्णां संख्यापूरणी पष्ठी १—१ (हसे०) सिद्धम् । कर्त्तरीति । प्रागुक्तलक्षणे प्रवाने क्रियाश्रये अर्थे तथा कार्ये कर्मणि चार्थे पष्ठीविभक्तिर्भवति क सति कृति इति कृदन्त इति कृत् तृतीयावृत्ति-
 प्रोक्तः प्रत्ययसमूहः सौंज्ञे यस्य स कृदन्तस्तस्मिन्कृदन्ते शब्दे प्रयुज्यमाने वाच्य-
 माने सतीति भावः । कर्मभूते कृदन्ते शब्दे क्तादिर्वाजिते क्तप्रत्ययादिरहिते । क्तादी-
 त्यादिशब्दात् क्तकृतवर्त्तपददुःसुपु खलशतृगानौ कसुकानौ पूर्वकाले क्त्वा समासे
 क्यप् तुम् इष्णु स्तु कु इत्य दि कृतप्रत्ययांतात् विहाय अन्येषु कृतप्रत्ययांतेषु पेषु सत्सु
 इत्यर्थः । तत्रोदा० । व्यासस्य कृतिः । व्यासेन क्रियते स्म इति । अत्र व्यासः कृतेः
 कर्त्ता ततः कृतिरिति कृतप्रत्ययांते शब्दे प्रयुज्यमाने व्यासस्येति कर्त्तरि पष्ठी ।
 एवं भारतस्य श्रवणम् भारतं शृणोतीति श्रवणमिति युद्धक्ते कृदन्ते प्रयुक्ते भारतस्येति
 कर्मणि पष्ठी । अत्रोभयत्रापि कृद्योगलक्षणा पष्ठी । अक्तादावेति किम् । त्वया
 कृतम् । ग्रामं प्राप्तः । अत्र यथाक्रमं कर्त्तरि कर्मणि च तृतीया द्वितीया क्तप्रत्ययां-
 तत्वात् पष्ठी न । आदिशब्दात् शतृशानकनुकानइष्णुस्तुक्नुक्त्वातुम्क्यप्इत्याद्यं-
 तेऽपि शब्देषु पेषु पष्ठी न भवति । किंतु द्वितीयेव । ग्रामं गच्छन् । अन्नं पचमानः ।
 अन्नं पेषिवान् । शुभं चक्राणः । देवं दिदृक्षुः । आत्मानमलंकरिष्णुः । दैत्यान्
 घातुः । दानवान् जिष्णुः । देवं नत्वा । गुरुं प्रणम्य । कार्यं कर्तुम् । ग्रामं गंतुम्
 उत्कण्ठितः इत्यादीन्युदाहरणान्यवसेयानि । द्विपेः शतुर्वा पष्ठी । मुरस्य मुरं
 वा द्विपन् ॥

[स्मरतौ च कार्ये] स्मरतौ धातौ प्रयुज्यमाने कर्मणि पष्ठी
 भवति । मातुः स्मरति मातरं स्मरति ॥

किंच (स्मरती च कार्ये) स्मरतावर्थे स्मरणार्थे स्मृञ् स्मरणे धातुयोगे
 कार्ये कर्मणि विषये पष्ठीविभक्तिर्भवति । उदा० । पुत्रः मातुः स्मरति । मातुः
 स्मर्त्तव्यत्वे पष्ठी चकाराद्वितीयापि । कर्मापि भवति । मातरं स्मरति । तृप्स्यर्थानां
 कारणे वा पष्ठी । फलेः फलानां वा वृत्तः । अद्भिः अपां वा वृत्तः ।

[हेतौ तृतीया पंचमी च वक्तव्या] अनित्यः शब्दः कृतकत्वेन कृत-
 कत्वात् वा ॥

(हेतौ०) इति हेतौ साधके तृतीयापंचम्यौ भवतः इह किल प्रतिज्ञा १ हेतु २ दृष्टांत
 ३ उपनय ४ निगमन ५ भेदादनुमानस्य पंचावयवाः । तत्र पक्षवचनं प्रतिज्ञा प्रतिज्ञा-
 स्यापको हेतुः । यथा पर्वतोऽयं बहिमान् वस्मान् घूमवच्चात् । अयं पर्वतो बहिमान्
 इति प्रतिज्ञा सा च घूमवच्चेन हेतुना स्याप्यते इति । तत्र [हेतौ०] इति । द्विती-
 यापानुमानावयवे तृतीया पंचमी च भवति । तत्रोदाहरणम् । अनित्यः शब्दः इति

प्रतिज्ञा १ । केन कारमाद्वा कृतकत्वेन कृतकत्वादेति हेतुस्तत्र तृतीया विकल्पेन तु पंचम्या वा प्रयोगः । हेतुत्वादिति २ । प्रस्तावाच्छेषा अपि त्रयोऽवयवाः व्यञ्ज्यन्ते ते चामी । योयः कृतकः सप्त अनित्यः यथा घट इति दृष्टांतः ३ । कृतकोय-मित्युपनयः ४ । तस्मादनित्यश्चायमिति निगमनम् ५ ॥

[भयहेतौ पंचमी] चौराद्विभेति । व्याघ्रात्रस्यति । विद्युत्पाता-
च्चकितः [पृष्ठी हेतुप्रयोगे च] कस्य हेतोरियं कन्या ॥

(भय०) इति । भयहेतौ भयस्य कारणे पंचमी भयस्य हेतुः यः पशुपुरुषा-
दिजनितः कारणवर्गस्तस्मिन्नर्थे पंचमीविभक्तिर्भवति । चौराद्विभेति । व्याघ्रात्र-
स्यति । विद्युत्पाताच्चकितः । अत्र भयहेतौ भयोत्पादकार्यं पंचमी (पृष्ठी हेतु-
प्रयोगे च) हेतुशब्दस्य प्रयोगे हेतुः इति शब्दे प्रयुज्यमाने पृष्ठी भवति । कस्य
हेतोरियं कन्या । कस्य निमित्तमित्यर्थः । चकारात्सर्वादेः हेतुप्रयोगे तृतीयापृष्ठ्यौ
स्तः । केन हेतुना कस्य हेतोः । निमित्तकारणे हेत्वर्थप्रयोगे सर्वादेः सर्वा विभक्तयो
भवंति । को हेतुः । कं हेतुं वसति । केन हेतुना । कस्मै हेतवे । कस्मात् हेतोः ।
कस्य हेतोः । कस्मिन् हेतौ । इत्यादि ॥

[इत्थंभावे तृतीया] शिष्यं पुत्रेण पश्यति । पश्यति संसारमसा-
रेण । पुष्कारिणीं नया पश्यति ॥

(इत्थंभावे तृतीया) इति । असावयमिति इत्यभावस्तस्मिन्नर्थे तृतीया विभ-
क्तिर्भवति । उदा० । गुरुः शिष्यं पुत्रेण पश्यति । पुत्रसदृशं पश्यति पुत्रमिवेति
भावः । यद्वा अयं प्रकारः इत्थं तस्य भावः इत्थंभावः । सामान्यस्य भेदको विशेषः
प्रकारः किञ्चित्प्रकारांतरं प्राप्तः इत्थंभावः । यथा मनुष्यसामान्यभेदको विशेषः
शिष्यत्वं तल्लक्षणं पुत्र इति न भवति किं तु तद्वत्स्नेहः पुत्रशब्देनोच्यते इति ।
आचार्यः शिष्यं पुत्रेण पश्यति पुत्रमिव पश्यतीत्यर्थः । एवं साधुः संसारमसारेण-
त्यपि ज्ञेयम् । साधुः संसारं असारमिव पश्यति असारतया पश्यति इत्यर्थः ॥

[येनांगविकारः] येन विकृतेनांगेनांगिनो विकारो लक्ष्यते तस्मा-
दङ्गान्तृतीया विभक्तिर्भवति ॥ देवदत्तः अक्षणा काणः । पादेन
खञ्जः । कर्णेन बधिरः । शिरसा खल्वाटः । करेण कुणिः ॥

(येना०) यत् ३-१ (त्यदा० । टेन० । अ इ ए) अंगविकारः अंगं विक्रि-
यते अनेनेत्यंगविकारः १-१ (सो०) पश्चात् (सवर्णे०) सिद्धं द्विपदम् । येन
विकृतेनांगेन अक्षयादिना अंगिनः शरीरिणोऽंगविकारः शरीरविकृतिलक्ष्यते ज्ञायते
तस्माद्विकृतादङ्गात् तृतीया विभक्तिर्भवतीति । तत्र विकृतत्वं द्विविधं न्यूनत्वेन ?
आधिक्येन २ चेति न्यूनत्वं व्याचष्टे । अक्षणा नेत्रेण काणः । पादेन खञ्जः ।

शिरसा मस्तकेन खल्वाटः । केशरहितः इत्यर्थः । करेण कुणिः न्यूनत्वविकृतेरि-
दमुदाहरणचतुष्टयम् । एवं मुखेन त्रिलोचनः । वपुषा चतुर्भुजः । इत्येतदुदाहरणद्वय-
माधिकाविकृतौ ज्ञेयम् । अथ पंचम्या अर्थांतरमाह ॥

[जनिकर्तुः प्रकृतिः ।] जायमानस्य कार्यस्थोपादानमपादानसंज्ञं
भवति । तत्रापादाने पंचमी । “यस्मात्प्रजाः प्रजायंते तद्ब्रह्मेति
विदुर्बुधाः” । [आडादियोगे च] आडादियोगे लिङ्गात्पंचमी
भवति । आपाटलिपुत्राद्भूतो देवः ॥

(जनिकर्तुः०) जनेर्जन्मनः कर्ता जनिकर्ता क्रियापदस्य कर्ता उत्पद्यमान-
वस्तुननकर्ता तस्य ६-१ (ऋतो ङ उः) अस्य उः । डिच्वाट्टिलोपः । स्व० ।
प्रकृति १-१ (स्त्रो०) सिद्धम् (जनिकर्तुः प्रकृतिगपादानम्) इत्य वा । अथ वृत्तिः ।
जनिकर्तुरिति कोर्यः । जायमानस्य जायमानमुत्पद्यमानं यत्कार्यं तस्य प्रकृतिः
उपादानं मूलकारणं तदपादानसंज्ञं भवति तत्रापादाने पंचमीविभक्तिर्भवतीति शेषः ।
अर्थाजनेर्द्धातोर्जनिक्रियायाः जननं जनिरुद्भवः इति जनेरुत्पत्तिर्यः कर्ता स जाय-
मानः सन्कार्यं भवति तस्य प्रकृतिः कारणं तदपादानं तत्र पंचमी । उदा० “यस्मा-
त्प्रजाः प्रजायंते तद्ब्रह्मेत्यभिधीयते” । प्रजायंते इति जनिरातुः क्रियापदम् । प्रजा
इति जनिकर्तृपदं जायमानकार्यत्वात्तस्य प्रकृतिर्यच्छब्दनिर्दिष्टं ब्रह्म ततो यस्मा-
दिति मूलकारणत्वात्प्रकृतिपदात्पंचमी आडुपसर्गादियोगेऽपि पंचमी । आदिश-
ब्दात् आडुपसर्गपरियोगे । आडु उपसर्गा मयादायाम् अभिविधी च वर्तते । तत्र
तेन विनेति मयादा तेन सहेत्यभिविधिरिति भेदः । तत्रोदाहरणम्-आपाटलिपुत्रा-
दिति पाटलिपुत्रं नगरं मयादाकृत्य तस्मादवाङ् अभिव्याप्य देवो मेघः वृष्ट इत्यर्थः ।
पयंपाभ्या वर्जने पंचमी । अपपरी वर्जनार्थं । पारि त्रिगतेभ्यो देवो वृष्टः । अप
त्रिगतेभ्यो वृष्टो देवः । त्रिगतेदेशान् वर्जयित्वा वृष्ट इत्यर्थः । “राज्ञ मेघे सुरे
देवः” इत्यनेकार्थः ॥ विद्यास्वीकारे आरपातुः पंचमीस्पात् । उपाध्यायादधीते ॥

[तादर्थ्यं चतुर्थी च वक्तव्या]

संयमाय श्रुतं धत्ते नरो धर्माय संयमम् ॥

धर्मं मोक्षाय मेधावी धनं दानाय भुक्तये ॥ १ ॥

अयं पुनश्चतुर्थीमाह । तादर्थ्यं इति । सः अर्थो यस्य तत्तदर्थं तस्य भावः ताद-
र्थ्यम् । यद्वा स एव अर्थस्तदर्थस्तस्य भावस्तादर्थ्यम् । यद्वा तस्मै कार्याय इदं
कारणं तदर्थम् तस्य भावस्तादर्थ्यं तस्मिस्तादर्थ्यं अर्थं वाच्यमाने चतुर्थी विभ-
क्तिर्भवति । तत्रोदाहरणं श्लोकेन । संयमायेतिानरो मनुष्यः श्रुतं शास्त्रं धत्ते धारयति

कस्मै संयमाय संयमार्यमित्यर्थः । धर्माय धर्मार्यं संयमं धत्ते । मेधावी बुद्धिमान्
मोक्षाय मोक्षार्यं धर्मं धत्ते । नरो दानाय दानार्यं तथा भुक्तये भोगाय धनं धत्ते ।
अत्र संयमादिभ्यस्तादर्थ्यं चतुर्थी ॥

[कुध्वादियोगे च ।] कूराय कुध्यति । मित्राय द्रुह्यति । पुत्राय
कुप्यति । गुणवते असूयति ॥

कुध्वादिधातुयोगेपि चतुर्थी । कृषि द्रुहि ईर्ष्या असूया श्लाघ् द्रुह् स्या शष्
धारि स्पृहि एते कुध्वादयः । कूराय कुध्यति । मित्राय द्रुह्यति । कूरं प्रति क्रोधः
इत्यस्मिन्नर्थे कुध्वातुयोगे कूरायेत्यत्र चतुर्थी । आदिशब्दात् मित्राय द्रुह्यतीति
गुणवते पुरुषाय असूयतीत्यादिरोपवाचकधातुयोगेपि चतुर्थी । पुत्राय कुप्यति ।
द्रुष्टायेर्ष्यतीत्येवमादयः । गुणेषु दोषारोपोऽसूया । परसंपत्त्यसहनम् ईर्ष्या इति
भेदः । [सौपसर्गयोश्च क्रुधद्रुहोर्योगे चतुर्थीप्रतिषेधो वक्तव्यः] कूरमभिकुध्यति ।
मित्रमभिद्रुह्यति । चकारात् श्लाघशष्स्थाधृज्स्पृहादीनां रुच्यर्थानां च तृप्यमा-
णात् चतुर्थीति सूचितम् । भगवते श्लाघते । भदनाय शपते । मित्राय तिष्ठति ।
पत्न्यै धारयति भूषणानि पतिः । कृष्णाय स्पृहयति गोपी । क्षुधिताय रोचते
अन्नम् । इत्यादि ज्ञेयम् । लोकानां शुभाशुभसूचको भूतादिविकार उत्पातस्तत्रापि
चतुर्थी । वाताय कपिला विद्युत् । वातोत्पातज्ञापिका इत्यर्थः । तुमंतलोपे चतुर्थी ।
फलेभ्यो याति । फलान्याहर्तुं यातीत्यर्थः । तुमर्थाच्च भाववचनात् । यागाय याति ।
यष्टुं यातीत्यर्थः । मन्यतेः कर्मण्यनादरे वा चतुर्थी । न त्वां तृणाय मन्य इत्यर्थः ।
कर्मणि द्वितीयाचतुर्थी । गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थीं व्रजति व्रजति व्रजं वा ॥

[क्यञ्लोपे कर्मण्यधिकरणे पंचमी च वक्तव्या] हर्म्यात्प्रेक्षते हर्म्य-
मारुह्य प्रेक्षते इत्यर्थः । आसनाद्वदति आसने उपविश्य वदतीत्यर्थः ।

[निमित्तात्कर्मयोगे सप्तमी च वक्तव्या]

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दंतयोर्हन्ति कुंजरम् ॥

केशेषु चमरी हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥ १ ॥

[विषये च ।] तर्के चतुरः [पष्ठीसप्तम्यौ चानादरे ।] बहूनां
क्रोशतां गतश्चौरः । बहुष्वसाधुषु निवारयत्स्वपि स्वयमार्यो याति
साधुमार्गेण ॥ बहुषु साधुषु निवारयत्स्वपि स्वयमनार्यो यात्यसाधु-
मार्गेण ॥ मातापित्रो रुदतोः प्रव्रजति पुत्रः ॥

[क्यञ्लोपे०] इति । क्यवर्यो वाच्यमानः क्यपश्च अग्रयोगः स क्यञ्लोपस्तस्मि-

त्रयं पंचमी वक्तव्या । यतः “क्यवर्थो दृश्यते यत्र क्यवतं न प्रयुज्यते । स एव क्यवलोपः स्यादिति प्रोक्तं मनीषिभिः” ॥ १ ॥ [क्यवलोपे कर्मण्यधिकरणे च पंचमी वक्तव्या] उदा० । हर्म्यात्प्रेक्षते इति । कोर्यः । हर्म्यं गृहमारुह्य प्रेक्षते पश्य-
तीत्यर्थः । अत्र आरुह्येति क्यप्प्रत्ययांतं पदं तस्य लोपे हर्म्यादिति पंचमी । एवम
आसनात् वदति आसने उपविश्य वदतीत्यर्थः । सप्तमीमाह । निमित्तादिति ।
निमित्तं नाम पंचमोधिकरणभेदस्तस्मान्निमित्तात् । यद्वा निमित्तात्प्रयोजनवाचिनः
शब्दात्कर्मयोगे सति सप्तमी वक्तव्या । तत्रोदा० । चर्मणि० । चर्मणीति । चर्मनि-
मित्तं ढीपिनं चित्रकं हंति विनाशयति । दंतयोर्दन्तनिमित्तं कुंजरं हस्तिनं हंति ।
केशेषु केशनिमित्तं चमरीं गां हंति । सीमि सीमायां सीमानिमित्तं केनापि पुरुषेण
पुष्कलको नामाक्षुद्रग्रामाधिपतिः हतो मारितः । पुष्कलकः कीलको वा हतः
निखातः । कीलः पुष्कलकः शिवः ॥ “पुष्कलकः स्याद्रंध्रमृगः सीमा तन्नाभि-
रुच्यते” । कस्तूरिकानिमित्तं गंधमृगो हत इति भावार्थः । (विषये च) इति ।
विषये विषयार्थे ग्राह्यार्थे वाच्यमाने सप्तमी विभक्तिर्भवति । उदा० । तर्के तर्कवि-
षये चतुरो निपुणः ॥ अत्र तर्कः क्रियाश्रयत्वाभावाच्चाधिकरणं ततो विषये सप्तमी ।
पष्ठी० । अनादरे क्रियमाणे सति पष्ठी सप्तमी च भवति । तत्रोदा० । बहूनां जनानां
कोशतां सतां फूत्कारं कुर्वतां सतां स चौरो गतः । बहून् जनानाकृतोवज्ञाय अना-
दृष्टेत्यर्थः । बहुष्वनार्येषु निषेधयत्स्वपि साधुमार्गेण याति साधुः । बहुषु साधुषु
निवारयत्सु सत्स्वपि निषेधयत्स्वपि अनार्योऽसाधुः स्वयमात्मना असाधुमार्गेण
असमीचीनमार्गेण अधर्ममार्गेण दुराचारे याति । बहुषु साधुजनेष्वनादरं कृत्वा
ग्रजतीत्यर्थः । एवं मातापित्रो रुदतोः सतोः प्रजति पुत्रः इत्यपि ज्ञेयम् । माता-
पित्रोः अनादरं कृत्वा दीक्षां गृह्णाति इत्यर्थः । इन्नते कर्मण्यपि सप्तमी । अधीती
व्याकरणे ॥

अन्योक्ते प्रथमा॥यदिदं कार्यादन्येनाख्यातेन कृता चोक्तं भवति
तदा प्रथमा प्रयोक्तव्या । घटः क्रियते । घटः कार्यः ॥

सूत्रम् (अन्योक्ते) अन्येनोक्तं अन्योक्तं तस्मिन् ७-१ (अ इ ए) प्रथमा
१-१ (आपः०) इति सेलोपः । सिद्धं सूत्रं द्विपदम् । अन्योक्त इति पदं व्याचष्टे
यदिति । यत् इदं कार्यादि कर्म कारकम्, अन्येनेति कोऽयं अन्येन कर्मोक्तिभावो-
क्तिसंनृच्छाख्यातेन द्वितीयवृत्त्युक्तसूत्रनिष्पन्नेन यद्रूपप्रत्ययान्तवाचुरूपेण कृता कृदं-
तप्रत्ययेन तृतीयवृत्तिप्रत्ययसाधितशब्देन चशब्दात्तत्मासेन तद्धितेन च सह यदुक्तं
भवति यत् उच्यते तदा तस्मिन्कर्मणि प्रथमा विभक्तिर्भवति । अर्थात् यत्र तृती-
यांतः कृता तत्र कर्मणि प्रथमा भवतीति भावः । उदा० । कुंमकारेण घटः क्रियते ।
इत्यत्र घटस्य कार्यत्वात्क्रियते इत्याख्यातोक्तत्वेन कर्मणि प्रथमा । एवं कारुकेण
घटः कार्यः । इत्यत्र कृतोक्तत्वात् कर्मणि प्रथमा ॥

[छन्दसि स्यादिः सर्वत्र] दध्ना जुहोति । पुनंतु ब्रह्मणस्पतिः ।
ब्रजतीर्विरेजुः ॥ ॥ इति कारकप्रक्रिया ॥

छन्दसि कारकनियममाह । (छंद०) छंदसि वेदविषये स्यादिविभक्तिः सर्वत्र सर्व-
ष्वर्थेषु व्यत्ययेन भवति । सर्वा विभक्तयः सर्वविभक्तीनामर्थे भवतीत्यर्थः । तत्रार्पत्वान्न
विभक्तीनियम इत्यर्थः । उदा० । दध्ना जुहोतीति । दधि जुहोतीति द्वितीयासंभवे
छंदसत्वात् द्वितीयास्थाने तृतीया । ब्रह्मणस्पतिः पुनंतु । ब्राह्मणाः ब्रह्मणस्पतिं
प्रक्षालयंतु इति द्वितीयार्थे प्रथमा । यद्वा एवं ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मा पुनंतु अत्रैकवचन-
संभवे बहुवचनम् । उक्तं च भागवते दशमस्कन्धे पंचमाध्याये कृष्णजन्माधिकारे
“ नंदालयं सवलया ब्रजतोर्विरेजुः ” इति । एवमन्यान्यापि छंदसोदाहरणान्यव-
सेयानि । ग्रंथगौरवभयान्न लिख्यंते । अथ विभक्तीनां कांश्चिदर्थान् समाहृत्याह ।
सामान्यलिङ्गवचनपरिमाणकर्तृसंबोधनान्योक्तेषु प्रथमा । तृतीयांति कर्तारि सति
कर्मणि प्रथमा १ स्यात् इत्यर्थः । कर्मण्यभितः सर्वतः उभयतः परितः प्रति समया
निकषा हा अनु धिग उपर्युपरि अधोऽधः अध्याधि विना अंतरेणांतरा स्मरति काला-
ध्वनोर्नंतर्ये शतृ शान कसु कान इण्डु स्तु त्वा तुम् क्यप्-योगे क्रियाविशेषणे च
द्वितीया २ । कर्तृसाधनयोः सहै सहशं साकं साद्धं विना इत्थं तद्भावे येनागविकार-
वारणार्थालंयोगनिषेधार्थकृतादियोगहेतुतुल्यायांदिषु तृतीया ३ । दानपात्रे नमः
स्वस्तिस्वाहास्वधावपदतादर्थ्यकुध्यादिरुच्यर्थादिधातुयोगसमर्थार्थालंयोगेषु बलिर-
क्षितहितशब्दयोगोत्पातज्ञापितेषु चतुर्थी ४ । विश्लेषावयौ ऋते अन्यादिविना पृथक्
भिन्नेनरप्रभृत्यारभ्य बहिःशब्दयोगद्वयजनिकर्तृमर्यादाडादियोगक्यबलोपभयहेतुवि-
द्याख्यातृप्रभृत्यर्थेषु पंचमी ५ । संबन्धनिर्द्धारणस्वामित्वकर्तृकार्यस्मरणार्थानाहेतु-
शब्दप्रयोगतुल्यायांनादरादिषु षष्ठी ६ । आधारभावस्वामित्वनिमित्तविषयानादरा-
धीत्यादिष्वर्थेषु सप्तमी ७ । छंदसि सर्वा विभक्तयः सर्वेष्वर्थेषु व्यत्ययेन च भवांत ।
जातवैकवचनं बहुवचनवद्भवति । एको द्वौ वास्मदो विशेषणे बहुवद्भवतः । गुरौ च
एको द्वौ बहुवद्भवतः इत्यादि ज्ञेयम् । यथात्र देशे प्रचुरो यवो विद्यते तथा अहम्
आवाम् एतयोरर्थे वयमिति भवति । तथा एकस्मिन्नपि गुरौ एते गुरव इति
बहुवचनं भवति ॥

इति कारकप्रक्रियाविवरणं संक्षेपतः समाप्तम् ॥

अथ समासप्रक्रिया १६.

अथार्थवद्विभक्तिविशिष्टानां पदानां समासो निरूप्यते ।

समासश्चान्वये नाम्नाम् ॥ नाम्नामन्वययोग्यत्वे सत्येव समासो
भवति चशब्दात्तद्धितोपि भवति । ततो भार्या पुरुषस्येत्यादौ न
भवति ॥

अथ समासप्रारंभः । अत्र प्रथमं परिभाषामाह । अथार्थेत्यादि । अथ व्याख्या । अथेति कारककथनानंतरं समासो निरूप्यते स्थाप्यते इति संबंधः । तत्र समसमम् अनेकेषां पदानामेकपदमित्यादि यत्संक्षेपणं स समासो निरूप्यते कथ्यते । केषां पदानां स्यादिविभक्त्यंतानाम् । एवविधानां पदानां समासो निरूप्यते कथ्यते इति योगः । कथंभूतानां पदानां अर्थवदित्यादि । अर्थः प्रथमादीनां लिंगादिः स आसामस्तीति अर्थवत्यः ताश्चता विभक्त्यश्च अर्थवद्विभक्तयः ताभिर्विशिष्टानि युक्तानि अर्थवद्विभक्तिविशिष्टानि स्यात्तेषाम् । यद्वा अर्थवन्ति च तानि विभक्तिविशिष्टानि च अर्थवद्विभक्तिविशिष्टानि तेषाम् । अथ समासस्य याथातथ्यमाह । सूत्रम्(समासः०) समास १-१ (स्तो०) च १-१ (अव्य०) पश्चात् (विसर्ज० । स्तोः श्रुभिः श्रु) स्व० । अन्वयेति पदानामर्थमित्यन्वयस्तस्मिन् ७-१ (अ इ ए) पश्चात् (सवर्णे०) नामन् ६-३ (अलोपः स्वरे) सिद्धं सूत्रम् । नाम्नामन्वयेत्यादिवृत्तिः सुगमा कंठ्या । परमत्र नामशब्देन पदमेव विवक्षितम् । अन्यथा अविभक्ति नामेत्युक्ते (समासप्रत्यययोः०) इति सूत्रं व्यर्थं स्यादिति द्विवचनस्य बहुवर्थात्पातित्वात् द्वयोरपि नाम्नोः समासः स्यात् । यद्वा नाम्नी च नामानि च नामानि तेषां नाम्नाम् एकशेषः समामः । तेन द्वयोर्नाम्नोर्वहना च नाम्ना समासो भवति । न वरम् । अन्वययोग्यत्वे सत्येवेति परस्परमर्थानुगमनमन्वयः । बाधकप्रमाणाभावो योग्यता यत्र नाम्ना पदानां शब्दानां अन्वययोग्यत्वं संभवति तत्रैव समासो भवति नान्यत्रेति भावः । चशब्दात्तद्धितोपि । तद्धितप्रत्ययसंबन्धिविशिष्टोऽप्यन्वययोग्यत्वे सत्येव भवति । तत् इति तस्मात्कारणात् भार्या पुरुषस्येत्यादौ विपरीतान्वये समासो न भवति । यथा—देवदत्तस्य भार्या पुरुषस्य वस्त्रमित्यत्र चतुर्णां पदानां मध्यात् आदिममंतिमं च पदं शब्दं विहाय मध्यस्थशब्दग्रहणादन्वययोग्यत्वं नास्ति ततः समासो न भवति । अन्वयायोग्यत्वात् । पुरुषस्य भार्येत्यादौ तु भवति ॥

स च पङ्क्तिधः । अव्ययीभावस्तत्पुरुषो द्वंद्वो बहुव्रीहिः कर्मधारयो द्विगुश्चेति । तत्र पूर्वपदप्रधानोऽव्ययीभावः । द्विगुस्तत्पुरुषौ परपदप्रधानौ । द्वंद्वकर्मधारयौ चोभयपदप्रधानौ । बहुव्रीहिरन्यपदप्रधानः । तस्य क्रियाभिसंनधादुभयपदप्रधानो बलवान् ॥

अथ समासः कतिविध इति नामभिस्तद्देदानाह । स चेति । स समासः पङ्क्तिधः पदप्रकारः पदसंख्याक इत्यर्थः । तत्रायः अव्ययीभावो द्वितीयस्तत्पुरुषस्तृतीयो द्वंद्वश्चतुर्यो बहुव्रीहिः पंचमः कर्मधारयः षष्ठो द्विगुरिति । एव समासः पङ्क्तिधो ज्ञेयः । सामान समासेषु पदानां प्राधान्यमाह । पूर्वपदप्रधानः अव्ययीभावः । पूर्वपदमन्यय परपदमन्ययं तद्गोचरेन अनन्ययस्य अव्ययमवनम् अव्ययीभावः । द्विगुस्तत्पुरुषौ समानौ परपदप्रधानौ पूर्वोत्तरयोः पदयोर्मध्ये यत्पाम् अग्रतनं पदं तस्यायं प्रधानो ययोस्ती

द्वंद्वकर्मधारयी उभयपदप्रधानौ उभे पूर्वापरे पदे प्रधाने मुख्ये ययोस्तौ । बहुव्रीहिरन्यप-
दप्रधानः । पूर्वोत्तराभ्यां पदान्याम् अन्यर्त्तिकचिद्वाहिः स्थितं पदं प्रधानं यस्मिन् सः ।
कस्मात् । तस्य क्रियाभिसंबंधात् । अस्य व्याख्या यथा । तस्य क्रियाभिसंबंधादिति
पदं सर्वत्रापि योज्यते तत्रतत्र तस्य तस्य पदस्य क्रियाभिः सह अभिसंबंधात् क्रियायां
मुख्याधिकारित्वात् क्रियायोगित्वेन प्राधान्यादित्यर्थः । अव्ययीभावः पूर्वपदप्रधानो
यथा अधिस्त्रि स्त्रियं स्त्रियां वा अधिकृत्य भवतीत्यत्र पूर्वपदस्य अधिशब्दस्य क्रियायां
मुख्यत्वात् अव्ययीभावः पूर्वपदप्रधानः । तथा तस्य अग्रेतनपदस्य क्रियाभिसंबंधात्
द्विगुस्तत्पुरुषश्च एतौ द्वौ परपदप्रधानौ । यथा पंचानां गवां समाहारः पंचगु इत्यत्र
पंचशब्दस्य संख्याभूतस्य विशेषणत्वं गोशब्दस्य विशेष्यत्वं विशेष्यविशेषणयोर्विशे-
ष्यस्य मुख्यत्वमिति गोशब्दस्य परपदस्य द्विगुसमासे प्रधानत्वम् । यथा ग्रामं प्राप्त-
स्तथा पुरं गृहं धनं सुखं प्राप्त इत्यादिषु पूर्वपदस्य परावृत्तिमद्विग्रहत्वात्परपदस्य च
परावृत्त्यसहत्वात्तत्पुरुषे परपदस्य प्राधान्यम् । एवं द्विगुस्तत्पुरुषयोः परपदस्य क्रिया-
भिसंबंधात् द्विगुस्तत्पुरुषौ परपदप्रधानौ । तथा द्वंद्वे कर्मधारये च उभयपदयोः क्रिया-
भिसंबंधाद्वंद्वकर्मधारयी उभयपदप्रधानौ । यथा अग्निश्च सोमश्च अग्नीषोमौ वर्तेते
इत्यादिषु परपदस्य द्वयस्यापि क्रियायाम् अधिकारित्वाद्वंद्वे उभयपदयोः प्राधान्यम् ।
तथा कर्मधारये नीलं च तदुत्पलं चेत्यत्र विशेषणविशेष्ययोरैकार्थनिष्ठत्वादन्योन्या-
श्रयभूतत्वाच्च पदद्वयस्य प्राधान्यम् । बहुव्रीहौ चान्यपदस्य प्राधान्यम् । यथा बहुधनं
यस्येत्यत्र बहुधनस्य वस्तुभूतत्वं यच्च उद्भूतस्य तु स्वामित्वमिति अन्यपदस्य प्राधान्यं
तस्यान्यपदस्य क्रियाभिसंबंधादिति । अथ बलावलत्वमाह । उभयपदप्रधानो
बलवानिति समासद्वयस्य संभवे यः उभयपदप्रधानः समासः स बलवान्भवति ।
यथा निपादस्यपतिरित्यत्र निपादानां स्थपतिरित्यत्र तत्पुरुषे क्रियमाणे परपद-
प्रधानत्वम् । तथा निपादश्चासौ स्थपतिश्चेति कर्मधारये क्रियमाणे उभयपदप्रधा-
नत्वम् । ततोऽत्र कर्मधारय एवोभयपदप्रधानत्वाद्वलवान् । अतोऽत्र बलवत्त्वात्कर्म-
धारय एव स्यात् न तु तत्पुरुषः ॥

ऐकपदमैकस्वर्यमेकविभक्तिकत्वं च समासप्रयोजनम् । अधि स्त्री इति
स्थिते स्त्रीशब्दात् द्वितीयैकवचनम् अम् (स्त्रीभ्रुवोः) स्त्रियमधिकृत्य
भवतीति विग्रहे अन्वययोग्यार्थसमर्पकः पदसमुदायो विग्रहो वाक्य-
मिति यावत् [रुते समासे अव्ययस्य पूर्वनिपातो वक्तव्यः] ॥

ननु विभक्तान्येव पदानि प्रयोक्तव्यानि किं समासेनेत्यतः समासस्य प्रयोजनमाह ।
ऐकपदमैकस्वर्यमेकविभक्तिकत्वं च समासप्रयोजनमिति । अनेकेषां पदानामेकपद-

मिति तस्य भाव ऐकपद्यं बहूनि पदानि द्वे वा पदे उच्चार्य विभक्तिलोभं कृत्वा समा-
सत्वात् या विभक्तिः क्रियते तस्यां कृतायामेकपदभावो भवति तदैकपद्यम् । यद्
एकशेषः । द्वे त्रीणि वा पदान्युच्चार्य एकं पदमवशिष्यते तदैकपद्यम् । देवश्च देवश्च
देवश्च देवाः । तथा अनेकेषां स्वराणामेकस्वरस्तस्य भावः ऐकस्वर्यम् । यथा स्त्रि-
मधिकृत्य भवतीति विभागोच्चारणे प्रयत्नगौरवं स्यात् समासे तु कृते उच्चारणप्रयत्ने
लाघवं स्यात् । इदमेकं प्रयोजनम् ऐकपद्यात् श्रवणादौ गत्वमपि प्रयोजनम् । तय
वैदिकप्रक्रियाप्रसिद्धोदात्तादिस्वराणाम् ऐकस्वर्यं च प्रयोजनम् । अनेकासां विभक्ती-
नामेकविभक्तिः तस्या भावः एकविभक्तिकत्वं समासस्य प्रयोजनमिति । यथा शशाश्च
कुशाश्च पलाशाश्च इत्यत्र । समासकरणे पदत्रयम् । विभक्तिलोपानंतरं त्रयाणामपि
पदानामेकपदम् तथा समासे किञ्चित्पदमुदात्तस्वरेणोच्चार्यते किञ्चिदनुदात्तस्वरेण
किञ्चित्स्वरितपदेनोच्चार्यते । ततः समासे कृते एकस्वरेणैवोच्चारणम् । तथा विभक्ति-
त्रयस्याप्येकपदत्वे एकैव विभक्तिरित्येकविभक्तिकत्वमिति समासेन तत्प्रथं साध्यते
इत्यर्थः । यतः “विभक्तिर्लुप्यते यत्र तदर्थस्तु प्रतीयते॥ऐकपद्य पदानां च स समासो
ऽभिधीयते” ॥१॥ अथ पूर्वमुद्दिष्टवाद्ध्ययीभावोदाहरणमाह ॥ अधि स्त्री इति ताव-
द्विरूपते । अत्राधिरुपसर्गोऽधिकृतेत्यर्थस्य वाचकः । स्वपदैरन्यपदैर्वा कथनं विग्रह-
स्तेनाव्ययीभावस्य स्वपदविग्रहत्वात् आधिशब्दो नोच्चार्यते किंतु तदर्थवाचकोधिहृ-
त्येति शब्दोऽलिखित एवाग्रे उच्चार्यते अतः केवलस्त्रीशब्दस्याग्रे द्वितीयाया एकवचनम्
अमुं प्रदीयते (स्त्रीभूवोः) इति (वाम्शसि) इति वा इय् । स्व० । स्त्रियमिति
सिद्धम् । ततः स्त्रियमधिकृत्येति विग्रहो भवति।यद्वा स्त्रियाम् अधिकृत्यइति सप्तमी
अधिरुपसर्गः सप्तम्यर्थ इति । अथ विग्रहपदस्यार्थमाह । अन्वयेति । परस्परसापे-
क्षपदैकार्याभापोऽन्यस्तस्यान्वयस्य योग्यो योऽस्तावर्थस्तस्य समर्पकः प्रापकः सप्त-
म्यर्थको वा दृढकारः यः पदसमुदायः पदसमूहः स विग्रहस्तस्मापरं नाम वाक्यमित्यर्थः ।
समासार्थत्रोचक्रवाक्यं विग्रह इति वा । ततोऽधिस्त्रियमितिपदं स्त्रियमधिकृत्य भव-
तीति कृते विग्रहे यद्वा स्त्रियमधिकृत्य उच्चार्य कृते विग्रहे अव्ययस्य पूर्वनिपातः कार्यः ।
अन्यच्च यत्प्रतिपदं प्रधानं तस्य पदस्य सर्वत्र समासे पूर्वनिपातो वक्तव्य इति ॥

पूर्वव्ययेऽव्ययीभावः ॥ अव्यये पूर्वपदे सति योऽन्वयः सोव्ययी-
भावसंज्ञकः समासो भवति । समाससंज्ञायाम् । समासप्रत्यययोः ॥
समासे वर्तमानाया विभक्तेः प्रत्यये च परे लुग्भवति । इत्यमो
लुह् । निमिनाभावे नैमिनिकस्याप्यभावः । नामसंज्ञायां स्यादि-
विभक्तिः । अधिस्त्री मि इति स्थिते । स नपुंसकम् ॥ सोव्ययी-

भावः समासो नपुंसकलिङ्गो भवति।नपुंसकत्वाद्ध्रस्वत्वम् । अधिस्त्रि ।

अव्ययीभावात् ॥ अव्ययीभावात्परस्या विभक्तेर्लुग्भवति। अधिस्त्रि

गृहकार्यम् । रायमतिक्रान्तम्—अतिरि कुलम् । नावमतिक्रान्तम्—अतिनु

जलम् । [ह्रस्वादेशो सन्ध्यक्षराणामिकारोकारौ च वक्तव्यौ] ॥

अथाव्ययीभावस्य लक्षणमाह । पूर्व ७-१ (अ इ ए) अव्यय ७-१ (अ इ ए)
 अव्ययीभावः १-१ (स्त्रो०) अकारद्वयस्यापि (एदो०) इति लोपः । त्रिप-
 दमिदं सूत्रम् । अव्यये पूर्वपदे सति प्राधान्येन पूर्वपदवर्तिनि सति योऽन्वयः सोऽ-
 व्ययीभावसंज्ञकः समासो भवति । अत्र अधि इत्युपसर्गस्य (तदव्ययम्) इति
 सूत्रेण अव्ययसंज्ञा । ततोऽव्यये पूर्वपदे अस्यान्वयस्य अव्ययीभाव इति समा-
 ससंज्ञा । ततः समाससंज्ञायां सिद्धायां किं कृत्यमिति सूत्रेणाह (समास०) इति ।
 समासप्रत्यययोः समासश्च प्रत्ययश्च समासप्रत्ययौ तयोः समासप्रत्यययोः ७-२
 (ओसि) इति अकारस्यैकारः (ए अय्) स्वर० । (स्त्रो०) समासे अव्ययी-
 भावादौ वर्तमानाया विभक्तेस्तथा प्रत्यये कृतद्धितलक्षणे परे च विभक्तेर्लुग्भवति ।
 समासे वर्तमानत्वं प्रस्तुतमेव । तद्धितप्रत्यये परे यथा उपगोरपत्यमत्र पष्ठीलोपः ।
 कृतप्रत्यये यथा कुम्भं करोतीत्यत्र द्वितीयावर्तमानार्थलोपः । इति सूत्रेण अमो
 लुग् । ततो निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति वचनात् द्वयोरपि निषेधः ।
 त्रीशब्दः प्रकृत एव तिष्ठति । अधिस्त्री । इति जातम् । ततः (कृतद्धितसमासाश्च)
 इति समासस्य नामसंज्ञा । अग्रे नामत्वात्स्यादयः इति सामान्येन १-१ सू ।
 अधिस्त्री सू इति स्थिते लिङ्गव्यवस्थां सूत्रेणाह (स नपुंसकम्) इति । तद् १-१
 (त्यदादेः० । तः) इति तस्य सः (स्त्रो०) नपुंसक १-१ (अतोम् । अमृशसो-
 रस्य । सैषाद्धते) इति विसर्गलोपः । द्विपदमिदं सूत्रम् । सोऽव्ययीभावो नपुंसक-
 लिङ्गो भवतीति नपुंसकलिङ्गता । ततो नपुंसकत्वात् (नपुंसकस्य०)
 इति सूत्रेण ह्रस्वत्वमेव नान्यत्तेरमादिकार्यम् । (नपुंसकात्स्यमोर्लुक्) इति
 सूत्रेण स्यमोर्लुकि प्राप्ते सर्वविभक्तिलुगर्थं सूत्रांतरमाह (अव्य०)
 अव्ययीभाव ५-१ (ङसित् । सवर्णे०) अव्ययीभावसमासात्परस्याः सर्वस्या
 अपि विभक्तेर्लुग्भवति । न शब्दनिर्दिष्ट इति सर्वविभक्तीनां लुगेव । न तु (अतोऽम् ।
 औरी । जडशसोः शिः) इत्यादिसूत्रप्राप्तिः इति सेर्लुक् । अधिस्त्रि इति सिद्धम् ।
 स्त्रियमधिकृत्य आश्रित्येत्यर्थः । इदं गृहकार्यं स्त्रीसामिकं कथावारमित्यर्थः । स्त्रिया
 अधिकारे भवति । सप्तस्वपि विभक्तिषु सर्ववचनेषु अधिस्त्रि ईदृशमेव रूपं स्यात् ।
 एवं ह्रौ अधिकृत्य प्रवृत्ता कथा अधिहरि । एवंम् अतिरै अतिनौ इत्यत्र २-१ अम्
 ततो रायमतिक्रान्तम्—नावमतिक्रान्तमिति विग्रहे कृते अव्ययीभावः समासः । ततः
 (समासप्रत्यययोः) इति विभक्तिलोपः । निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव

इत्यमभावे (ऐ आग्र) इत्येतस्याप्यभावः । ततो नपुंसकत्वाद्ध्रस्वत्वं क्रियत इति ह्रस्वकारणविधिमाह [ह्रस्वादेशे०] इति । सन्ध्यक्षराणामेकारैकारादीनाम् एऐओऔ एतेषां ह्रस्वादेशे क्रियमाणे सति एकैरैकारयोरिकारः ओकारौकारयोः उकारादेशः इति अतिरै इत्यत्र ऐकारस्य इकारः । अतिनौ इत्यत्र औकारस्य उकारः । ततः १-१ (अव्ययीभावात्) इति सेलौपः । अतिरि इति सिद्धम् । एतत्कुलम् अतिरि । द्रव्यपूर्णमित्यर्थः । एवम् एतज्जलम् अतिनु । नावापि त्री-
तुमशक्यमित्यर्थः । अन्ये त्वत्राव्ययीभावं नेच्छन्ति । किंतु । अत्यादयः क्रांताद्यर्थे द्वितीयाया सह समस्यन्ते समासश्च तत्पुरुषो भवति इति तत्पुरुषसमासामेच्छन्ति ।
अत्र तु अव्ययीभावस्तश्चित्यम् । एवम् उपनदि उपबन्धु उपकर्तृ अभ्यग्नि प्रत्यग्नि
साग्नि अनुगिरि अनुवनम् अनुज्येष्ठम् प्रत्यक्षम् परोक्षम् समक्षम् । नाय निद्राकाल
इति अतिनिद्रम् । पारेमध्येऽश्वैः पृथ्या वा समस्येते सोऽव्ययीभावः । पदंतत
चानयोनिपात्यते । पारे गंगायाः पारेगंगम् । मध्ये गंगाया मध्येगंगम् । समुद्रस्य मध्ये
मध्येसमुद्रम् । पक्षे गंगापारमित्यादि लोकात् ज्ञेयम् । ततः उक्त प्रक्रियाकौमुद्याम् ।
(अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्धचर्याऽभावात्प्रत्ययासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यया
नुपूर्व्ययोगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यांतवचनेषु) इति । विभक्तौ-हरौ अधि प्रवृत्ता
कथा इत्यादिहरि । समीपे-कुम्भस्य समीपेषुपकुम्भम् । समृद्धौ-मद्राणा देशानां
समृद्धिः सुमद्रम् । ऋद्धेर्व्यपगमो व्यृद्धिः । यवनानाम् ऋद्धेर्निर्गमः दुर्यवनम् ।
अर्थाभावे-प्रक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकम् । अध्यये-अतीतानि हिमानि अवि
हिमम् । संप्रति नासौ निद्राकाल इति अतिनिद्रम् । शब्दप्रादुर्भावे-इतिहरि । हरिशब्द
प्रकाश इत्यर्थः । पश्चात्-विष्णोः पश्चादनुविष्णु । आनुपूर्व्ये-ज्येष्ठेज्येष्ठम् अत्र
क्राम्य अनुज्येष्ठम् । योगपद्ये-चक्रेण युगपदेहि इतिसचक्रम् । सादृश्ये-सादृशः सरया
इति ससरि । संपत्तौ-क्षत्राणां संपत्तिः सक्षत्रम् । साकल्ये-तृणेन सकलम् अत्ति इति
सतृणम् । अन्तवचने-अग्निग्रंथपर्यन्तम् अर्धाते इति साग्नि ॥

यथाऽसादृश्ये ॥ यथाशब्दोऽसादृश्ये वर्तमानः समस्यते । शक्तिः

मनतिक्रम्य करोतीति यथाशक्ति ॥

पुनरव्ययीभावसंभवमाह । यथाशब्दः सादृश्याय असादृश्याय वा वर्तते तत्र
सादृश्याय उपमायै यथाशब्देन सह समासो न भवतीत्यर्थः । यद्वा योग्यता १ वीप्सा
२ पदार्थानतिवृत्ति ३ सादृश्यानि ४ इति यथाशब्दस्य चत्वारोऽर्थस्तत्र सादृश्याय
विहायाज्येष्ठ्येषु वर्तमानस्य यथाशब्दस्यान्वितेन पदेन सह समासो भवतीत्यर्थः ।
वाधाभावो योग्यता । पदार्थानां व्याप्तुमिच्छा वीप्सा । उदाहरणम् । यथारूपं चेष्टते
रूपस्य योग्यं यथारूपम् इति योग्यता १ । यथावृद्धं प्रणमति येन वृद्धास्तास्तान् यथा
मर्मं प्रणमति इति यथावृद्धमिति वीप्सा २ । शक्तिमनतिक्रम्य करोतीति यथा-

शक्ति । एवं सूत्रम् अनतिक्रम्येति यथासूत्रम् । इति पदार्थानतिवृत्तिः ३ । सादृश्ये तु न समासः । यथा विष्णुस्तथा शिवः । यथाशक्ति । शक्ति २-१ अम् (अम्श०) अग्रे अनतिक्रम्येति उच्चारणमात्रं तमनुसृत्येत्यर्थः । अनतिक्रम्य अनुलङ्घ्येत्यर्थः । पूर्वं यथाशब्दः । असादृश्यार्थत्वात्समासः स चाव्ययीभाव इति समाससंज्ञायां विभक्तेरमो लोपः नामसंज्ञायां स्यादिविभक्तिः १-१ अव्ययीभावादिति सेर्लोपः । यथाशक्ति शक्त्यनुसारेण करोतीत्यर्थः । सादृश्ये यथा विष्णुस्तथा शिवः । अत्र न समासः । एतच्चाव्ययीभावादिति सूत्रं सामान्यसूचकम् ॥

अतोऽमनतः ॥ अकारांतादव्ययीभावात्परस्या विभक्तेरम् भवति

अतं वर्जयित्वा । कुम्भस्य समीपे उपकुम्भं वर्तते । उपकुम्भं पश्य ॥

अथाऽकारांतात्परतो विभक्तीनां विशेषमाह । (अतोऽमनतः) अत् ५-१ । स्व० (स्त्रो०) अम् १-१ (हस्ते०) न अत् अनत् तस्मात् अनतः ५-१ । स्व० (स्त्रो०) पश्चात् (अतोत्युः । उओ । एदो०) मकारस्य अकारेण सह । स्व० । त्रिपदमिदं सूत्रम् । अकारांतो योव्ययीभावस्तस्मात् परस्याः सर्वस्या विभक्तेः सप्तानामपि विभक्तीनाम् समादेशो भवति । परम् अतमिति । पंचम्या अत्-आदेशं त्यक्त्वा । अत-आदेशग्रहणा-दादेशिनं ङास्ति वर्जयित्वेत्यर्थः । पंचम्या अम् न भवतीति तात्पर्यार्थः । अत्रोदाहरणम् । कुम्भस्य समीपमिति विग्रहे कुम्भ ६-१ (ङस्स्य) कुम्भस्य इति सिद्धम् । समी-पायं उप इति पूर्वमुपसर्गरूपमव्ययम् । उपशब्देन समीपार्थस्पोक्तत्वादुक्तार्थानाम-प्रयोग इति समीपशब्दस्याप्रयोजनम् । ततोऽव्ययीभावसमाससंज्ञा (समासप्रत्य-ययोः) इति पष्ठीलोपः । उपकुम्भ इति समासपदस्य नामसंज्ञा । तत्र (लिंगार्थे प्रथमा) इति १-१ (अतोऽमनतः) इति सेरम् (अम्शगो०) प्रथमायाम् । उप-कुम्भं वर्तते इति । अग्रे उपकुम्भशब्दात् द्वितीयाद्याः सप्तमीपर्यन्ता विभक्तयो ययार्थं योज्याः । तत्र द्वितीयायामुपकुम्भं पश्य ॥

वा टाड्योः ॥ आकारांतादव्ययीभावात्परयोऽष्टाङ्गि इत्येतयोर्वा

अम् भवति । उपकुम्भेन कृतम् उपकुम्भकृतम् । उपकुम्भे देहि । उप-

कुम्भादानय । अनत इति विशेषणात्पंचम्या अम् न भवति । उप-

कुम्भं देशः । उपकुम्भे निधेहि । उपकुम्भं निधेहि ॥

सूत्रम् (वा टाड्योः) इति । वा ३-१ (अव्य०) टा च ङिश्च टाङी तयोः ६-२ (इ यं०) स्व० । द्विपदमिदं सूत्रम् । टा ङि इत्येतयोर्वचनयोर्वा अम् भवति । उप कुम्भ द्विस्थाने उभयत्रापि ३-१ टा एकत्र अम् आदेशः । अन्यत्र वाशब्दस्य बहुलार्थत्वादुक् न किन्तु (टेन । अ इ ए) उपकुम्भेन वा कर्त्रा कृतम् । कुम्भस्य समीपेन कृतमित्यर्थः । चतुर्थ्या तु उपकुम्भं देहि कुम्भस्य समीपाय देहि

इत्यर्थः । पंचम्याम् । अनत इति विशेषणात्पंचम्या अम् न भवति । अतः उप-
कुंभात् कुंभस्य समीपादानय । पष्ठ्याम् उपकुंभं देशः । कुंभसंबन्धिनः समीपस्य देशः
प्रदेश इत्यर्थः । सप्तम्यां तु (वा टाड्योः) इति विकल्पेन अम् । पक्षे (अ इ ए)
उपकुंभम् उपकुंभे । डौ इति रूपद्वयम् । कुंभस्य समीपे निवेदि स्यापथेत्यर्थः ॥

अवधारणार्थे यावति च ॥ अवधारणार्थे यावच्छब्दे प्रयुज्यमाने
सति योऽन्वयः सोऽव्ययीभावसंज्ञकः समासो भवति । यावन्-
मन्त्राणि संभवन्ति तावतो ब्राह्मणानामन्त्रयस्वेति यावदमन्त्रमामन्त्र-
यस्व । मक्षिकाणामभावो वर्तत इति निर्मक्षिकं वने वर्तते ॥

पुनरव्ययीभावं वक्तव्यरूपया फक्षिकया निरूपयति । न केवलम् अव्यये पूर्वपदे
एवाव्ययीभावः । कित्ववधारणार्थे यावच्छब्देऽपि पूर्वपदे सति अव्ययीभावः अव-
धारणार्थे परिमाणे यावच्छब्दः ततोऽवधारणेऽर्थे यावच्छब्दे पूर्वपदे प्रयुज्यमाने
योन्यपो विग्रहः सोऽव्ययीभावसंज्ञकः समासो भवति । च शब्दादभावायैपि
अव्ययपूर्वकत्वे अव्ययीभावः समासः इति समाससंज्ञायाम् यावत् १-३
(जश्शतोः० । नुमय० । नश्चा०) स्व० । अग्रे अमत्र १-३ (जश्शतो० । नुम०
नोप० । ष्ठर्नो०) स्व० । यावन्ति यावत्संख्याकान्यमन्त्राणि पात्राणि भाजनानि
संभवन्ति तावत्स्तावत्संख्याकान् ब्राह्मणान् आमन्त्रयस्व भोजनार्थं निमन्त्रयस्वेति
विग्रहं कृत्वा पदद्वयेऽपि (समासप्रत्यययोः) इति विभक्तिलोपः । यावत् अमत्र
इति स्थिते ब्राह्मणानित्यत्र विशेषस्थ द्वितीयाऽनुवचनात्तत्वात् द्वितीयाऽनुवचनं शम्
(अतोऽमनतः) इति शसः अम्—आदेशः (अम्श० । चपा०) तस्य दः । याव-
दमन्त्रमिति पात्रसंख्यया ब्राह्मणानामन्त्रयस्वेत्यर्थः । तथा मक्षिका ६-३ (नुडामः ।
ष्ठर्नो०) स्व० । मक्षिकाणामभावः इति विग्रहे अभावायै पूर्व निरः प्रयोगः ।
अत्राभावेऽपि अव्ययीभावसमासः (समासप्रत्यययोः) इति षष्ठीलोपः । नामसं-
ज्ञाया स्यादिः १-१ अव्ययीभावस्य नपुंसकलिंगत्वात् (नपुंसकस्य०) इति ह्रस्व-
त्वम् (अतोऽमनतः) इति सेरम् (अम्श० । मोनु०) निर्मक्षिकं वर्तते । अग्रे
निर्मक्षिकं पश्य निर्मक्षिकं कृतमित्यादीनि द्वितीयादिपृदाहरणानि ज्ञेयानि ॥
॥ इत्यव्ययीभावः समासः ॥

अमादा तत्पुरुषः ॥ द्वितीयायंते पूर्वपदे सति योन्ययः स तत्पुरुष-
संज्ञकः समासो भवति । ग्रामं प्राप्तो ग्रामप्राप्तः । दात्रेण च्छिन्नं दात्र-
च्छिन्नम् । वृषाय दात्र वृषदात्र । वृषेभ्यो भयंवृषभयम् । राज्ञः पुष्पी

राजपुरुषः । अक्षेपु शौडः अक्षशौडः ॥ [कचिदमाद्यन्तस्य पर-
त्वम्] आहिताग्निः । भूतपूर्वः ॥

अथ तत्पुरुषसमासमाह । सूत्रम् (अमादौ०) इति । अम् आदिर्यस्याः सा
अमादिः तस्या अमादौ ७-१ (डेरौ०) डित्त्वाट्टिलोपः । अग्रे तत्पुरुषः १-१
(स्रो०) अमादावित्यत्र जातावेकवचनम् । तेन अमाद्या द्वितीयाद्याः सप्तमीपर्यन्ताः
पद्विभक्तयो ग्राह्या इति । यस्य पदस्यान्ति द्वितीयाद्या विभक्तयो भवन्ति तस्मिन्पदे
पूर्वपदे सति योन्वयो विग्रहः स तत्पुरुषसंज्ञकः समासो भवति । अत्रान्वयशब्दे-
नान्वयमतिपादको विग्रहो ग्राह्यः । तत्र प्रथमं द्वितीयांतस्य पूर्वपदस्योदाहरणम् ।
ग्राम २-१ अम् (अम्शसो० । मोनु०) प्राप्त १-१ (स्रो०) ग्रामं प्राप्त इति
द्वितीयांते पूर्वपदे तत्पुरुषः (समासप्रत्यययोः) अम्स्योर्लोपः । नामसंज्ञायाम् ।
१-१ (स्रो०) ग्रामप्राप्तः इति सिद्धम् । अत्र द्वितीयातत्पुरुषः । दात्रशब्दात्
साधने तृतीया ३-१ (टे न । अ इ ए । फ्रञो०) छिन्न १-१ (अतोम् ।
अम्शसो०) दात्रेण छिन्नमिति । साधने तृतीयांते पूर्वपदे तत्पुरुषः ।
पूर्ववद्विभक्तिलोपः । पुनरपि नामसंज्ञायां स्यादिः १-१ (अतोऽम् । अम्श० ।
दात्रेण छिन्नमिति दात्राच्छिन्नं क्षेत्रम् इति । अत्र तृतीयातत्पुरुषः । एवं यूपाय
यज्ञस्तंभाय दारु काष्ठं यूप ४-१ (डे अकृ । ए अयू । सवर्णे०) स्वर० ।
तादर्थ्यं चतुर्थी यूपाय दारु यूपदारु काष्ठं १-१ (नपुंसकात्स्य०) इति लृक् ।
(समासप्रत्यययोः) इति विभक्तिलोपः । अत्र चतुर्थीतत्पुरुषः । वृक् ५-३ भ्यस्
(ए स्मि बहुत्वे) भय १-१ (अतोम्) भयहेतौ पंचमी इति ५-३ । वृकेभ्यो
भयमिति विग्रहे (समासप्रत्यययोः) इति विभक्तिलोपादि पूर्ववत् । ततस्तत्पुरु-
षस्य परपदमघानत्वात् । भयशब्दः छीयल्लिङः १-१ (अतोऽम् । अम्श० ।)
अत्र पंचमीतत्पुरुषः । तथा राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजन्शब्दात् संबंधे षष्ठी । राजन्
६-१ (अल्लोपः०) स्वर० । (स्तोः श्चुभिः श्चुः) जजोर्तः । स्व० । अग्रे पुरुषः
१-१ (स्रो०) राज्ञः पुरुष इति विग्रहे (समासप्रत्यययोः) इति विभक्तिलोपः ।
(नाम्नो नो लोपशधी) इति राजन् इत्यत्र नकारलोपः । ततो नामसंज्ञायां स्यादिः
१-१ (स्रो०) अत्र षष्ठीतत्पुरुषः । अक्ष ७-३ सुप् (ए स्मि० । फिला०)
अग्रे शौडः १-१ (स्रो०) अक्षेपु पाशकेषु शौडश्चतुरः । अत्र विषयायै सप्तमी
(समासप्रत्यययोः) १-१ (स्रो०) अक्षशौड इति सिद्धम् । साम्नं विशेषमाह
(कचिदमाद्यन्तस्य) इति । तत्पुरुषसमासे वर्तमानस्य द्वितीयादिविभक्त्यन्तस्य
प्रथमांतस्य च पूर्वपदस्य परत्वमिति उत्तरपदत्वम् अग्रेवर्तित्वं भवति कचिःप्रयोगा-
सरे नतु सर्वत्रेत्यर्थः । उदाहरणमाह । अग्निपदात् ७-१ (डेरौ०) डित्त्वाट्टिलोपः ।
स्व० । आहितः १-१ (स्रो०) अग्नी आहित इति विग्रहे तत्पुरुषसमासे विभक्ति-
लोपे कृते अग्निपदमाहितपदस्याग्रे प्रयुज्यते (सवर्णे० । स्रो०) आहिताग्निरिति

अग्निविषये तत्पर इत्यर्थः । एवं पूर्वस्मिन्काले भूत इति विग्रहे सप्तमीप्रथमयोरलोपे (कचिदमाद्यंतस्य परत्वम्) इति भूत इति पदस्याग्रे पूर्व इति पदं लिख्यते १-१ (सो०) भूतपूर्व इति सिध्यति । कचिदित्युक्तत्वात् अग्न्याहित इत्यपि भवति ॥

[समासे कचिदैकपद्यं णत्वहेतुः ।] शरवणम् । आम्रवणम् । त्रिण-
यनः । [पानस्य वा] सुराणां पानं सुरापानं—सुरापानम् ॥

अयं समासे पुनः ऐकपद्यस्य कार्यांतरमाह । (समासे कचिदैकपद्यं णत्व-
हेतुः) समासविषये कचित्प्रयोगे पूर्वपदस्थात् पकाररेफन्तुवर्णरूपान्निमित्तादुत्तर-
पदस्यनकारस्य णत्वकरणे ऐकपद्यं हेतुः कारणं भवतीत्यर्थः । यथा आम्राणां
वनम् आम्रवणम् शरणां वनं शरवणमित्युभयत्रापि षष्ठीतत्पुरुषसमासः । (समा-
सप्रत्यययोः) इति विभक्त्यलोपः । एकपदत्वे (फ्रनो०) इति पूर्वपदस्थात् व्यव-
हितरेफान्निमित्तादुत्तरपदवनसंबन्धिनोपि नस्य णत्वम् १-१ (अतोऽम् । अश्श०)
अत्र णत्वसंभवः । एवं शरवणम् । लुक्षवणम् । खदिरवणम् । तथा त्रीणि नयनानि
यस्य स त्रिनयन इत्यत्र कचिदिति कथनादेकपदेपि न णत्वम् । केचित्तु त्रिनयनः ।
अत्रापि विकल्पेन णत्वमिच्छन्ति णत्वप्रसंगाद्गुह्यहीरेरुदाहरणमिदम् । (पानस्य
वा) इति । पानसंबन्धिनो नकारस्य वा णत्वं भवति । सुरायाः पानं सुरापानं—
सुरापानम् इति विकल्पेन णत्वम् । एवं क्षीरपानं—क्षीरपाणम् । कचिदिति शब्दप्रयो-
गानुसारेण णत्वे नित्यत्वं विकल्पोऽपवादश्च ज्ञेयः । प्रवणम् । अंतर्वणम् । पूर्वाह्नः ।
अपराह्नः । खुरणाः । खुरणसः शूर्पणखा । इत्यादौ नित्यं णत्वम् । दूर्वावनं—
दूर्वावणम् । गिरिन्दी—गिरिणदी । चक्रनितंबा—चक्रणितंबा । इत्यादौ विकल्पेन
णत्वम् । इंद्रवाहना हरिभामिनी प्रिययूना परिपक्वानि । इत्यादौ ऐकपद्यात्मासस्यापि
णत्वस्याऽपवादः । एवं लौकिकप्रयोगवशाज्ज्ञेयम् ॥

नञि ॥ नञि पूर्वपदे सति योन्वयः स तत्पुरुषसंज्ञकः समासो
भवति । न ब्राह्मणोऽब्राह्मणः ॥ ना ॥ समासे सति नञोकारा-
देशो भवति नाकादिवर्जम् ॥

अथ पुनस्तत्पुरुषं सूत्रेणाह । सूत्रम् । नञ् ७-१ स्व० । एकरूपमिदं सूत्रम् ।
यत्र नञ इति निषेधवाचकमन्ययं पूर्वपदं भवति स नाम्नामन्वयो विग्रहस्तत्पुरुषः
समासो भवति । न १-१ (अव्य०) सिलोपः । ब्राह्मण १-१ (सो०) न
ब्राह्मण इति स्थिते । सूत्रम् । न ६-१ (अव्य०) अग्रे । अ १-१ । सांके० ।
पश्चात् (संपोशां० । सवर्णे दीर्घः सद्) ना इति सिद्धं द्विपदं सूत्रम् । समासे
सति नञः अकारादेशो भवति सत्रापि नाकादीन्वर्जयित्वा । नास्ति अकं दुर्ल-
भमिन् स नाकः नागः नमुचिः नरः नक्षत्रं नपुंसकं नकुलः नगः नक्रः नभ्राद-
नागत्यः नाराचः नाचिकेतः नापितः नमेरुः ननांदा नभस्वान् नारंगः नास्तिकः

नमः नभागः नपान्नवेदा नातिविस्तरा इत्यादयः शब्दा नाकादौ द्रष्टव्याः । एषु नजोऽकारादेशो न भवति । अनेन नकारस्याकारः । अब्राह्मण १-१ (स्रो०) अब्राह्मणः । ब्राह्मणादन्य इत्यर्थः ॥

अन्स्वरे ॥ समासे सति नजोऽनादेशो भवति स्वरे परे । अश्वाद-
न्योऽनश्वः । धर्माद्विरुद्धः अधर्मः । ग्रहणाभावः अग्रहणम् ।
तदन्यतद्विरुद्धतदभावेषु नञ् वर्तते ॥

सूत्रम् । अन् १-१ (ह्रस्व०) स्वर० ७-१ । (अ इ ए) समासे कृते सति नञ् इत्यस्यान्यपस्य अन्यविरुद्धाभाववाचिनः स्वरे परे अन्-आदेशो भवति ।
अत्रापि नाकादेवर्जमिति योज्यम् । तदुदाहरणमाह । अश्व ५-१ (ङाभिरत् ।
सवर्णे०) अन्य १-१ (स्रो०) धर्म ५-१ (ङाभिरत् । सवर्णे०) विरुद्ध १-१
(स्रो०) ग्रहण ६-१ (ङाभिरत्) अभाव १-१ (स्रो०) अश्वादन्यः धर्माद्विरुद्धः
ग्रहणस्याभाव इति विग्रहत्रयम् । त्रिष्वपि पूर्वं नञ्प्रयोगः । उक्तार्थानामप्रयोग
इति अन्यविरुद्धाभावानां लोपः (समासप्रत्ययलोपः) इति पञ्चमीपट्टीलोपः अश्व-
शब्दे परे स्वरपरत्वात् (अन् स्वरे) इति नजोऽनादेशः । स्वर० । ओषोदाहरणद्वये
प्राक् स्वरत्वाभावे (ना) इति सूत्रेण नजः केवलोऽकारादेशः १-१ सर्वत्र उदाहर-
णद्वयं पुँल्लिङ्गे तृतीयं नपुंसकैव्यर्थेषु नञ् प्रयुज्यत इत्याह (तदन्य०) इति । तस्मा-
दन्यस्तदन्यः । तस्माद्विरुद्धस्तद्विरुद्धः । तस्याभावस्तदभावः । एषु अर्थेषु नञ् प्रवर्तते ।
नञ्शब्दः पूर्वं प्रयुज्यत इति भावः । तदन्य इति अश्वादन्यः । तद्विरुद्ध इति
धर्माद्विरुद्धः । तदभाव इति ग्रहणस्याभावः । एष्वर्थेषु उपमगंरूपो नञ् भवति ।
तस्मिन्नपि पूर्वपदे तत्पुरुषसमासो भवतीत्यर्थः ॥ ॥ इति तत्पुरुषः ॥

चार्थे द्वंद्वः ॥ समुच्चयान्वाचयेतरयोः समाहाराध्यायाः । यत्रे-
श्वरं गुरुं च भजस्वेति प्रत्येकमेकक्रियासंबंधे समुच्चये समासो नास्ति ।
यद्यो भिक्षामष्ट गां चानयेति क्रमेण क्रियाद्वयसंबंधेन्वाचये च
समासो नास्ति । परस्परसंबंधात् । इतरेतरयोगे समाहारे च चार्थे
द्वंद्वः समासो भवति ॥

सांप्रतं द्वंद्वसमासो निरूप्यते । (चार्थे द्वंद्वः) चस्य अर्थश्चायं तस्मिन् ७-१
(अ इ ए) द्वंद्वः १-१ (स्रो०) द्विपदमिदं सूत्रम् । अर्थतत्सूत्रं व्याचिन्त्यामु-
श्चापान् चार्थेषु समाससंबन्धमर्थमाह । समुच्चयः १ अन्वाचयः २ इदं च-
योगः ३ समाहारः ४ श्रेति चत्वारः आद्याः । तत्र कर्मद्वयस्य एकक्रियानिष्ठत्वं समु-
च्चयः १ कर्मद्वयेऽपि प्रत्येकं क्रियाद्वयेन संबन्धोऽन्वाचयः २ पदद्वयेन संबन्धो नास्तीति
दर्शयति । तत्र ईश्वरं गुरुं च भजस्वेत्यत्र कर्मद्वयस्यैकक्रियानिष्ठत्वे समुच्चये समासो

नास्ति । अत्र चकारो भजनक्रियाया ईश्वरेण गुरुणा च संबंधं द्योतयति । इति एकक्रियाभिसंबंधश्चार्थस्तस्मिन् । तथा हे वटो भिक्षामटं गां चानयेति अटनक्रियाया भिक्षा कर्म । आनयनक्रियायाः गौः कर्म । अत्र चकारः एकस्य वटोः आनयने च क्रियाद्वये संबंधं द्योतयति । एवमेकस्य कर्तुः कर्मद्वयसंबंधेऽन्वाचये च चार्थं समासो नास्ति । कुतः परस्परसंबंधात् । अन्वययोग्यत्वाभावात् । नाम्नामन्वययोग्यतायामेव समासविधानात् । अत्र क्रियानिरोधात् नाम्नां परस्परसंबंधाभावात् समासो नास्तीत्यर्थः । यतः ईश्वरस्य गुरोश्च युगपद्भजनेऽसंबंधः । तथान्वाचये भिक्षाटनस्य गवामानयनस्य च परस्परसंबंधात् समासो नास्ति इतरेतरयोगे समाहार च चार्थं संबंधसंभवात् द्वंद्वः समासो भवति । अन्योन्यं सापेक्षं द्वयोर्योगः एकक्रियाभिसंबंधः स इतरेतरयोगः बहूनां समुदायः समाहारः ॥

[द्वंद्वेऽल्पस्वरप्रधानेकारोकारांतानां पूर्वनिपातो वक्तव्यः ।] पटुश्च गुप्तश्च पटुगुप्तौ । उक्तार्थानामप्रयोगः । अग्निश्च मारुतश्च अग्निमारुतौ । भोक्ता च भोग्यश्च भोक्तृभोग्यौ । धवश्च स्वदिरश्च धवस्वदिरौ । स्त्री च पुरुषश्च स्त्रीपुरुषौ ॥

अथ द्वंद्वसमासे पदानां समानत्वात् कः शब्दः पूर्व प्रयोज्यः कः पश्चात् प्रयोज्य इत्याशङ्क्याह ॥ [द्वंद्वेऽल्पस्वर०] इति । द्वंद्वे द्वंद्वसमासे प्रस्तावादितरेतरयोगे यदल्पस्वरं पदं समस्वरं वा पदं समस्वरे वा यत्प्रधानं पदं तथा इकारांतम् उकारांतं यत्पदं भवति तस्य पूर्वनिपातः प्राक्प्रयोगः कर्तव्यः । परं बहुष्वनियमः । अथ उकारांतोदाहरणमाह । पटु १-१ (स्त्री०) च १-१ (अव्य० । विसर्ज० । स्तोः श्चु०) गुप्त १-१ (स्त्री०) च १-१ (अव्य० । विसर्ज० । स्तोः०) पटुश्च गुप्तश्चेत्यत्र समस्वरत्वेऽपि उकारांतस्य पूर्वनिपातः (समासप्र०) इति प्रथमायाः लिलोपः । ततः उक्तार्थानामप्रयोगः उक्ता अर्था येस्ते उक्तार्थाश्चकारादयस्तेषामप्रयोगोऽभावो लोप इत्यर्थः । इति चकारलोपः । पटुगुप्त इति स्थिते नामसंज्ञायां स्वादिः । इतरेतरयोगात् प्रथमादिवचनम् (ओ औ औं) पटुगुप्तौ कार्यं कुरुत इत्युक्तौ पटुः सहायो गुप्तस्य गुप्तः सहायः पटोरिति गम्यते इत्यन्योन्यापेक्षास्ति । एकस्याभावे तत्र क्रियते । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् । पटुगुप्तौ इत्यत्र पटुशब्दस्य उकारांतत्वात्पूर्वनिपातः । परं गुप्तपटुः इति न भवति एवमेव अग्निश्च मारुतश्चेति अग्निशब्दस्यऽल्पस्वरत्वादिकारांतत्वात्पूर्व प्रयोगः पूर्ववद्विभक्तेश्चकारस्य च लोपः । ततः १-२ (ओ औ औं) तथा भोक्तृ १-१ (स्तुरार) भोक्ता । यदादेशस्तद्वद्वति इति न्यायात् (सेरा) द्वित्वाट्टिलोपः । इत्याहलोपः । स्व० । च १-१ (अव्य०) भोग्य १-१ (स्त्री०) च १-१ (अव्य०) पश्चात् (विसर्ज० । स्तोः श्चु०) भोक्ता च भोग्यश्चेति विभक्ते भोक्तुः प्रधान-

भूतत्वाद्भोक्तृशब्दस्य प्रथमं प्रयोगः । । भोक्ता पुरुषः । भोग्यः विषयादिः । भोक्तृ
भोग्यस्य स्वामित्वात् प्रधानत्वम् । ततः प्राग्बद्धिभक्त्यादिलोपः । भोक्तृभोग्यं १-२
(ओ औ औ) एवं घवश्च खदिरश्च घवखदिरौ । इत्यत्र घवशब्दस्याल्पस्वरत्वा-
त्प्रथमं प्रयोगः । स्त्री च पुरुषश्च स्त्रीपुरुषौ । अत्र पुरुषस्य प्रधानत्वोपि अल्पस्वर-
त्वात्स्त्रीशब्दस्य पूर्वनिपातः ॥

[देवताद्वंद्वे-पूर्वपदस्य वा दीर्घो वक्तव्यः] अग्नीषोमौ । इंद्रावृह-
स्पती [अग्न्यादेः सोमादीनां पत्वं वक्तव्यम् ।]

“ यत्र द्वित्वं बहुत्वं च स द्वंद्व इतरेतरः ।

समाहारः स विज्ञेयो यत्रैकत्वं नपुंसकम् ” ॥ १ ॥

[इतरेतरयोगे द्विवचनं च एकवद्भावो वा समाहारे वक्तव्यः]

शशाश्च कुशाश्च पलाशाश्च शशकुशपलाशाः-शशकुशपलाशम् ।

[अन्यादीनां विभक्तिलोपे कृते पूर्वस्य सगागमो वक्तव्यः] अन्यश्च

अन्यश्च अन्योन्यम् । परश्च परश्च परस्परम् ॥

अथ द्वंद्व एव विशेषमाह [देवताद्वंद्वे०] इति । देवतावाचकशब्दभवे द्वंद्वे समा-
पूर्वपदसंबन्धिनोऽन्त्यस्वरस्य वा दीर्घो वक्तव्यः । इति वाग्रहणात्प्रयोगान्तरे न भव-
त्यापि । अथ देवतार्थोदाहरणमाह । अग्निश्च सोमश्चेति विग्रहे विभक्तिलोपे उक्तार्था-
नामप्रयोगे चं अग्निसोम इति स्थिते देवताद्वंद्वे इति अग्निशब्दस्य इस्वरस्य दीर्घ-
ईकारः । द्वयोरपि देवत्वात् । अग्नीसोम इति स्थिते [अग्न्यादेः सोमादीनां०]
इत्यादि । अग्न्यादेर्दीर्घाणामंत्यात्परेषां सोमादीनामाद्यसकारस्य पकारो भवति ।
(किला०) इत्यस्य सूत्रस्य न प्राप्तिः । सकारस्य अकृतत्वात् ॥ अग्नीसोम १-२
(ओ औ औ) अग्नीषोमौ इति सिद्धम् । अत्र इकारांतस्य पूर्वत्वम् अग्न्यादेरित्या-
दिशब्दात् अग्निष्टोमः अग्निष्टुत् ज्योतिष्टोमः अयष्टोमः अंगुलिपंगः भीरुष्ठानं मातृष्वसा
पितृष्वसा इत्यादौ पत्वम् । एवम् इंद्रश्च वृहस्पतिश्चेत्यत्र इंद्रशब्दस्याल्पस्वरत्वात्
पूर्वनिपातः । विभक्तिलोपे उक्तार्थानामप्रयोगे च देवताद्वंद्वे इति इंद्रस्य दीर्घः । १-२
(औ यू) इतीकारः (सवर्णे०) इंद्रावृहस्पती । एवं सूर्याचंद्रमसौ मित्रावरुणौ । उदा-
हरणान्युक्त्वा अग्न्यादेरिति वक्तव्यं दृश्यते तच्च प्रागेव व्याख्यातम् । सांप्रतमितरे-
तरयोगद्वंद्वस्य वचननियममाह । इतरेतरयोगे द्विवचनमिति । इतरेतरयोगे द्वन्द्वे द्विवचनं
भवति पदद्वयात्मकत्वात् । लिंगनियमस्तु उभयपदप्रधानत्वेपि उत्तरपदलिंगप्रयोगो
भवति । सांप्रतं समाहारद्वंद्वविशेषमाह [एकवद्भावो वा समाहारे वक्तव्यः] समाहारे
द्वंद्वे पदानां समासे कृते एकवद्भाव एकवचनं वा भवति । पक्षे बहुवचनं भवति । [एकवद्भावो

वा समाहारे वक्तव्यः] इत्यत्र समुदायार्थप्राधान्यविवक्षायामेकवचनम् । अवयवार्थ-
 प्राधान्यविवक्षायां पदे बहुवचनमपि भवति । वाग्रहणात् एकमिव एकवत् एकवचनं
 तस्य भावः । पक्षे पदानां समाहारत्वात् । बहुत्वाद्वहुवचनमपि निपातानामनेकार्थ-
 त्वात् । वाग्रहणादेव कचिदितरेतरयोगेष्वेकवद्भावो भवतीति विशेषः । द्वित्वमन्त-
 मिति वचनाद्वा । समाहारोदाहरणं यथा । शश १-३ (सव० । स्रो०) च १-१
 (अव्य०) एवं कुश १-३ (सव० । स्रो०) च १-१ (अव्य०) पलाश १-३
 (सव० । स्रो०) च १-१ (अव्य०) शशाश्च कुशाश्च पलाशाश्च इति विग्रहे
 अत्र पदद्वयाधिकपदात्मकत्वात्समाहारद्वन्द्वः (समासप्रत्यययोः) इति विभक्तिलोपे
 उक्तार्थानां च प्रयोगे शशकुशपलाशस्थाने एकत्र समाहारबहुत्वम् १-३ । पलाश-
 शब्दस्य वृक्षवाचित्वात् । पुंलिङ्गात् १-३ (सवर्ण० । स्रो०) द्वितीयरूपे (एक-
 वद्भावो वा) इत्येकवचनम् १-१ । सत्यपि पुंस्त्वे (एकत्वे द्विगुद्वन्द्वौ) इति वक्ष्यमाण-
 सूत्रेण ह्रीर्वालिङ्गता (अतोऽम् । अम्शतोः० ।) साप्रतम् इतरेतरयोगेपि एकव-
 द्भावोदाहरणमाह । अन्यश्च अन्यश्च इति विग्रहे तथा परश्च परश्चेति विग्रहे (समा-
 सप्रत्यययोः) इति उभयत्रापि विभक्तिलोपे उक्तार्थानां चाप्रयोगे अन्यअन्य इति
 परपर इति स्थिते सति अन्यदीनां शब्दानां समासे वर्त्तमानानां पूर्वपदवर्तिनां
 सगागम इति सकार आगमो वक्तव्य इति आदिभूतयोरन्यपरशब्दयोः सगागमः
 कित्वादिते । अन्यस् इति स्थिते (स्रो० । अतोत्युः । उ ओ । एदो०) अन्योन्य
 १-१ (अतोऽम्) अत्र पदांतताश्रयणीया (स्रो० । एदो०) तयोः अप्रधान-
 मूलत्वात् (श्वन्यादेः) इत्यपि न भवति । अन्योन्य इति सिद्धम् । पर अग्रे पर
 मध्ये सकारागमः । स्व० । परस्पर इत्यत्र वाचस्पत्यादित्वान्न विसर्गोपध्मानीय-
 कार्यम् (स्व०) परस्परम् । उभयत्रापि पूर्वोक्तवाशब्देन एकवद्भाव इति १-१
 (एकत्वे द्विगुद्वन्द्वौ) इति ह्रीवत्त्वात् (अतोऽम्० । अम्श० । मोनु०) अन्योन्यं
 परस्परमिति सिद्धम् । एवमादिशब्देन हरिश्चन्द्रादीन्युदाहरणानि । अन्योन्यादयः
 सहादिमध्ये पठिता इत्यनेन तेषाम् एकशेषो नेष्यते । केचित्तु अन्योन्यमित्यत्र
 अन्यश्च अन्यश्चेत्येकशेषात्समासं नेच्छन्ति किंतु (कर्मव्यतिहारेऽन्यादीनां द्वित्वं
 वक्तव्यं समासवच्च बहुलम्) तत्र पूर्वपदे प्रथमैकवचनम् उत्तरपदे द्वितीयैकवचनम्
 इति । अन्योन्यं परस्परं नमंति साधवः । श्लेष्मन्त्राचार्यस्तु (अन्यादीनां विभक्ति-
 लोपे सक् कर्मव्यतिहारे वक्तव्यः) कर्मव्यतिहारामावे तु अन्यश्च अन्यश्च अन्यौ
 इत्येकशेषसमासः इति व्याख्याति । प्रक्रियाकौमुद्यां तु कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो
 द्वे स्तः समासवच्च बहुलम् । यदा तु समासवत्तदा प्रथमैकवचनं पूर्वपदस्य द्विती-
 याद्येकवचनांतत्वं परपदस्य । अन्योन्यं विना नमंति अन्योन्येन कृतं अन्योन्यस्मै
 ददाति अन्योन्यस्मात् गृह्णांति अन्योन्यस्य अन्योन्यस्मिन् । एवं परस्परम् ॥

एकत्वे द्विगुद्वंद्वौ ॥ एकत्वे वर्तमानौ द्विगुद्वंद्वौ नपुंसकलिङ्गौ भवतः ॥

साम्प्रतं लिङ्गविशेषमाह ॥ (एकत्वे०) इत्यादि सूत्रम् ॥ एकस्य भावः एकत्वं तस्मिन् ७-१ (अ इ ए) द्विगुश्च द्वंद्वश्च द्विगुद्वंद्वौ १-२ (ओ औ औ) द्विपदं सूत्रम् । एकत्वे इति । एकवचने वर्तमानौ द्विगुद्वंद्वसमासौ नपुंसकलिङ्गौ भवतः । तत्र द्विगु-समासे नित्यमेकत्वमेव । तत्र आकारांतान्नित्यमीप्स्यत्यस्तत्र स्त्रीलिङ्गत्वमेव । अकारांतवर्जितानां तु नपुंसकलिङ्गत्वमेव । द्वंद्वे तु इतरेतरयोगे द्विवचनमेव । पक्षे कुत्रचिदेकवचनमपि । तत्र यत्रैकवचनं तत्र नपुंसकलिङ्गमेव । द्विवचनं बहुवचनं तु यथासंभवं त्रिष्वपि लिङ्गेषु भवतीति भावः ॥

संख्यापूर्वो द्विगुः ॥ संख्यापूर्वः समासो द्विगुर्निगद्यते । समाहारेऽत इप् द्विगुः ॥ समाहारेऽर्थे द्विगुः समासो भवति ततोऽकारांतादीप्प्रत्ययो भवति । दशानां ग्रामाणां समाहारो दशग्रामी । अकारान्तो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते । पंचाशयः समाहृता इति पंचाग्निः । पचानां गवां समाहारः पंचगुः । नपुंसकत्वाद्ध्रस्वत्वम् । त्रिफलेति रुढितः ।

द्वंद्वस्यैकत्वे नपुंसकत्वं पूर्वं दर्शितम् । अथ क्रमाभावेऽपि प्रस्तुतत्वाद्विगुलक्षणमाह । सूत्रम् । (संख्यापूर्वः०) संख्या द्वित्रिचतुरादिका पूर्वा पूर्वपदवर्तिनी यस्य स संख्यापूर्वः १-१ (स्त्री०) द्विगुः १-१ (स्त्री०) संख्यावाची शब्दो यत्र पूर्वपदे भवति अग्रे समाहारवाचकत्वं च भवति स द्विगुरिति समासो भवति । तदेव सूत्रेणाह । सूत्रम् । (समाहारेऽत इप् द्विगुः) समाहार ७-१ (अ इ ए) अत् ५-१ । स्व० । (स्त्री० । एदो०) अतः अग्रे ईप् १-१ । पश्चात् (आदवे०) अग्रे द्विगुः १-१ (स्त्री०) चतुष्पदमिदं सूत्रम् । समाहारेऽर्थे एकत्र करणार्थे द्विगुः समासो भवति । यत्र पूर्वपदे संख्यावाचि पदं भवति तच्च समाहारार्थवाचकमेकीकरणार्थसूचकं च पदं भवति । स द्विगुः समास इत्यर्थः । तत इति तस्माद्विगुसमासात् आकारांतात् ईप्प्रत्ययो भवति पात्रादिवर्जम् । यद्यपि द्विगुसमासस्य प्राक् क्लीबलिङ्गत्वं प्रतिपादितं तथापि आकारांतात्परत ईप्प्रत्यये कृते स्त्रीत्वमेव । तत्र हि अदंतवर्जित्वां क्लीबलिङ्गता । उदा० । दशन् ६-३ (णः) इति नुडागमः । दशन् नाम् (नोपधायाः) इति शकारस्याकारस्य दीर्घः (नाम्नो०) स्व० । (मोनु०) ग्राम ६-३ (नुडामः । नामि) इति दीर्घः (फ्रनो० । मोनु०) दशानां ग्रामाणां समाहार इति विशदे अत्र दश इति संख्यापूर्वपदं समाहारवाचकम् । अतो द्विगुसमाससंज्ञायामुभयत्रापि (समासप्रत्यय-

योः) इति आमो लोपः । दशन् ग्राम इति स्थिते ततः अकारांतत्वादीप् (यस्य लोपः) स्व० । दशग्रामी १-१ (हसे०) एवं त्रिलोकी पंचमूली । पंचत् १-३ जश्शसोर्लुक् । (नाम्नो०) अग्नि १-३ (ए ओ जसि । ए अय्) स्व० (सो०) पंचाग्रयः समाहता एकत्र कृता इति विशदे विभक्तिलोपे (नाम्नो० । सवर्णे०) पचाग्नि । अत्र अदंतत्वाभावाच्च ईप् । ततः समाहारस्यैकत्वात् (एकत्वे द्विगुद्वंद्वौ) इति वा ह्रीचत्वे १-१ (नपुंसकात्स्यमोर्लुक्) पश्चाग्नि इति सिद्धम् । तथा पंचानां गवां समाहार इति विशदे (समासप्रत्यययोः) इति उभयत्रापि आमो लोपः । पंचन् गो १-१ (नाम्नो० । नपुंसकस्य०) इति ह्रस्वः । ओकारस्य उकारः (ह्रस्वादेशे सन्ध्यक्ष० । नपुंसकात्स्यमो०) अत्राप्यकारांतवर्जितत्वान्नेप् । पंचगु इति सिद्धम् । त्रि ६-३ (नुडामः । प्रेरयङ् । फ्नो०) स्व० । (मोनु०) फल ६-३ (नुडामः । नामिनः० । मोनु०) अत्रे समाहार इति षट् । त्रयाणां फलानां समाहारः इति विशदे (समासप्रत्यय०) उक्तार्थानां० । (आवतः त्रि० । आपः) त्रिफला । ननु त्रिफला इत्यत्र संख्यापूर्वकत्वेपि द्विगुसमासे फलशब्दस्य अकारांतत्वादीप्प्रत्ययः किं न क्रियते इत्याशंकायामाह । त्रिफला इति पदं रूढितो लोकप्रसिद्धितः सिद्धम् । “लक्षणेनोपपन्नस्य प्रयोगस्य कथंचन ॥ बहुशिष्टादृतत्वं हि रूढिरित्यभिधीयते” ॥ न तु नियतलक्षणोपपन्नम् इति । द्विगुसमासस्य । पात्रादिवर्जितत्वात् पंचानां पात्राणां समाहारः पंचपात्रम् । त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनम् । एवं चतुर्थे चतुष्पथम् इत्यादावकारांतत्वेऽपि ईप् न भवति । त्रिलोकं त्रिलोकी । अत्र विकल्पेन ईप् ॥ इति द्विगुसमासः ॥ ॥

बहुव्रीहिरन्यार्थे ॥ अन्यपदार्थप्रधानो यः समासः स बहुव्री-
हिसंज्ञको भवति । बहु धनं यस्य स बहुधनः । अस्ति धनं यस्य
सः अस्तिधनः तस्य प्रधानस्यैकदेशो विशेषणतया यत्र ज्ञायते स
बहुव्रीहिसंज्ञितः । लंबी कर्णो यस्य स लंबकर्णः ॥

साम्भं बहुव्रीहिसमासं निरूपयति । सूत्रम् (बहुव्रीहिरन्यार्थे) बहुव्रीहि १-१ (सो०) अन्वयार्थे अन्यस्य अर्थः अन्यार्थस्तस्मिन् ७-१ (अ इ ए) पश्चात् (नामिनो रः) छिपश्मिदं सूत्रमेव समासमध्यवर्तिपदापेक्षया अन्यपदस्यैव बाह्यपदस्यैवायः प्रधानो यस्य अर्थात् अन्यदेव पदं प्रधानं यत्र स बहुव्रीहिसंज्ञकः समासो भवति । बहु १-१ (नपुंसका०) धन १-१ (अतोम । अम्ना० । मोनु०) बहु प्रचुरं धनं यस्य इति विशदे अत्र समा-
सस्यो बहुधनशब्दो नाम्ना यस्येति षट् अन्यत्पदं प्रधानं ततो बहुव्रीहिसमासः ।
समाससंज्ञापामुभयत्रापि विभक्तिलोपः । यस्येत्यस्योक्तार्थानामप्रयोगः । बहु धन इति

स्थिते बहुव्रीहिर्वाच्यलिङ्गता । इति बहुव्रीहिरन्यपदप्रधानत्वात्परलिङ्गस्य नरशब्दस्य
 पुंलिङ्गत्वात् पुंस्त्वे १-१ (स्त्रो०) बहुधनः इति सिद्धम् । एवमस्तीत्येव धनं यस्य
 सोऽस्तिधनः । यदि वा अस्तीत्यव्ययं सत्तार्थवाचकम् ततोऽस्ति विद्यमानं धनं
 यस्येत्यस्तिधनः १-१ (स्त्रो०) अस्त्यर्थे बहुव्रीहिः । एवं तपोधनः । सधनः ।
 द्वितीयाद्यन्तान्यपदेषु प्रधानेषु बहुव्रीहिर्भवति यथा प्राप्तो राजा यं स प्राप्तराजा ।
 ऊढा कन्या येन स ऊढकन्यः । दत्तं वस्त्रं यस्मै स दत्तवस्त्रः । उद्धृतः शल्यो
 यस्माच्छुद्धृतशल्यं क्षतम् । वीतो गतो रागो यस्मात्स वीतरागः ।
 धर्मिणो लोका यस्मिन्स धर्मिलोको ग्रामः । इत्यादि । इह बहुव्रीहिर्द्विधा ।
 तद्गुणसंविज्ञानोऽतद्गुणसंविज्ञानश्च बहुव्रीहिसमासः । तस्य लक्षणं ग्रन्थकार
 एवाह । तस्येति । तस्य प्रधानभूतस्य पुरुषादेः एकदेशोऽवयवभूता हस्तपा-
 दादयो यत्र विशेषणतया विशेषणत्वेन ज्ञायते स तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः ।
 तस्योदाहरणम् । लंबौ कर्णौ यस्य स लंबकर्ण इत्यत्र कर्ण इति नरस्य एकदेशः
 स एव समस्यमानविशेष्यभूतस्य नगादेश्विशेषणत्वेन ज्ञातोऽतस्तद्गुणसंविज्ञानो
 बहुव्रीहिः । चित्रा गावो यस्य स चित्रगुः । दीर्घकायः । अत्र कायस्य नरादेश्च
 ऐक्यत्वात् । एवं दीर्घग्रीवो महाभुज इत्यादयस्त्वतद्गुणसंविज्ञाने शब्दाः ॥

[बहुव्रीहौ विशेषणसप्तम्यन्तयोः पूर्वनिपातो वक्तव्यः] चक्रपाणिः ॥

ननु लंबकर्ण इत्युदाहरणे लंब इत्यत्र अन्यपदार्थप्रधानत्वात्पदसाम्ये कर्ण इत्यत्र
 अन्यपदार्थप्रधानत्वात्पदसाम्ये कर्णलंब इति कथं न प्रयुज्यते इत्याह । (बहु-
 व्रीहौ०) इति । बहुव्रीहिसमासे यद्विशेषणीभूतं पदं भवति यच्च सप्तम्यन्तं पदं भवति
 एतयोः पदयोः पूर्वनिपातः प्रथमं प्रयोगो भवति । बहुव्रीहिरुपलक्षणत्वा-
 त्कर्मधारयेऽपि विशेषणस्यैव पूर्वनिपातो भवति । रक्तलतेत्यादौ संबंधं सत् व्याव-
 र्तकं विशेषणम् । “विशेष्यं तु प्रधानं स्यात् स्वार्थस्यैव प्रकाशनात्” । यथा लंब-
 कर्णं दीर्घग्रीव इत्यादि । सप्तम्यन्तं तथा । ब्रह्मणि योनिरस्य स ब्रह्मयोनिः । अप्सु
 योनिरस्येत्वाप्सुयोनिः । भाले लोचनं यस्य स भाललोचनः । भुवने कीर्तिर्यस्य
 स भुवनकीर्तिः । पद्मं नाम्नी यस्य स पद्मनाभः (टाडकाः) इति ङप्रत्ययः । चन्द्र-
 मौलिः । शलपाणिः । चक्रपाणिः । कपिध्वजः इत्यादौ सप्तम्यन्तं पदम् ॥

[नञ्दुःसुभ्यः प्रजामेधयोरसुभक्तव्यः] अप्रजाः । सुप्रजाः । सुमेधाः ।

दुर्मेधाः । [धर्मादन्] सुष्ठु धर्मो यस्य स सुधर्मा । रूपवती

भार्या यस्य स रूपवद्भार्यः ॥

सुष्ठु प्रजा यस्येति विग्रहे तथा दुष्टामेधा यस्येति विग्रहे विभक्तिलोपः । सुप्रजा
 दुर्मेधा इति स्थिते (नञ्दुःसुभ्यः प्रजामेधयोः०) इति बहुव्रीहौ नञ्सुदुरप्रवयोः

प्रजामेवाशब्दयोरन्यार्थे वर्तमानयोः असुग् आगमो भवति । किञ्चादन्ते । उकार उच्चारणार्थः । सुप्रजाः । सुप्रजसौ । सुप्रजसः । दुर्मेधाः । दुर्मेधसौ । दुर्मेधसः । एवम् अप्रजाः । अमेधाः । कचिदन्यत्रापि । मन्दमेधाः । अल्पमेधाः । तथा (धर्मोदन्) अन्यार्थे वर्तमानाद्धर्मशब्दादन् आगमो भवति । बहुव्रीहेरुदाहरणम् । सुपु शोभनो धर्मो यस्येति विग्रहे सुधर्म इति स्थिते ततोऽनेन अन् (यस्य लोपः) स्व० । १-१ (नोपवायाः । हसे० । नाम्नो०) सुधर्मा इति सिद्धम् । राजन्शब्दवत् । न वस्म् । शसादौ यकारान्तसंयुक्तत्वात् (अलोपः स्वरे०) इति न भवति (धनुषश्च) धनु- पशब्दस्य अन् आदशो भवति बहुव्रीहौ । शार्ङ्ग धनुर्यस्य स शार्ङ्गधन्वा एव पुष्पधन्वा । इत्यादि । रूपवती भार्या यस्य इति विग्रहे विभक्तिलोपेऽवशिष्टं रूपवतीभार्या इति ॥

अन्यार्थे ॥ स्त्रीलिङ्गस्यान्यार्थे वर्तमानस्य परस्य ह्रस्वो भवति ।

पुंवद्वा ॥ समासे सति समानाधिकरणे पूर्वस्य स्त्रीशब्दस्य पुंवद्वा

भवति । पुंवद्वावादीपो निवृत्तिः ॥ वाग्रहणात् कल्याणीप्रिय इत्यादौ

न भवति । कल्याणी प्रिया यस्यासौ कल्याणीप्रिय इति भवति ॥

सूत्रम् (अन्यार्थे) अन्यार्थे ७-१ (अ इ ए) एकपदम् । स्त्रीलिङ्गस्य स्त्री-
त्पयांतस्य शब्दस्य अन्यार्थे परार्थे वर्तमानस्य ह्रस्वो भवति । उत्तरपदस्य इति
शेषः । अन्यया पूर्वपदे रूपवती इत्यादौ प्रसंगः । अतो भार्याशब्दस्य ह्रस्वः ।
रूपवतीभार्य इति स्थिते । सूत्रम् । पुंवत् १-१ (अङ्य०) वा ३-१ (अङ्य०)
पश्चात् (चपा अने०) तस्य दः । स्व० । द्विपदम् । समासे सति समानाधिक-
रणानाम् एकविभक्त्यन्तानां विशेषणविशेष्यभावेन एकार्यनिष्ठत्वं समानाधिकर-
णत्वं तस्मिन् वर्तमानस्य पूर्वस्य पूर्वपदभूतस्य उक्तपुंस्कस्य स्त्रीलिङ्गस्य पुंवत् रूपं
भवति । अनेन पुंवद्वावात् रूपवतीत्यत्र वर्तमानस्य ईपो निवृत्तिरतो रूपवद्भार्य
इति स्थिते (चपा अ०) स्व० । १-१ (सो०) रूपवद्भार्यः इति सिद्धम् । न हि
पुंवद्वावे केवलम् ईपो निवृत्तिः किन्तु कचिदापोऽपि निवृत्तिः । शोभनभार्यः । दीर्घ-
जन्तः । रक्तलतेत्यादि । अयं वा शब्दो व्यवस्थितविकल्पं द्योतयतीत्याह । वा
ग्रहणात् कल्याणीप्रिय इत्यादौ पुंवद्वावो न भवति । कल्याणी प्रिया यस्येति विग्रहे
समानाधिकरणे उक्तपुंस्कस्य कल्याणीशब्दस्य न पुंवद्वावः । आदिशब्दात्
वामोरुभार्यः पंचमीप्रिय इत्यादौ न पुंवद्वावः । मनोज्ञा मुभगा क्षांता चपला
वामा वामना सचिवा श्यामा घाला तनया ब्राह्मणी दत्ता रसिका मैथिली
इत्यादयः शब्दाः कल्याण्यादिषु स्त्रियाः । तथा श्येन इवाचरतीति श्येनापते
श्येनी इवाचरतीति श्येनापते । श्येनी इत्यत्र ईपो निवृत्तिः । श्येना इत्या-

दौ यङि । पंडितां मन्यते पंडितमानिनी । पट्वा भावः पटुता पटुत्वम् । अल्पं देहि अल्पशः अल्पतरा अल्पतमा अनुकूलदेश्या अनुकूलदेशीया पंडिता पट्टी अल्पा अनुकूला इत्यादौ सर्वत्र पुंवद्भावः । प्रयोगानुसारेण पुंवद्भावो दर्शनीयः । अन्यायं वर्तमानस्येत्युक्तत्वात् । न केवलं बहुव्रीहिविति भावः । तेन तादृशस्तरतमदेश्यदेशीयेषु प्रत्ययेषु परेष्वपि भवति । शुभ्राः रूप्या इत्यादौ न । वाग्रहणादेवेति ज्ञातव्यम् ॥

गोः ॥ गोशब्दस्यान्यार्थे वर्तमानस्य ह्रस्वो भवति । पंच गावो यस्य

स पंचगुः ॥

सूत्रम् । गो ६-१ (ङस्य) इत्यकारलोपः (स्तो०) एकपदम् । अन्यायं परार्थे वर्तमानाय सतः गोशब्दस्य ह्रस्वो भवति । गोशब्दस्य पुंस्त्रीलिङ्गत्वे विशेषसूचकमिदं सूत्रम् । पंचत् १-३ (जश्शसोर्लुङ्) गो १-३ (ओरौ । औ आत्) स्व० (स्तो० । नाम्नो०) पंच गावो यस्य इति विग्रहे बहुव्रीहिसमासः (समासप्रत्यययोः) उभयत्रापि जस्लोपः । पंचत् गो इति स्थिते पूर्व (नाम्नो० । गोः) इत्यनेन सूत्रेण ह्रस्वत्वे ओकारस्य उकारः १-१ (स्तो०) पंचगुरिति सिद्धम् ॥

[संख्यासुव्याघ्रादिपूर्वस्य पादशब्दस्याऽलोपो वक्तव्यः] सहस्रं पादाः यस्य स सहस्रपात्-सहस्रपाद् । शोभनौ पादौ यस्य स सुपात् । व्याघ्रस्य पादौ इव पादौ यस्य स व्याघ्रपात् । द्वौ पादौ यस्य स द्विपाद् । द्विपादौ । द्विपादः । द्विपादम् । द्विपादौ [शतादौ स्वरे परे पदादेशश्च वक्तव्यः] द्विपदः । द्विपदा । द्विपादस्यामित्यादि ॥

पुनर्विशेषमाह [संख्यासु०] इत्यादि । संख्या एकद्व्यादिका तद्वाचकः शब्दः तथा सु इत्यव्ययं शोभनार्थवाचकम् । व्याघ्रादयः शब्दा उपमात्वं प्राप्ताः एते पूर्वं आदौ वर्तमानाः यस्य पादशब्दस्य तत्संबन्धिनोऽकारस्य लोपो वक्तव्यः । बहुव्रीहौ सर्वविभक्तिषु परतः । सहस्र १-१ (स्तो०) (अतोऽम् । अम्श० । मोनु०) पाद् १-३ (सवर्णे० । स्तो०) सहस्रं पादा यस्य इति विग्रहे शोभनी १-२ पादौ १-२ यस्य सः । तथा व्याघ्र ६-१ (ङस्य) पाद् १-२ (ओ औ औ) इव १-१ (अव्य०) पाद् १-२ (ओ औ औ) व्याघ्रस्य पादाविव पादौ यस्येति विग्रहे ग्रथम् । सर्वत्रापि बहुव्रीहिसमासे (समासप्र०) इति विभक्ति-लोपः । सहस्रपाद् शोभनपाद् व्याघ्रपाद् इति स्थिते । द्विर्वाये (सहादेः सादिः) इति शोभनस्य सु आदेशः । व्याघ्रेत्यादौ (वैयधिकरण्ये बहुव्रीहौ) इत्यादिना मध्यमपदभूतपादशब्दस्य लोपः । सर्वत्र [संख्यासुव्याघ्रदः ।

इत्यादिना दकारमध्यस्याऽकारलोपः १-१ (ह्रस्व० । वावसाने) दस्य तः । सहस्रपात् । सुपात् । व्याघ्रपात् । सहस्रपादौ । सहस्रपादः । सहस्रपादम् । सहस्रपादौ । द्वौ पादौ यस्य स द्विपात् द्विपाद् । द्विपादौ । द्विपादः । द्विपादम् । द्विपादौ । शसादौ विशेषमाह । [शसादौ स्वरे परे पादशब्दस्य पदादेशो वक्तव्यः] अनेन शसादौ स्वरादौ विभक्तौ परे पद् इति आदेशः । चकारादन्यत्रापि नपुंसके स्त्रीलिङ्गे ईपि परे तद्धिते च पद् आदेशः । कुंभपदी शतपदी सहस्रपदी एकपदी द्विपदी स्त्री । नदादित्वादीप् । द्विपदोऽपत्य द्वैपदः इत्यादौ पदादेशः । प्रकृते द्विपदः । द्विपदा । द्विपाद्भ्यामित्यादिशब्दाः । सहस्रपदः । सहस्रपदा । सहस्रपाद्भ्याम् । सहस्रपाद्भिः । भ्याम् भिस् इत्यादौ स्वरादित्वाभावात् पदादेशः [संख्यासुव्याघ्रादि०] इत्यादिशब्दात्कचिदन्यत्रापि पादशब्दस्याकारलोपः । गूढपात् । अपात् ॥

टाडकाः॥ समासे सति ट अ ड क इत्येते प्रत्यया भवति ।

“तश्च तत्पुरुषे ज्ञेयो ह्यकारो द्वन्द्व एव च ।

डकारश्च बहुव्रीहौ ककारोऽनियमो मतः ” ॥

अचित्त्यो महिमा यस्यासावचित्त्यमहिमः । नो वा ॥ नांतस्य पदस्य टेलोपो वा भवति यकारे स्वरे च परे । वाग्रहणात्कचिन्न भवति किंतु उपधालोपश्च । अहो मध्यं मध्याह्नः । कवीनां राजा कविराजः । टकारानुबंध ईवर्थः । कविराजी । राज्ञां पूः राजपुरम् । वाक्च मनश्च वाङ्मनसे । दक्षिणस्यां दिशि पंथाः दक्षिणापथः । अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रः ॥ द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः । बहवो राजानो यस्यां सा बहुराजा नगरी । अत्र टिलोपे कृते (आवतः स्त्रियाम्) बहवः कर्तारो यस्य स बहुकर्तृकः ॥

अयं सर्वसमाससाधारणान्प्रत्ययानाह । सूत्रम् (टाडका.) टश्च अश्च डश्च कश्च टाडकाः १-३ (सर्वणो० स्त्रो०) सिद्धम् एकपदम् । समासे सति बहुव्रीहौ तत्पुरुषे द्वे

ट अ ड क एते चत्वारः प्रत्यया भवति । ययासमर्थ पार्थः । अक र. ककारश्च ययास्थित एव । तत्र प्रथम १-१ (स्त्रो०) महिमन् १-१ (नोपवायाः । गो) अचित्त्यो महिमा य येति विग्रहे बहुव्रीहिसमासे ति स्थिते (टाडकाः) इति टप्रत्ययः । अत्र सूत्रम् । न १-१ (अव्य०) द्विपदम् । नकारात्तस्य पदस्य टेलोपो

भवति यकारे स्वरे च परे । यथा राज्यम् । तथा स्वरे इति प्रस्तुतमेव । ततो महिमन् इत्यत्र अकारनकारयोर्लोपः । स्वर० १-१ (स्रो०) अचित्यमहिमः इति सिद्धम् । परं न बहुसंमतोयं प्रयोगः । किंतु अचित्यमहिमा इत्येव संमतः । वाग्रहणात्कचिट्टेलोपो न भवति । च पुनः यत्र टेलोपो न भवति तत्र उपवाया लोपो भवति । तस्योदाहरणं यथा अहन् ६-१ (अलोपः स्वरे०) स्वर० (स्रो०) मध्य १-१ (अतोऽम् । हवे । उ ओ) अहो मध्यमिति विग्रहे षष्ठीतत्पुरुषसमासः (समासप्रत्यययोः) इति विभक्तिलोपे अहन् मध्य इति स्थिते । कचिदमाद्यंतस्य पात्वमिति । मध्य अहन् इति स्थिते (सवर्णे०) वाग्रहणादुपवाया लोपः । स्वर० । १-१ (स्रो०) मध्याह्नः । एवं सायाह्नः । उपत्यये तु तत्पुरुषः । कवीनां ६-३ गुजा १-१ इति विग्रहे तत्पुरुषे विभक्तिलोपे कविराजन् उपत्ययः (नो वा) इति टिलोपः । स्वर० (स्रो०) कविराजः । तथा टकारानुबंध ईवर्थ ईप्स्ययार्थस्ततः (द्विप्रः) इतीप् (यस्य लोपः) स्वर० । १-१ (हसे०) कविराजी । एवं महा-रुजः । राज्ञां ६-३ पूः १-१ तत्पुरुषे (समासप्रत्यययोः) इति विभक्तिलोपः । गजन् पुर इति स्थिते अत्र अपत्ययः । स्वर० १-१ (अतोऽम् । सवर्णे०) राज-कुम् । पूः शब्दस्य अदंतत्वे नपुंसकत्वात् वाच (चोः कुः । हसेपः० । स्रो०) च १-१ अव्य० । मनस् नपुंसकत्वम् (नपुंसकात्स्पर्शोर्लुक् । स्रो०) च (अव्य०) वाक् च मनश्च इति विग्रहे द्वंद्वसमासे विभक्तिलोपः (चोः कुः) चस्य कः । वाक्-मनस् (जमे जमा वा) कस्य ऊः (टाडकाः) इति अपत्ययः । स्वर० । १-१ (ईमौ । अ इ ए) वाक्मनसे इति सिद्धम् । दक्षिणा ७-१ (आम्टेः) इति डेराम् । (डिर्जां यट् । यटोच्च) इति सक् आगमः पूर्वाकारस्य च अकारः । स्वर० (सवर्णे०) पथिन् १-१ (इतोत्पंचमु । थो नुट्) पन्थन् (आ सौ । नश्चा पदांते० । स्रो०) दक्षिणस्यां पंथाः इति विग्रहे तत्पुरुषे (समासप्र०) इति विभक्तिलोपे पथिन् अपत्ययः (नो वा) इति टिलोपः इन्लोपः । स्वर० । १-१ (स्रो०) दक्षिणापथः इति सिद्धम् । केचित्त्र दपत्ययमेवेच्छन्ति । अहन् १-१ (हसे० । अहः । स्रो०) च १-१ (अव्य० । विसर्ज० । स्तोः ङ्यु०) रात्रि १-१ (स्रो०) च १-१ (अव्य०) अहश्च रात्रिश्चेति विग्रहे द्वंद्वे (समासप्रत्य-ययोः) अहन् रात्रि इति स्थिते (अहः । स्रो०) रात्र्यादिवर्जितत्वात् न रेफः किंतु (हवे । उ ओ । टाडकाः) इति दपत्ययः । टित्त्वाटिलोपः । स्वर० । १-१ (मो०) अहोरात्रः इति सिद्धम् । दि १-२ (त्पश० । थो औ औ) त्रि १-३ (ए ओ जसि । ए अय्) स्वर० (स्रो०) द्वा च त्रयश्च इति विग्रहे द्वन्द्वे विभक्ति-लोपः (टाडकाः) इति दपत्ययः । टिलोपः । स्वर० । १-३ (सवर्णे० । मो०) द्विप्रः । पेन् १-३ अय (जश्शसोर्लुक् । नाम्नो०) पप्र १-१ (जश्शमोः० । पो दः ।

वावसाने) डस्य टः। पंच च षट् च इति विग्रहे द्वंद्वे विभक्तिलोपे पंचन् षष् (टाडकाः)
इति डप्रत्ययः । डिच्चाट्टिलोपः । स्व० । १-३ (सवर्णे० । स्त्रो० । नाम्नो०)
पंचपाः । एवम् एकश्च द्वौ च एकद्वाः । बहु १-३ (ए ओ जसि । ओ अव्) स्व०
(स्त्रो०) राजन् १-३ (नोषधायाः) स्व० (स्त्रो०) पश्चात् (हवे । उ ओ)
बह्वो राजानो यस्यामिति विग्रहे बहुव्रीहौ विभक्तिलोपे (टाडकाः) इति डप्रत्ययः
टिलोपः । स्व० । अत्र टिलोपे कृते (आवतः स्त्रियाम्) इत्याप् (सवर्णे०)
१-१ (आपः) इति सेल्लोपः । बहुराजा एषा नगरी । बह्वः कर्तारो यस्य स
बहुकर्तृकः । बहु १-३ पूर्ववत् । कर्तृ १-३ (स्तुरार्) स्व० । (स्त्रो०) बह्वः
कर्तारो यस्य इति विग्रहे बहुव्रीहिसमासे विभक्तिलोपे बहुकर्तृकः । (टाडकाः)
इति कप्रत्ययः (स्त्रो०) बहुकर्तृकः प्रासादः ग्रंथो वा । अवातुञ्जीर्लिङ्गेकारांतोकारां
तन्त्रकारांतोभ्यः उरश्शब्दाच्च नित्य एव कप्रत्यय इति ज्ञातव्यम् । सपत्नीकः । प्रिय-
सीमंतिनीकः । सवधूकः फलितजंबूकः आरामः । नदीमातृको देशः । जीवत्पि-
तृकः । व्यूढोरस्कः । नतु सपत्नी सवधूः जीवत्पिता व्यूढोरा इत्यादिप्रयोगा अर्हाः ।
एवमन्येपि प्रयोगाः । मैत्रस्य सखा मैत्रसखः । कंकणस्रजं मांसत्वचं वाक्त्वचं
छत्रोपानहं दिनावं द्विखारं ग्रामतक्षः पूर्वरात्रः अपररात्रः पुण्यरात्रः कृष्णभूमः
पांडुभूमः द्विभूमः । उपदशाः । आसन्नविंशाः । बहुदातृकः । बहुलक्ष्मीकः । इत्या-
दयो यथासंभवं ज्ञेयाः ॥ ॥ इति बहुव्रीहिसमासः ॥

कर्मधारयस्तुल्यार्थे ॥ पदद्वये तुल्यार्थे एकार्थनिष्ठे सति कर्मधा-
रयसंज्ञकः समासो भवति । नीलं च तदुत्पलं च नीलोत्पलम् ।
रक्ता चासौ लता चेति रक्तलता । पुमांश्चासौ कोकिलश्चेति पुंस्को-
किलः । पुंस्त्रयातः [पुंसः अवपरे स्वप्ने संयोगांतस्यालोपो वक्त-
व्यः] नाम्नश्च कृतासमासः प्रादेरुपसर्गस्य नाम्नश्च कृदन्तेन सह
समासस्तत्पुरुषो भवति । प्रकर्षेण वादः प्रवादः । कुंभं करोतीति
कुंभकारः । अपकृष्टो वादः अपवादः । सहादेः सादिः ॥ समासे
सति सहादीनां सादिर्भवति ॥ पुत्रेण सह वर्तते इति सपुत्रः । सह
संवितरसां सधिसमितिरयः । सहस्य सधिः । सध्यङ् । समः समिः ।
सम्यङ् । तिरसस्तिरः । तिर्यङ् ॥

साम्प्रतं कर्मधारयं निरूपयति ॥ सूत्रम् (कर्मधारयस्तुल्यार्थे) कर्मधारयः १-
(स्त्रो०) तुल्यः सदृश अथदिक एव अर्थोऽभिधेयो वाच्यं प्रयोजनं यस्य स तुल्यार्थः ।

तस्मिन् ७-१ (अ इ ए) पदद्वये इति पूर्वपद उत्तरपदे चैकार्यनिष्ठे एकार्य-
 संबंधपदद्वये एकवस्तुवाचके सति योज्यः स कर्मधारयनामा समासो भवति ।
 एकस्मिन्नर्थे निष्ठा स्थैर्यं प्रवृत्तिर्वा यस्य तत् एकार्यनिष्ठं तस्मिन् । उदा० नीलं १-१
 (अतोऽम् । अम्श० । मोनु०) च १-१ (अव्य०) तद् १-१ (नपुंसकात्स्य० ।
 वावसाने) उत्पलं १-१ (अतोऽम् । अम्श०) च १-१ (अव्य०) एकार्यताद्योतनाय
 चकारस्तच्छब्दश्च अयत्र असौशब्दः आनीयते । नीलं च तदुत्पलं च इति विग्रहे
 अत्र नीलशब्दो विशेषणभूतः उत्पलशब्दश्च विशेष्यभूतः नीलं चेति विशेषणत्वात्
 पूर्वनिपातः । गुणद्रव्ययोराधाराद्येयसंबन्धित्वात् एकार्यनिष्ठत्वम् । ततः कर्मधारय-
 समासः (समासप्रत्यययोः) इति विभक्तिलोपः । उक्तार्थानामप्रयोगः । नील-
 उत्पल इति स्थिते (उ ओ) १-१ (अतोऽम् । अम्श०) नीलोत्पलम् । रक्ता
 ग्रासौ लता च इति विग्रहे । रक्ता १-१ (आपः) च १-१ (अव्य०) अदस्
 १-१ (त्यदा० । सौ सः । सेरी । ओ औ०) लता १-१ (आपः) च १-१
 (अव्य०) ततः समाससंज्ञा प्राग्वत् विभक्तिलोपश्च । रक्तलता (पुंवद्वा) इति
 पुंवद्वावादीपो निवृत्तिः । पूर्वपदस्य रक्ता इत्यस्य रक्त ततो रक्तलताशब्दात् प्रथमे-
 कवचने (आपः) पुंश्च शब्दात् प्रथमैकवचने पुंसि १-१ (पुंसोऽमुद्) सकारस्य
 अस् (विज्ञो नुम्) पुमन्त्सु (न्तम्महतोऽघौ०) इति दीर्घः (इत्से० । संयोगांत-
 रस्य०) इति सलोपः । पुमान् । च १-१ (अव्य०) पश्चात् (नः सक्र उते)
 इति सकारागमः (रजोः शुभिः० । नश्चाप०) अदस् १-१ (त्यदा० । सौ
 सः । सेरी । ओ औ औ) पश्चात् (सवर्ण०) कोकिल १-१ (स्रो०) च १-१
 (अव्य०) पुमांश्चासी कोकिलश्चेति विग्रहे पूर्ववत्कर्मधारयः समासः विभक्ति-
 लोपः । तत उक्तार्थानामप्रयोगः पुंस्कोकिल इति स्थिते । ननु (संयोगांतस्य०)
 इति सकारलोपोऽत्र क्रियतां वनाह (पुंसः अवपरे रपे०) इति । पुंश्च शब्दस्य
 अवप्रत्याहारपरे खवप्रत्याहारे परे अलोपो भवति संयोगांतस्य सकारस्य अलोपो
 भवति । न लोपः अलोपः । तेन लोपो न भवतीत्यर्थः । ततो (नश्चा०) स्व० ।
 पुंस्कोकिल इति सिद्धम् । एवं परमश्चासी ईश्वरश्च परमेश्वरः । एवं महेश्वरः ।
 महावीरः । महादेवः । पुनः विशेषमाह । सूत्रम् (नाम्नश्च कृता०) नामन् ६-१
 (अलोपः स्वरे) स्व० । (स्रोवि०) च १-१ (अव्य०) पश्चात् (विमर्ज० ।
 स्तोः शु०) कृत् ३-१ । स्व० । समासः १-१ (स्रो०) चतुष्पादं सूत्रम् ।
 प्रादेरुपसर्गस्य तथा नाम्नश्च घातोः प्राक् प्रयुक्तस्य कृदन्तेन कृत्प्रत्ययांतशब्देन सह
 लृप्पुरुषसंज्ञकः समासो भवति । चकारात् सहादयो गतिसंज्ञकाश्च ग्राह्याः । अयो-
 दाहरणम् । वद घ्यक्तायां वाचि । वदप्रपूर्वः । प्रवदनं प्रवादः । प्रकृष्टो वादः प्रवादः
 (घञ् भावे) इति घञ्प्रत्ययः । चित्त्वात् (अत उपधायाः) इति वृद्धिः । स्व०
 (स्रो०) प्रवादः १-१ अत्र प्रोपसर्गस्य कृदन्तेन तत्पुरुषः । तथा दुकृञ् करणे । कृ ।
 कुंभपूर्वः । कुंभ अये २-१ अय (अम्श० । मोनु०) कृ (वर्तमाने तिप् । वनादेरुप्)

उ गुणः । कर उ इति स्थिते उकारस्य गुणः ओ । स्वर० । कुंभं करोतीति विभ्रदे
 पश्चात् (कार्येऽण् । समासप्रत्यययोः) उभयत्रापि विभक्तिलोपः । कुंभं कृ अ इति
 स्थिते णित्वाद्वाद्धिः । कार । स्व० १-१ (स्त्रो०) अत्र कुंभशब्दस्य कृदन्तेन सह
 तत्पुरुषः कुंभकारः । सूत्रम् (सहादेः०) सह आदिर्व्यस्य स सहादिस्तस्य ६-१
 (टिति । डस्य) इत्यकारलोपः (स्त्रो०) सादिः स आदौ यस्य त सादिः १-१
 (स्त्रो०) द्विपदम् । समासे कृते सति सहादीनां सह सम् तिरम् इत्यादीनां पूर्व-
 पदानां क्रमेण सभि सध्रि तिरि इत्यादय आदेशा भवन्ति । आदिशब्दादन्येऽप्या-
 देशा यथासंभवं भवन्तीति भावः ॥ तत्रोदाहरणम् । सह १-१ (अव्य०) पुत्र
 १-१ (टेन । अ इ ए । फूर्ना०) सह पुत्रेण अत्र (नाम्नश्च) इति चशब्दात्
 त्पुरुषः । प्रक्रियामते तु बहुव्रीहिः । (तेन सहेतितुल्ययोगे) तुल्ययोगे सहेत्येत-
 नृत्तीयांतेन समस्यते स बहुव्रीहिः । विभक्तिलोपे सहस्य स आदेशः १-१ (स्त्रो०)
 आदिशब्दात्समानस्यापि सो भवतीति सूचितम् । तेन ज्योतिर्जनपदपिडबन्धुलो-
 हितनाभिवेणीरात्रिगंधकुक्षिब्रह्मचारितीर्थ्यपत्नीपक्षेपु समानशब्दस्य स आदेशः ।
 समानं ज्योतिर्व्यस्य स सज्योतिः । सजनपदः सर्पिडः सवंधुः सलोहितः सनाभिः
 सवेणी सरात्रिः सगंधः सकुक्षिः सब्रह्मचारी सतीर्थ्यः समाना पत्नी सपत्नी सपक्षः
 समानपक्षः । रूपादिषु विकल्पेन समानशब्दस्य स आदेशः । समानं रूपं यस्य
 स सरूपः समानरूप इति वा । सवर्णः समानवर्णः सजातीयः समानजातीयः
 सगोत्रः समानगोत्रः संस्थानं समानस्थानं सवर्मा समानधर्मा सवयाः समानवयाः
 सनामा समाननामा इति यथाप्रयोगमूहनीयाः । अञ्चु गतिपूजनयोः अञ्च सहपूर्वः
 सह १-१ (अव्य०) अञ्च तिप् (अप् कर्तारि) इति अप् । सह अञ्चतीति विभ्रदे
 कृदन्तेन किप्प्रत्ययेन तत्पुरुषसमासः । (किप्) इति किप् । किपः सर्वापहारी
 लोपः । अञ्च इत्यत्र (नो लोपः) इति नकारादेशरूपस्य अनुस्वारस्य लोपः
 (सहादेः सादिः) इति सहस्य सध्रि-आदेशः (इ यं०) सध्यच् १-१ (अञ्चः
 पञ्चसु नुम्) इति नुमागमः (स्तोः श्रु०) नस्य ज् (हसे० । संयोगांतस्य०)
 इति । चलोपे (चोः कुः) नस्य ड् । सध्यड् अग्रे प्रत्यचशब्दवत् । एवं सम्पूर्वः
 अञ्च समः सभि आदेशः अग्रे किप्प्रत्ययादिकं पूर्ववत् । सम्यगश्चति सम्यक् प्रका-
 रेण अश्चतीति सम्यङ् । एवं तिरसपूर्वः अश्च तिरसः तिरि आदेशः (इ यं स्वरे)
 तिर्यक् । द्वितीयादित्वं यावत् प्रत्यचवत् । शसादौ स्वरे तु तिरश्चादय आदेशा
 निपात्यन्ते उदचशब्दस्य उदीच इति निपातः शसादौ स्वरे इति । तिरश्चः । तिरश्चा ।
 पूर्ववत् । एवं विष्वक् सवन्तः अश्चतीति विष्वद्रचड् (सहादेः सादिः) इति विष्व-
 कस्थाने दिष्वादि-आदेशः । देवम् अश्चतीति देवद्रचड् (सहादेः सादिः) इति
 देवस्य देवद्रि-आदेशः । अमुम् अश्चतीति अदद्रचड् । अमुम् इत्यस्य अदद्रि-
 आदेश इत्यादयो यथासंभवं ज्ञेयाः ॥

को कत् ॥ कुशब्दस्य कुत्सितेपदर्थयोः वर्तमानस्य तत्पुरुषे कदादेशो भवति । कुत्सितम् अन्नं कदन्नम् । [ईपदर्थे कोः का क्व कदुष्णे] कोष्णं—क्वोष्णं—कदुष्णम् । कालवणम् [पुरुषे वा] कापुरुषः कुपुरुषः [पथ्यक्षयोः] कोः कादेशः स्यात् । कुपथः । कापथः । कक्षः । काक्षः । ईपदर्थे च । ईपज्जलं काजलम् । दधोर्द्वौ स्याताम् । पद्भिः अधिका दश पोडश । पद्भिः प्रकारैः पोडा । संख्यायाः प्रकारे धा [पप उत्वं दत्तदशधासूत्तरपदादेः द्रुत्वं च वा भवतीति वक्तव्यम्] पोडा । पद्धा । पद् दंता यस्य सः पोडन् । पप् दन्त इति स्थिते दंतस्य दत् । ऋ इत् । पस्य उत्त्वम् । दस्य ङः । (व्रितो नुम्) पोडन् । बृहच्छब्दस्य सुडागमे तलोपश्च । बृहतां पतिः बृहस्पतिः । महच्छब्दस्य टेराकारः समानाधिकरणे । महादेवः । महेश्वरः । यौश्च भूमिश्च धावाभूमी । योशब्दस्य धावादेशः । जायाया जंभावो दंभावो निपात्यते । दंपती—जंपती । कचित् जायापती । आकृतिगणोपम् ॥

(कुत्सितेपदर्थयोः कोः कुशब्दस्य कदादयो वक्तव्याः) कु १-१ (अव्य०) अन्न १-१ (अतोऽम्) कुत्सितमन्नम् इति विग्रहे अत्र व्याकरणांतरमते तु तत्पुरुषः । स्वमते तु कर्मधारयः । कुशब्दस्य कत् (घषा अने०) तस्य दः । स्वर० । कदन्न १-१ (अतोऽम् । अम्श० ।) एवं कदन्नं कदद्वा सर्वत्र कुपूर्वः । कु १-१ (अव्य०) उष्ण १-१ (अतोऽम्) ईपदर्थे उष्णशब्दे परे कोः कु इत्यस्य कत् का क्व एते त्रयः आदेशा भवन्ति । कु ईपदृष्णामेति विग्रहे एकत्र कत् । द्वितीये का तृतीये क्व । कदुष्णम् । कोष्णम् । क्वोष्णम् १-१ । सर्वत्र रुलशब्दवत् । लवणः कुपूर्वः । कु ईपलवणमिति विग्रहे ईपदर्थे कोः का । कालवणम् (पुरुषे वा) पुरुषशब्दे परे कु इत्यस्य वा कादेशो भवति । कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः । कापुरुषः । एवं कनृण कद्रयः कद्दः कदद्वा कापयः काप्तः काप्तिः कद्भिः इत्यादयः प्रयोगानुसारेण हेयाः । पपदशन् उभयत्रापि १-३ (जश्श० । पो ङः । वावसाने । समासप्रत्यययोः । (द्रुभिः द्रुः) दस्य ङः (सदादेः०) इत्यनेन प्र इत्यस्य उः पोडशन् । १-३ (जश्श० । नाम्नो०) पद्भिरधिका दश पोडश ।

यद्वा पद् च दश चेति विग्रहे विभक्तिलोपे (सहादेः सादिः) इति पकारस्योकारो
 दस्य डः । इति वर्णविकारो जातः । यदि वा षोडशानां संख्यापूरणः षोडशः
 (एकादशादिर्दः) ङित्वाट्टिलोपः । स्वर० । १-१ देवशब्दवत् पद् दंता अस्य
 स षोडन् । (दंतस्य दत्) इति पूर्व दत्स्य दत् इति आदेशः । ऋकारो
 नुमागमार्थः । ततः (घुभिः घुः) दस्य डः । पपः । षोडन् १-१ स (व्रितो
 नुम् । हमे० । सयोगात० । षो डः) यद्वा (सहादेः सादिः) इति पस्य उः
 (टाडकाः) इति डप्रत्ययः । टि-ओपः । स्वर० (ओ० । षो डः) यद्वा पद् ददा
 तीति षोडः (नास्नः०) इति डप्रत्ययः विभक्तिलोपः (सहादेः सादिः) इति
 पस्य उत्त्वम् । दस्य डः (उ ओ । षो डः) तथा पप-संख्यायाः प्रकारे धाम-
 त्ययः । पडभिः प्रकारैः षोडा । यद्वा पद् धा प्रकारा यस्य षोडा (घुभिः घुः)
 इति घस्यडः (सहादेः सादिः) इति षोडा इत्यव्ययम् । तथोक्तम् [पप उत्वं
 दत्तदशधामसूत्रपदादेः घुत्वं च धासु वेति वक्तव्यम्] इति । बृहतां पतिः बृह
 त्पतिः बृहस्पतिः अत्र (सहादेः सादिः) इति तकारस्य सकारः । केचिदत्र बृहस्पति
 रिति न पठन्ति । वाचस्पत्यादिषु साधितत्वात् । अथवा बृहत्याः पतिः बृहता पतिः
 बृहस्पतिः (सहादेः सादिः) अनेन बृहती इत्यस्य बृहत् आदेशः । महाश्वासौ
 ईश्वरश्च अत्र (सहादेः सादिः) इति महच्छब्दस्य महा इत्यादेशः (अ इ ए)
 महेश्वरः । महादेवः । महामाया । महात्मा । द्यौभूमि (औरी) द्यौश्च भूमिश्च
 द्यावाभूमी । अत्र (सहादेः०) इति द्यौ इत्यस्य द्यावा इत्यादेशः । ततः १-२
 (औ यू) ई (सवर्णे०) एवं दयितापति जायापतिः । दयिता च पतिश्च
 दंपती । जाया च पतिश्च जंपती । दयिताजाययोः क्रमेण दम् जम् इत्येतावादेशौ
 भवतः । उभयत्रापि १-२ (औ यू । सवर्णे०) दंपती २ । दंपतीभ्याम् ३ । दंपत्योः
 २ । एवं जंपती । प्रक्रियामते तु जायायां जंभावदंभावौ वा निपात्पौ । ननु स्वच्छन्द-
 मादेशाः कार्यं क्रियते इत्याशंकायामाह । आकृतिगणोयम्याहशी आकृतिः आकारः
 प्रयोत्स्य दृश्यते तादृश एव प्रयोत्स्ये निपात्तवते तादृश एवादेशः क्रियते अस्मिन्
 गणे इति आकृतिगण कथ्यते । लक्ष्यानुसारेण सूत्रस्य प्रवृत्तिः । सिद्ध शब्दाका-
 रमुपलभ्य तदनुसारेणादेशविधानमित्यर्थः ॥

अलुक् क्वचित् ॥ क्वचित्समासे रुदन्ते तद्धितेऽपि विभक्तेर-
 रलुग्भवति । रुच्छान्मुक्तः । स्तोकान्मुक्तः । अप्सु योनिरस्येति
 अप्सुयोनिः । उरसि लोमानि यस्यासौ उरसिलोमा । हृदि स्पृश-
 तीति हृदिस्पृक् । कंठे कालो यस्यासौ कंठकालः । वाचोयुक्तिः ।
 दिशोदंडः । पश्यतोहरः । वनेचर इत्यादि ॥ [समानाधिकरणे

शाकपार्थिवादीनां मध्यमपदलोपो वक्तव्यः ।] शाकप्रियः पार्थिवः
शाकपार्थिवः । देवपूजको ब्राह्मणो देवब्राह्मणः ॥

पुनर्विशेषमाह । सूत्रम् । अलुक् १-१ (ह्रसे०) कचिद् १-१ (अग्न्य०)
कचिदिति । समासे कृदन्ते तद्धितप्रत्ययेषु परे पूर्वपदविभक्तेरलुक् लोपो न भवती-
त्यर्थः । तद्धितप्रत्यये यथा । आमुष्ण्यायणः । इत्यादी विभक्तेरलुक् । समासे तु
दर्शयति । कृच्छ्र ५-१ (ङसिरत् । सवर्गे०) मुक्त १-१ (स्रो० । अमे नमा
वा) तस्य नः । कृच्छ्रान्मुक्त इति विग्रहे अत्र तत्पुरुषसमासः । अत्र पूर्वपदविभक्ते-
रलुक् । उत्तरपदविभक्तेस्तु (समासप्रत्यययोः) इति लुक् । पुनः १-१ (स्रो०)
कृच्छ्रात् मुक्तः कृच्छ्रान्मुक्तः इति । एवं स्तोक्रान्मुक्तः । तथा अप्पुषोनिः । अप्
७-३ । स्व० । योनि १-१ (स्रो०) अप्पु पानीयेषु योनिर्यस्येति बहुव्रीहिः । अत्र
सप्तमीबहुवचनस्य अलुक् केवलमुत्तरपदस्य सेल्लुक् । उरस् ७-१ । स्व० । लोमन्
१-३ (जश्शसोः० । नोपघायाः । नाम्नो०) स्व० । उरसि लोमानि यस्येति
विग्रहे पूर्वपदसप्तम्या अलुक् उत्तरपदस्य जसो लुक् । पुनः १-१ (नोप० । इमे० ।
नाम्नो०) उरसिलोमा । एवं हृद् ७-१ स्व० । स्पृश संस्पर्शने हृद्पूर्वः हृदि स्पृश-
तीति विग्रहे दत्पुरुषसमासः । क्तिप्-प्रत्ययः क्तिपः सर्वापहारी लोपः १-१
(दिशाम्) इति शस्य कः (ह्रसेपः०) अत्र कचिदिति वचनात् कृदन्तेऽपि हृदि इति
सप्तम्या विभक्तेरलुक् । एवं कंठे ७-१ कालः १-१ । वाचो ६-१ युक्तिः १-१ ।
दिशो ६-१ दंडः १-१ । पश्यतो ६-१ हरः १-१ । दास्याः ६-१ पुनः १-१ ।
एतेषु ययासंभवं विभक्तेरलुक् । कंठे इत्यत्र सप्तमी अन्यत्र पठ्यी । एवं स्तंघेरमः ।
कर्णेजपः । युधिष्ठिरः । (अग्न्यादेः०) इति पत्वम् । आत्मनेपदम् । परस्मैपदम् ।
देवानांप्रियः दिवस्पतिः वास्तोष्पतिः इत्यादावलुक् । एकविभक्त्यंतानां पदानां विद्दे-
पणविशेष्यभावेन एकार्यनिष्ठत्वं समानाधिकरणम् । तत्र वर्तमानानां शाकपार्थिवा-
दीनां शब्दानां मध्यमपदस्य द्वयोः पदयोर्मध्यवर्तनः पदस्य लोपो वक्तव्यः ।
केचित्तु उत्तरपदलोप इति पठन्ति ते पूर्वपदात् उत्तरपदस्य लोपमिति व्याचक्षते ।
अथवा प्रथमसमासापेक्षया उत्तरपदस्येति व्याख्यान्ति परं शाकप्रियपार्थिवादीनामि-
त्यशेषस्यापि पदस्यानिरूपितत्वाच्च तत्र संमतम् । पुनश्चित्यम् । शाकप्रियपार्थिव इति
स्थिते । शाकः प्रियो यस्य स शाकप्रियः शाकप्रियश्चासौ पार्थिवश्चेति
विग्रहे अत्र एकविभक्तिकत्वेन समानाधिकरणम् । ततो मध्यमपदस्य प्रियशब्दस्य
लोपः । शाकपार्थिव इति स्थिते १-१ (स्रो०) तथा देवपूजको ब्राह्मणः देवान्पू-
जयतीति देवपूजकः । देवपूजकश्चासौ ब्राह्मणश्चेति विग्रहे पूर्ववद्विभक्तिलोपे मध्यम-
पदस्य पूजकस्य लोपः । देवब्राह्मणः १-१ (स्रो०) प्राग्वत् ॥

आदेश्व द्वेद्रे ॥ द्वेद्रे समासे पूर्वपदस्य लोपो भवति । चकार-
ग्रहणादिकल्पेन । माता च पिता च पितरौ । शिष्यमाणो लुप्य-
मानार्थाभिधायी । श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ । दुहिता च
पुत्रश्च पुत्रौ ॥

पुनराह सूत्रम् (आदेश्व द्वेद्रे) इति । आदि ६-१ । च १-१ । द्वेद्रे
७-१ त्रिपदमिदं सूत्रम् । आदिशब्दस्य अजहर्लिङ्गत्वात् पदविशेषणत्वेऽपि
पुंस्त्वम् । द्वेद्रे द्वंद्वसमासे इतरेतरयोगे आदिपदस्य लोपो भवति । चकारात्
कुत्रचिन्न तु सर्वत्र । मातृ १-१ (सेरा०) डित्वाष्टिलोपः । ऋल्लोपः ।
स्व० । च १-१ (अव्य०) पितृ १-१ पूर्ववत् (स्त्री०) च १-१ (अव्य०)
माता च पिता च इति विग्रहे द्वंद्वसमासे (समासप्रत्यययोः) इति विभक्तिलोपे
उक्तार्थानामिति चलोपे मातृपितृ (आदेश्व द्वेद्रे) इति मातृशब्दस्य लोपः । इतरे-
तरयोगे द्विवचनम् । १-१ (पंचसु) इति अर । स्व० । पितरौ । एवं श्वश्रूश्चशुरौ ।
श्वश्रूश्च श्वशुरश्च इति विग्रहे विभक्तिलोपे (आदेश्व द्वेद्रे) इति श्वश्रूपदलोपः ।
श्वशुर १-२ (ओ औ औ) एवं दुहितृपुत्रौ दुहिता च पुत्रश्चेति विग्रहे
विभक्तिलोपे आदिभूतस्य दुहितृशब्दस्य लोपः । पुत्र १-२ । (ओ औ औ)
चकारो बहुलार्थस्तेन कुत्रचिन्न तु सर्वत्र । यथा धवस्वदिरौ इत्यादौ लोपो न ।
चकारात्पक्षे मातापितरौ श्वश्रूश्चशुरौ इत्यपि भवति ॥

[ऋतां द्वेद्रे] द्वेद्रे समासे पूर्वपदस्य ऋकारस्य वाकारो वक्तव्यः ।

माता च पिता च मातापितरौ ॥

पुनर्विशेषमाह (ऋतां०) इति । ऋत् ६-३ । स्व० द्वेद्रे ७-१ (अ इ ए)
ऋतामिति । ऋकारांतशब्दानां द्वेद्रे पूर्वं यत्पदं तत्संबन्धिनः ऋकारस्य आकारो वा
भवति । माता च पिता च अत्र विभक्तिलोपे मातृशब्दस्य ऋकारस्य आ । माता-
पितृ १-१ (पंचसु) स्व० । मातापितरौ । एवं पितापुत्रौ दुहितापुत्रौ होतापो-
तारौ । इत्यादि । पक्षे पूर्वपदलोपे पितरौ । वामहणादेव मातरपितरावित्यपि ॥

[द्वेद्रे सर्वादित्वं वा] द्वेद्रे समासे सर्वादित्वं वा भवति । वर्णाश्च
आश्रमाश्च इतरे च वर्णाश्रमेतरे वर्णाश्रमेतराः । वैयधिकरण्ये बहु-
व्रीहौ मध्यमपदलोपश्च । कुमुदस्य गंध इव गंधो यस्य सः कुमुद-
गंधिः । (उपमानाच्च) उपमानात्परस्य गंधशब्दस्याकारस्येकारो
भवति । हंसस्य गमनमिव गमनं यस्याः सा हंसगमना ॥

(द्वन्द्वे सर्वादित्वं वा) द्वन्द्वे समासे सर्वादीनां शब्दानां सर्वादित्वं सर्वादिकार्यं वा भवति । भवति वा न भवतीत्यर्थः । उदा० । वर्णाश्रमेतरे वर्णाश्रमेतराः । द्विस्थाने । वर्णा ब्राह्मणादयः । आश्रमा ब्रह्मचर्यादयः । इतरे शूद्रवृषलादयः । ततो वर्णाश्च आश्रमाश्च इतरे च समाहारद्वन्द्वस्ततो विभक्तिलोपे उभयत्रापि १-३ एकत्र सर्वादित्वात् (जसी । अ इ ए) आदौ (सवर्णे०) आश्रम अग्रे इतर (अ इ ए) यत्र सर्वादित्वं न तत्र १-३ (सवर्णे० । स्त्रो०) वैयाधिकरण्ये इति भिन्नविभक्त्यन्तानां पदानां भिन्नार्थनिष्ठत्वं वैयाधिकरण्यम् । यद्वा भिन्नविभक्त्यन्तत्वे सति भिन्नार्थप्रतिपादकद्वाग एकस्मिन्नर्थे वृत्तिर्व्यधिकरणं तस्य भावो वैयाधिकरण्यं तस्मिन् वर्तमाने सति बहुव्रीहि-समासे मध्यमपदलोपो वक्तव्यः । कुमुद ६-१ (डस्स्य) गंध १-१ (स्त्रो०) इव १-१ (अव्य०) गंध १-१ (स्त्रो०) कुमुदस्य गंध इव गंधो यस्येति विग्रहे अत्र कुमुदस्येति पष्ठचतुर्त्तम् । शेषाणि प्रथमांतानि (समासप्रत्यययोः) इति विभक्तिलोपे (उक्तार्थानां०) इति इव लोपे कुमुदगंधगंध इति स्थिते अत्र मध्यमपदस्य गंधस्य लोपः । पश्चान्मध्यमपदलोपश्चेति चकाराहंवादेः इत्यतः (यस्य लोपः) स्व० । १-१ । (स्त्रो०) कुमुदगंधिः । तथैव हंसस्य ६-१ (डस्स्य) गमन १-१ (अतोऽम् । अश्श० ।) इव १-१ (अव्य०) गमनम् १-१ पूर्ववत् । हंसस्य गमनमिव गमनं यस्या इति विग्रहे बहुव्रीहिः (समास०) उक्तार्थानामप्रयोगः हंसगमनगमन इति स्थिते मध्यमपदस्य गमनस्य लोपः । पश्चात् (आवतः स्त्रियाम्) १-१ (आपः) हंसगमना । समासश्चतुर्द्धा । नित्य १ अनित्य २ लुक् ३ अलुक् ४ भेदात् ॥

दिक्संख्ये संज्ञायाम् ॥ दिग्वाचकसंख्यावाचकशब्दौ संज्ञायां विषये परपदतुल्यार्थे समस्येते स समासस्तत्पुरुषो भवति । अविग्रहो नित्य-समासः । अन्यस्त्वस्वपदविग्रहोऽपि । दक्षिणाग्निः सप्तग्रामाः ॥

इति समासप्रक्रिया समाप्ता ।

अथ नित्यसमासमाह (दिक्संख्ये०) इति । दिक्संख्ये १-२ संज्ञायाम् ७-१ दिग्वाचकं, संख्यावाचकं च पदं संज्ञायां वाच्यमानायां तुल्यार्थेन एकार्थेन उत्तरपदेन सह अविग्रहं विग्रहरहितं समस्येते समासश्च तत्पुरुषो भवति । तत्र समासश्च नित्यो भवति । अथ नित्यानित्यसमासस्वरूपमाह । अविग्रहो नित्यसमासः । यो नित्यसमासः स विग्रहरहितः असमस्यमानपदविग्रहो भवति । परपदविग्रहोऽप्यपिशब्दात् स्वपदविग्रहो भवति । अस्वपदविग्रहो यथा । स्त्रियमधिकृत्य अत्राधिकृत्येति परपदेन विग्रहः । न त्वस्वपदत्वादस्वपदम् । अथवा बहु घनं यस्य सः अत्र दस्येति परपदेन विग्रहोपि भवति । अस्वपदविग्रहो यथा । अश्वादन्य इत्यप्यस्वपदविग्रहः । तथा ग्रामं मातः इत्यादौ स्वाभ्यां विग्रहः मध्यवार्तिभ्यां पदाभ्यां विग्रहः । अथ नित्यसमासोदाहरणम् । यथा ।

दक्षिणाग्निरिति अग्निभेदः । 'दक्षिणाग्निरर्गिपत्याहवनीयौ त्रयोऽग्नयः' । इति दिग्वाची दक्षिणाशब्दः । एकार्येन अग्निना परपदेन समस्यते समासश्च तत्पुरुषः । नित्यत्वाद्विग्रहो न क्रियते । तथा सप्तग्रामा इत्यत्र सप्तशब्दः संख्यावाचकः एकार्येन ग्रामपदेन समासितः अत्र विग्रहं विनापि नित्यस्तत्पुरुषसमासः । नित्यं पदद्वयात्मकत्वात्समासरूपमेव पदमित्यर्थः । दक्षिणाग्निरिति । अग्निभेदनामवाची शब्दः सप्तग्रामा इति । "पूर्वेऽव्ययेऽव्ययीभावोऽप्रादौ तत्पुरुषः स्मृतः । चकारवहुलो द्वन्द्वः सख्यापूर्वां द्विगुः स्मृतः ॥ १ ॥ यस्य येन बहुव्रीहिः स चासौ कर्मधारयः । इति किञ्चित्तमासाना पण्णा लक्षणमीरितम्" ॥ २ ॥

इति चंद्रकीर्तिविरचिताया सुजोधिकाया समासदीपिका समाप्ता ।

अथ तद्धितप्रक्रिया १७.

अथ तद्धितो निरूप्यते । अपत्येऽण् ॥ नाम्नोऽपत्येर्थेऽण्प्रत्ययो भवति । उपगोरपत्यमिति वाक्ये उपगोः अण् इति स्थिते (समासप्रत्यययोः) इति पष्ठीलोपः । णकारो वृद्धयर्थः । आदिस्वरस्य ङिति वृद्धिः ॥ स्वराणां मध्ये य आदिस्वरस्तस्य वृद्धिर्भवति ङिति णिति च तद्धिते परतः । उकारस्य औकारो वृद्धिः ॥

अथ तद्धितो निरूप्यते । अथेति । समासकयनानंतरं तद्धितस्तद्धितसहकः प्रत्ययो निरूप्यते कथ्यत इत्यर्थः । तस्मै समामाय हितः यदि वा तेभ्यः पूर्वोक्तेभ्यः नामादिभ्यः अर्थांतरप्रकाशनेन हितस्तद्धितः स निरूप्यते कथ्यत इत्यर्थः । यद्यपि तद्धितसंज्ञकाः प्रत्यया वद्भ्यः संति तथापि जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । सूत्रम् । (अपत्ये०) न पतति पिता यस्मात्तदपत्यं तस्मिन् अपत्ये० १ (अइ ए) अण् १ १ (हस्ते० नाम्नो०) इति अपत्ये पुनर्प्रादिसत्ताने शिक्ष्यप्रशिक्ष्यादिसंताने वा वाच्ये सति नाम्नः अण्प्रत्ययो भवति । अत्रापि नामशब्देन पदमेव विवक्षितम् । अन्यथा अविभक्तिं नामेत्युच्यमाने उपगोरिति पष्ठ्यतात् अण् प्रत्ययो न स्यात् । यद्वा उपगुशब्दात्प्रथमम् अण् प्रत्ययः । ततः पष्ठो दत्त्वा विग्रहः कार्यः । उदा० । उपगुशब्दात् अपत्येर्थे अण्प्रत्ययः । ततः उपगु ६-१ (ङिति । टस्य) इत्यकारलोपः (सो०) उपगोरपत्यमिति वाक्ये विग्रहे सति तद्धितेपि विग्रहो अन्यप्रयोग्यत्वे सत्येव भवति । तेन वस्त्रमुपगोरपत्येत्यादी न उपगुनाम्नः तापमस्यापत्यं संतानः पुत्रादिरिति विग्रहे कृते । (समासप्रत्यययोः) इति विभक्तिलोपे उक्तार्थानामिति अपत्यशब्दे लुप्ते उपगु अण् इति स्थिते णकारो वृद्धयर्थः । इवयंश्च । वृद्धिङ्गणे सूत्रम् । (आदिस्वर०) आदिश्चार्ता स्वरश्च आदिस्वरस्तस्य ६-१ (टस्य) ङिति अ च ण् च ङ्गां तौ इती यस्य न ङित्

तस्मिन् ङिति ७-१ स्व० । वृद्धि १-१ (सो०) त्रिषदमिदं सूत्रम् । स्वराणां तद्धितप्रत्ययांतपदसंबंधिनां सर्वस्वराणां मध्ये यः आदिस्वरस्तस्य ङिति त्रिदि णिति च तद्धिते प्रत्यये परे वृद्धिर्भवति । अनेन उकारस्य औकारो वृद्धिः (और औ वृद्धिः) इत्युक्तत्वात् । औपगुम् इति स्थिते ॥

वोऽव्यस्वरे ॥ उकारस्य ओकारस्य चाव् भवति यकारे स्वे च परे । औपगवः । वासिष्ठः । गौतमः ॥

सूत्रम् । उश्च ओश्च वो । वो ६-२ (सांके०) अव् १-१ (ह्रस्वे०) यश्च स्वरश्च यस्वरं तस्मिन् ७-१ (अ इ ए) त्रिषदं सूत्रम् । अन्त्यस्य उवर्णस्य ओकारस्य च अव् भवति तद्धितसंबंधियकारे स्वे च परे । उकारस्य अव् । गव् । स्व० औपगव (कृत्तद्धितसमासाश्च) इति नामसंज्ञायाम् १-१ (सो०) उपगु-
र्नाम कश्चिन्मुनिस्तस्य अपत्यम् औपगवः । स्त्री अपत्यं चेत्तर्हि औपगवी । एवं वसिष्ठस्यापत्यं वासिष्ठः । अण्प्रत्ययः । अत्र वकारस्थिताकारस्यादिस्वरस्य वृद्धि-
राकारः (यस्य०) स्व० । एवं गौतमस्यापत्यं गौतम इत्यत्राणनिमित्ता वृद्धिः । ओकारस्य औकारः १-१ (सो०) सर्वत्र तद्धिते विकल्पानुवृत्तिर्ज्ञेया इति स्वायं-
भुव इत्यादौ अवादेशो न ॥

ऋ उरणि ॥ ऋकारस्य उर् भवति अणि परे [पपो णो वाच्यो मातरि] पाण्मातुरः । द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमातुरः ॥

सूत्रम् । ऋ ६-१ (सांके०) उर् १-१ (ह्रस्वे०) अण् ७-१ स्व० । अण्-
प्रत्यये परे मातृशब्दसंबंधिन ऋकारस्य उर् भवति । पप् मातृ । पप् ६-३ (णः)
इति नुद् (पो डः । णभिः णः) स्व० (मौनु०) मातृ ६-३ (नुडामः । नामि)
पण्णां मातृणामपत्यमिति विग्रहे अथवा पद् च ताः मातरश्चेति विग्रहे (समास-
प्रत्यययोः) इति विभक्तिलोपः । पप् मातृ इति स्थिते (आदिस्वरस्य०) इति
वृद्धिः (पो डः । वावसाने) डस्य डः (यमेजमा वा) डस्य णः । यद्वा (पपो णो
वाच्यो मातरि) इति केचित् । यथा (कचिज्जवानामपि जमा पृच्छ्याः) इति
केचित् (ऋ उरणि) इति उर् । स्व० (सो०) पाण्मातुरः कार्तिकेय इत्यर्थः ।
एवं द्वयोः मात्रोरपत्यमिति विग्रहे उभयत्रापि द्वि ६-२ (त्यदादेः० । आघतः० ।
टौसारे । ए मय) स्व० । मातृ ६-२ (ऋ रम् । सो० । अपत्येऽण्) ङित्वा-
द्वृद्धिः । द्वि इत्यस्य द्वे (ऋ उरणि) इति उर् । स्व० १-१ (सो०) द्वैमातुरः
गणेशः । एवं भाद्रमातुरः । द्वावपि सतीमुतवाचकौ । “सत्पास्तु तनये पाण्मा-
तुरवद्भाद्रमातुरः” । इत्यादि अणंताः । अन्यत्रापि अण्प्रत्ययो भवति । यतः
“रागाक्षत्रयोगाच्च समृद्धात्सास्य देवता । तदेत्यर्धाति तस्येदमेवमादिष्वणिष्यते”
॥ १ ॥ रागाद्यया । कुंभेन रक्तं वस्त्रं कौकुम्भम् । नक्षत्रयोगात् । पुण्येण युक्तः

ऋणः पौषः । समूहात् । नराणां समूहो नारम् । स्त्रीणां समूहः स्त्रीणम् । सास्य
 देवतार्ये । इन्द्रो देवतास्येति ऐद्रम् । तद्देति वा अर्धीते इत्यस्यार्ये । व्याकरणम-
 र्धीते वेद वा वैयाकरणः । तस्येदमित्यस्यार्ये । देवदत्तस्येदं देवदत्तम् । सुवर्णस्येदं
 सौवर्णम् । इत्याद्यर्थेष्वप्यणप्रत्ययः स्यात् । तदग्रे ययास्थाने सावयिष्यति ॥

अत इञ्प्रत्ययः ॥ अकारांतान्नाम्नोऽनृपिशब्दादपत्येर्थे इञ्प्रत्ययो
 भवति (यस्य लोपः) देवदत्तस्यापत्यं देवदत्तिः । श्रीधरस्यापत्यं
 श्रीधरिः । दशरथस्यापत्यं दाशरथिः । पुरंदरस्यापत्यं पौरंदरिः ।
 रावणस्यापत्यं रावणिः ॥

अय अपत्यार्थे प्रत्ययात्तरमाह । सूत्रम् । अत् ५-१ स्व० (स्त्रो०) इञ् १-१
 (ह्रस्वे०) पश्चात् (आद्वे०) अनृषिः न ऋषिः अनृषिः तस्मात् ५-१ (डिति)
 इनीकारस्य एकारः (डस्य) इत्यकारलोपः (स्त्रो०) पूर्वं स्व० । त्रिपदम् । ऋषि
 वाचकशब्दवर्जितादकारातान्नाम्नोऽपत्येयं इञ् प्रत्ययो भवति अणोऽपवादः । अत्र
 ञकारो वृद्धयर्थः । उदा० । देवदत्तस्यापत्यम् इञ्प्रत्ययः अकारो वृद्धयर्थः । देव
 दत्त (आदिस्वरस्य०) इति वृद्धिः । दै (यस्य लोपः) स्व० १-१ (स्त्रो०)
 देवदत्तिः । एव श्रीधरस्यापत्यं श्रीधरिः । अत्र इञ्प्रत्यये श्री इत्यस्य श्रै इति वृद्धिः ।
 तथा दशरथस्यापत्यं दाशरथिः अत्र वृद्धिकार्ये दस्य दा । पुरंदरस्यापत्यं पौरंदरिः ।
 अत्र उकारस्य औकारो वृद्धिः । एवं रावणिः [बाह्वादेशश्च] बाह्वादेश्च अकारात्-
 त्वाभावेऽपि इञ् वक्तव्यः । बाह्विः । द्वापरिः । आप्रिः । शास्त्रिः । सर्वत्र तद्धिते
 त्रिकल्पातुवृत्तिरस्त्येव तेन वामदेवः । शैवः । वैदेहः । इत्यादौ इञ् न स्यात् ।
 [ग्यासवरुडमुवातुनिपादनिश्चयं डालादतस्य वाऽकः] एभ्योऽपत्ये इञ् तद्योगे
 चैषामनस्य अङ् आदेशः । वैयासकिः । वारुडकिः । सौघातकिः । नैपादकिः ।
 ववकिः । चाडारकिः ॥

प्यायनणेयणीया गर्गनडात्रिस्त्रीपितृष्वस्त्रादेः ॥ गर्गादेर्नडा-
 देरत्रादेः स्त्रीलिङ्गात्पितृष्वस्त्रादेश्च प्य आयनण् एयण् णीय इत्येते
 प्रत्यया भवन्ति अन्त्येऽर्थे । गर्गस्यापत्यं गार्ग्यः । वत्सस्यापत्यं
 वात्स्यः । नडस्यापत्यं नाडायनः । चरस्यापत्यं चारायणः । अमु-
 प्यापत्यम् आमुप्यायणः । अत्रैरपत्यम् आत्रेयः । कपेरपत्यं
 कापेयः । गंगाया अपत्यं गांगेयः । महा अपत्यं माहेयः । पैतृ-
 प्वश्रीयः । मातृप्वश्रीयः ॥

सूत्रम् (प्यायनणेयणीया०) प्यश्च आयनण् च एयण् च णीयश्च प्यायनणे-

यष्णीयाः । १-३ (सवर्णे०) गर्गश्च नडश्च अत्रिश्च स्त्री च पितृष्वसा च गर्ग-
नडात्रिस्त्रीपितृष्वसारस्ते आदौ यस्य स गर्गनडात्रिस्त्रीपितृष्वसादिस्तस्मात् ५-१
(डिति । डस्य) इत्यकारलोपः (स्त्री०) द्विपश्मिदं सूत्रम् । द्वेदंति श्रूयमाणं पदं
प्रत्येकं संबध्यत इत्यादिशब्दस्य प्रत्येकं योगस्तेनापत्येयं गर्गादिर्ण्यः । नडादेरायनण् ।
अत्र्यादेः स्त्रीलिगाच्च एयण् । पितृष्वसादेः णीयः । सर्वत्र णकारो वृद्धयर्थः ।
प्यष्णीययोर्वृद्धयर्थमादौ प्रयुक्तो णकारोऽणंतत्वनिराससूचकः । अणंतत्वाभावादी-
वृत्तिनिषेधः । गर्ग । वत्स । गर्गस्यापत्यं वत्सस्यापत्यमिति विग्रहे ण्यण् । णित्वाद्
वृद्धिः । गर्ग वत्स (यस्य लोपः) उभयत्रापि स्व० (स्त्री०) गार्ग्यः । वत्स्यः ।
रुपपत्यं चेत् गार्ग्या । वत्सया । नडस्यापत्यं नाडायनः । आयनण् प्रत्ययः णित्वा-
द्वृद्धिः (यस्य लोपः) । स्व० १-१ एवं चरस्यापत्यं चारायणः । त्रियां नाडा-
यनी । चारायणी । अदस् ६-१ (त्यदा० । दस्य मः । डस्स्य । माडू । कि०)
अमुष्पापत्यमिति विग्रहे आयनणप्रत्ययः णित्वाद्वृद्धिः । आ (अलुक् कचित्)
इति पष्ठ्या विभक्त्यै लोपः । (यस्य लोपः) सा० । १-१ (स्त्री०) आमुष्पा-
यणः । अस्पार्यः । “ स्यादामुष्पायणो मुख्यपुत्रः प्रख्यातपुत्रकः ” । इति ।
अत्रैरपत्यम् आत्रेयः । एयण्प्रत्ययः आदिवृद्धिः (यस्य०) स्व० १-१ (स्त्री०)
एवं कपैरपत्यं कापेयः । अणंतत्वादीप् । आत्रेयी । कापेयी । गंगायाः अपत्यं
गांगेयः । मह्याः अपत्यं माहेयः । एवं वेनेतेयः । सैंहिकेयः । काद्रवेयः । पितुः
स्वसा पितृष्वसा । मातुः स्वसा मातृष्वसा [मातृपितृभ्यां स्वसुः सकारस्य पत्यं
वक्तव्यम्] पितृष्वस ६-१ (ऋतो ढ उः) डित्वाटिलोपः । अत्रे अपत्य १-२
(अतोऽम्) पितृष्वसुरपत्यं पैतृष्वस्त्रीयः । एवं मातृष्वस्त्रीयः । उभयत्रापि णीयः
प्रत्ययः । पितृशब्दस्य इकारस्य ऐकारो वृद्धिः । मातृशब्दे न वृद्धिः । वृद्धेरेव सद्रा-
वात् । एवं स्वसुरपत्यं स्वस्त्रीयः । अत्र (णितो वा) इति विकल्पाच्च वृद्धिः ॥

लुग्वहुत्वे क्वचित् ॥ अपत्येयै उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य बहुत्वे सति

क्वचिदप्यनृपिविषये लुग्भवति । गर्गाः । वमिष्ठाः । अत्रयः । विदेहाः ॥

अथ स्यादा विषये तद्धितप्रत्ययांतानां बहुवचने साधनविधिमाह । लुग् १-१
(ह्रस्वे०) बहुत्व ७-१ (अ इ ए) क्वचित् १-१ (अव्य०) त्रिपश्म । अपत्येयै
उत्पन्नस्य अणादेः प्रत्ययस्य बहुवचने सति क्वचिदिति ऋषिवाचकमन्दविषये अनृपि-
वाचकविषये वा लुग्भवति न स्त्रियाम् । तत्र ण्यप्रत्ययस्य यथा । गार्ग्यः । गार्ग्या ।
बहुवचने गार्ग्य अस् इति स्थिते (लुग्वहुत्वे०) इति ण्यप्रत्ययस्य लुक् । निमित्ता-
भावे निमित्तिकस्याप्यभाव इति वृद्धेरभावः । गर्ग अग्न इति स्थिते (सवर्णे० । स्त्री०)
गर्गाः । अत्रापि गार्ग्यम् । गार्ग्या । गर्गान् । गार्ग्येण । गार्ग्याभ्याम् । गर्गाः । एवं सर्वत्र

बहुवचने ण्यप्रत्ययलुक् । एवं वासिष्ठः । वासिष्ठौ । बहुवचने वसिष्ठ १-३ अत्र अणो लोपः । निमित्ताभावे० इति वृद्धेरप्यभावः । वसिष्ठ अस् (सव० । स्रो०) वसिष्ठाः । आत्रेय १-१ एयण लोपः । आत्रि अस् (ए ओ ज० । ए अय्) स्व० (स्रो०) आत्रेयः । आत्रेयौ । अत्रयः । आत्रेयम् । आत्रेयौ । अत्रीन् इत्यादिरूपाणि । विदेह १-३ अणो लोपः । वृद्धेरप्यभावः । विदेह अस् (सव० । स्रो०) विदेहाः । एवं राववः । राववा । रघवः ॥

देवतेदमर्थे ॥ देवतार्थे इदमर्थे चोक्ताः प्रत्यया भवन्ति । इंद्रो देवताऽस्येति ऐंद्रं हविः । सोमो देवताऽस्येति सौम्यम् । देवदत्तार्थ-
मिदं वस्त्रं देवदत्तम् ॥

सुनम । (देवतेदमर्थे) देवता च इदं च देवतेदमौ तयोरर्थो देवतेदमर्थस्नास्मिन् ७-१ । (अ इ ए) एकपदमिदं सूत्रम् । देवता स्वामित्वेन अधिष्ठापकः तस्यार्थः । इदमर्थेति । अस्तेदं वस्तु अस्मिन्नर्थेऽपि उक्ता अणादयः प्रत्यया भवन्ति । इंद्रो देवताऽस्येति वाक्ये अत्र देवतार्थे अण् प्रत्ययः । णित्वाद् वृद्धिः । ऐंद्रं (यस्य०) स्व० १-१ (अतोऽम् । अम्श०) ऐंद्रं हविः । इंद्रार्थे कल्पित धृतमित्यर्थः । सोमो देवता अस्तेति वाक्ये अत्र देवतार्थे ण्यप्रत्ययः । (आदिस्वरस्य०) इति वृद्धिः । सो (यस्य०) स्व० १-१ कुलशब्दवत्सौम्यम् देवदत्तार्थमिदम् अत्र इदमर्थे अण् । वृद्धिः । देवदत्तम् । (यस्य०) स्व० । १-१ कुलशब्दवत् । एवम् आग्नेयम् वायव्यम् पित्रम् । इति देवतार्थः । अय इदमर्थे नद्या अप नादेयः । इत्यादि । देवतेदमा इत्युक्तेऽपि सिद्धौ अर्थग्रहणादन्यत्राप्यर्थे च उक्ताः प्रत्यया भवन्ति । यथा उदुवराणि संत्यस्मिन्देशे औदुवरो देशः । एव वादरः इत्यादि ज्ञेयम् ॥

क्वचिद्वयोः ॥ पूर्वपदोत्तरपदयोः क्वचिद्वृद्धिर्भवति । आग्निमारुतं कर्म । सुहृदो भावः सौहार्दम् । [अत्र भावे अण् वक्तव्यः] ॥

अय वृद्धिविशेषमाह । क्वचित् १-१ (अव्य०) द्वि १-२ (त्यदा० । ओसि । ए अय्) स्व० । (स्रो०) पूर्वं (चपा अ०) क्वचिदिति क्वचित्प्रयोगात्तरे पूर्वपदादेः स्वरस्य उत्तरपदादेः स्वरस्य च द्वयोरपि वृद्धिर्भवति । यथा आग्निमरुत् अग्निश्च मरुच्च अग्निमरुतौ तयोरिदं कर्म । इदमर्थेऽण् । यद्वा [कर्मण्यप्यण् वक्तव्यः] (क्वचिद्वयोः) इति अग्निमरुतोरुभयोरप्याद्यस्वरस्य वृद्धिः । स्व० । १-१ कुलशब्दवत् । आग्निमारुतम् एतत्कर्म । सुहृद् । सु शोभन इत् हृदय यस्य स सुहृद् सुहृदो भावः [अत्र भावेऽण् वक्तव्यः] पश्चात् (क्वचिद्वयोः) इति सुहृद् इत्यत्र उकारः रुकारयोरपि वृद्धिः । सौहार्दं (रहाद्य०) जल० । स्व० । १-१ कुलशब्दवत् । सौहार्दम् । [अत्र भावेऽण् वक्तव्यः]

इति वक्तव्यबलादनुक्तेऽपि अण् । एवं सुभगस्य भावः सौभाग्यम् । एवं परस्त्रिया
अपत्यं पारस्त्रिणेयः ॥

णितो वा ॥ उक्ताः प्रत्यया विषयांतरे णितो वा भवन्ति। अजो गौ-
र्यस्यासौ अजगुः शिवः। तस्येदं धनुराजगवम्—अजगवंवा। कुमुदस्य
गंध इव गंधोऽस्येति कुमुदगंधिः । तस्यापत्यं स्त्री कौमुदगंध्या ।
(आवतः स्त्रियाम्) इत्याप्प्रत्ययः । श्वशुरस्यायं ग्रामः श्वाशुर्यः।
विष्णोरिदं वैष्णवम् । गव्यम् । कुल्यम् [चतुरश्रलोपः] चतुरश्रद-
स्य चकारलोपो भवति ण्यणीययोः परतः । तुर्यः । तुरीयः । [अ-
न्यस्य दक्] अन्यराऽदस्य दक् आगमो भवति ईयप्रत्यये परतः ।
अन्यदीयम् । अर्धजरतीयम् ॥

अयं प्रयोगानुसारेण वृद्धेरभावमाह । सूत्रम् । णित् १-३ स्वर० (स्त्री०) वा
३-१ (अव्य० । हवे । उ ओ ।) उक्ता अणादयः प्रत्यया विषयांतरे कार्यांतरे
अर्थांतरे वा णितो णकारानुवंचा णितंज्ञका वा भवन्ति । वा भवंतीत्यत्र वाशब्दो
व्यवस्थावाचकः । बहुलार्थकः । तेन एतेषु परेष्वदिस्वरस्य कचिन्नित्यं वृद्धिः ।
कचिद्वृद्धेः भावोऽपीत्यर्थः । कचिद्विकल्पः । उदा० । अजगुः अजोऽजन्मा गौर्वृ-
पमो यस्य स अजगुः शिवः (गोः) इति गोशब्दस्य ह्रस्वः । अजगुः । द्विस्याने ।
अजगोरिदं धनुः । अत्र इदमर्थेष्ण् । उभयत्रऽपि । एतत्र वृद्धिः । आ । अन्यत्र
न वृद्धिः । (बोध्यस्वरे) अव् । स्वर० । १-१ कुलवत् । आजगवमजगवं वा
धनुः । अत्र वा वृद्धिः । कुमुदस्य गंध इव गंधो यस्य स कुमुदगंधिः वयधि-
करण्ये बहुव्रीहौ मध्यमपदलोपः (गन्धादेरिः । यस्य०) स्व० । कुमुदगन्धि-
स्तस्यापत्यमिति वाक्ये (ण्यायनणेयणीयाः०) इति अपत्येयं ण्यः । अत्रा-
द्यस्योकारस्य नित्यं वृद्धिः । कौ । (यस्य०) स्व० १-१ स्त्रीत्वात् (आवतः स्त्रियाम्)
इत्याप् । अत्र नित्यं वृद्धिः । कौमुदगंध्या । एवं श्वशुरस्यायमिति वाक्ये इदमर्थे
ण्यप्रत्ययः । वृद्धिः (यस्य०) स्वर० । १-१ श्वाशुर्यो ग्रामः । विष्णु । विष्णो-
रिदमिति वाक्ये अण्प्रत्ययः । वृद्धिः । वं (बोध्यस्वरे) स्व० । १-१ कुट्टवत् ।
केचित् विष्णोः स्वरूपं वैष्णवमिति पठन्ति इदमर्थस्य पूर्वं प्रणीतत्वाद्विष्णोरिद-
मिति न पठन्ति । एवं गोरिदं घृतादि गव्यम् । इदमर्थे ण्यप्रत्ययः (बोध्य०)
गव्यम् । कुलवत् । कुले भवं कुल्यम् (कारकात्०) इति ण्यप्रत्ययः । य ।
अत्र प्रयोगद्वये वृद्धेरभावः (यस्य०) युष्मद् अस्मद् । तवेदं ममेदमिति
विग्रहे इदमर्थे णीयः (त्वन्मदेकत्वे) त्वत् मत् । कचिदपदांतेऽपि पदांतताश्रयणात्

(चपा अ०) स्व० १-१ (अतोऽम्) तवेदं त्वदीयम् । ममेदं मदीयम् । अत्रापि न वृद्धिः । एवं तस्येदं-तदीयम् । यस्येदं-यदीयम् । एतस्येदं-एतदीयम् । अत्रेणीयप्रत्ययो न णित् । (चतुरश्रलोपश्च) इति । चतुरशब्दसंबन्धिनश्चकारस्य लोपो भवति ण्यणीयप्रत्यययोः परयोः । इत्यनेनोभयत्रापि चलोपः । चतुर्णां संख्यापूरणः अयं तुर्यः तुरीयः । अत्र पूरणार्थस्य इदमर्थातःपातित्वात् इदमर्थे ण्यणीयप्रत्यययोः अत्रापि न णित्वम् । (अन्यस्य दक्) अन्यशब्दस्य णीयप्रत्यये परे दगागमो भवति । ककारः स्थाननियमार्थः । अकार उच्चारणार्थः । अन्यः । अन्यस्येदमिति विग्रहे इदमर्थे णीयप्रत्ययः । ईय । दगागमः । स्व० । अन्यदीयम् । अन्यत्रापि दगागममिच्छन्ति । अन्यदर्थः । अन्यद्रागः । अन्यदाशीः । अन्यदुत्सुकः । अन्यद्वाविः । अन्यदाशाः । अन्यदास्थाः । इत्यादि अर्द्धजरती । अर्द्धजरत्याः अर्द्धवृद्धायाः स्त्रियाः इदं वस्त्रादि अर्द्धजरतीयम् । इदमर्थे णीयप्रत्ययः (यस्य०) स्व० १-१ कुलवत् । गव्यमित्यारभ्योक्तप्रयोगेषु न वृद्धिः ॥

कारकात्क्रियायुक्ते॥कारकादप्येते प्रत्यया भवंति क्रियायुक्ते कर्तरि कर्मणि चाभिधेये । कुंकुमेन रक्तं वस्त्रं कौकुमम् । कौसुमम् । मथुराया आगतस्तत्र जातो वा माथुरः । ग्रामे भवो ग्राम्यः । धुरं घह्वीति धुर्यः-धौरेयः ॥

सूत्रम् । कारक ५-१ (ङसिरत् । सवर्णे०) क्रियायुक्ते क्रियया युक्तं क्रियायुक्तं तस्मिन् ७-१ (अ इ ए) द्विषदम् । कारकात् कर्तृकर्मकरणसंप्रदानापादानाधारलक्षणादपि एतेऽण्यदयः प्रत्यया भवंति क्रियासहिते कर्तरि कर्मणि च वाच्ये सति । पदं कारकाणि संति । ततः कारकेभ्यः इति वक्तव्ये कारकादित्येकवचनं जात्यभिप्रायेण । कुंकुम ३-१ (टेन । अ इ ए) कुंकुमेन रक्तं वस्त्रमिति विग्रहे अत्र कुंकुमेनेत्यत्र कारणं कारकम् । तथा रंजनरूपक्रियासहितं वस्त्रं कर्म । तच्चात्राभिधेयम् । अतोऽण् (समासप्रत्यययोः) इति तृतीयालोपः । उक्तार्थानामप्रयोगः । णित्त्वात् वृद्धिः (यस्य०) कौकुमम् । कुसुमेन रक्तं वस्त्रं कौसुमम् । मांजिष्ठम् । मथुरा ५-१ (ङितो यद् । सवर्णे०) मथुराया आगतस्तत्र जातो वा इति वाच्ये अत्र अपादानं कारकम् (विश्लेषावधौ०) इति पंचमी । आगमनक्रियायुक्तो नरः कर्त्ता अभिधेयस्ततोऽण् प्रत्ययः । (आदिस्व० । यस्य०) स्व० । माथुरः । एवं ग्रामे भवो ग्राम्यः । अत्र भवनक्रियायुक्ते कर्तरि अभिधेये ग्रामे इत्यधिकरणकारकात् ण्यप्रत्ययः । (यस्य०) स्व० । १-१ (स्त्रो०) । धुर २-१ द्विस्थाने धुरं बह्वतीति धुर्यो धौरेयो वा । एकत्र ण्यप्रत्ययः । तत्र वाग्रहणान्न वृद्धिः । अन्यत्र एषण् । तत्र वृद्धिः घौ । स्व० । उभयत्रापि १-१ धुर्यः (ष्योदि० ६०) इति (तद्धितप्रकारे नेति वक्तव्यम्) तेन धुर्यः इत्यत्र

दीर्घत्वाभावः । प्रक्रियामते तु (नमकुर्धुराम्) इति दीर्घत्वनिषेधः । धौरेयः । अत्र वहनक्रियाश्रये कर्तरि अभिवेधे घुरमिति कर्मकारकात् एयण् प्रत्ययः । एवम् स्वात्मने हितः आत्मनीनः । विश्वजनाय हितः विश्वजनीनः । अत्र संपदानकारकाद्द्रश्यमाणः ईनप्रत्ययः ॥

केनेयेकाः॥क ईन इय इक इत्येते प्रत्यया भवंति भवाद्यर्थेषु।णि-
त्वं चैषां वैकल्पिकम् । कर्णाटे भवः कार्णाटकः—कर्णाटको वा ।
ग्रामादागतस्तत्र जातो वा । ग्रामीणः । सग्रीचीनः । समीचीनः ।
तिरश्चीनः । [यलोपश्च] कचिद्यकारलोपो भवति । कन्याया जातः
कानीनः । पुण्येण युक्ता पौर्णमासी पौपी । पौप्यां भवः पौपीणः ।
[इयो वा] क्षत्रात् भवः क्षत्रियः—क्षात्रः।शुक्रो देवतास्येति शुक्रि-
यम् । इंद्रस्य इदं इंद्रियम् । भक्षैर्दीप्यतीत्याक्षिकः । शाब्दिकः ।
वेदे भवा वैदिकी स्तुतिः ऋक् वा । तार्किकः ॥

सूत्रम् (केनेयेकाः) कश्चईनश्च इयश्च इकश्च केनेयेकाः १-३ (सवर्णे० । स्त्रो०)
एकपदम् (नाम्नो०) भवाद्यर्थेषु उत्पन्नागताद्यर्थेषु इदमर्थे च वाच्ये सति क ईन
इय इक एते चत्वारः प्रत्यया भवंति । णित्वं चैषामिति । एषां कादीनां प्रत्यया-
नामणित्वेऽपि वैकल्पिकं णित्वं व्यवस्थितविकल्पेन णित्वं भवति (णितो वा)
इत्युक्तत्वात् । तेन कचित्प्रयोगे विकल्पेन वृद्धिः । कचिन्नित्यं वृद्धिः । कचित्सर्व-
थापि वृद्धिर्न भवतीति भावार्थः । कर्णाटे कर्णाटदेशे भवः कार्णाटकः—कर्णाटको
वा । उभयत्रापि कप्रत्ययः । एकत्र वृद्धिः । अन्यत्र न वृद्धिः । १-१ (स्त्रो०)
अत्र भवार्थे कप्रत्ययः । ग्राम । ग्रामादागतस्तत्र जातो वा ग्रामीणः । आदिशब्दात्
अत्र आगमार्थे ईनप्रत्ययः । (यस्य० । प्लुत्रो०) । १-१ सद्यश्च । सद्यश्च ।
एवं सग्रीचीनः । अथवा सग्रीचि भवः सग्रीचीनः अत्र स्वार्थे ईनप्रत्ययः । भगार्थे
वा ईनः । वर्णाविश्लेषे सग्री अन्त्र (अंचेर्दीर्घश्च) इति अलोपः । इकारस्य च ई
दीर्घः । स्व० । १-१ एवं सम्यङ् । एवं समीचीनः । यद्वा । समीचि भवः समी-
चीनः । सम्यन् ईनप्रत्ययः । (अंचेर्दीर्घश्च) समीन् । स्व० । १-१ प्रयोगद्वयेऽपि
वैकल्पिकत्वात् वृद्धिः । एवं तिरश्चि भवस्तिरश्चीनः । तिर्यंच ईनप्रत्ययः (तिरश्चादयः)
इति तिरश्च आदेशः । स्व० १-१ (स्त्रो०) यलोपश्च । सद्धितप्रत्यये परे नाम्नामु-
पघाभूतस्य यकारस्य लोपो भवति । कन्या५-१ कन्यायां भवः कानीनः । ईप्रत्ययः
कल्पितणित्वाद् वृद्धिः (यस्य०) यलोपश्च । अनेन यकारलोपः । कानीनः १-१ ।

ननु कन्यायाः कथमपत्यं संभवति । नैवम् । देवतामुनिमाहात्म्यात् कन्याया अपत्य
घटते । कानीनो द्वैपायनमुनिः । एवं पुण्या । पृष्येण युक्ता रात्रिः पौर्णमासी वा
पौषी । अत्र (कारकात्) इति अण् । वृद्धिः । पौ (यस्य०) यलोपश्च । स्व०
(व्रण ईप्) पुनः (यस्य०) स्व० । १-१ (हसे०) पौषी । यकारलोपसंज्ञादि-
हेदमुदाहरणम् । अन्यत्रापि यलोपमाह । “मत्स्यस्य यस्य स्त्रीकारे ईपि वाऽगस्त्य-
सूर्ययोः । तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्रे अणि यस्य विभञ्जना” ॥ मत्सी । अगस्त्यस्यायम्
आगस्तीयः । अगस्त्यस्येयं दिक् आगस्ती । सूर्यस्यायं सौर्यः । तत्र भवः सौरियः
सौर्यस्येयं दिक् सौरी । तिष्येण युक्तः कालस्त्रैपः । पुष्येण युक्तः कालः पौषः ।
इत्यादि । क्षतात्प्रहारात् त्रायते इति क्षत्रम् । क्षत्राद्भवः क्षत्रस्यापत्यं वा क्षत्रियः ।
अत्र इय् (यस्य०) स्व० । १-१ (अतोऽम्) पक्षेऽण् । क्षात्रः । एवं शुक्राद्भव
शुक्रियम् । यद्वा शुक्रो देवता अस्येति वा शुक्रियम् । तथा इंद्राद्भवमिन्द्रियम् । तथा
इन्द्रस्यात्मनः प्रत्यक्षज्ञानकारणम् इंद्रियम् । क्षत्रियम् । शुक्रियम् । अत्र प्रयोग-
योपि विकल्पनात्सर्वथापि न वृद्धिः । अक्षैः पाशकैर्दीव्यति आक्षिकः । अत्र
(कारकात्) इति क्रीडनार्थे इकप्रत्ययः । भवादित्वाद्वा णित्त्वं चैषाम् । इति
णित्त्वं वृद्धिश्च (यस्य०) स्व० । १-१ (स्तो०) शब्दमधीते वेत्ति वा शाब्दिकः ।
वेदे भवा वैदिकी स्तुतिः ऋक् वा । इकप्रत्यये (इकण्) इति णित्त्वाश्रयणादर्ण-
त्त्वे (व्रण ईप् । यस्य०) १-१ (हसे०) वैदिकी । एवं शास्त्रेण जयतीति
शाब्दिकः । धनुषा जयतीति धानुष्कः । भवता प्रोक्तं भवतः इदं वा भावकम् ॥

त्यतनौ ॥ किमादेरयादेर्भवाद्यर्थे च त्यतनौ प्रत्ययौ भवतः । कुत्र-
भवः कुत्रत्यः । कुतस्त्यः । ततस्त्यः । अद्यभवः अद्यतनः । ह्योभवः ह्यस्तनः ।
श्रोभवः श्रुतनः । मदाभवः सदातनः । सनातनः [दक्षिणापश्चात्पु-
रमस्त्यण् वक्तव्यः] दाक्षिणात्यः । पाश्चात्यः । पौरस्त्यः ॥

सूत्रम् (त्यतनी) त्यश्च तनश्च त्यतनी १-२ (ओ औ औ) एकपदम् ।
त्रिमादेरयादेशेति । त्रिमादेर्भवाद्यर्थे त्यप्रत्ययो भवति तथैव अयादेशस्तनः । अया-
प्यपतादचर्यात् किमादिरप्यन्यथं गृह्यते । भवाद्यर्थे इत्यत्र आदिशब्दादागतग-
हणा गृह्यते । सूत्र न्यः कुत्रत्यः । अत्र त्रिमादेऽन्यथाद्वये अर्थे त्यप्रत्ययः एवं तत्र
भव इति तत्रत्यः । ततोऽन्यथात् । अत्र भवः अत्रत्यः । इत्यत्र इदमो अययम् । तथा
पुतो भवः पुन आगतो वा कुतस्त्यः । अमा गृह भवो अमात्यः । इह भव इहत्यः ।
इत्यादिगृहज्ञेयम् । अद्य भवः अद्यतनः । अत्र अयादेर्भवाद्यर्थे तनप्रत्ययः । ह्यो गत-
दिने भवा ह्यस्तनः । अथागामिदिने भवतीति श्रुतनः । मदाभवः सदातनः । सनातिर-

तरं भवतीति सनातनः । एवं दोषातनम् । सायंतनम् । चिरंतनम् । पुरातनम् । प्राक्तनम् । इत्यादि । [दक्षिणापश्चात्पुरस्सरत्यण् वक्तव्यः] दाक्षिणात्यः । पाश्चात्यः । पौरस्त्यः ॥

स्वार्थेऽपि ॥ उक्ताः वक्ष्यमाणाश्च प्रत्ययाः स्वार्थेऽपि भवन्ति । देवदत्त एव दैवदत्तकः । चत्वार एव वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् । चोर एव चौरः । (भागरूपनामभ्यो धेयः) भागधेयम् । रूपधेयम् । नामधेयम् ॥

सूत्रम् (स्वार्थेऽपि) स्वस्य अर्थः स्वार्थस्तस्मिन् ७-१ (अ इ ए) अपि १-१ (अव्य०) पूर्वाक्ता अणादयः केनेयेकाश्च प्रत्ययाः स्वार्थे अपत्याद्यर्थवर्जितेऽपि मूलार्थे एव भवन्ति । देवदत्त एव देवदत्तकः । अत्र स्वार्थे कः । चतुर्वर्णाः । चत्वार एव वर्णा इति वाक्ये ण्यप्रत्ययः वृद्धिः । जल० (यस्य लोपः) स्व० । १-१ । कुलवत् । चातुर्वर्ण्यम् । चोर एव चौरः । स्वार्थे अण् (यस्य०) वृद्धिः । द्वितीय एव द्वितीयकः । तृतीय एव तृतीयकः । त्रयो लोका एव त्रैलोक्यम् ॥

[अणीनयोर्युष्मदस्मदोस्तवकादिः] अण् च ईनश्च अणीनौ तयोः परतः युष्मदस्मदोः यथासंख्येन तवकममकौ आदेशौ भवतः । एकत्वे तवकममकौ । द्वित्वबहुत्वयोर्युष्माकास्माकौ । तव इदं तावकम् । मम इदं मामकम् । तावकीनः । मामकीनः । यौष्माकः । आस्माकः । यौष्माकीणः । आस्माकीनः ॥

[अणीनयोः०] इत्यादि वक्तव्यरूपम् । युष्मदस्मादित्येतयोः अण्प्रत्यये ईनप्रत्यये च परे तवकादिगदेशो भवति । आदिशब्दाद्वचनबहुवचनयोर्विषये युष्मदस्मदोर्युष्माकास्माकौ आदेशौ भवतः । तत्र युष्मद् एकत्वे अणीनयोः परयोस्तवकादेशः । द्वित्वे बहुत्वे च युष्माकः । अस्मदश्च एकत्वे ममकादेशः । द्वित्वे बहुत्वे च अस्माकः । युष्मद् अस्मद् । तवायं तावकः । ममायं मामकः । उभयत्रापि इदमर्थे अण् । एकस्य तवकः । द्वितीयस्य ममकः । णिच्चात् (आदिस्वरस्य०) इति वृद्धिः (यस्य लोपः) १-१ (लो०) पुनः युष्मद् अस्मद् । तवायं तावकीनः । ममायं मामकीनः । भवाचर्थे इति । आदिशब्दात् इदमर्थेऽपि ईनप्रत्ययः वृद्धिश्च (यस्य०) स्व० । सिद्धम् । युष्मद् अस्मद् । युवयोः युष्माकं वा त्रयं यौष्माकीणः । आवयोः अस्माकं वा त्रयम् आस्माकीनः । द्वाभ्यामण् । द्वाभ्यामीनः । युष्मदो युष्माकः आदेशः । अस्मदश्च अस्माकः । वृद्धिः । यौष्माकः । आस्माकः । तत्रैव (यस्य०) यौष्माकीण इत्यत्र अव्ययत्वाद्वाक्यार्थवर्गातिगतात् (फुनो०) ॥

वत्तुल्ये ॥ तुल्ये सादृश्यार्थे वत्प्रत्ययो भवति । चंद्रेण तुल्यं चंद्रवन्मुखम् । घटेन तुल्यं घटवत् उदरम् । पटवत् कम्बलम् ॥

सूत्रम् । वत् १-१ (ह्रस्वे०) तुल्य ७-१ सदृशत्वस्यार्थे उपमानार्थे वाच्ये वत्प्रत्ययो भवति । चंद्र । चंद्रेण तुल्यं सदृशं चंद्रवत् । वत्प्रत्ययः । (क्त्वाद्यंतं वा) इति वत्प्रत्ययांतस्य अव्ययसंज्ञा । ततः १-१ (अव्य०) एवं घटेन तुल्यं घटवत् । (सार्वविभक्तिकाद्वत्) इत्येके । यथा—घटवत् वेणुकरंडे तिष्ठति किं निर्मलं नीरम् । अत्र घटवत् पटवत् इति सप्तम्यंताद्वत् । गिरिवत्तुंगो गजः । इत्यादौ गुण-तुल्यत्वेऽपि वत् । राजेव वर्तते राजवत् । देवमिव भवंतं पश्यामि इति देववत् । राज्ञेव व्यवहृतमनेन राजवत् । ब्राह्मणायैव देवदत्ताय ददाति ब्राह्मणवत् । पर्वतादिव आसनादवरोहति पर्वतवत् । ब्राह्मणस्यैव वृत्तमस्येति ब्राह्मणवत् । मथुरायामिव पाठलिपुत्रे प्रासादाः मथुरावत् । एवं यथाप्रयोगं ज्ञेयम् ॥

भावे तत्त्वयणः ॥ शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भावः तस्मिन्भावे त त्व यण् इत्येते प्रत्यया भवंति । ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्मणता । तांतस्य नित्यं स्त्रीलिङ्गत्वादसमाहारे ता च । [त्रेगुणश्च] त्रेता । जनता । तयणौ नपुंसकलिङ्गौ भवतः । ब्राह्मणत्वम् । ब्राह्मण्यम् । सुमनसो भावः सौमनस्यम् । सौभाग्यम् । विदुषो भावः वैदुष्यम् [कर्मण्यपि यण् वक्तव्यः] ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मण्यम् । राज्ञ इदं कर्म राज्यम्—राजन्यम् । नो वा ॥ नांतस्य टेलोपो भवति यकारे स्वरे च परे । इति टिलोपः ॥

सूत्रम् । भावे ७-१ (अ इ ए) तत्त्वयण् तश्च त्वश्च यण् च तत्त्वयण् १-३ स्व० (स्तो०) अथ सूत्रं व्याचिख्यासुः प्रथमं भावशब्दं व्याचष्टे । शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भावः । येन शब्दस्य प्रवृत्तिः प्रवर्तनं संपद्यते भवति तत्प्रवृत्तिनिमित्तम् । ततो यच्छब्दस्य ब्राह्मणादेः प्रवृत्तेः कारणं स एव भावः । जातिद्रव्यगुणक्रियाभिः शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भाव इत्युच्यते तस्मिन् भावेयं त त्व यण् इत्येते त्रयः प्रत्यया भवंति । उदा० । ब्राह्मणस्य भाव इति विग्रहे अत्र ब्राह्मण इति जातिरूपशब्दस्य यो भावो यजनादिक्रियाणिष्ठत्वलक्षणः स ब्राह्मणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमतस्तत्प्रत्ययः । अत्र तत्प्रत्ययांतं नाम स्त्रीलिङ्गम् । त्व यण् इत्येतदंतं नपुंसकलिङ्गं तत्र तांतस्य नित्यं स्त्रीलिङ्गे वर्तमानत्वात् (आवतः स्त्रियाम्) इत्याप् । स्त्रीलिङ्गाविकारात् पुनर्विशेषं वक्तव्येनाह [समाहारे ता च] समाहारेणैव ताप्रत्ययो भवति । चशब्दाच्चस्मिन्परे त्रेगुणः । ताप्रत्य-

यांतश्च आवंत इत्यर्थः । कचित्तु (समाहारेतश्च) इति पश्चात् (आवतः स्त्रियाम्) त्रि-त्रयाणां समाहारस्त्रेता । अत्र ताप्रत्यये कृते त्रैगुणः । १-१ (आपः) सेलोपः । जन-जनानां समाहारो जनता । एवं यण्प्रत्यये ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्मण्यम् १-१ (अतोऽम्) सुमनस्-सुमनसो भावः सौमनस्यम् । द्रव्यम् । अत्र यण् वृद्धिः । सौ । स्व० । १-१ (अतोम्) सुभग-सुभगस्य भावः सौभाग्यम् । अत्र गुणः । अत्र यण्प्रत्यये (कचिद्वयोः) इति सु भग इत्युभयोर्द्वयोर्वृद्धिः (यस्य०) स्व० । (अतोम्) विद्वस्-विदुषो भावो वैदुष्यम् । अत्र क्रिया यण् वृद्धिः । वै (वसोर्ब डः) स्व० (फिला०) संस्य पः । स्व० । कुलवत् एवं विद्वत्ता । विद्वत्त्वम् । (वसां रसे । त्वसे च०) स्व० । सर्वत्र तद्धितविकल्पाशुवृत्तिः । तेन यूनो भावो यौवनम्-रमणीयस्य भावो रमणीयकम्-रामणीयकम् । वृद्धस्य भावो वार्द्धकम् । चपलस्य भावश्चापलम् । इत्यादौ अण्प्रत्ययोपि भवति । (कर्मण्यपि०) कर्मार्थेपि यण्प्रत्ययो वक्तव्यः । ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मण्यम् । सुगमम् । राजन्-राज्ञ इदं कर्म राज्यम् । राजन्यं च । उभयत्रापि कर्मणि यण् एकत्र (नो वा) इति टिलोपः । राज् । स्व० । अन्यत्र न टिलोपः । स्व० । उभयत्रापि १-१ कुलवत् । जातावापि यण् । राहो जातीयः राजनीयः । अपिशब्दात् मुनेः मौनम् । कर्मणि साधुः कर्मण्यः । तमायां साधुः सम्पः । यशसे हितं यशस्यम् ॥

लोहितादेर्दिदिमन् ॥ लोहितादेर्भावेर्ये इमन्प्रत्ययो भवति स च ङित् । ङित्वाट्टिलोपः । लोहितिमा । अणोर्भावं अणिमा । लघोर्भावं लघिमा । महतो भावो महिमा । ऋ र इमनि ॥ ऋकारस्य रेफो भवति इमनि परे । प्रथिमा । बहोर्भावं इति विग्रहे । बहोर्लोपो भू च बहोः ॥ बहोरुत्तरेपामिमनादीनामिकारस्य लोपो भवति ।

बहोः स्थाने भू चादेशः । भूमा ॥

सूत्रम् । (लोहितादे०) लोहित आदिर्यस्य स लोहितादिस्तस्मात् ५-१ (ङिति । ङस्य) इत्यलोपः (स्रो०) ङिदिमन् १-१ (ह्रसेपः०) लोहितादेर्नाम्नो भावेऽयं इमन्प्रत्ययो भवति स च ङित्संज्ञकः । परम् (अनेकस्वरात् ङिति वक्तव्यम्) तेन भूमा इत्यत्र एकस्वरे टिलोपो न । उदा० । लोहितस्य रक्तस्य भाव इति विग्रहे इमन्प्रत्ययः ङित्वाट्टिलोपः (ङिति टेः) स्व० । १-१ (नोपधायाः । ह्रसे० । नाम्नो०) एवम् अणोर्भावं अणिमा । तथा लघोर्भावं लघिमा । एवं महतो भावो महिमा । राजन्-राज्यवत् । ऋ ६-१ (सांके०) र १-१ इमनि ७-१ पृथुमुदुहृदृशइत्यादीनां नाम्नाम् आदेर्ऋकारस्य इमनि प्रत्यये परे र आदेशो भवति । पृथु-पृथोर्भावं इति विग्रहे अनेन ऋस्थाने रः । टिलोपः । पूर्ववत् प्रथिमा ।

एवं मृदोर्भावो ऋदिमा । दृढस्य भावो द्रदिमा । कृशस्य भावः कृशिमा ।
 हसादेर्लोपोश्च ऋकारस्येति व्याख्येयम् । तेन कृष्णिमा । ऋजिमा इत्यादौ रकारो
 न भवति । सर्वत्र तद्धिते विकल्पानुवृत्तिरिति । लोहितता । लोहितत्वम् । लौढि-
 त्वम् । अणुता । अणुत्वम् । लघुता । लघुत्वम् । पृथुता । पृथुत्वम् । मृदुता ।
 मृदुत्वम् । कृशता । कृशत्वम् । दृढता । दृढत्वम् । इत्यादि भवति । सूत्रम् । बहु ५-१
 (ङिति । ङस्य) इति अलोपः (स्रो०) लोपः १-१ पश्चात् (नामिनो०) मृ
 १-१ (सांके०) पश्चात् (हवे । उओ) च १-१ (अव्य०) बहु ६-१ (ङिति ।
 ङस्य) इत्यकारलोपः (स्रो०) पंचपदम् । बहुशब्दात्परेषामिभ्यन्त्ययादीनां
 संधिनि इकारस्य लोपो भवति बहुशब्दस्य च भू इत्ययमादेशो भवति । अत्र
 इमनादीनामिति आदिशब्दात् इमन् इष्ट ईयस् इत्येते प्रत्यया गृह्यन्ते । यद्यपि
 ईयस्-ईकारोऽस्ति कारग्रहणेन केवल्यग्रहणमिति न्यायस्तथापि भू चादेश इत्यत्र
 चकारान्न दोषः । केचित्तु इमनादीनामादेर्लोपो भवतीत्येवं व्याख्येयं । अन्ये तु
 इमनादीनामिवर्णस्य लोपमिति व्याख्येयं । बहु । बहुर्भाव इति विग्रहे लोहिता-
 दित्वाङ्ङिदिमन् । एकस्वरत्वाद्देर्लोपः (बहुर्लोपो०) इति इकारलोपः । बहुर्भू-
 आदेशः । पूर्ववत् । सि (नोपया० । हस्ते० । नाम्नो०) भूमा ॥

अस्त्यर्थे मतुः ॥ नाम्नो मतुःप्रत्ययो भवति अस्यास्मिन्वास्तीति
 एतस्मिन्नर्थे । उकारो नुमीन्विधानार्थः (वितो नुम्) गोमान् ।
 गोमती । श्रीमान् । श्रीमती । अइकौ च मत्वर्थे ॥ मत्वर्थे अइकौ
 प्रत्ययौ भवतः । वैजयंती पताका अस्य अस्मिन् वा वैजयंतः प्रासादः ।
 माया विद्यते अस्य अस्मिन् वा मायिकः ॥

सूत्रम् । (अस्त्यर्थे०) अस्तेर्दातोर्थोऽस्त्यर्थस्तस्मिन् ७-१ (अ इ ए) मतु
 १-१ (स्रो०) अस्यास्ति स्वेन अस्ति अस्मिन्विषये वा इदमस्ति इत्येतस्मिन्नर्थे
 तद्धितान्नाम्नो मतुप्रत्ययो भवति । अत्र मतुप्रत्यये उकारः (वितो नुम्) इति
 नुमीविधानार्थस्तथा (श्रुतिः) इति ईंविधानार्थश्च । गौरस्यास्तीति द्वितीये
 स्त्रीविशेषणे गौरस्यास्तीति उभयत्रापि मतुः । मत् । आद्ये १-१ (वितो नुम्)
 मतु (अत्वसोः सौ दीर्घः) मानत् (हस्ते० । संयोगा०) गोमान् । द्वितीये
 (श्रुतः) इति ईप् । स्व० । १-१ (हस्ते०) गोमती । नष्टसकलिते तु गोमतु ।
 एवं श्रीमान् । श्रीमती । नित्ययोगातिशयप्रशस्तादिविशिष्टे अस्त्यर्थे मतुरिति
 केचित् । तन्मते नित्यं श्रीरस्त्यस्येति श्रीमान् । अतिशयिता प्रीतिरस्यास्तीति
 प्रीतिमान् । मशस्ता धीरस्त्यस्येति धीमान् । किंच सूत्रम् (अइकौ च मत्वर्थे)
 यद्य इक्श्च अइकौ १-२ मतोः अपो मत्वर्थस्तस्मिन् मत्वर्थे ७-१ यद्यपि
 समाप्ते संधिनिश्चयेन स्यात्तथाप्यत्र स्पष्टार्थत्वात् (अइकौ०) इत्यत्र संधिर्न

कृतः । कचित्तु (एकौ च मत्वर्थे) इत्येव दृश्यते । मत्वर्थे इति मतुप्प्रत्ययार्थे
 अर्थात् अस्त्यर्थे एव नाम्नः अइकौ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । वैजयंती नाम पताका
 ध्वजो विद्यते अस्मिन् प्रासादे इति विग्रहे अप्रत्ययः (यस्य०) इति इलोपः ।
 स्व० । १-१ (स्रो०) वैजयंतः प्रासादः । तथा माया । माया अस्त्यस्येति मायिकः
 पूर्ववत् इकप्रत्ययः (यस्य०) स्व० । मायिकः । कचिदप्रत्ययो णिदापि । प्रज्ञा अस्या-
 स्तीति प्राज्ञः । श्रद्धा अस्यास्तीति श्राद्धः ॥

मांतोपधाद्वत्त्विनौ ॥ मकारांतान्मकारोपधादकारांतादकारोपधाच्च
 वत्त्विनौ प्रत्ययौ भवतोऽस्त्यर्थे । धनवान् । धनी । छत्री । दंडी । दृषद्वती
 भूमिः । किंवान् । शमी । (तडिदादिभ्यश्च) तडिदादिभ्यः शब्देभ्यो
 वतुप्रत्ययो भवति । तडित्वान् ॥

सूत्रम् [मांतोपधात्०] मश्च अश्च मा । अत्र (सवर्णे०) अंतश्च उपधा चं
 अंतोपधे मौ अंतोपधे यस्य स मांतोपधस्तस्मात् ५-१ पुनः पूर्वम् (सवर्णे०) अग्रे
 वत्त्विन् । वतुश्च इन् च वत्त्विनौ १-२ स्व० । पूर्वम् (चपा अवे जवाः) द्विपदमि-
 दम् । मकारांतान्मकारोपधाच्च तथा अकारांतादकारोपधाच्च । यद्वा अवर्णांतात् अव-
 र्णांपधाच्च नाम्नोऽस्त्यर्थे वतु इन् एतौ द्वौ प्रत्ययौ भवतः । इन्प्रत्ययस्तु अकारांता-
 देव भवत्यस्त्यर्थे । प्रथमं मांतोदाहरणम् । किम् । किमस्यास्तीति वाक्ये अत्र
 वतुः । वत् । कचित्पदांतताश्रयणात् (मोनु०) १-१ (त्रिनो नु० । अत्वसोः० ।
 हस्ते० । संयो०) किंवान् । लक्ष्मी । लक्ष्मीरस्यास्तीति लक्ष्मीवान् । अत्र मका-
 रोपधात् वतुः । (नाम्न्यादिभ्यः) इति ऊर्मिमान् भूमिमान् इत्यादी मांतो-
 पधत्वेऽपि न वतुप्रत्ययः । किंतु मतुप्रत्ययः । एवं ग्राम । ग्रामोऽस्यास्तीति शमी ।
 अत्र मकारोपधत्वात् अकारांतत्वाच्च इन् । एवं मानि नक्षत्राणि संत्यस्येति भवान्
 चंद्रः । यद्वा भानि नक्षत्राणि संत्यस्मिन् इति भगान् आकाशः । अत्र अकारांतात्
 वतुः । एवं मालवान् । दयावान् । अत्र आकारांतात् वतुः । धनच्छत्रदंडाः । धन-
 मस्यास्तीति धनी । छत्रमस्यास्तीति छत्री । दंडोऽस्यास्तीति दंडी । एषु सर्वत्र इन्
 अकारांतेभ्यः (यस्य०) स्व० । त्रिष्वपि १-१ (इनां शी सौ) इति दीर्घः ।
 (हस्ते० । नाम्नो०) दृषद् । दृषद् संत्यस्यामिति दृषद्वती । अकारोपधत्वाद्दतुः ।
 उकारानुगंधत्वात् (छित्तः) इति ईष् (कचिद्वती दीर्घः) कचिद्वतुप्रत्यये परे दीर्घ-
 त्वमपि भवति । यया अमरावती । पद्मावती । भृगावती । पुष्करावती । कुमुमा-
 वती । भोगावती । अहावती । पुष्पावती । कचिन्मतुप्रत्ययेऽपि दीर्घत्वम् ।
 यया । इनूमान् । सांप्रतं मांतोपधत्वं विनापि वतुप्रत्ययं वक्तव्येनाह (तडिदादि-

भ्यश्च) इति । तडिदादिभ्यो मांतोपवत्तरहितेभ्योपि वतुप्रत्ययो भवति । चकारात् तडित् इत्यत्र चपस्य जवत्वं न भवति । तडिदस्यास्मिन्वास्तीति तडित्वान् । एवं विद्युत् अस्यास्मिन् वास्तीति विद्युत्वान् । उभयत्रापि वतुप्रत्ययो भवति । पूर्ववत् । एवं सरस्वान् । मरुत्वान् । समिध्वान् । चकारात् राजन्वान् । राजन्वती सौराज्ये । उदधौ उदन्वान् । एतौ निपातौ । तथा चूडासिध्मादेश्च लप्रत्ययः । चूडाऽस्त्यस्येति चूडालः । सिध्मलः । मांसलः । अंसलः । इत्यादि । ऐश्वर्ये स्वशब्दाशमिन् । स्वम् ऐश्वर्यमस्त्यस्येति स्वामी ॥

[एतत्किञ्चिद्भ्यः पारिमाणे वतुः] यत्तदोरा ॥ यत्तच्छब्दयोराभवति ।

[किमःकिर्यश्च] किंशब्दस्य किरादेशो भवति वतौ परे । चकारात् प्रत्ययस्य वकारस्य यकारादेशो भवति । यावान् । तावान् । कियान् ।

आइश्चैतदो वा ॥ वतुप्रत्यये परे एतच्छब्दस्य आ इश् इत्येतावादेशौ

भवतः । गुरुः शिञ्चेति शित्वात्कृत्स्नस्य आ इति गुरुस्तथापि चकारादं-

तस्यैव टेराकारादेशो भवति न कृत्स्नस्य । यस्मिन्पक्षे इशादेशस्तस्मिन्

पक्षे प्रत्ययस्य वकारस्य यकारादेशो भवति । एतावान् । इषान् । तुंदा-

देरिलः] तुंदादेरिलप्रत्ययो भवति अस्त्यर्थे । तुंदिलः [औन्नत्ये दंता-

दुरः] दंतुरः । (स्वाम्याद्यर्थे) स्वामी [गंधादेरिः] सुगंधिः । आमगंधिः ।

[श्रद्धादेर्लुः] श्रद्धादेर्गणाल्लुप्रत्ययो भवति । श्रद्धा अस्यास्तीति श्रद्धा-

लुः । कृपालुः । [अस्मायामेधास्रग्भ्योऽस्यर्थे विनिर्वक्तव्यः] तपस्वी ।

मायावी । मेधावी । स्रग्वी । [वाचो ग्निनिः] वाग्मी [आलाटौ कुत्सि-

तभापिणि] वाचालः । वाचाटः [ईपदपरिसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयाः]

ईपदपरिसमाप्तः सर्वज्ञः सर्वज्ञकल्पः । षट्देश्यः । कविदेशीयः ।

[प्रशंसायां रूपः] प्रशस्तो वैयाकरणो वैयाकरणरूपः । [पाशः

कुत्सायाम्] कुत्सितो वैयाकरणो वैयाकरणपाशः [भूतपूर्वे चरट्]

दृष्टचरः । दृष्टचरी । [प्राचुर्यविकारप्राधान्यादिषु मयट्] अन्नं

प्रचुरं यस्मिन्नन्नमयो यज्ञः । मृन्मयो घटः । स्त्रीमयो जाल्मः । अमृत-

मयभृङ्गः । [तदधीते वेद वेत्यत्राण्वक्तव्यः] व्याकरणमधीते वेद वेति

वैयाकरणः । शोभनोऽश्वः स्वश्वः तं वेदेति सौवश्वः ॥

(एतर्त्तिक०) इत्यादि । एतद् किम् यद् तद् इत्येतेभ्यः शब्देभ्यः परिमाणेऽर्थे वतुप्रत्ययो भवति । उकार उच्चारणार्थः । नुमीव्विधानार्थः । यद् । तद् । यत् परिमाणमस्य यावान् । तत्परिमाणमस्य तावान् । परिमाणे वतुः (यत्तदोरा) यद् तद् इत्येतेयोष्टेराकारो भवति परिमाणेयं वतौ परे इत्यर्थः । यावत् । तावत् । उभयत्रापि १-१ (वितो नु० । अत्वसोः० । हसे० । संयो०) इति लोपः । सिद्धम् । स्त्रीलगात् यावती । नपुंसके यावत् । किम् । किं परिमाणमस्येति कियान् (एतर्त्तिक०) इत्यादिना वतुप्रत्ययः (किमः किर्यश्च) वतुप्रत्यये परे किमशब्दस्य कि इत्यादेशः कृत्स्नस्य भवति वतोर्वकारस्य च यकारो भवति । अनेन किमः किः वस्य च यः । चकारात् गुरुः शिञ्चेति । गुरुत्वं विनापि सर्वस्य किरादेशः १-१ पूर्ववत् । एतत् ६-२ उभयत्रापि वतुप्रत्ययः (आइश्चेतश्च वा) वतुप्रत्यये परे एतच्छब्दस्य आ इश् इत्येतावादेशौ भवतः । (गुरुः शिञ्च०) इति न्यायात् कृत्स्नस्य आ इति गुरुस्तथापि चकारग्रहणादंतस्यैव ढेराकारादेशो न कृत्स्नस्य । इश् इति शित् (गुरुः शिञ्च०) इति शिच्चात्सर्वस्य एतद् इत्यस्यादेशः वाग्रहणात् यत्र इशादेशः तत्र वकारस्य यकारः अन्यत्र न । एतावत् इयान् १-१ पूर्ववत् (वितो० । हसे० । संयो०) एतावान्-इयान् । (तुंदादेरिलः) तुंदादेः शब्दादस्त्यर्थे इलप्रत्ययो भवति । तुंदमस्यास्तीति तुंदिलः । इलप्रत्ययः (यस्य०) स्व० । १-१ । एवम् उदरिलः । फेनिलः (औन्नत्ये दंतादुरः) दंतशब्दात् औन्नत्ये उच्चत्वे अर्थे उरप्रत्ययो भवति । उन्नता उच्चा दंताः अस्मेति दंतुरः । (श्रद्धादेर्दुः) श्रद्धादेर्नाम्नोस्त्यर्थे दुप्रत्ययो भवति । श्रद्धा दया कृपा । श्रद्धा अस्यास्तीति श्रद्धादुः । दया अस्यास्तीति दयादुः । कृपा अस्यास्तीति कृपादुः । सर्वत्र दुप्रत्ययः १-१ (सो०) (अस्मायामेधा०) इत्यादि । अस् इति (वचादेरस्) इत्युणादिसूत्रोक्तोऽसुप्रत्ययस्तदंतात्तान्नः पुनः मायामेधास्रज्-शब्देभ्यश्च अस्त्यर्थे विनिः प्रत्ययो वक्तव्यः । इकार उच्चारणार्थः । तपस् । तप संतापे इत्यस्याऽसंतस्य रूपम् । विन् । तपोऽस्यास्तीति तपस्वी । दंडिचशब्दवत् । १-१ (इनां शौ सौ । हसे० । नाम्नो०) एवं यश्स्वी । एवं मायाऽस्यास्तीति मायावी । मेधा बुद्धिरस्त्यस्येति मेधावी । स्रक् मालाऽस्यास्तीति स्रग्वीति । (दिशाम्) इति कत्वम् । स्रज इत्यत्र अंतर्वातिर्नी विभक्तिमाश्रित्य पदातताश्रयणात् (चोः कुः) जस्य गः । १-१ सिः । पूर्ववत् । (वाचो गिमनिः) वाचशब्दात् गिमनिः प्रत्ययो भवति अस्त्यर्थे । गकारानुबंधः मेकारत्वनिपेधार्थः । तेन (जमे जमा वा) इति न भवति । वाच् । प्रशस्ता वागस्यास्तीति वाग्मी । गिमन्प्रत्ययः (चोः कुः) पदातताश्रयणात् । (चपा०) कस्य गः । स्व० । दंडिचशब्दवत् । गोरपि अस्त्यर्थे गिमनिः । गावो विद्यंतेऽस्येति गोमी । (आलाटी कुतिसतभा-

पिणि) आलश्च आटश्च आलाटौ । १-२ बहुभाषिणीत्येके । कुत्सितं भाषत इत्येवंशी-
लः कुत्सितभाषी तस्मिन् अभिधेये वाचशब्दात् आल आट इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ।
वाच । कुत्सिता वागस्येति वाचालः । वाचाटः । एकत्र आलः । अन्यत्र आटः ।
(स्व०) १-१ (स्त्रो०) ईषदपरिसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयाः । स्तोकमात्रमपरित-
माप्तौ अपरिपूर्णत्वे किञ्चिन्मयूतत्वे वाच्ये नाम्नः कल्प देश्य देशयि इत्येते त्रयः
प्रत्यया भवन्ति । सर्वज्ञ पटु कवि । ईषदपरिसमाप्तः अपरिपूर्णः सर्वज्ञः सर्वज्ञ-
कल्पः । ईषदपरिसमाप्तः पटुः पटुदेश्यः । पटुदेशीयः । ईषदपरिसमाप्तः कविः
कविदेशीयः । त्रिषु क्रमेण कल्पदेश्यदेशीयप्रत्ययाः । (प्रशंसायां रूपः)
प्रशंसायां श्लाघायां वाच्यमानायां रूपप्रत्ययो भवति । वैयाकरणः । प्रशस्तो
वैयाकरणो व्याकरणस्य पाठी वैयाकरणरूपः । केचिदत्र कुत्सार्थां पाशः इत्यपि
पठन्ति । तन्मते कुत्सितः पापंढः पापंढपाशः । एवं भियक्पाशः । इत्युदाहरणम्
(भूतपूर्वं चरद्) पूर्व भूत इति दर्शनादिक्रियया तत्समयात्प्राग्विषयीभूतो भूतपूर्वः
तस्मिन्नर्थे चरदप्रत्ययो भवति । दृष्ट । पूर्व दृष्ट इति विग्रहे अत्र दर्शनक्रियाया
यत्नमानकालात्प्रागपि दृष्टत्वात् स्मृतिज्ञानेन विषयीभूतत्वात् भूतपूर्वोऽतश्चरद् । उभ-
यत्रापि टकारः ईवर्थः । एकत्र पुति देववत् । अन्यत्रापि टित्त्वादीप् (ध्रितः ।
यस्य०) स्व० । नदीवत् (प्राचुर्यविकारप्राधान्यादिषु मयद्) प्रचुरस्य भावः प्राचु-
र्यम् । विकारोऽवस्थांतरापादनम् । प्राधान्यं मुख्यत्वं तथा आदिशब्दानिर्वर्तन-
स्वरूपपुरीषावयवेषु च एष्वर्थेषु नाम्नो मयद् प्रत्ययो भवति । उदाहरणानि ।
अत्र १-१ अत्र प्रचुरं अस्त्यस्मिन्निति अन्नमयो यज्ञः । अत्र प्राचुर्येण मयद् ।
टित्त्वादीप् । अन्नमयी स्थाली । मृद् ६-१ मृदो विकारो मृन्मयः । अत्र विकारे
मयद् । (वावसाने) दस्य तः (जमे जमा०) दस्य नः । स्वर० । यद्वा (कचि-
ज्जानामपि जमा दृष्टव्याः) इति दस्य नः । स्व० । मृन्मयो घटः । स्त्री प्रयाना-
स्येति स्त्रीमयो जालमः मूलः अविचार्यकारी इत्यर्थः । अमृतेन निर्वृत्तोऽमृतमेव
स्वरूपं यस्य वा सोऽमृतप्रयश्चंद्रः । अत्र निर्वृत्तनार्थे मयद् । गोः पुरीष गोमयम् ।
शरस्याऽयमयाः शरमयाः बाणाः । (तदर्थेति०) इत्यादि । तच्छास्त्रादि । तच्छास्त्र-
मर्षति पठति तदेव जानाति वा इत्येतस्मिन्नर्थे अण् प्रत्ययो वक्तव्यः । उदाह० ।
व्याकरण २-१ व्याकरणमधीते पठति अयम वेद जानाति वैयाकरणः । स्वश्च
२-१ तु शोभनोऽश्वः स्वश्वत्वं वेदेति गोवन्धः पुरुषः । व्याकरण २ स्वश्च २ ।
एवमप्राच्ययनज्ञानार्थेण । अन्यत्र वेदैत्यर्थेऽण् । णकारो वृद्धचर्यः ॥

न संधिव्योर्थुद् च॥संधिजौ व्यौ संधिव्यौ तयोः संधिजयोर्यकार-
वकारयोः संधिनिःस्वरम्य वृद्धिर्न भवति।किंतु तयोर्पुडागमो भवति।
इद् उद् इत्येतावागमौ भवतः । वर्णविश्लेषं कृत्वा यकारात्पूर्वमि-

कारः । वकारात्पूर्वमुकारः । स्वरहीनं परेण संयोज्यम् । पश्चात्
(आदिस्वरस्य ङिति वृद्धिः) वैयाकरणः । सौवश्वः ॥

नन्वत्र स्वपदे वृद्धिराकारः क्रियतां तत्राह सूत्रम् । न १-१ (अव्य०) संधिव्योः
एतस्य समासो वृत्तावेव विहितः यथा संधिजौ यौ संधिव्यौ तयोः संधिव्योः ६-२
स्व० (स्रो०) इद् च उद् च युद् १-१ (हसे०) च १-१ (अव्य०) पूर्वम् (नामिनो-
रः) जल० चतुष्पदम् । संधिजातयोर्यकारवकारयोः संबन्धिनः स्वरस्य वृद्धिर्न भवति ।
अत्र य्वोः इत्यत्र वि आङ् उपसर्गयोर्योगे संधिजो यकारस्तत्संबन्धी स्वरश्च आकारः
स च वृद्धिरूप एव । अतो न तस्य वृद्धिकार्यं किंतु य्वोर्यकारवकारयोर्युङागमः
तत्संबन्धी स्वर आकारः स च वृद्धिरूपः । एतस्य णित्वाद्बृद्धिसंभवेऽपि प्रस्तुतसूत्रेण
वृद्धिनिषेधः । किंतु य्वोर्यकारवकारयोर्युङागमो भवति । युङागमः इति कोऽर्थः ।
तदेव विवृणोति । इद् उद् इत्येतावागमौ भवतः । टित्त्वादादौ । ननु कथं संश्लि-
ष्टस्य यकारस्य वकारस्य च इद् उद् इत्येतौ आगमौ भवत इत्याह । य् आस इति
वर्णविश्लेषविद्योजनामसंयोगेनोच्चारणं कृत्वा यकारात्पूर्वमिकारः कर्तव्यः । वकारा-
त्पूर्वमुकारः कर्तव्यः । स्व० । वियास इति जातम् । पश्चात् (आदिस्वरस्य ङिति०)
इति वृद्धिः । वैयासः (यस्य०) स्व० (स्रो०) वैयाकरणः । सौवश्वः । इति
सिद्धयति । अन्यः । अत्राप्यर्थे स्वस्ति आह इति सौवस्तिकः । द्वारे नियुक्त इति
दौवारिकः । एवम् घेतिहासिकः । पौराणिकः । स्वस्येदं सौवम् । त्रिपक्षस्येदं त्रैप-
क्षम् । व्यर्थस्य भावो वैयर्थ्यम् । इत्यादि ॥

(इतो जातार्थे) लज्जा जाता अस्य लज्जितः । पंडितः । तृपितः ॥

(इतो जातार्थे) इतः १-१ जातार्थे ७-१ जातार्थे उत्पन्नार्थे इतप्रत्ययो भवति ।
उदा० । लज्जा जाताऽस्येति लज्जितः । जातार्थे इतप्रत्ययः (यस्य०) स्व०
(स्रो०) एवं पुष्पितः फलितो वा वृक्षः । तारकितं नभः । पुलकितः । कंदलितः ।
कंटाकितः । क्षुधितः ॥

तरतमेयस्विष्टाः प्रकर्षे ॥ अतिशयेन तर तम ईयसु इष्ट इत्येते
प्रत्यया भवन्ति ॥ अतिशयेन लृप्णः लृप्णतरः । लृप्णतमः । शुकृतमः
[ईयस्विष्टौ ढिताविति वक्तव्यौ] (ढितिटेलोपः) उकारो नुमीचि-
धानार्थः । (न्सम्महतो धौ दीर्घः०) अतिशयेन लघुः लघीयान् ।
पापीयान् । लघीयसी । पापीयसी । लघिष्ठः । पापिष्ठः । (गुर्वदेरिष्टे मन्त्रीयसु
गगदिष्टचलोपश्च) गुरु प्रिय स्थिर स्फिर उरु बहुल वृद्ध दीर्घ प्रश-
स्य वाढ युवन् अल्प स्थूल दूर अंतिकानां क्रमेण गर म स्थ स्फ वर

वंहि ज्या द्राघश्च साध यव कन स्थव दव नेद एते आदेशा भवन्ति ।
 अतिशयेन गुरुर्गरीयान् गरीयसी गरिष्ठः । गुरोर्भावः गरिमा । प्रेष्ठः
 प्रेयान् । स्थविष्ठः स्थवीयान् । ईलोपो ज्याशब्दादीयसः ॥ ज्या-
 शब्दादुत्तरस्य ईयस्प्रत्ययस्य ईकारस्य लोपो भवति । ज्यायान्
 ज्येष्ठः । अतिशयेन दीर्घो द्राघीयान् द्राघिष्ठः । अतिशयेन प्रशस्यः
 श्रेयान् श्रेष्ठः । (बहोर्गिष्ठेयि) भूयिष्ठः भूयान् ॥

सूत्रम् । तरश्च तमश्च ईयसुश्च इष्ठश्च तरतमेयस्विष्ठाः १-३ (सव० । स्तो०)
 प्रकर्ष ७-१ (अ इ ए) प्रकर्षे अतिशयार्थे नाम्नस्तर तम इयसु इष्ठ इत्येते चत्वारः
 प्रत्यया भवन्ति । इष्ठः प्रत्ययः ठांतः । कृष्ण २ अतिशयेन कृष्णः इयामः कृष्णतरः
 कृष्णतमः । एकत्र तरप्रत्ययः । एकत्र तमप्रत्ययः । १-१ (स्तो०) एवंशुक्लतरः ।
 शुक्लतमः [ईयस्विष्ठौ०] इति ईयसु इष्ठ इत्येतौ प्रत्ययौ द्वितिसंज्ञौ वक्तव्यौ । लघु
 ३ । अतिशयेन लघुर्लघीयान् । अतिशयेन लघुः स्त्री लघीयसी । अतिशयेन लघुर्ल-
 षिष्ठः । सूत्रद्वये ईयसुः । तृतीये इष्ठः । [ईयस्विष्ठौ द्वितौ०] इति द्वित्वादुकार-
 लोपः । स्व० । आद्ये १-१ उकारानुबंधत्वात् (त्रितो नुम्) इति नुमागमः । (न्तम्मा
 हतो० । हसे० । संयोगां०) द्वितीये (ध्रुवितः) स्व० । १-१ (हसे०) लघीयसी । तृतीये
 इष्ठप्रत्ययः । द्वित्वादिलोपः । स्व० । १-१ (स्तो०) लविष्ठः । पाप ३ । अत्र पापशब्दः
 पापयुक्तस्य नरस्य वाचको न पापस्य । यतः पापशब्दस्य व्याकरणातरेषु इन्प्रति-
 पेक्षोऽस्तीति यथा । (नो पापद्विरद्राभ्यामिन् । छंदसि तु भवति) अतः अतिशयेन
 पापः पापवान्पुरुषः इति पार्षीयान् । स्त्री चेत् पार्षीयसी । उभयत्रापि ईयस् ।
 द्वित्वादिलोपः । स्व० । आद्ये १-१ लघीयस्वत् । द्वितीये (ध्रुवितः) इति ईप् ।
 पुनः अतिशयेन पापः पापिष्ठः पापवान् पुरुषः । इष्ठप्रत्ययः । द्वित्वादिलोपः ।
 स्व० । १-१ (स्तो०) पापिष्ठः (गुवादिर्गिष्ठमन्त्रीयस्सु गरादिष्ट्वलोपश्च) गुवांदिः
 शब्दस्य इष्ठ इमन् ईयस् इत्येतेषु गर् इत्यादय आदेशा भवन्ति । गुरु १ प्रिय २
 स्थिरा ३ स्थूल ४ प्रशस्य ५ वृद्ध ६ दीर्घ ७ बहुल ८ दूर ९ अंतिकाऽऽत्मा १०
 नां ११ क्रमेण गर् १ प्र २ स्य ३ स्थव ४ श्र ५ ज्या ६ द्राघ ७ वंद् ८
 दव ९ नेद् १० कनाः ११ एते आदेशा भवन्ति । देश्च अलोप इति ।
 लोपो न भवतीत्यर्थः । गुरु ३ । एकत्र ईयस् अन्यत्र इष्ठ । तृतीये भावेयं लोहि-
 तादीर्घदिमन् सर्वत्र । गुरु इत्यस्य गर् । अत्र (ईयस्विष्ठौ०) इति
 द्वित्वेपि निषेधक्यनाट्टनं लोपः । अतिशयेन गुरुर्गरीयान् गरिष्ठः । तृतीये गुरो-
 र्भावो गरिमा । इमन् । स्व० । १-१ राजन्-शब्दवत् । स्त्री चेत् गरीयसी । प्रिय २ अति-

शयेन प्रियः प्रेयान्-प्रेष्ठः । ईयस् इष्ट । उभयत्रापि (गुर्वादिः०) इत्यादिना प्रिय-
स्य प्र इति आदेशः (अ इ ए) स्त्री चेतप्रेयसी । एवं स्थिर इत्यस्य स्थः । अति-
शयेन स्थिरः स्थेयान्-स्थेष्ठः । स्थेयसी । स्थिरस्य भावः स्थेमा । स्थूलस्य स्थव ।
अतिशयेन स्थूलः स्थवीयान्-स्थविष्ठः । प्रशस्यस्य अ आदेशः । अतिशयेन
प्रशस्यः श्रेयान्-श्रेष्ठः । श्रेयसी । वृद्ध २ अतिशयेन वृद्धो ज्यायान्-ज्येष्ठः । स्त्री
चेत् ज्यायसी । वृद्धस्य ज्या आदेशः । एकत्र (ईलोपो ज्याशब्दादीयसः । बहुश्च)
ज्याशब्दात् बहुशब्दाच्च परस्य ईयसः प्रत्ययस्य ईकारस्य लोपो वक्तव्यः । १-१
(त्रितो नु० । न्तम्महतो धौ० । हसे० । संयो०) अन्यत्र इष्टप्रत्ययः (अ इ ए)
दीर्घः । अतिशयेन दीर्घो द्राघीयान् । द्राघिष्ठः । द्राघीयसी । दीर्घस्य द्राघ
आदेशः । अतिशयेन बहुलः वंहीयान् । वंहिष्ठः । वंहीयसी । अतिशयेन दूरः दवी-
यान्-द्विष्ठः । स्त्री चेदवीयसी । अतिशयेन अंतिकः नेदीयान्-नेदिष्ठः । नेदीयसी ।
अतिशयेन लघुः लघीयान्-लघीष्ठः । लघीयसी । युवा अल्पो वा कनीयान्-कनिष्ठः ।
कनीयसी । पाणिनीये तु (युवाऽल्पयोः कनन्यतरस्याम्) अतिशयेन युवा अल्पो
वा कनीयान्-कनिष्ठः । पक्षे यविष्ठः । अल्पिष्ठः (अंतिकवाढयानेदसाधौ) अतिशयेन
अंतिकः नेदीयान्-नेदिष्ठः । अतिशयेन बाढः साधीयान्-साधिष्ठः । गुरु १
स्फिर २ वृद्ध ३ तृमाणां ४ क्रमेण गर १ स्फ २ वर्प ३ त्रपः ४ स्युः (विन्मतोर्लुक्)
विनो मनुषश्च लुक् स्यात् इष्टेयसोः परयोः । अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठः-स्रजीयान्
अतिशयेन त्वग्वान् त्वचिष्ठः-त्वचीयान् । एवमन्येपि यथासंभवं ज्ञेयाः । क्वचित्तु
स्थूठ १ दूर २ युवन् ३ ह्रस्व ४ क्षिप्र ५ धुद्राणाम् ६ अंत्या यरलवाः सस्तरा एव
लोप्याः । पूर्वस्य च गुणः इष्टेयसोः परयोः । स्थविष्ठः-स्थवीयान् । द्विष्ठः-द्विष्ठः
ह्रस्वस्य गुणासंभवः हसिष्ठः २ क्षेपिष्ठः । बहु । अतिशयेन बहुभूयान् । अत्र ईयस्प्रत्यये
(बहुर्लोपो०) इत्यादिना भू-आदेशः । चकारात् (इमनादीनां०) इति बहुवचनत्वात्
ईकारस्य लोपः । अथवा (बहुश्च) इति कथनादीकारलोपः । पुनः बहु इष्टप्रत्ययः
(बहुर्लोपः०) इति उकारलोपः । बहुश्च भू-आदेशः । ततोः (बहुर्लोपो यिः) बहुश-
ब्दात् इष्टप्रत्यये परे यिर्भवति । इति इकारस्वरस्य यकारागमो भवति । उक्तं च
प्रक्रियायाम् (इष्टस्य इद् च) अत्र बहुभू आदेशो यदादेशस्तद्वद्वति इति बहुवत् ।
तथा इष्टस्य इकारे छेपेपि एकदेशविकृतमन्यवद्वतीति न्यायात् न विरुद्धमाभूयिष्ठः ।
अत्र केचिद्बहुशब्दादिष्टसंबन्धिनः इकारस्यापि इत्येव व्याचक्षते । तदसंगतम् । इकार-
लोपरय प्रधानत्वात् । भूइत्यादेशस्तु इकारलोपाद्वत् दुःसाधः पुनश्चिन्त्यम् ॥

[किमोऽव्ययादाख्याताच्च तरतमयोराम् वक्तव्यः] कुतस्तरां परमा-
णवः । कुतस्तरां तेषां प्रारंभकत्वम् । उच्चैस्तरां गायति । पचति-

तराम् । पचतितमाम् । [अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्टेः] उच्चकैः ।
यकः । सकः । सर्वकः ॥

[किमोऽव्ययात्०] इति । किम् इति अव्ययरूपात्किमः किम्-शब्दसंबन्धिनोऽ-
व्ययात् अन्यस्मादपि उच्चैश्चइत्यादिकादव्ययात् आख्यातसिद्धात् भ्वादिरूपाद्भवति
पचतीत्यादिरूपात् स्वार्थे अतिशयार्थे वा तरतमप्रत्ययौ भवतः । तस्मात्पुरतः आप-
त्ययो भवति । उदा० । कुत इति तत्रादिगणः । किमः पंचम्यंतस्य निपातरूपम-
व्ययं तस्मात्तरप्रत्ययस्तमप्रत्ययश्च । उभयत्रापि आम् । कुतस्तरो परमाणवः । प्रादु-
र्भवंतीत्यध्याहारः । तथा तेषां परमाणूनां कुतस्तमामारंभकत्वं परमाणुद्वययोगेन
द्व्यणुकाद्युत्पादकत्वं कुतः कुतोमूलोत्पत्तिरित्यर्थः । उच्चैस्तरो गायति इत्यव्ययम् ।
केचित्तु केवलात्किम एव प्रत्ययात्तरतमयोरां इति व्याचक्षते । चशब्दात् उच्चैर्ना-
चैरव्यययोरपीति । तथा डुपचप् पाके । पच् तिप् (अप् कर्त्तरि) स्व० । पचति ।
अग्रे स्वार्थे तरस्तमश्च तस्माच्च आम् । पचतितराम् पचतितमाम् । एवं पठ व्यक्ताया
वाचि । पठ पूर्ववत् । पठतितमाम् । एतदाख्यातिकम् ॥

परिमाणे द्वाद्वादयः ॥ परिमाणेऽर्थे द्वादद् द्वयसद् मात्रद् इत्येते
प्रत्यया भवन्ति । जानुद्द्वं जलम् । शिरोद्वयसम् । पुरुषमात्रम् [द्वयो-
र्बहूनां चैकस्य निर्धारणे किमादिभ्यो डतरडतमौ वक्तव्यौ] कतरो
भवतोः काण्वः । कतमो भवतां तांत्रिकः । भवतोर्यतरस्ताकिंरुस्व-
तर उद्गृह्णातु [संख्येयविशेषावधारणे द्वित्रिभ्यां तीयः] द्वितीयः ।
[त्रिः संप्रसारणम्] तृतीयः । (पद्चतुरोः स्थद्) पष्ठः । चतुर्थः [पंचादेर्गद्]
पंचमः । सप्तमः । अष्टमः । नवमः । [एकादशादेर्दद्] एकादशः ॥

(परिमाणे द्वाद्वादयः) इति । उर्ध्वपरमाणार्थे द्वादद् द्वयसद् मात्रद् इत्येते त्रयः
प्रत्यया भवन्ति । वक्तव्यमात्रमेतदुदाहरणम् । जानु । जानु परिमाणमस्य जानुद्द्वम् ।
अत्र परिमाणे द्वादद्प्रत्ययः । जानुपरिमितं जलमित्यर्थः । तथा पुरुष । पुरुषः प्रमा-
णमस्येति पुरुषमात्रम् । तथा शिरः । शिरः परिमाणमस्य शिरोद्वयसमाटकारानुसंघ-
त्वात् (प्रत्रिः) इतीप् । तेन ऊरुद्वयसी । ऊरुद्वती । शिरोद्वयसी । गजपतिद्वयसी ।
इत्यादि । द्वयोर्बहूनां चैकस्य निर्धारणे किमादिभ्यो डतरडतमौ वक्तव्यौ । व्याख्या-
द्वयोर्मध्यात् वदना मध्यात् एकस्य निर्धारणे पृथक्करणे जात्यादिपरिमिश्रे च किमादि-
भ्यः स्त्रिपञ्चये । द्विती तरतमौ भवत इत्यर्थः । किम् । बहूनां द्वयोर्वा मध्ये क इति

कतरः । कतमः । अत्र निर्द्धारणं पृथक्करणं तस्यार्थं ङतरः । ङित्वाट्टिलोपः । स्व० ।
 कतरो भवतोः काण्वः क इति कतरः । भवतोर्द्वयोर्मध्ये काण्वः कथगोत्रीयः
 काण्ववंशीयः कः । तथा किम् । ङतमः । पूर्ववत् । कतमो भवतां मध्ये तांत्रिकः
 शास्त्रविदित्यर्थः । सैद्धान्तिकस्तु तांत्रिकः । यद् तद् उभयत्रापि ङतरः टिलोपः ।
 स्व० (सवर्ण०) (स्रो०) भवतोर्द्वयोर्मध्ये यतरस्तांकिं कस्ततर उदगृह्णातु
 ब्रवीतु इति भावः । चकारात् एकशब्दात् अन्यशब्दादपि ङतरङतमौ वक्तव्यौ ।
 एकतरः । एकतमः । अन्यतरः । अन्यतमः । (संख्येय०) इति । संख्यातुं
 योग्यः संख्येयः । द्वयोस्त्रयाणां वा मध्ये योत्यः संख्येयो गणनायां प्रस्तुतः संख्यापू-
 रणस्तस्य विशेषेण अवधारणे अयं कथित इत्यस्मिन्नर्थे परिच्छेदे द्वित्रिशब्दाभ्यां
 तीयप्रत्ययो भवति । [त्रेः संप्रसारणं च वक्तव्यम्] त्रिशब्दस्य संप्रसार-
 णम् । रेफस्य ऋकारः । द्वि त्रि । द्वयोः संख्यापूरणो द्वितीयः । एक-
 स्पापेक्षयाऽपरः संख्येयः तस्य विशेषेण परिच्छेदः क्रियत इति द्विशब्दात्ती-
 यप्रत्ययः । अन्यत्र तु त्रयाणां संख्यापूरणत्वेन विशेषावधारणे तत्रापि तीयः
 तस्मिंश्च परे त्रेः संप्रसारणम् । यकारस्य सस्वरस्य संप्रसारणमिकारः । वकारस्य
 उकारः । रेफस्य ऋकारः सस्वरस्य च । दीर्घस्वरयुक्तस्य च दीर्घेकारादिरिति
 संप्रसारणं वक्तव्यम् । अत्र त्रिशब्दे रेफस्य ऋकारः । द्वितीयः । तृतीयः । (पद्-
 चतुरोऽथद्) इति पप् चतुर् इत्येतयोः संख्येयविशेषावधारणे संख्यापूरणेऽर्थे यद्
 प्रत्ययो भवति । पप् । पण्णां संख्यापूरणः पष्ठः । यद् प्रत्ययः (छुभिः छुः)
 यस्य ङः । स्व० । १-१ (स्रो०) चतुर्णां संख्यापूरणश्चतुर्थः । थद्प्रत्ययः ।
 जल० । टित्वादीप् । पष्ठी । चतुर्थी । चतुर्णां संख्यापूरणः तुर्यः । तुरीयः इति
 पूर्वमेवोक्तम् (पंचादेर्मद्) पंचादेर्नाम्नो दशपर्यन्तात्संख्येयविशेषावधारणे मद्प्रत्ययो
 भवति । पंचानां संख्यापूरणः पंचमः । मद् प्रत्ययः (नाम्नो०) पंचमः । एवं
 सप्तमः । अष्टमः । नवमः । दशमः । इति (एकादशादेर्ङः) टकारानुब-
 धत्वमप्राप्यनुवर्तनीयम् । एकादशन् इत्यादेः अष्टादश यावत्संख्येयविशेषावधारणे
 संख्यापूरणेऽर्थे ङः प्रत्ययो भवति । विकल्पेन मद्प्रत्ययोऽपीति केचित् । एकादशन्
 एकादशानां संख्यापूरण एकादशः । ङप्रत्ययः अत्र ङित्वाट्टिलोपः । स्व० ।
 १-१ (स्रो० । सहादेः सादिः) इति एकस्य । एका इत्यादेशः । प्रक्रियामते तु
 (आन्महतः०) इति योगविभागादात्वम् । देवशब्दवत् । एकत्वात् । प्राय एकवचनमेव ।
 एवं द्वादशः । त्रयोदशः (द्वित्र्यष्टानां द्वात्रयोष्टाः) इति द्विशब्दस्य द्वा इत्यादेशः ।
 अष्टन् इत्यस्य अष्टा इत्यादेशः । चतुर्दशः । पंचदशः । षोडशः (सहादेः सादिः) इति
 पस्य उः दस्य ङः । (उ ओ) सप्तदशः । अष्टादशः । एकोनविंशतिः । अत्र ङप्रत्यये
 कृते निपातनात् तिस्रद्वितस्य ङकारस्य लोपः । स्व० । एकोनविंशतितमः । तथा
 स्त्रीत्वे विंशतितमी इत्यपि भ्रमति । द्वितीये ङः प्रत्ययः । “ दानुबंध-
 त्यस्वरादेर्लोपस्तेविंशतरोपि ” इत्यनेन सह टिलोपः । पूर्वं ति इत्यस्य लोपः ।

पश्चाद्विलोपः । स्वी० । विंशः । तथा प्रक्रियायाम् (त्रिविंशतेर्दिति) विंशतिश-
ब्दस्य तेः लोपः स्यात् ङिति परे । यद्वा केचित्तु टिलोपे कृते पुनः (हलादे-
रीपादौ) इति टिलोपमिच्छन्ति । केचित्तु टिलोपे कृते (सहादेः सादेः) इति
विंशति इत्यस्य विंश इत्यादेशमिच्छन्ति । केचित्तु वाग्रहणादेव (पचादेर्मः) इति
मप्रत्ययमपीच्छन्ति । तन्मते विंशतितमः इत्यपि स्यात् । एवं एकविंशतितमः एक-
विंशः । द्वाविंशतितमः द्वाविंशः । त्रयोविंशतितमः त्रयोविंशः । द्वात्रिंशत्तमः
द्वात्रिंशः । त्रयस्त्रिंशत्तमः त्रयस्त्रिंशः । चत्वारिंशत्तमः चत्वारिंशः । पञ्चाशत्तमः
पञ्चाशः । एवं षष्टितमः । एकषष्टिः । इत्यादि ज्ञेयम् । अत्र ग्रन्थांतरेष्वेतानि
वक्तव्यानि सन्ति । द्विच्यष्टानां द्वात्रयोष्टा भवन्ति (प्राक् शतादनशीतेर्वा) शतात्
प्राक् शत यावत् अनशीतेः अशीतिशब्दं वर्जयित्वान्यत्र यत्र द्वित्रिअष्टशब्दाः सन्ति
तत्र क्रमेण द्वा त्रयः अष्टा एते आदेशा भवन्ति । यथा । द्वादशः । त्रयोदशः । अष्टादशः
(चत्वारिंशदादी वा) चत्वारिंशदादिषु शब्देषु परेषु द्विच्यष्टानां द्वात्रयोष्टा वा
भवन्ति । द्विचत्वारिंशत् । द्वाचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत् त्रयश्चत्वारिंशत् । अष्टचत्वा-
रिंशत् अष्टाचत्वारिंशत् । द्विपञ्चाशत् द्वापञ्चाशत् । त्रिपञ्चाशत् त्रयःपञ्चाशत् ।
अष्टपञ्चाशत् अष्टापञ्चाशत् । एवं द्विषष्टिः द्वाषष्टिः । द्विसप्ततिः द्वासप्ततिः । द्विनवतिः
द्वावनतिः । अनशीतिरिति विशेषणात् द्व्यशीतिः द्व्यशीतितमः । त्र्यशीतिः ।
अष्टाशीति । अत्र द्वात्रयोष्टा न भवन्ति । शतादेर्नित्यं तमट् प्रत्ययः स्यात् । शत-
तमः । एकादशादेरधिकार्यात् सप्तम्यर्थे शते सहस्रे च डप्रत्ययः । एकादश अधिका
यस्मिन् तत एकादशशतम् । एवं द्वादश त्रयोदश एकविंशतिशतम् इत्यादि ज्ञेयम् ।
शतादेरित्यादिशब्दात् शततमः । एकशततमः । मासतमः । अर्धमासतमः । संबत्सर
तमः इत्यादि ज्ञेयम् । शतादीनि संख्योपयोगानि लोकादवगंतव्यानि ॥

[कतिकतिपयाभ्यां थः] कतिथः । कतिपयथः । [संख्यायाः प्रकारे
धा] द्विधा । त्रिधा । चतुर्धा । पञ्चधा । [गुणोऽण् च] द्वेधा । त्रिधा ।
द्वैधम् । त्रैधम् [क्रियाया आवृत्तौ कृत्वस्] पंचकृत्वः । सप्तकृत्वः ।
[द्वित्रिभ्यां सुः] द्विरुक्तम् । त्रिरुक्तम् [बद्धादेः शस्] बहुशः ।
शतशः । [तयायदौ संख्याया अग्यवार्थे] द्वितयम् । त्रितयम् ।
द्वयम् । त्रयम् ॥ [शेपा निपात्याः कत्यादयः] का संख्या येषां ते
कति ॥ ॥ इति तद्धितप्रक्रिया संपूर्णा ॥

इति श्रीमदनुभूतिस्वरूपाचार्यकृतसारस्वतस्य

प्रथमा वृत्तिः संपूर्णा ॥

(संख्यायाः प्रकारे धा) संख्यावाचिनो नाम्नः प्रकारेयं धाप्रत्ययो भवति । द्विप्रकार इति । द्वौ प्रकारौ अस्मेति वा द्विवा । त्रिवा । चतुर्वा । पंचधा । षोढा इत्यादि । (गुणोऽण् च) धाप्रत्यये षे द्वित्रिशब्दयोगुणो भवति अण् च वा भवति इकारस्य ए गुणः । द्वेधा । त्रैधा । १-१ (क्त्वाद्यंतं च) इति । (अव्ययादिभक्तेर्लृक्) तथा धाप्रत्ययात्स्वार्थेऽण् प्रत्ययो भवति । णकारो वृद्धयर्थः । द्विधा । त्रिधा । उभयत्रापि अण् वृद्धिः (यस्य लोपः) गायत्याद्यण् इति नपुंसके १-१ (अतोम्) द्वैधम् । त्रैधम् (क्रियाया आवृत्तौ कृत्वस्) क्रियायाश्चलनगमनकरणादिकाया आवृत्तौ तत्संख्यापरावृत्तेन पौनःपुन्ये वांवारार्थे पंचसप्तादितंख्यायाः कृत्वस् इति प्रत्ययो भवति । पंचन् । पंच वारान् इति पंचन् कृत्वस्प्रत्ययः (नाम्नो) प्रथमैकवचनं ति (अव्य० । स्त्रो०) पंचकृत्वः । सप्तकृत्वः । त्रिः सप्तकृत्वः । कतिकृत्वः । इत्यादीन्पुदाहरणानि (द्वित्रिभ्यां सुः) द्वित्रिशब्दाभ्यां क्रियाया आवृत्तौ सुप्रत्ययो भवति । उकार उच्चारणार्थः । द्वौ वारौ इति द्विः । त्रीन्वारान् इति त्रिः । सुप्रत्यये कृते १-१ (अव्य० । स्त्रो०) अग्रे उक्तमिति (नामिनो रः) स्व० । एवं द्विभुक्ते । द्वौ वारौ इत्यर्थः । त्रिधीते । त्रिः । त्रीन् वारान् अधीते पठतीत्यर्थः । चतुः स्वर्षिति इत्यपि कचित् दृश्यते [एकस्य सुप्रत्ययसहितस्य सकृदादेशो वक्तव्यः] सकृत् एकवारम् । (वद्वादेः शम्) वद्वादेर्नाम्नो वांवारार्थे संख्यायां वा शच् प्रत्ययो भवति । बहु । बहून् वारान् इति बहुशः । अथवा बहवः एव बहुशः । कोटिः संख्या येषां ते कोटिशः । शम् प्रत्ययः (अव्य०) एवंशतशः । सहस्रशः । लक्षशः । कोटिशः । अनेकशः । भूरिशः । गणशः । कतिशः इत्यादीनि (तथायडौ संख्यायामवयवार्थे) अवयवार्थे संख्यायां वाच्यमानायां तयद् अपद इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । तत्र तयट् संख्याचिनः शब्दात् संभवति अपद द्वित्रिशब्दाभ्यामेव । द्वि त्रि । उभयत्र तयट् । ह्रीवे दितयं त्रितयं चतुष्टयम् । अयडित्यत्र उकारष्टिलोपार्थः । इति वित्यम् । द्वौ अवयवौ यस्य समुदायस्य तत् दितयम् । यद्वा द्वावेव द्वयम् । त्रय एव त्रयम् । त्रयोऽवयवा यस्मेति त्रयम् । एवं द्वयम् द्वि त्रि । अयद् प्रत्ययः (यस्य०) स्व० । १-१ (अतोऽम्) स्त्रीलिङ्गे दितयी । त्रितयी । चतुष्टयी । द्वयी । त्रयी [उभयशब्दादप्ययद् वक्तव्यः] उभौ अवयवौ अस्मैत्युभयः । द्वित्वाद्भुभयी । (यस्य लोपः) (अल्ने शमीकुटीशुंडाभ्यो रः) अल्पायं लघ्वयं वाच्ये शमी कुटी शुंडा इति त्रिभ्यः शब्देभ्यः रप्रत्ययो भवति । अल्पा शमी शमीरः । अल्पा कुटी कुटीरः । अल्पा शुंडा शुंडारः (स्त्रीपुंसोर्नण्प्रणी) स्त्रीपुंसोः शब्दयोः क्रमेण नण्प्रणी प्रत्ययी भवतः अपत्याद्यर्थे । णकारो वृद्धयर्थः । स्त्रीषु भवः त्रिया अपत्यं स्त्रीणांसमूहो वा स्त्रेणम् । पुंसि भवः पुंसोऽपत्यं पुंसांसमूहो वा पौंसम् । तत्र स्त्रेण-

मित्यत्र नण् । णित्वात् वृद्धिः (ण्फुर्नो०) तथा पुंसः स्तणप्रत्ययः । णित्वाद् वृद्धिः ।
 पौस्नम् (संयोगांतस्य०) इति सलोपः । १-१ । कृत्वि (अतोऽम् । अम्श०) अयो-
 पसंहारमाह । (शेषा निपात्याः कत्पादयः) इति । शेषाः अत्र व्याकरणेऽनुक्ता
 ग्रन्थांतरेषु च उदाहृताः शब्दाः कति कतिपय कतिथ कतिपयथ याति तति अन्येपि
 विंशत् त्रिंशत् चत्वारिंशत् पञ्चाशत् षष्टि सप्ताति अशीति नवति शत इत्यादयः
 शब्दाः निपात्याः निपातसिद्धाः प्रयोगानुसारेण साध्याः ॥ ॥ इति चन्द्रकीर्ति-
 विरचितायां सुबोधिकायां तद्धितदीपिका ॥

सुबोधिकायां कट्टसायां सूरश्रीचन्द्रकीर्तिभिः ॥

स्यादीनां प्रक्रिया पूर्णा बभूवेत्यं मनोहरा ॥ १ ॥

तेषामेव हि सच्छिष्यो हर्षकीर्त्तिर्द्विपाठकः ॥

लिखनोपक्रमं चास्याः प्रपदे प्रीतमानसः ॥ २ ॥

इति श्रीनागपुरीयतपागच्छाऽधिराजमहाराकश्रीचन्द्रकीर्त्तिसूरकृतायां

सारस्वतटीकायां प्रथमा वृत्तिः सम्पूर्णा ॥

१ कीर्तिस्तोषधनः पा० ।

इति सचन्द्रकीर्त्ति-सारस्वतस्य प्रथमा वृत्तिः ।

पुस्तकमिलनेका ठिकाना-खेमराज श्रीकृष्णदास,

“श्रीवेङ्कटेश्वर” (स्टीम्) यन्त्रालय, सेतवाडी-चंवरई.

॥ श्रीः ॥

सारस्वतौत्तरार्द्धम्।

(चन्द्रकीर्तिः)

नागपुरनगरस्थतपागच्छाऽगिराजमहारक्षश्रीचन्द्रकीर्तिसूत्रं
विरचितया सुबोधिका (चन्द्रकीर्ति)
नाम्न्या टीकया समन्वृतम् ।

शान्निभिः संशोधितं च.

तच्च

क्षेमराज श्रीकृष्णदास

इत्यनेन

मुम्बय्यां

म्वरीये "श्रीवेङ्कटेश्वर" मुद्रणाग्रे मुद्रयि या प्रकाशितम्।

संवत् १९६६, शके १८३१

१८६७ तममनादिक २९ तमगत्रनियमनसूय राजपद्मार्द्धं
वृत्तोऽय ग्रन्थः ।

विदुषामभ्यर्थना.

अत्रास्माकं मुद्रणालय ऋग्वेदादयो वेदा उपनिषदो वेदा-
न्तग्रन्था महाभारतादीतिहासाः श्रीमद्भागवतादिमहा-
पुराणोपपुराणानि धर्मशास्त्र-कर्मकाण्ड-व्याकरण
न्याय-योग-सांख्य-मीमांसादिशास्त्रीयग्रन्थाः
काव्य-नाटक-चम्पू-प्रहसन व्यायोग सट्ट-
काऽऽख्यायिकादिग्रन्थाः सहस्रनामाद्य-
नेकस्तोत्रग्रन्थाश्च विविधभाषाग्रन्था-
श्च सीसकोत्तममहल्लघ्वक्षरैर्मनोहरं
मुद्रितास्ते योग्यमूल्येन क्रय्याः
सन्ति । तांश्च ग्राहका
यथापुस्तकसूची-
पत्रं मूल्यप्रेषणे-
न प्राप्नुयुः ।

पुस्तक मिलनेका ठिकाना-
खेमराज श्रीकृष्णदास,
“श्रीवेकटेश्वर” स्टीम्-प्रेस, बचई

॥ श्रीः ॥

अथ

सारस्वतप्रक्रियोत्तरार्धम्-

चन्द्रकीर्तिटीकोपेतम् ।

(द्वितीयावृत्तिः)

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥

अथ भ्वादयः ।

लक्ष्मीनृसिंहौ प्रणिपत्य काश्यां बुधांश्च पद्माकरभट्टमुख्यान् ॥
सारस्वतीयां च तिवादिवृत्तिं क्रमाह्नित्वेयं गणपप्रसादात् ॥ १ ॥

सारस्वतीं सदा भक्तवाञ्छितार्थविधायिनीम् ॥

सद्भाग्विलाससंदोहदोहां कामदुघामिव ॥ १ ॥

नत्वा नागपुरियाह्वतपोगणविभूषणम् ॥

श्रीराजरत्नसूरिं चाख्यातव्याख्या विधीयते ॥ २ ॥

अथ ग्रन्थकारः मंगलपूर्वाणि मंगलमध्यानि मंगलांतानि शास्त्राणीति वचनात्
मंगलं विधाय ग्रंथारम्भं प्रतिजानीते ॥

अथाख्यातप्रत्यया निरूप्यन्ते ॥

(धातोः) वक्ष्यमाणाः प्रत्यया धातोर्ज्ञेयाः ।

अथाख्यातत्वादि । अयेति संज्ञासंधिविभक्तियुष्मदस्मदस्त्रीप्रत्ययकारकमौ
सतर्द्धितलक्षणाधिकाराष्टककथनानन्तरम् आख्यातं नाम व्याकरणस्य नमोधिकारः
स्तस्य प्रत्यया निरूप्यन्ते कथ्यन्ते । आख्यायते कथ्यते अर्थात् निष्पाद्यन्ते भ्वादीनां
रूपाणि येन तदाख्यातम् । अथवा आख्याति आचक्षते कर्तुं व्यापारमित्याख्याताः ।
प्रतीयते ज्ञाप्यतेऽर्थो येभ्यस्ते प्रत्ययाः । आख्यातसंज्ञकाः प्रत्ययाः-आख्यातप्रत्ययाः ।
तत्र प्रथममधिकारसूत्रम् । (धातोः) धानोर्गति पंचम्येकवचनान्तं पदम् । वक्ष्यमाणा
इति । वक्ष्यन्ते कथयिष्यन्ते ये ते वक्ष्यमाणाः । अनःपरं ये वक्ष्यन्ते प्रत्ययास्ते धानोरे-
वाप्ये ज्ञेया न नाम्नः । अत्र प्रत्ययशब्देन प्रायो विभक्तयो ज्ञेयाः । तदधिकाराद्वाद्-
याऽपि प्रत्यया धानोर्गिव ज्ञेयाः । तांश्च ययाधिकारं ग्रंथकृदेव वक्ष्यति ॥ अथ कोऽसौ
धातुगित्यत आह-

(भ्वादिः) भूसत्तायामित्यादिशब्दो धातुसंज्ञो भवति । स च त्रिविधः । आत्मनेपदी परस्मैपद्युभयपदी चेति ॥

सूत्रम् (भ्वादिः) भूः आदिर्नस्यासौ भ्वादिः १-१ (सो०) भूधातुः सत्ताया विद्यमानार्थे वर्तते इत्येवमादिर्न्यः शब्दो वर्णसमुदायात्मको धातुपाठेऽभिहितः स धातु-संज्ञो भवति । विभक्तिप्रत्ययरहितः केवलो भ्वादिर्धातुसंज्ञो भवति । तत्क्रमश्च धातुपाठादवगन्तव्यः । इह ग्रन्थगौरवभयान्न लिख्यते । दधात्यर्थमिति धातुः । स चेति । स धातुस्त्रिविधः । तिस्रो विधाः प्रकारा यस्य स त्रिविधः पदभेदात्रिप्रकारः । आत्मनेपदम् अष्टादशसु वक्ष्यमाणेषु विभक्तिवचनेषु अत्यनववचनात्मकं विद्यते यस्य स आत्मनेपदी एष वृद्धावित्यादिः १ ॥ तथा परस्मैपद वक्ष्यमाणवचनेषु आद्यं नववचनात्मकं विद्यते यस्य स परस्मैपदी भू सत्तायामित्यादिः २ ॥ तथा उभये परस्मैपदात्मनेपदे विद्येते यस्य स उभयपदी । पचति करोतीत्यादिः ३ ॥ यद्यपि निविशादेरिति सूत्रेण केषाचिद्धातूना पदविपर्ययो भवति, तथाप्यत्र स्वभावेन पदत्रयेण त्रिविधत्वमुक्तम् ॥ अथ प्रथममात्मनेपदं येभ्यो भवति तान् दर्शयति-

(आदनुदात्तङितः) अनुदात्तेतो ङितश्च धातोरात् । इत्यात्मनेपदं भवति ॥

सूत्रम् (आदनुदात्तेति) । आत् १-१ (ह्रस्वः) अनुदात्तश्च ङ् च अनुदात्तङौ तौ इतौ यस्य सोऽनुदात्तङित् तस्मात् अनुदात्तङितः ५-१ । द्विपदं सूत्रम् । अनुदात्तेति धातुपाठे योऽभिहितः धातुः स अनुदात्तेत्संज्ञकः कल्पितः । एष वृद्धौ इत्यादिक । तथा ङित् ङकारानुबन्धः शीङ् स्वमे इत्यादिकः ततोऽनुदात्तेतो ङितश्च धातोः आत् इति शब्देन आत्मनेपदं भवतीत्यर्थः ॥

(जित्स्वरितेत उभे) जितः स्वरितेतश्च धातोरुभे । इत्यात्मनेपदपरस्मैपदे भवतः ॥ आत्मगामि चेत्फलमात्मनेपदं परगामि चेत्परस्मैपदं प्रयोक्तव्यम् । अन्वर्थत्वात् ॥

अयोभयपदिना लक्षणमाह-सूत्रम् (जित्स्वरितेत इत्यादि) अकार इत् यस्य स जित् यश्च स्वरितेत्संज्ञको धातुपाठे उक्तः । जिच्च स्वरितेच्च जित्स्वरितेत् तस्मात् जित्स्वरितेतः ५-१ उभे १-२ (ईमौ । अइए) द्विपदं सूत्रम् । जितो धातोर्ङदाङ् दाने ङुङ्करणे वृञ् वरणे इत्यादेः प्रसिद्धात्तथा स्वरितेत इति यस्य धातोर्धातुपाठे स्वरितेत इति सज्ञा कल्पितास्ति तस्मात् ङुपच ण पाके इत्यादेर्धातुपाठोक्तात् धातुगणात् । उभे इति । आत्मनेपदपरस्मैपदे द्वे अपि भवतः ॥ अयं ग्रन्थकार एवोभयपदिना धातूना पदयोगशिक्षामाह-आत्मगामि चेदिति । चेद्यादि उभयपदिना धातूना क्रियायाः

‘फलम् आत्मगामि भवति तदात्मनेपदं प्रयोज्यम् । यथा आत्मार्थं पचते । परार्थं पचति । तथा च । यथा “जगतः पितरौ वन्दे” इत्यत्र वन्दनलक्षणक्रियायाः फल-
स्यात्मगामित्वात्कालिदासकविर्वन्दे इत्यत्रात्मनेपदं प्रयुक्तवान् । तथा यद्यपि “सार-
स्वातीमृजुं कुर्वे” इत्यत्र पठनस्य परगामित्वात्परस्मैपदं युज्यते । तथापि तत्पाठनादु-
त्पन्नं पुष्पलक्षणं फलं कर्तृगाम्येवेत्यवधार्यात्मनेपदं प्रयुक्तम् । परगामीति । चेद्यदि
क्रियायाः फलं परगामि भवति । तदोभयिनां धातूनां परस्मैपदं भवति । यथा प्रक्रि-
याकौमुद्याम् । कुर्मः इत्यत्र करोतेर्वातोः परस्मैपदं अन्यस्य शिष्यानुशिष्यपठनपा-
ठनलक्षणस्य फलस्य परगामित्वात्प्रयुक्तम् । एवमन्यदापि यथासम्भवमृद्यम् ॥ एत-
त्पदद्वयस्य प्रयोजनं कुत इत्यत आह-अन्वयार्थादिति । आत्मने परस्मै इति द्वयोर्ना-
मोर्ननुगतार्थत्वात् । यादृशं नाम तादृश एवार्थः । यथा आत्मनिमित्तमात्मनेपदं पर-
निमित्तं परस्मैपदमित्यर्थः । तस्मात् इदं त्वात्मगामीत्यादिपदप्रयोगकथनमुभयपदि-
नामेवावगन्तव्यं नान्येषाम् । असावर्त्तिकश्चायं विधिः ॥

(परतोऽन्यत्) पूर्वोक्तनिमित्तविधुरादन्यस्माद्धातोः परस्मैपदं
भवति । इति परस्मैपदम् ॥

अथ परस्मैपदप्रयोगमाह-सूत्रम् (परतोऽन्यत्) परतः ६-१ तत्प्रत्ययान्तम्,
अन्यत् १-१ अन्यशब्दस्य नपुंसकलिङ्गपदप्रयोगः (इत्वन्यादेः) द्विपदमिदं सूत्रम् ।
पूर्वोक्तेत्यादि । पूर्वोक्तानि यानि सूत्रद्वयोक्तनिमित्तानि तत्रानुबन्धरीहिताश्च
यातोः परस्मै पदं भवति । स च धातुपाठात् ज्ञेयः ॥

(नव पम्) तिवादीनामष्टादशसंख्याकानामाद्यानि नवव-
चनानि परस्मैपदसंज्ञानि भवन्ति । (पराण्यात्) पराणि नववच-
नान्यात्मनेपदानि भवन्ति ॥

अथ विभक्तिषु परस्मैपदात्मनेपदयोर्वचनसंख्यामाह-सूत्रम् (नव) १-३ (जज्ञ-
सोर्द्धः) पम् १-१ द्विपदं सूत्रम् । तिवादीनामिति । वर्त्तमानेविधिमंभावनाशीः-
प्रेरणानयंतनपरोक्षोर्थाशीरर्थश्वस्तनार्थमविष्वक्क्रियातिपत्तिभृतांर्यलक्षणानां दृश विभ-
क्तीनां यान्यष्टादशाऽष्टादश वचनानि तेषां मध्ये आद्यानि नववचनानि परस्मैपदसंज्ञानि
भवन्ति तानि परस्मैपदिभ्यो धातुभ्यः प्रयुज्यन्ते । पराणि तिवादीनामेव पराणि
नववचनेभ्य उत्तराणि ते आते अन्ते इत्यादीनि नव वचनानि आत्मनेपदसंज्ञानि
भवन्ति । तथात्र केषुचित्पुस्तकेषु पराण्यात् इति सूत्रं दृश्यते तत्र पराणि १-३
आत् १-१ द्विपदम् । पराणि नववचनानि आत्मनेपदसंज्ञानि भवन्तीति वृत्तिः सुगमा ॥

(वर्त्तमाने तिप् तस् अन्ति सिप् थस् थ मिप् वस् मस् ते आते
अन्ते से आथे ध्वे ए वहे महे) ॥

(भ्वादिः) भूसत्तायामित्यादिशब्दो धातुसंज्ञो भवति । स च त्रिविधः । आत्मनेपदी परस्मैपद्युभयपदी चेति ॥

सूत्रम् (भ्वादिः) भूः आदिष्यस्यासौ भ्वादिः १-१ (स्तो०) भूधातुः सत्ताया विद्यमानार्थं वर्तते इत्येवमादिष्यः शब्दो वर्णसमुदायात्मको धातुपाठेऽभिहितः स धातु-संज्ञो भवति । विभक्तिप्रत्ययरहितः केवलो भ्वादिर्धातुसंज्ञो भवति । तत्क्रमश्च धातु-पाठादवगन्तव्यः । इह ग्रन्थगौरवभयान्न लिख्यते । दधात्यर्थमिति धातुः । स चेति । स धातुस्त्रिविधः । तिस्रो विधाः प्रकारा यस्य स त्रिविधः पदभेदात्रिप्रकारः । आत्म-नेपदम् अष्टादशसु वक्ष्यमाणेषु विभक्तिवचनेषु अत्यनववचनात्मकं विद्यते यस्य स आत्मनेपदी एष वृद्धावित्यादिः १ ॥ तथा परस्मैपदं वक्ष्यमाणवचनेषु आद्य नववच-नात्मकं विद्यते यस्य स परस्मैपदी भू सत्तायामित्यादिः २ ॥ तथा उभये परस्मैपदा-त्मनेपदे विद्येते यस्य स उभयपदी । पचति करोतीत्यादिः ३ ॥ यद्यपि निविशादे-रिति सूत्रेण केषाचिद्धातूनां पदविपर्ययो भवति, तथाप्यत्र स्वभावेन पदत्रयेण त्रिवि-धत्वमुक्तम् ॥ जय प्रथममात्मनेपदं येभ्यो भवति तान् दर्शयति-

(आदनुदात्तङितः) अनुदात्तेतो ङितश्च धातोरात् । इत्या-त्मनेपदं भवति ॥

सूत्रम् (आदनुदात्तेति) । आत् १-१ (ह्रस्वः) अनुदात्तश्च ङ् च अनुदात्तङौ तौ इतौ यस्य सोऽनुदात्तङित् तस्मात् अनुदात्तङितः ५-१ । द्विपदं सूत्रम् । अनुदात्ते- इति धातुपाठे योऽभिहितः धातुः स अनुदात्तेत्संज्ञकः कल्पितः । एष वृद्धौ इत्या-दिक । तथा ङित् ङकारानुबन्धः शीङ् स्वप्ने इत्यादिकः ततोऽनुदात्तेतो ङितश्च धातोः आत् इति शब्देन आत्मनेपदं भवतीत्यर्थः ॥

(जित्स्वरितेत उभे) जितः स्वरितेतश्च धातोरुभे । इत्यात्मने-पदपरस्मैपदे भवतः ॥ आत्मगामि चेत्फलमात्मनेपदं परगा-मि चेत्परस्मैपदं प्रयोक्तव्यम् । अन्वर्थत्वात् ॥

अयोभयपदिना लक्षणमाह-सूत्रम् (जित्स्वरितेत इत्यादि) अकार इत् यस्य स जित् यश्च स्वरितेत्संज्ञको धातुपाठे उक्तः । जिञ् स्वरितेच्च जित्स्वरितेत् तस्मात् जित्स्व-रितेतः ५-१ उभे १-२ (ईमौ । अइण्) द्विपदं सूत्रम् । जितो धातोर्दुदाज् दाने ङङ् कृ-करणे वृञ् वरणे इत्यादेः प्रसिद्धात्तथा स्वरितेत इति यस्य धातोर्धातुपाठे स्वरितेत इति संज्ञा कल्पितास्ति तस्मात् डुपचप् पाके इत्यादेर्धातुपाठोक्तात् धातुगणात् । उभे इति । आत्मनेपदपरस्मैपदे द्वे अपि भवतः ॥ अयं ग्रन्थकार एवोभयपदिना धातूनां पदप्रयोगशिक्षामाह-आत्मगामि चेदिति । चेदादि उभयपदिना धातूनां क्रियायाः

फलम् आत्मगामि भवति तदात्मनेपदं प्रयोज्यम् । यथा आत्मार्थं पचते । परार्थं पचति । तथा च । यथा “जगतः पितरौ बन्दे” इत्यत्र बन्दनलक्षणाक्रियायाः फल-
स्यात्मगामित्वात्कालिदासकविर्वन्दे इत्यत्रात्मनेपदं प्रयुक्तवान् । तथा यद्यपि “सार-
स्वातीमृजुं कुर्वे” इत्यत्र पठनस्य परगामित्वात्परस्मैपदं युज्यते । तथापि तत्पाठनादु-
त्पन्नं पुष्पलक्षणं फलं कर्तृगाम्येवेत्यवधार्यात्मनेपदं प्रयुक्तम् । परगामीति । चेद्यदि
क्रियायाः फलं परगामि भवति । तदोभयिनां धातूनां परस्मैपदं भवति । यथा प्रक्रि-
याकौमुद्याम् । कुर्म इत्यत्र करोतेर्धातोः परस्मैपदं ग्रन्थस्य शिष्यानुशिष्यपठनपा-
ठनलक्षणस्य फलस्य परगामित्वात्प्रयुक्तम् । एवमन्यदापि यथासम्भवमूह्यम् ॥ एत-
त्पदद्वयस्य प्रयोजनं कुत इत्यत आह—अन्वर्थादिति । आत्मने परस्मै इति द्वयोर्ना-
मोरनुगतार्थत्वात् । यादृशं नाम तादृश एवार्थः । यथा आत्मनिमित्तमात्मनेपदं पर-
निमित्तं परस्मैपदमित्यर्थः । तस्मात् इदं त्वात्मगामीत्यादिपदप्रयोगकथनमुभयपादि-
नामेवावगन्तव्यं नान्येषाम् । असावर्त्रिकश्चायं विधिः ॥

(परतोऽन्यत्) पूर्वोक्तनिमित्तविधुरादन्यस्माद्धातोः परस्मैपदं
भवति । इति परस्मैपदम् ॥

अथ परस्मैपदप्रयोगमाह—सूत्रम् (परतोऽन्यत्) परतः ६-१ तत्प्रत्ययान्तम्,
अन्यत् १-१ अन्यशब्दस्य नपुंसकलिङ्गपदप्रयोगः (श्वन्यादेः) द्विपदमिदं सूत्रम् ।
पृथ्वोक्तेत्यादि । पृथ्वोक्तानि यानि सूत्रद्वयोक्तनिमित्तानि तानानुगन्तव्यं हिताच्च
धातोः परस्मै पदं भवति । न च धातुपाठात् ज्ञेयः ॥

(नव पम्) तिवादीनामष्टादशसंख्याकानामाद्यानि नवव-
चनानि परस्मैपदसंज्ञानि भवन्ति । (पराण्यात्) पराणि नववच-
नान्यात्मनेपदानि भवन्ति ॥

अथ विभक्तिषु परस्मैपदात्मनेपदयोर्वचनसंख्यामाह—सूत्रम् (नव) १-३ (जश्न-
मोर्लुक्) पम् १-१ द्विपदं सूत्रम् । तिवादीनामिति । वर्तमानविधिर्भावनशीः—
प्रेरणानर्थतनपरोक्षार्थाशीर्गर्थ-वस्तनार्थमविष्यत्क्रियातिपत्तिभूतार्थलक्षणानां दश विभ-
क्तीनां यान्यष्टादशाष्टादशवचनानि तेषां मध्ये आद्यानि नववचनानि परस्मैपदसंज्ञानि
भवन्ति तानि परस्मैपदिभ्यो धातुभ्यः प्रयुज्यन्ते । पराणि तिवादीनामेव पराणि
नववचनेभ्य उत्तराणि ते आने अन्ते इत्यादीनि नव वचनानि आत्मनेपदसंज्ञानि
भवन्ति । तयात्र केषुचित्पुस्तकेषु पराण्यात् इति सूत्रं दृश्यते तत्र पराणि १-३
ओत् १-१ द्विपदम् । पराणि नववचनानि आत्मनेपदसंज्ञानि भवन्तीति वृत्तिः सुगमा ॥

(वर्तमाने तिप् तस् अन्ति सिप् थस् थ मिप् वस् मस् ते आते
अन्ते से आथे ध्वे ए वहे महे) ॥

(भ्वादिः) भूसत्तायामित्यादिशब्दो धातुसंज्ञो भवति । स च त्रिविधः । आत्मनेपदी परस्मैपद्युभयपदी चेति ॥

सूत्रम् (भ्वादिः) भूः आदिर्यस्यासौ भ्वादिः १-१ (सो०) भूधातुः सत्तायां विद्यमानार्थं वर्तते इत्येवमादिर्यः शब्दो वर्णसमुदायात्मको धातुपाठेऽभिहितः स धातुसंज्ञो भवति । विभक्तिप्रत्ययरहितः केवलो भ्वादिर्धातुसंज्ञो भवति । तत्कमश्च धातुपाठादवगन्तव्यः । इह ग्रन्थगौरवभयान्न लिख्यते । दधात्यर्थमिति धातुः । स चेति । स धातुस्त्रिविधः । तिस्रो विधाः प्रकारा यस्य स त्रिविधः पदभेदात्रिप्रकारः । आत्मनेपदम् अष्टादशसु वक्ष्यमाणेषु विभक्तिवचनेषु अंत्यनववचनात्मकं विद्यते यस्य स आत्मनेपदी एध् वृद्धावित्यादिः १ ॥ तथा परस्मैपदं वक्ष्यमाणवचनेषु आद्यं नववचनात्मकं विद्यते यस्य स परस्मैपदी भू सत्तायामित्यादिः २ ॥ तथा उभये परस्मैपदात्मनेपदे विद्यते यस्य स उभयपदी । पचति करोतीत्यादिः ३ ॥ यद्यपि निविशादेरिति सूत्रेण केषांचिद्धातूनां पदविपर्ययो भवति, तथाप्यत्र स्वभावेन पदत्रयेण त्रिविधत्वमुक्तम् ॥ अथ प्रथममात्मनेपदं येभ्यो भवति तान् दर्शयति-

(आदनुदात्तङितः) अनुदात्तेतो ङितश्च धातोरात् । इत्यात्मनेपदं भवति ॥

सूत्रम् (आदनुदात्तेति) । आत् १-१ (ह्रस्वः) अनुदात्तश्च इ च अनुदात्तौ तौ इतौ यस्य सोऽनुदात्तङित् तस्मात् अनुदात्तङितः ५-१ । द्विपदं सूत्रम् । अनुदात्तेत् इति धातुपाठे योऽभिहितः धातुः स अनुदात्तेत्संज्ञकः कल्पितः । एध् वृद्धौ इत्यादिकः । तथा ङित् ङकारानुबन्धः शीङ् स्वप्ने इत्यादिकः ततोऽनुदात्तेतो ङितश्च धातोः आत् इति शब्देन आत्मनेपदं भवतीत्यर्थः ॥

(जित्स्वरितेत उभे) जितः स्वरितेतश्च धातोरुभे । इत्यात्मनेपदपरस्मैपदे भवतः ॥ आत्मगामि चेत्फलमात्मनेपदं परगामि चेतपरस्मैपदं प्रयोक्तव्यम् । अन्वर्थत्वात् ॥

अयोभयपदिनां लक्षणमाह-सूत्रम् (जित्स्वरितेत इत्यादि) अकार इत् यस्य स जित् यश्च स्वरितेतसंज्ञको धातुपाठे उक्तः । जिञ्च स्वरितेच्च जित्स्वरितेत् तस्मात् जित्स्वरितेतः ५-१ उभे १-२ (ईमौ । अइए) द्विपदं सूत्रम् । जितो धातोर्द्विपदं दाने डुकृञ्करणे वृञ् वरणे इत्यादेः प्रसिद्धात्तथा स्वरितेत इति यस्य धातोर्धातुपाठे स्वरितेत इति संज्ञा कल्पितास्ति तस्मात् डुपच५ पाके इत्यादेर्धातुपाठोक्तात् धातुगणात् । उभे इति । आत्मनेपदपरस्मैपदे द्वे अपि भवतः ॥ अथ ग्रन्थकार एवोभयपदिनां धातूनां पदभयोगशिक्षामाह-आत्मगामि चेदिति । चेयादि उभयपदिनां धातूनां क्रियायाः

फलम् आत्मगामि भवति तदात्मनेपदं प्रयोज्यम् । यथा आत्मार्थं पचते । परार्थं पचति । तथा च । यथा “जगन्ः पितरी वन्दे” इत्यत्र वन्दनलक्षणक्रियायाः फल-
स्यात्मगामित्वात्कालिदासकविर्वन्दे इत्यत्रात्मनेपदं प्रयुक्तवान् । तथा यद्यपि “सार-
स्वामीमृजुं कुर्वे” इत्यत्र पठनस्य परगामित्वात्परस्मैपदं युज्यते । तथापि तत्पाठनादु-
त्पन्नं पुष्पलक्षणं फलं कर्तृगाम्येवेत्यवधार्यात्मनेपदं प्रयुक्तम् । परगामीति । चेद्यदि
क्रियायाः फलं परगामि भवति । तदोभयिनां धातूनां परस्मैपदं भवति । यथा प्रक्रि-
याक्रीमुद्याम् । कुर्मं इत्यत्र करोतेर्धातोः परस्मैपदं ग्रन्थस्य शिष्यानुशिष्यपठनपा-
ठनलक्षणस्य फलस्य परगामित्वात्प्रयुक्तम् । एवमन्यदपि यथासम्भवमूह्यम् ॥ एत-
त्पदद्वयस्य प्रयोजनं कुन इत्यत आह-अन्वर्थादिति । आत्मने परस्मै इति द्वयोर्ना-
मोन्मुगनार्थन्यात् । यादृशं नाम तादृश एवार्थः । यथा आत्मनिमित्तमात्मनेपदं पर-
निमित्तं परस्मैपदमित्यर्थः । तस्मात् इदं त्वात्मगामीत्यादिपदप्रयोगकथनमुभयपादि-
नामेवावगन्तव्यं नान्येषाम् । असार्वत्रिकश्चायं विधिः ॥

(परतोऽन्यत्) पूर्वोक्तनिमित्तविधुरादन्यस्माद्धातोः परस्मैपदं
भवति । इति परस्मैपदम् ॥

अथ परस्मैपदप्रयोगमाह-सूत्रम् (परतोऽन्यत्) परतः ६-१ तत्प्रत्ययान्तम्,
अन्यत् १-१ अन्यशब्दस्य नपुंसकलिङ्गपदप्रयोगः (इत्वन्यादेः) द्विपदमिदं सूत्रम् ।
पूर्वोक्तेत्यादि । पूर्वोक्तानि यानि सूत्रद्वयोक्तनिमित्तानि तत्रानुबन्धरहिताञ्च
यानोः परस्मैपदं भवति । स च धातुपाठात् ज्ञेयः ॥

(नव पम्) तिवादीनामष्टादशसंख्याकानामाद्यानि नवव-
चनानि परस्मैपदसंज्ञानि भवन्ति । (पराण्यात्) पराणि नववच-
नान्यात्मनेपदानि भवन्ति ॥

अथ रिमक्तिः परस्मैपदात्मनेपदयोर्वचनसंख्यामाह-सूत्रम् (नव) १-३ (जश्श-
गोर्लृङ्) पम् १-१ द्विपदं सूत्रम् । तिवादीनामिति । वर्तमानेविधिसंभावनाशीः-
मेणानर्धनपरगोभोर्वागीर्ग्यश्चलनार्थमविष्यत्क्रियातिपत्तिभूतार्थलक्षणानां दश विभ-
र्त्तानां यान्यष्टादशाष्टादश वचनानि तेषां मध्ये आद्यानि नववचनानि परस्मैपदसंज्ञानि
भवन्ति तानि परस्मैपदिभ्यो धातुभ्यः प्रयुज्यन्ते । पराणि तिवादीनामेव पराणि
भवन्ति । तथाच केतुनिष्पुस्तकेषु पराण्यात् इति सूत्रं दृश्यते तत्र पराणि १-१
ओङ् १-१ द्विपदम् । पराणि नववचनानि आत्मनेपदसंज्ञानि भवन्तीति वृत्तिः शुभा ॥

(वर्तमाने निप् तस् अन्ति सिप् थस् थ मिप् वम्
अन्ते मे आथे ध्वे ए वहे महे) ॥

प्रारब्धोऽपरिसमाप्तश्च वर्तमानः तस्मिन्नभिधेये तिबादयः प्रत्य-
या भवन्ति । अस्य तिबादेः पाणिनीयानां लङिति संज्ञा ॥

अथाख्यातविभक्तीना मध्ये सर्ववैयाकरणसमयप्रतिपालनार्थं वर्तमानविभक्तिप्रयो-
गसूत्रमाह—(वर्तमाने तिप् तस् अन्ति सिप् थस् थ मिप् वस् मस् परस्मैपदानि । ते
आते अन्ते से आथे ध्वे ए वहे महे) एतानि आत्मनेपदानि । सर्वाण्यप्येतानि ।
प्रथमैकवचनान्तानि साङ्केतिकानि । एवमेकोनविंशतिपदं सूत्रम् । अथ वृत्तिकारो वर्त-
मान इति पदं व्याचष्टे—प्रारब्धेति । कश्चित्कालः क्रियायाः प्रथमक्षणे एव लग्नः स
प्रारब्धः स यावत् अपरिसमाप्तः अपरिपूर्णेस्तावद्वर्तमान इत्युच्यते । प्रारब्धापरिस-
माप्तक्रियोपलक्षितः कालो कर्तुर्व्यापारो वा वर्तमानस्तस्मिन् उक्तलक्षणे वर्तमाने
कालेऽभिधेये वाच्यमाने सति धातोस्तिबादयो महेपर्यन्ता अष्टादश प्रत्यया विभक्ति-
लक्षणा भवति, प्रयुज्यन्ते इत्यर्थः । तत्र तिबादयो मस्पर्यन्ताः परस्मैपदसंज्ञाः । ते-
आदयो महेपर्यन्ता आत्मनेपदसंज्ञाः । अथ ग्रथान्तरे एतेषामेवाष्टादशवचनानां संज्ञा-
न्तरमाह—अस्येति । पाणिनीयानाम् आचार्याणाम्—पाणिन्युक्तग्रन्थपाठिना वा मते
अस्य तिबादेरष्टादशसंख्यस्य प्रत्ययगणस्य लट् इति संज्ञा ज्ञेया । वर्तमाने लट् १,
विध्यर्थादिषु लिङ् २, आशीःप्रेरणयोर्लोट् ३, अनद्यतने लङ् ४, परोक्षे लिट् ५,
आशिषि लिङ् ६, श्वस्तने लुट् ७, भविष्यति लृट् ८, क्रियातिपत्तौ लृङ् ९, भूते लृङ्
१० इति नञ् लकाराः ॥

(नाम्नि च युष्मदि चास्मदि च भागैः) नामादिषूपपदेषु
प्राप्तेषु सत्सु त्रिभिर्भागैरेते प्रत्यया भवन्ति । ते च त्रयो भागा
यथाक्रमं प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्ति । नाम्नि प्रयुज्यमाने
च शब्दादप्रयुज्यमानेऽपि प्रथमपुरुषः । युष्मदि मध्यमः ।
तथैवास्मद्युत्तमः ॥ ५ सत्तायाप् ॥

एतेषामेव प्रत्ययानां त्रिविवचनविभागभेदेन पुरुषसंज्ञामाह—सूत्रम् (नाम्नि च
युष्मदि च अस्मदि च भागैः) सप्तपदं सूत्रम् । नामादिष्विति । देवः । देवा ।
देवाः । अथवा । सः । तौ । ते । इति नाम । त्वम् । युवाम् । यूयम् । इति युष्मद् ।
अहम् । आवाम् । वयम् । इति अस्मद् । नामयुष्मदस्मल्लक्षणेऽपि पदेषु उपपदेषु समीपे
प्रयुज्यमानेषु परस्मैपदिनामात्मनेपदिना च प्रत्येक त्रिभिर्भागैश्छेदैः कृत्वा एते उक्ता
वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया भवन्ति । तत्र । तिप् १ तस् २ अन्ति ३, इति परस्मैपदे, ते
१, आते २, अन्ते ३, इत्यात्मनेपदे प्रथमपुरुषसंज्ञा ॥ १ ॥ सिप् १, थस् २, थ ३,

से १, आये २, ध्वे ३ इति परस्मैपदात्मनेपदयोर्मध्यमपुरुषसंज्ञा २ ॥ मिप् १ वस् २ मस् ३ इति परस्मैपदे । ए १ वहे २ महे ३ इति आत्मनेपदे उत्तमपुरुषसंज्ञा ३ ॥ अथ नामादिषु प्रथमादिपुरुषप्रयोगशिक्षामाह—नाम्नीति । नाम्नि सामान्यलक्षणे प्रयुज्यमाने उच्यमाने चशब्दादप्रयुज्यमानेऽपि प्रथमपुरुषो भवति । युष्मदस्मदोश्च प्रयोगेऽप्रयोगे मध्यमपुरुषोत्तमपुरुषौ भवतः । ते च त्रयो भागाः यथाक्रमं प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्ति । तेषां ग्रन्थेषूदाहरणानि प्रदर्श्यन्ते । प्रयुज्यमाने यथा । चम्पू-कथायाम्—“जयति गिरिसुतायाः कामसंतापवाहिन्युरसि रसनिपेकश्चान्दनश्चन्द्रमौलेः” इति । यदि वा—‘तं संतः श्रोतुमर्हन्ति’ । तथाऽप्रयुज्यमाने यथा रत्नमालायाम्—“शिशिरपूर्वमृत्युत्रयमुत्तरं ह्यनममाहुरहश्च तदामरम्” ।

इत्यत्र बुधा इत्यप्रयुज्यमानेऽपि नाम्नि आहुरिति प्रथमपुरुषप्रयोगः । तथा युष्मादि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमानेऽपि मध्यमपुरुषः । यथा कुमारसंभवे—“त्वं पितृणामपि पिता देवानामपि देवता ॥ परतोऽपि परश्चासि विधाता वेधसामपि ॥ १ ॥” इति प्रयुज्यमाने मध्यमपुरुषप्रयोगः । अस्मादि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमानेऽप्युत्तमपुरुषः । प्रयुज्यमाने यथा । “तमहमिह निमित्तं विश्वजन्मात्ययानामनुमितमभिवंदे भग्नैः कालमीशम्” । अप्रयुज्यमाने यथा । ‘मंदः कवियज्ञः प्राचीं गमिष्याम्युपहास्यताम्’ इत्यादि ॥

(कर्तरि पं च) परस्मैपदं कर्तरि भवति । चकारादात्मनेपदमपि । तत्र भूइत्येतस्मात्परस्मैपदिनोऽविकरणात्कर्तरि तिवादयो योज्यन्ते । तत्रैकत्वविवक्षायां प्रथमपुरुषैकवचने भू तिप् इति स्थिते । पकारः पित्कार्यार्थः ।

अथ परस्मैपदप्रयोगशिक्षामाह—(कर्त्तृणि पं च) त्रिपदम् । पम् इति परस्मैपदं तिप् तस् अन्ति इत्यादिनवलक्षणं कर्तरि कर्तृत्वावेव भवति । न केवलं परस्मैपदं किंतु आत्मनेपदमपि कर्तृत्वा भवति । अर्थभावः परस्मैपदिनां धातूनां कर्तारि परस्मैपदं भवति । आत्मनेपदिनामात्मनेपदं भवति । उभयपदिनां तु उभे अपि आत्मनेपदपरस्मैपदे भवतः । यथा ‘जयति सन्तः’ इति परस्मैपदम् । ‘तदनु च विजयन्ते’ इत्यात्मनेपदम् । ‘सारस्वतीमृजुं कुर्वे’ इत्यत्र करोतेर्धातोरात्मनेपदम् । ‘प्रक्रियाकीमुर्दी कुर्मः’ इति परस्मैपदम् । एवमन्यत्राप्युदाहृतम् । कर्मोक्तौ तु आत्मनेपदमेव भवति । अत्र प्रथमं यदुक्तं भ्वादि रिति सूत्रेण भूइत्यादीनां धातुसंज्ञा प्रतिपादिता तेन भूवातोर्दशानामपि लकाराणां प्रयोगं चिकीर्षुः प्रथमं वर्तमानार्थविभक्तिप्रयोगं दर्शयति—तत्रेति । तेषु परस्मैपदात्मनेपदुभयपदलक्षणेषु धातुषु भूमत्तायामित्यादिधातुरुदात्तत्वात्परस्मैपदी वर्तते । न चाऽविकरणो भवति । विक्रियनेऽवस्यान्नरं भजने धातुर्गने-

नेति विकरणम् । यथा प्रकृतिप्रत्ययार्थाभिधानेन सहापो विकरणम् । यद्वा । प्रकृति-
प्रत्ययांतःपाती गणविभागकारकः प्रत्ययो विकरणं स चाप्कर्तरीत्याद्याख्यातोक्तः
प्रत्ययस्तद्विकरणमुच्यते । अत्र विकरणं यस्यासौ अविकरणस्तस्मात्परस्मैपदिनोऽव्वि-
करणाच्च तिनादयः परस्मैपदार्था नव प्रत्यया योज्यन्ते । इह हि धातवो दशवा ।
तत्राव्विकरणा भ्वादयः १, लुग्विकरणा अदादयः २, लुग्विकरणा अपि द्विरुक्ता ह्वा-
दयः ३, यविकरणा दिवादयः ४, नुविकरणाः स्वादयः ५, नम्विकरणा रुधादयः ६,
उव्विविकरणास्तनादयः ७, अविकरणास्तुदादयः ८, नाविकरणाः ऋधादयः ९
स्वार्थेऽप्यंताश्रुदादयः १० । तेषु मूधातुरव्वविकरणस्तस्मात्तिवादयः प्रयोज्यन्ते ।
भृसत्तायाम् । अयं धातुः 'सत्तायां विद्यमानार्थं भवनार्थं परस्मैपदी' (परतोऽन्यत्)
सूत्रात् । अकर्मकोऽयम् । भृङ् प्राप्तौ आत्मनेपदी । सकर्मकोऽयम् । द्वयोर्धात्वो रूपाणि
निगद्यन्ते । तत्रादौ परस्मैपदिनो रूपाणि कथ्यन्ते । पश्चादात्मनेपदिनः । भूधातो-
स्तिवादयो नव विभक्तयो भवन्ति । भूप्रथमपुरुषैकवचनं तिप् । अत्र पकारः पित्का-
र्यार्थः, पित्कार्यं च । (अपित्तादिर्द्वित् । अवादावीष्पित्तिस्मि । ओरी) इत्यादि । तदर्थोऽ
यं पकारः । भू ति इति स्थिते ।

(अप् कर्तरि) धातोरप्प्रत्ययो भवति कर्तरि विहितेषु त्यादि-
षु चतुर्षु द्विपर्यन्तेषु परतः । पकारो विकरणभेदज्ञापनार्थो
गुणार्थश्च । प्रकृतिप्रत्ययान्तः पतति यः प्रत्ययः स
विकरणः ।

सूत्रम् । (अप्) १-१ (कर्तरि) ७-१ द्विपदम् । धातोरिति भ्वादेर्धातोः प्रत्यया-
न्ताच्च धातोः कर्तरि अप्रत्ययो भवति । तिवादिषु दिवाद्यन्तेषु चतुर्षु वर्तमानार्थ-
विधिसंभावनार्थांशीः प्रेरणार्थानद्यतनार्थलक्षितेषु चतुर्षु प्रत्ययगणेषु परेषु सत्सु
अप्रत्ययो भवतीत्यर्थः । अप् इत्यत्र पकारो विकरणभेदज्ञापनार्थः । यतोऽत्रापप्रत्य-
योऽव्वशिष्यते (तुदादेरः) इत्यत्राप्यकारोऽव्वशिष्यते । इत्थं अप्रत्ययस्यान्तरं न
लक्ष्यते । अतः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थमयं पकारः । पित्कार्यार्थश्च । भू आति
इति स्थिते ।

(गुणः) धातोरन्त्यभूतस्य नामिनो गुणो भवति । अवादेशः
भवति । द्वयर्थविवक्षायां तस् ।

सूत्रम् (गुणः) १-१ (सो०) धातोः धातुसंवधिनोऽन्त्यभूतस्य नामिनः इवर्णो-
वर्णसंवर्णानां गुणः संज्ञासंयुक्तो भवति । कचित्पिति परे इति दृश्यते तदनि-
यतम् । पितं विनापि विभराचक्रतुरित्यादौ गुणस्य दृश्यमानत्वात् । भो आति इति

स्थिते । अवादेशश्चेति (ओ अच्) स्वरहीनं० । भवति इति सिद्धम् । द्वयर्थविवक्षायां
द्रयोर्वाच्यमानयोः सतोः प्रथमपुरुषद्विवचनं तस् । भू तस् । (अष्कर्त्त०) भू अ तस्
इति स्थिते (गुणः)

(अपित्तादिङित्) पकारेतन्तादिकं च विहायान्यः प्रत्ययो
ङित्संज्ञो भवति । अन्य इति किम् । इडामायवर्जितो दश-
लकारान्तःपाती ङित् । आदिशब्दात्सीसिग्रहणम् ॥

ननु अप्रत्ययं विनापि गुणः कियतां तदर्थं सूत्रमाह—(अपित्तादि०) इत् यस्यासौ
पित् आदिर्यस्यासौ तादिः । पिञ्च तादिश्च पितादी ताभ्यामन्योऽपित्तादिः १-१ इत्
यस्यासौ ङित् १-१ द्विपदम् । पकारानुबन्धं तिष्ठ उप्र प्रत्ययादिकम् । ता । तागौ ।
तारस् । इत्यादिभ्वस्तनार्थप्रत्ययं च विहाय त्यक्त्वा योऽन्यः प्रत्ययः स ङकारानु-
बन्धं विनापि आख्याते ङित्संज्ञो भवति । पकारेतं तादिकं चेति आदिशब्दा
त्सिरयोर्ग्रहणम् । तेन भूतार्थे सिप्रत्यये परे अर्वातिष्ठ अदर्शयत् इत्यादौ गुणः । तथा
आशिषि सीष्टप्रत्यये परे चेपीष्ट स्तोसीष्टेत्यादौ गुणः ॥

(कृत्यद्व्युसि) किति ङिति च परे धातोर्गुणो भवति द्व्युसं
वर्जयित्वा । कृतद्विर्वचनस्य उसि परे तु गुणो भवति । ततो
ङित्त्वात्तसि गुणप्रतिषेधेऽप्रत्ययनिमित्तो गुणो भवत्येव
(स्रोर्विसर्गः) भवतः । बह्वर्थविवक्षायां भव अन्ति इति
स्थिते (अदे) अकारस्य लोपो भवति अकारे एकारे च परे ।
अदे इत्यत्र अकारैकारौ तिवादिप्रत्ययस्येत्यर्थः । भवन्ति ।
भवसि । भवथः । भवथ ।

अयं ङित्प्रयोजनमाह—सूत्रम् (कृत्यद्व्युसि) कच इच कडौ तौ इतौ यस्य स
ङित् तस्मिन् किति ७-१ द्विरिति द्विरुक्तो धातुः । द्वेः द्विरुक्तस्य धातोः उस द्व्युसं
तस्मादन्योऽद्व्युसम् । तस्मिन् अद्व्युसि ७-१ द्विपदं सूत्रम् । किति पिति व्यतिरिक्ते
णवादौ यक्प्रत्ययादौ च ङिति तादिर्वर्जिते प्रत्यये यङप्रत्ययादौ च परे धातोर्ना-
मिनो गुणो न भवति । तत्रापि विशेषमाह—द्व्युसमित्यादि । द्वेर्द्विरुक्तस्य धातोः
उस् द्व्युसं तं द्व्युसं वर्जयित्वाऽन्यत्र गुणो न भवतीत्यर्थः । कृतद्विर्वचनादिति अप्र-
त्ययस्य लुकि कृते भ्वादेर्धातोर्द्विरुक्तात्कृतीद्वित्वात्परस्य योऽन्यस्याने उसादेशो विहितः
तस्मिन्परे सति ङित्वेपि गुणो भवतीत्यर्थः । ततोऽत्र प्रस्तुते भूधातो तस्य ङित्त्वात्तमि
परे गुणप्रतिषेधेपि अप्रत्ययनिमित्तो गुणो भवत्येव । गुणे कृते (ओ अच्) स्व०

(स्रो०) भवतः इति सिद्धम् । बह्वर्थाणां बहूनां बहुमिच्छा यत्र क्रियते तत्र बहुवचने भू अन्ति इति स्थिते (अष्कर्त्त० । गुणः । ओ अव्) (स्वर०) भव अन्ति इति जातम् । सूत्रम् । अच्च एच्च अदे तस्मिन् ७-१ सांके० । अकारस्य त्यादिप्रत्ययस्ये अकारे एकारे च परे लोपो भवति । अनेन वमध्यस्थितस्याऽप्यप्रत्ययसंबन्धिनोऽकारस्य लोपः । स्वर० । भवन्ति इति प्रथमपुरुषस्य वचनत्रयसाधनम् । एवं भवसि । भवथः । भवथ । इति मध्यमपुरुषे वचनत्रयसाधना । उत्तमपुरुषवचनत्रयेऽपि अष्प्रत्यये नामिनो गुणे च कृते (ओ अव्) स्वर० । भवमि । भववः । भवमः । इति स्थिते-

(व्मोरा) अकारस्य आत्वं भवति वकारे मकारे च परे । भवामि भवावः भवामः । स राजा धार्मिको भवति । त्वं साधु भवसि । अहमात्मविद्भवामि । इत्यादि प्रयोक्तव्यम् ।

सूत्रम् । वच मूच व्मौ तयोर्व्मोः ७-२ आ १-१ सांके० । प्रत्ययसंबन्धिनोऽकारस्य तिवादेर्वकारे मकारे च परे आत्वं भवति । आनेनाऽपोकारस्य आकारः । भवामि । भवावः । भवामः । इति सिद्धम् । अयं ग्रंथकारः उक्तिप्रयोगमाह- स राजा धार्मिको भवति । अत्र राजा इति कर्तृपदम् । भवतीति क्रियापदम् । धातोः कर्मनिरपेक्षत्वात् अकर्मकत्वं धार्मिक इति विशेषणपदम् । एवं तौ राजानौ धार्मिको भवतः । ते राजानो धार्मिका भवन्ति । त्वं साधु भवसि । युवां साधू भवथः । यूयं साधवो भवथ । अहम् आत्मविद्भवामि । आवाम् आत्मविदौ भवावः । वयम् आत्मविदो भवामः । इत्यादि उक्तिवाक्यं प्रयोज्यम् ॥

(अव्यवधानाच्च पुरुषविशेषः) यस्य क्रियापदेन व्यवधानं नास्ति ततः पुरुषविशेषः । अत्र व्यवधानं सूत्रस्थं ग्राह्यं न तु वाक्यस्थम् । सूत्रक्रमेण पुरुषप्रयोगो भवति । साधू स च त्वं च भवथः । अहं, त्वं स च पण्डिता भवामः । भूङ् प्राप्नो आत्मनेपदी । तस्मात्तेप्रभृतीनि नव वचनानि प्रयोज्यानि । अव्यगुणावः । भवते ।

अथ पुरुषभेदमाह-नामयुष्मदस्मदा द्वयोस्त्रयाणां वा युगपत् प्रयोगे कस्य पुरुषस्य क्रियापदं भवतीत्यत आह-, सूत्रम् (अव्यवधानाच्चेति) अव्यवधानात् पुरुषविशेषः । अव्यवधानाच्च पुरुषक्रियाभिः सहाऽव्यवधानादन्तरराहित्यात् प्रथममध्यमोत्तमानां क्रमेण पुरुषविशेषः, चकारात् क्रियाभिर्व्यवधानादन्तरसाहित्यात् उत्तममध्यमप्रथमानां व्युत्क्रमेण पुरुषविशेषः मध्यमप्रथमयोर्मध्यमः, उत्तममध्यमयोरुत्तमः । उत्तम-

मध्यमप्रथमेष्टमः । एवं सर्वलकारेषु ज्ञेयम् । स च त्वं च भवयः, इति क्रमव्युत्क्रमेण पुरुषविशेषः । अहं स च भवावः । अहं च त्वं च भवाव । अहं च त्वं च स च भवामः । इति व्युत्क्रमोऽप्येवमेव ज्ञातव्यः ॥ १ ॥ (अव्यवधानात् अंतररहितात् क्रियायाः सामीप्यात् पुरुषविशेषः प्रयोक्तव्यः) प्रथमपुरुषमध्यमपुरुषोत्तमपुरुषाणां विशेषः स्यात् । अयमर्थः । नामयुष्मदस्मदां पुरुषत्रयाणां मध्ये द्वयोन्वयाणां वा युगपत्प्रयोगे सति यत्क्रियायाः समीपस्थं पदं तस्यैव पदस्य पुरुषो भवति । तस्यैव पुरुषस्य क्रियापदं प्रयोज्यम् । यथा साधू स च त्वं भवयः इति । अत्र स च त्वं च इत्यत्र युष्मदः क्रियासमीपवर्तित्वात् क्रियाया मध्यमपुरुषः । नामयुष्मदोः प्रयोगात् द्विवचनम् । स च त्वं च साधू भवतः । अत्र नाम्नः क्रियायाः समीपवर्तित्वात्प्रथमपुरुषद्विवचनस्य प्रयोगः । एवं स च त्वं च अहं च साधवो भवामः इत्याद्यपि ज्ञेयम् । व्याकरणान्तरे तु युगपद्वचने परः पुरुषाणाम् अन्यच्च द्वययोगे त्रययोगे च पराश्रयमेव वचनं न तु क्रियायाः सामीप्येऽप्यादिमपुरुषवचनम्, इति वर्तमाने साधना । भूङ् प्राप्तौ । ङित्त्वादात्मनेपदी । तस्माद्धातोः तेषांभृतीनि नव वचनानि प्रयोज्यानि । (अप् कर्त्तरि । गुणः । ओ अव्) भवते । भू आते इति स्थिते । (अप् कर्त्तरि । गुणः । ओ अव्) भव् आते इति स्थिते ।

(आदाय इः) अकारात्परस्यात्-आथूसंवन्धिन आकारस्य इकारो भवति । भवेते, भवन्ते । भवसे, भवेथे, भवध्वे । (अदे) भवे, भवावहे, भवामहे । स श्रियं भवते ॥

सूत्रम् । (आदाय इः) आत् ५-१ (सांके०) आत् च आय् च आदाय् तस्य आदायः ६-१ इः १-१ (स्तो०) आदौ (सब०) मध्ये (आदवे लोपश्च) प्रिपदं सूत्रम् । अकारात्परस्य आते आये आताम् आथाम् इति वर्तमाना आशीः प्रेरणाऽन्यतनप्रथमपुरुषमध्यमपुरुषद्विवचनस्याकारस्य इकारादेशो भवति । अनेन आते इत्याकारस्य इकारः (अ इ ए) भवेते । भू अन्ते इति स्थिते (अप् कर्त्तरि । गुणः । ओ अव् । (अदे) भवन्ते । भवसे । भू आये इति स्थिते (अप् कर्त्तरि गुणः । ओ अव् । आदाय इः) अनेन आकारस्य इकारः (अ इ ए) भवेथे । भवध्वे । भू ए इति स्थिते (अप् कर्त्तरि । गुणः । ओ अव् । अदे) भवे । (व्योरा) भवावहे । भवामहे । न पुरुषः श्रियं लक्ष्मीं भवते । इति उदाहरणम् ।

(विधिसंभावनयोः यात् याताम् युस् यास् यातम् यात याम् याव याम ईत ईयाताम् ईरन् ईथास् ईयाथाम् ईध्वम् ईय ईवहि ईमहि) विधिः कर्तव्यार्थोपदेशः । संभावनं कल्पनमूहस्तत्र

यादादयः प्रत्यया भवन्ति । लिङ्गिति चैषां संज्ञा पाणिनी-
यानाम् ॥

अथ द्वितीयलकारमाह—(विधिसंभावनयोः०) इत्यादि सूत्रम् । विधिश्च संभावनं च
विधिसंभावने तयोर्विधिसंभावनयोः ७-२ । शेषाण्यष्टादशापि पदानि प्रथमैकवचना-
न्तानि, एवमेकोनविंशतिपदं सूत्रम् । अथ विधिसंभावनयोरिति पदं व्याचष्टे । विधिरि-
त्यादि । कर्त्तव्यः कर्तुं योग्यो योऽर्थः तस्योपदेशः शिक्षा स कर्त्तव्यार्थोपदेशः । अथवाऽ-
ज्ञातस्य वस्तुनो ज्ञापनं विधिः । कर्त्तव्यार्थोपदेशो यथा । विप्रो वेदमधीते । अज्ञात-
ज्ञापनं प्रातःकृत्यादिशिक्षारूपम् । सर्वोऽप्यर्थं विधिः । तथा संभावनं कल्पनं विचार-
णमुच्यते । तस्य पर्यायान्तरम् । ऊह इति वितर्क इत्यर्थः । ततो विधौ संभावने च
यादादयोऽष्टादश प्रत्ययाः । परस्मैपदात्मनेपदभेदेन भवन्ति । एषां यादादीनाम-
ष्टादशानां पाणिनीयव्याकरणपाठकानां मते लिङ् इति संज्ञा । तत्र प्रथमपुरुषै-
कवचने भूयात् इति स्थिते (अष्कर्त्त०) (गुणः०) (ओ अब्) (स्वरही०) भव-
यात् इति स्थिते ।

(या) अकारात्परो या इर्भवति । (अ इ ए) भवेत् । भ-
वेताम् ।

सूत्रम् (या) १-१ (सांके०) अकारात्परो विधिसंभावनसंबन्धी प्रत्यय-
स्य यो या इति वर्णः स इर्भवति । अनेन या इत्यस्य इकारः (अ इ ए) भवेत् । अग्रे
प्रथमपुरुषवद्बुवचनोत्तमपुरुषैकवचनं वर्ज्जयित्वा सर्वत्र या इत्यस्य इकारः (अ इ ए)
भवेताम् । बहुवचने भव युस् इति स्थिते ।

(युस इद्) अकारात्परस्य युस इडागमो भवति । भवेयुः ।
भवेः । भवेतम् । भवेत ।

सूत्रम् (युस०) ६-१ इद् १-१ टिप्पणं सूत्रम् । अकारात्परस्य युस् इत्येतस्य
वचनस्य इडागमो भवति । टित्त्वादादौ (अ इ ए) भवेयुः । भवेः । भवेतम् । भवेत ।
सर्वत्र (या०) इतीकारः उत्तमपुरुषैकवचने भव याम् इति स्थिते ।

(यामियम्) अकारात्परो यामियं भवति । भवेयम् । भवेव ।
भवेम । शिष्यो गुरुशुश्रूषको भवेदिति विधिः । भवेदसौ
वेदपारगो ब्राह्मणत्वादिति संभावनम् । भवेत । भवेयाताम् ।
भवेरन् । भवेथाः । भवेयाथाम् । भवेध्वम् । भवेय । भवेवहि ।
भवेमहि । अहं हरिभक्तिं भवेय ॥

सूत्रम् याम् ६-१ इयम् १-१ अकारात्परस्य याम् इति वचनस्य इयम् इत्यादेशो भवति । गुरुत्वात्सर्वस्यादेशः (अ इ ए) भवेयम् । द्वित्वबहुत्वयोः (या०) इतीकारः । भवेव, भवेम । इति सिद्धम् । अयोदाहरणमाह-शिष्यो गुरुमुक्ष्यको भवेदिति विधिः । अत्र शिष्यस्य गुरुशुश्रूषारूपः कर्तव्यार्थः अस्योपदेशो विधिः । शिष्येण गुरुशुश्रूषा कर्तव्येत्युपदिश्यते । ततोऽत्र विधौ यादादयः । तथासौ ब्राह्मणो ब्राह्मणत्वाद्वेदपारगो भवेत् इति । संभावेन संभवेऽर्थे यादादयः प्रत्ययाः स्युः । ब्राह्मणत्वेन वेदपारगत्वं संभाव्यते इत्यर्थः । एवमन्यान्यप्युदाहरणानि ज्ञेयानि । तथात्मनेपादिनो भूङ्घातोरीतादीनि नव वचनानि प्रयोज्यानि । भू ईत् इति स्थिते (अप्-कर्त्तरि । गुणः । ओ अञ्) (स्वरहीनम्०) (अ इ ए) भवेत् । भवेयाताम् । भवेरन् । अन्यानि रूपाणि मूले सन्ति । तानि अनेनैव प्रकारेण साध्यानि । अहं हारि-भक्तिं भवेयेत्युदाहरणम् । समाप्तोऽर्थं लिङ्लकारः ॥

(आशीःप्रेरणयोः तुप् ताम् अन्तु हि तम् त आनिप् आवप् आमप्, ताम् आताम् अन्ताम् स्व आथाम् ध्वम् ऐप् आवहैप् आमहैप्) अप्राप्तप्रार्थनमाशीः परस्येष्टार्थाशंसनं वा प्रेरणं प्रवर्तनं तत्र तुवादयः प्रत्यया भवन्ति । एषां संज्ञा लोट् ।

अयं लोट्लकारः कथ्यते । सूत्रम् । (आशीःप्रेरणयोः०) आशीश्च प्रेरणं च आशीः-प्रेरणे तयोः आशीःप्रेरणयोः ७-२ शेषाणि तुवादीनि आमहैप्पर्यन्तान्यष्टादश पदानि प्रथमैकवचनान्तानि साङ्केतिकानि एवमेकोनविंशतिपदं सूत्रम् । आशिर्पं प्रेरणं च व्याचष्टे । अप्राप्तस्य वस्तुनः स्वयं प्रार्थनं मे इदं वस्तु भवतु इत्याशीः । परस्यान्यजनस्य वा इष्टाशंसनं वाञ्छितार्थकथनं वा आशीरुच्यते । तथा 'हे सौम्येदं कार्यं कुरु' इति यत्प्रवर्तनं तदेव प्रेरणम् । तत्र आशिषि प्रेरणे च तुवादयः आमहैप्पर्यन्ता अष्टादश प्रत्ययाः परस्मैपदात्मनेपदभेदेन भवन्ति । एषां च तुवादीनां पाणिनीयसते लोट् इति संज्ञा कथ्यते । तत्र परस्मैपदिनो भूधातोस्तुवादयो नव प्रत्यया भवन्ति । भू तुप् इति स्थिते । (अप् कर्त्तरि । गुणः । ओ अञ्) (स्वरहीनं०) पकारः पित्कार्यार्थः । भवतु भू तुप् इति स्थिते ।

(तुह्योस्तातङ्ङाशिषि वा वक्तव्यः) भवतु, भवतात्, भवताम्, भवन्तु ।

सूत्रम् (तुह्यो०) तुश्च हिश्च तुही तयोः तुह्योः । आशीःप्रेरणे तुप् हि इत्येतयोर्वचनयोरशिष्यर्थे वाच्यमाने तातङ्ङ इत्यादेशो वा भवति । ङकारो ङित्कार्यार्थः ।

गुणनिषेधार्थस्तनुतादित्यादौ । न त्वन्त्यादेशार्थः । अत्र तु अप्रत्ययनिमित्तो गुणो भ्रमत्येव । अकार उच्चारणार्थः । गुस्त्वात्सर्वस्य तात् इति, तेन प्रथमपुरुषैकवचने रूप-
द्वयम् । अनेन सूत्रेण भू तात् इति जाते (अष्कर्त्तरि० । गुणः । ओ अव्) (स्वरहीनं०)
भवतात् । भवताम् । भव अन्तु इति स्थिते (अडे) अनेनाकारस्य लोपः । भवन्तु ।
मध्यमपुरुषैकवचने । भव हि इति स्थिते ।

(अतः) अकारात्परस्य हेर्लुग्भवति । न तु तातडः । तातडि-
ति डित्करणं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं न त्वन्त्यादेशार्थम् । भव,
भवतात् । भवतम् । भवत । भवानि । भवाव । भवाम् । आयु-
ष्मान् भवतु भवान् । अध्ययनायोद्यतो भव सौम्य ! भवताम् ।
भवेताम् । भवन्ताम् । भवस्व । भवेथाम् । भवध्वम् । भवै ।
भवावहे । भवामहे । हरिं भजस्व त्वम् ॥

सृजन् (जतः) ५-१ अकारादुत्तरस्य हि इति वचनस्य लुग्भवति । न तु तातडः ।
धनेन हेर्लुक् । भव इति सिद्धम् । द्वितीयरूपे तुह्योरिति तातडादेशः । भवतात् ।
भवतम् । भवत । उत्तमपुरुषवचनत्रयेऽपि (सवर्णे०) भवानि । भवाव । भवाम् । अयोदा-
हरणम् । भवान् आयुष्मान् भवतु दीर्घायुर्भवतु इत्याशीः । भवन्तौ आयुष्मन्तौ
भवताम् । भवन्त आयुष्मन्तो भवन्तु । अत्र यद्यपि भवच्छब्दो युष्मद्वाची तथापि
सामान्येन नामरूपत्वात्प्रथमपुरुषप्रयोगः । हे सौम्य त्वम् अध्ययनाय पठनाय
उद्यतः सावधानो भव । अत्र प्रेरणे मध्यमपुरुषैकवचनप्रयोगः । एवमन्यद-
प्युदाहरणं ज्ञेयम् । तथात्मनेपदिनो भृङ्धातोस्तामादयो नव प्रत्यया भवन्ति । भू
ताम् इति स्थिते (अष्कर्त्तरि । गुणः । ओ अव्) (स्वरहीनं०) भवताम् भव
आताम् इति स्थिते । (आदाय इः) अनेनाकारस्य इकारः । भवेताम् (अडे) भव-
न्ताम् । भवस्व । (आदाय इः) भवेथाम् । भवध्वम् (ए ऐ ऐ) भवै (सवर्णे दीर्घः०)
भवावहे । भवामहे । हरिं भजस्व त्वम्, इत्युदाहरणम् ।

(अनद्यतनेऽतीति दिप् ताम् अन् सिप् तम् त अमिप् व म,
तन् आताम् अन्त थाम् आथाम् ध्वम् ई वहि महि)

अतीताया रात्रेर्यामद्वयादर्वाग्यावदागामिन्याः प्रथमयामद्वयं
सोऽद्यतनस्ततोऽन्योन्यतनस्तस्मिन्ननद्यतनेऽनीते काले दि-
वादयः प्रत्यया भवन्ति । एषां संज्ञा लट् ॥

दि सि मि इत्येतेषामिकार उच्चारणार्थः । तनो नकार इण्तन्य
कर्तरीति विशेषणार्थः । (वावसाने) इति दकारस्य तकारः ।

अयं लङ्लकारः कथ्यते । सूत्रम् (अनद्यतने० इत्यादि) अद्यभवोऽनद्यतनस्त-
दन्योऽनद्यतनः । तस्मिन् (अनद्यतने) ७-१ (अतीति) ७-१ अग्रे दिवादीन्य-
ष्टादश पदानि । प्रथमैकवचनान्तानि साङ्केतिकानि । एवं विशतिपदं सूत्रम् । अयं
वृत्तिकारोऽनद्यतनेऽतीति इति पदं व्याचष्टे । अतीताया इति वर्तमानदिनात् प्राक्
अतीताया गताया रात्रेः अन्त्ययामद्वयात् अर्वाकं वर्तमानदिनं संयोज्य यावत् आगा-
मिन्या आसन्नवर्तिन्या रात्रेः प्रथमप्रहरद्वयं सोऽष्टप्रहरप्रमाणः कालोऽनद्यतन इत्युच्यते ।
गतरात्रेः पश्चिमप्रहरद्वयं सकलं दिवसः आगामिन्या रात्रेः पूर्वं प्रहरद्वयं सोऽनद्यतनः ।
ततोऽन्यः कालोऽनद्यतनः । स च अनद्यतनो द्विधा अतीताऽनागतभेदात् । तत्रातीति
गतेऽनद्यतने काले वाच्यमाने सति धातोः दिवादयो महिपर्यन्ताः परस्मैपदात्म-
नेपदभेदेनाष्टादश प्रत्यया भवन्ति । एषां चाष्टादशानां पाणिनीयमते लङ् इति
संज्ञा अनद्यतने लङ् इति । दिसिमीत्यादि, तत्र दिप् सिप् अमिप् इत्येतेषां पकारः
पित्कार्पायः । इकार उच्चारणार्थः । तेन द् स् अम् इत्येव शिष्यते । आत्मनेपदे
तन् इति वचनस्य नकारः इण् तन्यकर्तरीति सूत्रार्थः । परस्मैपदिनो भूधातोर्दिवादयो-
नव प्रत्ययाः भवन्ति । भूदिप् इति स्थिते (अप्कर्तारि । गुणः । ओ ऋ)
(स्वरहीनम्०) प्रथमपुरुषैकवचने (वावसाने) अनेन दस्य तः । भवत् इति जाते ।

(दिवादावद्) दिवादौ परे धातोरङागमो भवति । अभवत् ।
अभवताम् । अभवन् । अभवः । अभवतम् । अभवत । अभ-
वम् । अभवाव । अभवाम । ह्योऽभवत्त्वत्पुत्रः । अभवत । अभ-
वेताम् । अभवन्त । अभवथाः । अभवेथाम् । अभवध्वम् ।
अभवे । अभवावहि । अभवामहि । स राज्यमभवत् ॥

सूत्रम् (दिवादावद्) दिप् आदिष्यस्यासौ दिवादिः-तस्मिन् दिवादौ ७-१ अद्
१-१ मध्ये (औ आव्) द्विपदम् दिवादी प्रत्यये परे सति धातोः अद् इत्यागमो
भवति टित्वादादी । अभवत्-अभवद् । अभवताम् । वद्भवचने । अदे इत्यकारलोपः
(स्वर०) अभवन् । मध्यमपुरुषैकवचने (स्तो०) अभवः । अभवतम् । अभवत् ।
उत्तमपुरुषैकवचने (अदे) इत्यकारलोपः (स्वर०) अभवम् । द्वित्वनद्वित्वयोः (व्मांरा)
अभवाव । अभवाम । अयोदाह०-ह्यः अतीतिदिने पूर्वेषु तव पुत्रोऽभवत् । एवं ह्यः

तव पुत्रावभवताम् । ह्यः तव पुत्रा अभवन् । ह्यस्त्वं अभवः । ह्यो युवामभवतम् । ह्यो यूयमभवत । ह्योऽहमभवम् । ह्यः आवामभवाव । ह्यो वयमभवाम । इत्यादी-
न्युदाहरणानि योज्यानि । तयात्मनेपदिनो भूङ्धातोस्तनादयो नव प्रत्यया भवन्ति ।
भू तन् इति स्थिते । (अक् कर्त्तरि) (गुणः) (ओ अव्) (दिवादावद)
तर्नो नकारः (इण् त०) अभवत् (आदायङ्) (अ इ ए) (अभवेताम्) अभव-
न्तः । अभवयाः । अभवेयाम् । अभवध्वम् (अ इ ए) अभवे । अभवावहि । अभवामहि ।
स पुरुषो राज्यमभवत् ॥ इत्युदाहरणम् ॥ समाप्तोऽयं चतुर्यो लकारः ॥ ४ ॥

(परोक्षे णप् अतुस् उस् थप् अथुस् अ णप् व म ए आते इरे
से आथे ध्वे ए वहे महे) ॥ धातोः परोक्षेऽतीते काले णवादयः
प्रत्यया भवन्ति । एपां संज्ञा लिट् ।

अथ णवादिविभक्तिपदकं कर्त्तरि कर्त्तृकौ प्रणीयते-प्रदर्श्यते इत्यर्थः । सूत्रम्
(परोक्षे) ७-१ अक्षेभ्यः परोऽगोचरः परोक्षस्तस्मिन् परोक्षे । कचिदमाद्यन्तस्य
परत्वमिति परशब्दस्यादौ प्रयोगः । अक्षशब्दस्य परत्वम् । परःशब्दोऽत्र सान्तो
निपातो गृह्यते । परार्थवाचको न परशब्दः यथा अलुक् कचित् । प्रक्रियामते तु पार-
स्करादित्वात् सुडागमः । णवादीन्यष्टादशापि पदानि साङ्केतिकप्रथमैकवचनान्तानि ।
एवमेकोनविंशतिपद सूत्रम् । परोक्षे इन्द्रियागोचरे अतीते गते काले णवादयोऽष्टादश
प्रत्ययाः । परस्मैपदात्मनेपदभेदेन भवन्ति । एपा पाणिनीयमते लिट् इति संज्ञा ।

(णादिः कित्) अपिण्णादिः किङ्भवति ।

(णादिः कित्) अपित् णादिः कित् भवति । कित्वात् गुणाभावः । अथ भूधातोः
परस्मैपदप्रक्रिया प्रदर्श्यते ॥ भू णप् इति स्थिते-णो वृद्धयर्थः । पकारोऽपित्कार्यार्थः ।
भू अ इति स्थिते ।

(द्विश्च) णवादिसंयोगे धातोर्द्विवचनम् ।

सूत्रम्-(द्विश्च) १-१ अव्ययं च द्विपद णनादिसंयोगे सति धातोर्द्विवचनं
द्वित्वं भवति ।

(सस्वरादिर्द्विरद्विः) सस्वराद्योऽव्यवोऽद्विरुक्तो द्विर्भवति ।
भू भू णप् इति स्थिते । णकारो वृद्धयर्थः । पकारः पि-
त्कार्यार्थः ।

सूत्रम् (सस्वरादिर्द्विरद्विः) ॥ त्रिपदं सूत्रम् । सस्वरः अद्विरुक्तः आयावववः
द्विर्भवति भू भू अ इति स्थिते ॥

(आम्बोर्णादौ) आ अश्च भूश्च अम्बौ तयोः पूर्वस्याकारस्य भूशब्दस्य च आकारो भवति णादौ सति । (ह्रस्वः) पूर्वसंवन्धिनो दीर्घस्य ह्रस्वो भवति ।

सूत्रम् (आम्बोर्णादौ) ॥ आ १-१ अश्च भूश्च अम्बौ तयोः । अम्बोः ६-२ ण आदिर्यस्यासौ णादिः तस्मिन् णादौ ७-१ आदौ (सवर्णे दीर्घः सह) द्वितीये । (नामिनो रः) त्रिपदं सूत्रम् । णादौ परे द्वित्वे कृते सति पूर्वस्य द्विरुक्तरूपस्य अकारस्य तथा भूधातुसंवन्धिन ऊकारस्य च आकारादेशो भवति । यद्यप्यासेत्यादौ-आकारकरणं विनैव सिद्धिस्तथापि व्यानशे आनञ्ज आनञ्च इत्यादिसिद्धयर्थमाकारत्वमिति पूर्वस्य भू इत्येतस्य भा । भा भू अ इति जाते ॥ सूत्रम् (ह्रस्वः) १-१ एकपदम् पूर्वसम्बन्धिनः दीर्घस्य ह्रस्वो भवति पूर्वस्य ह्रस्वः ।

(झपानां जवचपाः) पूर्वसंवन्धिनां झपानां जवाश्चपाश्च भवन्ति । झढघभानां जडदगवा भवन्ति । खफछठथानां चटतकपा भवन्ति ॥

(झपानां जवचपाः) झपानां ६-३ । जवाश्च चपाश्च जवचपाः १-३ पूर्वसम्बन्धिनां झपानां जवाः भवन्ति । झढघभानां जडदगवा भवन्ति खफछठथानां चटतकपा भवन्ति इत्यनेन सूत्रेण भकारस्य वकारो जातः । पुनश्च वभू अ इति जाते ।

(भुवो बुक्) भुवो बुगागमो भवति णादौ स्वरे परे । वभूव । वभूवतुः । वभूवुः ।

सूत्रम् (भुवः) ६-१ (बुक्) १-१ भूधातोः णवादी स्वरे परे बुगागमो भवति कित्वादन्ते उकार उच्चारणार्थः । बुग्विधानसामर्थ्यादेव गुणवृद्धी न भवतः (स्वरहीनं) वभूव । वभूव तुः । वभूवुः । वभूव थ इति स्थिते ।

(क्रादेर्णादेः) डुकृञ् करणे । सु गतौ । डुभृञ् धारणपोषणयोः । वृञ् संवरणे । द्रु गतौ । शु श्रवणे । स्नु प्रस्रवणे । घृञ् स्तुतौ । कृमृभृवृद्भृश्नुस्तु इत्येतस्मात्परस्य वसादेर्णादेर्गणस्येद् न भवत्यन्यस्माद्भवतीति नियमादनिटोऽपीडागमः । यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते इति न्यायादिटोऽपि णवाद्यन्तत्वेन थपि बुक् । वभूविथ । वभूवथुः । वभूव ।

वभूव । वभूविव । वभूविम । बलिर्बलवान् वभूव । वभूवे वभू-
वाते । वभूविरे । वभूविपे । वभूवाथे ।

सूत्रम्-ऋदेः कृ आदिर्यस्यास्तौ ऋदिस्तस्मात् ऋदेः ५-१ (णादेः) ६-१
द्विपदं सूत्रम् । डुकृञ् करणे । स गतौ । डुभृञ् वारणपोषणयोः । वृञ् वरणे । दृ गतौ ।
श्रु श्रवणे । एञ् स्तुतौ । इत्येतेभ्यो धातुभ्यः परस्य । वसप्रत्याहारादेर्णादिगणस्य ।
वसप्रत्याहारः आदौ यस्य स वसप्रत्याहारादिस्तस्य वसप्रत्याहारादेः । थप् व म । से
ध्वे वहे महे । इति प्रत्ययस्येडागमो न भवति । यथा चकर्थ । ससर्थ । वभर्थ । दुद्रो
थ । शुश्रोथ । तुष्टोथ । इत्यादौ इडागमो न भवति । अन्यस्माद्धातोस्तु इडागमो
भवति । यतो निषेधः प्राप्तिपूर्वको भवतीति । एभ्यो धातुभ्य इडनिषेधेऽन्यस्मा-
द्धातोः इड भवतीति नियमः । इति भूधातोः णवादिषु स्वरादिव्यतिरिक्तेषु थकारव-
कारमकारेषु इडागमो भवति (स्वर०) वभूविथ । वभूवथुः । वभूव । वभूव । वभू-
विव । वभूविम । बलिर्बलिराजा बलवान् वभूव । एवं रामलक्ष्मणौ बलवन्तौ वभू-
वतुः । पाण्डवा बलवन्तो वभूवुः । त्वं बलवान् वभूविथ । इत्युदाहरणम् । इति
लिटलकारस्य परस्मैपदम् । जयात्मनेपदं लिख्यते । वभूवे । वभूवाते । वभूविरे ।
वभूविपे । वभूवाथे । एतेषु रूपेषु पूर्वाक्तसूत्रेणैव सिद्धिः ॥ वभूविध्वे इति जाते सति,

(नामिनोऽचतुर्णां धो ढः) नाम्यन्ताद्धातोरुत्तरस्य तिवादिच-
तुष्कव्यतिरिक्तस्य लिङो लुङ्लिटोश्च धस्य ढो भवति । अत्र
(सेटो हलाद्वेति वक्तव्यम्) वभूविध्वे-वभूविद्धे । वभूवे । वभूविवहे
वभूविमहे । रामो राज्यं वभूवे ॥

सूत्रम् (नामिनोऽचतुर्णां धो ढः) नाम अस्यास्तीति नामा तस्य नामिनः
५-१ । अचतुर्णाम् ६-३ । धः ६-१ । ढः १-१ । नामी अन्ते यस्य सः नाम्य-
न्तः तस्मात् नाम्यन्तात् धातोरुत्तरस्य तिवादिचतुष्कव्यतिरिक्तस्य लिङो लुङ्लिटो
धस्य ढकारो भवति । अनेन सूत्रेण वकारस्य ढकारो जातः । अत्र अस्मिन् सूत्रे
(सेटो हलाद्वेति वक्तव्यम्) अस्मिन्-इटा सह वर्तमानः सेटः तस्मात् सेटः ५-१
हलात् वा भवति इति विकल्पेन धस्य ढो भवति । अतो वभूविध्वे-वभूविद्धे । इति
रूपद्वयं जातम् । वभूवे । वभूविवहे । वभूविमहे ॥ रामो राज्यं वभूवे ॥ भूधातोर्लि-
टलकारः समाप्तिमगमत् ॥ एव पञ्च लकाग उक्ताः ॥

(आशिपि, यात् यास्ताम् यासुम् यास् यास्तम् यास्त यासम्
यास्व यास्म सीष्ट सीयास्ताम् सीरन् सीष्ठास् सीयास्थाम्
सीध्वम् सीय सीवहि सीमहि) धातोराशिपि यादादयो भव-
न्ति । एपां संज्ञा लिङ् ॥

अय पष्ठो लकारः प्रारभ्यते ॥ सूत्रम् (आशिपि०) ७-१ । अग्रे यादादीन्यष्टादश
पदानि प्रथमैकवचनान्तानि साङ्केतिकानि । एकोनविंशतिपदं सूत्रम् ॥ धातोः केवला-
यामाशिपि अप्राप्तप्रार्थनालक्षणायां परस्येष्टार्थशंसनलक्षणायां वाच्यमानायां यादा-
दयोऽष्टादश प्रत्ययाः परस्मैपदात्मनेपदभेदेन भवन्ति । पाणिनीयानां मते एपां संज्ञा
लिङ् । भूधातोः परस्मैपदित्वात् नव यादादयः प्रत्यया भवन्ति ॥

(आशीर्वादादेः पं किदिति वक्तव्यम्) ततो गुणाभावः । भूया-
त् । भूयास्ताम् । भूयासुः । भूयाः । भूयास्तम् । भूयास्त ।
भूयासम् । भूयास्व । भूयास्म । स श्रीमान् भूयात् । भू सीष्ट
इति स्थिते ॥

सूत्रम् (आशीर्वादादीरिति) आशीर्वादादेः पं परस्मैपदं कित् भवति इति
वक्तव्यम् । किच्चात् गुणाभावः । भूयात् । भूयास्ताम् । भूयासुः । भूयाः । भूयास्तम् ।
भूयास्त । भूयासम् । भूयास्व । भूयास्म ॥ स पुरुषः श्रीमान् लङ्मीवान् भूयात् ।
इत्युदाहरणम् । एवं तौ श्रीमन्तौ भूयास्ताम् । ते श्रीमन्तो भूयासुः ॥ भृष्ट प्राप्नोति इति
धातोरात्मनेपदित्वात् सीष्टादयो नव प्रत्यया भवन्ति । भू सीष्ट इति स्थिते । (गुणः)
भो सीष्ट इति जाते ।

(सिसतासीस्यपामिद्) धातोः परेषां सि-स-ता-सी-स्यप्-इत्ये
तेपामिडागमो भवति । गुणावादेशौ । पत्वम् । भविषीष्ट ।
भविषीयास्ताम् । भविषीरन् । भविषीष्ठाः । भविषीयास्थाम् ।
भविषीध्वम् । सीव्यवधानेऽपि ढत्वम् । भविषीद्वम् । भवि-
षीय । भविषीवहि । भविषीमहि । त्वं हरिभक्तिं भविषीष्ठाः ।

सूत्रम् (सिसतासीस्यपामिद्) सिश्च सश्च ता च सीश्च स्यप् च सिसतासीस्यपः
तेपाम् । सिसतासीस्यपाम् ६-३ । इद् १-१ । द्विपदं सूत्रम् । सिः (भूते सिः) स
इति, इच्छार्थः सः तादिः, श्वस्तनार्येऽष्टादशको गणः । सी, सीष्ट सीयास्तामित्यादिः ।
आशीर्वादात्मनेपदे नवको गणः । स्यप्, भविष्यत् क्रियातिपत्त्योः । धातोः परेषाम् इत्ये-

तेषां प्रत्ययानामिडागमो भवति । टित्त्वादादौ । अत्र प्रथमं सीष्ठादिकस्याडित्त्वाद्
गुणं विधाय तत इडागमः । अथवा इडागमे कृतेऽपि टित्त्वे सति टित्त्वाभावात् गुण-
करणे न दोषः (ओ अव । किलात्०) भविषीष्ट । भविषीयास्ताम् । भविषीरन् ।
भविषीष्ठाः । भविषीयास्याम् । भविषीध्वम् । सीव्यवधानेऽपि ढत्वं भवेत् । भविषीद्वम् ।
भविषीय । भविषीवहि । भविषीमहि । त्वं हरिभक्ति भविषीष्ठा इत्युदाहरणम् ।
इत्यात्मनेपदिनो रूपाणि । समाप्तिमगमत्पष्ठो लकारः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमो लकारः प्रारभ्यते ।

(श्वस्तने, ता तारौ तारस् तासि तास्थस् तास्थ तास्मि तास्वस्
तास्मस्, ता तारौ तारस् तासे तासाथे ताध्वे ताहे तास्वहे
तास्महे) श्व आगतेऽह्नि भाविन्यर्थे तादयो भवन्ति । एषां
संज्ञा लुट् ॥

इङ्गुणावः । भविता । भवितारौ । भवितारः । भवितासि । भवि-
तास्थः । भवितास्थ । भवितास्मि । भवितास्वः । भवितास्मः ।
श्वस्ते हरिः प्रत्यक्षो भविता । भविता । भवितारौ । भवितारः ।
भवितासे । भवितासाथे । भविताध्वे । भविताहे । भवितास्वहे ।
भवितास्महे । श्वो हरिं भवितासे ॥

(श्वस्तने०) श्वो भवः श्वस्तनस्तस्मिन् श्वस्तने । ७-१ । ता । तारौ । तारस् ।
इत्याद्यष्टादश पदानि साङ्केतिकानि प्रथमैकवचनान्तानि । इत्येकोनविंशतिपदं सूत्रम् ।
धातोः इव आगामिदिने भाविनि कालेऽर्थे तादयोऽष्टादश प्रत्ययाः परस्मैपदात्मनेपद-
भेदेन भवन्ति । एषां पाणिनीयानां मते लुट्संज्ञा । प्रथमं परस्मैपदिनो धातो रूपाणि ।
भू ता इति स्थिते । (गुणः) सूत्रम् (सिसतासीस्यपामिद्) इत्यनेन सूत्रेण इद् ।
(ओ अव) । भविता । भवितारौ । भवितारः । भवितासि । भवितास्थः । भवितास्थ ।
भवितास्मि । भवितास्वः । भवितास्मः । श्वः प्रातःकाले तव हरिः प्रत्यक्षो भविता ।
अथात्मनेपदिनो भूद् धातो रूपाणि पूर्वोक्तेनैव सूत्रेण साधितव्यानि । भविता । भवि-
तारौ । भवितारः । भवितासे । भवितासाथे । भविताध्वे-भविताद्वे । भविताहे । भवि-
तास्वहे । भवितास्महे । इति रूपाणि । श्वो हरिं भविता इत्युदाहरणम् । एतेषामुदाह-
रणानि विस्तरभयात् लिखितानि । लुट् लृक्कारोऽयं समाप्ति प्राप्तः ॥ ममाप्तोऽयं
सप्तमो लकारः ॥ ७ ॥

अयाष्टमो लकारः प्रारभ्यते ।

(त्यादौ भविष्यति स्यप्) धातोर्भविष्यति काले स्यप् प्रत्य-
यो भवति तिवादिष्वष्टादशसु परेषु । अस्य संज्ञा लृट् । भवि-
ष्यति । भविष्यतः । भविष्यन्ति । भविष्यसि । भविष्यथः ।
भविष्यथ । भविष्यामि । भविष्यावः । भविष्यामः । कल्किर्ध-
र्मप्रवर्तको भविष्यति । भविष्यते । भविष्येते । भविष्यन्ते ।
भविष्यसे । भविष्येथे । भविष्यध्वे । भविष्ये । भविष्यावहे ।
भविष्यामहे । सावर्णी राज्यं भविष्यते ।

सूत्रम् (त्यादौ भविष्यति स्यप्) । त्यादौ ७-१ । भविष्यति ७-१ । स्यप्
१-१ । त्रिपदं सूत्रम् । भविष्यति इति भविष्यन् तस्मिन् भविष्यति काले धातोः
तिवाद्यष्टादशसु परस्मैपदात्मनेपदवचनेषु परेषु स्यप् प्रत्ययो भवति । पकारः
पित्कार्यार्थः । पाणिनीयानां मते अस्य लृट् इति संज्ञा । भू तिप् इति स्थिते ।
(त्यादौ भविष्यति स्यप्) अनेन सूत्रेण स्यप् प्रत्ययः । (सिसतासीस्यपा०) । अनेन
सूत्रेणेद् (गुणः) इति सूत्रेण गुणः (ओ अव) इति सूत्रेण अव (किलात्०) इति
सूत्रेण सकारस्य पकारः पूर्वोक्तेन सूत्रेण भविष्यति इति रूपं सिद्धम् । अत्रान्यानि
सूत्राणि पूर्वोक्तानि ज्ञेयानि । भविष्यति । भविष्यतः । भविष्यन्ति । भविष्यसि ।
भविष्यथः । भविष्यथ । भविष्यामि । भविष्यावः । भविष्यामः । कल्किर्नामे-
श्वरस्यावतारो धर्मप्रवर्तको भविष्यति इत्युदाहरणम् । इति परस्मैपदिनो रूपाणि
कथितानि । अयात्मनेपदिनो रूपाणि कथ्यन्ते । पूर्वोक्तेनैव सूत्रेणात्मनेपदिनोऽपि
रूपाणि सिद्ध्यन्ति । भविष्यते । भविष्येते । भविष्यन्ते । भविष्यमे । भविष्येथे ।
भविष्यध्वे । भविष्ये । भविष्यावहे । भविष्यामहे । सावर्णिर्मनू राज्यं भविष्यते । इत्यु-
दाहरणम् । इत्यात्मनेपदिनो रूपाणि । समाप्तोऽयं लृटलकारः । समाप्तिं प्राप्तोऽय-
मष्टमो लकारः ॥ ८ ॥

अय नमो लकारो निगद्यते ।

(स्यप् क्रियातिक्रमे) । धातोः क्रियाया अतिक्रमे कुतश्चिद्वेगु-
ण्यादनिष्पत्तौ सत्यां दिवादिपरः स्यप्प्रत्ययो भवति । भवि-
ष्येऽर्थे कचिद्भूतेऽपि । अस्य संज्ञा लृट् । अडागमः । अभं-
विष्यत्-अभविष्यद् अभविष्यताम् । अभविष्यन् अभविष्यः ।

अभविष्यतम् । अभविष्यत । अभविष्यम् । अभविष्याव ।
 अभविष्याम । यदि सुवृष्टिः सुराज्यं चाभविष्यत्तदा सुभिक्षम-
 भविष्यत् । अभविष्यत । अभविष्येताम् । अभविष्यन्त ।
 अभविष्यथाः । अभविष्येथाम् । अभविष्यध्वम् । अभविष्ये ।
 अभविष्यावहि । अभविष्यामहि । यद्यभविष्यत द्रव्यं
 भवांस्तदा रम्यमभविष्यत् ॥

सूत्रम् (स्पष् क्रियातिक्रमे) । द्विपदं सूत्रम् । स्पष् । १-१ । क्रियातिक्रमे ।
 ७-१ । क्रियाया अतिक्रमोऽभवत् क्रियातिक्रमः तस्मिन् क्रियातिक्रमे क्रियायाः
 कर्तृव्यापाररूपाया धात्वर्थलक्षणायाः कार्यस्य वातिक्रमे कृताश्चित्कारणात् अनि-
 ष्पत्ता असिद्धौ सत्त्वां धातोर्दिवादिषु विभक्तिषु परतः स्पष् प्रत्ययो भवति ॥
 पाणिनीयानां मते एषां लृङ् इति संज्ञा । भृ दिप् इति स्थिते । अनेन सूत्रेण स्पष्-
 प्रत्ययः । (सिसृतासीत्यपाम्) । अनेन सूत्रेणैडागमः । (गुणः) इत्यनेन सूत्रेण गुणः-
 (औ अवृ) । इति सूत्रेणावृ । (किलात्०) इति सूत्रेण सकारस्य पकारः । (वाव-
 साने) अनेन तकारस्य दकारो भवति । (दिवादावद०) इति सूत्रेणाडागमो भवति
 (स्वरहीन०) अभविष्यत् । अभविष्यताम् । अभविष्यन् । (अदे) इति सूत्रेणाका-
 रस्य लोपः कार्यः प्रथमपुरुषस्य बहुवचने । अभविष्यः । अभविष्यतम् । अभविष्यत ।
 (अदे) अभविष्यम् । (व्मोरा) । अभविष्याव । अभविष्याम । अथोदाहरणम् ।
 यदि सुवृष्टिः सुराज्यं च अभविष्यत् तदा सुभिक्षमभविष्यत् । इति परस्मैपदिनो
 भूधातो रूपाणि । अथात्मनेपदिनो भूद्धातो रूपाणि कथ्यन्ते । तेषामनेनैव सूत्रेण
 सिद्धिः । अभविष्यत । अभविष्येताम् । अभविष्यन्त । अभविष्यथाः । अभविष्ये-
 थाम् । अभविष्यध्वम् । अभविष्ये । अभविष्यावहि । अभविष्यामहि । यद्यभवि-
 ष्यत द्रव्यं भवांस्तदा रम्यमभविष्यत् । समाप्तिं गतो नवमोऽर्थं लृङ् लकारः । अस्ये
 तराण्युदाहरणानि न दर्शितानि विस्तरभयात् ॥

अथ दशमो लकारः प्रारभ्यते ।

(भूते सिः) धातोर्भूतमात्रे काले सिः प्रत्ययो भवति । दिवा-
 दिपरः । अस्य संज्ञा लृङ् । इकारः सेरिति विशेषणार्थः ।
 अभूस् त् इति स्थिते ।

सूत्रम् (भूते) ७-१ । (मिः) । १-१ । धातोर्भूतमात्रे तत्कालोत्पन्नमात्रे अर्तते
 कालेऽर्थे मिप्रत्ययो भवति दिवादी परे । इकारः सेरिति विशेषणार्थः । अस्य पाणिनी-

यानां मते लुङ् इति संज्ञा । भू दिप् इति स्थिते । (भूते सिः) । अनेन सूत्रेण सिप्र-
त्ययः । इकारः सेः । (दिवादावद्) अनेनाडागमः (वावसाने) अनेन दकारस्य
तकारः । पूर्वोक्तसूत्रैः अभूम् त् इति जातम् ।

(दादेः पे) परस्मैपदे परे अपित्दाधास्थेऽभूपिवतिभ्यः
परस्य सेलोपो भवति ।

तत्र सूत्रम् (दादेः ५-१ । पे ७-१) अपित् दा घा, स्या इण् भू, पा पाने इत्येते
भ्यः परस्य भूतार्थस्य सेलोपो भवति परस्मैपदविषये ।

(शाछासाग्राधेटो वेति वक्तव्यम्) । (भुवः सिलोपो लुग्वाच्यः)
(लुकि न तन्निमित्तम्) । लुकि सति तन्निमित्तं कार्यं न स्यात् ।
तेन गुणेऽवृद्धयो न । अभूत् । अभूताम् ।

सूत्रम् (शाछेति) । शाछा साग्राधेट् एभ्यो घातुभ्यः मिलोपो वा भवति इति
वक्तव्यम् । (भुवः) । ६-१ । इदं सूत्रमस्ति । भूधातोः सिलोपो लुग् वाच्यः । लुकि
न तन्निमित्तम् । तेन गुणेऽवृद्धयो न भवन्ति । अभूत् । अभूताम् । बहुवचने अभू अन्
इति स्थिते ।

(भुवः सिलोपे स्वरे वुग्वक्तव्यः) । अभूवन् । अभूः । अभू-
तम् । अभूत । अभूवम् । अभूव । अभूम् । अभूद् वृष्टिः । आ-
त्मनेपदे । सिः इद् गुणावो पत्वम् घृत्वम् अद् । अभविष्ट ।
अभविपाताम् ।

सूत्रम् (भुवः) ५-१ भूधातोः सिलोपे कृते मति स्वरे परे आमि अनि च गुणा-
गमो भवति । ककारो गुणप्रतिपेधार्थः । स्याननियमार्थश्च । उकार उच्चारणार्थः ।
इति अनि वकारागमः 'स्वर्गहीनम्' अभूवन् । अभूः । अभूतम् । अभूत । अभूवम् ।
अभूव । अभूम् । इति परस्मैपदिनो भूधातो रूपाणि । अभूत् वृष्टिर्गित्युदाहरणम् ।
अयात्मनेपदिनो भूद्-धातो रूपाणि कथ्यन्ते । आत्मनेपदे मिः इद् गुणावो पत्वं
ष्टवम् अद् एते भवन्ति । अभविष्ट । अभविपाताम् । अभविष् अन्त इति स्थिते ।

(आतोऽन्तोऽदनतः) आत आत्मनेपदस्यान्त इत्येतस्या-
द्भवति अकारादुत्तरस्य न भवति । अभविपत । अभविष्टाः ।
अभविपाथाम् ।

सूत्रम् (आतोऽन्तोऽदनतः) आतः । ६-१ । अंतः । १-१ । अत् । १-१ । अत्
अकारः न अत् अनत् तस्मात् अनतः । ५-१ । आद्ये पदद्वये (अतोऽत्युः । उ ओ ।
एदो०) । तृतीये (चपा अवे जवाः) चतुष्पदं सूत्रम् । आत्मनेपदसंबन्धिनः प्रथ-
मपुरुषपदबुवचनस्य अन्ते इत्यस्यात् भवति । अन्ते इत्यस्याते इति भवति अन्ताम्
इत्यस्याताम् अन्त इत्यस्यातो भवतीति भावः । परम् अकारादुत्तरस्य न भवति ।
अनेनान्ते इत्यस्याते कृते । 'स्वरहीनम्' । अभविपत् । अभविष्ठाः । अभविपाथाम् ।
अभविस् ध्वम् इति स्थिते ।

(ध्वे च सेलोपः) ध्वे परे सेलोपो भवति । वा सस्य द इति
केचित् । अभविध्वम्-अभविद्वम् । अभविपि । अभविष्वहि ।
अभविष्महि । देवदत्तो राज्यमभविष्ट ॥

सूत्रम् (ध्वे च सेलोपः) ध्वे । ७-१ । च अव्ययम् । सेः । ६-१ । लोपः ।
१-१ । ध्वे परे सति सेलोपो भवति । अभविध्वम् । वा सस्य दकारो भवति । इति
केचित्केपांचिदाचार्याणां मतेन सकारस्य दकारो भवति । 'स्वरहीनम्' । अभवि-
ध्वम्-अभविद्वम् । अभविपि । अभविष्वहि । अभविष्महि । इत्यात्मनेपदिनो
रूपाणि । देवदत्तो राज्यमभविष्टेत्युदाहरणम् ॥

(माडि लुडेव वक्तव्यः) । सर्वलकारापवादः ।

सूत्रम् (माडि) माडि प्रयुज्यमाने लुङ्लकार एव वक्तव्यः । सर्वलकारापवादो
भवति ।

(मेऽटः) माशब्दे प्रयुज्यमाने अटो लोपो भवति । मा हर्य-
भक्तो भवान् भूत् ।

सूत्रम् (मेऽटः) इदं सूत्रमस्ति । मे ७-१ । अटः ६-१ । द्विपदम् ; निपे-
धार्यमाशब्दे प्रयुज्यमाने दिवादिनिमित्तोत्पन्नस्याटोऽडागमस्य लोपो भवति । अनेन
सूत्रेणाटो लोपो भवति । मा हर्यभक्तो भवान् भूत् । इत्यादिप्रयोगसिद्धिः ।

(स्मयोगे भूतार्थता वक्तव्या) ।

सूत्रम् (स्मयोगे भूतार्थता वक्तव्या) स्पष्टमिदं सूत्रम् द्वितीय सूत्रम्-

(मास्मयोगे लङ् च) । मा स्म भवत् । मा स्म भूत् । चिती
संज्ञाने । ईकार ईदित्कार्यार्थः । पूर्ववत्तिवादयः (अप् कर्तरि)

सूत्रम् (मास्मयोगे लङ् च) स्पष्टम् । च पुनः मा स्म इत्येतयोः द्वयोः योगे लङ्-
लकारो भवतीत्यर्थः । मा स्म भवत् । इत्युदाहरणम् । द्वितीयसूत्रस्य । मा स्म

भृत् । इत्युदाहरणम् । प्रथममूत्रस्यास्ति इति भू सचायाम् इत्यस्य भृद् प्राप्ती इत्यस्य च रूपाणि दर्शितानि । तत्र भृचातुः परस्मैपदी ज्ञातव्यः (परतोऽन्यत्) इति सूत्रात् । भृद्चातुरात्मनेपदी ज्ञातव्यः डित्वात् । परस्मैपदिनः परस्मैपदानि भवन्ति । आत्मने पदिन आत्मनेपदानि भवन्तीति ज्ञातव्यम् । अत्र बहुस्यले संघिन कृतः । बालानां सुखेन बोधकरत्वात् । समाप्तोऽयं दशमो लकारो लृट् ॥ १० ॥ इति द्वयोर्धात्वो रूपाणि ॥ अयं भ्वादिगणः प्रारभ्यते । तत्रादी परस्मैपदप्रक्रिया कथ्यते 'चिती संज्ञाने' ईकार ईदित्कार्यार्थः । पूर्ववत् तिवाद्यो भवन्ति (अ कर्त्तरि) अनेनाप् । चित् अप् तिप् इति जाते ।

(उपधाया लघोः) धातोरुपधाया लघोर्नामिनो गुणो भवति । चेतति । चेततः । चेतन्ति । १ । चेतत् । चेतताम् । चेत्युः । २ । चेततु-चेततात् । चेतताम् । चेतन्तु । ३ । अचेतत् । अचेतताम् । अचेतन् । ४ । द्वित्वम् ॥ चिचेत । कित्वाद्गुणाभावः । चिचिततुः । चिचितुः । चिचेतिथ । चिचितथुः । चिचित । चिचेत । चिचितिव । चिचितिम । ५ । कित्वाद्गुणाभावः । चित्यात् । चित्यास्ताम् । चित्यामुः । ६ । चेतिता । चेतितारौ । चेतितारः । ७ । चेतिप्यति । चेतिप्यतः । चेतिप्यन्ति । ८ । अचेतिप्यत् । अचेतिप्यताम् । अचेतिप्यन् । ९ । चित् सित् इति स्थिते । (सिसता०) इतीदम् ।

सूत्रम् (उपधाया लघोः) उपधायाः ६-१ लघोः ६-१ द्विपदं सूत्रम् । धातोरुपधाभृतस्य लघोर्नामिनः द्विजन्ते प्रत्यये पगे गुणो भवति । प्रकारः पित्कार्यार्थः 'स्व०' लृट् । चेतति । चेततः । चेतन्ति । चेतति । चेतयः । चेतय । चेतामि । चेतावः । चेनामः । लिङ् । चेतत् । चेतताम् । चेत्युः । चेतः । चेततम् । चेतत । चेतयम् । चेतव । चेतम । लोट् । चेततु-चेततात् । चेतताम् । चेतन्तु । चेत-चेततात् । चेततम् । चेतत । चेतानि । चेताव । चेनाम । लङ् । अचेतत् । अचेतताम् । अचेतन् । अचेतः । अचेतनम् । अचेतन । अचेनम् । अचेताव । अचेनाम । लिङ् । (द्विश्च । स स्वगादिर्द्विर्द्विः) चि चित् णत् इति स्थिते । णकारपकारवर्ति (गुणः) 'स्वर्हीनं०' चिचेन । कित्वाद्गुणाभावः । चिचिनतुः । चिचिनुः । चिचेनिय । चिचिनयुः । चिचिन । चिचेन । चिचिनिव । चिचिनिम । लिङ् । चिन्यात् । चिन्यास्ताम् । चिन्यामुः । चिन्याः । चिन्या-

स्तम् । चित्यास्त । चित्यासम् । चित्यास्व । चित्यास्म । छट् । चेतिता ।
चेतितारौ । चेतितारः । चेतितासि । चेतितास्यः । चेतितास्थ । चेतितास्मि ।
चेतितास्वः । चेतितास्मः । छट् । चेतिष्यति । चेतिष्यतः । चेतिष्यन्ति । चेति-
ष्यसि । चेतिष्यथ । चेतिष्यामि । चेतिष्यावः । चेतिष्यामः ।
छट् । अचेतिष्यत् । अचेतिष्यताम् । अचेतिष्यन् । अचेतिष्यः । अचेतिष्यतम् ।
अचेतिष्यत । अचेतिष्यम् । अचेतिष्याव । अचेतिष्याम । छट् । चित् सि दिप्
इति स्थिते (सिसता०) अनेन इद् । चित् इद् सि दिप् इति जाते ।

(सेः) विद्यमानात्सिशब्दात्परयोर्दिस्योरीडागमो भवति ॥
(इट ईटि) इट उत्तरस्य सेलोपो भवति ईटि परे । अचेतीत् ।
अचेतिष्टाम् ।

सूत्रम् (सेः) । ५-१ । सिशब्दात् परयोर्दिस्योरीडागमो भवति । अनेनेद्
तदा-चित् इद् सि ईट् दिप् इति जातम् । तत्र सूत्रम् (इट ईटि) । इटः । ५-१ ।
ईटि । ७-१ । इद् उत्तरस्य सेरीटि परे लोपो भवति । इति दिस्योर्विषये सिलोपः ।
अनेन सूत्रेण सिलोपः कार्यः । तदा चित् इद् ईट् दिप् इति जाते । टकारः टित्का-
र्यार्थः । दि सि मि । पकारः पित्कार्यार्थः । तदा-चित् इ ईट् इति स्थिते (गुणः ।
सवर्णे०) 'स्वरहीनं०' 'दिवादावद् । वावसाने) एभिः पूर्वोक्तैः सूत्रैः अचेतीत्
इति रूपं सिद्धं भवति । अचेतीत् । अचेतिष्टाम् । अचेति सि अन् इति स्थिते ।

(स्याविदः) विद्यमानात्सेराकान्ताद्धिदश्चोत्तरस्यान उस् भव-
ति । अचेतिपुः । अचेतीः । अचेतिष्टम् । अचेतिष्ट । अचेति-
पम् । अचेतिष्व । अचेतिष्म । च्युतिर् आसेचने । इरनुबन्ध
ईरितो वेति विशेषणार्थः । उच्चरितप्रध्वंसो ह्यनुबन्धः । च्योतति ।
च्योतेत् । च्योततु । अच्योतत् । च्युत् णप् द्वित्वम् ।

सूत्रम् (स्याविदः) । ५-१ । एकपदं सूत्रम् । सेः भूतार्थोत्पन्नात् आकारा-
न्तात् दा इत्यादेः विद् ज्ञाने इत्यस्माद्धातोश्च परस्य अन उस् भवति । अनेनान उस्
जातः 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विसर्गः) अचेतिपुः । अचेतीः । अचेतिष्टम् । अचेतिष्ट ।
अचेतिपम् । अचेतिष्व । अचेतिष्म । समाप्तिं प्राप्तोऽयं धातुः । 'च्युतिर् आसेचने'
इद् अनुबन्धोऽस्ति (इरितो वा) इति सूत्रस्य विशेषणार्थः । उच्चरितप्रध्वस्तो ह्य-
नुबन्धो भवति । पूर्ववत् तिवाद्यः (उपधाया लघोः) अनेन गुणः लट् । च्योतति ।
च्योततः । च्योतन्ति । लिट् । च्योतेत् । च्योतेताम् । च्योतेयुः । लोट् । च्योततु-

च्योततात् । च्योतताम् । च्योतन्तु । लङ् । अच्योतत् । अच्योतताम् । अच्योतन् ।
सुगमत्वात् । एतेषां विवेचनं न कृतम् । लिट् । च्युत् णप् इति स्थिते । (द्विश्च) च्युत्
च्युत् णप् इति जाते ।

(पूर्वस्य हसादिः शेषः) पूर्वस्यादिर्हसः शिष्यते अन्यो लुप्यते ।
च्युच्योत । चुच्युततुः । चुच्युतुः । चुच्योतिथ । चुच्युतथुः ।
चुच्युत । चुच्योत । चुच्युतिव । चुच्युतिम । च्युत्यात् । च्योतिता ।
च्योतिष्यति । अच्योतिष्यत् । अच्योतीत् । अच्योतिष्टाम् ।
अच्योतिषुः । अच्योतीः । अच्योतिष्टम् । अच्योतिष्ट ।
अच्योतिषम् । अच्योतिष्व । अच्योतिष्म ।

सूत्रम् (पूर्वस्य हसादिः शेषः) । पूर्वस्य । ६-१ । हसयोर्हसानां वा संयुक्ताना-
मुतासंयुक्तानामादिः । १-१ । हसादिः शेषः । अथवा हस इति पृथक्पदं सांके-
तिकं प्रथमैकवचनान्तम् । द्विवचने कृते सति पूर्वरूपस्य संयोगे सति 'आदिमो हसः
शिष्यते रक्ष्यतेऽन्यो द्वितीयो लुप्यते । अनेन यकारतकारयोर्लोपः कार्यः । तदा
च्यु च्युत् णप् । इति जाते । (गुणः । उपधाया लयोः ।) 'स्वरहीनं ।' णकारः ।
पकारः । च्युच्योत । चुच्युततुः । चुच्युतुः । चुच्योतिथ । चुच्युतथुः । चुच्युत ।
चुच्योत । चुच्युतिव । चुच्युतिम । लिङ् । च्युत्यात् । च्युत्यास्ताम् । च्युत्यास्तुः । लुट् ।
च्योतिता । च्योतितारी । च्योतितारः । लृट् । च्योतिष्यति । च्योतिष्यतः ।
च्योतिष्यन्ति । लृङ् । अच्योतिष्यत् । अच्योतिष्यताम् । अच्योतिष्यन् । लृङ् ।
अच्योतीत् । अच्योतिष्टाम् । अच्योतिषुः । अस्य धातोर्लृङ्कारे सेरपवादो ङप्रत्ययो
विकल्पेन भवति । तद्विधायकं सूत्रम् ।

(इरितो वा) । इरितो धातोर्वा ङः प्रत्ययो भवति दिवादिपरः
परस्मैपदे । सेरपवादः । ङकारो गुणप्रतिषेधार्थः । अच्युतत् ।
अच्युतताम् । अच्युतन् । अच्युतः । अच्युततम् । अच्युतत । अच्यु-
तम् । अच्युताव । अच्युताम् । अच्युतिर्क्षरणे । अच्योतति । अच्यो-
तेत् । अच्योततु । अच्योतत् । द्वित्वम् ।

(इरितो वा) इर इत् यस्य स इरिन् तस्मात् इरितः । ५-१ । द्विपदं सूत्रम् ।
च्युतिर् । रुचिर् । भिदिर् । छिदिर् । दृशिर् । रुदिर् । स्कन्दिर् इत्यादिग्नितु-
न्धात् धातोर्भूतेऽर्थे दिवादी परे वा ङप्रत्ययो भवति । ङकारो गुणप्रतिषे-

धार्थः । डप्रत्ययोऽयं परस्मैपदे भवेन्मूल उक्तत्वात् यस्मिन्पक्षे डप्रत्ययस्तस्मिन्पक्षे
 सेरभावः । अनेन डप्रत्ययः । (दिवादावद्) 'स्वरहीनं०' अच्युतत् । अच्युतताम् ।
 अच्युतन् । अच्युतः । अच्युततम् । अच्युतत । अच्युतम् । अच्युताव । अच्युताम् ।
 समाप्तोऽयं धातुः । इच्युतिर् क्षरणे । पूर्ववत् तिवाद्यो भवन्ति । लट् । इच्योतति ।
 इच्योततः । इच्योतन्ति । लिङ् । इच्योतेत् । इच्योतेताम् । इच्योतेयुः । लोट् । इच्योततु ।
 इच्योतात् । इच्योतताम् । इच्योतन्तु । लङ् । अइच्योतत् । अइच्योतताम् । अइच्योतन् ।
 लिट् । (द्विश्च) इच्युत् इच्युत् णप् इति स्थिते ।

(शसात् खपाः) । द्विर्वचने कृते यत्पूर्वरूपं तस्य शसादुत्तराः
 खपाः शिष्यन्ते न शसाः । इति चकारशेषः । चुश्च्योत । चुश्च्यु-
 ततु । चुश्च्युतुः । च्युत्यात्-च्योतिता ॥ च्योतिष्यति ।
 अश्च्योतिष्यत् । अश्च्युतत्-अश्च्योतीत् ॥ मन्थ विलोडने ।
 मन्थति । मन्थेत् । मन्थतु । अमन्थत् । ममन्थ ।

(शसात् खपाः) । शसात् । ५-१ । खपाः १-३ द्विपदं सूत्रम् । संयोगपूर्वस्य
 धातोर्द्वित्वे कृते सति यत्पूर्वरूपं द्वित्वसंबन्धि तस्य शसखपसंयोगे सति शसादुत्तरा
 अग्रे वर्तमानाः खपाः शिष्यन्ते रक्ष्यन्ते न शसाः । आदौ वर्तमानाः शसा लुप्यन्त
 इत्यर्थः । अनेन शकारस्य लोपः कार्यः । पुनः पूर्वस्य हसादिः शेषः इति सूत्रेण तका-
 रस्य लोपः कार्यः । (गुणः) 'स्वरहीनं०' चुश्च्योत । चुश्च्युततुः । चुश्च्युतुः । चुश्च्यो-
 तिथ । चुश्च्युतथुः । चुश्च्युत । चुश्च्योत । चुश्च्युतिव । चुश्च्युतिम् । मधु चुश्च्योतेत्यु-
 दाहरणम् । लिङ् । इच्युत्यात् । इच्युत्यास्ताम् । इच्युत्यासुः । लुट् । इच्योतिता । इच्योति-
 तारी । इच्योतितारः । लृट् । इच्योतिष्यति । इच्योतिष्यतः । इच्योतिष्यन्ति । लृङ् ।
 अइच्योतिष्यत् । अइच्योतिष्यताम् । अइच्योतिष्यन् । लृङ् । अस्मिँल्लकारे साधन तु
 पूर्ववत् । अइच्योतीत् । अइच्योतिष्टाम् । अइच्योतिषुः । समाप्तोऽयं धातुः । मन्थ विलो-
 डने । लट् । मन्थति । मन्थतः । मन्थन्ति । लिङ् । मन्थेत् । मन्थेताम् । मन्थेयुः ।
 लोट् । मन्थतु-मन्थतात् । मन्थताम् । मन्थन्तु । लङ् । अमन्थत् । अमन्थताम् ।
 अमन्थन् । लिट् । ममन्थ । ममन्थ्य अनुत् इति स्थिते ।

(नो लोपः) धातोरुपधाभूतस्य नकारस्य लोपो भवति किति
 ङिति च परे । इत्युपधानकारलोपे प्राप्ते ।

सूत्रम् (नो लोपः) नः । ६-१ । लोपः । १-१ । द्विपदं सूत्रम् । धातोरुपधाभू-
 तस्य नकारस्य अर्थात् नकारस्यानीयानुस्वारस्य किति ङिति च परे लोपो भवति ।

अत्र लोपाधिकारे नकारस्यादेशरूपस्यानुस्वारस्य लोपः । अनेन सूत्रेण नकारस्य लोपे प्राप्ते सति ।

(ऋसंयोगाण्णादेराकित्वं वाच्यम्) । तेन नलोपाभावः । ममन्थतुः । ममन्थुः । ममन्थिथ । ममन्थथुः । ममन्थ । ममन्थ । ममन्थिव । ममन्थिम ।

(ऋसंयोगात्) इदं वार्तिकम् । ऋश्च संयोगश्च ऋसंयोगं तस्मात् ऋसंयोगात् । ५-१ । ण आदिर्घस्य स णादिः तस्य णादेः । कितो भावः कित्वं न कित्वम् अकित्वम् । १-१ । वाच्यम् । १-१ । ऋकारान्तात् संयोगान्तात् धातोश्च णादेराकित्वं वाच्यम् । अस्य धातोः संयोगत्वात् । अनेन सूत्रेण नकारस्य लोपाभावो भवति । 'स्वरहीनं' । 'स्रोविंसर्गः' । ममन्थतुः । ममन्थुः । वार्तिकम् ।

(केचित्संयोगाद्वेति वक्तव्यम्) । ममन्थतुः । ममन्थुः । नलोपः । मथ्यात् । मन्थिता । मन्थिष्यति । अमन्थिष्यत् । अमन्थीत् । अमन्थिष्टाम् । अमन्थिषुः । पुथि लुथि मथि कुथि हिंसासंक्लेशनयोः ।

केचिदार्थाः संयोगात् धातोर्णादेः कित्वं वा वक्तव्यमिति वदन्ति । अनेन णादेर्घिकल्पेन कित्वम्, तदा-ममन्थतुः ममन्थुः । ईदृशानि रूपाणि भवन्ति । लिट् । न लोपः । मथ्यात् । मथ्यास्ताम् । मथ्यासुः । लृट् । मन्थिता । मन्थितारो । मन्थितारः । लृट् । मन्थिष्यति । मन्थिष्यतः । मन्थिष्यन्ति । लृट् । अमन्थिष्यत् । अमन्थिष्यताम् । अमन्थिष्यन् । लृट् । अमन्थीत् । अमन्थिष्टाम् । अमन्थिषुः । ममाप्तोऽयं धातुः पुथि लुथि मथि कुथि एते धातवो हिंसासंक्लेशनयोः प्रवर्तन्ते ।

(इदितो नुम्) इदितो धातोर्नुमागमो भवति । कुन्थति । कुन्थेत् । कुन्थतु । अकुन्थत् । द्वित्वम् ।

सूत्रम् (इदितो नुम्) । इत् इत् यस्य स इदित् तस्मात् इदितः । ५-१ नुम् । ५-१ । द्विपदं सूत्रम् । इदितो धातोर्देशस्वापि लकारेषु नुमागमो भवति । पूर्वसत् तिबादयः । इदितो नुम् । भित्त्वात् । (नश्चापदान्ते) । लट् । कुन्थति । लिट् । कुन्थेत् । लोट् । कुन्थतु । लृट् । अकुन्थत् । लिट् । कुन्थ णप् इति स्थिते । (द्विश्च) । पूर्वस्य हमादिः शेषः । कुकुन्थ णप् इति जाते ।

(कुहोश्चुः) । पूर्वसंवन्धिनोः कवर्गहकारयोश्चुत्वं भवति । वर्गचतुर्थो हस्य सवर्णः । चुकुन्थ । चुकुन्थतुः । चुकुन्थुः । चुकु-

न्थिथ । चुकुन्थथुः । चुकुन्थ । चुकुन्थ । चुकुन्थिव । चुकुन्थिम ।
-लघूपधत्वाभावान्न गुणः ।

सूत्रम् (कुहोश्चुः) । कुश्च ह च कुहौ तयोः कुहोः ६-२ चुः १-१ द्विपदं सूत्रम् ।
द्वित्वे कृते सति पूर्वसम्बन्धिनोर्द्वित्वसंबन्धिनोः कवर्गहकारयोश्चवर्गादेशो भवति । ननु
कवर्गस्य चवर्गो यथासहस्यं भवति परं हकारस्य चवर्गत्वं कथं क्रियते-अत्रोच्यते-
मातृकापाठे, शषसह इत्यत्र हकारस्य चतुर्थस्थानवर्तित्वात् हकारस्य चुत्वे झकारो
भवति । अथवा-वर्गचतुर्थो हस्य सवर्ण इति वचनात् चवर्गमध्ये हस्य सवर्णो झो
भवति । अनेन कवर्गस्य चवर्गो भवति । 'स्वरहीनं' । चुकुन्थ । चुकुन्थतुः । चुकुन्थुः
लिङ् । (नो लोपः) इति सूत्रेण नकारस्य लोपे प्राप्ते सति ।

(इदितो नलोपाभावो वाच्यः) कुन्थ्यात् । कुन्थिता । कुन्थि-
ष्यति । अकुन्थिष्यत् । अकुन्थीत् । अकुन्थिष्टाम् । अकुन्थिषुः ।
पिधु गत्याम् । उकार उच्चारणार्थः ।

वार्तिकम् (इदितः) इदितो धातोः किति ङिति च परे नलोपस्याभावो वाच्यः ।
कुन्थ्यात् । लघूपधत्वाभावात् गुणाभावो भवति । लृट् । कुन्थिता । लृट् । कुन्थिष्यति ।
लृट् । अकुन्थिष्यत् । लृट् । अकुन्थीत् । पुथि छुथि मथि इति त्रयाणां धातूनां सुग-
मत्वाद्गुणाणि न लिखितानि । पिधु गत्याम् । उकार उच्चारणार्थः ।

(आदेः णः स्तः) पोपदेशस्य णोपदेशस्य च धातोरादौ वर्त-
मानयोः पकारणकारयोः सकारनकारौ भवतः । 'सेक्सृप्तसृ-
स्तृसृजस्तृस्त्यान्त्ये दन्त्याजन्तसादयः ॥ एकाचः पोपदेशाः
ष्वप्क्स्विद्स्वद्स्वञ्जस्वपस्मिङ्' ॥ सेकृ गतौ । सृप्लृ गतौ ।
सृ गतौ । स्तृ आच्छादने । सृज् विसर्गे । स्तृ आच्छादने । स्तृ
ष्टृयै शब्दसंघातयोः । एभ्योऽन्ये दन्त्याजन्तसादयः । एकाचः
पोपदेशा दन्त्याजन्तसादयः । दन्ते भवः दन्त्यः दन्त्यश्च
अच्च दन्त्याचौ तौ अन्तौ यस्य स दन्त्याजन्तः स चासौ सश्च
दन्त्याजन्तसः स आदिर्येषां ते दन्त्याजन्तसादयः । दन्त्यः
केवलदन्त्यः न तु दन्तोष्टजोऽपि । ष्वप्क्कादीनां पृथग्रहणात् ।
ष्वप्क् गतौ । जिप्विदा गात्रप्रक्षरणे । स्वद् आस्वादने । स्वञ्ज्

परिष्वङ्गे । जिष्वप् शये । स्मिङ् ईपद्धसने । एते पोपदेशाः ॥
 णोपदेशास्त्वनर्दनादिनाथनाधनन्दनक्कनृनृतः ॥ नर्द गतौ ।
 नट नर्तने । नाथ नाथ याञ्जोपतापैश्वर्याशीष्णु । हुनदि
 समृद्धौ । नक्क नाशने । नृ नये । नृती गात्रविक्षेपे । एभ्योऽन्ये
 णोपदेशाः ।

नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु ॥

सकारजः शकारश्च पीटवर्गस्तवर्गजः ॥ १ ॥

सूत्रम् (आदेः णः स्रः) । आदेः ६-१ णः ६-१ स्रः १-१ पः उपदेशे
 यस्य स पोपदेशः । ण उपदेशे यस्य स णोपदेशः । पोपदेशस्य णोपदेशस्य च धातौ-
 रादौ वर्तमानयोः पकारणकारयोः सकारनकारौ भवतः । यथासङ्ख्यम् । पोपदेशस्य
 णोपदेशस्य च धातौर्लक्षणं मूलोक्तमेव ज्ञेयम् । अस्या विस्तरभयान्न लिखितम् ।

(नामधातुष्टयैष्वष्कष्टिवां पः) सो नेति वाच्यम् । गुणः ।

सेधति । निपूर्वः ।

तथा च पत्वनिपेधकं सूत्रम् (नामधातुरिति) नामधातुष्टयैष्वष्कष्टिवाम् ६-३
 पकारस्य सकारो न भवति इति वाच्यम् (गुणः) लट् । सेधति । यदा निपूर्वाऽर्थं
 धातुः स्यात् तदा कीदृशं रूपं कार्यम् ।

(प्रादेश्च तथा तौ सुनमाम्) । प्रादेरुपसर्गात्परेषां स्वादीनां
 नमादीनां च धातूनां सकारनकारयोस्तौ पूर्वभाविनावेव
 पकारणकारौ भवतः पत्वणत्वनिमित्ते सति । निपेधति ।
 सेधेत् । सेधतु । अङ्गव्यवधानेऽपि पत्वम् । न्यपेधत् । द्वित्व-
 व्यवधानेऽपि पत्वम् । निपिपेध । सिपिधतुः । सिपिधुः । सिपे-
 धिथ । सिध्यात् । सेधिता । सेधिष्यति । असेधिष्यत् । असे-
 धीत् । असेधिषाम् । असेधिषुः । पिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । ऊकार
 इङ्गिकल्पार्थः । सेधति । सेधेत् । सेधतु । असेधत् । सिपेध ।
 सिध्यात् ।

तदर्थं सूत्रम् (प्रादेश्च तथा तौ सुनमाम्) । प्र आदिर्यस्य स प्रादिः तस्य प्रादेः
 ६-१ च तथा तौ १-२ सुनमाम् ६-३ पञ्चपदं सूत्रम् । प्रादेरुपसर्गात्परेषां

स्वादीनां पुञ् अभिषवे, पोऽन्तर्कर्मणि, ण् स्तुतौ, ण् स्तम्भेभे, पिञ् वन्धने, पञ्ज संगे, पञ्ज परिष्वङ्गे- इत्यादीनां नमादीनां च णम् प्रह्वत्वशब्दे च णीञ् प्रापणे, टुनादि समृद्धौ, णिदि कुत्सायाम्, इत्यादीनां धातूनां यौ सकारनकारौ तयोः क्रमेण तौ पूर्वभाविनौ एव पूर्वावस्थायां वर्त्तमानौ पकारणकारौ एव भवतः । तथा तेष्वेवेत्यादि । तथेति सूत्रोक्तं पदं तस्यार्थः । तेष्वेव निमित्तेष्विति । अत्रायं भावः । सकारस्य पकारनिमित्तानि कवर्गेल्लक्षणानि । नकारस्य णत्वनिमित्तानि पकाररेफऋवर्णाः । अवप्रत्याहारकवर्गपवर्गव्यवधानानि च ततो यद्युपसर्गान्ते कवर्गस्येत्प्रत्याहारस्य च योगो भवति तदा तस्मात्परस्य सकारस्य पकारो भवति । यदा चोपसर्गे पकाररेफऋवर्णानामन्यतमो भवति नकारस्य वा प्रत्याहारकवर्गपवर्गान्तरं च भवति तदा नकारस्य णकारो भवति । अत्रोपसर्गे इत्प्रत्याहारोऽस्ति तेन सेधतेः सकारस्य पकारो भवति । निषेधति । लिङ् । सेधेत् । लोट् । सेधतु । लङ् । अह्व्यवधानेऽपि पत्वं भवति न्यपेधत् इति प्रयोगदर्शनात् । यदा निपूर्वस्तदा न्यपेधत् । तदभावे असेधत् । लिट् । द्वित्वव्यवधानेऽपि पत्वं नास्ति व्याख्यानेन प्रयोजनं तदभावेऽपि प्रयोगसिद्धेः । निषेधति । निपूर्वे सति । तदभावे सिपेध । लिङ् । सिध्यात् । लुट् । सेधिता । लट् । सेधिष्यति । लङ् । असेधिष्यत् । लुङ् । असेधीत् । समाप्तोऽयं धातुः । पिबू शास्त्रे माङ्गल्ये च । ऊकार इडविकल्पार्थः । (आदेः णः स्रः) पूर्ववत् तिवादयः । सेधति । सेवेत् । सेधतु । असेधत् । लिट् । सिपेध । सिध्यात् । सिधू ता इति स्थिते ।

(ऊदितो वा) । ऊदितो धातोः परस्य वसादेरिडा भवति ।

सूत्रम् (ऊदितो वा) ऊत् इत् यस्य स ऊदित् तस्मात् ऊदितः ५-१ वा ऊदितो धातोः परस्य वसादेः प्रत्ययस्य वा इडागमो भवति ।

(स्मृसूतिसूयतिधूञ् रधादीनामिडा वक्तव्यः) । स्मृ शब्दोपतापयोः । पूञ् प्राणिगर्भविमोचने । पूङ् प्रसवे । धूञ् कम्पने । रध् हिंसायाम् । नश् अदर्शने । तृष् प्रीणने । हृष् हर्षविमोचनयोः । द्रुह् जिघांसायाम् । मुह् वैचित्त्ये । णुह् उद्गिरणे । स्निह् प्रीतौ । एते रधादयः । सेधिता । पक्षे ।

द्वितीयं सूत्रम् (स्मृसूति०) स्मृसूतिसूयतिधूञ् इत्यादीनां धातूनां वा इडागमो वक्तव्यः । वसादेः । प्रत्ययस्यैवेति शेषः । धातवस्तु मूले दर्शिताः । अनेन सूत्रेण वा इड् । सेधिता । सिध् ता इति स्थिते ।

(तथोर्थः) । दधार्तिं विना झभान्ताद्धातोः परयोस्तकारथकार्योर्धकारादेशो भवति । झवे जबाः । सेद्धा । सेधिष्यति-से-

त्स्यति । असेधिष्यत्-असेत्स्यत् । असेधीत् । असेधिष्टाम्
असेधिषुः । इडभावे ।

सूत्रम् (तयोर्वः) तश्च थू च तयौ तयोः तयोः ६-२ घः १-१ द्विपदं सूत्रम् ।
दधार्ति वर्जयित्वा झभान्तात् धातोः परयोस्तकारथकारयोर्धकारादेशो भवति सुगम
मिदं सूत्रम् । अस्याधिकं व्याख्यानं नास्ति । अनेन तकारस्य धकारः (झवे जघाः)
प्रथमधकारस्य दकारः । 'स्वरहीनम्०' (गुणः) सेद्धा । सेद्धारी । सेद्धारः ।
सेद्धासि । सेद्धास्यः । सेद्धास्य । सेद्धास्मि । सेद्धास्वः । सेद्धास्मः । लृट् । सेधि
ष्यति-सेत्स्यति । (खसे चपा झसानाम्) लृट् । असेधिष्यत् । असेत्स्यत् । लृट्
असेधीत् । असेधिष्टाम् । असेधिषुः । इडभावे अ सिथ् सि ईद् दिप् इति स्थिते ॥

(अनिटो नामिवतः) नामिवतोऽनिटो धातोः परस्मैपदे परे
सिप्रत्यये वृद्धिर्भवति । चपत्वम् । सेः । असेत्सीत् । असेद्धाम्
(प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं कार्यं भवति) ।

सूत्रम् (अनिटो नामिवतः) अनिटो नामिवतः नास्ति इदं यस्य सः अनिट
तस्यानिटः ६-१ नामी अस्यास्ति इति नामिवान् तस्य नामिवतः ६-१ द्विपदं
सूत्रम् । नामिवतो नाम्युपधस्य (नैकस्वरादनुदात्तात्) इति सूत्रेणोक्तात् अनिटो
धातोः सम्बन्धिनो नामिनः परस्मैपदविषये सिप्रत्यये परे वृद्धिर्भवति । अनेन
वृद्धिः । परं पूर्ववत् (खसे०) असेत्सीत् । असेथ् सि ताम् इति स्थिते ॥

(झसात्) झसादुत्तरस्य सेलौपो भवति झसे परे । असेत्सुः ।
असेत्सीः । असेद्धम् । असेद्ध । असेत्सम् । असेत्स्व । असेत्स्म ।
खद् स्थैर्ये हिंसायां च । खदति । खदेत् । खदतु । अखदत् ।

सूत्रम् (झसात्) ५-१ एकपदं सूत्रम् । झसादुत्तरस्य सेलौपो झसे परे भवति ।
अनेन सेलौपः कार्यः (प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं कार्यं भवति) इति न्यायात् । वृद्धि-
र्भवति (तयोर्वः झवे जघाः) 'स्वरहीनम्०' असेद्धाम् । असेत्सुः । असेत्सीः । असेद्धम् ।
असद्ध । असेत्सम् । असेत्स्व । असेत्स्म । खद् स्थैर्ये हिंसायां च । पूर्ववत् । तिवा-
दयः । खदति । खदेत् । खदतु । अखदत् । खद् खद् णप् इति स्थिते 'पूर्वस्य
हसादिः शेषः । ख खद् णप् इति जाते ॥

(अत उपधायाः) धातोरुपधाया अकारस्य वृद्धिर्भवति जिति
णिति च परे । चुत्वम् । चखाद् । चखदतुः । चखदुः । चखदिथ
चखदथुः । चखद् ।

सूत्रम् (अत उपधायाः) अतः ६-१ उपधायाः ६-१ धातोरुपधाया अका-
रस्य वृद्धिर्भवति अिति णिति च परे । (कुहोश्चुः) । चखाद । चखदतुः । चखदुः ।
चखदित् । चखदथुः चखद ।

(णवुत्तमो वा णिद्वक्तव्यः) चखाद-चखद । चखदिव । चखदि-
म । खद्यात् । खदिता । खदिष्यति । अखदिष्यत् ।

(णवुत्तमो०) उत्तमो णल् वा णित् वक्तव्यः । तेन वृद्धेर्विकल्पो भवति ।
चखाद-चखद । चखदिव । चखदिम । खद्यात् । खदिता । खदिष्यति । अखदि-
ष्यत् । अखदीत् इति स्थिते ।

(णित्पे) परस्मैपदे परे सिर्णिङ्भवति । (अत उपधायाः) इति
वृद्धिः । अखादीत् । अखादिष्टाम् । अखादिषुः ।

सूत्रम् (णित्पे) ण इत् यस्य स णित् १-१ पे ७-१ द्विपदं सूत्रम् । पे परस्मै-
पदे परे सिर्णिङ् भवति । अनेन सेर्णिङ्त्वात् (अत उपधायाः) इति सूत्रेण वृद्धिः ।
अखादीत् । अखादिष्टाम् । अखादिषुः । वृद्धिविकल्पकरम् ।

(हसादेर्लघ्वकारोपधस्य वा वृद्धिः सेटि सौ वाच्या) अखदीत् ।
गद् व्यक्तायां वाचि । गदति ।

सूत्रम् (हसादेः०) हस आदिर्यस्य स हसादिस्तस्य हसादेः । लघुश्चासौ अका-
रश्च लघ्वकारः लघ्वकार उपधायां यस्य स लघ्वकारोपधस्तस्य लघ्वकारोपधस्य
हसादेर्लघ्वकारोपधस्य च धातोर्वा वृद्धिः सेटि सौ वाच्या । अनेन वृद्धिविकल्पो भवति ।
अखदीत् । अखदिष्टाम् । अखदिषुः । सुगमोऽयं धातुः समाप्तः । गद् व्यक्तायां वाचि ।
गदति ।

(उपसर्गस्थ-निमित्तान्नेर्गदादौ णत्वं वाच्यम्) गद्-नद्-पत्
पद्-स्था-अपित्-दा-धा, मा-सो-हन्-या-वा-द्रा-प्सा-
वप्-वह्-चि-शम्-दिह्-एते गदादयः । गद् व्यक्तायां वाचि ।
णद् अव्यक्ते शब्दे । पत्ल पतने । पद् गतौ । घा गतिनिवृत्तौ ।
डुदाञ् दाने । डुधाञ् धारणपोषणयोः । माङ् माने । पोऽन्तक-
र्मणि । हन् हिंसागत्योः । या प्रापणे । वा गतिगन्धनयोः ।
द्रा कुत्सायां गतौ च । प्सा भक्षणे । डुवप् बीजतन्तुसन्ताने ।
वह् प्रापणे । चिञ् चयने । शम् उपशमे । दिह् उपचये । प्रणि-
गदति । गदेत् । गदतु । अगदत् । (कुहोश्चुः) जगाद । जगदतुः । जगदुः ।

जगदिथ । जगदथुः । जगद । गद्यात् । गदिता । गदिप्यति ।
अगदिप्यन्त । अगादीत्-अगदीत् । रद् विलेखने । रदति ।
रदेत् । रदतु । अरदत् । रराद ।

(उपसर्गस्थनिमित्तात्) उपसर्गस्थनिमित्तात् नेर्गदादौ णत्वं वाच्यम् । गदाद-
यस्तु मूले उक्ताः सन्ति । त एव ज्ञातव्याः । अतोऽनेन नकारस्य णकारो भवति ।
प्रणिगदति । गदेत् । गदतु । अगदत् (कुहोद्वुः) अनेन गकारस्य जकारः (अत
उपधायाः) जगाद । जगदतुः । जगदुः । गद्यात् । गदिता । गदिप्यति । अगदि-
प्यत् । अगादीत् । हसादेः । अगदीत् । रद् विलेखने । रदति । रदेत् । रदतु । अर-
दत् । रराद । रद् अतुम् इति स्थिते ।

(लोपः पचां कित्ये चास्य) पचादीनां लिङ्यनादेशादीनां किति
णादौ सति पूर्वस्य लोपः । असंयुक्तहसयोर्मध्यस्थस्याकारस्यै-
कारः । रेदतुः । रेदुः

सूत्रम् (लोपः पचां कित्ये चास्य) लोपः १-१ पचां ६-३ किति ७-१ ए
१-१ च अ० अस्य ६-१ पदपदमिदं सूत्रम् । येषां धातूनां द्विवचनस्य (कुहोद्वुः ।
अपानां जवचपाः) इति जवादिनादेशो न भवति तेषां पचादीनां पक्षसदृशानां पत्
पद् चल् चर् तन् मन् इत्यादीनां पूर्वस्य द्वित्वस्य किति णादौ सति लोपो भवति ।
एक एव ह्मो यस्य सः । यद्वा एकश्च एकश्च एकौ एकौ असंयुक्तौ केवली संयोगर-
हितौ पूर्वापरी हसी यस्य स एकहस्तस्य एकहस्तस्य । असंयुक्तहसमध्यस्थस्याका-
रस्य च एकारो भवति । मूले तु न संयुक्तौ असंयुक्तौ असंयुक्तौ च तौ हसी च असं-
युक्तहमौ तयोरसंयुक्तहसयोः । पूर्वव्याख्यानं चन्द्रिकानुसारेण, इदं तु मूलानुसारेण;
चकारात् उक्तनिमित्ताभावेऽपि तू फल्-भञ्-त्रप्-सथ्-ग्रन्थ्-दम्भानामेत्वपूर्वलोपो
भवतः । तथा जृप् भ्रम् त्रम् कण् राज् आश् आञ् भ्लाश् सन् राध् एतेषां विक-
ल्पेन एत्वपूर्वलोपो भवतः-इति सूत्रम् । अनेन पूर्वकारस्य लोपश्च धातोरकारस्यैकारो
भवति । 'स्वरहीनं' रेदतुः । रेदुः । र रद् थप् इति स्थिते । (सिसता०) अनेनेद्
ररद् इ थप् इति जाते ।

(सेटि थपि एत्वपूर्वलोपो वक्तव्यो) रेदिथ । रेदथुः । रेद । ररा-
द-ररद । रेदिव । रेदिम । रद्यात् । रदिता । रदिप्यति । अरदिप्य-
त् । अरादीत् । अरादिष्टाम् । अरादिषुः । अरदीत् ॥ णद् अव्य-
क्ते शब्दे । (आदेः णः स्नः) नदति । नदेत् । नदतु । अन-

दत् । प्रपूर्वः (प्रादेश्च) इति णत्वम् । प्रणदति । गदादित्वात्
 प्रणिनदति । ननाद । नेदतुः । नेदुः । नेदिथ । नेदथुः । नेद ।
 ननाद-ननद । नेदिवा । नेदिम । नद्यात् । नदिता । नदिष्यति ।
 अनदिष्यत् । अनादीत् । अनादिष्टाम् । अनादिषुः । अन-
 दीत् । अनदिष्टाम् ॥ अर्द गतौ याचने च । अर्दति । अर्देत् ।
 अर्दतु । अर्दत् । ङित्वे कृते (आभ्वोर्णादौ०) आ अर्द
 इति स्थिते ।

(सेटि थापि) । वार्तिकम् । सेटि थपि परे एत्वपूर्वलोपौ वक्तव्यो । अनेनैत्वपूर्व-
 लोपौ स्तः 'स्वरहीनं०' गेदिथ । रेदथुः । रेद । रराद-ररद । रेदिव । रेदिम । लिङ् ।
 रद्यात् । रदिता । रदिष्यति । अरदिष्यत् । अरादीत् । हसादेः । अरदीत् ॥ समाप्तोऽ-
 यम् ॥ णङ् अव्यक्ते शब्दे । पूर्ववत् तिवादयः । (आदेः णः स्तः) नदति । अन्यानि
 रूपाणि सुगमत्वात् लिखितानि । लिङ् लकारे (लोपः पचा कित्ये चास्म) अनेनैव
 पूर्वलोपौ कार्यौ । ननाद । नेदतुः । यदा प्रपूर्वोऽय धातुस्तदा (प्रादेश्च०) अनेन
 सूत्रेण नकारस्य णकारः । प्रणदति इति रूप भवति । प्रपूर्वत्वे सति यदा निपूर्वः
 स्यात् तदा गदादित्वात् नेर्णत्व भवति । प्रणिनदति । इति रूपं सिद्ध भवति । नद्यात् ।
 नदिता । नदिष्यति । अनदिष्यत् । अनादीत् । हसादेः । अनदीत् । सोऽनादीत्
 इत्युदाहरणम् ॥ अर्द गतौ याचने च । अर्दति । अर्देत् । अर्दतु । अर्दत् । लङ् लका-
 रस्य रूपे (स्वरदेः परः) अनेन वक्ष्यमाणेन सूत्रेण द्वितीयोऽङागमो भवति । अर्द-
 णप इति स्थिते । ङित्वम् । ङित्वे कृते सति । आभ्वोर्णादौ इति सूत्रेण पूर्व-
 स्याकारस्याङागो भवति । तदा जा अर्द णपिति जाते ।

(नुगशाम्) अश्रोतेर्ङकारादिधातूनां संयोगान्ताकागदि-
 धातूनां च पूर्वस्य नुगागमो भवति णादौ सति । आनर्द ।
 आनर्दतुः । आनर्दुः । आनर्दिथ । आनर्दथुः । आनर्द । आनर्द ।
 आनर्दिव । आनर्दिम । अर्द्यात् । अर्दिता । अर्दिष्यति ।
 आर्दिष्यत् । आर्दीत् । आर्दिष्टाम् । आर्दिषुः ॥ इदि परमेश्वर्यं ।
 इन्दति । इन्देत् । इन्दतु ।

सृष्टम् (नुगशाम्) नुर् १-२ अङाम् ६-३ जङ्ङ् व्याप्तौ । जङ्ङ् अर्च अर्द
 ऋङ्ङ् शप्पार्दना धातूनां द्विभावे ण्ने गति णवादी परे पूर्वस्य ङित्वस्य नुगागमो

भवति । ककारः स्थानविध्यर्थः । कित्वाङन्ते । उकार उच्चारणार्थः । जनेन मुत्रेण
द्वयोर्मध्ये नुगागमो भवति । ' स्वरहीनं ' । जानर्द् । जानर्दतुः । आनर्द्दुः । सर्वाणि
रूपाणि मृले सन्ति । अर्धात् । आर्द्धता । आर्द्धिष्यति । (स्वरादेः) आर्द्धिष्यत् ।
जार्द्धात् । इदि परमन्वये । पूर्ववत् तिवादयः । (इदितो नुम्) इति जनेन नुम् । इन्दति ।
इन्देत् ॥ इन्दतु । ऐन्दत् इति जाते ।

(स्वरादेः) स्वरादेर्धातोर्द्वितीयोऽङागमो भवति दिवादो परे ।

(अ इ ए) (ए ऐ ऐ) ऐन्दत् । इन्द् णप् इति स्थिते ।

(स्वरादेः) स्वर आर्द्धिष्यस्य स स्वरादेः तस्य स्वरादेः ६-१. स्वरादेर्धातोर्द्विती-
योऽङागमो भवति । जनेन द्वितीयोऽङागमः । (ए ऐ ऐ) ऐन्दत् । ऐन्दताम् । ऐन्दत् ।
ऐन्दः । ऐन्दतम् । ऐन्दत् । ऐन्दम् । ऐन्दाव । ऐन्दाम । अस्य धातोर्द्वितीयाङ्गे विज्ञे-
योऽस्ति । इन्द् णप् इति स्थिते ।

(कासादिप्रत्ययादाम् कस्भूपरः) । काम् आस् दय् अय्
नाभ्यादिगुरुमद्भात्वनेकस्वरधातुभ्यः प्रत्ययान्ताच्च णवाद्दो
परे आम् प्रत्ययो भवति । स च कस्भूपरः प्रयोक्तव्यः । काम्
दीतो । आस् उपवेशने । दय् दानगतिर्हिंसादानेषु । इन् नत् ।
एते कासादयः ।

(विद् दरिद्रा कास् काश् जागृ उप् एभ्यो वाम्) विद् ज्ञाने ।
दरिद्रा दुर्गतौ । काश् विकचने । जागृ निद्राक्षये । उप् दाहे ।
एते विदादयः । इन्दां कृ णप् इति स्थिते कृ इत्येतस्य द्वित्वम् ।

सूत्रम् । (विद् दरिद्रा०) विद् दरिद्रा कास् काश् जागृ उप् एभ्यो वाम् प्रत्ययो
भवति । इन्द् जाम् कृ णविति जाते । ' स्वरहीनम्० ' । इन्दाम् कृ णविति जाते
(द्विश्) । कृ इत्यस्य द्वित्वम् । इन्दाम् कृ कृ णविति जाते ।

(रः) पूर्वसंवन्धिन ऋकारस्याकारो भवति । चुत्वम् ।

सूत्रम् (रः) । ऋ ६-१ साकोतिकम् । अः १-१ । द्विपदं सूत्रम् । द्वित्वे कृते
सति पूर्वसंवन्धिन ऋकारस्य अकारादेशो भवति । अनेन ऋकारस्याकारः । तदा
इन्दाम् क कृ णप् इति जाते । (कुहोश्चुः) । अनेन सूत्रेण ककारस्य चकारः । तदा
इन्दाम् च कृ णप् इति स्थिते ।

(धातोर्नामिनः) धातोर्न्त्यभूतस्य नामिनो वृद्धिर्भवति ञिति
णिति च परे । इन्दाश्चकार । इन्दाश्चक्रतुः । इन्दाश्चक्रुः । क्रादि-
त्वात्नेद् । इन्दाश्चकर्थ । इन्दाश्चक्रथुः । इन्दाश्चक्र । इन्दाश्चकार
इन्दाश्चकर । इन्दाश्चकृव । इन्दाश्चकृम । इन्दामास । इन्दामासतुः ।
इन्दामासुः । इन्दामासिथ । इन्दाम्बभूव । इन्द्यात् । इन्दिता ।
इन्दिष्यति । (स्वरादेः०) । ऐन्दिष्यत् । ऐन्दीत् । ऐन्दिष्टाम्
ऐन्दिषुः । ऐन्दीः । ऐन्दिष्टम् । ऐन्दिष्ट । ऐन्दिषम् । ऐन्दिष्व ।
ऐन्दिष्म ॥ णिदि कुत्सायाम् । निन्दति ।

सूत्रम् (धातोर्नामिनः) धातोः ६-१ नामिनः ६-१ द्विपदं सूत्रम् । धातोः
अन्त्यभूतस्य नामिनः ञिति णिति च प्रत्यये परे वृद्धिर्भवति । अनेन वृद्धिस्तदा
इन्दाम् च कृ आर् णप् इति जाते (नश्चापदान्ते) ' स्वरहीनम्० ' तदा इन्दाश्चकार
इति रूपं सिद्धं भवति । एवमन्यान्यापि रूपाणि सिद्ध्यन्ति । किति णादी गुणवृद्धौ न
भवतः । किं तु (रः) इत्यस्य सूत्रस्य प्राप्तिः । इन्दाश्चकार । इन्दाश्चक्रतुः । इन्दा-
श्चक्रुः । (क्रादेर्णादेः) इति सूत्रे कृधातोर्दिङ्निषेधात् इडागमो न भवति पित्वात् गुणो
भवति । इन्दाश्चकर्थ । इन्दाश्चक्रथुः । इन्दाश्चक्र । इन्दाश्चकार (णउत्तम) इति
सूत्रेण वा णित् तेन वा वृद्धिर्भवति । इन्दाश्चकर । इत्यत्र गुणो भवत्येव वा ।
इन्दाश्चकृव । इन्दाश्चकृम । यदा अम्धातोर्नुप्रयोगस्तदा इन्दाम् अम् णप्
इति स्थिते द्वित्वगुणेण अकारस्य द्विभावं । (जाम्बोणादी) ' सवर्णदीर्घः । '

‘स्वर्हीनं’ इन्द्रामास । इन्द्रामामतुः । इन्द्रामासुः । इन्द्रामामिय । यदा भूधा-
तोऽनुपयोगस्तदा इन्द्राम् भू णप् इति ज्ञाने । (नश्चापदा०) पुनश्च वभूव इति
रूपं यथा मिद्धं भवति तथैव रूपं कार्यम् । इन्द्राम्बभूव । इन्द्र्यात् । इन्द्रिता । इन्द्रि-
प्यति । (स्वरादेः) ऐन्द्रिप्यत् । ऐन्दीत् ॥ णिट्ति कुन्मायां पूर्ववत् । ‘ इन्द्रिती
नुम् ’ निन्दति । यदायं वातुः प्रपूर्वः स्यात् तदा अनिन्दति इति स्थिते ॥

(निसनिक्षनिन्दामुपसर्गाण्णत्वं वा वाच्यम्) प्रणिन्दति ।
प्रनिन्दति । निन्देत् । निन्दतु । अनिन्दत । निनिन्द । निन्द्यात्
निन्दिप्यति । अनिन्दिप्यत् । अनिन्दीत् ॥ णिञ्चुम्बने । प्रणि-
क्षति । निक्षेत् । निक्षतु । अनिक्षत् । निनिक्ष । निक्ष्यात् । निक्षि-
ता । निक्षिप्यति । अनिक्षिप्यत् । अनिक्षीत् ॥ उख गतो ।
ओखति । ओखेत् । ओखतु । ओखत् । द्वित्वे उपयागुणे च कृते ।

सत्रम् (निमनिक्षनिन्दासु०) । निमनिक्षनिन्दां धातृनामुपमर्गात् अमर्गस्यनि-
मिच्चात् णत्वं वा वाच्यम् । अनेन णत्वम् । प्रणिन्दति । प्रनिन्दति । निन्देत् ।
निन्दतु । अनिन्दत् । अत्र (उपधाया उवोः) इति मृत्रस्य प्राप्तिरेव नास्ति । उपधाया-
मिकाराभावात् । निनिन्द । निन्द्यात् । निन्दिता । निन्दिप्यति । अनिन्दिप्यत् ।
अनिन्दीत् । अस्य रूपाणि मूले मन्ति तथापि लिखितानि । णिञ्चुम्बने । निक्षति ।
(निमनिक्षनिन्दासु०) । अनेन मृत्रेण णत्वम् । प्रणिक्षति । अन्यानि रूपाणि मुगम-
त्वान्न लिखितानि ॥ उख गतो । गुणः । ओखति । ओखेत् । ओखतु । ओखत् ।
अत्र (स्वरादेः) इत्यनेन मृत्रेण द्वितीयोऽङ्गागमो भवति । उख् णप् इति म्यित्ते ।
(द्विश्च । गुणः) उ ओख णप् इति ज्ञाने ।

(असवर्णे स्वरे पूर्वकारोकारयोरियुवो वक्तव्यो) उवोख ।
(सवर्णे दीर्घः) ऊखतुः । ऊखुः । उवोखिथ । उख्यात् । ओ-
खिता । ओखिप्यति । ओखिप्यत् । ओखीत् ॥ अञ्चु गति-
पूजनयोः । अञ्चति (नुगशाम्) आनञ्च । आनञ्चतुः । आनञ्चुः ।

‘ मृत्रम् (अमवर्णे स्वरे०) । अमवर्णे स्वरे षे मति पूर्वयोः इकारोकारयोः इयुवौ
ययात्तरयेन वक्तव्यौ । अनेन मृत्रेण उकारस्य उव् जातः । ‘ स्वर्हीनं० ’ उवोख ।
अमवर्णस्वगभावान्नोञ् । (मवर्णे दीर्घः मह) । ऊखतुः । ऊखुः । उवोखिथ ।
उख्यात् । ओखिता । ओखिप्यति । (स्वरादेः) ओखिप्यत् । ओखीत् ॥ अञ्चु

गतिपूजनयोः । अञ्चति । अञ्चेत् । अञ्चतु (स्वरादेः) आञ्चत् । अ अञ्च णप्
इति जाते (आभ्योर्णादौ) नुगशाम् । 'स्वरहीनं०' जानञ्च । जानञ्चतुः । जानञ्चुः ।
पूजायाम् ।

(पूजायामञ्चेर्नलोपाभावो वाच्यः) अञ्च्यात् । गतौ तु अ-
च्यात् । अञ्चिता । अञ्चिष्यति । आञ्चिष्यत् । आञ्चीत् ।
आञ्चि आयामे । आञ्छति । आनाञ्छ । (आञ्छतेर्नुग्वेति
केचित्) । आञ्छ । आञ्छ्यात् । आञ्छिता । आञ्छिष्यति ।
आञ्छिष्यत् । आञ्छीत् ॥ हुर्छा कौटिल्ये । (य्वो विं हसे)
इति दीर्घः । हूर्छति (कुहोश्चुः) । वर्गचतुर्थो हस्य सवर्णः ।
(झपानां जवचपाः) जुहूर्छ । अहूर्छीत् ॥ वज गतौ । वजति ।
वजेत् । वजतु अवजत ।

(पूजायामञ्चेर्वातोर्नकारस्य लोपाभावो वाच्यः) । अञ्च्यात् । गतो तु (नो
लोपः) इति सूत्रेण नकारस्य लोपो भवति । अञ्च्यात् । अञ्चिता । अञ्चानि नुग
मानि । अञ्चिष्यति (स्वरादेः) आञ्चिष्यत् । आञ्चीत् । जाञ्चि आयामे (इदितो
नुम् । जाञ्छति । जाञ्छेत् । जाञ्छतु (स्वरादेः) जाञ्छत् । जा आञ्छ णप्
इति जाते । (नुगशाम्) । अनेन नुक् 'स्वरहीनं०' जानाञ्छ । जानाञ्छतुः ।
जानाञ्छुः । जाञ्छनेर्वातोर्नुगशामिति सूत्रेण विहितो नुग वा भवतीति केचिदा
चार्या वदन्ति । तदा (द्विश्च) । सवर्णदीर्घः । आञ्छ । जाञ्छतुः । जाञ्छुः ।
जाञ्छ्यात् । जान्छिता । जान्छिष्यति । (स्वरादेः) जान्छिष्यत् । जाञ्छीत् ॥
हुर्छा कौटिल्ये । पूर्ववत् तिवादयः । हुर्छ अ तिप् इति स्थिते । (य्वो विं हसे)
अनेन दीर्घः । 'स्वरहीनं०' । हूर्छति । हूर्छेत् । हूर्छतु । अहूर्छेत् । 'हु हुर्छ णप्'
इति स्थिते (कुहोश्चुः) वर्गचतुर्थो हस्य सवर्णः । अनेन हकारस्य झकारो भवति
(झपानां जवचपाः) अनेन झकारस्य जकारः । (य्वो विं हसे) अनेन दीर्घः 'स्वर-
हीनं०' जुहूर्छ । जुहूर्छतुः । जुहूर्छुः । हूर्छ्यात् । हूर्छिता । हूर्छिष्यति ।
अहूर्छिष्यत् । अहूर्छीत् ॥ वज गतौ । पूर्ववत् । वजति । वजेत् । वजतु । अ-
जत् । व वज् णप् इति जाते । लोपः पचा कित्ये चास्य । अनेन सूत्रेण णवपूर्व-
लोपे प्राप्ते सति ।

(शमददवादिगुणभृताकाराणां नेत्वपूर्वलोपो वक्तव्यो) । शसु
हिमायाम् । दद दाने । शशास । शशसतुः । ददाद । दददतुः ।

ववाज । ववजतुः । ववजुः । ववजिथ । अवाजीत्-अवजीत् ।
 व्रज गतौ । व्रजति । व्रजेत् । व्रजतु । अव्रजत् । वव्राज । वव्र-
 जतुः । वव्रजुः । व्रज्यात् । व्रजिता । व्रजिष्यति । अव्रजिष्यत् ।

(शस्०) शस्-उद्-वादिगुणभूताकाराणां किति णनादौ परे णत्वपूर्वलोपौ न
 वक्तव्यौ । अनेनास्यैत्वपूर्वलोपनिषेधः । किन्तु (जत उपधायाः) अनेन सूत्रेण वृद्धिः ।
 ववाज । ववजतुः । ववजुः । ववजिथ । वज्यात् । वजिता । वजिष्यति । अवजिष्यत् ।
 अवाजीत् । हसादेः । अवजीत् । व्रज् गतौ । व्रजति । अन्यानि सुगमानि । ह्रस्व-
 लकारे वृद्धिविकल्पे ।

(वदिव्रज्योः सौ नित्यं वृद्धिः) अव्राजीत् । अज् गतौ क्षेपणे
 च । अजति । अजेत् । अजतु । आजत् ।

सूत्रम् (वदिव्रज्योः०) वदिव्रज्योर्धात्वोः सौ परे नित्यं वृद्धिर्भवति । अनेनास्य
 वृद्धिविकल्पाभावः । अवाजीत् । अज् गतौ क्षेपणे च । अजति । अजेत् । अजतु ।
 स्वरादेः । आजत् ।

(अजेरार्धधातुके वी वक्तव्यः, वसादौ वा) एतच्च विभक्तिच-
 तुष्टयं सार्वधातुकं परमार्धधातुकसंज्ञं पाणिनीयानाम् ।
 द्वित्वम् । वृद्धिः । विवाय ।

सूत्रम् (अजेरार्धधातुके०) अजेरार्धातोर्सार्वधातुके विषये वी वक्तव्यो वसादौ परे
 वा भवति । सार्वधातुकार्धधातुकयोर्लक्षणं मूले उक्तम् । अनेन वीरादेशः । वी णप्
 इति स्थिते । (द्विश्च । ह्रस्वः) वि वी णविति जाते । धातोर्नामिनः । अनेन सूत्रेण
 वृद्धिर्भवति । स्वरहीनं० । विवाय । वि वी अतुस् इति स्थिते ।

(नुधातोः) विकरणस्य नोर्धातोश्चैवर्णोर्वर्णयोरियुवौ भवतः
 स्मरे परे । अनेकस्मरस्यासंयोगपूर्वस्थ तु च्चौ । विव्यतुः ।
 विव्युः ।

सूत्रम् (नुधातोः) । नुश्च धातुश्च नुधातुस्तस्य नुधातोः ६-१ स्मदेर्नुरिति
 स्वादेरुत्पन्नस्य नु इति विकरणस्य तथा धातोरिति । इवर्णान्तोवर्णान्तधातोः संव-
 न्धिन इवर्णस्य उवर्णस्य इयुवौ भवतः । इवर्णस्य इय् उवर्णस्य उव । अत्रापि विशेष-
 माह-अनेके यादि । तु पुनः । अनेकस्वरः संयोगपूर्वरहितश्च यो धातुर्भवति तत्सं-
 वन्धिनोर्विर्णोर्वर्णयोर्यकारव्कारावेव भवतः । एवभूतस्य नुविकरणसंवन्धिन उवर्ण-
 स्यापि वत्वम् । तु अच्चाद् कचिदेकस्वरस्यापि यकारः । यथा वदन्ति कचिदनेकस्व

रस्यापि इय् । यथा-ईयतुः । (खोर्घातोः) खौ वा) इति सूत्रद्वयेन केवलस्य ईकारस्य च ऊकारस्य इयादिकार्यम् । अत्र तु नुधातोरित्यनेन सूत्रेण सर्वत्र इवर्णस्य उवर्णस्य च इयादिकार्यं भवति । इति विशेषः । अनेन सूत्रेणानेकस्वस्यासंयोगपूर्वस्यास्येकारस्य यकारो भवति । विव्यतुः । विव्युः (गुणः) विवयिथ ।

(स्वरान्तान्नित्यानिटःस्थपो वेद्) विवयिथ-विवेथ । आजिथ । विव्यथुः । विव्य । विवाय-विवय । विव्यिव-आजिव । विव्यिम-आजिम । वीयात् ।

(स्वरांतात्) स्वरांतात् नित्यानिटो धातोः थपो वा इद् भवति । अनेनास्य वेद् भवति (गुणः) विवेथ । विव्यथुः । विव्य । विवाय । विवय । विव्यिव । विव्यिम । वीयात् । अञ् ता इति स्थिते । अजेरार्धधातुके । अनेन वीरादेशः । तदा वी ता इति स्थिते ।

(नैकस्वरादनुदात्तात्) । एकस्वराद्धातोर्धातुपाठेऽनुदात्त इत्येवं पाठितादिडागमो न भवति ।

सूत्रम् (नैकस्वरादनुदात्तात्) न (अ०) एक एव स्वरो यस्य ता नैकस्वरस्तस्मात् नैकस्वरात् ५-१ अनुदात्तात् ५-१ त्रिपदं सूत्रम् । यो धातुः एकस्वरात्मकः धातुपाठेऽनुदात्त इति संज्ञकः कथितस्तस्मात् परेषां पूर्वोक्तानां सिसतासीत्यपाम् इडागमो न भवति । उदात्ताः सेट् एष्टव्याः । तथाऽनुदात्ता अनिद् एष्टव्याः । अनुदात्ता धातवो धातुपाठात् ज्ञेयाः । अत्रानिदकारिकाऽस्ति । तस्याः श्लोकाः सन्ति ।

अथानिदकारिकाश्लोकाः ।

अनिद् स्वरान्तो भवतीति दृश्यतामिमांस्तु सेटः प्रवदन्ति तद्विदः ॥ अदन्तमृदन्तमृतां च वृङ् वृजौ श्विडीङ्विर्वणेष्वथ शीङ् श्रिजावपि ॥ १ ॥ गणस्थमृदन्तमुतां च रुस्तुवौ क्षुवं तथोर्णोतिमथो युणुक्षुवः ॥ इति स्वरान्ता निपुणैः समुच्चितास्ततो हसान्तानपि सन्निबोधत ॥ २ ॥ शकिस्तु कान्तेष्वनिडेक इप्यते घसिश्च सान्तेषु वसिः प्रसारणी ॥ रभिश्च भान्तेष्वथ मैथुने यमिस्ततस्तृतीयो लभिरेव नेतरे ॥ ३ ॥ यमिर्जमान्तेष्वनिडेक इप्यते रमिर्दिवादावपि पव्यते मनिः ॥

नमिश्चतुर्थो हनिरेव पञ्चमो गमिस्तु पष्ठः प्रतिपेधवाचिनाम् ॥
 ॥ ४ ॥ दिहिर्दुहिर्मेहतिरोहती वहिर्नहिस्तु पष्ठो दहतिस्तथा
 लिहिः ॥ इमेऽनिटोऽष्टाविह मुक्तसंशया गणेषु हान्ताः प्रवि-
 भज्य कीर्तिताः ॥ ५ ॥ दिशि दृशि दंशिमथो मृशि स्पृशि
 रिशि रुशि क्रोशतिमष्टमं विशिम् ॥ लिशि च शान्ताननिटः
 पुराणगाः पठन्ति पाठेषु दशैव नेतरान् ॥ ६ ॥ रुधिः सराधि-
 र्युधिवन्धिसाधयः कुधिः क्षुधिः शुध्यतिबुध्यती व्यधिः ॥
 इमे तु धान्ता दश चानिटो मतास्ततः परं सिध्यतिरेव नेतरे ॥
 ॥ ७ ॥ शिपिं पिपि शुष्यति पुष्यती त्विपिं विपिं श्लिपिं तुष्यति-
 दुष्यती द्विपिम् ॥ इमान्दशैवोपदिशन्त्यनिट्विधौ गणेषु पान्ता-
 न्कृपिकर्षती तथा ॥ ८ ॥ तपिं तिपिं चापिमथो वपिं स्वपि
 लिपिं लुपिं तृष्यतिदृष्यती सृपिम् ॥ स्वरेण नीचेन शपिं छुपिं
 क्षिपिं प्रतीहि पान्तान् पठितांस्त्रयोदश ॥ ९ ॥ अदिं हदिं स्फु-
 न्दिभिदिच्छिदिक्षुदीन् शदिं सदिं स्विद्यतिपद्यतिखिदीन् ॥
 नुदिं तुदि विद्यविनत्तिवपि प्रतीहि दान्तान् दश पञ्च चा-
 निटः ॥ १० ॥ पचिं वचिं विचिरिचिरञ्जिपृच्छतीन्निजिं
 सिचिं मुचिभजिभञ्जिभृज्जतीन् ॥ त्यजिं यजिं युजिरुजिसञ्जि-
 मज्जतीन् भुजिं स्वजिं सृजिमृजि विद्धयनिटस्वरान् ॥ ११ ॥

इत्यनिटकाकारिश्लोकाः ।

वेता-अजिता । वेप्यति-अजिप्यति । आजिप्यत्-अवेप्यत्
 आजीत् । (धातोर्नामिनः) (सेः) अवैपीत् । घृत्वम् । अवै-
 घाम् । अवैषुः ॥ क्षि क्षये । क्षयति । क्षयेत् । क्षयतु । अक्षयत् ।
 चिक्षाय (नुधातोः) । चिक्षियतुः ।

तथा चाकारान्ताः सर्वेऽप्यनिटो दरिद्रावर्जम् । भू सत्तायाम् । रु शब्दे । स्तु प्रसवणे ।
 दणु तेजेने । शीङ् स्वप्ने । यु मिश्रणे । णु शब्दे । दुष्णु शब्दे । दु ओङ्कार् गतितृद्धयोः । डीङ्

विहायसा गतो । श्रिञ् सेवायाम् । वृञ् संभक्तौ । वृञ् संवरणे । इत्येतद्वर्जम् अन्ये
 इवर्णोवर्णान्ताः धातवोऽनिटो ज्ञेयाः । टुओश्चोर् गतिवृद्धयोः । श्रिञ् सेवायाम् ।
 एतौ द्वौ वर्जयित्वा इकारान्ताः सर्वेऽप्यनिटः । ईकारान्तेषु शीङ् स्वप्ने । डीङ् विहा-
 यमा गतौ । एतौ द्वौ वर्जयित्वान्ये सर्वेऽप्यनिटः । उकारान्तेषु यु रु स्तु णु क्षु टुभ्रु
 उर्णुङ् एतान् सप्त धातून् वर्जयित्वाऽन्ये सर्वेऽप्यनिटः । ऊकारान्ताः सर्वेऽपि सेटः ।
 न कोऽपि अनिट् । ऋकारान्तेषु वृङ् वरणे । वृञ् संभक्तौ । जागृ निद्राक्षये । एतान्
 त्रीन् धातून् वर्जयित्वाऽन्ये सर्वेऽप्यनिटः । एकारान्ताः षडेवानिटः । ऐकारान्ताः सर्वे-
 ऽप्यनिटः । ओकारान्ताः षड्वैवानिटः । औकारान्तो धातुः कोऽपि नास्ति । अथ
 व्यञ्जनान्ता कथ्यन्ते । तथानानिदत्त्वाधिकारात्कातंत्रसूत्राणि लिख्यन्ते । शक्तेः कात्
 नेद् । पचि वचि सिचि विचि वमुचेश्चात् । प्रच्छेः छात् । युजि रुजि भुजि भञ्जि
 त्याजि भ्राजि यजि मस्जि सजि निजि विजिर्ष्वजेर्जात् । अदि तुदि नुदि हुदि त्विदि
 स्वद्यति विन्दति छिदि भिदि हदि सदि पादि त्विदेर्दात् । राधि रुधि कृधि धुधि
 वन्धि माधि शुध्यति बुध्यति युधि वधि व्यधेर्धात् । हनिमन्यतेर्नात् । आपि तपि
 त्तिपि स्वपि वपि क्षिपि ह्यपि ह्यपि लिपि सपेः पात् । यभिरभिलभिभ्यो भेभ्यः । यमि
 रभि मनि नामि गमेर्मात् । गिञि रुञि कृञि लिञि विञि दिञि दृञि स्पृञि मृञि
 दंजेः जात् । त्विपि पुष्यति कृपि क्षिप्यति द्विपि रिपि विपि मिपि सिपि सुपि शुपि
 तुपि दुपेः पात् । वसि वसेः सात् । दहि दिहि दुहि मिहि मुहि रुहि लिहि नाहि वहे-
 हात् । च गहि गृहेः सने एभ्यो धातुभ्यः सिसतासीस्यपामिद् इति सूत्रेण इडागमो न
 भवति । अत्र सर्वत्र कात् अस्य पदस्य ककारात् इत्यर्थः कार्यः । इति धातवोऽनिटः ।
 एतेषामर्था धातुपाठादवगन्तव्याः । अनेन सूत्रेण च व्याख्यानानेन वीरादेःस्य इङ्नि-
 पेधो भवति । गुणः॥ वेता । अजिता । वेप्यति । अजिप्यति । स्वरदेः॥ आजिप्यत् ।
 अजिप्यत् । आजीत् । आजिष्टाम् । आजिपुः (धातोर्नामिनः) अजिपीत् । ष्टुत्वम् ।
 अजिष्टाम् । अजिपुः॥ क्षि क्षये । पूर्ववत् तिनादयः । गुणः । क्षयति । क्षयेत् । क्षयतु ।
 अक्षयत् । क्षि णप् इति स्थिते (द्विश्च) क्षि क्षि णप् इति ज्ञाते (ज्ञप्तात् सपाः)
 अनेन सूत्रेण ऋकारः शेषः (कुहोश्चुः) चिक्षिणधिति ज्ञाते (धातोर्नामिनः)
 अनेन वृद्धिः 'स्वरहानम०' चिक्षाय (नुधातोः) चिक्षिपतुः । चिक्षिपुः ।
 चिक्षिपत् इति ज्ञाते ॥

(ये) अनपि यकारे परे पूर्वस्य दीर्घो भवीत । क्षीयात् । क्षेता ।
 क्षेप्यति । अक्षेप्यत् । (धातोर्नामिनः) अक्षेपीत् । अक्षेष्टाम्
 अक्षेपुः॥ कटे वर्षावरणयोः कटति । कटेत् । कटतु । अकटत् ।
 चकाट ।

सूत्रम् (ये) ७-१ एकपदं सूत्रम् । अनपि यकारे परे सति पूर्वस्य स्वरस्य दीर्घो भवति । अनेन दीर्घः । क्षीयात् । क्षेता । क्षेप्यति । अक्षेप्यत् (धातोर्नामिनः) अक्षे-
पीत् । अक्षेष्टाम् । अक्षेपुः । कटे वर्षावरणयोः । कटति । लिट् लकारे (कुहोश्चुः) ।
(अत उपधायाः) अनेन वृद्धिः । चक्राट् । चकटतुः । चकटुः । कट्यात् । कटिता ।
कटिष्यति । अकटिष्यत् । पूर्वोक्तसूत्रैः । अ कट् इति ईट् दिप् इति जाते ।

(ह्यन्तक्षणश्वसिजागृहसादिवर्जं सेटि सौ वृद्धिः) हसादयः

एकारेतः । अकटीत् । अकटिष्टाम् । अकटिषुः ॥ गुप् रक्षणे ।

सूत्रम् । (ह्यन्त०) ह्यन्तक्षणश्वसिजागृहसादिवर्जं सेटि सौ परे वृद्धिर्भवति । अत्र
हमादय एकारेतो जातव्याः । अनेन वृद्धिनिषेधः (इट् ईटि । सवर्णे दीर्घः सह)
अकटीत् ॥ गुप् रक्षणे । ऊकार ऊदितो वा इति कार्यायः ।

(आयः) गुप् धूपविच्छिपणिपनिभ्यः स्वार्थे आयः प्रत्ययो
भवति । अनपि वा । उपधाया गुणः ।

सूत्रम् (आयः) १-१ एकपदं सूत्रम् । गुप् धूपविच्छिपणिपनिभ्यो धातुभ्यः
स्वार्थे आयः प्रत्ययो भवति । अनपि वा भवति । गुप् आय इति स्थिते (उपधाया
लघोः) 'स्वर०' गोपाय इति जाते ।

(स धातुः) यडादिप्रत्ययान्तः शब्दो धातुसंज्ञो भवति ।
धातुत्वात्तिवादयः । गोपायति । गोपायेत् । गोपायतु । अगो-
पायत् (कासादिप्रत्ययादाम्) । गोपायाञ्चकार । गोपाया-
मास । गोपायाम्बभूव । जुगोप ।

सूत्रम् (स धातुः , सः १-१ धातुः १-१ यडादिप्रत्ययान्तः शब्दो धातुसंज्ञो
भवति । सुगमम् । धातुत्वात् तिवादयः । गोपाय तिप् इति जाते (अप् कर्त्तरि)
गोपाय अप् तिप् इति जाते (अडे) 'स्वर०' गोपायति । गोपायेत् । गोपायतु ।
अगोपायत् । गोपाय णप् इति स्थिते (कामादिप्रत्ययादाम्०) अनेन सूत्रेण आम्
प्रत्ययो भवति । तदा गोपाय आम् कृ णप् इति जाते (सवर्णे दीर्घः सह) गोपा-
याम् कृ णप् इति जाते (द्विश्च । रः । कुहोश्चुः । धातोर्नामिनः । नश्चापदान्ते
झमे) 'स्वरहीनं०' गोपायाञ्चकार गोपायामास । गोपायाम्बभूव । अनपि वा
इत्युक्तत्वात् वाऽऽयप्रत्ययो भवति । आयप्रत्ययाभावे आम्प्रत्ययाभावो भवति ।
गुप् णविति स्थिते (द्विश्च । कुहोश्चुः) अनेन गकारस्य जकारो भवति । (उपधाया
लघोः) अनेन गुणो भवति । 'स्वर्हीनं०' जुगोप । जुगुप्तुः । जुगुप्सुः । 'गोपाय यात्'
इति स्थिते ।

(यतः) यकारस्याकारस्य च लोपो भवत्यनपि । गोपाय्यात्-
गुप्यात् । गोपायिता-गोपिता (ऊदितो वा) । गोप्ता । गोपा-
यिष्यति-गोपिष्यति-गोप्स्यति । अगोपायिष्यत्-अगोपिष्यत्
अगोप्स्यत् । अगोपायीत्-अगोपीत् (अनिटो नामिवतः)
अगौप्सीत् (झसात्) अगौप्ताम् । एवं धूप सन्तापे । धूपायति
धूपायाञ्चकार । धूपायामास । धूपायाम्बभूव । दुधूप । दीर्घो
पधत्वात्र गुणः ॥ तप सन्तापे । तपति । तपेत् । तपतु । अतपत् ।
तताप । तेपतुः । तेषुः । तेषिथ ।

सूत्रम् (यतः) य् च अत् च यत् तस्य यतः ६-१ यकारस्य च अकारस्य अनपि
पये लोपो भवति । अनेनाकारस्य लोपः । गोपाय्यात् । आयाभावे सति गुप्यात् ।
स्य धातोः (ऊदितो वा) अनेन सूत्रेणैविकल्पो भवति । अनपि आयप्रत्ययस्यापि
कल्पोऽस्ति । गोपायिता । गोपिता (ऊदितो वा) गोप्ता । अन्यानि रूपाणि मूले
ज्ञान्यतो न लिखितानि (अनिटो नामिवतः) अनेन वृद्धिर्भवति । अगौप्सीत् ।
राप्तोऽयं धातुः । धूप संतापे (जायः) अनेन सूत्रेणास्यापि आयः प्रत्ययः ।
धौपधत्वात्र गुणः । धूपायति । धूपायाञ्चकार । धूपायामास । धूपायाम्बभूव ।
याभावे । दुधूप । अन्यानि रूपाणि सुगमानि तप् संतापे । पूर्ववत् तिवादयः ।
ति । तपेत् । तपतु । अतपत् (अत उपधायाः) । अनेन वृद्धिः । तताप (लोपः
तां कित्ते चास्य) अनेनैत्वपूर्वलोपो भवतः । तेपतुः । तेषुः । तेषिथ ।

(अत्वतो नित्यानिटः स्थपो वेद्) ततप्थ । तप्यात् । तप्ता ।
तप्स्यति । अतप्स्यत् । अताप्सीत् । क्रमु पादविशेषे ॥

सूत्रम् (अत्वत०) । अत्वतो नित्यानिटो धातोः थपो वा इड् भवति । अनेनास्य
इड् । ततप्थ । तप्यात् । तप्ता । तप्तारी । तप्तारः । तप्स्यति । अतप्स्यत् (णित्ते)
नेन सूत्रेण सेणित्वात् (अत उपधायाः) अनेन सूत्रेण वृद्धिः । अताप्सीत् (झसात्)
ताप्ताम् । अताप्सुः । क्रमु पादविशेषे ।

(क्रमुभ्रमुत्रसिञ्जटिलप्प्राशुभ्लाशो वा यः प्रत्ययो वक्तव्यः)
चतुर्षु । क्राम्यति ।

(क्रमु भ्रमु त्रसि ण्टि लप् प्रा०) एभ्यो वा यः प्रत्ययो चतुर्षु एकारेषु परेषु ।
गोप्स्यार्यः ।

(क्रमः पे चतुर्षु दीर्घता वक्तव्या) क्रामति । क्राम्येत् । क्रामेत् ।
क्राम्यतु । क्रामतु । अक्राम्यत् । अक्रामत् । चक्राम । क्रम्यात् ।
क्रमिता । क्रमिष्यति । अक्रमिष्यत् । अक्रमीत् ॥ यम
उपरमे ।

द्वितीयं सूत्रम् (क्रमः०) क्रमुधातोः परस्मैपदे चतुर्षु परेषु दीर्घता वक्तव्या ।
अनेन दीर्घः । प्रथमसूत्रेण यप्रत्ययः । द्वितीयेन दीर्घता भवति । क्राम्यति । यप्रत्य-
याभावे । क्रामति । एवमन्यान्यपि रूपाणि ज्ञेयानि । लिट् लकारे (अत उपधायाः)
अनेन सूत्रेण वृद्धिः (रः । कुहोश्चुः) चक्राम । चक्रमतुः । चक्रमुः । क्रम्यात् ।
क्रमिता । अन्यानि रूपाणि मूले उक्तानि सन्ति । (णित्ये) । इति णित्वात् ।
(अतड०) । अनेन वृद्धिमात्रौ (ह्यन्तक्षण०) । इत्यनेन सूत्रेण वृद्धेरभावः ।
अक्रमीत् । अक्रमिष्टाम् । अक्रमिषुः ॥ यम उपरमे ।

(गमां छः) गम्यस्इपूणां छो भवत्यपि । यच्छति । यच्छेत् ।
यच्छतु । अयच्छत् । ययाम । येमतुः येमुः । येमिथ-ययन्थ ।
यम्यात् । यन्ता । यंस्यति । अयंस्यत् ।

(गमां छः) इदं सूत्रमस्ति । गमां ६-३ छः १-१ गम् यम् इपूणां धातूनां
छकारादेशो भवति तिवादिषु चतुर्षु लकारेषु परेषु । यम् अप् तिप् इति स्थिते ।
अनेन मकारस्य छकारः । कुतोऽयमादेशो मकारस्य भवति तत्राह- (पष्ठीति)
अनेन नियमसूत्रेण मकारस्यैवादेशो भवति । तदा यच्छ अप् तिप् इति जाते 'स्वरही-
नं०' (छः । खसेचपाज्ञसानाम्) यच्छति । यच्छेत् । यच्छतु । अयच्छत् ।
(अत उपधायाः) । ययाम । य यम् अस् इति स्थिते (लोपः पर्चां कित्ये चास्य)
अनेनैत्वपूर्वलोपौ भवतः । येमतुः । येमुः । येमिथ (अत्वतः) अनेन वा इद् । इडभावे
एत्वपूर्वलोपाभावः । सेटि थपीष्युक्तत्वात् । ययन्थ । यम्यात् (नश्वा०) । यन्ता ।
यंस्यति । अयंस्यत् । 'अयम सि ईद् दिप्' इति स्थिते ॥

(आदन्तानां यमिरामिनर्मानां सेरिट् सकृ च पे वक्तव्यौ) अयं-
सीत् । अयंसिष्टाम् । अयंसिषुः । णम प्रहृत्वे शब्दे च । नमति ।
नमेत् । नमतु । अनमत् । ननाम । नेमतुः । नेमुः । नेमिथ-
ननन्थ । नम्यात् । नन्ता । नंस्यति । अनंस्यत् । अनंसीत्
अनंसिष्टाम् । अनंसिषुः । गम्ल गतौ । लृकारो लृदि-
त्कार्यार्थः । गच्छति । गच्छेत् । गच्छतु । अगच्छत् । जगाम ।

सूत्रम् (आदन्तानाम्०) आदन्तानां यमिरमिनमीनां सेरिदचैतेषां धातूनां सगा-
गम एतौ द्वौ परस्मैपदे वक्तव्यौ । अनेनास्येदसकौ भवतः । तदा अयम् सक् इट्
सि ईद् दिप् इति स्थिते ककारः टकारश्चेतौ । (इट् ईटि । सवर्णे) दिसिमि ।
पकारः । 'स्वरहीनं०' (वावसाने । ह्यन्त०) अनेन वृद्धेरभावो भवति (न
श्चापदान्ते) अनेन मकारस्यानुस्वारो भवति । अयंसीत् । अयंसिष्टाम् । अयंसिपुः ।
समाप्तोऽयम् ॥ णम् प्रद्वत्वे शब्दे च । पूर्ववत् तिवादयः (आदेः णः, लः) अनेन
णकारस्य नकारो भवति । नमाति । लिट् लकारे (अत उपधायाः) ननाम (लोपः०)
नेमतुः नेमुः । नेमिय । (अत्वतः) ननन्य । अन्येषां लकाराणां रूपाणि मूले
उक्तानि । छङ् लकारे (आदन्तानाम्) अनेनेदसकौ भवतः । (ह्यन्त०) अनेन
वृद्धेरभावः । अनंसीत् । अनंसिष्टाम् । अनंसिपुः । अयं धातुरनिद । गम्ल गतौ ।
ऋकारो लृटित्कार्यार्थः । गम् अप् तिप् इति स्थिते (गमां छः) अनेन मकारस्य
छकारः 'स्वरः०' (छः । खसे०) गच्छति । गम् णप् इति स्थिते (द्विश्च । पूर्व० ।
कुहोश्चुः । अत उपधायाः) जगाम । जगम् अतुम् इति स्थिते ।

(गमां स्वरे) गम् हन् जन् खन् घम् एतेषामुपधाया लोपो
भवति क्तिप्यडे स्वरे । जग्मतुः । जग्मुः । जगमिथ-जगन्थ ।
गम्यात् । गन्ता ।

सूत्रम् (गमां स्वरे) गमां ६-३ (स्वरे) ७-१ गम् हन् जन् खन् घम् एतेषां
धातूनां किति च ङिति स्वरे परे उपधाया लोपो भवति अडे स्वरे । अनेनोपधाया
लोपो भवति । 'स्वर०' जग्मतुः । जग्मुः । जगमिथ (अत्व० । नश्चा०) जगन्थ ।
अन्यानि मूले सन्ति । तथापि लिखामि । गन्ता । गम् स्पप् तिप् इति स्थिते ॥

(हन्तृतः स्पपः) । हन्तेर्ऋकारान्तात्स्पप इडागमो भवति ।
गमेश्च पे । गमिष्यति । अगमिष्यत् ।

सूत्रम् (हन्तृतः स्पपः) हन् च ऋत् च हन्तृत तस्मात् हन्तृतः ५-१ स्पपः ६-१
हन्तेर्ऋकारान्तात् धातोः स्पप इडागमो भवति गमेश्च परस्मैपदे । अनेनेद । गमि
ष्यति । अगमिष्यत् ॥

(लित्पुपादेर्ङः) । लितो धातोः पुपादेर्द्युतादेश्च ङप्रत्ययो
भवति दिवादौ परस्मैपदे । सेरपवादः । अडे अत्युक्तेर्नोपधा-
लोपः । अगमत् । अगमताम् ॥ अगमन् ॥ इषु इच्छायाम् ।

इच्छति । इच्छेत् । इच्छतु । ऐच्छत् । इयेप । ईपतुः । ईपुः ।
इयेपिथ । इष्यात् ।

सूत्रम् (लिट्पुपादेर्ऌः) लृ लृकारः इत् यस्यासौ लिट् पुप् आदिर्यस्यासौ
पुपादिः । लिच्च पुपादिश्च लिट्पुपादिः तस्मात् लिट्पुपादेः ५-१ ङः १-१ द्विपद्
सूत्रम् । लितो धातोः पुपादेर्द्युतादेश्च भूतार्थे ङप्रत्ययो भवति दिवादीं परे सति
सेरपवादो भवति । गम् ङ दिप् इति जाते । (गमां स्वरे) । अनेनोपधाया लोपे
प्राप्ते ङ इत्युक्तत्वाभ्योपधाया लोपः । ङकारो गुणप्रतिपेधार्थः 'स्वर०' । अगमत् ॥
इपु इच्छायाम् । पूर्ववत् तिवादयः । (गमां छः) । अनेन पस्य छः । (छः ।
खसे० । 'स्वर०' इच्छति । लिट् लृकारे । इ इप् णप् इति स्थिते (उपधाया
लघोः) अनेन गुणः (असवर्णे) अनेनेय 'स्वर०' इयेप । (सवर्णे०) ईपतुः ।
ईपुः । इयेपिथ । इष्यात् । इप् ता इति स्थिते ।

(इपुसहलुभरिपरूपामनपि तस्येङ्गा वक्तव्यः) । एपिता-एष्टा ।
एपिष्यति । ऐपिष्यत । ऐपीत् । ऐपिष्टाम् । ऐपिपुः ॥ जिफला
विशरणे । फलति । फलेत् । फलतु । अफलत् । पफाल ।
आदेशादित्वेनैत्वपूर्वलोपनिषेधे प्राप्ते ।

सूत्रम् (इपुसह०) । इपुश्च सहश्च लुभश्च रिपश्च रूप् च इपुसहलुभरिपरुपः
तेषाम् इपुसहलुभरिपरुपां धातूनामनपि विषये तादिप्रत्ययस्थेङ् वा वक्तव्यः । अनेन
वेद् । गुणः । एपिता । इडिभावे गुणः । (ष्टुभिः ष्टुः) एष्टा । ऐपिष्यति । (स्वरादेः) ।
अनेन द्वितीयोऽद् । ऐपिष्यत् । ऐपीत् ॥ जिफला विशरणे । पूर्ववत् तिवादयः ।
फलति । लिट् लृकारे । (अत उपधायाः) अनेन वृद्धिः (क्षपानाम्) अनेन फस्य पः ।
पफाल । प फल अनुस् इति स्थिते । आदेशादित्वेनैत्वपूर्वलोपनिषेधे प्राप्ते ।

(तृफलभजत्रपां किति णादौ सेटि थपि चैत्वपूर्वलोपो वक्त-
व्यौ) । फेलतुः । फेलुः । फेलिथ । फल्यात् । फलिता । फलिष्य-
ति । अफलिष्यत् । लघ्वकारोपधत्वेन वृद्धिविकल्पे प्राप्ते ।

सूत्रम् (तृफल०) । तृफलभजत्रपां धातूनां किति णादौ पे च सेटि थपि परे
एत्वपूर्वलोपो वक्तव्यौ । अनेनास्यैत्वपूर्वलोपो । फेलतुः । फेलिथ । अन्यानि मूले
सन्ति । लुङ् लृकारे (हसादेः) अनेन वृद्धिविकल्पे प्राप्ते ।

(ल्रान्तस्याकारस्य सौ नित्यं वृद्धिर्वाच्या) । अफालीत् ॥
जि जये । जयति । जयेत् । जयतु । अजयत् ।

सूत्रम् (लरान्तस्या०) । धातोर्कारस्य सौ परे नित्यं वृद्धिर्वाच्या । अनेन नित्यवृद्धिः । अफालीत् ॥ जि जये । गुणः । जयति । लिदलकारे । जि जि णप् इति स्थिते ।

(सपरोक्षयोजेर्गिः) । सप्रत्यये परोक्षे च जि.जय इति धातोर्गिरादेशो भवति । जिगाय । जिग्यतुः । जिग्युः । जिगयिथ । जिगेथ । जीयात् । जेता । जेष्यति । अजेष्यत् । अजैपीत् । अजैष्टाम् । अजैषुः ॥ कृप् विलेखने । (उपधाया लघोः) कर्पति । कर्पेत् । कर्पतु । अकर्पत् । चकर्प । चकृपतुः । चकृषुः । चकर्पिथ । कृष्यात् । गुणे कृते ।

सूत्रम् (सपरोक्षयोजेर्गिः) सश्च परोक्षश्च सपरोक्षौ तयोः सपरोक्षयोः ७-२ जेः ६-१ गिः १-१ त्रिपदं सूत्रम् । सप्रत्यये च परोक्षे णवादी परे सति जि जय इति धातोर्गिरादेशो भवति । अनेन गिरादेशः । (द्विश्च । धातो० । कुहोः) । अनेन गकारस्य जकारः । जिगाय । (नुधातोः) अनेन यकारः । जिग्यतुः । (ये) जीयात् । जेता । अनिदोऽनेन वृद्धिः । अजैपीत् । कृप् विलेखने । पूर्ववत् । (उपधायाः) । कर्पति । लिदलकारे । द्विश्चरः । (कुहोऽञ्चुः । उपधायाः) 'स्वर०' चकर्प । चकृपतुः । चकर्पिथ । कृष्यात् । कृप् ता इति स्थिते । (उपधायाः) क् अर्प् ता इति जातम् ।

(रारो झसे दृशाम्) । दृश्सृजकृप्मृश्तृप्हृप्सृपां झसे परे अरो रो भवति । रार इति तन्त्रोपात्तम् । तेन रा आरः र अरः । सक्ते-
दुच्चरितमनेकोपकारकं तन्त्रम् । पुत्वम् । कष्टा ।

तत्र सूत्रम् (रारो झसे दृशाम्) र १-१ अरः ६-१ झसे ७-१ दृशां ६-३ (ह्ये । उओ) दृशादीनां दृश् स्पृश् मृश् सृज कृप् मृप् हृप् तृप् इत्यादीनां धातूनां संनन्विनोऽर् इत्येतस्यावयवस्य झसे परे र इत्यादेशो भवति । सस्वर एवादेशो भवति । तत्र द्रष्टव्य इत्यादी रस्यैव दर्शनात् (अरो रो भवति) अर् इति निर्देशात् दृशादीनां गुणोऽपि सूचिनस्तेन पूर्व गुणं विधाय पश्चात् रकारः कार्यः । इत्यभिप्रायः । रा र इति तन्त्रोपात्तम् । तेन रा आरः र अरः । मरुदुच्चरितमेनेकोपकारकं तन्त्रम् । अनेन ऋः १ जातः । तदा क र् ण् ता इति जाते 'स्वर्हीनं' (शुभिः पुः) दृष्टा ।

(कृपादीनां रो वा वक्तव्यः) कर्षा । (रारो झसे दशाम्)

तथा च सूत्रम् (कृपादीनाम्०) कृष् स्पृश् मृष् तृष् हृष् एतेषां धातूनां रः अरो वा भवति । अनेन विकल्पः । कर्षा । कृष् स्पृश् इति स्थिते (गुणः । रारो झसे०) 'स्वरहीनं०' तदा ऋष् स्पृष् इति जातम् ।

(पढोः कः से) धातोः पकारढकारयोः कत्वं भवति । सकारे परे (क्लिलात्पः सः कृतस्य) (कपसंयोगे क्षः) । क्रक्ष्य-
ति-क्रक्ष्यति । अक्रक्ष्यत्-अक्रक्ष्यत् । अक्राक्षीत् । (अनिटो
नामिवन्तः) अक्राक्षीत् ।

तत्र सूत्रम् (पढोः कः से) पश्च ढ च पढौ तयोः पढोः ६-२ कः १-१ से ७-१ त्रिपठ सूत्रम् । धातुसंबन्धिनो. पकारढकारयोः कत्वं भवति । सकारे परे त्या-
टावेवाय विधिः । तेन मधुलिङ्गसु इत्यादौ ककारो न भवेत् । अनेन पैकाङ्गस्य ककारः ।
(क्लिला० । कपसंयोगे क्षः) 'स्वरहीनम्०' क्रक्ष्यति । विकल्पेन अरो रो न
भवति । क्रक्ष्यति । लृङ्लकारे । अक्रक्ष्यत् । अक्रक्ष्यत् । अक्रृष् सि ईद् दिप् इति
स्थिते (अनिटो० । रारो झसे) । 'स्वरहीनं०' अक्राप् सि ईद् दिप् इति जातम्
अक्राप् सि ईद् दिप् इति जाते । (पढोः कः से) । अनेन पस्य कः । (क्लिला० ।
कपस० ।) 'स्वरहीनं०' अक्राक्षीत् । अक्राष्टाम् । अक्राष्टु । गकाराभावे अक्राक्षीत् ।
अक्राष्टाम् । अक्राष्टुः ।

(कृपादीनां वा सिर्वक्तव्यः) । कृष् स्पृश् मृष् तृष् हृष् एते
कृपादयः तत्पक्षे ।

सूत्रम् (कृपादीनाम्०) धातूनां भूते सिः इति सूत्रेण विहितः सिप्रत्ययो वा भवति ।
सेरभावपक्षे ।

(दृशपान्तात्सक्) हकारान्तात् शकारान्तात् पकारान्ताच्च
नाम्युपधादविद्यमानेटो दिवादौ परे सक्प्रत्ययो भवति दृशं
वर्जयित्वा । सेरपवादः । अकृक्षत् । अकृक्षताम् । अकृक्षन् । रुष्
हिंसायाम् (उपधाया लघोः) रोपति । रोपेत् । रोपतु । अरो-
पत् । रुरोप । रुरूपतुः । रुरुषुः । रुरोपिथ । रुष्यात् । रोपिता ।
रोष्टा । रोपिष्यति । अरोपिष्यत् । अरोपीत् । उप् दाहे ।
ओपति । ओपत् । ओपतु । औपत् ।

इदं सूत्रम् (ह्रस्वान्तात्सक्) । हश्च शश्च पश्च ह्रस्वाः ते जन्ते यस्य स ह्रस्वान्तस्तम्मात् ह्रस्वान्तात् ५-१ । सक् १-१ । हकारान्तात् दुह् लिह् इत्यादेः शकारान्तात् दृशि वर्जयित्वा विशादेः पकारान्तात् ऋपादेर्नाम्युपधात् अविद्यमानेऽप्युपधातोर्भूतेऽर्थे दिवादौ परे सेः स्थाने सक्प्रत्ययो भवति । ककारो गुणनिषेधार्थः । स्थाननियमार्थश्च । तदा अकृष् स दिष् इति जाते । (पढोः कः से । किला० । कपसयो० ।) 'स्वरहीनं' अकृक्षत् । अकृक्षताम् । अकृक्षन् । संकप्रत्ययस्य संकारः संस्वर एव तिष्ठति । रुष् हिंसायाम् । पूर्ववत् तिवादयः (उपधाया लघोः) रोपाति । लिङ्लकारे । रुरोप । रुष्यात् । रोपिता । (इषुसह०) अनेनेद्विकल्पः । (णभिः णः) रोषा । अन्यानि मूले सन्ति ॥ उप दाहे । पूर्ववत् । ओपति (स्वरादेः) औपत् । उप् णप् इति स्थिते ।

(उपविद्जागृणामाम्वा वक्तव्यः) ओपाञ्चकार-उवोप । उवोपिथ । उप्यात् । ओपिता । ओपिष्यति । औपिष्यत् । औपीत् ॥ मिह सेचने । मेहति । मेहेत् । मेहतु । अमेहत् । मिमेह । मिमिहतुः । मिमिहुः । मिमेहिथ । मिह्यात् (होढः) (तथोर्धः) घृत्वम् ।

सूत्रम् (उपविद्जागृणामाम्वा वक्तव्यः) ओपाञ्चकार । आमभावे-उवोप । उपतु । उवोपिथ । जन्यानि सति ॥ मिह सेचने (उपधायाः) मेहति । लिङ् । मिमेह । मिह्यात् । मिद् ता इति स्थिते । (होढः) तदा मिद् ता इति जाते (तथोर्धः) । मिद् घा इति जाते (णभिः णः) मिद् ङा इति जाते ।

(ढि ढो लोपो दीर्घश्च) ढकारस्य ढकारे परे लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घः । मेढा । मेक्ष्यति । अमेक्ष्यत् । (ह्रस्वान्तात् सक् । होढः । पढोः कः से) अमिक्षत् । अमिक्षताम् । अमिक्षन् ॥ दह भस्मीकरणे । दहति । दहेत् । दहतु । अदहत् । ददाह । देहतुः । देहुः । देहिथ-ददग्ध । दह्यात् । दग्धा । (दादेर्धः । आदिजवानां झभान्तस्य झभाश्चस्वोः । खसे चपा० । किलात्पः सः कृतस्य । कपसंयोगेक्षः) धक्ष्यति । अधक्ष्यत् । अधाक्षीत् (झसात्) अदाग्धाम् । अधाशुः ॥ ग्ले म्ले हर्षक्षये । आयादेशः । ग्लायति । ग्लायेत् । ग्लायतु । अग्लायत् ।

(ढि ढो लोपो०) मी ढा इति जाते गुणः । वात्र ढिढोलोपो दीर्घश्च इति सूत्र-
प्राप्तेः प्रागुपधाया लघोः । अनेन गुणः कार्यः । मेढा । मेढारी । मेढारः । मिह स्यप्
तिप् इति स्थिते । (होढः । पढोः 'कः से । किला० । कपसंयोगे० । उपधाया
लघोः) मेक्ष्यति । अमेक्ष्यत् । (हृशपान्तात् सक्) मिह स दिप् इति जाते (होढः ।
पढोः कः से । किलात् । कपसं०) 'स्वरहीनम्' अमिक्षत् ॥ दह् भस्मीकरणे । दहति ।
(अत उपधायाः) । ददाह् । (लोपः पचाम्०) । देहतुः । देहिय । (अत्वतो०)
अनेनेङ्विकल्पः । तदा दह् यप् इति स्थिते । (दादेर्वः) अनेन हस्य घः । (तयोर्धः)
अनेन यस्य घः । (स्रवे जवाः) अनेन घस्य गः । दग्धः । दह्यात् । दग्धा । इदमपि
रूपं पूर्वोक्तसूत्रैः सिध्यति । दह् स्यप् तिप् इति स्थिते । (दादेर्वः) अनेन हस्य घः
(आदिजवानां०) अनेन दस्य घः (खसे चपा स्रसानाम्) अनेन वस्य कः
(किलात्० । कपसंयोगे०) धक्ष्यति अधक्ष्यत् । दह् सि इद् दिप् इति स्थिते ।
दिवाद्दी । (दादेर्वः) । (आदिजवानाम् । खसे० । (किलात्० । कपसं०) 'स्वरहीनं'
अत उपाधायाः) अधाक्षीत् । (स्रसात्) अदाग्धाम् । अधाक्षुः । समाप्तोऽ-
यम् ॥ ग्लै ग्लै हर्षक्षये । पूर्ववत् तिवादयः (ऐ आय्) ग्लायति । लिट्लकारे ग्लै
णप् इति स्थिते ॥

(सन्ध्यक्षराणाम्) सन्ध्यक्षराणां धातूनामात्वं भवति अनपि
विषये । णप् । (द्विश्च ह्रस्वः) पूर्वस्य ह्रसादिः शेषः ।
कुहोश्चुः ।

सूत्रम् (सन्ध्यक्षराणाम्) सन्ध्यक्षराणां ६-३ आ १-१ (सांकेतिकम्) द्विपदम्
संध्यक्षरान्तानां धातूनाम् अन्त्यस्वरस्थानपि विषये कर्तरि तिवादिचतुर्गणवर्जितस्थले
आकारो भवति । अनेन ग्लै इत्यस्य ग्ला जातः । तदा ग्ला णप् इति जाते (द्विश्च
ह्रस्वः) ग्ल ग्ला णप् इति स्थिते (पूर्वस्य ह्रसादिः) अनेन गकारोऽवशिष्टः (कुहोश्चुः)
जग्ला णप् इति जाते ।

(आतो णप् ङौ) आकारान्ताद्धातोः परो णप् ङौ भवति ।
टिलोपः । जग्लौ ।

सूत्रम् (आतो णप् ङौ) आतः ५-१ णप् १-१ ङौ १-१ (सांके०) त्रिपदम् ।
आकारान्ताद्धातोः परो यः प्रथमपुरुषे च उत्तमपुरुषे णप् ङौ भवति ङकारटिलोपार्थः ।
ङित्करणं विनापि रूपसिद्धौ यत् ङौ इति ङित्करणं तत् (आतो युक्) इति युगागम-
निषेधार्थम् । कृतेऽपि युगागमे टिलोपः स्यादेव । अनेन णप् ङौ जातः । ङित्त्वात्
टिलोपः 'स्वरहीनम्०' जग्लौ । जग्ला अतुप् इति जाते ।

(आतोऽनपि) धातोराकारस्य लोपो भवति अनपि किति
ङिति स्वरे सेटि थपि च । जग्लुतुः । जग्लुः । जग्लिथ-
जग्लाथ । जग्लथुः । जग्ल । जग्लौ । जग्लिव । जग्लिम ।

सूत्रम् (अतोऽनपि) आतः ६-१ न . अण् अनप् तस्मिन् अनपि । यत्राप् कर्त्ता-
इत्यादि विकरणं न भवति तस्य विभक्तौ परतः तस्या एव किति ङिति च स्वरे परे
इटि च धातोरेकारस्य लोपो भवति । अत्र णवादौ अनप् तत्रापि तं विना सर्वोऽपि
प्रत्ययः कित् । तत्रानेनाकारस्य लोपो भवति । जग्लुतुः । अन्यानि मूले सन्ति
ग्लयात् इति स्थिते ।

(संयोगादेरादन्तस्य किति यादादावेकारो वा वक्तव्यः)
ग्लयात्-ग्लेयात् । ग्लाता । ग्लास्यति । अग्लास्यत् । अग्ला-
सीत् । अग्लासिष्टाम् । अग्लासिपुः ॥ गै रै कै शब्दे । गायति ।
गायेत् । गायतु । अगायत् । जगौ । जगुः । जगुः ।

सूत्रम् (संयोगादेरिति) संयोगादेः आदन्तस्य धातोः किति यादौ परे एकारो
वा वक्तव्यः । पृष्ठीनिर्दि० । अनेन नियमसूत्रेण अन्तस्यैव) भवति । ग्लयात्-
ग्लेयात् । अग्लासि ईद् दिप् इति स्थिते (आदन्तानाम्) तदा अग्लाम् ईद् सि ईद्
दिप् इति जाते (ईट् ईटि । सर्वणं०) । 'स्वरहीनम्०' अग्लासीत् । गै रै कै
शब्दे । गायति अन्यानि रूपाणि मूले सन्ति । आशिपि लिङ्लकारे विशेषः ।
गायात् इति स्थिते ।

(दादेरे) अपिद्वाधामागेहाक्पिङ्सोस्थानामाकारस्यैकारो
भवति आशीर्यादादौ परस्मैपदे परे । गेयात् । गाता । गास्यति ।
अगास्यत् । अगासीत् । अगासिष्टाम् । अगासिपुः ॥ पृथे शब्द-
संवातयोः । सत्वनिषेधः । पृथायति । पृथायेत् । पृथायतु ।
अपृथायत् (सन्ध्यक्षराणाम् । शसात्त्वपाः) 'पाट्वर्गस्तवर्ग
जः' इति पकारे गते तकार एव । तपृथो । पृथायात्-पृथेयात् ।
पृथाता । पृथास्यति । अपृथास्यत् । अपृथासीत् ॥ देप् शोधने ।
दायति । दायेत् । दायतु । अदायत् । ददौ । पित्वादेकाराभावः ।
दायात् । दाता । दास्यति । अदास्यत् । अदासीत् । अदासिष्टाम्
अदासिपुः । पित्वात्सिलोपाभावः । इत्यादि ॥ धेद् पाने ।

ट ईवर्थः । धयति । धयेत् । धयतु । अधयत् । दधौ । धेयात् ।
धाता धास्यति । अधास्यत् । वा सिलोपः । अधासीत् ।
अधासिष्टाम् । अधासिष्ठुः । अधात् । अधाताम् (स्याविदः)

सूत्रम् (दादेरे) दादेः ६-१ ए १-१ अपिहा-वा-मा-गै-दाक्-पिनति-
सो-स्थानाम् आकारस्य एकारो भवति यादादेः परस्मैपदे परे । गेयात् । अन्यानि
रूपाणि पूर्ववत् साध्यानि वैयाकरणैः ॥ ष्ट्यै जन्मसंघातयोः । (नामधातुः) अनेनास्य
स्त्वनिपेधः (ऐ आय्) ष्ट्यायति । लिदलकारे । ष्ट्यै णप् इति स्थिते (संध्यक्षगणां०)
ष्ट्या णप् इति जाते । (द्विश्च) (शसात्) (पूर्वस्य) 'पाट्वर्गस्तवर्गजः' इति-पकारे
गते तकार एव शेषः । तष्ट्या णप् इति जाते (आतो णप् डौ) । 'स्वरहीनं०' तष्ट्यौ ।
अत्वतो नित्यानिदश्च धातोः स्थपो वेद भवति । तष्ट्रियथ । तष्ट्याय (संयोगादेः)
ष्ट्यायात्-ष्ट्येयात् । अन्यानि मूले सन्ति । तेषां साधनं मुगमम् । पूर्वधातुवत् । द्विप्
शोधने । पकारो धातुभेदज्ञापनार्थः । पूर्ववत् तिवाट्यः (ऐ आय्) ढायति । दधौ ।
पित्वात् । (दादेरे) अनेन एकारो न भवति । ढायात् । (आदन्तानाम्) अदासीत् ।
पित्वात् (दादेः पे) अनेन सिलोपो न भवति । धेद पाने । ट ईवर्थः (ए ज्य)
धयति । लिदलकारे (संध्यक्षराणां० । द्विश्च । ह्रस्वः । झपानाम् । आतो णप् डौ)
दधौ । (दादेरे) धेयात् । अधासीत् (आच्छा०) अनेन वा सिलोपः । अधात् ।
अधाताम् । अधा जन् इति जाते । (स्याविदः) अधा जन् इति जाते ।

(उस्यालोपः) उसि परे धातोराकारस्य लोपो भवति ।
अधुः (धेटः सेरङ् धातोर्द्वित्वं वेति केचित्) (आतोऽ-
नपि) अदधत् । अदधताम् । अदधन् ॥ दृशिर् प्रेक्षणे ।

सूत्रम् (उस्यालोपः) उसि ७-१ आ ६-१ मकि० । लोपः १-१ उसि परे
सति धातोराकारस्य लोपो भवति । अनेनाकारस्य लोपः । अधुः । धेटः सेः स्थाने
जट् धातोर्द्वित्वं वा भवति इति केचिदाचार्या वदन्ति । अनेनाद्वित्वे भवतः । 'अधा
धा जट् द्विप्' इति जाते (ह्रस्वः । झपानां । आतोऽनपि) । 'स्वरहीनं०' अदधत् ॥
दृशिर् प्रेक्षणे । पूर्ववत् तिवाट्यः । इत् अनुनन्वः (इगितो वा) इति सप्तस्थविशे-
पार्थः । दृश् जप् तिप् इति जाते ।

(दृशादेः पश्यादिः) दृशादेर्धातोः पश्यादिरादेशो भवति चतुर्षु
परेषु । दृश् ऋ सृ शद् सद् पा घ्रा ध्मा स्था घ्रा द्राण् एते
दृशादयः । पश्य ऋच्छ धो शीय सीद पिव जिग्र थम तिष्ठ

मन यच्छ एते पश्यादयः । पश्यति । पश्येत् । पश्यतु ।
 अपश्यत् । ददर्श । ददृशतुः । ददृशुः (सृजिदृशोस्थपो वेद
 ददर्शित्य (गुणः । रारो झसे दृशाम्) पत्वम् । घृत्वम् । दद्रष्ट ।
 ददृशथुः । ददृश । ददर्श । ददृशिव । ददृशिम । दृश्यात् । द्रष्टा
 द्रक्ष्यति । अद्रक्ष्यत् । (अत उपधायाः) । अद्राक्षीत् ।
 (झसात् ।) घृत्वम् । अद्राष्टाम् । अद्राक्षुः । पक्षे (इरितो वा)
 (दृशादेर्ङ् गुणः) । अदर्शत् । अदर्शताम् । अदर्शन् ॥ ऋ गतौ ।
 ऋच्छादेशः । ऋच्छति । ऋच्छेत् । ऋच्छतु । आर्च्छत् (रः) ।
 प्रश्वात् (ऋ अर्) । वृद्धिः । आर । आरतुः । आरुः ।

• सूत्रम् (दृशादेः पश्यादेः) । दृश् आदिर्यस्यासौ दृशादिस्तस्य दृशादेः ६-१ पश्य
 आदिर्यस्यासौ पश्यादिः १-१ । दृशादेर्धातोस्तिवादी विभक्तिचतुष्टये परे पश्य
 इत्यादिः आदेशो भवति । अनेन पश्यादेशः । पश्य अप् तिप् इति जाते (अदे) 'स्वर्ही-
 नं०' पश्याति । लिट् लकारे । (उपधायाः) अनेन गुणः । ददर्श । ददृशतुः । ददृशुः ।
 ददर्शित्य । सृजिदृशोरिति सृजिदृशोर्धात्वोः थपो वा इद् भवति । अनेनास्य थपि वा इद्
 भवति । इडभावे । ददृश् थप् इति जाते । (गुणः । उपधाया लृटो । रारो
 झसे दृशाम् ।) अनेन अरो रः जातः । (छशपराजादेः) घृत्वम् । दद्रष्ट । (रारो झसे०)
 द्रष्टा । (अत उपधायाः) अद्राक्षीत् । (झसात्) अद्राष्टाम् । अस्य इरितो वानेन उप्-
 त्ययो भवति । तदा अदृश् ड् विप् इति जाते (दृशादेः) दृशादेर्धातोर्ङ्कारे परे गुणो
 भवति । अनेन गुणः । ङ्कारो ङित्कार्यार्थः । 'स्वर्०' अदर्शत् । ऋ गतौ । (दृशादेः)
 अनेन ऋच्छादेशः (अदे) ऋच्छति । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सन्ति । मुगमत्वात्
 व्याख्यातं न कृतम् । 'ऋ णप्' इति स्थिते (द्विश्च । रः) ञ ऋ णप् इति जाते
 (ऋ अर्) अर् णप् इति जाते (अत उपधायाः) अनेन वृद्धिः । आर (गुणोर्गति ।
 सवर्णे) आरतुः । आरुः ।

(अत्यतिव्ययतीनां थपो नित्यमिद्) आरित्य । आरथुः । आर ।
 आर । आरिव । आरिम ।

• सूत्रम् (अत्यति०) अत्यतिव्ययतीनां धातूनां थपो नित्यमिद् भवति (अत्वतो०)
 अस्य विभक्त्यस्यायमपवादः । आरित्य । ऋ यात् इति स्थिते ।

— (गुणोर्तिसंयोगाद्योः) अतः संयोगादेर्ङ्ङन्तस्य च गुणो भ-

वति यकि यडि किति णादावाशीर्यादादो च । अर्यात् । अर्ता ।

(हनृतः स्यपः) अरिष्यति । आरिष्यत् ।

सूत्रम् (गुणोर्तिसंयोगाद्योः) अर्तिश्च संयोगादिश्च अर्तिसंयोगादी तयोः अर्तिसंयोगाद्योः । ऋ गतात्रित्यस्य धातोः संयोगादेर्ऋदन्तस्य च ऋकारस्य गुणो भवति । यकि यडि किति णादावाशीर्यादादो च । अनेनारतुः इति रूपं सिद्धं भवति । गुणोऽनेन तदा अर्यात् (गुणः) अर्ता (हनृतः स्यपः) अनेनास्येद् (गुणः) अरिष्यति । (स्वरादेः) । आरिष्यत ।

(सर्तिशास्त्यर्तिभ्यो डो लुङि सेरपवादः) (लित्पुपादेर्ङः)

आरत् । आरताम् । आरन् । (अर्तेर्वा ङः सेरपवादो लुङीति केचित्) आर्पीत् ॥ सृ गतौ । धावादेशः । धावति । शीघ्रगतावेव धावादेशः । सरति । ससार । सस्रतुः । सस्रुः । क्रादित्वात् । ससर्थ । सस्रथुः । सस्र । ससार-ससर । ससृव । ससृम ।

सूत्रम् (सर्तिशास्त्यर्तिभ्यो डो लुङि सेरपवादः) सर्ति शास्ति अर्ति एभ्यो धातुभ्यो ङप्रत्ययो भवति सेरपवादः । अनेनास्य ङः । (हडादेः । स्वरादेः) आरत् । (अर्तेः) , अर्तेर्धातोर्वा ङप्रत्ययो भवति । लुङि सेरपवादः । इति केचिदाचार्या वदन्ति । तेषां मते (सेः) (स्वरादेः) । आर्पीत् इति रूपं सिद्धं भवति ॥ सृ गतौ । धावादेशः । धावति । शीघ्रगतावेव धावादेशः । तदभावे । सरति । लिदलकारे । ससार । थपि । क्रादित्वान्नेद् । ससर्थ । सृ यात् इति स्थिते ।

(यादादौ) । ऋकारस्य रिङादेशो भवति यादादौ परस्मैपदे परे । ङकारो व्यञ्जानार्थः । तेन ये इति न दीर्घः । स्त्रियात् । सर्ता । सरिष्यति । असरिष्यत् । पुपादित्वात् ङः । असरत् । असरताम् । असरन् ॥ शङ्ल शतने ।

सूत्रम् (यादादौ) यादादौ ७-१ एकपदं सूत्रम् । आशीर्ये यादादौ परे धातोः ऋकारस्य रिङ् इत्यादेशः परस्मैपदे एव । अत्रापि ङकारो ये इति सूत्रेण निहितदीर्घनिषेधार्थः । स्त्रियात् । मर्त्ता । (हनृतः स्यपः) सरिष्यति । असरिष्यत् (पुपादि०) अनेन ङः (हडादेः) अमरत् ॥ शङ्ल शतने । शीयादेशः ।

(शीयादेशे आत्मनेपदं वाच्यम्) शीयते । शीयेत । शीयताम् । अशीयत । शशाद् (लोपः पचाम्) शेदतुः शेदुः । शेदित्थ-श-

शत्थ । शद्यात् । शत्ता । शत्स्यति । अशत्स्यत् । लृदित्वात् ङः ।
 अशदत् । 'पद्मलविशरणगत्यवसादनेषु । सत्वम् । सीदादेशः ।
 सीदति । ससाद् । सेदतुः । सेदुः । सेदित्थ-ससत्थ । सद्यात् ।
 सत्ता । सत्स्यति । असत्स्यत् । असदत् । निपूर्वः । न्यपदत् ॥
 पा पाने पिवादेशः । पिवति । पिबेत् । पिबतु । अपिबत् ।
 पपौ । पपतुः । पपुः । पपित्थ-पपाथ । (दादेरे) पेयात् । पाता ।
 पास्यति । अपास्यत् । (दादेः पे) अपात् ॥ घ्रा गन्धोपादाने ।
 जिघ्रादेशः । जिघ्रति । जिघ्रेत् । जिघ्रतु । अजिघ्रत् । जघ्रौ । जघ्र-
 तुः । जघ्रुः । जघ्रित्थ-जघ्राथ । घ्रायात्-घ्रेयात् । घ्राता । घ्रास्य-
 ति । अघ्रास्यत् । अघ्रासीत् । अघ्रात् । ध्मा शब्दाग्निसंयोग-
 योः । धमादेशः । धमति । धमेत् । धमतु । अधमत् । दध्मौ ।
 धमायात् । धमेयात् । धमाता । ध्मास्यति । अध्मास्यत् ।
 अध्मासीत् ॥ ष्टा गतिनिवृत्तौ । (आदेः णः स्नः) सकारे
 जाते निमित्ताभावेन ठस्य थः । तिष्ठादेशः । तिष्ठति । तिष्ठेत् ।
 तिष्ठतु । अतिष्ठत् । (शसात्त्वपाः) तस्थौ । तस्थतुः ।
 तस्थुः । स्थेयात्-स्थायात् । स्थाता । स्थास्यति । अस्थास्यत् ।
 निपूर्वः । पत्वम् । न्यष्टात् ॥ भ्रा अभ्यासे । मनादेशः । मन-
 ति । मनेत् । मनतु । अमनत् । मभ्रौ । मभ्नतुः । मभ्नुः । मभ्नि-
 थ-मभ्राथ । भ्रायात्-भ्रेयात् । भ्राता । भ्रास्यति । अभ्रास्य-
 त् । अभ्रासीत् ॥ दाण् दाने । यच्छादेशः । यच्छति । यच्छेत् ।
 यच्छतु । अयच्छत् । ददौ । ददतुः । ददुः । (दादेरे) देयात्
 दाता । दास्यति । अदास्यत् । अदात् ॥ हृ कोटिल्ये । ह्वरति ।
 ह्वरेत् । ह्वरतु । अह्वरत् । जह्वार । (गुणोर्तिसंयोगाद्योः) ।
 जह्वरतुः । जह्वरुः ।

सूत्रम् (ग्रीयादेशे) ग्रीयादेशे कृते मनि आत्मनेपदं वाच्यम् । अनेनास्यान्म-
 नेपदत्वम् । ग्रीयने । लिट् लृङ् कृते (अन उपधायाः) प्रगात् (लोपः पचाम्) श्रेष्ठतुः

अत्त्वतः०) अनेन वा इदं । शेदिय । (खसे चपा झसानाम्) शयात् । शयात् ।
 (खसे चपा झपानाम्) शत्ता । अन्यानि मूले सन्ति (लिट्पुपादेर्हः) अनेनास्य
 लृट्त्वात् डः । अशदत् । पद्ल विहरणगत्यवसादनेषु । सत्वम् । सीदादेशः ।
 सीदति । ससाद् (लोपः०) सेदतुः । (अत्त्वतः) सेदिय । (खसे चपा०)
 ससत्य । (खसे०) । सत्ता । अन्यानि सन्ति । लुङ्लकारे । (लिट्पुपादेर्हः) ।
 असदत् । अयं धातुर्यदा निपूर्वो भवति तदा । (प्रादेश्च) । अनेन पत्वम् । न्यप-
 दत् । पा पाने । पिवादेशः । पिवाति । लिङ्लकारे 'पा णप्' इति स्थिते । (द्विश्च ।
 ह्रस्वः । आतो णप् डौ) पपौ (आतोऽनपि) । पपतुः । (अत्वतो०) ।
 पपिय-पपाय (दादेरे) पेयात् । (दादेः पे) अनेन सेलोपो भवति । अपात् ।
 अपाताम् । अपुः (आतोऽनपि) इत्यनेनाकारस्य लोपः । घ्रा गन्धोपादाने ।
 जिघ्रादेशः । जिघ्रति । घ्रा णप् इति स्थिते । 'द्विश्च । ह्रस्वः । रः । झपानाम्० ।
 कुहोश्चुः । आतो णप् डौ) । जघ्रौ । (अत्वतः) । जघ्रिय-जघ्राय । (संयोगादेः) ।
 घ्रायात्-घ्रेयात् । (आदन्तानाम्०) अघ्रासीत् । (गाच्छासा०) अनेन वा
 सेलोपः । अघ्रात् । घ्रा गतिनिवृत्तौ । (आदेः ण्णः झः) अनेन पस्य सः । 'निमित्ता-
 भावे०' । अनेन न्यायेन ठस्य थः । दृशादेः । तिष्ठादेशः । तिष्ठति । 'स्या णप्' इति
 स्थिते (द्विश्च । ह्रस्वः । शसात्० । झपानाम्०) सवर्णत्वात् । (आतो णप्०) । तस्यौ ।
 (दादेरे) । स्थेयात्-स्थायात् । लुङ्लकारे । निपूर्वोऽयम् । (दादेः पे) अनेन सेलो-
 पो भवति । (प्रादेश्च) न्यष्ठात् । म्ना अभ्यासे । मनादेशः । पूर्ववत् तिवादयः
 (अदे) मनति । (पूर्वस्य०) । मन्त्रौ । (अत्वतः) मन्त्रिय-मन्त्राय । (संयो-
 गादेः) म्नायात्-म्रेयात् । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे । (आदन्तानाम्
 अन्नासीत् । दाण् दाने । (दृशादेः) अनेन यच्छादेशः । यच्छति । दा णप् इति स्थिते
 (द्विश्च । ह्रस्वः । आतो णप् डौ) ददौ (आतोऽनपि) ददतुः (अत्वनः) ददिय-
 ददाय । (दादेरे) देयात् । लुङ्लकारे (दादेः पे) । अनेन सेलोपो भवति । अदात् ॥
 'ह्र्व कौटिल्ये । कुटिलस्य भावः कौटिल्यं तस्मिन् कौटिल्ये । (गुणः) । हराति ।
 ह्र्व णप् इति स्थिते (द्विश्च । रः । पूर्वस्य । कुहोश्चुः । धातोर्नामिनः) अनेन वृद्धिः ।
 जह्वार (गुणोर्तिसंयोगाद्योः) । अनेन किति णवाडौ गुणः । जह्वरतुः ।

(ऋदन्तस्य थपो नेट्) जह्वर्थ । जह्वरथुः । जह्वर । जह्वार । जह्वर ।
 जह्वरिव । जह्वरिम । ह्वर्यात् । ह्वर्ता । (हनृतः स्यपः) ह्वरि-
 ण्यति । अह्वरिण्यत् । वृद्धिः । अह्वर्यात् । अह्वर्याम् ॥ स्क-
 न्दिर् गतिशोपणयोः । स्कन्दति । स्कन्देत् । स्कन्दतु ।
 अस्कन्दत् । चस्कन्द । चस्कन्दतुः । चस्कन्दुः । चस्कन्दिथ ।

सूत्रम् (ऋदन्तस्य०) ऋदन्तस्य धातोः थप् इङ् न भवति । जह्वर्य । ह्वर्यात् ।
हर्त्ता । (हृत् ।) । ह्वरिष्यति । अह्वरिष्यत् (णित्पे) । अनेन णित्त्वात् वृद्धिः ।
अह्वरिषीत् । स्कन्दिर् गतिशोषणयोः । इर् अनुबन्धः (इरितो वा) इति सूत्रस्य विशेष-
णार्थः । स्कन्दति । लिट् लकारे । स्कन्द् णप् इति स्थिते (द्विश्व । शसात् । पूर्वस्य ।
कुशेचुः) चस्कन्द । (ऋसंयोगात्) अनेनाकित्त्वात् (नो लोपः) इति सूत्रेणानु-
स्वारस्य लोपो न भवति । चस्कन्दतुः । (अच्वतः) अनेनास्य वेद् । चस्कन्दिथ ।
इङ्भावे चस्कन्द थप् इति स्थिते ।

(हसात्परस्य झसस्य लोपो वा सवर्णे झसे) चस्कन्थ ।
(नो लोपः) स्कद्यात् । स्कन्ता । स्कन्तस्यति । अस्कन्तस्यत् ।

सूत्रम् (हसात्) हसात् परस्य सवर्णे झसे परे लोपो वाच्यः । अनेन दस्य लोपः ।
चस्कन्थ (नो लोपः) स्कद्यात् (हसात्) स्कन्ता (खसे चपा झसानाम्)
स्कन्तस्यति । अस्कन्तस्यत् ।

(सावनिटो नित्यं वृद्धिः) णित्त्वविधानसामर्थ्यादनुपधाभू-
तस्याप्यतो वृद्धिः । अस्कान्त्सीत् (इरितो वा) अस्क-
दत् ॥ तृ पुवनतरणयोः । तरति । तरेत् । तरतु । अतरत् ।
कित्त्वाभावाद्गुणः (ऋसंयोगादेर्णादेराकित्त्वं वाच्यम्) (तृफ-
लभजत्रपाम् इत्येत्वपूर्वलोपो) ततार । तेरतुः । तेरुः । तेरिथ ।

सूत्रम् (सावनिटः०) सौ परे सति णनिटो धातोर्नित्यं वृद्धिर्भवति । अस्य धातो
वृद्धिप्राप्तिरेव नास्ति तत्राह णित्त्वविधानसामर्थ्यात् । अनुपधाभूतस्यातोष्कारस्य
वृद्धिः (खसे चपा झसानाम्) अस्कान्त्सीत् (इरितो वा) अनेनास्य वा डप्रत्ययो
भवति । (नो लोपः) अस्कदत् ॥ तृ पुवनतरणयोः (गुणः) तरति । अन्यानि मूले
मन्ति । लिट् लकारे । ततार (ऋसंयोगात्) अनेनाकित्त्वाद् गुणः । (तृफलभजत्र-
पाम्) अनेनास्यैत्वपूर्वलोपो भवतः । तेरतुः । तृ यादिति स्थिते ।

(ऋत इर्) ऋकारस्य इर् भवति किति डिति च परे ।
(खो वि हसे) तीर्यात् ।

सूत्रम् (ऋत इर्) ऋतः ६-१ इर् १-१ ऋकारस्य किति डिति च परे इ
भवति (खो वि हसे) अनेन दीर्घः । तीर्यात् । 'तर् इट् ता' इति स्थिते ।

(ईटो ग्रहाम्) ग्रहादीनामिड ईकारो भवति ननु णादौ । तरीता-तरि-

ता । तरीष्यति-तरिष्यति । अतरीष्यत्-अतरिष्यत् । अतारीत् ।
अतारिष्टाम् । अतारिषुः ।

सूत्रम् (ईटो ग्रहाम्) ई १-१ इटः ६-१ ग्रहाम् ६-३ । ग्रहादीनां धातूनामिट ईकारो भवति न तु णादौ । वृद्ध वृञ् ऋदन्तानां वा भवति । अनेनास्म्येष्ट ईकारो भवति । तरीता । तरिता । जन्यानि मूले सन्ति । अतारीत् । अतारिष्टाम् । अतारिषुः । अत्रेष्ट ईकारे प्राप्ते ।

(वृद्धिहेतौ साविटो न दीर्घो वाच्यः) । रञ्ज् रागे । उभयपदी ।

सूत्रम् (वृद्धिहेतौ०) वृद्धिहेतौ सौ परे इटो दीर्घो न वाच्यः । अनेन लङ्लकारे दीर्घाभावः । रञ्ज् रागे । उभयपदी ।

(अपि रञ्जदंशपञ्चञ्जाम्) एषामनुस्वारस्य लोपो भव-
त्यपि परे । रजति । रजते । रजेत् । रजेत । रजतु । रजताम् । अर-
जत् । अजरत । ररञ्ज । ररञ्जतुः । ररञ्जुः । ररञ्जिथ-ररङ्क्थ ।
ररञ्जथुः । ररञ्ज । ररञ्जे । रज्यात् । रङ्क्षीष्ट । रङ्क्ता ।
रङ्क्ष्यति । रङ्क्ष्यते । अरङ्क्ष्यत् । अरङ्क्ष्यत । अराङ्क्षीत् ।
(चोः कुः । खसे चपा०) पत्वम् । अराङ्क्ताम् । अराङ्क्षुः ।
अरङ्क्त । अरङ्क्षाताम् । अरङ्क्षत ॥ दंश दशने । दशति ।
दशेत् । दशतु । अदशत् । ददंश । ददंशतुः । ददंशुः । ददं-
शिथ-ददंष्ट्र । ददंशथुः । दश्यात् । घुत्वम् । दंष्ट्रा । दङ्क्ष्यति ।
अदङ्क्ष्यत् । (णित्पे) णित्त्वाद्वृद्धिः । (पढोः कः से) अदा-
ङ्क्षीत् ॥ पञ्ज सङ्गे । सजति । सजेत् । सजतु । असजत् ।
ससञ्ज । ससञ्जिथ-ससङ्क्थ । सज्यात् । सङ्क्ता । सङ्क्ष्यति ।
असङ्क्ष्यत् । असाङ्क्षीत् । असाङ्क्ताम् । असाङ्क्षुः ।
कित रोगापनयने संशये च ।

सूत्रम् (अपि रञ्जदंशपञ्चञ्जाम्) अपि ७-१ । रञ्जदंशपञ्चञ्जा ६-३ रञ्ज
दंशपञ्चञ्जञ् एषा धातूनामनुस्वारस्य लोपो भवति अपि परे । अनेनास्यानुस्वा-
गस्य लोपो भवति । रजति । रजते । अन्यानि मूले लिखितानि सन्ति । लिङ्लकारे ।
ररञ्ज । अकित्त्वादनुस्वारस्य लोपो न भवति । ररञ्जतुः (अत्यंतः) ररञ्जिथ-ररञ्ज
प्य इति स्थिते । (चोः कुः) । (खसे चपा ज्ञसानाम्) ररङ्क्थ । जात्मनेपदे ।

ग्रञ्जे । (नो लोपः) रज्यात् । (चोः कुः । खसे चपा ज्ञसानाम्) रङ्क्षीष्ट । अरा-
डक्षीत् । (ज्ञसात् । चोः कुः । खसे) । अराडक्ताम् । अराडभुः । आत्मनेपदे ।
अरङ्क्त । अरङ्क्षाताम् । अरङ्क्षत ॥ दंश् दशने । (अपिरञ्जदंश०) अनेनास्यापि
लोपो भवत्यनुस्वारस्य । दशति । ददंश । ददंशतुः । (अत्वतः) ददंशिय । इडभावे ।
ददंश् थप् इति जाते । (छशपराजादेः पः) अनेन पकारः । (घृभिः घृः) ददंष्ट्र ।
(नो लोपः) । दश्यात् । दंष्ट्रा । (पढोः कः से) ददक्ष्यति । (णित्ये) अनेन वृद्धिः ।
(पढोः कः से) । अदाङ्क्षीत् । पञ्ज सङ्गे । (आदेः ण्णः झ्रः) अनेन पस्य सः ।
पूर्ववत्तिवादयः । सजति । छिद्लकारे । ससञ्ज । (अत्वतः) अनेनास्य वेद् । मस-
ञ्छिष्ट । इडभावे । ससञ्जथप् इति जाते (चोः कुः । खसे चपा ज्ञसानाम्) ससङ्क्ष्य ।
(नो लोपः) । सज्यात् । सञ्ज ता इति स्थिते । (चोः कुः । खसे चपा ज्ञसानाम्)
'स्वरहीनं' । सङ्क्ता । सञ्ज् स्यप् तिप् इति स्थिते । (चोः कुः । खसे । पढोः
कः से । किलात्० । कपसंयोगे०) सङ्क्ष्यति । असङ्क्ष्यत् । (सावनिटः) ।
असाङ्क्षीत् । (ज्ञसात्) असाङ्क्ताम् । असाङ्भुः । कित् रोगापनयने संशये च ।

(गुभ्यः) गुप् तिज् कित् मान् वध्दान् शान् एभ्यः स्वार्थं
सः प्रत्ययो भवति । धातोश्च द्वित्वम् । (कुहोश्चुः) । गुप्तिज्-
किद्भ्यः क्रमात्रिन्दाक्षमारोगापनयनेषु सः । तेन गोपति । तेज
ति । केतति । स धातुः । गुवादिभ्यः सस्येणेष्यते ।

(गुभ्यः) गुभ्यः ५-३ गुप् तिज् कित् मान् वन्ध टान् शान् इत्यादिभ्यो
धातुभ्यः स्वार्थं धात्वर्थं एव इगर्थं विनैव दशस्वापि लकारेषु कृति च सप्रत्ययो भवति ।
तत्तन्निषोगे (द्विश्च) अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थं एव भवन्ति । गुप्-तिज्-किद्भ्यः
क्रमात् । निन्दाक्षमारोगापनयनेषु सः प्रत्ययो भवति तेन । गोपति । तेजति । केतति ।
इत्यत्र पूर्वोक्तपुत्रेण सप्रत्ययो धातोः द्वित्वं च भवति । तदा कित् स इति जाते
(चोः कुः) अनेन कस्य चः । चिकित् स इति जाते । (मिसत्ता०) अनेनेटि प्राप्ते ।
गुवादिभ्यो धातुभ्यः सस्य इदं न इष्यते आचार्यः । अनेन इङनिषेधः । (उपधाया
लघोः) अनेन गुणे प्राप्ते ।

(नानिटि से) इङ्वर्जिते सप्रत्यये परे धातोर्गुणो न भवति ।
तिप् । चिकित्सति । चिकित्सेत् । चिकित्सतु । अचिकित्सत् ।
चिकित्साश्चकार । चिकित्सामास । चिकित्साम्बभूव । चिकि-
त्स्यात् । चिकित्सा । चिकित्सिष्यति । अचिकित्सिष्यत् ।
अचिकित्सीत् । अचिकित्सिष्टाम् ॥ पत्त् पतने । पतति । पतेत । पत-

तु । अपतत् । पपात । पेततुः । पेतुः । पत्यात् । पतिता । पति-
प्यति । अपतिप्यत् (लिट्पुरुषादेर्ङः रु ।

सूत्रम् (नानिटि से) ना १-१ अनिटि ७-१ से ७-१ इड्वर्जिते सप्रत्यये परे
धातोरुणो न भवति । अनेन गुणाभावः । चिकित्स इति जाते (स धातुः) अनेन
धातुत्वात् तिवादयः । चिकित्स तिप् इति स्थिते । (अप् कर्त्तरि । अदे) चिकि-
त्सति । अन्यानि मूले सन्ति । लिट् लकारे (कामादिप्रत्ययादाम्) चिकित्साश्चकार ।
अन्ये द्वे मूले स्तः । चिकित्स्यात् । लुङ् लकारे । अचिकित्सीत् । अचिकित्सिष्टाम् । पल्ल
पतने । पूर्ववत् तिवादयः । पतति । लिट् लकारे । (अत उपधायाः) पपात । (लोपः
पचां कित्ये०) पेततुः । पतिता । लुङ् लकारे 'लिट्पुरुषादेर्ङः' अनेन ङः प्रत्ययो
भवति । अपत् ङ दिप् इति जाते ।

(पतेर्ङः पुगागमो वाच्यः) अपतत् ॥ भ्रमु चलने ।

सूत्रम् । (पतेर्ङः) पतेर्धातोः ङप्रत्यये परे पुगागमो वाच्यः कित्वादन्ते । 'स्वर-
हीनं०' अपतत् । अपतताम् ॥ भ्रमु चलने ।

(शमां दीर्घः) शमादीनां दीर्घो भवति यकारे परे । शम् दम्
क्लमु श्रम् भ्रम् क्षम् क्रम् मद् एते शमादयः । भ्राम्यति-
भ्रमति । भ्राम्येत्-भ्रमेत् । भ्राम्यतु-भ्रमतु । अभ्राम्यत्-अभ्र-
मत् । वभ्राम ।

सूत्रम् (शमां दीर्घः) शमां ६-३ दीर्घः १-१ द्विपदं सूत्रम् । शमादीनां धातूनां
दीर्घो भवति यकारे परे । शमादयो मूले उक्ताः । भ्रम् तिप् इति स्थिते (कमुध्रम्०)
अनेन यः प्रत्ययः । भ्रम् य तिप् इति जाते (शमां दीर्घः) अनेन दीर्घः । भ्राम्यति ।
यप्रत्ययाभावे दीर्घाभावः । भ्रमति । अन्यानि मूले सन्ति । लिट् लकारे । (अत
उपधायाः) अनेन वृद्धिः (अपानाम्०) वभ्राम ।

(फणादीनामेत्वपूर्वलोपो वा वाच्यौ)

फणतिर्भाजिराजी च भ्राशिभ्लाशी स्यमिस्वनी ।

भ्रमित्रसी जीर्यतिश्च दशैते तु फणादयः ॥

भ्रेमतुः-वभ्रमतुः । भ्रेमुः-वभ्रमुः । भ्रेमिथ-वभ्रमिथ । भ्रम्यात् ।

भ्रमिता । भ्रमिप्यति । अभ्रमिप्यत् । अभ्रमीत् ॥ टुवम् उ-

द्गिरणे । टु इत्संज्ञकः । वमति । वमेत् । वमतु । अवमत् ।

ववाम ।

(फणादीनां०) फणादीनाम् एत्वपूर्वलोपौ वा वक्तव्यौ । अनेनास्य वा एत्वपूर्वलोपौ । भ्रेमतुः-वभ्रमतुः । भ्रेमिथ-वभ्रमिथ । फणादयः श्लोकेनोक्ताः भ्रम्यात् । भ्रमिता । लुङ्लकारे अभ्रमीत् । डुवम् उद्भिरणे । टु इत्संज्ञकः । वमति । लिङ्लकारे (शस्ददवादि०) अनेन निषेधे प्राप्ते ।

(वम एत्वपूर्वलोपौ वा वाच्यौ) वेमतुः-ववमतुः । वेमुः-ववमुः । वम्यात् । वमिता । वमिष्यति । अवमिष्यत् । अवमीत् ॥ फण गतौ । फणति । फणेत् । फणतु । अफणत् । पफाण । फेणतुः । फेणुः । फण्यात् । फणिता । फणिष्यति । अफणिष्यत् । अफाणीत्-अफणीत् ॥ स्वन स्यमु शब्दे । स्वनति । स्वनेत् । स्वनतु । अस्वनत् । सस्वान । स्वेनतुः । स्वेनुः । स्वन्यात् । स्वनिता । स्वनिष्यति । अस्वनिष्यत् । अस्वानीत्-अस्वनीत् ॥ वस निवासे । वसति । वसेत् । वसतु । अवसत् । वस् । णप् इति स्थिते । द्वित्वम् ।

सूत्रम् (वमः०) वमधातोरेत्वपूर्वलोपौ वा वक्तव्यौ । अनेनास्य वा एत्वपूर्वलोपौ । ववाम । वेमतुः-ववमतुः । वमिता । लुङ्लकारे अवमीत् ॥ फण् गतौ । फणति । लिङ्लकारे (अत उपधायाः । ज्ञपानाम्) पफाण (फणादीनाम्) अनेन वा एत्वपूर्वलोपौ भवतः । फेणतुः-पफणतुः । पफणिय-फेणिय । फणिता । अफणीत् ॥ स्वन स्यमु शब्दे । स्वनति । स्पमति । सस्वान । सस्पाम । स्वनिता । स्पमिता । अस्वानीत्-अस्वनीत् । (हसादेः) अनेन वा वृद्धिः । अस्पामीत्-अस्पमीत् ॥ वस निवासे । वसति । वस् । णप् इति स्थिते (दिश्च) ववम् णप् इति जाते ।

(णवादौ पूर्वस्य) णवादौ परे यजादीनां ग्रहादीनां च पूर्वस्य संप्रसारणं भवति । यकारवकाररेफाणामिकारोकारऋकारा भवन्ति । सस्वरस्य संप्रसारणं दीर्घस्य दीर्घां ह्रस्वस्य ह्रस्वः ।

मन्त्रम् (णवादी०) ७-१ पूर्वस्य ६-१ यजादीनां यज् वच् स्वप् वद् वेप्

वप् बद् वसां श्रयतेग्रहादीनां ग्रह ज्या व्येज् द्वेज् व्यब् वश् व्यच् प्रच्छ् वश्च भ्रस्जादीनां च धातूनां पूर्वस्य द्वित्वस्य णवादौ परे संप्रसारणं भवति । यकारवकाररेफाणाम् इकारोकारऋकारा भवन्ति । सस्वरस्याक्षरस्य संप्रसारणं भवति । ह्रस्वस्याक्षरस्य ह्रस्वः । दीर्घस्याक्षरस्य दीर्घः ।

ग्रहिर्ज्यावयी व्यधिर्वष्टिर्विचतिर्वृश्चतिस्तथा ।

पृच्छतिर्भृजतिश्चैव नवैते तु ग्रहादयः ॥

पूर्ववकारस्योत्वे (अत उपधायाः) उवाम् । उवस् अतुस् इति स्थिते ।

ग्रहादयः श्लोकेनोक्ताः सन्ति । अनेन पूर्वस्य वकारस्य संप्रसारणं जातम् । ह्रस्वत्वात् ह्रस्वः । अनेन सूत्रेण पूर्वस्य वकारस्य उकारः । तदा उवस् णप् इति जाते । (अत उपधायाः) ' स्वरहीनं ' उवाप्त । ववस् अतुस् इति स्थिते । णवादौ पूर्वस्य अनेन पूर्वस्य संप्रसारणम् । उवस् अतुस् इति जाते ।

(यजां यवराणां य्वृतः संप्रसारणं किति) यजादीनां संप्रसारणं भवति किति परे ।

सूत्रम् (यजां यवराणां य्वृतः संप्रसारणं किति) । यजा ६-३ यवराणां ६-३ इश् उश्च ऋश्च य्वृतः १-३ संप्रसारणं १-१ किति ७-१ पंचपदं सूत्रम् । ग्रहादीनां तु किति ङिति च परे संप्रसारणं भवति । यजादीनां तु केवले किति परे एव संप्रसारणं भवति । अत एव पृथक् सूत्रकरणम् । यत्तु स्वव्येज्योर्यङि संप्रसारणं तत्र प्रक्रियाया पृथक् सूत्रमस्ति । स्वपिस्वमिव्येजा यङि । अथवा स्वव्येङ्ग्या ग्रहादिमव्ये यद् ग्रहणं तत् यटि प्रत्यये संप्रसारणार्थं नान्यत्र । यजादीना धातूना यकारवकारयोः किति परे संप्रसारणं भवति । यवराणामित्यत्र रकारग्रहणं ग्रहाङ्गिङिति । इति संप्रसारणसूत्रेऽनुवृत्त्यर्थं ज्ञेयम् । यकारवकाररेफाणाम् इकारोकारऋकारा भवन्ति । सस्वरस्य संप्रसारणं भवति । ह्रस्वस्य ह्रस्वः । दीर्घस्य दीर्घः । अनेन द्वितीयस्य वकारस्य संप्रसारणं भवति ।

यजिर्विपिर्विद्धिश्चैव वेज्व्येजौ ह्वयतिः स्वपिः ।

वद्वसी श्रयतिर्वक्तिरेकादश यजादयः ॥

(सवर्णे दीर्घः सह) ।

यजादयस्तु मूले श्लोकेनोक्ताः । उवस् अतुस् इति स्थिते ।

(घसादेः पः) । घसिशासिवमीनां सस्य पो भवति पत्वनिमित्ते

सति । उपतुः । उषुः । उवसिथ । संप्रसारणम् । उवस्थ । पत्वम्
उप्यात् । वस्ता ।

सूत्रम् (घसादेः पः) घस् आदिर्द्वयस्य सः घसादिः तस्य घसादेः ६-१ । पः
१-१ किलात्परस्य । घस्ल अदने शास् अनुशिष्टौ वस् निवासे इत्येतेषां धातूनां
सकारस्य पकारो भवति । अत्र (किलात्०) इति सूत्रस्य प्राप्तिरेव नास्ति तस्मात्
सूत्रं कृतम् । अनेन सस्य पः । 'स्वरहीनं०' उपतुः । उषुः । (अत्वतः) । उवसिथ ।
उवस्थ (यजाम् । घसादेः) उप्यात् । वस्ता । वस् स्थप् तिप् इति स्थिते ।

(सस्तोऽनपि) सकारस्य तकारो भवति अनपि सकारे परे ।
वत्स्यति । अवत्स्यत् । वृद्धिः । अवात्सीत् (झसात्) प्रत्यय-
लोपे प्रत्ययलक्षणमिति न्यायात् । अवात्ताम् । अवात्सुः ॥
वद् व्यक्तायां वाचि । वदति । वदेत् । वदतु । अवदत् । उवाद ।
उदतुः । उदुः । उवदिथ । उद्यात् । वदिता । वदिष्यति ।
अवदिष्यत् । अवादीत् ॥ दुओश्चीर् गतिवृद्धयोः । दुकारौ-
कारौ कार्यार्थौ । इर् इत्संज्ञकः । श्वयति । श्वेत् । श्वयतु ।
अश्वयत् ।

सूत्रम् (सस्तोऽनपि) सः ६-१ तः १-१ अनपि ७-१ त्रिपदं सूत्रम् ।
धातोः सकारस्यानपि विषये णवादिविभक्तिपङ्क्त्यविषये सकारे परे तकारो भवति ।
अनेन सकारस्य तकारो भवति । वत्स्यति । अवत्स्यत् (सावनिदो नित्यम्)
अनेन वृद्धिः । अवात्सीत् (झसात् सस्तोऽनपि) 'प्रत्ययलोपे०' इति न्यायात् वृद्धिः ।
अवात्ताम् । अवात्सुः । वद् व्यक्तायां वाचि । वदति । लिङ्लकारे (णनादां)
अनेन संप्रसारणम् । (जन उपधायाः) अनेन वृद्धिः । उवाद (यजाम्०) उदतुः ।
उदुः । उवदिथ । 'संप्रसारणम्' । उद्यात् । वदिता । लिङ्लकारे । (वदित्रज्योः०)
इत्यनेन नित्यं वृद्धिः । अवादीत् ॥ दुओश्चीर् गतिवृद्धयोः । दुकारौकारौ कार्यार्थौ ।
इर् इत्संज्ञकः । पूर्ववत् तिमादयः (गुणः ए अय्) श्वयति । लिङ्लकारे ।

श्वयतेर्णादौ प्रथमं संप्रसारणं वा वक्तव्यम् । ततो द्वित्वम् ।
शुशाव । शुशुवतुः । शुशुवुः । शुशुविथ । संप्रसारणाभावपक्षे

शिश्वाय । शिश्वियतुः । शिश्वियुः । शिश्वयिथ । संप्रसारणम् (ये)
शूयात् । श्वयिता । श्वयिष्यति । अश्वयिष्यत् ।

सूत्रम् (श्वयतेः) श्वयतेर्धातोर्णादौ परे प्रथमं संप्रसारणं वा वाच्यम् । अनेनास्य
प्रथं संप्रसारणं ततो द्वित्वम् । शुशु णप् इति जाते (धातोर्नामिनः) अनेन वृद्धिः ।
शुशाव । शुशु अतुस् इति जाते । (नुवातोः) अनेन वकारे प्राप्ते । (नानप्योर्ः) ।
अनेन वक्ष्यमाणेन सूत्रेण तन्निषेधः । किंतु इय एव भवति । शुशुवतुः । शुशुविथ ।
संप्रसारणाभावपक्षे (धातोर्नामिनः) । शिश्वाय । (नुवातोः) । शिश्वियतुः (गुणः) ।
शिश्वयिथ । संप्रसारणम् । (ये) शूयात् । श्वयिता । श्वयिष्यति । अश्वयिष्यत् ।
अश्वि इसि ईद दिप् इति जाते । णित्ये । अनेन सेर्णिच्चात् वृद्धेः प्राप्तौ ।

(श्वयतेः सौ वृद्धयभावो वाच्यः) अश्वयीत् । अश्वयिष्टाम् ।
अश्वयिषुः (इरितो वा)

सूत्रम् (श्वयतेः०) श्वयतेर्धातोः सौ परे वृद्धयभावो वाच्यः । अनेन तन्निषेधः
(गुणः) । इट् ईटि इत्यादिसूत्रेः अश्वयीत् इति रूपं सिद्धं भवति । अस्येरितो वानेन
वा डप्रत्ययो भवति । तटा अश्वि इ दिप् इति जाते ।

(श्वयतेरिलोपो डे वक्तव्यः) अश्वत् ।

सूत्रम् (श्वयतेः) श्वयतेर्धातोर्डप्रत्यये परे इकारस्य लोपो वक्तव्यः । अनेनेकारस्य
लोपो । भवति । अश्वत् । अश्वताम् । अश्वन् ।

(श्वयतेर्डे द्वित्वं वा) अशिश्वियत् इत्यादि ॥

॥ इति भ्वादिषु परस्मैपदिनः ॥

सूत्रम् (श्वयतेः०) श्वयतेर्धातोः डप्रत्यये परे द्वित्वं वा भवति पूर्वस्य (नुवातोः) ।
अशिश्वियत् । अशिश्वियताम् । अशिश्वियन् । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि ॥ इति
भ्वादिगणस्य परस्मैपदिनः कथिताः ॥

अथ भ्वादिष्वात्मनेपदिनः ॥ एध वृद्धौ । अकार आत्मने पदार्थः ।
ततः पराणि तिवादिवचनानि (अष्कर्त्तरि) एधते (अ इ ए) एधते
धर्मादेधतेऽदो राज्यम् । विधिसम्भावनयोरित्यादीनि नव
वचनानि । एधेत । साधुर्जनां धर्मत एधेत । एधताम् ।
एधत । (कासादिप्रत्ययादाम्०) एधाञ्चके । आम्प्रत्ययो
यस्माद्विहितः स चेदात्मनेपदी तर्हि अनुप्रयुक्तकृञ् आत्मने-

पदं भवसोनात्मनेपदम् । एधामास । एधाम्बभूव । विधानसा-
मर्थ्यादस्तेर्भूभावो न । इट् । एधिपीष्ट । एधिता । एधिष्यते ।
ऐधिष्यत । ऐधिष्ट । ऐधिपाताम् ॥ ईक्ष दर्शनाङ्कनयोः ।
ईक्षते । ईक्षेत । ईक्षताम् । ऐक्षत । ईक्षाञ्चके । ईक्षिपीष्ट । ईक्षिता ।
ईक्षिष्यते । ऐक्षिष्यत । ऐक्षिष्ट ॥ दद दाने । ददते । ददेत ।
ददताम् । अददत । (शशददवा०) इति नैत्वपूर्वलोपौ ।
दददे । दददाते । दददिरे । ददिपीष्ट । ददिता । ददिष्यते । अद-
दिष्यत । अददिष्ट ॥ ष्वष्क गतौ । (नामधातु०) अनेन सत्वा-
भावः । ष्वष्कते । ष्वष्केत । ष्वष्कताम् । अष्वष्कत । पष्वष्के ।
ष्वष्किपीष्ट । ष्वष्किता । ष्वष्किष्यते । अष्वष्किष्यत । अष्व-
ष्किष्ट । अष्वष्किपाताम् ॥ ऋज गतौ स्थैर्ये स्पर्शे च (उप-
धाया लघोः) अर्जते । अर्जेत । अर्जताम् । आर्जत । (नुग-
शाम्) (आम्बोर्णादौ) आनृजे । अर्जिपीष्ट । अर्जिता । अर्जि-
ष्यते । आर्जिष्यत । आर्जिष्ट ॥ ष्वञ्ज परिष्वङ्गे । स-
त्वम् (अपिरञ्जदंशपञ्चष्वञ्जाम्) स्वजते । स्वजेत । स्वज-
ताम् । अस्वजत । सस्वञ्जे । सस्वञ्जाते । सस्वञ्जिरे ।

अथात्मनेपदिनः कथ्यन्ते । एध वृद्धौ । एध अयं धातुर्बृद्धचर्ये । एध इत्याकारोऽ-
नुदात्तस्ततोऽयं धातुरनुदात्तेत् । तेनात्मनेपदी । तदेव ग्रन्थकार आह-अकार आत्मने-
पदार्थः । तत्तस्मात्कारणाद्विभक्तिचतुष्टयेऽपि पराणि ते आते अन्ते । तथा ईत ईयाताम्
ईरन् । ताम् आताम् अन्ताम् । तन् आताम् अन्त । इत्यादीनि नववचनानि योज्यानि
तत्र वर्त्तमानात्मनेपदिनः लिख्यन्ते । अत्रादिप्रयोगः । अष्कर्त्तरीत्यादिकार्यं पूर्ववत् ।
सर्वत्र (अष्कर्त्त०) 'स्वर०' एधेते। एवं द्विवचने एव आते इति स्थिते । (अष्कर्त्तरी० आदाय)
एधेते । बहुवचने (अदे) इत्यकारलोपः 'स्वर०' । एधन्ते । एधसे । द्विवचने । (आदायः)
इतीकारः (अ इ ए) एधेथे । एधथे । उत्तमपुरुषैकवचने (अदे) । एधे । द्विवच-
नत्वे । (वमोरा) । एधावहे । एधामहे । अयोदाह० । धर्मादिति । अदः समीपवर्ति
राज्यं धर्मात् एधते वर्द्धते । इति वर्त्तमानप्रक्रिया ॥ विधिसंभावनयोः इत्यादीनि
नववचनानि योज्यानि । सर्वत्र (अष्कर्त्तरि) 'स्वर०' (अ इ ए) । एधेत । एधेयाताम्
एधेग्न् इत्यादीनि रूपाणि । साधुः शोभनो जनो मनुष्यो धर्मतो धर्मात् एधेत वर्द्धेत ।

सत्वम् (अपि रञ्ज०) । अनेनानुस्वारस्य लोपः । स्वजते । स्वजेत । स्वजताम् । अस्व-
जत । (द्विश्च) सस्वजे । सस्वजाते । सस्वजिरे ।

(स्वजतेर्णादौ वा कित्त्वम्) सस्वजे । सस्वजाते । सस्वजिरे ।
(चोः कुः । खसे चपा०) पत्वम् (कपसंयोगे क्षः) स्वङ्क्षीष्ट ।
स्वङ्क्ता । स्वङ्क्ष्यते । अस्वङ्क्ष्यत । (झसात्) अस्वङ्क्ता । अस्व-
ङ्क्षताम् । अस्वङ्क्षत । अस्वङ्क्थाः ॥ ऋषूल् लजायाम् । ऊ-
कारपकारौ कार्यार्यौ । ऋपते । ऋपेत । ऋपताम् । अऋपत ।
(तृफलभजऋपाम्) इत्येत्वपूर्वलोपौ । ऋपे । ऋपाते । ऋपिरे ।
(ऊदितो वा) ऋपिपीष्ट-ऋप्पीष्ट । ऋपिता-ऋप्ता । ऋपिप्यते-
ऋप्स्यते । अऋपिप्यत । अऋप्स्यत । अऋपिष्ट । अऋपिपाताम् ।
अऋपिपत । अऋप्त ॥ तिङ् निशाने क्षमायां च । (गुब्भ्यः) ।
तितिक्षते । तितिक्षेत । तितिक्षताम् । अतितिक्षत । तितिक्षा-
श्चक्रे । तितिक्षाम्बभूव । तितिक्षामास । तितिक्षिपीष्ट । तितिक्षि-
ता । तितिक्षिप्यते । अतितिक्षिप्यत-अतितिक्षिष्ट ॥ गुप गोप-
नकुत्सनयोः । जुगुप्सते । जुगुप्सेत । जुगुप्सताम् । अजुगुप्सत ।
जुगुप्साश्चक्रे । जुगुप्साम्बभूव । जुगुप्सामास । जुगुप्सिपीष्ट ।
जुगुप्सिता । जुगुप्सिप्यते । अजुगुप्सिप्यत । अजुगुप्सिष्ट ॥
मान विचारणे । द्वित्वम् (ह्रस्वः) ।

सूत्रम् (स्वजतेः०) स्वजतेर्धातोर्णादौ वा कित्त्वं वाच्यम् । कित्त्वान्नो लोपः ।
अनेनानुस्वारस्य लोपो भवति । सस्वजे । सस्वजाते । सस्वजिरे । स्वञ् सीष्ट इति
स्थिते । (चोः कुः) अनेन जकारस्य गकारः (खसे०) अनेन गस्य कः । (झसात्०)
अनेन सस्य पः (कपमं०) स्वङ्क्षीष्ट (चोः कुः । खसे०) अनेन गस्य कः 'स्व-
हीनम्०' स्वङ्क्ता । स्वङ्क्ष्यते । अस्वङ्क्ष्यत । (झसात्) । अनेन सेर्लोपः ।
अस्वङ्क्त ॥ ऋषूल् लजायाम् । ऊकारपकारौ कार्यार्यौ । पूर्ववत् जादयः । ऋपते ।
लिङ् लकारे । ऋप णप् इति स्थिते (तृफलभजऋपाम्) अनेनेत्वपूर्वलोपौ भवतः ।
ऋपे । ऋपाते । ऋपिरे । अस्य धातोर्ऋदितो वानेने इविकल्पे भवति । ऋपिपीष्ट-ऋप्पी-
ष्ट । लिङ् लकारे । अऋपिष्ट । इडभावे । (झसात्०) अनेन सेर्लोपो भवति तदा ।
अऋप्त । अऋप्ताताम् । अऋप्स्यत ॥ तिङ् निशाने क्षमायां च । निशानं तीक्ष्णस्व-

णम् । इति सिद्धांतकौमुद्यामुक्तम् (गुब्भ्यः) अनेन स्वार्थे सप्रत्ययो भवति धातो-
 द्वित्वं च । तितिज्ञ स अप् ते इति जाते । (चो कुः) अनेन जस्य गः । (खसे
 चपा०) । अनेन गस्य कः (किलात्० । कपसं० । अदे) अनेनाकारस्य लोपो
 भवति 'स्वरहीनं' तितिक्षते । तितिक्षेत । तितिक्षताम् । अतितिक्षत । लिट् लकारे
 (कासादिप्रत्ययादाम्०) अनेनासप्रत्ययो भवति । तितिक्षाञ्चके । अनेन व्याख्या-
 नेन भवसौरनुप्रयोगे सति आत्मनेपदं न भवति । तेन तितिक्षाम्बभूव । तितिक्षामास ।
 अन्यानि मूले सन्ति—तानि सुगमान्येव । लुङ् लकारे अतितिक्षिष्ट ॥ गुप् गोपनकुत्स-
 सनयोः (गुब्भ्यः) । अनेनास्य धातोरपि सप्रत्ययो भवति । धातोर्द्वित्वं च ।
 तदा गुगुप् स इति जाते । (कुहोश्चुः) अनेन गस्य जः । जुगुप् स इति जाते । (स
 यातुः) अनेन धातुत्वात् तआदयः प्रत्यया भवन्ति । तदा जुगुप्सते इति जाते ।
 (अप् कर्त्तरि । अदे) । जुगुप्सते । लिट् लकारे । जुगुप्साञ्चके । जुगुप्सामास । जुगुप्सां
 वभूव । लुङ् लकारे अजुगुप्सिष्ट । अजुगुप्सिषाताम् । अजुगुप्सिषत । अन्येषां लकाराणां
 रूपाणि मूले सन्ति तस्मात् न लिखितानि ॥ मान विचारणे । अकार इत् आत्मनेपदा-
 र्थः (गुब्भ्यः) अनेन स द्विवे भवतः । (ह्रस्वः) 'य मान् स' इति जाते ।

(यः से) पूर्वस्याकारस्येकारो भवति से परे ।

सूत्रम् (यः से) इ १-१ अः ६-१ से ७-१ धातोः पूर्वस्य अकारस्य इकारो
 भवति सप्रत्यये परे । अनेनाकारस्य इकारः । तदा । मिमान् स इति जाते ॥

(मानादीनां पूर्वस्य दीर्घो वक्तव्यः) मीमांसते । मीमांसेत ।
 मीमांसताम् । अमीमांसत । मीमांसाञ्चके । मीमांसामास । मी-
 मांसाम्बभूव । मीमांसिपीष्ट । मीमांसिता । मीमांसिष्यते । अमी-
 मांसिष्यत—अमीमांसिष्ट । वध निन्दायाम् (आदिजवानाम्)
 वीभत्सते । वीभत्सेत । वीभत्सताम् । अवीभत्सत । वीभत्सा-
 ञ्चके । वीभत्सिपीष्ट । वीभत्सिता । वीभत्सिष्यते ।
 अवीभत्सिष्यत । अवीभत्सिष्ट ॥ पणव्यवहारे स्तुतौ च । पण
 च । (आयः) पणायते । पणायेत । पणायताम् । अपणायत ।
 पणायञ्चके । आयामावपक्षे । पेणे।पेणाते । पेणिरे । पणायि-
 पीष्ट—पणिपीष्ट । पणायिता—पणिता । पणायिष्यते—पणिष्यते ।
 अपणायिष्यत—अपणिष्यत । अपणायिष्ट—अपणिष्ट । एवं पण
 च ॥ कम्पु कान्तौ ।

सूत्रम् (मानादीनाम्०) मान् वध् दाम् शान् इत्येतेषा धातूनां पूर्वस्य सप्रत्यये परे दीर्घो वक्तव्यः। अनेन पूर्वस्येकारस्य दीर्घः (स वातुः। अप्कर्त्तरि । नश्चापदान्ते) मीमासते । लिट् लकारे । मीमासाञ्चक्रे । लुङ् लकारे । अमीमासिष्ट इत्यादीनि रूपाणि पूर्वोक्तैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति । पिष्टपेषणैः किं प्रयोजनम् ॥ वध निन्दायाम् । अकार उभयपदार्थः (गुभ्यः) (आदिजवानाम्) से । (मानादीनाम्) । (स धातुः । अप्कर्त्तरि । अदे । खसेचपा०) वीभत्सते । लिट् लकारे । वीभत्साञ्चक्रे । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ् लकारे । अवीभत्सिष्ट ॥ पण व्यवहारे स्तुतौ च । (आयः) अनेनास्य आयः प्रत्ययो भवति । (स वातुः। अप्कर्त्तरि । सवर्णे दीर्घः सह) पणायते । पणायेत । पणायताम् । अपणायत । पणायचक्रे । आयप्रत्ययोऽनापि वा भवति । सूत्रोक्तत्वात् । आयाभावपक्षे । (लोपः पचाम्०) अनेनास्थैत्वपूर्वलोपौ । पेणे । पेणाते । पेणिरे । पणाय इट् सीष्ट इति जाते । (यतः) 'स्वरहीनं' (किलात्) पणायिपीष्ट । आयाभावपक्षे पणिपीष्ट । पणायिता । पणिता । लुङ् लकारे । अपणायिष्ट । अपणिष्ट । एवं पनयातोरपि रूपाणि ज्ञेयानि ॥ कमु कान्तौ । कान्तिरत्र इच्छा । उकार इष्ट आत्मनेपदार्थः ।

(कमेः स्वार्थे जिः प्रत्ययो वक्तव्यः) अनपि तु वा वृद्धिः । (स धातुः) अब्युणौ । अयादेशः । कामयते । कामयेत । कामयताम् । अकामयत । कामयाञ्चक्रे-चकमे । कामयिपीष्ट-कमिपीष्ट । कामयिता-कमिता । कामयिष्यते-कमिष्यते । अकामयिष्यत-अकमिष्यत । अकामि तन् इति स्थिते ।

सू० (कमेः) कमेर्वातो. स्वाथे जि प्रत्ययो वक्तव्यः । अनपि तु वा वक्तव्यः । कम् जि इति जाते । (अत उपवायाः) अनेन वृद्धिः । (स धातुः) अकारो जित्कार्यार्थः । (अप्कर्त्तरि । गुण । ए अ य्) कामयते । कामयेत । कामयताम् । अकामयत । कामयाञ्चक्रे । अेरभावपक्षे । चकमे । कामयिपीष्ट-कमिपीष्ट । कामयिता-कमिता । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ् लकारे । अकामि तन् इति स्थिते ।

(जेरङ् द्विश्च) ज्यन्ताद्धातोर्भूतेऽर्थे अङ् प्रत्ययो भवति दिवादौ परतः सेरपवादः धातोश्च द्वित्वम् ।

सू० (जेरङ् द्विश्च) इदं सूत्रम् । जेः ५-१ जङ् १-१ द्विः १-१ च १-१ चतुःपदं सूत्रम् । निप्रत्ययान्ताद्धातोर्भूतमात्रेऽस्तीति काले सिविषये दिवादौ परे अङ् प्रत्ययो भवति । मेरपवादो वातो. द्वित्वं भवति । चकारात् श्रिसुदुभ्यो निप्रत्ययाभावेऽपि अङ् द्वित्वं च ।

(जेः) इडागमवर्जिते अनपि विषये जेलोपो भवति ।
(ह्रस्वः) ।

सू० (जेः) जेः ६-१ इडागमवर्जिते अनपि विषये जिप्रत्ययस्य लोपो भवति । तदा । अ का काम इति स्थिते । (ह्रस्वः । कुहोश्रुः) तदा । अचकाम् तन् इति जाते

(अङि लघौ ह्रस्व उपधायाः) अङि सत्युपधाया ह्रस्वो भवति पूर्वसंवन्धिनोऽकारस्येकारो भवति लघुनि धात्वक्षरे परे ।

सूत्रम् (अङि लघौ ह्रस्व उपधायाः) अङि ७-१ लघौ ७-१ ह्रस्वः १-१ उपधायाः ६-१ अङि प्रत्यये सति धातोः लघौ परे पूर्वसंवन्धिनोऽकारस्य इकारो भवति । दीर्घादीर्घातोरुपधाया ह्रस्वोऽपि भवति । अनेन अकारस्य इकारः । उपधाया ह्रस्वः तदा अचिकम् अइ तन् । इति जाते ।

(लघोर्दीर्घः) अङि सति ह्रसादेर्लघोः पूर्वस्य दीर्घो भवति लघुनि धात्वक्षरे परे । अचीकमत । अचीकमेताम् । अचीक-
मन्त । जेरभावपक्षे ।

सूत्रम् (लघोर्दीर्घः) लघोः ६-१ । दीर्घः १-१ । अङि सति ह्रसादेर्लघोः पूर्वस्य दीर्घो भवति लघुनि धात्वक्षरे परे सति । अनेनेकारस्य दीर्घः अङ् तनोर्ङकारा-
नकारलोपः । 'स्वरहीनं' । अचीकमत । अचीकमेताम् । अचीकमन्त । जेरभावपक्षे ।

(कमेरङ्द्वित्वे वाच्ये) ज्यन्तत्वाभावान्न दीर्घेकारो । अच-
कमत । अय गतौ । अयते, अयेत, अयताम्, आयत ।

सूत्रम् (कमेः) कमेर्धातोर्ङप्रत्ययद्वित्वे वाच्ये । अनेनाङ्प्रत्ययः । द्वित्वं च भवति । ज्यन्तत्वाभावात् न दीर्घेकारो । अचकमत । अचकमेताम् । अचकमन्त ।
इत्यादीनि रूपाणि ज्ञेयानि ॥ अय गतौ । पूर्ववत् तज्जादयः प्रत्यया भवन्ति । अयते ।
यदायं धातुः पगापूर्वः स्यात्तदा वक्ष्यमाणेन सूत्रेण लृत्वं भगति ॥

(परापूर्वं अयतावुपसर्गरेफस्य लृत्वं वाच्यम्) पलायते । पला-
येत । पलायताम् । अपलायत । अयाञ्चके । अयामास ।
अयाम्भूव । अयिपीष्ट । अयिता । अयिप्यते । अयिप्यत ।
आयिष्ट । आयिषाताम् । आयिषत । आयिद्धम्-आयिध्वम् ॥
दय दानगतिर्हिंसादानेषु । दयते । अयतिवत्प्रक्रिया ॥ घट

चेष्टायाम् । घटते । घटेत । घटताम् । अघटत । (कुहोश्चुः)
जघटे । घटिषीष्ट । घटिता । घटिष्यते । अघटिष्यत । अघ-
टिष्ट ॥ ईह चेष्टायाम् । ईहते । ईहेत । ईहताम् । ऐहत । ईहा-
ञ्चक्रे । ईहिषीष्ट । ईहिता । ईहिष्यते । ऐहिष्यत । ऐहिष्ट ॥
काशुङ् दीप्तौ । काशते । काशेत । काशताम् । अकाशत (वि-
ददरिद्रा०) काशाञ्चक्रे-चकाशे । काशिषीष्ट । काशिता ।
काशिष्यते । अकाशिष्यत । अकाशिष्ट ॥ काम् शब्दकुत्सा-
याम् । कासते । कासेत । कासताम् । अकासत । कासाञ्-
चक्रे-चकासे । कासिषीष्ट । कासिता । कासिष्यते । अका-
सिष्यत । अकासिष्ट ॥ पेवु सेवने । सत्वम् । सेवते । सेवेत ।
सेवताम् । असेवत । सिपेवे । सिपेवाते । सेविषीष्ट । सेविता ।
सेविष्यते । असेविष्यत । असेविष्ट ॥ गाङ् गतो । सवर्णे-
दीर्घे कृते । आकारत्वादातोऽन्तोदनतः । गाते । गाते ।
गाते । गेत । गाताम् । अगात । जगे । जगाते । जगिरे ।
गासीष्ट । गाता । गास्यते । अगास्यत । अगास्त । अगासा-
ताम् ॥ रुङ् गतो भाषणे च । (गुणः) र्वते । र्वेत । र्वताम् ।
अरवत । अरवेताम् । अनेकस्वरत्वादसंयोगपूर्वत्वान्नोकारस्य
वत्त्वे प्राप्ते ।

सुत्रम् (परापूर्वं अपती०) अपती घाती परे उपमगङ्गकस्य लृत्वं वाच्यम् । अनेन
रकारस्य लकारः । तदा पलायते इति रूपं सिद्धम् । लिट्लकारे । (कासादिमत्प-
यादाम्०) अनेनाम् प्रत्ययो भवति । अयाञ्चक्रे । डे मूले स्तः । अपिषीष्ट । लुट्ल-
कारे । अपिष्ट ॥ द्य दानगनिहिमादानेषु । अस्यापि घातोऽग्यतिवत् स्थाणि ज्ञेयानि ॥
घट चेष्टायाम् । पूर्ववत् तत्रादयः । घटते । लिट्लकारे । (कुहोश्चुः) । अनेन घस्य
क्षः । जघटे । जघटाने । जघटिरे । घटिषीष्ट । लुट्लकारे । अघटिष्ट । ईह चेष्टायाम् ।
दीर्घोपपत्वात् न गुणः । ईहते । लुट्लकारे । (स्वरादेः) षेदन् । लिट्लकारे ।
(कानादि०) अनेनास्याम् । ईहाञ्चक्रे । ईहिषीष्ट । लुट्लकारे । ऐहिष्ट । काशुङ्
दीप्ता । उकारट्कारे ईर्ना । काशने । लिट्लकारे । (विददरिद्रा) अनेनाम् याम् ।

प्रत्ययो भवति । काशाश्चक्रे । आनभावे (कुहोश्चुः । ह्रस्वः) चकाशे । काशिपीष्ट ।
 लुङ्लकारे । अकाशिष्ट । कासृ गृह्यकुत्सायाम् । ऋकार इत् । पूर्ववत् तआदयः ।
 कासते । लिङ्लकारे । (कासादिप्रत्ययादाम्) अनेन नित्ये प्राप्ते (विटदगिडा०) अनेन
 वा भवति । कासाश्चक्रे । आमभावे । चकासे । कासिपीष्ट । कासिता । लुङ्लकारे ।
 अकासिष्ट ॥ पेवृ सेवने । (आदेः णः स्रः) अनेन सत्वम् । ऋकार इत् । सेवते ।
 लिङ्लकारे । मिपेवे । सिपेवाते । सिपेविगे । सेविपीष्ट । लुङ्लकारे । अमेविष्ट ॥
 गाड् गती । डकार आत्मनेपदार्थः । पूर्ववत् तआदयः (मवर्णे०) । गाते । गाते ।
 आकारान्तत्वात् । (आतोऽन्तोदनतः) अनेन अन्ते इत्यस्य अते भवति । (मवर्णे०)
 गाते । गासे । गाथे । इत्यादीनि । (अ इ ए) गेत । गाताम् । गाताम् । गाताम् ।
 अगात । अगाताम् । अगात । गा णप् इति स्थिते । (द्विश्च । ह्रस्वः । कुहोश्चुः । आतोऽ-
 नपि) जगे । जगाते । जगिरे । गासीष्ट । गाता । गास्यते । लुङ्लकारे । अगास्त ।
 अगासाताम् । अगास्त ॥ रुड् गती भाषणे च । पूर्ववत् तआदयः । (गुणः) ।
 रषते । लिङ्लकारे । (नुधातोः) । अनेनानेकस्वरासंयोगपूर्वत्वात् वकारे प्राप्ते ।

(नानप्योर्वः) अनपि विषये धातोरुवर्णस्य वत्त्वं न भवति ।
 तत उव् (नुधातोः) । रुरुवे । रुरुवाते । रुरुविरे । रविपीष्ट ।
 रविता । रविष्यते । अरविष्यत् । अरविष्ट ॥ देङ् पालने ।
 दयते । दयेत । दयताम् । अदयत ।

सृजम् (नानप्योर्वः) न (अ०) अनपि ७-१ औः ६-१ वः १-१ तिप्तादिचतु-
 ष्यस्याप्रत्ययो भवति नान्यविभक्तिगणस्य ततो विभक्तिचतुष्यवर्जितो विभक्ति-
 गणोऽनप् कथ्यते, ततोऽनप्संबन्धिनि स्वरे परे धातोरुवर्णस्य वत्त्वं न भवति । किंतु
 उवेव भवति । अनेनोव् भवति । रुरुवे । रुरुवाते । रुरुविरे । रविपीष्ट । रविता ।
 लुङ्लकारे । अरविष्ट । अरविपाताम् । अरविपत ॥ देङ् पालने । डकार आत्मनेप-
 दार्थः । दयते । लिङ्लकारे ।

(दयतेर्णादौ दिग्यादेशो द्वित्वाभावश्च वक्तव्यः) दिग्ये ।

(संध्यक्षराणामा०) । दासीष्ट । दाता । दास्यते । अदास्यत ।

सृजम् (दयतेः०) दयतेर्धातोर्णादौ परे सति दिग्यादेशो भवति । द्वित्वाभावश्च
 वक्तव्यः । (आतोऽनपि) । दिग्ये । दिग्याते । दिग्यिगे । (संध्यक्षराणामा०)
 दासीष्ट । दाता । दास्यते । अदास्यत । अदासि तन् इति स्थिते ।

अपिदाधास्थामित्त्वं सेडित्त्वमात्मनेपदे वाच्यम् । डित्त्वान्न

गुणः ।

सूत्रम् (अपिदाधास्थाम्०) अपिदाधास्यां धातूनां इत्त्वं सेडित्त्वं च आत्मनेपदे वाच्यम् । 'पष्ठीनिर्दि' डित्त्वात् गुणाभावो भवति । तदा यदि सि तन् इति जाते ।

(लोपो ह्रस्वाज्झसे) ह्रस्वादुत्तरस्य सेलोपो भवति झसे परे ।
अदित । अदिपाताम् । अदिपत ॥ डीड् विहायसा गतौ ।
डयते । डयेत । डयताम् । अडयत (नुधातोः) डिड्ये । डयि-
पीष्ट । डयिता । डयिष्यते । अडयिष्यत । अडयिष्ट ॥ दैङ्
त्रैङ् पालने । दायते । दायेत । दायताम् । अदायत ।

सूत्रम् (लोपो ह्रस्वाज्झसे) लोपः १-१ ह्रस्वात् ५-१ झसे ७-१ ह्रस्वादुत्त-
रस्य सेलोपो भवति झसे परे । अनेन सेलोपो भवति । अदित । अदिपाताम् ।
अदिपत ॥ डीड् विहायसा गतौ । डकारः सर्वत्रात्मनेपदार्थो ज्ञातव्यः । (गुणः) ।
डयते । डयेत । लिङ्लकारे । नुधातोरनेन इय् भवति । डिड्ये । डिड्याते ।
डिडियरे । (गुणः) । डयिपीष्ट । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे । अडयिष्ट ।
अडयिपाताम् । अडयिपत ॥ दैङ् त्रैङ् पालने । पूर्ववत् तआदयः । (ऐ आय) ।
दायते । प्रायते । लिङ्लकारे ।

(देङो णादौ दिग्यादेशो द्वित्वाभावश्च) दिग्ये । दासीष्ट ।
(अपिदाधास्थामि० । लोपो ह्रस्वाज्झसे) अदित । तत्रे ।
अत्रास्त ॥ द्युतङ् द्योतने । (उपधाया लघोः) । द्योतते । द्यो-
तेत । द्योतताम् । अद्योतत ।

सूत्रम्- (दैङः०) दैङो धातोर्णादौ परे सति दिग्यादेशो द्वित्वाभावश्च भवति ।
(आतोऽनपि) दिग्ये । दिग्याते । दिग्यिरे । (संध्यक्षराणां०) । दासीष्ट । लुङ्ल-
कारे । (अपिदाधा० । लोपो ह्रस्वा०) अदित । अदिपाताम् । अदिपत ॥ त्रैङ्-
धातोर्लिङ्लकारे (संध्यक्षराणामा०) अनेनाकारः । (द्विश्च । ह्रस्वः । पूर्वस्य० ।
आतोऽनपि) अनेनाकारलोपः । तत्रे । तत्राते । तत्रिरे । अस्य धातोर्लुङ्लकारे
(संध्यक्षरा०) । अत्रास्त । अत्रासाताम् । अत्रासत ॥ द्युतद् द्योतने । अकार उच्चा-
ग्नार्थः । डकार आत्मनेपदार्थः (उपधायाः) अनेन गुणो भवत्यस्य । द्योतते ।
अन्यानि मूले सन्ति । द्युत् ण इति स्थिते । (द्विश्च) द्यु द्युत् ण इति जाते ।

(द्युतेः पूर्वस्य संप्रसारणं वक्तव्यं णादौ परे) दिद्युते । द्योति-
पीष्ट । द्योतिता । द्योतिष्यते । अद्योतिष्यत । अद्योतिष्ट ।

सूत्रम् (द्युतेः०) द्युतेर्धातोः पूर्वस्य संप्रसारण वक्तव्यं णवाद्धौ परे सति । अने-
नास्य पूर्वस्य संप्रसारणम् 'स्वरहीनम्०' दिद्युते । दिद्युताते । दिद्युतिरे । द्योतिपीष्ट ।
द्योतिता । लुङ्लकारे । अद्योतिष्ट ।

द्युतादिभ्यो लुङि वा परस्मैपदं वाच्यम् । (लिट्पुपादेर्दः) ।
अद्युतत् ॥ वृत्तुङ् वर्तने । वर्तते । वर्तेते । वर्तन्ते । वर्तेत । वर्त-
ताम् । अवर्तत । ववृते । वर्तिपीष्ट । वर्तिता । वर्तिष्यते ।
अवर्तिष्यत ।

सूत्रम् (द्युतादिभ्यः०) द्युतादिभ्यो लुङि वा परस्मैपद वाच्यम् । अनेनास्य लुङि
वा परस्मैपद भवति । तदा (लिट्पुपादेर्दः) । अनेन डः । डिच्चात् गुणाभावः ।
अद्युतत् । अद्युतताम् । अद्युतन् ॥ वृत्तुङ् वर्तने । उकार उच्चारणार्थः । वर्तते ।
लिट्प्रकारे (द्विश्र । रः । ववृत्ते) वर्तिपीष्ट । वर्तिता । वर्तिष्यते । अवर्तिष्यत् ।

(वृतादिभ्यः स्यप्स्योर्वा पं पेऽनिदत्वं च) वृत्तु वृधु शृधु स्यन्दू
कृपू एते वृतादयः । वत्स्यति । अवत्स्यत् । अवर्तिष्ट । परस्मै-
पदपक्षे (लिट्पुपादेर्दः) अवृत्तत् ॥ वृधुङ् वृद्धौ । वर्धते ।
वर्धेत । वर्धताम् । अवर्धत । ववृधे । वर्धिपीष्ट । वर्धिता । वर्धि-
ष्यते । अवर्धिष्यत । वत्स्यति । अवत्स्यत् । अवर्धिष्ट । अवृ-
धत् ॥ शृधुङ् पर्दने । शर्धते । शर्धेत । शर्धताम् । अशर्धत ।
शशृधे । शर्धिपीष्ट । शर्धिता । शर्धिष्यते । अशर्धिष्यत ।
अशर्धिष्ट । शत्स्यति । अशत्स्यत् । अशृधत् ॥ स्यन्दू प्रस्रवणे ।
स्यन्दते । स्यन्देत । स्यन्दताम् । अस्यन्दत । सस्यन्दे
ऊदितो वा । स्यन्दिपीष्ट—स्यन्त्सीष्ट । स्यन्दिता—स्यन्ता ।
स्यन्दिष्यते—स्यन्त्स्यते । स्यन्त्स्यति । अस्यन्दिष्यत । अस्य-
न्त्स्यत । अस्यन्त्स्यत् । अस्यन्दिष्ट । अस्यन्त । पक्षे ।
अस्यदत् ॥ कृपू सामर्थ्ये । (गुणः) ।

सूत्रम् (वृतादिभ्यः०) वृतादिभ्यो वातुभ्यः स्यप्स्योः परतो वा पं परस्मैपद-
मनिदत्वं वा वाच्यम् । वृतादयस्तु शूले उक्ताः । (गुणः) । वत्स्यति । अवत्स्यत् ।

लुङ्लकारे । अवर्तिष्ट । परस्मैपदपक्षे । (लित्पुषादेर्ङः) । अनेनास्थ ङः । अवृत्तत् ॥ वृधुङ् । (उपधाया लघोः) । वर्द्धते । लिङ्लकारे । ववृधे । वर्द्धिषीष्ट । अस्य धातो-
रपि पूर्वधातुवत् रूपाणि साध्यानि । शृबुङ् पर्दने । पर्दनं गुदरवः । शर्वते । अयमपि
तद्वत् । न किञ्चिद्विशेषः ॥ स्यन्दू प्रसवणे । ऊकार इङ्विकल्पार्थः । स्यन्दते । लिङ्
लकारे द्वित्वम् । (पूर्वस्य०) सस्यन्दे । सस्यन्दान्ते । सस्यन्दिरे । अस्य धातोरुदितो
वा । अनेनेङ्विकल्पो भवति । स्यन्दिषीष्ट । इङभावपक्षे (स्वसे चपा ज्ञसानाम्) ।
अनेन दस्य तः । स्यन्त्सीष्ट । स्यन्दिता-स्यन्ता । स्यन्दिष्यते । इङभावपक्षे । (स्वसे०)
स्यन्त्स्यते । अस्यन्दिष्यत-अस्यन्त्स्यत । अस्यन्दिष्ट । इङभावे अस्यन्त परस्मैपद-
पक्षे । (लित्पुषादेर्ङः) (नो लोपः) । अनेन अनुस्वारस्य लोपो भवति । अस्यदत् ॥ कृपू
सामर्थ्ये । पूर्ववत् तआदयः (उपधायाः) ।

(कृपो रो लः) कृपो रेफस्य लो भवति ऋकारस्य लकारो
भवति । कल्पते । कल्पेत । कल्पताम् । अकल्पत । चकृपे ।
कल्पिषीष्ट । इङभावपक्षे ।

सूत्रम् (कृपो रोलः) । कृपः ६-१ रः ६-१ लः १-१ कृपो वातो रेफस्य ल-
कारो भवति ऋकारस्य लकारो भवति । अनेन रस्य लः । कल्पते । लिङ्लकारे (कृपो
रो लः) अनेन ऋकारस्य लकारः । चकल्पे । कल्पिषीष्ट । अस्यापि ऊदित्वा-
दिङ्विकल्पो भवति । तदा कल्पसीष्ट इति जाते । (उपधाया लघोः) अनेन गुणे
प्राप्ते सति ।

(सिस्वोः) उपधाया गुणो न भवति सिस्वोरनिटोः परतः ।
कृप्सीष्ट । कल्पिता-कल्प्ता । कल्पिष्यते-कल्प्यते ।
कल्पस्यति । अकल्पिष्यत-अकल्प्यत । अकल्प्यत् ।
अकल्पिष्ट । अकृप्त । अकृप्साताम् । अकृप्सत । अकल्पत् ।
व्यथ दुःखसंचलनयोः । व्यथते । व्यथेत । व्यथताम् । अव्यथत ।

सूत्रम् (सिस्वोः) सिश्च सीश्च सिस्वो तयोः सिस्वोः ६-२ । सिस्वोरनिटोः
परत उपधाया गुणो न भवति । अनेन गुणाभावः । (कृपो रो लः) । कल्पसीष्ट ।
कल्पिता । कल्प्ता । कल्पिष्यते । कल्प्यते । अकल्पिष्यत । अकल्प्यत । परस्मै-
पदपक्षे । कल्पस्यति । अकल्प्यत् । अकल्पिष्ट । (लित्पुषादेर्ङः । कृपो रो लः) अकल्
पत् । अकल्पताम् । अकल्पत् । समाप्तोऽयं धातुः । व्यथ दुःखसंचलनयोः । अकार
आत्मनेपदार्थः । व्यथते ।

(व्यथतेर्णादौ पूर्वस्य संप्रसारणं वक्तव्यम्) विव्यथे । व्यथि-
पीष्ट । व्यथिता । व्यथिष्यते । अव्यथिष्यत । अव्यथिष्ट ॥ रमु
क्रीडायाम् । रमते । रमेत । रमताम् । अरमत ।

सूत्रम् (व्यथतेर्धातोर्णादौ परे पूर्वस्य संप्रसारणं वक्तव्यम्) । इदं मूले सूत्रमस्ति
अनेनास्य धातोः संप्रसारणं भवति । विव्यथे । विव्यथात्ते । विव्यथिरे । व्यथिपीष्ट ।
व्यथिता । लुङ्लकारे । अव्यथिष्ट । रमु क्रीडायाम् । रमते । रमेत । रमताम् । अरमत ।

(व्याङ्पर्युपेभ्यो रमः पम्) विरमति । आरमति । परिरमति ।
उपरमति । रेमे । रंसीष्ट । रन्ता । रंस्यते । अरंस्यत । अरंस्त ।
अरंसाताम् । अरंसत । विष्वः । (आदन्तानाम्) इतीद्-
सकौ । व्यरंसीत् । व्यरंसिष्टाम् ॥ जित्वरा संभ्रमे । जि आ
इतौ । त्वरते । त्वरेत । त्वरताम् । अत्वरत । तत्वरे । त्वरि-
पीष्ट । त्वरिता । त्वरिष्यते । अत्वरिष्यत । अत्वरिष्ट । अत्व-
रिद्धम्-अत्वरिध्वम् ॥ पह मर्पणे । सहते । सहेत । सहताम् ।
असहत । सेहे । सहिपीष्ट । सहिता । (इषुसह०) । इति वेद्
(होढः । तथोर्वः) घृत्वम् । ढलोपः ।

सूत्रम् (व्याङ्पर्युपेभ्यः०) । वि आङ् परि उप एभ्य उपसर्गेभ्यो रमधातोः पं
परस्मैपदं भवति । विरमति । आरमति । परिरमति । उपरमति । लिङ्लकारे । लोपः
पञ्चाम्०) अनेनैत्वपूर्वलोपौ भवतः । रेमे । रेमाते । रेमिरे । (नश्चापदान्ते झसे) ।
अनेन मकारस्यानुस्वारो भवति । रंसीष्ट । रन्ता । लुङ्लकारे । अरंस्त । अरंसाताम् ।
अरंसत । यदायं धातुर्विपूर्वः स्यात्-तदात्मनेपदं भवति । (आदन्तानाम्०) अनेन
परस्मैपदे सति इद्सकौ भवतः । व्यरम् सू इद् सि ईद् दिप् इति स्थिते । (इट् ईटि)
(सवर्णे०) 'स्वरहीनम्' । (नश्चापदान्ते । वावसाने) व्यरंसीत् । व्यरंसिष्टाम् । व्य-
रंसिपुः । जित्वरा संभ्रमे । जि आ इतौ । पूर्ववत् तआदयः । त्वरते । लिङ्लकारे (द्वि-
श्च । पूर्वस्य हसादिः शेषः) तत्त्वरे । तत्त्वराते । तत्त्वरिरे । त्वरिपीष्ट । लुङ्लकारे
अत्वरिष्ट । अत्वरिपाताम् । अत्वरिपत ॥ पह मर्पणे । (आदेः ण्णः झः) अनेन सत्वम् ।
सहते । लिङ्लकारे । (लोपः पञ्चाम्) अनेनैत्वपूर्वलोपौ । सेहे । सेहाते । सेहिरे । सहि-
पीष्ट । सहिता । (इषुसह०) अनेनास्य वा इद् भवति । इद्भावपक्षे सह ता इति स्थिते
(होढः) अनेन हस्यः ढः । (तथोर्वः) अनेन तस्य घः । (घृभिः घृः । दि ढो लोपो
दीर्घश्च) तदा सा ढा इति जाते ।

(सहिवहोरोदवर्णस्य) सहिवहोखवर्णस्योकारादेशो भवति
ढलोपनिमित्ते ढकारे परे । सोढा । सहिष्यते । असहिष्यत ।
असहिष्ट ।

॥ इति भ्वादिष्वात्मनेपदिनः ॥

सूत्रम् (सहिवहोरोदवर्णस्य) । सहिश्च वह् च सहिवहो तयोः सहिवहोः ६-२ जोत्
१-१ जवर्णस्य ६-१ सहिवहोर्धात्वोर्गवर्णस्य ओकारो भवति ढलोपनिमित्ते ढकारे
परे । जनेन जोकारः । सोढा । मोढारी । मोढारः । सहिष्यते । असहिष्यत । असहिष्ट ।
असहिषाताम् । असहिषत ॥ ॥ इति भ्वादिगणस्यात्मनेपदिनः समाप्ताः ॥

अथोभयपदिनः ॥ ॥ राजृ दीप्तौ । ऋकार ऋदित्कार्यार्थः । राज-
ति । राजते । राजेत् । राजेत । राजतु । राजताम् । अराजत् ।
अराजत । रराज । फणादित्वादेत्वपूर्वलोपो । रेजतुः-रराजतुः ।
रेजुः-रराजुः । रेजे । रराजे । राज्यात् । राजिषीष्ट । राजिता ।
गजिता । राजिष्यति । राजिष्यते । अराजिष्यत् । अराजिष्यत ।
अराजीत् । अराजिष्ट ॥ खन खनने । खनति । खनते । खनेत् ।
खनेत । खनतु । खनताम् । अखनत् । अखनत । चखान ।
(गमां स्वरे) । चरन्तुः । चरन्तुः । चरन्ते । खन्यात् ।

अथ भ्वादिगणस्योभयपदिनः कथ्यन्ते । राजृ दीप्तौ । उभयपदिनो धातोस्तिवाङ्-
चस्त जाडयश्च प्रत्यया भवन्ति । द्वयोः परयोः सतोरप् कर्त्तरि । अनेन अप प्रत्ययो भवति ।
ऋकार ऋदित्कार्यार्थः । गजति । राजते । लिङ्लकारे (फणादीनाम्) जनेनास्य वा
एत्वपूर्वलोपो । गगज । रेजतुः । गगजतुः । रेजिय । रगजिय । आत्मनेपदे । रेजे ।
एत्वपूर्वलोपाभावे । गगजे । गगज्यात् । राजिषीष्ट । राजिता । गजिता । जन्व्यानि ।
मूले सन्ति तानि मुगमानि पूर्वोक्तेष्व सृजैः मिद्धवन्ति । उङ्लकारे । अगजीत् ।
जगानिष्टाम् । जगानिषु । जगानिष्ट । जगानिषाताम् । जराजिषत रन ॥ खनने । अकार
उभयपदार्थः । खनति । खनते । लिङ्लकारे । (जत उपधायाः) जनेन वृद्धिः । (कुहोश्च)
चखान चखन जतुम् इति जाने (गमां स्वरे) जनेनोपधाया लोपो भवति । (म्वग्हीनं)
चरन्ते । खन्यात् ।

(जनखनसनां वृत्ति ये आकारो वा वक्तव्यः) खायात् । खनि-
षीष्ट । खनिता । खनिता । खनिष्यति । खनिष्यते । अखनि-

प्यत् । अखनिष्यत् । अखानीत् । अखनीत् । अखनिष्ट ॥ हञ्
हरणे । हरति । हरते । हरेत् । हरेत् । हरतु । हरताम् । अहरत् ।
जहार । जह्वतुः । जहरुः ।

सूत्रम् (जनखनसनाम्०) । जन खन सन एतेषां धातूनां किति यकारे परे आकारो
वा वक्तव्यः । (षष्ठीनिर्दि०) खायात् । खनिषीष्ट । खनिता । खनिता । लुङ्लकारे
(हसादेः) अनेनास्य वा वृद्धिः । अखानीत्-अखनीत् । अखनिष्ट । अखनिषाताम् ।
अखनिषत् ॥ हञ् हरणे । अकार उभयपदार्थः (गुणः) । हरति । हरते । लिङ्लकारे ।
(धातोर्नामिनः) । अनेन वृद्धिः । (कुहोश्चुः) जहार । जह्वतुः ।

(ऋदन्तस्य थपो नेद्) जहर्थ । जह्वे । (यादादौ) द्वियात् ।

सूत्रम् (ऋदन्तस्य) ऋदन्तस्य धातोस्यप इद् न भवति । गुणः । जहर्थ । जहे ।
(यादादौ) । अनेन ऋकारस्य रिडादेशः । द्वियात् । हमीष्ट इति जाते । (गुणः) ।
अनेन गुणे प्राप्ते ।

(उः) ऋकारस्य गुणो न भवति सिस्वोरनिटोः परतः ।
हृसीष्ट । हर्ता । (हनृतः स्यपः) । हरिष्यति । हरिष्यते । अंहरि-
ष्यत् । अहरिष्यत् । अहर्षीत् । (लोपो ह्रस्वाज्झसे) । अहत ।
अहपाताम् । अहपत् ॥ गुहू संवरणे ।

सूत्रम्-(उः) उः ६-१ अनिटोः सिस्वोः परतः ऋकारस्य गुणो न भवति (अनेन
गुणनिषेधः) हृसीष्ट । (गुणः) हर्ता । (हनृतः स्यपः) अनेन स्यपि इद् भवति । (गुणः) ।
हरिष्यति , हरिष्यते । लुङ्लकारे । वृद्धिः । अहर्षीत् । (लोपो ह्रस्वाज्झसे) । अनेन
सेल्लोपो भवति । अहत । अहपाताम् । अहपत् ॥ गुहू संवरणे । ऊकार इङ्गिविकल्पार्थः ।
पूर्ववत् तिवादयस्तआदयश्च प्रत्यया भवन्ति ।

(गुहेरुपधाया ऊङ्गुणहेतौ स्वरे) गूहति गूहते । जुगूह । जुगूह-
तुः । जुगूहिथ-जुगूढ । जुगूहिपे-जुगूसे । जुगूहिध्वे-जुगू-
हिध्वे-जुगूध्वे-गूहिषीष्ट-घुसीष्ट । गूहिता-गोढा । गूहिष्यति ।
गोक्ष्यति ।

(गुहेः) इदं सूत्रमस्ति । गुहेर्धातोरुपधाया ऊत् स्याद् गुणहेतौ स्वरे परे । अने-
नास्योपधाया ऊत् । गूहति । गूहते । अन्यानि मूले सन्ति तानि सुगमान्येवानेनैव
क्रमेण साध्यानि । लिङ्लकारे जुगूह । जुगूहतुः । जुगूहुः । जुगूहे । जुगूहिय । (ऊदितो
वा) अनेनास्येङ्गविकल्पः । गुहेरिति सूत्रे 'स्वरादौ' इति वक्तव्यं तेन हलादौ गुणनि-

मित्ते प्रत्यये परे ऊत् न भवति किन्तु गुणो भवति । जुगुह् थप् इति स्थिते गुण ।
 जुगोह थप् इति जाते । (होढः । तथोर्थः । ढिढो लोपो०) जुगोढ । आत्मनेपदे ।
 जुगुहे । जुगुहाते । जुगुहिरे (ऊदितो वा) जुगुहिषे । इडभावे जुगुह् से इति जाते
 (हो ढः । आदिजवानाम्) जुगुह् से इति जाते (षढोः कः से) अनेन ढस्य क ।
 (किलात्० । कपसंयोगे क्षः) जुगुक्षे । जुगुहिषे । इडभावे । (होढः) । (इवे
 जवाः) । जुगुद्धे । गुह्यात् (गुहेः) (सिसता०) गूहिषीष्ट । इडभावे । (होढः ।
 आदिजवानाम् । षढोः कः से । किलात्० । कप०) गुक्षीष्ट । गूहिता । इडभावे (गुणः
 उपधाया लघोः) अनेन सूत्रेण भवति । (होढः । तथोर्थः । ढिढो०) गोढा । आत्म
 नेपदे । गूहिता-गोढा । गूहिष्यति । इडभावे । (उपधायाः । हो ढः । आदिजवा-
 नाम । षढोः कः से । किलात्० । कपसं०) गूक्ष्यति । गूहिष्यते-गूक्ष्यते । अगू-
 हिष्यत्-अगूक्ष्यत् । अगूहिष्यत् । अगूक्ष्यत । जुङ्लकारे । अगूहीत् । इडभावे ।
 (ह्रस्वान्ता०) अनेन सक्प्रत्ययो भवति । अगुक्षत् । आत्मनेपदे । अगूहिष्ट ।
 इडभावे । अगुह् सक् तन् इति स्थिते । (होढः) । (आदिजवानाम्) । अगुह्
 स् क् तन् इति जाते ।

(दुहदिहलिहगुहभ्यः सको लुग्वा वकारतकारयोराति)
 अगूढे । अगुक्षत ।

सूत्रम् (दुहदिहलिहगुहभ्यः०) दुह दिह लिह गुह एभ्यो वातुभ्यः सको वा
 लुग् भवति वकारतकारयोराति आत्मनेपदे धकारे परेऽपि भवति । अनेन सको वा
 लुक् (ढि ढो लोपो दीर्घश्च) अगूढ । लुग्भावे अगूढ सक् तन् इति जाते (षढोः कः से ।
 किलात्० । कपसंयोगे क्षः) अगुक्षत । अगुक्ष आताम् इत्यन् । (आदायङ्) ।
 अनेन आकारस्य इकारे ग्राप्ते ।

(आति सकोऽकारलोपः स्वरे) अगुक्षाताम् । अगुक्षन्त । अगूढाः
 अगुक्षथाः । अगुक्षथाम् । अगूढम्-अगुक्षध्वम् । अगुक्षि-अगुह-
 हि-अगुक्षावहि । अगुह्निहि-अगुक्षामहि ॥ दान आर्जवे (गुभ्यः)
 (यः से) (मानादीनां पूर्वस्य दीर्घो वक्तव्यः) दीदांसति । दीदांसते ।
 दीदांसित् । दीदांसेत । दीदांसतु । दीदांसताम् । अदीदांसत् ।
 अदीदांसत । दीदासाञ्चकार । दीदासाञ्चक्रे । दीदांसामास ।
 दीदांसाम्भूव । दीदास्यात् । दीदांसिपीष्ट । दीदांसिता २ । दीदां
 सिष्यति । दीदांसिष्यते । अदीदांसिष्यत्-अदीदांसिष्यत ।

अदीदांसीत्-अदीदांसिष्ट॥शान तेजने । शीशांसति-शीशांसते ।
दानवत् ॥ भज सेवायाम् । भजति । भजते । भजेत् । भजेत ।
भंजतु । भजताम् । अभजत् । अभजत । वभाज । (तृफल-
भज०) । इत्येतत्पूर्वलोपो । भेजतुः । भेजुः । भेजिथ-वभक्थ ।
भेजे । भेजाते । भेजिरे । भज्यात् । भक्षीष्ट । भक्ता । भक्ता ।
भक्ष्यति । भक्ष्यते । अभक्ष्यत् । अभक्ष्यत । अभाक्षीत् । अभा-
क्ताम् । अभाक्षुः । अभक्त । अभक्षाताम् । अभक्षत॥डुपचप् पाके ।
डुकारपकारौ कार्यार्थौ । पचति । पचते । पचेत् । पचेत ।
पचतु । पचताम् । अपचत् । अपचत । पपाच । पेचतुः ।
पेचुः । पेचे । पच्यात् । पक्षीष्ट । पक्ता । पक्ता॥पक्ष्यति । पक्ष्यते ।
अपक्ष्यत् । अपक्ष्यत । अपाक्षीत् । अपक्त । अपक्षाताम् ।
अपक्षत॥अञ्चु गतौ याचने चाआञ्चीत् ॥ व्यय गतौ । वव्यये ।
अव्ययीत् ॥ श्रिञ् सेवायाम् । (गुणः) । श्रयति । श्रयते । शि-
श्राय । शिश्रियतुः । शिश्रिये । श्रीयात् । श्रयिपीष्ट । श्रयिता ।
श्रयिता । श्रयिष्यति । श्रयिष्यते । अश्रयिष्यत् । अश्रयिष्यत ।

सूत्रम्-(आति०)आति आत्मनेपदे सकः अकारस्य लोपो भवति स्वरे परे । अनेन
अकारस्य लोपः । अद्यक्षाताम् । अद्यक्षत । अगूढाः । अद्यक्षयाः । अद्यक्षायाम् । अगूढम् ।
अद्यक्षवम् । अद्यक्षि । अगूढहि-अद्यक्षावहि । अद्यक्षामहि ॥ दान आर्जवे (गुब्भ्यः ।
यः से । मानादीनाम् । स धातुः । नञ्चापदान्ते) दीदांसति । दीदांसते ।
अन्यानि मूले सन्ति । दीदांसाश्चकार । दीदांसाश्चक्रे । द्वे मूले स्तः । (अस्यायतः)
दीदांस्यात् । दीदांसिपीष्ट । अन्यानि मूले सन्ति । तानि प्रवोक्तैरेव सूत्रैः सिद्धयन्ति॥
शान तेजने । (गुब्भ्यः) शीशांसति । शीशांसते । दानवत् ॥ भज सेवायाम् ।
भजति । भजते । लिट् लकारे । (अत उपधायाः) वभाज । (तृफलभज०)
अनेनैत्पूर्वलोपो भवतः । भेजतुः । भेजे । भेजाते । (चोः कुः । खसे० । पठोः कः से ।
किलात्० । कपसं०) भक्षीष्ट । भक्ता । लृट् लकारे । (सावनिटः) अभाक्षीत् ।
(झसात्) । अभाक्ताम् । अभक्त । अभक्षाताम् ॥ डुपचप् पाके । डुकारपकारौ
कार्यार्थौ । पचति । पचते । लिट् लकारे । (लोपः पचाम्० । अत उपधायाः) पपाच ।
पेचतुः । पेचे । पेचाते । पच्यात् । पच् सीष्ट इति स्थिते (चोः कुः । किलात्० । कपसं-

योगे क्षः) । पक्षीष्ट । (चोः कुः) पक्ता । लुट्लकारे । (सावनिटः) । अपाक्षीत् ।
 (झसात्) अपाक्ताम् । आत्मनेपदे । अपक्त । अपक्षताम् । अञ्चु गतौ याचने च ।
 अञ्चति । अञ्चते । लिट्लकारे । आनञ्च । जानञ्चे । (नो लोपः) ॥ अच्यात् । अङ्-
 क्षीष्ट । अङ्क्ता । लुट्लकारे । आञ्चीत् । आदक्त ॥ श्रिञ् सेवायाम् । पूर्ववत् तिना-
 दयस्नवाद्यश्च- (अप् कर्त्तरि । गुणः । ए अय्) श्रयति । श्रयते । लिट्लकारे । (द्विश्च ।
 पूर्वस्य । धातोर्नामिनः) अनेन वृद्धिः । श्रिश्चाय । (नुधातोः) । श्रिश्रियतुः । श्रि-
 श्रिये । श्रीयात् । श्रियिषीष्ट । श्रियिता । अन्यानि मूले सन्ति । लुट्लकारे ।

(लुश्रिट्ठुवां सेरङ् धातोर्द्वित्वं च) अशिश्नियत् । अशिश्नियत ॥
 त्विप् दीप्तौ । त्वेषति । त्वेषते । तित्वेप । तित्विपे । त्विप्यात् ।
 त्विशीष्ट । त्वेषा । त्वेक्ष्यति । त्वेक्ष्यते । अत्वेक्ष्यत् । अत्वे-
 क्ष्यत । (हशपान्तात्सक्) अत्विक्षत ।

सुवन् (लुश्रिट्ठुवाम्) लु श्रि ट्ठु एतेषां धातूनां मेरङ् प्रत्ययो भवति धातोर्द्वित्वं
 च भवति । अशिश्नियत् । अशिश्नियत ॥ त्विप् दीप्तौ । (उपधाया ल्योः) अनेन
 गुणः । त्वेषति । त्वेषते । अन्यानि मुगमानि । लिट्लकारे । (उपधायाः । पूर्वस्य)
 तित्वेप । तित्विपतुः । आत्मनेपदे । तित्विपे । तित्विपाते । त्विप्यात् । (पदोः कः
 से) त्विशीष्ट । (उपधायाः । ट्ठुभिः ट्ठुः) त्वेषा । अन्यानि मूले सन्ति । लुट्लकारे ।
 (हशपान्तात्सक्) अनेन सक् प्रत्ययो भवति (पदोः कः से । क्लिळात्) कपसंपोगे
 क्षः) अत्विक्षत् । अत्विक्षतान् । अत्विक्षन् । आत्मनेपदे । अत्विक्षन् । अत्विक्ष आताम्
 इति जाते (आदाय इः) अनेन आकारस्य इकारे प्राप्ते ।

(सस्यात्मनेपदे स्वरे टिलोपो वाच्यः) अकारलोपे कृते
 (आतोऽन्तोदनतः) अत्विक्षाताम् । अत्विक्षत ॥ यज देवपूजा-
 संगतिकरणदानेषु । यजति । यजते । यजेत् । यजेत । यजतु ।
 यजताम् । अयजत् । अयजत । (णदो पूर्वस्य) इयाज ।
 (यजां यवराणां यृतः संप्रसारणम्) ईजतुः । ईजुः । इय-
 जित्थ-इयष्ट । ईजे । इज्यात् । यक्षीष्ट । यष्टा । यष्टा । यक्ष्यति ।
 यक्ष्यते । अयक्ष्यत् । अयक्ष्यत । अयाक्षीत् । अयाष्टाम् ।
 अयाक्षुः । अयष्ट । अयक्षाताम् । अयक्षत । अयष्टाः । अयक्षा-
 याम् ।

सूत्रम् (सस्य०) सस्य आत्मनेपदे स्वरे परे सति ढेलोपो वाच्यः । अनेन अकारस्य
 लापः 'स्वरहीनं' अत्विक्षाताम् (आतोन्तोऽनतः) अत्विक्षत । समातोऽयं धातुः ।
 यज देवपूजासंगतिऋणदानेषु । यजति । यजते । अन्यानि मूले सन्ति । लिट् लकारे ।
 यज् णप् इति स्थिते । (द्विश्च । णवादौ पूर्वस्य) अनेन संप्रसारणम् । (अत उप-
 धायाः) । इयाज । य यज् अतुस् इति जाते । (णवादौ पूर्वस्य । यजां यवराणाम् ।
 सवर्णे०) ईजतुः । ईजुः । इयजिय । (अत्वतो नित्यानिटः,) अनेनास्य वा इङ्
 भवति । इयज् यप् इति जाते । (छगपराजादेः पः) अनेन जस्य पः (घृभिः घृः)
 इयष्ट आत्मनेपदे । द्वाभ्यां सूत्राभ्यां संप्रसारणं भवति । ईजे । ईजाते । ईजिरे ।
 (यजाम्०) । इज्यात् । (छगपराजादेः पः । पडोः कः से । किलात्० । कपसंयोगे०)
 यक्षीष्ट । (छगपराजादेः पः । घृभिः घृः) यष्टा । अन्यानि लिखितानि सन्ति
 तस्मान्न लिखितानि मया । तानि पूर्वोक्तेरेव सूत्रैः सिध्यन्ति । लुङ् लकारे । (साव-
 निटः) अनेन वृद्धिः । अयाक्षीत् । (झसात्) अयाष्टाम् । अयाशुः । आत्मनेपदे ।
 (झसात्) अनेन सेलोपः । (घृभिः घृः) अयष्ट । अयक्षाताम् । अयक्षत । अयह् ।
 सूध्वं इति जाते ।

(ध्वे च सेलोपः) पत्वम् । (झवे जवाः) । पुत्वम् । अयङ्-
 द्वम् । अयक्षि । अयक्ष्वहि । अयक्ष्महि ॥ दुवप् वीजतन्तुस-
 न्ताने । दु इत् । वपति । वपेत् । उवाप । ऊपतुः । ऊपुः ।
 उवपिथ-उवप्य । ऊपे । उप्यात् । वप्सीष्ट । वप्ता । वप्स्यति ।
 वप्स्यते । अवप्स्यत् । अवप्स्यत । अवाप्सीत् । अवप्त ॥ वह
 प्रापणे । वहति । वहते । उवाह । ऊहतुः । ऊहुः । उवहिथ
 (होढः । तथोर्यः) पुत्वम् । ढलोपः । (सहिवहोरोदवर्णस्य) ।
 उवोढ । उव्यात् । वक्षीष्ट । वोढा । वक्ष्यति । वक्ष्यते ।
 अवक्ष्यत् । अवक्ष्यत । अवाक्षीत् । अवोढाम् । अवोढ । अव-
 क्षाताम् । अवक्षत ॥ वेञ् तन्तुसन्ताने । वयति । वयते ।

(ध्वे च सेलोपः) अनेन सेलोपः (छगपराजादेः पः । पडोः । अनेन पस्य ढः ।
 पुत्वम् । अयङ्द्वम् । दु वप् वीजतन्तुमन्ताने । दु इत् । वपति । वपते । लिट् लकारे ।
 (णवादौ०) अनेन संप्रसारणम् । (अत उपधायाः) उवाप । द्वे संप्रसारणे भवतः
 अत्र । (सवर्णे०) ऊपतुः । (अत्वतः) । उवपिथ । इडभावे । उवप्य । ऊपे । ऊपाति

ऊपिरे (यजाम०) उप्पात् । वप्सीष्ट । वप्ता । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे ।
 (सावनिटः) । अवाप्सीत् । (झसात्) अवाप्ताम् । अवाप्सुः । आत्मनेपदे । अवत् ।
 अवप्ताताम् । अवप्सत ॥ वह प्रापणे । वहति । वहते । लिट्लकारे (णवादौ पूर्वस्य
 अत उपधायाः) । उवाह । (यजाम०) ऊहतुः । ऊहुः । उवहिथ । (अत्वतः) । उवह
 थप् हति जाते । (हो ङः) । अनेन हस्य ङः । (तथोर्धः) अनेन यस्य धः । णुत्वम् ।
 ढलोपः । (सहिवहोरोदवर्णस्य) उवोढ । ऊहे । ऊहाते । ऊहिरे (यजाम०) उह्यात् ।
 (होढः । तथोर्धः) णुत्वम् । ढलोपः (सहिवहोरोदवर्णस्य) वोढा । वोढा । (पढोः कः से)
 वक्ष्याति । वक्ष्यते । अन्यानि सन्ति मूले । लुङ्लकारे (सावनिटः) अवाक्षीत् । अवो-
 ढाम् । अवाधुः । अवोढ । अवक्षाताम् । अवक्षत ॥ वेञ् तन्तुसंताने । अकार उभयपदार्थः
 वयाति । वयते । लिट्लकारे ।

(वेजो णादौ संप्रसारणाभावो वाच्यः) (सन्ध्यक्षराणामा)
 ववौ । वादित्वात्रैत्वपूर्वलोपौ । ववतुः । ववुः । ववे ।

सूत्रम् (वेजः०) वेजो धातोर्णवादौ परे संप्रसारणाभावो वाच्यः । अनेनास्य
 संप्रसारणनिषेधो भवति (सन्ध्यक्षराणामा । द्विश्च । आतो णप् ङी) ववौ (लोपः पचाम्)
 अनेनैत्वपूर्वलोपौ प्राप्तौ (शसददवादि) अनेन तन्निषेधः (आतोऽनापि) ववतुः ।
 ववुः । आत्मनेपदे । ववे । ववाते । वविरे ।

(वेजो वय् णादौ वा वक्तव्यः) उवाय ।

सूत्रम् (वेजो धातोर्णवादी परे वय् वाच्यः) वय् णप् इति स्थिते (द्विश्च । णवादी
 पूर्वस्य । अत उपधायाः) उवाय । वय अतुम् । इति स्थिते । णवादी ।

(ग्रहां किति च) ग्रहादीनां संप्रसारणं स्यात् किति डिति
 च परे । इति संप्रसारणम् । यकारस्य संप्रसारणनिषेधः ।
 ऊयतुः । ऊयुः । उवयिथः । ऊयथुः । ऊये । उयाते । ऊयिरे ।

सूत्रम् (ग्रहां०) ग्रहां ङ-३ क्ङिति ७-१ च १-१ त्रिपटं० । ग्रह उपादाने । ज्या
 वयोहानौ । वेञ् तन्तुसंताने । द्वेञ् स्पर्धायां ग्रन्थे च । व्यञ् ताडने । वञ् कान्ता ।
 व्यञ् व्यक्तीकरणे । प्रच्छ जीप्पायां । भ्रस् पाके । प्रश्च छेदने । इत्येतेषां
 सम्बन्धिनां यकारस्वकाररेफाणां किति डिति च परे संप्रसारणं भवति । यकारस्य
 इकारः । यकारस्य उकारः । रेफस्य ऋकारः । लकारस्य लृकारः । (संप्रसारणम्)
 अनेन द्वितीयं संप्रसारणम् । यकारस्य संप्रसारणनिषेधो वाच्यः । अत्र । ऊयतुः । ऊयुः ।
 उवयिथ । आत्मनेपदे । ऊये । उयाते । ऊयिरे ।

(वयो यस्य किति णादौ वो वा वक्तव्यः) ऊवतुः । ऊवुः ।
ऊवे । ऊयात् । वासीष्ट । वाता । वाता । वास्यति । वास्यते ।
अवास्यत् । अवास्यत । अवासीत् । (आदन्तानाम्) इति
इट्सकौ । अवासिष्टाम् । अवास्त ॥ व्येञ् संवरणे । व्ययति ।
व्ययते ।

सूत्रम्—(वयः०) वयो यस्य किति णादौ परे वकारो वा वक्तव्यः । तदा । उवाय ।
ऊवतुः । ऊवुः आत्मनेपदे ऊवे । ऊवाते ऊविरे । (ग्रहां कृति च) ऊयात् । (स-
न्ध्यक्षराणाम्) वासीष्ट । वाता । वाता । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे । (आद-
न्तानाम्) अवासीत् । अवासिष्टाम् । अवासिपुः । अवास्त । अवासाताम् । अवा-
सत ॥ व्येञ् संवरणे । व्ययति । व्ययते । लिङ्लकारे ।

(व्येञो णादौ नात्वम्) विव्याय । विव्यतुः । विव्युः ।

सूत्रम् (व्येञः०) व्येञो धातोर्णवादी परे सन्ध्यक्षराणाम् अनेन सूत्रेण आत्वं न
भवति व्येञ् णप् इति स्थिते । (द्विश्च । णवादी पूर्वस्य) अनेन संप्रसारणं तदा ।
विव्ये णप् इति जाते । (धातोर्नामिनः) विव्याय । विव्यतुः । विव्युः ।

(अत्यतिव्ययतीनां थपो नित्यमिद्) विव्ययिथ । विव्ये ।
वीयात् । व्यासीष्ट । व्याता । व्याता । व्यास्यति । व्यास्यते ।
अव्यास्यत् । अव्यास्यत । अव्यासीत् । अव्यास्त । ह्येञ् स्पर्धा-
यां शब्दे च । ह्वयति । ह्वयते ।

(अत्यति०) विव्ययिथ । विव्ये । वीयात् । (सन्ध्यक्षराणाम्) व्यासीष्ट ।
व्याता । व्याता । अन्यानि मूले सन्ति । अव्यासीत् । अव्यास्त ॥ ह्येञ् स्पर्धायाम् ।
ह्वयति । ह्वयते । लिङ्लकारे ।

(अद्विरुक्तस्य ह्वयतेः संप्रसारणं वक्तव्यम्) जुहाव । जुहुवतुः ।
जुहुवुः । जुहविथ-जुहोथ । जुहुवे । जुहुवाते । जुहुविरे । ह्यात् ।
ह्वासीष्ट । ह्वाता । ह्वाता । ह्वास्यति । ह्वास्यते । अह्वास्यत् ।
अह्वास्यत ।

सूत्रम्—(अद्विरुक्तस्य०) अद्विरुक्तस्य ह्वयतेर्धातोः संप्रसारणं वक्तव्यम् (द्विश्च ।
धातोर्नामिनः) जुहाव । जुहुवतुः । जुहुवुः । जुहविथ-जुहोथ । जुहुवे । जुहुवाते ।
जुहुविरे (संप्रसारणम्) ह्यात् । ह्वासीष्ट । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे ।
अह्वासीत् ।

(अस्यतिवक्तिख्यातिलिपिसिचिह्नयतीनां सेडों वा वाच्यः)
अह्वत । अह्वेताम् । अह्वन्त । अह्वास्त । अह्वासाताम् । अह्वासत ॥
ऋत जुगुप्सायां कृपायां च ।

सूत्रम् (अस्यति वक्तिख्याति०) अस्यति वक्ति ख्याति लिपि सिचि ह्यति
एतेषां धातूनां सेडों वा वाच्यः । (आतोऽनपि) अह्वत् । अह्वत । अह्वेताम् । अह्वन्त ।
अह्वास्त । ऋत जुगुप्सायां कृपायां च ।

(ऋतेरीयङ् स्वार्येऽनपि तु वा) ऋतीयते । ऋतीयाञ्चके ।
आनर्त । ऋतीयिष्यते । आर्तीत् । आर्तीयिष्ट । इति भ्वादि-
पूभयपदिनः ॥ ॥ इत्यविकरणा भ्वादयो धातवः ॥

समाप्तोऽयं भ्वादिनामकः प्रथमो गणः ॥

सूत्रम् (ऋतेः०) ऋतेर्धातोरीयङ्प्रत्ययो भवति स्वार्ये । अनपि तु वा भवति ।
ऋतीयते । ऋतीयाञ्चके । ईयङ्भावे । आनर्त । ऋतीयिष्यते । आर्तीत् । आर्तीयिष्ट ॥
इति भ्वादिगणस्योभयपदिनः ॥ ॥ इत्यविकरणा भ्वादयो धातवः ॥

समाप्तोऽयं भ्वादिगणः ।

अथ अदादिषु परस्मै पदिनः ।

इदानीं लुग्विकरणाददादेर्गणात्कर्तरि तिवादयो वर्ण्यन्ते ॥ अद्
भक्षणे । अप् ।

इदानीं लुग्विकरणाददादेर्गणात् कर्तरि तिवादयो योज्यन्ते ॥ अद् भक्षणे । पूर्व-
वत् तिवादयः । (जप्कर्तरि) ।

(अदादेर्लुक्) अदादेर्गणादुत्पन्नस्यापो लुग्भवति (खसे चपा
झसानाम्) अत्ति । अत्तः । अदन्ति । अत्ति । अत्थः । अत्था
अद्भि । अद्भः । अद्भः । अद्यात् । अत्तु । अत्तात् । अत्ताम् । अदन्तु ।

सूत्रम् (जडादेर्लुक्) जडादेः ८-१ लुक् १-१ ङिप्ठं० । अदादेर्धातुगणादुत्पन्नो
योज्यप्रत्ययः तस्य लुग्भवति । अनेन सर्वत्राङ्गो लुक् तत्र (वर्तमाने तिप् तर् अन्ति,
मिप् थर्) इत्येतेषु (समे चपा०) इति तस्य तमारः । अत्ति । अत्तः । अदन्ति
अद्यात् । अत्तु । अत्तात् । अत्ताम् । अदन्तु । अद् हि इति स्थिते ।

(झसाद्धिहेः) झसादुत्तरस्य हेर्धिर्भवति । अद्धि-अत्तात् ।
अत्तम् । अत्त । अदानि । अदाव । अदाम ।

सूत्रम् (झसाद्धिहेः) झसात् ५-१ धिः १-१ हेः ६-१ झसादुत्तरस्य हि इति वचनस्य धिरित्यादेशो भवति । तातद्डादेशे कृते तु न भवति 'स्वर०' । अद्धि अत्तात् । अत्तम् । अत्त । उत्तमपुरुषे सर्वत्र 'स्वर' अदानि । अदाव । अदाम । अन-
द्यतनेष् प्रत्ययलुकि कृते (दिवादावद्०स्वरादेः०) इत्यडागमद्वये च कृते उभ-
यत्रापि । (सव०) ।

(अदो दिस्योरडागमो वक्तव्यः) आदत् । आदः । जवाप्त
(गमां स्वरे । खसे चपा । घसादेः पः) क्षः । जक्षतुः । जक्षुः ।
जवसिथ । पक्षे । आद । आदतुः । आदुः । आदिथ । अद्यात् ।
अत्ता । अत्स्यति । आत्स्यत् ।

सू०- (अदादिस्योरिति) अदो धातोः परयोर्दिप् सिप् इत्येतयोः अडागमो
भवति । अनेनाडागमः टित्त्वादादौ 'स्वर' (वावसाने) आदत् । तकागर्दी ।
(खसे०) । आत्ताम् । आदन् । आदः, आत्तम्, आत्त । आदम् । आट । आझ ।
अद् णप् इति स्थिते ।

(सिसयोः) अनयोः परयोरदधातोर्धस्त्वआदेशो भवति ।

सूत्रम् (सिसयोः) मिसयोः परतः अदधातोर्धस्त्व इत्यादेशो भवति । णादादौ
वा भवति । लृकारः लृटित्कार्यार्थः । घम् णप् इति स्थिते (द्विश्च । कुहोश्चुः । झपानां
जवचपाः । अत उपधायाः) जवाप्त । जवम् अतुम् इति स्थिते (गमां स्वरे) अनेनोप-
धाया लोपः (खसे०) अनेन घस्य कः (घसादेः पः) अनेन पत्वम् । (कपसंयोगे०)
जक्षतुः । जक्षुः । जवमिथ । पक्षे । आद । आदतुः । आदुः । अद्यात् । (खसे०)
अत्ता । अन्यानि सन्ति मूले । लृट्लकारे । (सिसयोः) ।

(लृटित्त्वादद्) अवसत् । अवसताम् । अवसन् । प्सा भक्षणे ।
प्साति । प्सातः । प्सान्ति । प्सायात् । प्सायाताम् । प्सायुः ।
प्सातु-प्सातात् । प्साताम् । प्सान्तु । अप्सात् । अप्साताम् ।

(लृटित्त्वादद्) अवसत् । अवसताम् । अवसन् । प्सा भक्षणे । प्सानि । प्सातः ।
प्सान्ति । अन्यानि मूले सन्ति तानि मुगमान्येव । लृट्लकारे । अप्सात् । अप्साताम् ।
अप्सा अन् इति स्थिते ।

(आदन्तविद्धिषामन उस् वा वक्तव्यः) (उस्यालोपः) ।
 अप्सुः-अप्सान् । पप्सौ । पप्सतुः । पप्सुः । पप्सिथ-
 पप्साथ । प्सायात् । प्सेयात्-प्साता । प्सास्यति । अप्सा-
 स्यत् । (आदन्तानाम्) इतीदृसकौ । अप्सासीत् ।
 अप्सासिष्टाम् ॥ मा माने । माति । मायात् । मातु ।
 अमात् । अमाताम् । अमुः-अमान् । ममौ । (दादेरे) ।
 मेयात् । माता । मास्यति । अमास्यत् । अमासीत् ॥ या
 प्रापणे । याति । यायात् । यातु । अयात् । अयाताम् ।
 अयुः ॥ अयान् । ययौ । यायात् । याता । यास्यति । अया-
 स्यत् । अयासीत् ॥ वा गतिगन्धनयोः । वाति यातिवत् ॥
 रा दाने । तद्वत् ॥ ला दानग्रहणयोः । लाति । ललौ । तद्वत् ॥
 द्रा कुत्सायां गतौ च । द्राति । दद्रौ । द्रायात्-द्रेयात् । द्राता
 द्रास्यति । अद्रास्यत् । अद्रासीत् ॥ ख्या प्रकथने । ख्याति ।
 ख्यायात् । ख्यातु । अख्यात् । चख्यौ । ख्यायात्-ख्येयात् ।
 ख्याता । ख्यास्यति । अख्यास्यत् । पुषादित्वात् ङः ।
 (आतोऽनपि) अख्यत् ॥ पा रक्षणे । पाति । पायात् । पातु ।
 अपात् । पपौ । पाता । पास्यति । अपास्यत् । अपासीत् ॥
 भा दीप्तौ । भाति । बभौ । अभासीत् ॥ ण्णा शौचे । स्नाति ।
 सन्नौ । स्नायात्-स्नेयात् । अस्नासीत् ॥ वश् कान्तौ । (छशप-
 राजादेः पः) इति पत्वम् । पुत्वम् । वष्टि (ग्रहां कूडिति च)
 उष्टः । उशन्ति । पत्वम् । (पढोः कः से) अः । वक्षि । उष्टः ।
 उष्ट । वक्षिम् । उश्चः । उश्मः । उश्यात् । उश्याताम् । उश्युः । वष्टु-
 उष्टात् । उष्टाम् । उशन्तु । (झसाद्धिर्हेः । झवे जवाः) पुत्वम् ।
 उष्टि-उष्टात् । उष्टम् । उष्ट । वशानि । वशाव । वशाम् ।

(आदन्तविद्धिषाम्) आदन्तः विद् द्विष् ण्वेपा धातूनाम् जन उस् वा वक्त-
 व्यः । (उस्यालोपः) जप्सुः । जप्सात् (द्विश्च । प्रवम्प इमादिः । जानो ण्

डौ) पप्सौ । पप्सुतुः । (अत्वतः) पप्सिथ । पप्साथ (संयोगादेः०) प्सायात् ।
 प्सेथात्-प्साता । लुङ्लकारे (आदन्तानाम्) अप्मासीत् ॥ मा माने । माति ।
 लिङ्लकारे । ममौ । (दादेरः) मेयात् । माता । (आदन्तानाम्) अमासीत् ।
 अमासिष्ट । अमासिष्टाम् । अमासिषुः । समाप्तोऽयम् ॥ या प्रापणे । याति । ययौ ।
 अयासीत् ॥ वा गतिगन्धनयोः । वाति । अयं धातुर्यातिवत् ज्ञेयः । न कश्चित्
 विशेषः ॥ रा दाने । राति । अयमपि तद्वत् ॥ ला दानग्रहणयोः । लाति । ललौ । अला-
 सीत् ॥ द्रा कुत्सायां गती च । द्राति । (रः) । दट्टौ । (संयोगादेः) द्रायात्-
 द्रेयात् । अद्रासीत् ॥ ख्या प्रकथने । ख्याति । (कुहोश्चुः । झपानाम्) चख्यौ (संयो-
 गादेः) ख्यायात् । ख्येयात् । अस्य धातोर्लुङ्लकारे । पुपादित्वात् (लिट्पुपादेर्भः ।
 आतोऽनपि) अनेनाकारस्य लोपः । अख्यत् । अख्यताम् । अख्यन् ॥ भा दीप्तौ ।
 भाति । (झपानां०) बभौ । अभासीत् । अभासिष्टाम् । अभासिषुः । मुगमत्वात्
 धातूनाम् एतेषां व्याख्यानं न कृतम् ॥ वश कान्तौ । कान्तिरिच्छा । पूर्ववत् तिवा-
 दयः । (अडादेर्लुक्) अनेन सर्वत्र अपो लुग् भवति । वश् तिप् इति जाते (छशप्०)
 अनेन शस्य पः । (घृभिः घृः) । अनेन तस्य टः । वष्टि । वश तम् इति जाते ।
 (ग्रहां कृति च) । अनेन संप्रसारणम् । (छशप्०) घृत्वम् । उष्टः । उशन्ति ।
 वश सिप् इति स्थिते (छशप्०) पदोः कः से । किलात्० । कपसंयोगे क्षः) वक्षि ।
 उक्ष्यात् । लोट्लकारे । वष्टु । वश हि इति जाते (संप्रसारणम् । झसाद्धिर्हः) शस्य
 पत्वम् । (पो डः) उष्टि । उष्टात् । वशानि । वशाव । वशाम् । वश् डिप् इति स्थिते ।
 पत्वम् । वप् दिप् इति जाते । (पो डः) ।

(दिस्योर्हसात्) हसादुत्तरयोर्दिप्सिपोर्लोपो भवति । पत्वम् ।
 (पो डः वावसाने) अवद्-अवङ् । संप्रसारणम् । अडागमः ।
 (उ ओ । ओ औ औ) औष्टाम् । औशन् । अवद्-अवङ् । औ-
 ष्टम् । औष्ट । अवशम् । औश्व । औश्म । उवाश । ऊशिव ।
 ऊशिम । उश्यात् । उश्यास्ताम् । उश्यासुः । वशिता । वशिष्यति ।
 अवशिष्यत् । अवाशीत् ॥ हन् हिंसागत्योः । हन्ति ।

मूत्रम् (दिस्योर्हसात्) दिश्च सिश्च दिसी तयोः दिस्योः ६-२ हसात् १-१
 हसादुत्तरौ यौ दिप्सिपो तयोर्लोपो भवति । अनेनास्य वशो धातोर्दिस्योर्लोपो
 भवति । (वावसाने) अनेन टस्य टः । अवद्-अवङ् । वश् ताम् इति स्थिते । (ग्रहा-
 दिति च) अनेन संप्रसारणम् । पत्वम् घृत्वम् अडागम (उओ । ओ औ औ) औष्टाम् ।
 औशन् । अन्यानि मूले सन्ति । वश् णप् इति ग्नियते (दिश्च णवाटौ पूर्वस्य अत

उपधायाः । उवाञ् (ग्रहां कृति०) अनेन द्वितीयं संप्रसारणम् । ऊशतुः । ऊशुः ।
उवशित्-संप्रसारणम् ॥ उश्यात् । लुङ्लकारे । (हसादेः) अनेन वा वृद्धिः । अश-
शीत् । अवशीत् । हन् हिसागत्योः । पूर्वं तिवादयः (नश्चापदान्ते झसे) अनेन
नस्यानुस्वारः । हन्ति । हन् तस् इति स्थिते ।

(लोपस्त्वनुदात्ततनाम्) अनुदात्तानां तनादीनां च जमस्य
लोपो भवति किति डिति झसे परे । तुशब्दात्कचिज्झसेऽपि
क्यप्प्रत्ययादौ जमस्य लोपः ।

रमिर्यमिनमी हन्तिरनुदात्ता गमिर्मनिः ।

तनुः क्षण् क्षिण् ऋण्कृण् वनुर्वमुस्तनादयः ॥

हतः । (गमां स्वरे । हनो ग्रे) घ्नन्ति । हंसि । हथः । हथ ।
हन्मि । हन्वः । हन्मः । हन्यात् । हन्याताम् । हन्युः । हन्तु-
हतात् । हताम् । घ्नन्तु ।

सृजम् (लोपस्त्वनुदात्ततनाम्) लोप १-१ अनुदात्तश्च तनश्च अनुदात्ततनः ।
तेषामनुदात्ततनाम् ६-३ अनुदात्तानां धातुपाठोक्तानामनिष्टां हन्-गम्-नम्-गन्त्य-
दीनां तथा तनादीनां तन् मन्-वन्-पण्-क्षिण्-क्षण्-पृण्-ऋण्-इत्यादीनां धातूनां
जमस्य लोपो भवति किति डिति च झसे परे । तुशब्दात्कचिदझसेऽपि क्यप्प्रत्य-
यादौ जमस्य लोपो भवति । अनेन नकारस्य लोपः । हतः । हन् अन्ति इति स्थिते
(अण् कर्त्तरि । अदादेर्लुक्) । अनेनापो लुग्भवति । हन् अन्ति । इति जाते (गमां स्वरे)
अनेनोपधाया लोपः । हन् अन्ति इति जाते (हनो ग्रे) अनेन हस्य घः । 'स्वरहीनम्'
घ्नन्ति । हंसि । हथः । हथ । हन्मि । हन्वः । हन्मः । हन्यात् । हन्याताम् । हन्युः ।
लोङ्लकारे । हन्तु (तुहोः०) हतात् । हताम् (गमां स्वरे । हनो ग्रे) 'स्वरहीनं' घ्नन्तु ।
हन् दि इति स्थिते ।

(जह्येधिशायि) हन्तेर्जहिशब्दोऽस्तरेधिशब्दः । शास्तेः शायि-
शब्दो निपात्यते हिविषये । जहि । हतात् । हतम् । हत ।
हनानि । हनाव । हनाम् । अहन् । अहताम् । अघ्नन् । अहन् ।
अहतम् । अहत । अहनम् । अहन्व । अहन्म । (हनो ग्रे)
वृद्धिः । जघान । जघ्नतुः । जघ्नुः ।

सूत्रम् (जहोविशाधि) जहिश्च एविश्च शाधिश्च जहोविशाधि १-१ हिविषये हन इत्यस्य जहि, अस् इत्यस्य एधि, शास् इत्यस्य शाधि एते आदेशा भवन्ति । हिसहितानामेतेषां धातूना निपाता भवन्तीति ज्ञातव्यम् । अनेन हिसहितस्य हन्तेर्धा-
तोरयमादेशः । जहि । हतात् । हतम् । हत । हनानि । हनाव । हनाम् । हन् दिप् इति स्थिते । (दिस्पोर्हसात्) अनेन दिपो लोपो भवति । (दिवादावद्) अनेना-
डागमः । अहन् । (लोपस्त्वनुदात्ततनाम्) अनेन नस्य लोपः । अहताम् । (गमां स्वरे ।
हनोन्ने) अघ्नन् । अहन् । अहतम् । अहत । अहनम् । अहन्व । अहन्म । हन् णप् इति स्थिते (द्विश्च । पूर्वस्य हसादिः । कुहोश्चुः । हनोन्ने । अत उपधायाः) अनेन वृद्धिः ॥
जघान । हन् अतुस् इति स्थिते (गमां स्वरे । हनोन्ने) जघ्नतुः । जघ्नुः । हन् थस् इति स्थिते । (द्विश्च) ।

(द्विरुक्तस्य हन्तेस्थपि घत्वं वाच्यम्) जघनिथ-जघन्थ ।
जघ्नथुः । जघ्न । जघान-जघन । जघ्निव । जघ्निम ।

सूत्रम् (द्विरुक्तस्य) द्विरुक्तस्य हन्तेर्धातोस्यपि घत्वं वाच्यम् । अनेन घत्वम् । (क्रादेः) जघनिथ । (अत्वतः । नश्चापदान्ते) जघन्थ । जघ्न । अन्यानि मूले सन्ति हन् यात् इति स्थिते ।

(हन्तेः स्याशीर्यादादौ वधादेशो वक्तव्यः) वध्यात् । वध्या-
स्ताम् । वध्यासुः । हन्ता । हन्तारौ । हन्तारः । (हनृतः
स्यपः) । हनिष्यति । हनिष्यतः । हनिष्यन्ति । अहनिष्यत् ।
अहनिष्यताम् । अहनिष्यन् ।

सूत्रम् (हन्तेः) हन्तेर्धातोः स्याशीर्यादादौ परे सति वधादेशो वक्तव्यः । अनेन वधादेशः (यतः) वध्यात् । वध्यास्ताम् । वध्यासुः । लुट्लकारे (नश्चापदान्ते) हन्ता । हन्तारौ । हन्तारः (हनृतः स्यपः) अनेन स्यपि इद् भवति । हनिष्यति । अहनिष्यत् । हन् दिप् इति स्थिते (भूते सिः) 'हन् सि दिप्' इति जाते । अनेन वधादेशः । तदा वध् सि दिप् इति जाते (यतः । सिसतासीस्यपाम् । सेः । णित्ये) अनेन सेर्णिच्वात् वृद्धौ प्राप्तायाम् ।

(जनिवध्योर्न वृद्धिः) वधादेशो कृते इट् । अवधीत् । अवधि-
ष्टाम् । अवधिषुः । अवधीः । अवधिष्टम् । अवधिष्ट ॥ यु-
मिश्रणे । (गुणः) ।

सूत्रम् (जनिवध्योः०) जनिवध्योर्धात्वोर्बृद्धिर्न भवति अनेन वृद्धिनिषेधः (इट् ईटि) अवधीत् । अवधिष्टाम् । अवधिषुः ॥ यु मिश्रणे । पूर्ववत्तिवादयः (अदादेर्लुक्) अनेन लृप् भवति । यु तिप् इति स्थित ।

(ओरौ) उकारस्याद्विरुक्तस्य औकारादेशो भवति पिति त्स्मि अवदादौ विषये । यौति । युतः (नुधातोः) युवन्ति । यौपि । युथः । युथ । यौमि । युवः । युमः । युयात् । यौतु-युतात् । युताम् । युवन्तु । युहि-युतात् । युतम् । युत । यवानि । यवाव । यवाम । अयौत् । अयुताम् । अयुवन् । अयौः । अयुतम् । अयुत । अयवम् । अयुव । अयुम (धातोर्नामिनः) युयाव । (नानप्योर्वः) युयुवतुः । युयुवुः । युयविथ । युयुवथुः । यूयात् । यविता । यविष्यति । अयविष्यत् । अयावीत् । अयाविष्टाम् । अयाविषुः ॥ तु गतिवृद्धिर्हिसामु ।

सूत्रम् (ओरौ) ओः ६-१ औ १-१ अद्विरुक्तस्य उकारस्य औकारादेशो भवति पिति त्स्मि परे । जवादी विषये । अनेनोकारस्यौकारः । यौति । युतः (नुधातोः) युवन्ति । युयात् । यौतु । युतात् । युताम् । युवन्तु । युहि । युतात् । युतम् । युत । यवानि । यवाव । यवाम । अयौत् । अयुताम् । अयुवन् । अयौः । अयुतम् । अयुत । अयवम् । अयुव । अयुम । यु णप् । इति स्थिते (द्विश्च । धातोर्नामिनः) अनेन 'वृद्धि' । युयाव । यु अतुम् इति स्थिते (द्विश्च । नुधातोः । नानप्योर्वः) युयुवतुः । युयुवुः । युयविथ (ये) यूयात् (गुणः । सिसतासीस्यपा० ॥ ओ अव) यविता । लङ्लकारे (णित्पे । धातोर्नामिनः) जयावीत् । अयाविष्टाम् । अयाविषुः ॥ तु गति-वृद्धिर्हिसामु । पूर्ववत्तिवादयः (अदादेर्लुक् । ओरौ) तौति ।

(तुरुस्तुभ्यो द्विरुक्तेभ्यो हसादीनां चतुर्णामीडा) तौति-तवीति । तुतः-तुवीतः । तुवन्ति । तौपि-तवीपि । तुथः-तुवीथः । तुथ-तुवीथ । तौमि-तवीमि । तुयात्-तुवीयात् । तौतु-तवीतु । तुतात्-तुवीतात् । तुताम्-तुवीताम् । तुवन्तु । तुहि-तुवीहि । अतोत्-अतवीत् । तुताव । तोता । तोप्यति । अतोप्यत् । अतोपीत् ॥ रु शब्दे । रौति-रवीति । रुतः-रवीतः । रुवन्ति । रौपि-रवीपि । रुयात्-रवीयात् । रौतु-

रवीत् । रुतात्-रुवीतात् । अरौत्-अरवीत् । अरुताम् । अरु-
 विताम् । अरुवन् । अरोः-अरवीः । रुराव । रुरुवतुः ।
 रुरुवुः । रुरविथ । रूयात् । रविता । रविष्यति । अरविष्यत् ।
 अरावीत् ॥ डु गतौ । भौवादिकः । दवति । दुयात् । दवतु ।
 अदवत् । दुदाव । दूयात् । दोता । दोष्यति । अदोष्यत् ।
 अदौपीत् । अदौष्टाम् । अदौषुः ॥ णु स्तुतौ (आदेः णः स्तः)
 नौति नुतः । नुवन्ति । नुवाव । नूयात् । नविता । नविष्यति । अनवि-
 ष्यत् । अनावीत् ॥ डुक्षु शब्दे । डु इत्ताक्षौति । क्षुतः । क्षुवन्ति । क्षुयात्
 क्षौतु । अक्षौत् । चुक्षाव । चुक्षुवतुः । चुक्षुवुः । क्षूयात् । क्षविता ।
 क्षविष्यति । अक्षविष्यत् । अक्षावीत् ॥ क्षु तेजने । क्षणौति ।
 क्षणुतः । क्षणुवन्ति । क्षणुयात् । क्षणौतु । अक्षणौत् । चुक्षणाव ।
 क्षणूयात् । क्षणविता । क्षणविष्यति । अक्षणविष्यत् ।
 अक्षणावीत् ॥ णु प्रसवणे । स्नौति । स्नुयात् । स्नौतु । अस्नौत् ।
 सुस्नाव । स्नुयात् । स्नविता । स्नविष्यति । अस्नविष्यत् ।
 अस्नावीत् ॥ इण् गतौ । (गुणः) । एति । इतः ।

सूत्रम् (तुरुस्तुभ्यः०) तु गतिवृद्धिर्हिताम् ॥ रु शब्दे । रुन्स्तुतौ । अदिरुक्तेभ्य
 एभ्यो ह्रस्वादीनां चतुर्णामीड् वा भवति (गुणः । ओ अर्) तवीति । तुतः (तुयातोः)
 तुवीतः । तुवन्ति । तुयात्-तुवीयात् । तुयाताम्-तुवीयाताम् । तुयुः-तुवीयुः ।
 लोट्लकारे । तौतु-तवीतु । तुतात्-तुवीतात् । तुताम्-तुवीताम् । तुवन्तु ।
 तुहि-तुवीहि । तुतात्-तुवीतात् । तुतम्-तुवीतम् । तुत-तुवीत । तवानि । तवाव ।
 तवाम् । लङ्लकारे । अतौत्-अतवीत् । अतुवीताम् । अनुवन् । अतोः-अतवीः । अतुतम्-
 अतुवीतम् । अतुत-अतुवीत । अतवम् । अतुव-अतुवीव । अतुम-अतुवीम । लिट्-
 लकारे (द्विश्च । धातोर्नामिनः) अनेन वृद्धिः । तुताव । तुतु अतुष्टिति जाते (तुयातोः
 नानप्योर्वः) आभ्यामुर् भवति । तुतुवतुः । तुतुवुः । तुतविथ । (ये) तुयात् । तोता । डु-
 ङ्लकारे (अनिटो नामिवतः) अनेन वृद्धिः । अतोपीत् । अतोष्टाम् । अतोषुः ।
 अतोपीः । अतोष्टम् । अतोष्ट । अतोपम् । अतोप्य । अतोप्यम् ॥ रु शब्दे । पूर्ववृत्तिना-
 दयः (अदादेर्ङ्क) अनेन तिनादिचतुर्षु लकारेषु अपो डुग् भवति । अस्य धानो-
 रापि रूपाणि तुयातुवत् ज्ञेयानि । (तुरुस्तुभ्यः०) अनेन सूत्रेण ह्रस्वादीनां प्रत्ययानां

वा ईङ् भवत्यस्य (ओरौ) अनेन अवादौ विषये । पितृस्मिन्परे उकारस्य औकारः ।
 गैति-स्वीति । रुयात्-रुवीयात् । रौतु-स्वीतु । अरौत्-अरवीत् । लिङ्लकारे ।
 (धातोर्नामिनः) अनेन प्रथमपुरुषस्यैकवचने वृद्धिः । रुराव (नुधातोः) रुरुवतुः ।
 (गुणः) रुरविथ । (ये) अनेन पूर्वस्य दीर्घः । रुयात् (गुणः) रविता । लृङ्लकारे ।
 अरावीत् । अराविष्टम् । अराविषुः ॥ दुगतौ । अयं धातुर्भादिकः । अप् कर्तारि । अने-
 नाप्यत्ययो भवति । तस्यादादेर्लृक् । अनेन सुत्रेण लृग् न भवति । भ्वादित्वात् (गुणः)
 ददाति । अन्यानि मूले सन्ति तानि सुगमान्येवातो व्याख्यानस्यानावश्यकत्वम् । लिङ्-
 लकारे (धातोर्नामिनः) अनेन वृद्धिर्णित्प्रत्यये परे । दुदाव । (नुधातोः) दुदुवतुः ।
 (गुणः) दुदविथ । (ये) अनेन दीर्घः । दूयात् । (गुणः) दोता । लृङ्लकारे । (अनिटो
 नामिवतः) । अनेन वृद्धिः । अदौपीत् । अदौष्टाम् । अदौषुः ॥ णु स्तुतौ । (अदेः णः
 सः) अनेन णस्य नः । (अप् कर्तारि । अदादेर्लृक्) अनेन तस्यापो लृग् भवति ।
 (ओरौ) अनेनोकारस्यौकारः । नौति । लिङ्लकारे । नुनाव । नुनुवतुः । नुनुः । (ये)
 अनेन दीर्घः । नूयात् । (गुणः) नविता । लृङ्लकारे । (अनिटो नामिवतः) ।
 अनावीत् ॥ दुधु शब्दे । दु इत् । (अप् कर्तारि । अदादेर्लृक्) । ओरौ । क्षीति ।
 क्षुतः । लिङ्लकारे (द्विश्च । पूर्वस्य० । कुहोश्चुः । धातोर्नामिनः) चुक्षाव (नु-
 धातोः) चुक्षुवतुः । (ये) अनेन पूर्वस्य दीर्घः । क्षूयात् । (सिसता० । गुणः । ओ
 ज्व) क्षविता । अन्यानि मूले सन्ति । लृङ्लकारे । (णित्ये) । अनेन सौणित्वात्
 वृद्धिः । अक्षावीत् ॥ क्षु तेजने । अयमपि धुधातुवत् ज्ञातव्यः । क्ष्णाति । लिङ्ल-
 कारे (द्विश्च । पूर्वस्य० । कुहोश्चुः । धातोर्नामिनः) अनेन वृद्धिः । चुक्षणाव (नुधातोः)
 चुक्षुवतुः (गुणः) चुक्षणाविथ । (ये) क्ष्णयात् । (गुणः । सिसता०) क्ष्णविता ।
 लृङ्लकारे । (धातोर्नामिनः) । अनेन वृद्धिः । अक्षणावीत् । अक्षणाविष्टम् । अक्षणा-
 विषुः ॥ क्षु प्रसवणे । (अदेः णः सः) । अनेन पस्य सः । पूर्ववत् । तिवा-
 दयः (अदादेर्लृक् । ओरौ) अनेन उकारस्यौकारः । स्नौति । लिङ्लकारे । मुस्नाव ।
 (नुधातोः) मुस्नुवतुः (गुणः) मुस्नाविथ । (ये) स्नूयात् (गुणः । सिसता० ।
 ओअर्) स्नविता । लृङ्लकारे । अस्नावीत् ॥ इण् गतौ । णकार इण् इति सूत्रस्य
 विशेषणार्थः । पूर्ववत् तिनादयः (अदादेर्लृक् । गुणः) एति । इतः । इ अनित्
 इति स्थिते ।

(इणः कृति स्वरं यो वक्तव्यः) यन्ति । एपि । इथः । इथ ।
 एमि । इवः । इमः । इयात् । इयाताम् । इयुः । एतु-इतात् ।
 इताम् । यन्तु । इहि-इतात् । इतम् । इत । अयानि । अयाव ।
 अयाम् । अडागमद्वयम् । ऐत् । ऐताम् । आयन् । ऐः । ऐतस्मै

वा ईङ् भवत्यस्य (ओरौ) अनेन अवादी विषये । पितृस्मिपरे उकारस्य औकारः ।
 रौति-रवीति । रुयात्-रुवीयात् । रौतु-रवीतु । अरौत्-अरवीत् । लिङ्लकारे ।
 (धातोर्नामिनः) अनेन प्रथमपुरुषस्यैकवचने वृद्धिः । रुराव (नुधातोः) रुरुवतुः ।
 (गुणः) रुरविथ । (ये) अनेन पूर्वस्य दीर्घः । रुयात् (गुणः) रविता । लुङ्लकारे ।
 अरावीत् । अराविष्टाम् । अराविपुः ॥ दुगतौ । अयं धातुर्भादिकः ॥ अप् कर्तरि । अने-
 नाप्प्रत्ययो भवति । तस्यादादेर्लुक् । अनेन सूत्रेण लृग् न भवति । भ्वादित्वात् (गुणः)
 दवति । अन्यानि मूले सन्ति तानि सुगमान्येवातो व्याख्यानस्यानावश्यकत्वम् । लिङ्-
 लकारे (धातोर्नामिनः) अनेन वृद्धिर्णित्यत्यये परे । दुदाव । (नुधातोः) दुदुवतुः ।
 (गुणः) दुदुविथ । (ये) । अनेन दीर्घः । दूयात् । (गुणः) दीता । लुङ्लकारे । (अनिटो
 नामिवतः) । अनेन वृद्धिः । अदीपीत् । अदीष्टाम् । अदीपुः ॥ शु स्तुतौ । (आदेः णः
 स्रः) अनेन णस्य नः । (अप् कर्तरि । अदादेर्लुक्) अनेन तस्यापो लृग् भवति ।
 (ओरौ) अनेनोकारस्यौकारः नौति । लिङ्लकारे । नुनाव । नुनुवतुः । नुनुवुः । (ये)
 अनेन दीर्घः । नूयात् । (गुणः) । नविता । लुङ्लकारे । (अनिटो नामिवतः) ।
 जनावीत् ॥ दृक्षु शब्दे । दु इत् । (अप् कर्तरि । अदादेर्लुक्) । ओरौ । क्षौति ।
 क्षुतः । लिङ्लकारे (द्विश्च । पूर्वस्य० । कुहोश्चुः । धातोर्नामिनः) चुक्षाव (नु-
 धातोः) चुक्षुवतुः । (ये) अनेन पूर्वस्य दीर्घः । क्षूयात् । (सिसता० । गुणः । ओ
 अच्) क्षविता । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे । (णित्ये) । अनेन सेर्णिस्वात्
 वृद्धिः । अक्षावीत् ॥ क्षु तेजने । अयमपि क्षुधातुवत् ज्ञातव्यः । क्षणौति । लिङ्ल-
 कारे (द्विश्च । पूर्वस्य । कुहोश्चुः । धातोर्नामिनः) अनेन वृद्धिः । चुक्षणाव (नुधातोः)
 चुक्षुवतुः (गुणः) चुक्षणाविथ । (ये) क्षूयात् । (गुणः । सिसता०) क्षणाविता ।
 लुङ्लकारे । (धातोर्नामिनः) । अनेन वृद्धिः । अक्षणावीत् । अक्षणाविष्टाम् । अक्षणा-
 विपुः ॥ क्षु प्रस्रवणे । (आदेः णः स्रः) । अनेन णस्य सः । पूर्ववत् । तिवा-
 दयः (अदादेर्लुक् । ओरौ) अनेन उकारस्यौकारः । स्तौति । लिङ्लकारे । सुस्नाव ।
 (नुधातोः) सुस्तुवतुः (गुणः) सुस्नाविथ । (ये) स्तूयात् (गुणः । सिसता० ।
 ओअच्) स्तविता । लुङ्लकारे । अस्नावीत् ॥ इण् गतौ । णकार इण् इति सूत्रस्य
 विशेषणार्थः । पूर्ववत् तिवादयः (अदादेर्लुक् । गुणः) एति । इतः । इ अन्ति
 इति स्थिते ।

(इणः कृति स्वरं यो वक्तव्यः) यन्ति । एषि । इथः । इथ ।
 एमि । इवः । इमः । इयात् । इयाताम् । इयुः । एतु-इतात् ।
 इताम् । यन्तु । इहि-इतात् । इतम् । इत । अयानि । अयाव ।
 अयाम् । अडागमद्वयम् । ऐत् । ऐताम् । आयन् । ऐः । ऐतस्मिन् ।

ऐत । आयम् । ऐव । ऐम् । द्वित्वम् वृद्धिः । पूर्वस्य इया-
देशः । इयाय ।

सूत्रम् (इणः०) इणो धातोः कङिति स्वरे परे सति यकारो वक्तव्यः । अनेनेका-
रस्य यकारः 'स्वरहीनम्' यन्ति । एपि । अस्मिन् रूपे (किलात्०) अनेन पतवं भवति ।
इयः । इय । एमि । इवः । इमः । इयात् । ऐत् । इहि (गुणः) अयानि । लङ्लकारे
(गुणः) अडागमद्वयं भवति (ए ऐ ऐ) पुनः (ए ऐ ऐ) ऐत् (अइ ए । ए ऐ ऐ) ऐताम् ।
अडागमद्वयम्—(सवर्णे० । अइ ए) आयन् । ऐः । ऐतम् । ऐत । आयम् । इत्यत्र गुणो
भवति । इ णप् इति स्थिते (द्विश्च । धातोर्नामिनः । असवर्णे) अनेन पूर्वस्य इय् ।
'स्वरहीनं' इयाम् । इ इ अतुस् इति जाते (नुधातोः) इय् अतुम् इति जाते ।

(इणः किति णादौ पूर्वस्य दीर्घो वक्तव्यः) ईयतुः । ईयुः ।
इययिथ—इयेथ । ईयथुः । ईय । इयाय—इयय । ईयिव । ईयिम ।
(ये) ईयात् । ईयास्ताम् । ईयासुः । एता । एष्यति ।
ऐष्यत् । (दादेः पे) ।

सूत्रम् (इणः०) इणो धातोः किति णादौ परे पूर्वस्य दीर्घो वक्तव्यः । अनेन
इकारस्य दीर्घः । ईयतुः । ईयुः (गुणः । असवर्णे । ऐ अय् । कादेर्णादिः) । इययिथ ।
(अत्वतः) इयेथ । ईयथुः । ईय । इयाय (णवृत्तमः । गुणः) इयय । ईयिव ।
ईयिम (ये) अनेन पूर्वस्य दीर्घः । ईयात् । (गुणः) एता । अन्यानि मुले सन्तिलङ्-
लकारे । अडागमद्वयम् । ऐष्यत् । लङ्लकारे इ सि दिप् इति जाते (दादेः पे) अनेन
सेलौपो भवति । इ दिप् इति जाते ।

(इणिकोः सिलोपे गा वक्तव्यः) अगात् । अगाताम् । अगुः ॥
इक् स्मरणे । इङिकावध्युपसर्गतो न व्यभिचरतः । अध्येति ।
अधीतः । अधियन्ति । अधीयात् । अध्येतु । अध्यैत् । अध्यै-
ताम् । अध्यायन् । अधीयाय । अधीयात् । अध्येता । अध्ये-
ष्यति । अध्यैष्यत् । अध्यगात् । इण्वत् ॥ विद् ज्ञाने (उप-
धाया लघोः) वेत्ति । वित्तः । विदन्ति । वेत्ति । वित्थः ।
वित्थ । वेत्ति । विद्भः । विद्भः ।

सूत्रम् (इणिकोः०) इणिकोर्धात्वोः सिलोपे कृते सति गा इत्यादेशो वक्तव्यः ।
गुरुत्वात्सर्वस्यादेशः ॥ (दिवादावद्) अगात् । अगाताम् । अगुः । अस्मिन्नरूपे

(आतोऽनपि) अनेनाकारस्य लोपो भवति । अगाः । अगात् । अगात । अगाम् । अगाव । अगाम् । इक् स्मरणे । ककारे इणिकोरिति सूत्रस्य विशेषणार्थः । अधिपूर्वोऽयं नित्यम् । इडिकौ धातु अध्युपसर्गतो न व्यभिचरतः (गुणः । इयं स्वरे) अध्येति । (सवर्णे दीर्घः) अधीतः । अधियन्ति । इण्वादिग् इति वक्तव्यम् । अनेन इणो यानि कार्याणि भवन्ति तानि कार्याणि इकोऽपि भवन्ति । लिङ्लकारे अधीयाय । अधी-यतुः । अध्येता । (गुणः) अव्येष्यति । लुङ्लकारे (दादेः पे । इणिकोः) अध्य-गात् । अध्यगाताम् । (आतोऽनपि) अध्यगुः । विद् ज्ञाने । पूर्ववत् तिवाद्यः (अदा-देर्लुक् । उपधायाः लघोः) अनेन गुणः (खसे चपा ज्ञसानाम्) अनेन दस्य तः । वेत्ति । (खसे चपाः) इदं सूत्रं खसे परे सर्वत्र प्राप्नोति । वित्तः । विदन्ति । अन्यानि मूले सन्ति ।

(विदो नवानां त्यादीनां णवादिर्नवको वा) विद् उत्तरेपां तिवा-दीनां नवानां णवादिर्नवको वा भवति । वेद । विदतुः । विदुः । वेत्थ । विदथुः । विद । वेद । विद्व । विद्म । विद्यात् । वेत्तु-वित्तात् । वित्ताम् । विदन्तु । (ज्ञसाद्धिहंः) । विद्धि-वित्तात् । वित्तम् । वित्त । वेदानि । वेदाव । वेदाम । (दिस्योर्हसात्) अवेत्-अवेद् । अवित्ताम् । (अन उस् वा) । अविद-न्-अविदुः ।

सूत्रम् (विदो नवानां त्यादीनां णवादिर्नवको वा) विदः ५-१ नवानां ६-३ त्यादीनां ६-३ णवादिः १-१ नवकः १-१ वा अव्ययम् । पदपदं सूत्रं वर्तते ॥ विद् ज्ञाने इत्य-स्मात्परेपां तिवादीनां नवानां वचनानां णवादिर्नवकं वा भवति । अनेन तिवा-दीनां णवादयो भवन्ति । णप् अतुस् इत्यादीनि नव वचनानि वा भवन्ति तिवाद्यर्थे एव । तदा विद् णप् इति जाते (द्विश्च) अनेन द्वित्वे प्राप्ते यदादेश इति न्यायेन द्वित्वं न भवति किन्तु । अप् कर्त्तरि । अनेनाप् प्रत्ययो भवति । तस्यादादेर्लुक् । अनेन लुग् भवति (उपधाया लघोः) अनेन गुणः । वेद । विद-तुः । विदुः (उपधायाः । खसे०) वेत्थ । अन्यान्यस्य लकारस्य रूपाणि मूले सन्ति । विद्यात् । विद्याताम् । लोङ्लकारे । वेत्त । मध्यमपुरुषस्यैकवचने । (ज्ञसा-द्धिहंः) अनेन ह्रस्व घः । 'स्वरहीनं' विद्धि । अन्यानि सान्त । विद् दिप् इति स्थिते- (उपधायाः० । दिस्योर्हसात्) अनेन दिप्सिपोर्लोपः (दिवादावद्० । वावसाने) अवेत् । अवेद्-खसे० (अवित्ताम् । (आदन्तविद्धिपाम्०) अनेन वा अन उस्

भवति । अविदन् । अविदुः । अविद् सिप् इति जाते । (दिस्योः०) अनेन सिपो लोपः । 'अविद्' इति जाते । (उपधायाः) ।

(दः सः) दकारस्य वा सकारो भवति सिविपये । अवेः—
अवेत् । अवित्तम् । अवित्त । अवेदम् । अविद् । अविद्म ।
विवेद । विविदतुः । विविदुः । विवेदिथ । पक्षे ।

सूत्रम् (दः सः) दः ६-१ सः १-१ दकारस्य सिविपये वा सकारो भवति ।
अनेन दस्य सः (स्रोविंसर्गः) अवेः । सस्याभावे । अवेत् । अन्यानि सन्ति । लिट्-
लकारे । (उपधायाः) विवेद । विविदतुः । विवेदिथ । (विद्दरिद्रा) अनेनास्य वा
आम्प्रत्ययः । आमि परे सति । (उपधायाः) अनेन गुणे प्राप्ते ।

(आमि विदेर्न गुणः) विदाञ्चकार । विदामास । विदाम्ब-
भूव । विद्यात् । विद्यास्ताम् । वेदिता । वेदिष्यति । अवेदिष्यत्
अवेदीत् । अवेदिष्टाम् । अवेदिषुः ॥ अस् भुवि । अस्ति ।

सूत्रम् (आमि०) आमि परे सति विदेर्धातुर्गुणो न भवति । अनेन गुणनिषेधः ।
साधनं तु पूर्ववत् । विदाञ्चकार । विदामास । विदाम्बभूव । विद्यात् । विद्यास्ताम् ।
वेदिता । अन्यानि मूले सन्ति । लृट् लकारे । (उपधाया लवोः) । अनेन गुणः ।
अन्यत्तु पूर्ववत् । अवेदीत् । अवेदिष्टाम् । अवेदिषुः ॥ अस् भुवि । भू सत्तायाम् । अर्या-
दयं धातुः सत्तायां वर्तते इत्यर्थः । पूर्ववत् तिवादयः । (अदादेर्लुक्) अनेन लुक् ।
अस्ति । अस् तस् इति जाते ।

(नमसोऽस्य) नम इत्येतस्य विकरणस्यास् भुवीति धातोश्चा-
कारस्य लोपो भवति ङिति परे । स्तः । सन्ति ।

सूत्रम् (नमसोऽस्य) नम् च अस् च नमस् तस्य नमसः ६-१ । अस्य ६-१
द्विपदं सूत्रम् । नम इत्येतस्य रुधादिगणोत्पन्नविकरणस्य अस् भुवि इति धातोश्च संव-
न्धिनोऽकारस्य ङिति विभक्तौ परतो लोपो भवति । अनेन अङ्कारस्य लोपः । स्तः ।
(नमसोऽस्य) सन्ति अस् सिप् इति स्थिते ।

(सि सः) अस्तेः सकारस्य लोपो भवति सकारे परे । सि स
इत्यत्र अस्तेः सलोपः सकारमात्रे न तु पिति । तेन व्यतिसे ।
असि । स्थः । स्थ । अस्मि । स्वः । स्मः । स्यात् । स्याताम् ।

स्युः । अस्तु-स्तात् । स्ताम् । सन्तु । (जहोधिशाधि) एधि-
स्तात् । स्तम् । स्त । असानि । असाव । असाम ।

सूत्रम् (सि सः) अस्तेः सकारस्य लोपो भवति सकारे परे अनेन सकारस्य लोपे
प्राप्ते सि सः इत्यत्र अस्तेः सलोपः सकारमात्रे न तु पित्येव । तेन 'व्यतिसे' इति
रूपं सिद्धं भवति । अनेनात्र सलोपः । असि । अन्यानि मूले सन्ति (नमसोऽस्य)
स्यात् । स्याताम् । स्युः । स्याः । स्यातम् । स्यात । स्याम् । स्याव । स्याम । अस्तु-
स्तात् । स्ताम् । सन्तु । (जहोधिशाधि) एधि । स्तात् । अन्यानि सन्ति ।
'अस् दिप्' इति स्थिते ।

(अस्तेरीद्) अस्तेः परयोर्दिस्योरीडागमो भवति । आसीत् ।

सूत्रम् (अस्तेरीद्) अस्तेः ६-१ ईद् १-१ अस्तेर्धातोः परयोर्दिसिपो-
रीडागमो भवति । टित्त्वादादौ । (दिवादावद् । स्वरादेः) आसीत् । अस् ताम्
इति जाते ।

(लोपागमयोर्मध्ये आगमविधिर्वलवान्) आस्ताम् । आसन् ।

आसीः । आस्तम् । आस्त । आसम् । आस्व । आस्म ।

(लोपागमयोर्मध्ये आगमविधिर्वलवान्) तेन प्रथममडागमद्वयं भवति । पश्चात्
(नमसोऽस्य) अनेन अकारस्य लोपो भवति । आस्ताम् । आसन् । आसीः । अन्यानि
सन्ति मूले ।

(अस्तेरनपि भू वक्तव्यः) वभूव ॥ मृज् शुद्धौ ।

सूत्रम्- (अस्तेर्धातोरनपि भू वक्तव्यः) गुरुत्वात् सर्वस्यादेशः । तेनास्य धातो
रनपि भूधातुवत् रूपाणि ज्ञेयानि । वभूव । वभूवतुः । वभूवुः । इत्यादीनि ॥ मृ-
जु शुद्धौ । ऊकारविकल्पार्थः । पूर्ववत् तिवादयः । (अदादेर्लुक्) । 'मृज् तिप्'
इति जाते ।

(मृजेर्गुणनिमित्ते प्रत्यये परे वृद्धिर्वाच्या किति ङिति स्वरे वा)
पत्वम् । घृत्वम् ।

सूत्रम् (मृजेः०) मृजेर्धातोर्गुणनिमित्ते प्रत्यये परे वृद्धिर्भवति किति ङिति स्वरे
वा भवति । अनेन वृद्धिः (छशपराजादेः पः) अनेन पत्वम् (घृभिः घृः) अत्र(संयो-
गान्तस्य लोपः) अनेन यकारस्य लोपे प्राप्ते ।

(रात्सस्य) रेफादुत्तरस्य सस्यैव लोपः स्यान्न त्वन्यस्य ।

मार्ष्टि । मृष्टः । मृजन्ति-मार्जन्ति । मार्क्षि । मृष्टः । मृष्ट ।

मार्जिम । मृज्वः । मृज्मः । मृज्यात् । मार्धु-मृष्टात् । मृष्टाम् ।
 मृजन्तु-मार्जन्तु । मृष्टि-मृष्टात् । मृष्टम् । मृष्ट । मार्जानि ।
 मार्जाव । मार्जाम् । अमार्द्-अमार्द्-अमृष्टाम् । अमृजन् ।
 अमार्जन् । अमार्द्-अमार्द् । अमृष्टम् । अमृष्ट । अमार्जम् ।
 अमृज्व । अमृज्म । ममार्ज । ममृजतुः-ममार्जतुः । ममृजुः-
 ममार्जुः । ममार्जिथ-ममार्ष्ट । ममृजथुः-ममार्जथुः । मृज्यात् ।
 मार्जिता-मार्ष्टा । मार्जिष्यति-मार्क्ष्यति । अमार्जिष्यत्-अमा-
 र्ष्यत् । अमार्जीत् । अमार्जिष्टाम् । अमार्जिषुः । अमार्क्षीत् ।
 अमार्ष्टाम् । अमार्क्षुः॥ वच् परिभाषणे । वक्ति । वक्तः ।

सूत्रम् (रात्सस्य) रात् ५-१ सस्य ६-१ रेफादुत्तरस्य सकारस्यैव लोपो
 भवति नान्यस्य । अनेन पकारस्य लोपो न भवति । मार्ष्टि । मृष्टः । मृजन्ति । (मृजेः)
 अनेन वा वृद्धिः । मार्जन्ति । 'मृज सिप्' इति स्थिते (मृजेः० । छशपराजादेः० ।
 यदोः कः से । किलात्० । कपसंयोगे क्षः) मार्क्षि । मृष्टः । अन्यानि मूले सन्ति ।
 मृज्यात् । मार्धु-मृष्टात् । मृष्टाम् । मृजन्तु-मार्जन्तु । 'मृज् हि' इति स्थिते (स्रसा-
 दिहैः । छशप० । पोडः) एत्वम् । मृष्टि । अन्यानि मूले सन्ति । लिट्कारे मृजेः०
 अनेन वृद्धिः । ममार्ज । ममृजतुः । ममृजुः । ममार्जिथ । (ऊदितो वा) अनेन इह-
 विकल्पे सति (मृजेः० । छशप०) एत्वम् । ममार्ष्ट । ममृजथुः । ममृज । ममार्ज ।
 ममार्ज । ममृजिव । ममृजिम । मृज्यात् । मृज्यास्ताम् । मृज्यासुः । अस्य धातोरू-
 दिच्चादिद् वा भवति (मृजेः) मार्जिता । इडभावे वृद्धिः (छशप०) एत्वम् । मार्ष्टा ।
 मार्जिष्यति । 'मृज् स्यप् तिप्' इति स्थिते (मृजेः० । छशप० । यदोः कः से ।
 किलात्० । कपसंयोगे क्षः) मार्क्ष्यति । अमार्जिष्यत् । अमार्क्ष्यत् । अमार्जीत् ।
 अमार्जिष्टाम् । अमार्जिषुः । इडभावे-अमार्क्षीत् (स्रसात्० । छशप०) एत्वम् ।
 अमार्ष्टाम् । अमार्क्षुः । अमार्क्षीः । अमार्ष्टम् । अमार्ष्ट । अमार्क्षम् । अमार्क्ष्व । अमा-
 र्ष्म । समाप्तोऽयं धातुः॥ वच् परिभाषणे । पूर्ववत् तिनादयः (जदादेर्लुक् । चोः कुः)
 अनेन चकारस्य ककारो भवति । वक्ति । वक्तः ।

(नहि वचिरन्तिपरः प्रयोक्तव्यः किन्तु वदन्तीत्युच्चारणीयम्)
 वदन्ति । वक्षि । वक्थः । वक्थ । वच्मि । वच्चः । वच्मः ।
 वच्यात् । वक्तु-वक्तात् । वक्ताम् । वग्धि-वक्तात् । वक्तम् ।

वक्तु । अवक्-अवग् । अवक्ताम् । अवचन् । अवक्-अवग् ।
 अवक्तम् । अवक्त । अवचम् । अवच्च । अवच्चम् । (णवादौ
 पूर्वस्य) उवाच (यजां यवराणां ऋतः संप्रसारणम्) ऊचतुः ।
 ऊचुः । उवचिथ-उवक्थ । उच्यात् । वक्ता । वक्ष्यति । अव-
 क्ष्यत् । इति (अस्यातिवक्ति) इति ।

सूत्रम् (नहि वचिरन्तिपरः प्रयोक्तव्यः किंतु वदन्तीत्युच्चारणीयम्) वदन्ति ।
 'वच् सिप्' इति स्थिते (चोः कुः । किलात्० । कषसं०) वक्षि (चोः कुः) वक्थः ।
 वक्थ । अन्यानि मूले सन्ति । वच्यात् । वच्याताम् । वच्युः । वक्तु । वक्तात् (नहि
 वचि०) वदन्तु । 'वच् हि' इति स्थिते (झसाद्धिर्हेः । चोः कुः । झवे जवाः) वग्धि ।
 लङ्लकारे (चोः कुः । दिस्योर्हसात्) अनेन सेल्लोपो भवति । (वावसाने) अवक्-
 अवग् । अन्यानि मूले सन्ति । (द्विश्च । पूर्वस्य० । णवादौ पूर्वस्य) अनेन संप्रसार-
 णम् (अत उपधायाः) उवाच (यजां०) अनेन द्वितीयं संप्रसारणम् (सवर्णे०)
 ऊचतुः । ऊचुः । उवचिथ (अत्वतः । चोः कुः) उवक्थ (चोः कुः) वक्ता (चोः
 कुः । किलात्० । कषसंयोगे क्षः) वक्ष्यति । अवक्ष्यत् । 'वच् सि दिप्' इति स्थिते ।
 (अस्याति वक्ति) अनेन सेडो भवति । 'वच् दिप्' इति जाते ।

(डे वचेरुमागमो वक्तव्यः) (उओ) अवोचत् । अवोचताम् ।
 अवोचन् ॥ रुदिर् अश्रुविमोचने ।

सूत्रम् (डे०) डप्रत्यये परे सति वचेर्धातोः उमागमो भवति । (भिदन्त्यात्० ।
 उओ । दिवादावद०) अवोचत् । अवोचताम् । अवोचन् ॥ रुदिर् अश्रुविमोचने । इर
 अनुबन्धः (इरितो वा) इत्यस्य सूत्रस्य विशेषणार्थः । तिवादयः (अदादेर्लृक्)
 इत्येतत्सर्वं पूर्ववत् (उपधाया लघोः) अनेन गुणः ।

(रुदादेश्चतुर्णां ह्रसादेः) रुदादेः परेषां तिवादिचतुर्णां मध्ये
 हकारवसादेः प्रत्ययस्येड् भवति ।

रोदितिः स्वपितिश्चैव श्वसितिः प्राणितिस्तथा ।

जक्षितिश्चैव विज्ञेयो रुदादिपञ्चको गणः ॥ १ ॥

रोदिति । रुदितः । रुदन्ति । रोदिपि । रुदिथः । रुदिथ । रोदि-
 मि । रुदिवः । रुदिमः । रुद्यात् । रोदितु-रुदितात् । रुदिताम् ।

रुदन्तु । रुदिहि-रुदितात् । रुदितम् । रुदित । रोदानि ।
रोदाव । रोदाम ।

सूत्रम् (रुदादेश्चतुर्णां ह्रसादेः) रुदादेः ५-१ चतुर्णाम् ६-३ ह् च वस् च
ह्रसौ तौ आदी यस्य स ह्रसादिः तस्य ह्रसादेः ६-१ त्रिपदं सूत्रम् । रुदादेः परस्य
चतुर्णां तिवादीनां संवन्धिनो हकारादेर्वसप्रत्याहारादेश्च प्रत्ययस्य इडागमो भवति ।
टिच्चादादौ । अनेन स्वरादिरहिते प्रत्यये परे इडागमो भवति । रुदादयस्तु मूले
श्लोकेनोक्ताः । रोदिति । रुदितः । रुदन्ति । अन्यानि मूले सन्ति । रुद्यात् । रुद्या-
ताम् । रोदितु । रुदिहि । लङ्लकारे ॥

(रुदादेर्दिस्योरीडटौ च वक्तव्यौ) अरोदीत्-अरोदत् । रुरोद ।
रुरुदतुः । रुद्यात् । रोदिता । रोदिष्यति । अरोदिष्यत् । अरोदी-
त् (इरितो वा) अरुदत् ॥ जिप्वप् शये । जि इत् । स्व-
पिति । स्वप्यात् । स्वपितु-स्वपितात् । अस्वपीत्-अस्वपत् ।
संप्रसारणम् । मुष्वाप । मुपुपतुः । मुपुपुः । मुष्वापिथ-मुष्वाप्य ।
मुप्यात् । स्वप्ता । स्वप्स्यति । अस्वप्स्यत् । अस्वाप्सीत् ।
अस्वाप्ताम् । अस्वाप्सुः ॥ श्वम् प्राणने । श्वसिति । श्वस्यात् ।
श्वसितु । अश्वसीत् । अश्वसत् । अश्वसिताम् । अश्वसन् ।
शश्वस । शश्वसतुः । शश्वसुः । श्वस्यात् । श्वसिता । श्व-
सिष्यति । अश्वसिष्यत् (ह्यन्तक्षणेति वृद्धयभावः) अश्व-
सीत् ॥ अन प्राणने ।

सूत्रम् (रुदादेः ०) रुदादेर्धातोः परयोदिप्सिपोरीडटौ च वक्तव्यौ । इडपञ्चादोऽयम् ।
अरोदीत् । अरोदत् (उपधायाः) रुरोद । रुरुदतुः । रुरोदिय । रुद्यात् । रुद्यास्ताम् ।
रुद्यासुः । रोदिता । अन्यानि मूले सन्ति । अरोदीत् (इरितो वा) अनेनास्य वाङ्-
प्रत्ययो भवति । अरुदत् । अरुदताम् । अरुदन् । अत्र डित्वात् गुणाभावः ॥ जिप्वप्
शयने । पूर्ववत् सर्वं भवति । जि इत् (आदेः ण्यः स्रः) अनेन सत्त्वम् । (रुदादेश्च-
तुर्णाम्) अनेनास्यापि इड । स्वपिति । लङ्लकारे (रुदादेर्दिस्योः ०) अस्वपीत् ।
अस्वपत् । लिङ्लकारे (द्विश्च । णवादौ पूर्वस्य) अनेन संप्रसारणम् । (क्लिलात् ०
अत उपधायाः) मुष्वाप (यजां ०) अनेन द्वितीयं संप्रसारणम् । मुपुपतुः । (अत्वतः)
मुष्वापिथ । मुष्वाप्य । संप्रसारणम् । मुप्यात् । मुप्यास्ताम् । स्वप्ता । लङ्लकारे (माव-

नितः) अनेन नित्यं वृद्धिः । अस्वाप्सीत् । श्वात् । अनेन सेलौपः । अस्वाप्ताम् । अस्वाप्सु । श्वस् प्राणने । अयमपि पूर्ववत् । श्वसिति । लङ्लकारे दिप्सिपोरीडटौ भवतः । अश्वसीत् । अश्वसत् । लिट्लकारे (द्विश्च । पूर्वस्य०) अत उपधायाः) अनेन वृद्धिः । शश्वात् । शश्वसत् । शश्वसिथ (अत्वतः) शश्वत्य । शश्वयात् । श्वसिता । अन्येषां रूपाणि मूले सन्ति । लुङ्लकारे (ह्यन्तक्षण०) अनेन वृद्धयभावः । अश्वसीत् । अश्वसिष्टाम् । अश्वसिपुः ॥ अन प्राणने । पूर्ववत्सर्वम् । अनिति । यदायं धातुः प्रपूर्वस्तदा ।

(अनिति) प्रपूर्वः । उपसर्गस्थान्निमित्तादनितेर्नस्य णत्वं वाच्यम् । प्राणिति । अन्यात् । अनितु । आनीत् । आनत् । आन । आनतुः । आनुः । अन्यात् । अनिष्यति । आनिष्यत् । आनीत् । आनिष्टाम् । आनिपुः ॥ जक्ष भक्षहसनयोः । जाक्षिति । जक्षितः ।

सूत्रम् (अनिति) उपसर्गस्थान्निमित्तादनितेर्नस्य णत्वं वाच्यम् । अनेन नकारस्यास्य णकारो भवति (सवर्णे०) प्राणिति । लङ्लकारे । रुदादेः (स्वरादेः) आनीत्-आनत् । लिट्लकारे (द्विश्च । सवर्णे०) आन । आनतुः । आनुः । अन्यात् । अन्यास्ताम् । अन्यासुः । अनिता । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे । स्वरादेः परः । अनेन द्वितीयोऽडागमो भवति । आनीत् । आनिष्टाम् । आनिपुः ॥ जक्ष भक्षहसनयोः । पूर्ववत् सर्वं भवति । जाक्षिति । जक्षितः । जक्ष जन्ति इति स्थिते ।

(जक्षादेरन्तोऽदन उस्) जक्षजागृदरिद्राशास्चकासृभ्यः परस्य अन्त अत् अन उस् भवति । जक्षति । जक्षिपि । जक्ष्यात् । जक्षितु । अजक्षीत्-अजक्षत् । जजक्ष । जक्ष्यात् । जक्षिता । जक्षिष्यति-अजक्षिष्यत् । अजक्षीत् ॥ जागृ निद्राक्षये । जागर्ति । जागृतः । जाग्रति । जागर्षि । जागृयात् । जागर्तु-जागृतात् । जागृताम् । जाग्रतु । जागृहि-जागृतात् । जागृतम् । जागृत । जागराणि । जागराव । जागराम (गुणः । दिस्थोर्हसात् । स्रोर्विसर्गः) अजागः । अजागृताम् ।

सूत्रम् (जक्षादेरन्तोऽदन उस्) जक्षादेः ५-१ अन्तः ६-१ अत् १-१ अनः ६-१ उस् १-१ पञ्चपदं सूत्रम् । जक्षजागृदरिद्राशास्चकासृभ्यः परस्य अन्तः अत्

भवति अन उस् भवति । जक्षादयः केनचिदाचार्येण गणिताः श्लोकेन “जक्षि जागृ
दरिद्राति चक्रास्ति शास्तिरेव च । दीधीद्ध वेवीद्ध च विज्ञेयो जक्षादिः सप्तको
गणः ॥” अनेन अन्ति इत्यस्य अतिः । जक्षति । जक्ष्यात् । जक्षितु-जक्षितात् ।
जक्षिताम् (जक्षादेः०) जक्षतु । जक्षिहि (रुदादेर्दिस्योः०) अजक्षीत्-अज-
क्षत् । अजक्षिताम् । अजक्षुः । लिङ्लकारे (द्विश्च । पूर्वस्य ह्रसादिः शेषः) जजक्ष ।
जजक्षतुः । जजक्षुः । जजक्षिय । जक्ष्यात् । जक्ष्यास्ताम् । जक्षिता । लुङ्-
लकारे । अजक्षीत् । अजक्षिष्टाम् । अजक्षिषुः ॥ जागृ निद्राक्षये । पूर्ववत् तिनादयः
(अदादेर्लुक् । गुणः) अनेन गुणो भवति । जागर्ति । जागृतः । (ऋरम् । जक्षादेः०)
जाग्रति । जागर्षि । अत्र (किलात्०) अनेन पत्वम् । जागृथः । जागृथ । जागर्षि ।
जागृवः । जागृमः । जागृयात् । जागृयाताम् । जागृयुः । जागर्तु । अन्यानि मूले
सन्ति । जागृ दिप् इति स्थिते । गुणः । (दिस्योर्ह्रसात्) अनेन दिपो लोपो भवति ।
(स्तोर्विसर्गः । दिवादावद्) अजागः । अजागृताम् । जागृ अन् इति स्थिते (जक्षादेः०)
अनेन अन उस् ।

(उसि जागर्तेर्धातोर्गुणो वक्तव्यः) अजागरुः । अजागः ।
अजागृतम् । अजागृत । अजागरम् । अजागृव । अजागृम ।
जजागार ।

सूत्रम् (उसि०) उसि परे सति जागर्तेर्धातोर्गुणो वक्तव्यः । अनेन गुणः ।
अजागरुः । अजागः । अजागृतम् । अजागृत । अन्यानि सन्ति मूले । लिङ्लकारे
(द्विश्च । सस्वरादिः । ह्रस्वः । धातोर्नाभिः) अनेन वृद्धिः । जजागार ।

(जागर्तेः किति गुणो वक्तव्यः) जजागरतुः । जजागरुः । जजा-
गरिथ । जजागरथुः । जजागर । जजागार-जजागर । जजा-
गरिव । जजागरिम (विद्०) इति पक्षे आम् । जागराश्च-
कार । जागरामास । जागराम्बभूव । जागर्यात् । जागरिता ।
जागरिष्यति । अजागरिष्यत् । (ह्यन्तक्षण०) इति न वृद्धिः ।
अजागरीत् ॥ दरिद्रा दुर्गतो । दरिद्राति ।

सूत्रम्- (जागर्तेः०) जागर्तेर्धातोः किति प्रत्यये परे गुणो वक्तव्यः । अनेन गुणः ।
जजागरतुः । अन्यानि मूले सन्ति । (विद् दरिद्रा) अनेन सूत्रेणास्य वा आम् प्रत्ययो
भवति । गुणः । जागराश्चकार । अन्ये द्वे मूले स्तः । (जागर्तेः) अनेन (गुणः)
जागर्यात् । जागर्यास्ताम् । जागर्यामुः (गुणः) जागरिता । अन्यानि मूले सन्ति ।

लोपः (दिवादावद्) जशात् । दिपि परे द्वे रूपे भवतः । वाग्रहणात् । अशात्-
अशाः । अन्यानि सन्ति । लुङ्लकारे (द्विश्च । पूर्वस्य । ह्रस्वः) शशास । शसा-
सतुः । शसासिथ । शासिता । शासिष्यति । लुङ्लकारे (लिट्पुपादेर्दः) अनेन
डप्रत्ययो भवति (शासेरिः) अनेनाकागस्येकारो भवति (वसादेः पः) अनेन सस्य
पः । (दिवादावद्) अशिपत् । अशिपताम् । अशिपुः ॥ चकास दीप्तौ । ऋकार इत् ।
प्रत्ययलुगादि सर्व पूर्ववत् । चकास्ति । प्रथमपुरुषस्य बहुवचने (जक्षादेः ०) अनेन
सूत्रेण अन्तः अत् अन उस् भवति । चकासति । चकास्यात् । चकास्तु । अस्य लका-
रस्य मध्यमपुरुषस्यैकवचने (शसाद्धिर्हेः) अनेन होर्धिः । चकास् धि इति जाते ।

(धौ सलोपो वाच्यः) चकाधि-चकास्तात् । चकास्तम् ।
चकास्त । अचकात् । अचकास्ताम् । अचकासुः । अचकात्-
अचकाः (कासादिप्रत्ययादाम्) चकासाञ्चकार । चकास्यात् ।
चकासिता । चकासिष्यति । अचकासिष्यत् । अचकासीत् ।
अचकासिष्टाम् । अचकासिषु ॥ ॥ इत्यदादिषु परस्मैपदिनः ॥

सूत्रम् (धौ ०) धिप्रत्यये परे सति सकारस्य लोपो भवति । अनेन सकारस्य
लोपः । चकाधि । लङ्लकारे । चकास् दिप् इति स्थिते (दिपि ० सस्य तः) अनेन
सस्य तः (दिस्पोर्हसात् । दिवादावद्) अचकात् । अस्य प्रथमपुरुषस्य बहुवचने
(जक्षादेः ०) । अनेन जन उस् । अचकासुः । अन्यानि मूले सन्ति (कासादिप्रत्य
यादाम्) अनेनास्य धातोराम्प्रत्ययो भवति । चकासाञ्चकार । चकासामास ।
चकासाम्बभूव । चकास्यात् । चकास्यास्ताम् । चकास्यासुः । (सिसता ०) अनेनेद ।
चकासिता । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे । अचकासीत् ॥ ॥ इत्यदादिगणे परस्मै-
पदिनः कथिताः ॥

अथात्मनेपदिनः ॥ ॥ चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । इकार उच्चारणार्थः ।
ङकार आत्मनेपदार्थः (स्कोराद्योश्च) ष्ट्वम् । चष्टे । चक्षते
(आतोऽन्तोदनतः) चक्षते (पढोः कः से) चक्षे । चक्षथे ।
चङ्ढे । चक्षे । चक्ष्वहे । चक्ष्महे । चक्षीत । चष्टाम् । अचष्ट ।
अचक्षताम् । अचक्षत ।

अथात्मनेपदिनः कथ्यन्ते ॥ ॥ चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । इकार उच्चारणार्थः । ङकार
आत्मनेपदार्थः । तज्जादयः प्रत्यया भवन्ति (जप् कर्त्तरि । अदादेर्लुक्) अनेनापो
उग्न्यति तदा चक्षते इति जाते (स्कोराद्योश्च) अनेन ककारस्य लोपः (षुभिः

प्रुः) चष्टे । चक्षाते (आतोऽन्ताऽदनतः) अनेन अन्तः अत् । चक्षते । चक्ष् से इति जाते (स्कोराद्योश्च) अनेन कस्य लोपः (पठोः कः से) अनेन पस्य कः (क्लिलात् ० । कपसंयोगे क्षः) चक्षे । चक्ष् ध्वे इति जाते (स्कोराद्योश्च । पठोः) चक्ष्ध्वे । अन्यानि मुगमानि । चक्षीत । चक्षीयाताम् । चक्षीरन् । चष्टाम् । चक्षाताम् । चक्षताम् (स्कोराद्योश्च) घृत्वम् । चष्टाः । अन्यानि तु मुगमान्येव तथापि लिखाभि । चक्षायाम् । चक्ष्ध्वम् । चक्षे । चक्षावहै । चक्षामहै । अचष्ट । अचक्षताम् । अचक्षत । अचष्टाः । अचक्षायाम् । अचक्ष्ध्वम् । अचक्षि । अचक्ष्वहि । अचक्ष्महि । चक्ष् णप् इति स्थिते ।

(चक्षिङोऽनपि ख्याञ्क्क्षाजौ णादौ वा वक्तव्यौ) चख्यौ ।

चख्यतुः । चख्युः । चक्षौ । चक्षतुः । चक्षुः । चचक्षे ।

ख्यायात्-ख्येयात् । कशायात्-कशेयात् । ख्यासीष्ट-कशा-

सीष्ट । ख्याता २ । कशाता २ । ख्यास्यति । ख्यास्यते ।

कशास्यति । कशास्यते । अख्यास्यत् । अख्यास्यत । अकशा-

स्यत् । अकशास्यत । पुषादित्वान्ङः । अख्यत् ।

सूत्रम्-(चक्षिङः ०) चक्षिङ्धातोरेनापि विषये ख्याञ्क्क्षाजौ वक्तव्यौ णादौ वा वक्तव्यौ । गुरुत्वात्सर्वस्यादेशः जकार उभयपदार्थः । ख्या णप् इति जाते (द्विश्च । पूर्वस्य ह्रसादिः । कुहोश्चुः । श्रपानाम् । आतो णप् डौ) चख्यौ (आतोऽनपि) चख्यतुः चख्युः । (अत्वतः) चख्यथ-चख्याथ । चख्ये । चख्याते । चख्यिरे । क्क्षाज्जाकृते देशे (द्विश्च पूर्वस्य । ह्रस्वः । कुहोश्चुः । आतो णप् डौ) चक्षौ (आतोऽनपि) चक्षतुः (अत्वतः) चक्षिथ । चक्षे । चक्षाय । चक्ष्वाते । चक्षिरे । एतयोः प्रत्यययोर्विकल्पः । तदा चक्ष् णप् इति स्थिते (द्विश्चापूर्वस्य) चचक्षे । चचक्षाते । चचक्षिरे (संयोगादिरादन्तस्य) ख्यायात्-ख्येयात्-कशायात् । कशेयात् । अन्यानि मूले सन्ति । सर्वत्र विकल्पेन ख्याञ्क्क्षाजौ भवतः । अत एकस्मिँल्लकारे द्विधा रूपाणि भवन्ति । लुङ्लकारे (लिप्पुपादेर्ङः । दिवादावद् । आतोऽनपि) अख्यत् । अख्यताम् । अख्यन् । आत्मनेपदे ।

(अस्यतिवक्तिख्यातीनामात्मनेपदे सेङो वाच्यः) अख्यत ।

अकशासीत् । अकशास्ताम् । ईड् स्तुतौ (खसे चपा श्रसानाम्)

ईडे । ईडाते । ईडते ।

सूत्रम् (अस्यति ०) अस्यतिवक्तिख्यातीनां धातूनामात्मनेपदे सेङो वाच्यः । अनेन सेङः (आतोऽनपि) अस्यत । अख्येताम् । अख्यन्त । क्क्षाज्जादेशे सति-

लुङ्लकारे (आदन्तानाम्०) अनेनेदसकौ भवतः । अक्शासीत् । अक्शासिष्टाम् । अक्शासिपुः । अक्शास्त । अक्शासाताम् । अक्शासत । अक्शास्थाः । अक्शासा-
थाम् । अक्शाध्वम् ॥ ईङ् स्तुतौ । पूर्ववत् तिवादयः (अदादेर्लुक्) इङ् ते इति
जाते । (खसे चपा झसानाम्) अनेन डकारस्य ट्कारः (णभिः णुः) ईष्टे । ईडाते
(आतोन्तोदनतः) ईङ्ते । ईङ् से इति स्थिते ।

(ईडीशोः सध्वयोरिङ्क्तव्यः) ईडिपे । ईडाथे । ईडिध्वे । ईडे ।

ईङ्गहे । ईङ्गहे । ईडीत । ईट्टाम् । ऐट्ट ।

सूत्रम्—(ईडीशोः०) ईडीशोर्धात्वोः सध्वयोः प्रत्यययोरिङ् वक्तव्यः । अनेनेद् ।
(किलात्०) ईडिपे । ईडाथे । ईङ् ध्वे इति जाते पूर्वोक्तेनैव सूत्रेण इद् । ईडिध्वे । अन्यानि
मूले सन्ति । लिङ्लकारे । ईडीत । ईडीयाताम् । ईडीरन् । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्या-
नि । लोङ्लकारे । ईट्टाम् । ईडाताम् । ईडताम् (ईडीशोः०) अनेनेद् (किलात्०) ईडिष्व ।
ईडाथाम् । ईडिध्वम् । लघूपधत्वाभावान्न गुणः । ईडे । ईडावहे । ईडामहे । लङ्लकारे । ईङ्
तन् इति जाते (खसे चपा० । णभिः णुः । दिवाटावद् । स्वरादेः परः । अ इ ए । ए ऐ ऐ)
ऐट्ट । ऐडाताम् । ऐडत । ऐडाः । ऐडायाम् । ऐङ् ध्वमिति जाते (ईडीशोः०)
अनेनेटि प्राप्ते सति ।

(लङो ध्वस्य नेद्) ऐङ्गम् । ईडाञ्चक्रे । ईडिपीष्ट । ईडिता ।

ईडिष्यते । ऐडिष्यत । ऐडिष्ट ॥ ईश ऐश्वर्ये । ईष्टे । ईशिपे ।

ईशीत । ईष्टाम् । ऐष्ट । ईशाञ्चक्रे । ईशिपीष्ट । ईशिता ।

ईशिष्यते । ऐशिष्यत । ऐशिष्ट ॥ आम् उपवेशने । आस्ते ।

आसीत । आस्ताम् । आस्त । कासादित्वादाम् । आसाञ्चक्रे ।

आसिपीष्ट । आसिता । आसिष्यते । आसिष्यत । आसिष्टावम् ।

आच्छदने । वस्ते । वसीत । अवसिष्टा ॥ पूङ् प्राणिगर्भविमोचने ।

(आदेः णः स्रः) मूते । सुवीत । मूताम् ।

सूत्रम् (लङः०) लङ्लकारस्य ध्वप्रत्ययस्य इद् न भवति, अनेन तन्निषेधः
(णभिः णुः) ऐङ्गम् (कासादिप्रत्ययादाम्) अनेन आम् प्रत्ययः । अन्यत् साधनं
पूर्ववत् । ईडाञ्चक्रे । अन्यानि सुगमानि । ईडिपीष्ट । अन्यानि मूले सन्ति अन्ये-
षाम् । लुङ्लकारे (भूते सिः । सिसता० । किलात्० । णभिः णुः) द्वौ अडागमौ
(अ इ ए । ए ऐ ऐ) ऐडिष्ट । ऐडिषाताम् । ऐडिषत । अन्यानि सुगमानि ॥ ईश ऐश्वर्ये ।
(उडाप०) अनेन डकारस्य पकारः (णभिः णुः) ईष्टे । ईशाते । ईशते । (ईडीशोः०)
अनेनेद् (किलात्०) ईडिपे । ईडाथे । ईडिध्वे । ईशे । ईस्वहे । ईस्महे । ईशीताईशी-

याताम् । ईशीरन् । लोडलकारे ईश्याम् । ईशाताम् । इशताम् । (ईडीशोः०) अनेनेद्
 (किलात्०) ईशिष्व । ईशायाम् । ईशिष्वम् । दीर्घोपधत्वान्न गुणः । ईशी । ईशावहे ।
 ईशामहे । लङ्लकारे । अडागमद्वयं भवति । अन्यत् साधनं तु पूर्ववत् । ऐष्ट । ऐशा-
 ताम् । ऐशत । ऐष्टाः । ऐशायाम् । (लङो ध्वस्य०) अनेन सूत्रेण इङनिषेधः ।
 (छशप० । टुनिः टुः) ऐड्डम् । लिङ्लकारे । (कासादिप्रत्ययादांम्) ईशाश्चक्रे ।
 ईशामास । ईशाम्बभूव (सिसता०) ईशिपीष्ट । अत्र किलादनेन पत्वम् । लङ्लकारे
 अडागमद्वयम् । ऐशिष्ट । ऐशिपाताम् । ऐशिपत ॥ सुगमोऽयं धातुः ॥ आस् उपवेशने ।
 (अक्कर्तरि । अदादेर्लृक्) आस्ते । आसाते । आसते । अत्र (आतोऽन्तोऽदनतः)
 अनेन अन्तः अत् । आसीत् । आसीयाताम् । आसीरन् । आस्ताम् । आसाताम् ।
 (आतोऽन्तोऽदनतः) आसताम् । आस्त । आसाताम् आसत । (कासादिप्रत्यया-
 दाम्) आसाश्चक्रे । आसामास । आसाम्बभूव । (सिसता०) अनेनेद् । आत्तिपीष्ट ।
 अन्येषां सन्ति मूले रूपाणि तानि सुगमान्येव अतो व्याख्यानं न कृतम् । लङ्लकारे
 द्वौ अडौ (सवर्णे०) आसिष्ट । आसिपाताम् । आसिपत ॥ वस् आच्छादने (अक्कर्तरि ।
 अदादेर्लृक्) इत्यादि सर्व पूर्ववत् । तआदयः प्रत्यया भवन्ति । वस्ते । वसाते । वसते ।
 वसीत् । वसीयाताम् । वसीरन् । वस्ताम् । वसाताम् । वसताम् । आतोऽन्तोऽदनतः ।
 अनेन अन्तः अत् । पूर्वरूपम् । वस्ताम् । वसाताम् । वसताम् । अन्यानि
 सुगमानि । लिङ्लकारे (द्विश्च । पूर्वस्य हसादिः । लोपः पचां कित्ये चास्य) अनेन
 सूत्रेण एत्वपूर्वलोपौ प्राप्तौ वादित्वान्न भवत एत्वपूर्वलोपौ । ववसे । ववसाते । ववसिरे
 (क्रादेर्णादिः) अनेनेद् (किलात्०) ववसिये । अन्यानि सुगमानि (सिसता०)
 अनेनेद् (किलात्०) वसिपीष्ट । वसिता । वसिष्यति । अवसिष्यत् । लङ्लकारे ।
 अवसिष्ट । अवसिपाताम् । अवसिपत । अत्र । (आतोऽन्तोऽदनतः) अनेन अन्तः
 अत् भवति । अन्यानि सुगमानि ॥ पूङ् प्राणिगर्भविमोचने । पूर्ववत् सर्वम् (आदेः
 षणः छः) अनेन पस्य सः । सूते (नुधातोः) अनेन उव् । सुवाते (आतोऽन्तोऽद-
 नतः) सुवते (किलात्०) सूपे । सुवाये । सूध्वे । सुवे । सूवहे । सूमहे (नुधातोः)
 सुवीत् । सुवीयाताम् । सुवीरन् । सूताम् (नुधातोः) सुवाताम् (आतोऽन्तोऽद-
 नतः) सुवताम् (किलात्०) सूष्व । सुवायाम् । सूष्वम् । सू ऐष् इति जाते (गुणः)
 अनेन गुणे प्राप्ते ।

(सूतेः पिति गुणाभावो वाच्यः) सुवै । सुवावहे । सुवामहे ।
 अमूत । सुधुवे (स्वरति०) इति वेद् । सविपीष्ट-सोपीष्ट ।
 सविता-सोता । सविष्यते-सोष्यते । असविष्यत-असोष्यत ।
 असविष्ट-असोष्ट ॥ शीङ् स्वप्ने ।

सूत्रम् (सूतेः०) सूतेर्धातोः पिति प्रत्यये परे गुणस्य अभावो वाच्यः । किं तु (नुधातोः) अनेन उब् भवति । सुवै । सुवावहै । सुवामहै । लङ्लकारे । असूत । असुवाताम् (जातोऽन्तो०) असुवत । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि । लिट्लकारे (द्विश्च । सस्वरादिः । किलात्० । नुधातोः) सुपुवे । सुपुवाते । सुपुविरे । इत्यादीनि (स्वरतिसूयति०) अनेनास्य धातोरिडविकल्पः (सिसता० । गुणः । ओ अक्) सविपीष्ट । इडभावे गुणः । सोपीष्ट । अन्येषा लकाराणां द्वे रूपे भूले स्तः । लुङ्लकारे (सिसता०) अनेनेद् । पूर्वं (भूते सिः) अनेन सिप्रत्ययः (किलात्०) घृत्वम् (दिवादावद्) असविष्ट । असविपाताम् । असविपत । इडभावे । असोष्ट । असोपाताम् । असोपत । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि ॥ शीङ् स्वप्ने । डकार आत्मनेपदार्थः ।

(शीङः) सर्वत्र गुणो भवत्यपि विषये । शेते । शयाते ।

सूत्रम्-(शीङः०) शीङो धातोः सर्वत्र अपि विषये गुणो भवति । अनेनास्य धातोः सर्वत्र गुणो भवति । शेते (ए अच्) शयाते । गुणे कृते । शे अन्ते इति जाते (जातोऽन्तोऽदनतः) शे अते इति जाते ।

(शीङोऽतो रुद्) शीङः परस्यादित्येतस्य रुडागमो भवति । शेरते । शयीत । शेताम् । शयाताम् । शेस्ताम् । अशेत । अशयाताम् । अशेरत । शिष्ये । शिष्याने । शयिपीष्ट । शयिता । शयिष्यते । अशयिष्यत । अयशिष्ट ॥ इङ् अध्ययने । अधिपूर्वः । अधीते । अधीयाते । अधीयते । अधीयीत । अधीताम् । अधीयाताम् । अधीयताम् । अध्यैत । इयादेशे कृते पश्चादडागमद्वयम् । अध्यैयाताम् । अध्यैयत ।

सूत्रम्-(शीङोऽतोरुद्) शीङः ५-१ अतः ६-१ रुद् १-१ । शीङ्धातोः परस्य अत् इत्येतस्य रुडागमो भवति । टित्वादादौ । टकाराष्टिकार्यार्थः । उकार उच्चारणार्थः । शेरते । शेपे । शयाये । शेध्वे । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि । तानि मुगमान्येव । शयीत । शयीयाताम् । शयीरन् । शेताम् । शयाताम् (शीङोऽतो रुद्) अनेन रुद् । शेस्ताम् । जशेत । जशयाताम् । रुडागमः । जशेरत । अन्यानि मुगमानि । लिट्लकारे (द्विश्च । सस्वरादिः । ह्रस्वः । नुधातोः) अनेन यकारः । शिश्ये । शिष्याते । शिष्यरे । अन्यानि मुगमानि (गुणः । ए अच्) शयिपीष्ट । अत्र (किलात्०) अनेन सकारस्य पकारो भवति । लुङ्लकारे अशयिष्ट । अशयिपा-

ताम् । अशायिपत । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि॥ इङ् अध्ययने । अयं धातुर्नि-
त्यमधिपूर्वः । ङकार आत्मनेपदार्थः (सवर्णे दीर्घः सह) अधीते । अधि इ आते
इति जाते (नुधातोः) अनेन इय् (सवर्णे) अधीयाते । अधीयते । अधीये ।
(क्लिलात्०) अनेन पकारः । अधीयाथे । अधीध्वे । अधीये । अधीवहे । अधीमहे ।
अधीयीत । अधीयीयाताम् । अधीयीरन् । लोटलकारे । अर्धाताम् । अधीयाताम् ।
अधीयताम् । लुङ्लकारे । अधि इ तन् इति जाते (दिवादाबद् । स्वरादेः) अनेन
द्वितीयोऽङागमः (अ इ ए । ए ऐ ऐ । इ यं स्वरे) अध्यैत । इयादेशे कृते पश्चादङागम-
द्वयम् । अध्यैयाताम् । अध्यैयत । अध्यैयाः । अन्यानि सुगमानि । पूर्वोक्तैरेव सूत्रैः
सिध्यन्ति । लिङ्लकारे । अधि इ णप् इति स्थिते ।

(इङो णादौ गा वक्तव्यः) अधिजगे । अध्येपीष्ट । अध्येता ।
अध्येष्यते । अध्यैष्यत ।

सूत्रम्—(ईङः०) ईङो धातोर्णादौ परे गा इत्यादेशो वक्तव्यः । गुरुत्वात्सर्वादेशः॥
अधि गा णप् इति जाते (द्विश्च । ह्रस्वः । कुहोश्चुः । आतोऽनपि) अनेन आकारस्य
लोपो भवति । अधिजगे । अधिजगाते । अधिजगिरे । इत्यादीनि । अध्येपीष्ट ।
अध्येता । अध्येष्यते । अङागमद्वयम् । अध्यैष्यत । अध्यैष्येताम् । अध्यैष्यन्त ।
इत्यादीनि ।

(इङो वा गीसौ लृङि च तत्परस्य प्रत्ययस्य ङित्वं वाच्यम्)
ङित्त्वाद्गुणो न । अध्यगीष्यत । अध्यगीष्येताम् । अध्यगीष्य-
न्त । अध्यैष्यत—अध्यगीष्ट । अध्यगीपाताम् । अध्यगीपत ।
अध्यैष्ट । अध्यैपाताम् । अध्यैपत॥ ॥ इत्यदादिष्वात्मनेपदिनः॥

सूत्रम्—(ईङो०) इङ् धातोर्वा गी इत्यादेशो भवति सौ परे च लृङि विषये
तस्मात्परस्य प्रत्ययस्य ङित्वं वाच्यम् । अनेन गी इत्यादेशः । ङित्त्वाद् गुणाभावो
भवति । अध्यगीष्यत । अध्यगीष्येताम् । अध्यगीष्यन्त । लुङ्लकारे (ईङो वा)
अनेन गीरादेशः (भूते सिः । क्लिलात्०) टुत्वम् । अध्यगीष्ट । अध्यगीपाताम् ।
अध्यगीपत । अन्यानि सुगमानि । गीरादेशाभावे अङागमद्वयम् (गुणः । ए ऐ ऐ ।
इ यं स्वरे) अध्यैष्ट । अध्यैपाताम् । अध्यैपत । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि ॥
इत्यात्मनेपदिनः समाप्ताः ॥

अथोभयपदिनः प्रदर्शयते ।

द्विप अप्रीतो । अकार उभयपदार्थः । द्वेष्टि । द्विष्टे । द्विष्यात् ।
द्विपीत । द्वेष्टु । द्विष्टात् । द्विष्टाम् । अद्वेद्—अद्वेड् । अद्विष्टाम् ।

अद्विषुः-अद्विषन् । अद्विष्ट । दिद्वेष । दिद्विषे । द्विष्यात् ।
द्विषीष्ट । द्वेष्टा । द्वेक्ष्यति । द्वेक्ष्यते । अद्वेक्ष्यत् । अद्वेक्ष्यत ।
(हशपान्तात्सक्) अद्विक्षत् । अद्विक्षताम् । अद्विक्षत ।

अथोभयपदिनः प्रदर्श्यन्ते ॥ ॥ द्विष अप्रीतौ । अकार उभयपदार्थः । तिवादयस्त-
आदयश्च प्रत्यया भवन्ति (अप् कर्त्तरि) अनेन चतुर्थं लकारेषु अप्प्रत्ययो भवति
(अदादेर्लृक्) अनेन तस्य लृग् भवति । द्विष् तिप् । इति जाते (गुणः घृभिः घृः)
द्वेष्टि । द्विष्टः । द्विषन्ति । द्विष् सिष् इति स्थिते (गुणः । षढोः कः से) अनेन
गम्य कः (किलात्० । कपसंयोगे०) द्वेक्षि । द्विष्ठः । द्विष्ठ । द्वेष्मि । द्विष्वः ।
द्विष्मः । द्विष्टे । द्विषाते । द्विषते । द्विष्यात् । द्विष्याताम् । द्विष्युः । द्विषीत ।
द्विषीयाताम् । द्विषीरन् । द्वेष्टु-द्विष्टात् । द्विष्टाम् । द्विमन्तु । द्विष् हि इति जाते
(झसाद्विहंः । षोडः) द्वु-वम् । द्विडाढि-द्विष्टात् । द्वेषाणि । द्वेषाव । द्वेषाम् ।
द्विष्टाम् । द्विषाताम् । द्विषताम् । इत्यादीनि । द्विष् दिष् इति जाते (गुणः ।
षोडः । दिस्योर्हसात् । वावसाने । दिवादावद्) अनेन पूर्वमडागमः । अद्वेद-
अद्वेड् । अद्विष्टाम् (आदन्तविद्विष्टाम्०) अनेन वा अन उस् भवति । अद्विषुः ।
अद्विषन् । अन्यानि सुगमानि । आत्मनेपदे । अद्विष्ट । अद्विषाताम् । अद्विषत ।
द्विष् णप् इति स्थिते (द्विश्च । पूर्वस्य० । उपधाया लघोः) अनेन गुणः । दिद्वेष ।
दिद्विषतुः । दिद्विषुः । दिद्वेषिथ । दिद्विषे । दिद्विषाते । दिद्विषिरे । द्विष्यात् (सिस्योः०)
अनेन गुणनिषेधः (षढोः कः से । किलात्० । कपसंयोगे०) द्विषीष्ट । द्वेष्टा (उप-
धाया लघोः) अनेन गुणः । द्वेष्टा । अन्येषां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लुङ्ल-
कारे (हशपान्तात् सक्) अनेन सक्प्रत्ययो भवति । कित्वाद् गुणाभावः (षढोः कः
से । किलात्० । कपसं०) अद्विक्षत् । अद्विक्षताम् । अद्विक्षन् । आत्मनेपदेषु
सक्प्रत्ययो भवति । अद्विक्षत ।

(सस्यात्मनेपदे स्वरे टिलोपो वाच्यः) अद्विक्षाताम् । अद्वि-
क्षत ॥ दुह् प्रपूरणे (दादेर्वः) दोग्धि । दुग्धः । दुहन्ति ।
धोक्षि । दुग्धः । दुग्ध । दोग्धि । दुह्वः । दुह्वः । दुग्धे । दुह्यात् ।
दुहीत । दोग्धु ।

सुप्तम् (आत्मनेपदे स्वरे टिलोपो वाच्यः) अनेन टेलोपः । अद्विक्षाताम् । अद्वि-
क्षत । अद्विक्षयाः । अद्विक्षायाम् । अन्यानि सुगमानि ॥ दुह् प्रपूरणे । अकार उभय-
पदार्थः । दुह् तिप् इति जाते (दादेर्वः) अनेन हस्य घः (उपधाया लघोः) अनेन

सर्वत्र गुणनिमित्ते प्रत्यये परे गुणो भवति । दोह् तिप् इति जाते (तथोर्धः । श्वेजवाः) ।
 दोग्धि । दुग्धः । दुहन्ति । दुह् सिप् इति जाते (दादेर्धः । आदिजवानाम्० । उप-
 धायाः । खसे चपा० । किलात्० । कपसंयोगे क्षः) धोक्षि । अन्यानि मूले सन्ति ।
 दुग्धे । दुहाते । दुहते । अत्र (आतोऽन्तोऽदन्तः) अनेन अन्तः जत् । दुह्यात् ।
 दुह्याताम् । दुह्युः । दुहीत । दुहीयाताम् । दुहीरन् । दोग्धु-दुग्धात् । दुग्धाम् ।
 दुहन्तु ।

(हकारस्य कचिज्झम्भावो वाच्यः) दुग्धि । दुग्धाम् ।
 अधोक्-अधोग् । अदुग्धाम् । अदुहन् । अदुग्ध । दुदोह ।
 दुदुहे । दुह्यात् । धुक्षीष्ट । दोग्धा । दोग्धा । धोक्ष्यति ।
 धोक्ष्यते । अधोक्ष्यत् । अधोक्ष्यत । अधुक्षत् । अधुक्षत ।

सूत्रम्-(हकारस्य कचित् स्थाने झसभावो वाच्यः) अनेन हकारो शस्वत् ज्ञातव्यः
 (दादेर्धः) अनेन घत्वम् (शसादिर्धः । श्वे जवाः) दुग्धि-दुग्धात् । दुग्धम् ।
 दुग्ध (उपधायाः) दोहानि । दोहाव । दोहाम् । दुग्धाम् । दुहाताम् । दुहताम् ।
 दुह् स्व । इति जाते (दादेर्धः । आदिजवानाम्० । खसे चपा शसानाम् । किलात्० ।
 कपसंयोगे०) धुक्ष्व । दुहायाम् । धुग्ध्वम् । दोहै । दोहावहै । दोहामहै । 'दुह् दिप्'
 इति जाते (दादेर्धः । गुणः । दिस्योर्हसात् । आदिजवानाम्० । वावसाने । दिषादा-
 वद्) अधोक्-अधोग् । अदुग्धाम् । अदुहन् । अधोक्-अधोग् । अदुग्धम् । अदु-
 ग्ध । (गुणः) अदोहम् । अदुह । अदुह्य । अदुग्ध । अदुहाताम् । अदुहत ।
 अदुग्धाः । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञेयानि । लिट् लकारे (द्विश्च । पूर्वस्य । उपधाया
 लघोः) दुदोह । दुदुहतुः । दुदुहुः (उपधाया लघोः) दुदोहिथ । इत्यादीनि आत्म-
 नेपदे । दुदुहे । दुदुहाते । दुदुहरे । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि वैयाकरणैः दुह्यात् ।
 दुह्यास्ताम् । दुह्यासुः । दुह् सीष्ट इति स्थिते (दिस्योः०) अनेन गुणनिषेधः (दादेर्धः ।
 आदिजवानाम्० । खसे चपा० । किलात्० । कपसंयोगे०) धुक्षीष्ट । दुह् ता इति
 स्थिते । घत्वम् (गुणः । तथोर्धः । श्वे जवाः) दोग्धा । दोग्धा । दुह् स्यप् तिप्
 इति जाते । घत्वम् (गुणः । आदिजवानाम् । खसेचपा० । पत्वम् । कपसंयोगे क्षः)
 धोक्ष्यति । धोक्ष्यते । अवोक्ष्यत् । अवोक्ष्यत । लुङ् लकारे (ह्रस्वान्तात् सक्) अनेन
 सक् प्रत्ययो भवति । सिविपये कित्वाद् गुणाभावः । घत्वम् घत्वम् । कत्वम् (किलात् ।
 कपसंयोगे क्षः) अधुक्षत् । अधुक्षताम् । अधुक्षन् । आत्मनेपदे अधुक्षत ।

(दुइदिइलिह्गुह्भ्यः सको लुग्वा वकारतवर्गयोराति) अदुग्ध ।
 अधुक्षाताम् । अधुक्षत । अदुग्धाः-अधुक्षथाः । अधुक्षथाम् ।

अधुग्ध्वम् । अधुक्षध्वम् । अधुक्षावहि-अदुह्वहि । अधुक्षामहि ॥
 दिह उपचये । देग्धि । तद्वत् ॥ लिह आस्वादने । (होढः)
 लेढि । तद्वत् ॥ घृञ्स्तुतौ (आदेः णः स्रः । ओरौ) स्तौति-
 स्तुवीति । स्तुतः-स्तुवीतः । स्तुवन्ति । स्तुते-स्तुवीते । स्तुयात्-
 स्तुवीयात् । स्तौतु-स्तुवीतु । स्तुतात्-स्तुवीतात् । स्तुताम्-
 स्तुवीताम् । स्तुवन्तु । स्तुहि-स्तुतात् । स्तुवीहि-स्तुवीतात् ।
 अस्तौत् । अस्तवीत्-अस्तुताम् । अस्तवीताम् । अस्तुवन् ।
 अस्तुता-अस्तुवीत । तुष्टाव । तुष्टुवतुः । तुष्टुबुः । क्रादित्वाब्रेद् ।
 तुष्टोथ । तुष्टुवधुः । तुष्टुव । तुष्टाव । तुष्टुव । तुष्टुम् । तुष्टुवे ।
 स्तूयात् । स्तोपीष्ट । स्तोता । स्तोता । स्तोप्यति ।
 स्तोप्यते । अस्तोप्यत् । अस्तोप्यत ।

सुत्रम्- (दुह्दिह्लिहृगृभ्यः) अनेन सको लृक् । ' अदूह तन् ' इति जाते घत्वम् ।
 (तयोर्धः । झवे जवाः) अदुग्ध (सस्यात्मने०) अनेन ढिलोपः । अधुक्षाताम् ।
 अधुक्षत । यकारे परेऽपि सको लृक् भवति । विकल्पेनैव लृकि सति । ' अदूह यात् ' इति जाते । घत्वम् (तयोर्धः । झवे जवाः) अदुग्धाः । अधुक्षयाः । अधुक्षायाम् ।
 ध्वे परेऽपि सको लृक् । अदुग्धम् । अधुक्षध्वम् । अधुक्षि । अधुक्षावहि । अधुक्षामहि ।
 समाप्तोऽयं धातुः ॥ दिह उपचये । अयं धातुः पूर्ववत् ॥ लिह आस्वादने । आस्वाद-
 नमीपद्रव्यम् । पूर्ववत् प्रायया भवन्ति (जदादेर्लृक्) लिह तिप् इति जाते (होढः ।
 तयोर्धः) घृत्वम् (उपवायाः । दि ढोलोपो दीर्घश्च) लेढि । लीढः । लिहन्ति । आत्म-
 नेपदे । लीढे । लिहाते । लिहते । लिह्यात् । लिहीत् । लोदलकारे । लेदु । लीदात् ।
 लीदाम् । लिहन्तु । लिह् हि इति स्थिते । अत्र इस्परस्वाभावात् (होढः) अनेन

इति स्थिते (सिस्योः०) अनेन गुणाभावः (होढः । पढोः कः से । किलात्० । कप०)
 लिक्षीष्ट । लिक्षीयास्ताम् । लिक्षीरन् । लिङ् ता इति स्थिते (होढः । उपधाया
 लघोः । तयोर्धः) घृत्वम् (ङि ङो लोपः) लेढा । आत्मनेपदेषु । लेढा । लेढारी ।
 लेढारः । लङ्लकारे । लिङ् स्पष् तिप् इति स्थिते । ङत्वम् (गुणः) कत्वम् । पत्वम्
 (कपसंयोगे०) लेक्ष्यति । लेक्ष्यते । अलेक्ष्यत् । अलेक्ष्यत । लङ्लकारे (इक्षपान्ता-
 त्सक्) किच्चाद् गुणाभावः । अन्यत् साधनं पूर्ववत् । अलिक्षत् । अलिक्षताम् । अलिक्षन् ।
 आत्मनेपदे । अलिक्षत । (दुहदिहलिह०) अनेन सको लुक् । अन्यत्साधनं पूर्ववत् ।
 अलीढ (सस्यात्मने०) अलिक्षताम् । अलिक्षत । साध्योऽयं धातुर्दुह्यातुवत् ॥ घृञ्
 स्तुतीञकार उभयपदार्थः (आदेः णः सः । ओरौतुरुस्तुभ्यः) अनेन ईद् । यत्र ईद्
 भवति तत्र गुणः । स्तीति (ओ अच्) स्तवीनि । स्तुतः । स्तवीतः (नुधातोः)
 स्तुवंन्ति । इत्यादीनि । स्तुते । स्तुवीते । स्तुवाते । स्तुवते । स्तुयात् । स्तुवीयात् ।
 स्तुयाताम् । स्तुवीयाताम् । स्तुयुः । स्तुवीयुः । लोदलकारे । स्तीतु । स्तवीतु ।
 स्तुतात् । स्तुवीतात् । स्तुवन्तु । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि । स्तुताम् । स्तुवी-
 ताम् । स्तुवाताम् । स्तुवताम् । लङ्लकारे । अस्तौत् । अस्तवीत् । अस्तुताम् ।
 अस्तवीताम् (नुधातोः) अस्तुवन् । अस्तुत । अस्तुवीत । अस्तुयाताम् (आतोन्तो०)
 अस्तुवत । इत्यादीनि । लिङ्लकारे (द्विश्च । शसात् खपाः) अनेन तकारः शेषः ।
 पत्वम् (धातोर्नामिनः) अनेन वृद्धिः । तृष्टाव । (नुधातोः) तृष्टुवतुः । तृष्टुयुः ।
 ऋादित्वात् अस्य धातोः श्यपि इडागमो न भवति (गुणः) तुष्टोथ । अन्यानि मूले
 सन्ति । तृष्टुवे । तृष्टुवाते । तृष्टुविरे । अन्यानि मुगमानि (ये) अनेन पूर्वस्य दीर्घः ।
 स्तुयात् (गुणः) पत्वम् । स्तोपीष्ट । स्तोता । स्तोता । लुङ्लकारे ।

• (स्तुसुधूआं पे सेरिद् वक्तव्यः) अस्तावीत् । अस्तोष्ट ॥ वृञ्
 व्यक्तायां वाचि ।

सत्रम् (स्तुसुधूआम्) स्तुसुधूआं धातूनां परस्मैपदे सिप्रत्ययस्य इङ् वक्तव्यः ।
 (धातोर्नामिनः) अनेन वृद्धिः । अस्तावीत् । अस्ताविष्टाम् । अस्ताविष्टुः । इत्यादीनि
 अस्तोष्ट । अस्तोपाताम् । अस्तोपत ॥ वृञ् व्यक्तायां वाचि । ञकारः सर्वत्र उभयप-
 दार्थः । अण्यत्ययो भवति । तस्य लुग् भवति ।

• (अवादावीप्पिति त्स्मि) वृव ईकारः प्रत्ययो भवति तकारस-
 कारमकारादौ पिति परे अवादादौ विषये । व्रवीति । व्रूतः । व्रुव-
 न्ति । व्रवीपि । व्रूथः ॥

सूत्रम् (जवादावीप्पिति त्स्मि) अवादौ ७-१ ईप् १-१ पिति ७-१ त् च स् च स् त्स्मि त्स्मिन् त्स्मि ७-१ चतुःपदं सूत्रम् । यद्वा द् चत् च स् च म् च स् त्स्मिन् त्स्मि (खसेचपा०) अनेन दस्य तः । तेन दकारे परेऽपि ईप् प्रत्ययः । ब्रूधातो-
स्तकारसकारमकारादौ पिति परे ईप् प्रत्ययो भवति अवादौ विपये । अत्राविपये
इत्येव वक्तव्ये आदिशब्दश्चिन्त्यः । यद्वा अप् आदिः प्रथमो यस्य सः अवादिः
अब्लुक् इत्यर्थः । तस्मिन्नवादौ अपो ह्यकि कृते सति इत्यर्थः । अनेनैकारः प्रत्ययो
भवति (गुणः॥ ओ अव्) ब्रवीति । ब्रूतः (नुधातोः) ब्रुवन्ति । पत्वम् । ब्रवीषि । ब्रूयः

(ब्रुव आहश्च पञ्चानाम्) ब्रुव उत्तरेषां तिवादीनां पञ्चानां णवा
दयः पञ्चादेशा भवन्ति । ब्रुव आहश्चादेशो भवति । आह ।
आहतुः । आहुः ।

सूत्रम्-(ब्रुव आहश्च पञ्चानाम्) आहः १-१ च अव्ययम् । पञ्चानाम् ६-३ ब्रू-
धातोरुत्तरेषां तिवादीनां पञ्चानां णवादयः पञ्चादेशा भवन्ति । ब्रुवो धातोराहश्च
आदेशो भवति । यदादेशः । अनेन न द्वित्वम् । आह । आहतुः । आहुः । आह
यप् इति जाते ।

(तस्थे) आहो हकारस्य तकारादेशो भवति थे परे । आत्थ ।
आहतुः । ब्रूथ । ब्रवीमि । ब्रूवः । ब्रूमः । ब्रूयात् । ब्रवीत । ब्रवीतु
ब्रूताम् । अब्रवीत् । अब्रूत ।

सूत्रम्-(तस्थे) आहादेशस्य हकारस्य तकारादेशो भवति थकारे परे । अनेन
हस्य तः । आत्थ । आहतुः । ब्रूथ (गुणः) ब्रवीमि । ब्रूवः । ब्रूमः । ब्रूते । ब्रुवाते ।
(आतोऽन्तो०) ब्रुवते । इत्यादीनि । ब्रूयात् (नुधातोः) ब्रुवीत । ब्रवीतु । ब्रूतात् ।
ब्रूताम् (नुधातोः) ब्रुवन्तु । ब्रूताम् । ब्रुवाताम् । ब्रुवताम् (दिवादावद्) अब्र-
वीत् । अब्रूताम् । अब्रुवन् । अब्रुत । अब्रुवाताम् । अब्रुवत । इत्यादीनि रूपाणि
पूर्वसूत्रैरेव सिध्यन्ति ।

(ब्रुवो वचिः) ब्रुवो वचिरादेशो भवति अनपि विपये । इकार
इत् । उवाच । ऊचे । अवोचत् । अवोचत । शेषस्य पूर्ववत्प्र-
क्रिया ॥ ऊर्णञ् आच्छादने ।

सूत्रम् (ब्रुवो वचिः) ब्रुवो धातोर्वचिरादेशो भवति अनपि विपये । इकार इत् ।
अनेन वचादेशः । वच् णप् इति जाते (द्विश्च । पूर्वस्य) णवादां पूर्वस्य) अनेन
संप्रसारणम् (जत उपधायाः) अनेन वृद्धिः । उवाच । (ग्रहां किति च) अनेन

द्वितीय संप्रसारणम् । ऊचुः । ऊचुः (अत्वतो०) उवचिथ । उवक्थ । अन्यानि मुगमानि । ऊचे । ऊचाते । ऊचिरे । इत्यादीनि । अन्यानि वच् परिभाषणे इति वातुवत् रूपाणि ज्ञातव्यानि । लुङ्लकारे (अस्यति) अनेन सेढो भवति (टे वचेः) अनेन रुमागमः । अवोचत् । अवोचताम् । अवोचन् । आत्मनेपदे । अवोचत । अवोचेताम् । अवोचन्त । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति तानि मुगमानि ज्ञातव्यानि विद्मद्भिः ॥ ऊर्णुन् आच्छादने । पूर्ववत् प्रत्ययो भवति (अटादेर्लुक्) अनेन लृक् भवति । जकार इत् । ऊर्णु तिप् इति जाते ।

(ऊर्णोतेर्वा वृद्धिः) हसादौ पिति । ऊर्णोति-ऊर्णोति ।

सूत्रम् (ऊर्णोतेः०) ऊर्णोतेर्वातोर्वा वृद्धिर्भवति हसादौ पिति प्रत्यये परे । अनेन वा वृद्धिः । ऊर्णोति । ऊर्णोति-ऊर्णुतः । ऊर्णुवन्ति । अत्र (नुधातोः) अनेनोच् । ऊर्णापि-ऊर्णापि । अत्र पञ्चम् । अन्यानि मुगमानि । ऊर्णुते (नुधातोः) ऊर्णुवाते । ऊर्णुवते । ऊर्णुयात् । ऊर्णुवीत् । ऊर्णातु-ऊर्णातु । ऊर्णुतात् । ऊर्णुताम् । लङ्लकारे ।

(ऊर्णोतेर्गुणो दिस्योः वृद्धेरपवादः) और्णोत्-और्णोः ।

सूत्रम् (ऊर्णोतेः०) ऊर्णोतेर्धातोर्दिस्योः परतो गुणो भवति वृद्धेरपवादः । अनेन दिस्योर्गुणो भवति । जटागमद्वयं च । और्णोत् । और्णुताम् । और्णुवन् । और्णोः । और्णुत । और्णुवाताम् । और्णुवत । इत्यादीनि ज्ञातव्यानि । लिङ्लकारे । अनेकस्वरत्वावाम्प्रत्यये प्राप्ते ।

(ऊर्णोतिराम्)

सूत्रम् (ऊर्णोतेः०) ऊर्णोतेर्धातोर्दिस्योः न भवति । अनेनास्याम् प्रत्ययो न । (द्विश्च) अस्य वातोर्दित्वविधायकम् ।

(स्वरादेः परः) स्वरादेर्धातोर्द्वितीयोऽव्यवोऽद्विरुक्तः सस्वरो द्विर्भवति ।

सूत्रम् (स्वरादेः परः) स्वरादेः ६-१ परः १-१ स्वरादेर्धातोर्द्विरुक्तः सस्वरो द्वितीयोऽव्यवो द्विर्भवति । रकारस्य द्वित्वे प्राप्ते ।

(स्वरात्पराः संयोगादयो नदरा द्विर्न) ऊर्णुनाव । ऊर्णुनुवतुः ।

सूत्रम् (स्वरात्पराः०) स्वरात्पराः संयोगादयो नकारदकाररकारा द्विर्न भवन्ति । अनेन रकारस्य न द्वित्वम् । किन्तु णकारस्यैव भवति । वातोर्नामिनः) अनेन वृद्धिः । रकारस्तु पूर्वस्य णत्वे निमित्त नेतरस्य । ऊर्णुनाव (नुधातोः) अनेनोच् । ऊर्णुनुवतुः । ऊर्णुनुवुः । ऊर्णुनु इत् थप् इति जाते ।

(ऊर्णोतेरिडादिः प्रत्ययो वा ङित्) ऊर्णुविथ-ऊर्णुनविथ ।
ऊर्णूयात् । ऊर्णुविपीष्ट-ऊर्णविपीष्ट । ऊर्णुविता-ऊर्णविता ।

सूत्रम् (ऊर्णोतेः०) ऊर्णोतेर्धातोर्इडादिः प्रत्ययो वा ङित् भवति । ङित्त्वाद्
गुणाभावः । ऊर्णुविथ-ऊर्णुनविथ । ऊर्णुनवथुः । ऊर्णुनव । अन्यानि
मानि । आत्मनेपदे । ऊर्णुनवे । ऊर्णुनवाते । ऊर्णुनविरे (ये) अनेन पूर्वस्य
॥ ऊर्णूयात् । ऊर्णूयास्ताम् । ऊर्णूयासुः । ङित्त्वात् ऊर्णुविपीष्ट । विकल्पेन गुणः ।
विपीष्ट । अन्येषां रूपाणि ज्ञातव्यानि । विस्तरभयाच्च लिख्यन्ते । हुङ्लकारे ।

ऊर्णोतेर्वा वृद्धिः सौ परे) पक्षे गुणः । और्णावीत्-और्णवीत्-
और्णुवीत् ।

और्णाविष्ट । और्णविष्ट । और्णुविष्ट ॥ इत्यदादिपूभयपदिनः ॥

। इत्युभयपदिनो लुग्विकरणा अदादयो धातवः ॥

॥ इति अदादिनामको द्वितीयो गणः समाप्तः ॥ २ ॥

सूत्रम् (ऊर्णोतेः०) ऊर्णोतेर्धातोर्वा वृद्धिर्भवति सिप्रत्यये परे । अनेनास्य वा-
ः । द्वौ अडागमौ भवतः । स्वरादित्वात् । और्णावीत् । पक्षे गुणो भवति । ङि-
त् वा उव् भवति । और्णुवीत् । और्णुविष्टाम् । और्णुविषुः । यदा गुणो भवति
। और्णवीत् । और्णविष्टाम्-और्णविषुः । आत्मनेपदे और्णाविष्ट । और्णाविपा-
त् । और्णाविपत् । और्णविष्ट-और्णुविष्ट । और्णुविपाताम् । और्णुविपत् । इत्य
इपूभयपदिनः इति लुग्विकरणा अदादयो धातवः कथिताः ॥ ॥ इति द्वितीयोऽ-
ङ्ग गणः ॥

अथ लुग्विकरणस्यापि ह्यादिगणस्य विशेषः ॥ ॥ हु दा-
नादनयोः ॥ (ह्यादेर्द्विश्च) हु इत्यादेर्गणादुत्पन्नस्यापो
कृग्भवति । तस्मिन् लुकि सति धातोर्द्विर्वचनम् (कुहोश्चुः ।
गुणः) जुहोति । जुहुतः ।

अधुना लुग्विकरणा ह्यादयो धातवः कथ्यन्ते । लुग्विकरणस्यापि ह्यादिग-
ण्य विशेषः । तिवादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ हु दानादनयोः । अयं धातुः प्रायोऽग्नि-
णेऽर्थं होमार्थं वर्तते । उदात्तेत् । तेन परस्मैपदी हु अप् तिप् इति जाते सूत्रम्
। देर्द्विश्च) ह्यादेः ५-१ द्विः १-१ च १-१ आद्ये (नामिनो रः) द्वितीये (विस-
यस्य सः । स्तोश्चुभिः शुः) त्रिपदं सूत्रम् । हु इत्यादेर्गणात् धातुपाठोक्तादुत्त-
य अप्रत्ययस्य लुग् भवति । तस्मिन् लुकि कृते सति धातोर्द्विर्वचनं द्वित्वं भवति ।

अनेन अपो लृग् धातोर्द्वित्वे । सूत्रम् (सस्वरादिर्द्विरादिः) सस्वरः १-१ जादिः १-१ द्विः । १-१ अदिः १-१ चतुष्पदं सूत्रम् । ह्रसादौ अनेकस्वरे धातौ एकस्वरे वा संयोगादौ व्यञ्जनान्ते च धातौ सस्वर आदिरवयवोऽद्विरुक्तो द्विर्भवति । इदं द्वित्वविधायकं सूत्रम् । हु हु तिप् (कुहोश्चुः । ज्ञपानां जवचपाः) जु हु तिप् । इति जाते । गुणः । जुहोति । जुहुतः । 'जुहु अन्ति' इति जाते ।

(द्वेः) द्विरुक्तादुत्तरस्यान्त इत्येतस्याद्भवति । जुह्वति । जुहोपि । जुहुथः । जुहुथ । जुहोमि । जुहुवः । जुहुमः । जुहुयात् । जुहुयाताम् । जुहोतु-जुहुतात् । जुहुताम् । जुह्वतु ।

सूत्रम् (द्वेः) द्विरुक्तात् कृतद्वित्वाद्भातोरुत्तरस्य अन्तः अत् भवति । अनेन अन्तः अत् । जुधातोः । जुहति । अन्यानि मूले सन्ति । जुहुयात् । जुहुयाताम् । जुहुयुः । जुहोतु । जुहुतात् । जुहुताम् । जुह्वतु । 'जुहु हि' इति जाते ।

(हेर्धिः) जुहोतेरुत्तरस्य हेर्धिर्भवति । जुहुधि । अजुहोत् । अजुहुताम् । अद्रच्युसीत्युक्तेर्गुणः ।

सूत्रम् (हेर्धिः) हेः ६-१ धिः १-१ जुहोतिधातोरुत्तरस्य हिप्रत्ययस्य धिर्भवति । अनेन हेर्धिः । जुहुधि । अन्यानि सुगमानि । अजुहोत् । अजुहुताम् । अजुहु अत् इति जाते ।

(अन उम्) अजुहवुः । अजुहोः । अजुहुतम् । अजुहुत । अजुहवम् । अजुहुव । अजुहुम । जुहाव । जुहुवतुः । जुहुवुः । जुहविथ-जुहोथ ।

सूत्रम् (अन उम्) अनः ६-१ उम् १-१ । द्विरुक्ताद्भातोर्न उम् भवति । अद्रच्युसीत्युक्तत्वात् गुणो भवति । अजुहवुः । अन्यानि मूले सन्ति । 'हु णप्' इति स्थिते (द्विश्च । सस्वरादिः । कुहोश्चुः । ज्ञपानाम् । धातोर्नामिनः) जुहाव । जुहुवतुः । (अत्वतो०) जुहविथ-जुहोथ ।

(भीडुभृद्दीणामाम्वा वक्तव्यः स लृग्वत्) लृकि सति धातोर्द्वित्वम् । जुहवांचकार । हूयात् । होता । होप्यति । अहोप्यत् । अहोपीत् । अहोष्टाम् । अहौपुः॥ जिभी भये । जि इत् । विभेति । विभीतः ।

सूत्रम् (भीहुभृहीणामाम् वा०) भीहुभृहीणां धातूनां आम् वा वक्तव्यः स जाम्
 लृग्वत् । लुकि सति धातोर्दित्वं भवति । जुह्वांचकार । जुह्वामास । जुह्वांवभूव ।
 एतानि सुगमानि (ये) ह्यात् । होता । अत्र गुणो भवति । अन्येषां लकाराणां
 प्रथमपुरुषस्यैकवचनान्तानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे (अनिटो नामिवतः) अनेन
 वृद्धिः । अहोपीत् । अहौष्टाम् । अहौषुः । अहौपीः । अहौष्टम् । अहौष्ट । इत्यादीनि ॥
 जिभी भये । जि इत् । पूर्ववत् तिवाद्यः (अक् कर्त्तरि । ह्रादेर्दिश्च । ह्रस्वः । झपा
 नाम् । गुणः) विभेति । विभीतः ।

(ङिति ह्रसे भिय इकारो वा वक्तव्यः सार्वधातुके) विभितः ।
 विभ्यति । विभीयात्-विभियात् । विभेतु-विभितात्-विभी-
 तात् । विभीताम्-विभिताम् । अविभेत् । अविभिताम्-अ-
 विभीताम् । अविभ्युः । विभाय । पक्षे आम् । विभयांचकार ।
 भीयात् । भेता । भेष्यति । अभेष्यत् । अभैपीत् ॥ द्वी
 लजायाम् । जिह्वेति । जिह्वीतः । जिह्वियति । जिह्वीयात् ।
 जिह्वेतु । अजिह्वेत् । अजिह्वीताम् । अजिह्व्युः । जिह्वाय ।
 जिह्वियतुः । जिह्व्युः । जिह्वयांचकार । ह्वीयात् । ह्वेता ।
 ह्वेष्यति । अह्वेष्यत् । अह्वैपीत् ॥ पू पालनपूरणयोः ।

सूत्रम् (ङिति ह्रसे परे भियो धातोरिकारो वा वक्तव्यः सार्वधातुके) सुगममिदं
 सूत्रम् । विभितः (नुवातोः) विभ्यति । अत्र रूपे । द्विरुक्तात् । अनेन अन्तः जत्
 विभेपि । अत्र पत्वम् । विभीथः-विभिथः । विभीथ-विभिथ । इत्यादीनि रूपाणि
 ज्ञातव्यानि । निर्भीयात्-विभियात् । निर्भीयाताम्-विभियाताम् । निर्भीयुः-
 विभिथुः । इत्यादीनि । लोङ्लकारे । विभेतु-विभितात्-विभितात् । विभीताम्-
 विभिताम् । विभ्यतु । इत्यादीनि । अविभेत् । अविभीताम्-अविभिताम् । अवि-
 भ्युः । इत्यादीनि । लिङ्लकारे (द्विश्च । सस्वरादिः । ह्रस्वः । झपानाम्० । वातो-
 नामिनः) विभाय । विभ्यतुः । विभ्युः । इत्यादीनि (भीहुभृहीणां०) अनेनास्या-
 म्प्रत्ययः । विभयांचकार । विभवामास । विभयांजभूव । भीयात् । (गुणः) । भेता ।
 लुङ्लकारे । (अनिटो नामिवतः) अनेन वृद्धिः । अर्भपीत् । अर्भष्टाम् । अर्भेषुः ॥
 इत्यादीनि ॥ ही लजायाम् । पूर्ववत् तिवाद्यः (अक् कर्त्तरि । ह्रादेर्दिश्च । मस्वरादिः ।
 उहोश्चुः । झपाना जप्चयाः । गुणः) जिह्वेति । जिह्वीतः (नुवातोः) द्विरुक्तात् ।
 जिह्वियति । इत्यादीनि । लिङ्लकारे (द्विश्च । सस्वरादिः । उहोश्चुः । झपानाम् ।
 वातोनामिनः) जिह्वय (नुवातोः) जिह्वियतुः । जिह्व्युः । इत्यादीनि (भीहु०)

अनेनाम् । जिहयाञ्चकार । जिहयामास । जिहयांवभूव । हीयात् (गुणः) हेता ।
अन्यानि मुगमानि । लुङ्लकारे (अनिटः) अहैपीत् । अहैशाम् । अहपुः । इत्या-
दीनि । मुगमोऽयं धातुः ॥ पृ पालनपूरणयोः । पूर्ववत् तिवादयः (अप् कर्त्तारि । द्वादे-
द्दिश्च) पृ पृ तिप् इति जाते ।

(ऋप्रोरिः पूर्वस्य) ऋप्रोः पूर्वस्य ऋकारस्य इकारो भवति लुकि
सति (गुणः) पिपत्ति ।

सूत्रम् (ऋप्रोरिः पूर्वस्य) ऋप्रोः ६-२ इः १-१ पूर्वस्य ६-१ ऋ गतो ॥ पृ पाल-
नपूरणयोः । इत्येतयोः धात्वोस्तिवादौ । अपो लुकि कृते । पूर्वस्य ऋकारस्य इकारो
भवति । लुकि सति (रः) अस्य सूत्रस्यापवादोऽयम् । पिपृ तिप् इति जाते (गुणः ।
राद्यपोद्धिः) पिपत्ति । पिपृ तस् इति जाते ।

(पोरुर्) पवर्गादुत्तरस्य ऋकारस्य उर् भवति किति डिति च
परे (य्वोर्वि हसे) पिपूर्तः । पिपुरति । पिपूर्यात् । पिपर्तु-
पिपूर्तात् । पिपूर्ताम् । पिपुरतु । पिपूर्हि । अपिपः ।

सूत्रम् (पोरुर्) पोः ६-१ उर् १-१ पवर्गात् उत्तरस्य ऋकारस्य किति डिति
प्रत्यये परे उर् भवति । (य्वोर्वि हसे) अनेन दीर्घः । पिपूर्तः (पोरुर्) पिपुरति ।
पिपर्ति । पिपूर्थः । पिपृथ । पिपर्मि । पिपूर्वः । पिपृर्मः । पिपूर्यात् । पिपूर्याताम्
पिपृथुः । इत्यादीनि । एतानि रूपाणि पूर्वोक्तैरेव सूत्रैः सिद्ध्यन्ति । लोङ्लकारे ।
पिपर्तु-पिपूर्तात् । पिपूर्ताम् । पिपुरतु । पिपूर्हि-पिपूर्तात् । पिपूर्तम् । पिपूर्त ।
(गुणः) पिपराणि । पिपराव । पिपराम । लङ्लकारे । अपिपृ दिप् इति जाते ।
(गुणः) अपिपर दिप् इति जाते (दिस्योर्हसात् । स्त्रोर्विसर्गः) अपिपः ।

(ऋप्रोर्दिस्योरडागमो वा वक्तव्यः इति केचित्) अपिपरत् ।
अपिपूर्ताम् । अपिपरुः । अपिपः-अपिपरः । अपिपूर्तम् ।
अपिपूर्त । अपिपरम् । अपिपूर्व । अपिपूर्म । पपार ।

सूत्रम् (ऋप्रोः०) ऋप्रोर्धात्वोः दिस्योः प्रत्यययोः अडागमो वा वक्तव्यः इति
केचिदाचार्या वदन्ति । तन्मते । अपिपरत् । अपिपूर्ताम् । अपिपरुः । अपिपः (ऋप्रोः०)
अपिपरः । अन्यानि मूले सन्ति । लिङ्लकारे । 'पृ णप्' इति स्थिते (द्विश्च । सस्व-
रादिः । रः । धातोर्नामिनः) पपार ।

(ऋसंयोगादेर्णादेरकित्त्वं वाच्यम्) कित्त्वाभावाद्गुणः ।
पपरतुः । पपरुः । पपरिथ । पपूर्यात् (ईटो ग्रहाम्०) । परीता ।

परिता । परीष्यति-परिष्यति । अपरीष्यत्-अपरिष्यत् ।
 अपारीत् । (वृद्धिहेतौ साविटो न दीर्घः) अपारिष्टाम् ।
 अपारिषुः॥ ह्रस्वोऽपि पिपर्तिरस्ति । पिपर्ति । पिपृतः । पिप्रति ।
 पिपृयात् । पिपृत् । अपिपः । अपिपरत् । अपिपृताम् । अपि-
 परुः । अपिपः । अपिपरः । पपार । पप्रतुः । पप्रुः । (यादादौ)
 इति रिङ् । प्रियात् । पर्ता । (हनृतः स्यपः) । परिष्यति ।
 अपरिष्यत् । अपार्षात् ॥ ओहाक् त्यागे । ओकाविती जहाति ।

(ऋसंयोगादेरिति) अनेनास्य किञ्चाभावात् गुणो भवति । पप्रतुः । पपरुः ।
 पपरिथ । पपरथुः । पपर । पपार । पपर । पपरिव । पपरिम । पू यात् इति स्थिते ।
 (पोहृ । खोर्वि हसे) पूयात् । पूयास्ताम् । पूयासुः । इत्यादीनि । 'पू ता' इति
 स्थिते । (गुणः । सिसता० । ईटो ग्रहाम्०) परीता-परिता । अन्येषां लकाराणां
 रूपाणि सुगमानि । छिदलकारे (णित्ये) अनेन सेर्णिच्चात् (धातोर्नामिनः) अनेन
 वृद्धिः । अपारीत् । अपारिष्टान् । अस्मिन् रूपे (ईटो ग्रहाम्०) अनेन दीर्घे प्राप्ते
 (वृद्धिहेतौ सौ) अनेन तन्निपेधः । अपारिषुः । इत्यादीनि ॥ ह्रस्वोऽपि पिपर्तिरस्ति ।
 पूर्ववत् तिवादयः (ह्रादोर्द्विश्च । ऋप्रोरिः पूर्वस्य । गुणः) पिपर्ति । पिपृतः । पिप्र-
 ति । पिर्षिपि । पिपृथः । पिपृथ । पिर्षिभि । पिपृवः । पिपृमः । पिपृयात् । पिपृत्-
 पिपृतात् । पिपृताम् । पिपरतु । पिपृहि-पिपृतात् । पिपृतम् । पिपृत । अपिपः
 (ऋप्रोः) अपिपरत् । अपिपृताम् । अपिपरुः । अपिपः । अपिपरः । अन्यानि सुग-
 मानि । छिदलकारे (द्विश्च । सस्वरादिः । रः । धातोर्नामिनः) पपार (ऋ रम्)
 पप्रतुः । पप्रुः । पपर्य (यादादौ) अनेन ऋकारस्य रिङ् । प्रियात् (गुणः । राद्य-
 पो द्विः) पर्ता । पत्तारौ । पत्तारः (हनृतः स्यपः) अनेन स्यप इडागमो भवति
 (गुणः) परिष्यति । इत्यादीनि रूपाणि । अपरिष्यत् । छिदलकारे (णित्ये) अनेन
 णित्त्वात् (साविनटः) अनेन नित्यं वृद्धिर्भवति । पत्वम् (दिवादावद्) अनेन अडा-
 गमः । अपार्षात् । अपार्षांम् । अपार्षुः । इत्यादीनि रूपाणि सुगमानि ॥ ओहाक्
 त्यागे । ओकाविती । पूर्ववत् प्रत्ययः (ह्रादोर्द्विश्च) अनेनापो लुग् धातोर्द्वित्वं च
 भवति । तदा हा हा तिप् इति जाते (ह्रस्वः । कुहोश्चुः । झपानाम्०) जहाति । इति
 सिद्धम् । 'जहा तस्' इति जाते ।

(द्वेस्तौ) लोपोऽनुवर्तते ईकारश्च । द्विरुक्तस्य धातोराकारस्य
 लोपो भवति ङिति स्वरे ईकारश्च ङिति हसे परे । जहीतः ।

सूत्रम् (द्वेस्ती) लोपोऽनुवर्तते इकारश्च । द्वेः ६-१ तां १-२ लोपः इकारश्च अनुवर्तते । सूत्रं तु द्विपदमस्ति । कस्मात्सूत्रादनुवर्तते इति शङ्कायां वृत्तिकारणं विशेषेण व्याचष्टे । नात इति सूत्रादाकारस्य लोपोऽनुवर्तते । तथा (ई हसे) इति सूत्रात् ईकारोऽनुवर्तते । द्विरुक्तस्य धातोराकारस्य ङिति स्वरे परे लोपो भवति । ङिति ह्मे परे आकारस्य ईकागे भवति । अनेन आकारस्य ईकारः । जहीतः ।

(जहातेराकारस्य कङिति हसे ईवां वाच्यः) जहितः । जहति ।

(जहातेः) जहातेर्धातोराकारस्य कङिति हसे परे वा इकारो भवति । अनेन वा आकारस्य इकारः । जहितः । जहा अन्ति इति जाते । द्विरुक्तात् (द्वेस्ती) अनेन आकारस्य लोपो भवति । जहति । जहासि । जहीयः-जहियः । जहीथ-जहियथ । जहामि । जहीयः । जहिवः-जहीमः । जहिमः-इत्यादीनि रूपाणि ज्ञेयानि । 'जहा यात्' इति जाते ।

(जहातेर्यादादावालोपो वाच्यः) जह्यात् । जहातु-जहीतात्-जहितात् । जहीताम्-जहिताम् । जहतु ।

सूत्रम् (जहातेः०) जहातेर्धातोर्धादादा परे आकारस्य लोपो भवति । अनेन आकारस्य लोपः । जह्यात् । जेषाणि सुगमानि । आशीःप्रेरणयोः । जहातु-जहीतात्-जहितात् । *जहीताम्-जहिताम् । (द्वेस्ती) द्विरुक्तात् । जहतु । जहा हि इति स्थिते ।

(ईवां हौ) जहातेर्हौ परे ईकारः सिद्ध एव । पक्षे आकारेकारौ भवतः । जहीहि-जहिहि-जहाहि । अजहात् । अजहिताम्-अजहीताम् । अजहुः । जहौ । जहतुः । जहुः । जहिय-जहाथ । (दादेरे) हेयात् । हाता । हास्यति । अहास्यत् । अहासीत् ॥ ऋ गतौ । ऋग्रोरिः पूर्वस्य ।

सूत्रम् (ईवांही) ईः । १-१ वा अव्ययम् ही ७-१ । जहातेर्धातोर्हौ परे ईकारः सिद्ध एव पक्षे आकारेकारौ भवतः । सुगमम् । अनेन सूत्रेण त्रीणि रूपाणि भवन्ति-जहीहि । जहिहि-जहाहि । अत्र भाट्टिः 'जहिहि जहीहि जहाहि रामभार्याम्' इत्युदाजहार । अन्यानि सुगमानि । लिङ्लकारे । अजहात् । अजहीताम्-अजहिताम् । (द्वेस्ती) अनेनाकारस्य लोपो भवति । अजहुः । अन्यानि सुगमानि (परोक्षे) द्वित्वम् (ह्रस्वः । कुक्षेश्चुः । शृणानाम् । जातो णप् ङी) जही । (जातोऽनपि) अनेन आकारस्य लोपो भवति । तदा । जहतुः । जहुः (अत्वतो०) जहिय-जहाथ । अन्यानि सुगमानि । लिङ्लकारे 'हा यात्'-इति जाते (दादेरे) अनेन

आकारस्यैकारः। हेयात् । हेयास्ताम् । हेयासुः । हाता । लुङ्लकारे (जादन्तानाम्) अनेनेदसकौ भवतः (सेः) अनेनेद् । अहासीत् । जहासिष्ठाम् । अहासिषुः । अन्यानि मुगमानि ॥ ऋग्तौ । तिवादयः (अप् कर्त्तृ) अनेन चतुर्षु अप् (द्वादेश्च) ऋ ऋ तिप् इति जाते (ऋप्रोरिः पूर्वस्य । गुणः)

(असवर्णे स्वरे पूर्वस्य इयादेशो भवति) इयर्त्ति । इयृतः । इयृति । इयृयात् । इयर्त्तु-इयृतात् । इयृताम् । इयृतु । इयृहि-इयृतात् । इयृतम् । इयृत । इयराणि । इयराव । इयराम । ऐयः-ऐयरत् । ऐयृताम् । ऐयरुः । ऐयः-ऐयरः । ऐयृतम् । ऐयृत । ऐयरम् ऐयृव । ऐयृम (रः) वृद्धिः । आर । आरतुः । आरुः (गुणोर्त्तिसंयोगाद्योः) अर्यात् । अर्ता । अरिष्यति । आरिष्यत् । ऋदृशोः पुपादित्वात् डप्रत्ययः । सेरपवादः (गुणः) आरत् ॥ ॥ इति ह्यापु परस्मैपदिनः ॥

(असवर्णे) अनेनेय् । इयर्त्ति । इयृतः । अत्र डित्वाद् गुणो न भवति । द्विरुक्तात् । अनेन अन्तः अत् । ऋ रम् । इयृति । अन्यानि यथासंभवं ज्ञेयानि । इयृयात् । लोङ्लकारे । इयर्त्तु । अन्यानि मूले सन्ति । इयृ तिप् इति जाते (गुणः) द्वौ अडागमौ । ऐयः (दिस्योः०) ऐयरत् । अन्यानि सन्ति मूले । लिङ्लकारे (द्विश्च । रः । धातोर्नामिनः) अनेन वृद्धिः (सवर्णे०) आर (गुणोर्त्ति०) अनेन गुणः । आरतुः । आरुः । आरिष्यत् । अन्यानि मुगमानि । ' ऋ यात् ' इति जाते (गुणोर्त्ति०) अनेन गुणो भवति । अर्यात् । अर्यास्ताम् । अर्यासुः । इत्यादीनि । ' ऋ ता ' इति स्थिते (गुणः) अर्त्ता । अर्त्तारौ । अर्त्तारः (हृतः स्पष्टः । गुणः) अरिष्यति । स्वरादित्वादडागमद्वयम् । आरिष्यत् । ऋदृशोर्षात्वोः पुपादित्वात् डप्रत्ययो भवति सेरपवादः (दृगादेः) अनेन गुणः । अडागमद्वयम् । आग्त् । आरतान् । आग्त् । अन्यानि मुगमानि ॥ ॥ इति परस्मैपदिनः समाप्ताः ॥

॥ अथात्मने पदिनः ॥

ओहाङ् गतो ॥ (भृजां लुकि) डुभृञ् धारणपोषणयोः, ओहाङ् गतो, माङ् माने, इत्येतेषां पूर्वस्याकारस्य इकारो भवति लुकि सति । (द्वेस्तौ) जिहीते । जिहाते । जिहते । जिहीत । जिहीताम् । अजिहीत । जहे । हासीष्ट । हाता । हा-

स्यते । अहास्यत । अहास्त । अहासाताम् । अहासत ॥ माङ्
माने । मिमीते । मिमाते । मिमते । मिमीते । मिमीताम् ।
अमिमीत । ममे । मासीष्ट । माता । मास्यते । अमास्यत ।
अमास्त ॥ ॥ इति ह्यादिष्वात्मनेपदिनः ॥

अथात्मनेपदिनः कथ्यन्ते ॥ ओहाइ गतौ । ओकार इत् । ङकार आत्म-
नेपदार्थः । तआदयः प्रत्यया भवन्ति (हादेर्दिश्च) हा हा ते इति जाते (ह्रस्वः ।
कुहोश्चुः) सूत्रम् (भृजां लुकि) भृजाम् ६-१ लुकि ७-१ । दुभृञ् धारणपोषणयोः ।
ओहाइ गतौ । माङ् माने । इत्येतेषां धातूनां पूर्वस्याकारस्य इकारो भवति (द्वेस्ती)
जिहीते । आकारलोपः । जिहाते (आतोऽन्तो०) जिहते । जिहीपे । जिहाथे ।
जिहीध्वे । जिहे । जिहीवहे । जिहीमहे (द्वेस्ती) अनेनाकारस्य लोपः । जिहीत ।
जिहीमाताम् । जिहीरन् । अन्यानि सुगमानि । लोट्लकारे । जिहीताम् । आकार-
लोपः । जिहाताम् । जिहाताम् । जिहीष्व । अन्यानि सुगमानि । लङ्लकारे । अजि-
हीत । अजिहाताम् । अजिहत । अन्यानि सुगमानि । लिट्लकारे (दिश्च । ह्रस्वः ।
कुहोश्चुः । सृपानाम्० । आतोऽनपि) अनेन आकारस्य लोपः । जहे । जहाते ।
जहिरे । हासीष्ट । अन्येषां रूपाणि सुगमानि मृलात् ज्ञातव्यानि । लुङ्लकारे (भूते
सिः) अनेन सिप्रत्ययो भवति (दिवादावद्) अहास्त । अहासाताम् । अहासत ।
(आतोऽन्तो०) अनेनान्तः अत् ॥ माङ् माने । पूर्वसूत्रेणैवाप्यं धातुः सिध्यति (हादे-
र्दिश्च) अनेन चतुर्थं धातोर्द्वित्वम् । मिमीते । मिमाते (आतो०) मिमीते । अन्यानि
सुगमानि । मिमीत । मिमीयाताम् । मिमीरन् । मिमीताम् । अमिमीत । अमिमा-
ताम् (आतो०) अमिमत । लिट्लकारे । ममे । ममाते । ममिरे । अन्यानि सुग-
मानि । मासीष्ट । माता । लुङ्लकारे (भूते सिः) अमास्त । अमा-
साताम् । अमासत । अन्यानि सुगमानि । तानि ज्ञातव्यानि विद्वादिः ॥ इत्यात्मनेप-
दिनः समाप्ताः ॥

॥ अथोभयपदिनः ॥

दुभृञ् धारणपोषणयोः । दुजावितौ । विभर्ति । विभृतः ।
विभ्रति । विभृते । विभृयात् । विभ्रीत । विभर्तु । विभृताम् ।
अविभः । अविभृताम् । अविभरुः । अविभृत । वभार । वभ्रतुः ।
वभ्रुः । वभर्थ । वभ्रे । विभरांचकार । विभरांचक्रे । विभरा-
मास । विभरांवभ्रव (यादादौ) भ्रियात् । भृपीष्ट । भर्ता ।

(हनृतः स्यपः) भरिष्यति । भरिष्यते । अभरिष्यत् । अभरिष्यत । अभर्षीत् (उः) अभृत ॥ डुदाञ् दाने । ददाति ॥

डुभृञ् धारणपोषणयोः । डुवावितौ स्तः । तिवादयस्तआदयश्च प्रत्यया भवन्त्यस्य धातो (ह्रादेर्द्विश्च) अनेनापो लोपो धातोर्द्वित्वं च भवति । ' नृ नृ तिप् इति जाते । (रः) झपानाम् । भृञ् लुकि । गुणः) विभर्ति । विभृतः । द्विरुक्तात् । (ऋ रम्) विभ्रति । अन्यानि एतैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति । विभृते । विभ्राते । विभ्रते । विभृयात् । विभृयाताम् । विभृत्युः । विभ्रीत । विभ्रीयाताम् । विभ्रीरन् । विभर्तु । विभृताम् । अविभः । अविभृताम् । (अन उस् । गुणः) अविभरुः । अन्यानि सुगमानि । अविभृत । अविभ्राताम् । अविभ्रत । लिटलकारे (द्विश्च) अनेन द्वित्वम् । (रः) झपानाम् । धातोर्नामिनः) अनेन वृद्धिः । वभार । (ऋ रम्) वभ्रतुः । वभ्रुः । ऋदित्वाभेदः । (गुणः) वभर्थ । अन्यानि सुगमानि । आत्मनेपदे । वभ्रे । वभ्राते । वभ्रिरे । (भीङ् ०) अनेनाम्प्रत्ययः । स लुग्वत् । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । विभरांचकार । विभरांचके । विभरामास । विभरांचभूव । एतानि रूपाणि सुगमानि । (यादादौ) भ्रियात् । (उः) अनेन गुणभावः । पत्वम् । भृषीष्ट । (गुणः) भर्त्ता । भर्त्ता । (हनृतः स्यपः) अनेनेद प्रत्ययो भवति । (गुणः) पत्वम् । भरिष्यति । भरिष्यते । (दिवादावद्) अभरिष्यत् । अभरिष्यत । एतानि रूपाणि सुगमानि । छुद्-लकारे णिच्चात्सेवृद्धिः । (दिवादावद्) पत्वम् । अभर्षीत् । अभर्षीम् । अभर्षुः । अन्यानि सुगमानि । आत्मनेपदे । (लोपो ह्रस्वाज्ज्ञते) अनेन सेलोपो भवति । अभृत । पत्वम् । अभृयाताम् । अभृपत । (आतोन्तोदनतः) डुदाञ् दाने । डुनौ इतौ । पूर्ववत् प्रत्यया भवन्ति । (ह्रादेर्द्विश्च । ह्रस्वः) ददाति । ददा तम् । इति जाते ।

(दादेः) द्विरुक्तस्य दाधोराकारस्य लोपो भवति । डिति विभक्ती । डित्ति । दत्तः । ददति । दत्ते । ददाते । ददते । दद्यात् । ददीत । ददातु । दत्तात् । दत्ताम् । ददतु ।

सूत्रम् (दादेः) दाधातुरादिष्यस्य सः दादेः तस्य दादेः ६-१ एकपदं सूत्रम् । द्विरुक्तस्य दादेर्धातोराकारस्य लोपो भवति डिति विभक्ती । स्वरे ह्रस्वे च परे । द्वेस्ता-मित्यस्यापवादः । अनेन पिद्वर्ज पदस्वपि वचनेषु जाकारलोपः । तकारथकारेषु । ससे चपा०) अनेन दकारस्य तकारः । दत्तः । ददति । ददासि । दन्त्यः । दत्थ । ददामि । ददः । ददमः । दत्ते । ददाते । ददते । दत्से । ददाथे । दध्ये । ददे । ददहे । ददने । एतानि सर्वाणि रूपाणि । एतैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति । दद्यात् । दद्याताम् । दद्युः । अन्यानि सुगमानि । ददीत । ददीयाताम् । ददीरन् । ददातु-दत्तात् । दत्ताम् । ददतु । 'ददा हि' इति जाते ।

(दां हौ) दाधोराकारस्यैकारो भवति पूर्वस्य च लोपो भवति हौ परे । देहि । दत्ताम् । अददात् । अदत्ताम् । अददुः । अदत्त । ददौ । ददे । देयात् । दासीष्ट । दाता । दास्यति । दास्यते । अदास्यत् । अदास्यत । (दादेः पे) अदात् । अदाताम् । अदुः ।

सूत्रम् (दां हौ) दां ६-३ हौ ७-१ द्विपदं सूत्रम् । दादीनाम् । दा धा इति धातूनां द्विवचनस्य द्वित्वस्य लोपो भवति । आकारस्य च एकारो भवति । देहि । द्वितीये तु । तातडादेशः । आकारलोपः । दत्तात् । दत्तम् । दत्त । उत्तमपुरुषे । (सवर्णे०) ददामि । ददाव । ददाम । दत्ताम् । ददाताम् । (आतोऽन्तो०) ददताम् । अन्यानि सुगमानि । अददात् । अदत्ताम् । अन उस् । अददुः । अददाः । अदत्तम् । अदत्त । (सवर्णे०) अददाम् । अदद्म । अदद्म । अदत्त । अददाताम् । अददत । अदत्याः । अन्यानि सुगमानि । लिट्लकारे । (द्विश्च । ह्रस्वः । आतो णप् लौ) ददौ । (आतोऽनपि) ददतुः । ददुः । (अत्वतो०) ददिय-ददाय । अन्यानि सुगमानि । आत्मनेपदे । ददे । ददाते । ददिरे । 'दा यात्' इति जाते । (दादेरे) अनेनाकारस्यैकारः । देयात् । देयास्ताम् । देयासुः । दासीष्ट । अन्येषां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे । 'अदासि दिप्' इति जाते । (दादेः पे) अनेन सेलौपः । अदात् । अदाताम् । 'अ दा सि अन्' इति जाते (स्याविदः । दादेः पे) अदुः । अदाः । अदातम् । अदात । अदाम् । अदाव । अदाम । 'अदा सि तन्' इति जाते ।

(दाधास्थामित्वं सेडित्वम्) डित्त्वान्न गुणः । (लोपो ह्रस्वाज्झसे) अदित । अदिपाताम् । अदिपत ॥ दुधाञ् धारणपोपणयोः । दधाति । (दादेः)

सूत्रम् (दाधास्याम्०) दाधास्याधातूनाम् इत्वं भवति । सेडित्वं च । आत्मनेपदे डित्वात् गुणाभावः । (लोपो ह्रस्वाज्झसे) अनेन सेलौपः । अदित । अदिपाताम् । (आतोऽन्तो०) अदिपत ॥ दुधाञ् धारणपोपणयोः । दुधावितौ । पूर्ववत् प्रत्यया भवन्ति (दादेर्द्विश्च) अनेनापो लोपः । धातोर्द्वित्वम् (ह्रस्वः । शपानां जनचपाः) दधाति । 'दधा तस्' इति जाते । (दादेः) अनेनाकारस्य लोपः । 'दध तम्' इति जाते ।

(पूर्वस्य डिति झसे धः) झमान्तस्य दधातेः पूर्वदकारस्य धकारो भवति डिति झसे परे । धत्तः । दधति । धत्ते । दध्यात् । दधीत । दधातु । धेहि । धत्ताम् । अदधात् । अदधाः । अधत्त ।

दधौ । दधे । धेयात् । धासीष्ट । धाता । धास्यति । धास्यते ।
अधास्यत् । अधास्यत (दादेः पे) अधात् । अधित ॥ णिजि-
शौचपोषणयोः । इरितः (आदेः णः स्रः)

सूत्रम् (पूर्वस्य डिति ज्ञप्ते घः) पूर्वस्य ६-१ डिति ७-१ ज्ञप्ते ७-१ घः १-१
ज्ञभान्तस्य धातोः पूर्वस्य दकारस्य वकारो भवति । डिति ज्ञप्ते प्रत्यये परे । अनेन
दकारस्य धकारः । ' ध धृ तस् ' इति जाते । अत्र (तयोर्धः) अनेन तकारस्य
धकारे प्राप्ते । दधाति विनेत्युक्तत्वात् न भवति (खसेचपा०) धत्तः । दधाति । दधा-
सि । धत्यः । धत्य । दधानि । दध्वः । दध्मः । धत्ते । दधाते (आतोऽन्तो०)
दधते । धत्से । दधाथे । धध्वे । दधे । दध्वहे । दध्महे (दादेः०) दध्यात् । दध्याताम् ।
दध्युः । दध्यात् । दधीयाताम् । दधीरन् । दधातु-धत्तात् । धत्ताम् । द्विरुक्तात् ।
दधतु (दां हौ) धेहि-धत्तात् । धत्तम् । धत्त (सवर्णे०) दधानि । दधाव । दधाम ।
धत्ताम् । दधाताम् । दधताम् । धत्स्व । दधायाम् । धदध्वम् (ए ऐ ऐ) दधै ।
दधावहै । दधामहै । अदधात् । अधत्ताम् (अन उस्) अदधुः । अधत्त । अदधाताम्
अदधत । अन्यानि मुगमानि । लिटलकारे (द्विश्च । सस्वरादिः । ज्ञपानाम्० । आतो
णप् डी) दधौ (जातोऽनपि) अनेनाकारस्य लोपः । दधतुः । दधुः । दधिय-
दधाथ । अथात्मनेपदे (आतोऽनपि) दधे । दधाते । दधिरे (दादेरेः) धेयात् ।
धेयास्ताम् । धेयासुः । धासीष्ट । धाता । लृटलकारे (दादेः पे) अनेन सेर्लोपः ।
अधात् । अधाताम् । (स्याविदः) अधुः । आत्मनेपदे (दाधास्थाम् । अनेन इत्वम् ।
तेर्जिञ्चम् । डित्त्वात् (लोपो ह्रस्वाज्ज्ञप्ते) अनेन सेर्लोपः । अधित । अधिपाताम्
(आतोऽन्तो०) अधिपत । अधियाः । अधिपायाम् । अधिध्वम् । अधिपि ।
अधिष्वहि । अधिष्महि ॥ णिजिर् शौचपोषणयोः । इरित् (आदेः णः स्रः) अनेन
णकारस्य नकारः । पूर्ववत् प्रत्ययाः (ह्यर्देर्द्विश्च) ' नि निज् तिप् ' इति जाते ।

(निजां गुणः) निज्विज्विपां पूर्वस्य गुणो भवति लुकि सति ।
नेनेक्ति । नेनित्कः । नेनिजति । नेनेक्षि । नेनिकथः । नेनिकथ ।
नेनेज्मि । नेनिज्वः । नेनिज्मः । नेनित्के । नेनिज्यात् । नेनि-
जीत । नेनेकु-नेनित्कात् । नेनित्ताम् । नेनिजतु । नेनि-
ग्वि-नेनित्कात् । नेनित्कम् । नेनित्क ।

सूत्रम् (निजां गुणः) निजां ६-३ । गुणः १-१ निज्विज्विपां धातूनां पूर्वस्य
गुणो भवति । लुकि कृते सति । अनेन चतुर्थं लकारेषु पूर्वस्य गुणो भवति । ' ने निज
तिप् ' इति जाते ॥ उपधाया लघोः) अनेन गुणः । नेनेज् तिप् इति जाते (खमेचपा०)

नेनेक्ति । नेनेक्तः । नेनेजति । नेनेज् सिप् इति जाते (खसेचपा० । किलात्० । कप०) नेनेक्षि । नेनेक्ष्यः । नेनेक्ष्य । अन्यानि रूपाणि सन्ति मूले । नेनेक्ते नेनेजाते (आतोऽन्तो०) नेनेजते । नेनेज्यात् । नेनेज्याताम् । नेनेज्युः । नेनेजीत । नेनेक्तु । नेनेक्तात् । नेनेक्ताम् । द्विरुक्तात् । नेनेजतु । नेनेज् हि इति जाते शसाद्धिः । अनेन हेर्धिः । (चोः कुः । श्वे जवाः) नेनेग्वि । नेनेक्तात् । नेनेक्तम् । नेनेक्त । नेनेज् आनिप् इति स्थिते (उपधाया लघोः) अनेन गुणे प्राप्ते ।

(द्वेः स्वरेऽपि नोपधागुणः) द्विरुक्तस्य धातोरपि विषये पिति स्वरे उपधाया गुणो न भवति । नेनेजानि । नेनेजाव । नेनेजाम । नेनेक्ताम् । अनेनेक्-अनेनेग् । अनेनेक्ताम् । अनेनेजुः । अनेनेक्त । निनेज । निनेजे । निज्यात् । (सिन्योः) निक्षीष्ट । नेक्ता । नेक्ता । नेक्ष्यति । नेक्ष्यते । अनेक्ष्यत् । अनेक्ष्यत । अनिजत् । अनिजताम् (अनिटो नामिवतः) अनैक्षीत् । अनैक्ताम् । अनैक्षुः ॥ विजिर् पृथग्भावे । वेवेक्ति । नेनेक्तिवत् ॥ विण्ल व्याप्तौ । वेवेष्टि । वेविष्टे । वेविष्यात् । वेविषीत । वेवेष्टु । वेविष्टाम् । अवेवेद्-अवेवेड् । विवेप । विविपे । विष्यात् । विक्षीष्ट । वेष्टा । वेक्ष्यति । वेक्ष्यते । अवेक्ष्यत् । अवेक्ष्यत (लिप्पुषादेर्द्धः) अविपत् (ङो वेति केचित् । दशपान्तात्सक्) अविक्षत् । अविक्षत ॥ इति ह्रादि-पूभयपदिनः समाप्ताः ॥ ॥ इति लुग्विकरणा ह्रादयः ॥ इति तृतीयगणः ॥ ३ ॥

सूत्रम् (द्वेः स्वरेऽपि नोपधागुणः) द्वेः ६-१ स्वरे ७-१ अपि ७-१ न अव्ययम् । उपधा गुणः १-१ द्विरुक्तस्य धातोरपि विषये पिति स्वरे परे उपधाया गुणो न भवति । अनेन गुणानिषेधोऽन । नेनेजानि । नेनेजाव । नेनेजाम । नेनेक्ताम् । नेनेजाताम् । नेनेजताम् । नेनेज् स्व इति जाते । (चोः कुः । खसे चपा०) पत्वम् (कपसयोगे क्षः) । नेनेक्ष्व । अन्यानि मुगप्रानि । लङ्लकारे प्रथमपुरुषस्यैकवचने । नेनेज् दिप् इति जाते (चोः कुः । दिस्पोर्द्दितात्) अनेन सेलोपो भवति (वावसाने । दिवादावद्) अनेनेक्-अनेनेग् । अनेनेक्ताम् । अनेनेजुः

अनेनेङ्-अनेनेग् । अनेनित्कम् । अनेनित्क । अनेनेजम् । अनेनित्क । अनेनि-
जाताम् (आतोन्तो०) अनेनिजत् । अनेनिक्याः । अनेनिजायाम् । अनेनिग्ध्वम् ।
लिट् लकारे (द्विश्च) अनेन द्वित्वम् (पूर्वस्य) । उपधाया लघोः) अनेन गुणो
भवति । निनेज । निनिजतुः । निनिजुः (उपधायाः) । निनेजित् । अन्यानि
सुगमानि । निनिजे । निनिजाते । निनिजिरे । पत्वम् । निनिजिपे । निनिजाये ।
निनिजिध्वे । निज्यात् । निज्यास्ताम् । निज्यासुः (सिंस्थोः०) अनेनात्र गुणा-
भावो भवति । निज् सीष्ट । इति जाते (चोः कुः । खसे०) पत्वम् । (कपसंयोगे
क्षः) निक्षीष्ट । निक्षीयास्ताम् । निक्षीरन् । इत्यादीनि (उपधाया लघोः । चोः
कुः) नेक्ता । नेक्तारौ । नेक्तारः । नेज् स्पष् तिप् इति जाते । चुत्वम् । पत्वम्
(कप संयोगे०) नेक्ष्यति । नेक्ष्यते । अनेक्ष्यत् । अनेक्ष्यत । लुङ् लकारे । 'अनिज्
सि ईद् दिप्' इति जाते (अनिटो ना०) अनेन वृद्धिः । चुत्वम् । पत्वम् । (कपसं-
योगे०) अनेक्षीत् । अनेक्ताम् । अनेक्षुः । इत्यादीनि । आत्मनेपदे वृद्धिर्न भवति ।
अनित्क । अत्र (झसात्) अनेन सेल्लोपो भवति । अनिक्षाताम् (आतोऽन्तो०)
अनिक्षत । अनिक्याः । अनिक्षायाम् । अनिग्ध्वम् । अस्म्य धातोरीरितो वा ।
अनेन ङप्रत्ययो भवति । ङित्वाट्टुणाभावः । अनिजत् । अनिजताम् । अनिजन् ।
इत्यादीनि ॥ विजिर् पृथग्भावे । पूर्ववत् तिवादयस्तआदयश्च प्रत्यया भवन्ति
(अप् कर्त्तरि । ह्रादेर्द्विश्च । चोः कुः । खसे चपा झसानाम् । निजां गुणः ।
उपधाया लघोः) वेवेक्ति वेवेक्तः । द्विरुक्तात् । वेविजति । अयं धातुर्नैक्तिउत्
ज्ञातव्यो न कश्चिद्विशेषः ॥ विष्णु व्याप्नो । लृकार इत् । पूर्ववत् प्रत्यया
भवन्ति (ह्रादेर्द्विश्च । निजां गुणः) अनेन पूर्वस्य गुणः । (उपधाया लघोः) अनेन
द्वितीयस्य गुणो भवति । घृत्वम् । वेवेष्टि । वेविष्टः । द्विरुक्तात् । वेविपति (पटोः
कः से) अनेन पस्य कः । वेवेक्षि । इत्यादीनि । वेविष्टे । वेविष्पात् । वेविपीत ।
वेवेष्टु । वेविष्टात् । वेविष्टाम् । वेविपतु । वेविप् हि इति जाते (झसा० । षोडः
वेविङ् । अन्यानि सुगमानि । वेविष्ट । वेविपाताम् । वेविपत । अवेवेष् दिप् । इति
जाते (षोडः । दिस्पोर्झसात्) अनेन दिप्सिपोर्लोपः । (वावसाने) अवेवेद्-अवे-
वेङ् । अवेविष्टाम् । अवेविष्टुः । अन्यानि सुगमानि । अवेविष्ट । अवेविपाताम् ।
अवेविपत । एतानि सर्वाणि रूपाणि एतेरेव सूत्रैः सिध्यन्ति । ततस्तेषां व्याख्यान-
स्यानावश्यकत्वम् । लिट् लकारे (द्विश्च । पूर्वस्य । उपधायाः) विवेप । विविपतुः ।
विविपुः । विवेपित् । इत्यादीनि । आत्मनेपदे । विविपे । विविपाते । विविपिरे ।
विविपिपे । विष्पात् । विप् सीष्ट इति स्थिते (पटोः कः से) पत्वम् । (कपसं० ।
सिंस्थोः०) अनेन गुणाभावः । विक्षीष्ट । घृत्वम् । वेष्टा । वेष्टा । (पटोः कः से ।
फिळात्० । कपसंयोगे० । उपधायाः) वेक्ष्यति । वेक्ष्यते । अवेक्ष्यत् । अवेक्ष्यत ।

एतेषां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । छद्दलकारे । (लिट्पुषादेर्ङः) अनेन ङप्रत्ययो भवति । ङित्त्वात् गुणाभावः (दिवादावद्) अविपत् । अविपताम् । अविपन् । ङप्रत्ययो वा भवति । इति केचिदाचार्या वदन्ति । तत्पक्षे (ह्रस्वान्ता-रसक्) कित्त्वाद्गुणाभावः । कत्वम् । पत्वम् (कपसं०) अविक्षत् । अविक्षताम् । अविक्षन् । आत्मनेपदेऽपि (ह्रस्वान्तात्०) अनेन सकप्रत्ययो भवति । अविक्षत । (आतिसकोकारलोपः स्वरे) अनेनाकारस्यलोपः । अविक्षाताम् । (आतोऽन्तो०) अविक्षत ॥ इत्युभयपदिनः ॥ इति छुग्विकरणा द्वादयो धातवः कथिताः ॥ समाप्तोऽयं द्वादगणः ॥

॥ अथ दिवादयः ॥

दिवादिषु परस्मैपदिनः ॥

दिषु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्ति-
गतिषु ।

अथ दिवादगणः कथ्यते । तत्रादीं परस्मैपदिनः कथ्यन्ते । दिषु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । दिव्धातुरेष्वर्थेषु वर्तते । तत्र क्रीडा खेलनम् । विजिगीषा जेतुमिच्छा । कान्तिरभिलाषः । शेषाः । प्रतीतार्थाः । प्रसिद्धिस्तु क्रीडार्थस्यैव द्युत्यर्थस्य च । उकार उदित्कार्यार्थः । (उदितः क्त्वो वेद) इति इङ्विकल्पार्थः (परतोऽन्यत्) अनेन परस्मैपदं भवत्यस्य । तिवादयः प्रत्यया भवन्ति । तदा 'दिष् तिप्' इति जाते ।

(दिवादेर्यः) दिवादेर्गणाद्यः प्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु । अपोऽपवादः । द्योर्वि हसे । दीव्यति । दीव्येत् । दीव्यतु । अदीव्यत् । दिदेव । दिदिवतुः । दिदिबुः । दिदेविथ । दीव्यात् । देविता । देविष्यति । अदेविष्यत् । अदेवीत् ॥ पिबु तन्तुस-
न्ताने । सीव्यति । सीव्येत । सीव्यतु । असीव्यत् । सिपेव । सीव्यात् । सेविता । सेविष्यति । असेविष्यत् । असेवीत् ॥ नृती गात्रविक्षेपे । ईकारेत् । नृत्यति । नृत्येत् । नृत्यतु । अनृत्यत् । ननर्त । ननृततुः । ननृतुः । नृत्यात् । नर्तिता । नर्तिष्यति । अनर्तिष्यत् ।

सूत्रम् (दिवादेर्यः) दिवादेः ५-१ यः १-१ द्विपदं सूत्रम् । दिवादेर्गणात्
 चतुर्षु तिवादिषु दिप्पर्यन्तेषु प्रत्ययेषु परेषु यः प्रत्ययो भवति । सस्वरो यः
 प्रत्ययो भवति । अयमपोऽणवादः । अनेन यः प्रत्ययो भवति । (खोर्वि हसे)
 अनेन दीर्घो भवति । दीव्यति । दीव्यतः । दीव्यन्ति । (अदे) अनेनाकारस्य लोपः ।
 दीव्यसि । दीव्यथः । दीव्ययः । दीव्याभिः । (ओरा) दीव्यावः । दीव्यामः । ननु (अप्
 कर्त्तरि) इति सामान्येनोक्तत्वात् दिवादेरपि अप्प्रत्ययः क्रियता तत्राह । अपोऽण-
 वादः । दिवादेरारभ्य क्रयादिगणो यावत् तावत् अप्प्रत्ययो न भवति इत्यर्थः । यादादौ
 तु भवतिवत् या इत्यादीनि सूत्राणि योज्यानि । दीव्येत् । दीव्येताम् । (युस् इट् । अ इ
 ए) दीव्येयुः । दीव्येः । दीव्येतम् । दीव्येत । (यामियम्) दीव्येयम् । दीव्येव ।
 दीव्येम । तुवादो यप्रत्यये कृते सति भवतिवत्कार्यं भवति । दीव्यतु । दीव्यतात् ।
 दीव्यताम् । दीव्यन्तु । अस्मिन् । (अदे) अनेनाकारस्य लोपो भवति । अतः । दीव्या
 दीव्यतात् । दीव्यतम् । दीव्यत । (सवर्णे०) दीव्यानि । दीव्याव । दीव्याम । (दिवा-
 दावद्) अन्यत् भवतिवत् । अदीव्यत् । अदीव्यताम् । (अदे) अदीव्यन् । अन्यानि
 सुगमानि । लिट् लकारे । (द्विश्च । पूर्वस्य० । उपधायाः) दिदेव । दिदिवतुः । दिदिषुः ।
 (गुणः) दिदेविथ । शेषाणि सुगमानि । (खोर्विहसे) दीव्यात् । दीव्यास्ताम् ।
 (उपाध्याया लघोः । सिसता०) अनेनेद् । देविता । अन्येषा लकाराणां रूपाणि
 सुगमानि । लुङ् लकारे द्वौ इटौ । अडागमः । (गुणः) अदेवीत् । अदेविष्टाम् । अदे-
 विषुः ॥ यिवु तन्तुसन्ताने । उकारः । (आदेः षणः स्त्रः) तिवादयः । (दिवादेर्यः ।
 खोर्वि हसे) अनेन दीर्घः । सीव्यति । सीव्येत् । सीव्यतु । असीव्यत् । एतेषा रूपाणि
 सुगमान्यतो व्याख्यातं न कृतम् । लिट् लकारे । द्वित्वम् । (पूर्वस्य । उपधायाः ।
 किलात्०) सिपेव । सिपिवतुः । सिपिवुः । (गुणः) सिपेविथ । (खोर्वि हसे) सी-
 व्यात् । सीव्यास्ताम् । सीव्यासुः । (उपधायाः । सिसता०) अनेनेद् । सेविता ।
 सेविष्यति । अत्र पत्वम् । लुङ् लकारे । द्वौ इटौ । (इट् ईटि । गुणः) अडागमः ।
 असेवीत् । असेविष्टाम् । असेविषुः । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि ॥ नृती गानवि-
 क्षेपे । पूर्ववत् तिवादयो भवन्ति (दिवादेर्यः) अनेन यप्रत्ययो भवति । ईकार इत् ।
 नृत्यति । नृत्यतः । नृत्यन्ति । नृत्येत् । नृत्यतु । अनृत्यत् । लिट् लकारे द्वित्वम् ।
 (पूर्वस्य रः । उपधाया लघोः) ननर्त्त । कित्त्वान्न गुणः । ननृतुः । ननृतुः ।
 ननर्त्तिय । अन्यानि सुगमानि । नृत्यात् । (सिसता०) अनेनेद् प्रत्ययो भवति ।
 (गुणः) अनेन गुणो भवति । नर्तिता । अन्यानि सुगमानि । नर्तिष्यति । पत्वं
 भवति । नर्तिष्यत् ।

(नृत्तत्तृदृष्टृचृत्तकृतां सस्यासेरिड् वा वक्तव्यः) नत्स्यति ।
 अनत्स्यत् । अनर्तीत् ॥ जृप्तिर् वयोहानौ (ऋत इर् । खो-

र्वि हसे । जीर्यति । जीर्येत् । जीर्यतु । अजीर्यत् । जजार ।
(गुणः) जजरतुः । जजरुः । जीर्यात् । (ईटो ग्रहाम्) जरी-
ता-जरिता । जरिष्यति-जरीष्यति । अजरिष्यत्-अजरी-
ष्यत् । (इरितो वा) अजरत्-अजारीत् ॥ शो तनूकरणे ।

सत्रम् (नृत्तृद्) नृत्तृद्दृत्तृत्कृतां धातूनाम् असेः स्य इङ् वा वक्तव्यः । अने-
नास्य से परे वा इङ् भवति । (उपधाया लघोः) अनेन गुणो भवति । (राद्यपोद्धिः)
नत्स्यति । अनत्स्यत् । रूपाणि सुगमानि सन्ति । छुङ्लकारे । 'अनृत् सि दिप्
इति जाते (सिसता० । सेः । इट ईटि । गुणः) अनर्त्तित् । अनर्त्तिष्टाम् । अनर्त्तिषुः ।
अन्यानि सुगमानि ॥ जृपिर् वयोहानौ । इर् इत् (इरितो वा) इति सूत्रस्थविशे-
षणार्थः । पित्वात् पिङ्गिदामित्यङ् प्रत्यये जरेति सिद्धम् । (दिवादेर्यः) जृ य
तिप् इति जाते । (ऋत इर्) अनेन ऋकारस्य इर् । (खोर्वि हसे) अनेन दीर्घः ।
जीर्यति । जीर्यतः । (अदे) जीर्यन्ति । जीर्यत् । जीर्यतु । जीर्यतात् । जीर्यताम् ।
(अदे) जीर्यन्तु । जीर्य । अन्यानि सुकराणि । (दिवादावद्) अजीर्यत् । अजीर्य-
ताम् । अजीर्यत् । लिङ्लकारे । द्वित्वम् । (सस्वरादिः । रः । धातोर्नामिनः) अनेन
वृद्धः । जजार । (ऋसंयोगात्०) अनेनाकित्वाद् गुणो भवति । (गुणः) जजरतुः ।
जजरुः । जजरिथ । जृ यात् इति स्थिते । (ऋत इर्) अनेनेर् (खोर्वि हसे)
अनेन दीर्घः । जीर्यात् । जृ ता इति जाते । (सिसता०) अनेनेद् । गुणो भवति ।
जरिता । (ईटो ग्रहाम्) अनेन वा दीर्घः । जरीता । एवमन्येषामपि लकाराणां
रूपाणि ज्ञेयानि । अस्य धातोः । (इरितो वा) अनेन ऊप्रत्ययो भवति । (दृशादेः)
अनेन गुणः । अजरत् । अजरताम् । अजरन् । ऊप्रत्ययाभावे । सिः प्रत्ययो
भवति । सेर्णिच्वात् वृद्धिः । अन्यत् साधनं तु पूर्ववत् । (दिवादावद्) अजारीत् ।
अजारिष्टाम् । अजारिषुः । अन्यानि सुगमानि ॥ शो तनूकरणे । तिवाद्यो भवन्ति ।
(दिवादेर्यः) शो य तिप् इति जाते ।

(य्योः) यप्रत्यये परे धातोरोकारस्य लोपो भवति । श्यति ।
श्येत् । श्यतु । अश्यत् । शशौ । शयात् । शाता ।
शास्यति । अशास्यत् । वा सिलोपः । अशात्-अशासीत् ॥
छो छेदने । छ्यति । छ्येत् । छ्यतु । अच्छ्यत् । चच्छौ ।
छायात् । छाता । छास्यति । अच्छास्यत् । अच्छात् ।
अच्छासीत् ॥ पोऽन्तकर्मणि । स्यति । स्येत् । स्यतु ।

अस्यत् । ससौ । सेयात् । साता । सास्यति । असास्यत् ।
 असात् । असासीत् ॥ दो अवखण्डने । द्यति । द्येत् । द्यतु ।
 अद्यत् । ददौ । देयात् । दाता । दास्यति । अदास्यत् ।
 अदात् ॥ राध् साध् संसिद्धौ । राध्यति । राध्येत् । राध्यतु ।
 अराध्यत् । रराध ।

सूत्रम् (य्योः) यि ७-१ ओः ६-१ यप्रत्यये परे सति धातोरोकारस्य
 लोपो भवति । अनेन ओकारस्य लोपः 'स्वरहीन' इति । इयतः । (अदे)
 इयन्ति । इयेत् । इयेताम् । इयेयुः । इयतु । इयतात् । इयताम् । इयन्तु । अइयत् ।
 अइयताम् । अइयत् । सर्वाणि रूपाणि सुगमानि । लिट् लकारे । (संध्यक्षराणां०
 द्विश्च । जातो णप् डौ) शशौ । (आतोऽनापि) अनेनान्यत्राकारस्य लोपो भवति ।
 शशतुः । शशुः । (अत्वतः) शशित् । शशाय । (संध्यक्षराणां०) शयात् ।
 शाता । अन्येषां सुगमानि । ड्डल्लकारे । अशासि दिप् इति जाते । (शाछासा०)
 अनेन वा सेर्लोपः । (दिवादावद्) अशात् । अशाताम् । अशुः । इत्यादीनि ।
 सेर्लोपाभावपक्षे । (जादन्तानाम्) अनेनेदसकौ । अशासीत् । अशासिष्टाम् ।
 अशासिपुः । द्वयो रूपयोः पत्वं भवति ॥ छो छेदने । प्रत्ययादयश्च पूर्ववत् भवन्ति ।
 य्योः । अनेन यकारे परे ओकारस्य लोपः । छवति । छयेत् । छद्यतु । (दिवा-
 दावद्) अछद्यत् । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि सन्ति । लिट् लकारे
 छो णप् इति स्थिते । (संध्यक्ष०) द्वित्वम् । (ह्रस्वः । जातो णप् डौ । झपानाम्०)
 चच्छी । (आतोऽनापि) अनेनान्यत्राकारलोपः । चच्छतुः । चच्छुः । चच्छिद्य ।
 चच्छाय । (संध्यक्षराणां०) छायात् । छायास्ताम् । छायातुः । छाता । अन्यानि
 सुगमानि । ड्डल्लकारे । (शाच्छासा०) अनेन वा सेर्लोपो भवति । तदा । अच्छात् ।
 अच्छाताम् । अच्छुः । इत्यादीनि । यदा सेर्लोपो न भवति तदा (जादन्तानां०)
 अनेनेदसकौ भवतः (दिवादावद्) अच्छासीत् । अच्छासिष्टाम् । पत्वम् । घृत्वम् ।
 अच्छासिपुः ॥ पो अन्तर्कर्मणि (जादेः ण्यः झः य्योः) स्यति । लिट् । ससौ । ड्ड ।
 वा सिलोपः । जसात्-जसासीत् ॥ दो अवखण्डने । तिवादयः (दिवादेयः ।
 य्योः) द्यति । द्यतः । (अदे) द्यन्ति । द्येत् । द्यतु-द्यतात् । द्यताम् । (अदे)
 अनेन अकारस्य लोपः । द्यन्तु । द्य । अन्यानि सुगमानि । अद्यत् । अद्यताम् ।
 अद्यत् । अद्यः । लिट् लकारे 'दो णप्' इति जाते । (संध्यक्षराणां०) द्वित्वम् ।
 (ह्रस्वः । जातो णप् डौ) अनेन ञकारस्य लोपो भवति । ददौ । (आतोऽनापि)
 ददतुः । ददुः । ददिय । ददाय । इत्यादीनि । (संध्यक्षराणाम्०) दायात् । इति

जाते । (दादेरेः) अनेन आकारस्य एकारः । देयात् । दाता । लुङ्लकारे । (दादेः पे) अनेन सेर्लोपो भवति । अदात् । अदाताम् । अदुः । इत्यादीनि ॥ राध् साध् संसिद्धौ । तिवादयः । (दिवादेर्यः) 'स्वरहीनम्' राध्यति । राध्यतः । राध्यन्ति । राध्येत् । राध्येताम् । राध्येयुः । राध्यतु । राध्यतात् । राध्यताम् । (अदे०) राध्यन्तु । अराध्यत् । अराध्यताम् । अराध्यन् । लिट्लकारे । राध् णप् इति जाते । (द्विश्व । ह्रस्वः) रराध ।

(राधतेर्हिंसायां किति णादौ सेटि थपि चैत्वपूर्वलोपौ वा)
रेधतुः । रराधतुः । राध्यात् । राद्धा । रात्स्यति । अरात्स्यत् ।
अरात्सीत् । अराद्धाम् ॥ इप् सर्पणे । इष्यति । इष्येत् । इष्य-
तु । ऐष्यत् । इयेप । इष्यात् । एपिता । एपिष्यति । ऐपिष्यत् ।
ऐपीत् ॥ व्यध् ताडने (ग्रहां कृति च) विध्यति । विध्येत् ।
विध्यतु । अविध्यत् । विव्याध । व्यद्धा । व्यत्स्यति । अव्य-
त्स्यत् । अव्यात्सीत् । अव्याद्धाम् । अव्यात्सुः ॥ पुप् पुष्टौ ।
पुष्यति । पुष्येत् । पुष्यतु । अपुष्यत् । पुपोप । पुष्यात् ।
पोष्टा । पोक्ष्यति । अपोक्ष्यत् । अपुपत् ॥ श्लिप् आलिङ्गने ।
श्लिष्यति । श्लिष्येत् । श्लिष्यतु । अश्लिष्यत् । शिश्लेप ।
श्लिष्यात् । श्लेष्टा । श्लेक्ष्यति । अश्लेक्ष्यत् (दशपान्तात्सक्) ।

सुत्रम् (राधतेः० राधतेर्धातोर्हिंसायां) किति णादौ परे सेटि थपि परे च
एत्वपूर्वलोपौ भवतः । अनेनास्य धातोर्वा एत्वपूर्वलोपौ भवतः । रेधतुः । रराधतुः ।
इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । इति ज्ञातव्यम् । थपि रराधिय-रराद्ध-रेधिय ।
राध्यात् । राध्यास्ताम् । राध्यामुः । 'गच् ता' इति जाते । तयोर्धः । अनेन तका-
रस्य धकारः । झने जनाः । राद्धा । राद्धारौ । राद्धारः । राध् स्यप् तिप् इति
जाते । (खसे चपा शसनाम्) अनेन घस्य तः । रात्स्यति । (दिवादावद्) अरा-
त्स्यत् । लुङ्लकारे । अराध् सि ईद् दिप् इति जाते । (खसे०) 'स्वरहीनम्' (वाव-
साने) अरात्सीत् । (शसात्) अनेन सेर्लोपो भवति । अराद्धाम् । अरात्सुः ॥
इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि । साध् धातोरपि रूपाणि राध् धातुवद् ज्ञातव्यानि ।
अस्यैत्वपूर्वलोपौ न भवतः । साध्यति । लिट्लकारे द्वित्वादिकं सर्वं भवति । ससाध ।
ससाधतुः । ससाधुः । ससाधिय । तयोर्धः । अनेन यप्रत्ययो यकारस्य धत्वम् ।
(झने जनाः) ससाद्ध । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥ इप् सर्पणे । तिवादयो

भवन्ति । (दिवादेर्यः) अनेन यप्रत्ययो भवति । इष्यति । इष्यतः । इष्यन्ति ।
 इत्यादीनि । इष्येत् । इष्येताम् । इष्येयुः । इष्यतु-इष्यतात् । इष्यताम् । (अदे)
 इष्यन्तु । स्वरादित्वात् । द्वावडागमौ । (अ इ ए । ए ऐ ऐ) ऐष्यत् । ऐष्यताम् ।
 ऐष्यन् । लिट् लकारे (द्विश्र । सस्वरादिः । उपधायाः) अनेन गुणः । (असवर्णे)
 इयेप । (सवर्णे०) ईपतुः । ईपुः । (गुणः) इयेपिथ । इत्यादीनि । इष्यात् ।
 (उपधाया लघोः) अनेन गुणो भवति । (सिसता०) अनेनेद् । एषिता । एषितारौ ।
 एषितारः । अन्येषां रूपाणि मुगमानि । लुङ् लकारे । द्वाविदौ भवतः । (इट् ईटि)
 अनेन सेलौपो भवति । द्वावडागमौ भवतः । ऐपीत् । ऐपिष्टाम् । ऐपिपुः । इत्यादीनि
 भवन्ति ॥ व्यध् ताडने । तिवादयः । (दिवादेर्यः) । अनेन यप्रत्ययो भवति ।
 (ग्रहां कृति च) अनेन संप्रसारणं भवति । यकारस्य सस्वरस्य इकारः । विध्यति ।
 विध्यतः । (अदे) विध्यन्ति । इत्यादीनि । विध्येत् । विध्यतु । आविध्यत् ।
 अविध्यताम् । अविध्यन् । ' व्यध् णप् ' इति स्थिते । (द्विश्र । सस्वरादिः) । व्य
 व्यध् णप् इति जाते । (णवादौ पूर्वस्य) अनेन संप्रसारणम् । (पूर्वस्य । अत
 उपधायाः) विव्याध । ' व्य व्यध् अतुस् ' इति जाते । (णवादौ पूर्वस्य । ग्रहां
 कृति च) विविधतुः । विविधुः । विव्यधिथ (अत्वतः । तथोर्थः) स्रवे
 जवाः) विव्यद्ध । संप्रसारणम् । विध्यात् । विध्यास्ताम् । विध्यासुः । (तथोर्थः ।
 स्रवे जवाः) व्यद्धा । व्यद्धारौ । व्यद्धारः (खसे चपाः) व्यत्स्यति । अव्यत्स्यत् ।
 लुङ् लकारे । अ व्यय सि दिप् इति जाते । (सेः । अनेन ईट् । खसे चपा सप्तानाम्)
 सेर्णित्वात् वृद्धिः । अव्यात्सीत् । (स्रसात्०) अनेन सेलौपो भवति । (तथोर्थः)
 अव्याद्धाम् । अव्यात्सुः । अव्यात्सीः । अव्याद्धम् । अव्याद्ध । अव्यात्सम् ।
 अव्यात्स्व । अव्यात्स्म ॥ पुष् पुष्टौ । तिवादयः (दिवादेर्यः) पुष्यति । अन्यानि
 मुगमानि । लिट् लकारे । (द्विश्र । पूर्वस्य० । उपधाया लघोः) अनेन गुणः ।
 पुपोप । पुपुपतुः । पुपुपुः । पुपोपिथ । पुष्यात् । (उपधायाः) श्रुत्वम् । पोष्टा ।
 ' पोष् स्पप् तिप् ' इति जाते । (पटोः कः से । किलात्० । कप०) पोक्ष्यति ।
 क्षपोक्ष्यत् । लुङ् लकारे । (लिप्पुपादेर्द्धः) डित्त्वात् गुणाभावः । (दिवादावद्)
 अपुपत् । अपुपताम् । अपुपन् ॥ श्लिप् आलिङ्गने । तिवादयः (दिवादेर्यः) श्लिप्यति
 चतुर्णां लकारणां रूपाणि मुगमानि । लिट् लकारे । (द्विश्र । पूर्वस्य । उपधाया
 लघोः) श्लिष्येप । श्लिष्यतुः । श्लिष्युः । श्लिष्येपिथ । इत्यादीनि । श्लिष्यात् ।
 श्लिप् ता इति स्थिते । (गुणः) श्रुत्वम् । श्लेष्टा । श्लिप् स्पप् तिप् इति जाते ।
 (गुणः । पटोः०) कत्वम् (कप०) श्लेक्ष्यति । अश्लेक्ष्यत् । अश्लेक्ष्यताम् । अश्लेक्ष्यन् ।
 लुङ् लकारे । (ह्रगपान्तात्सक्) अनेन सक्रप्रत्ययः । (दिवादावद् । पटोः कः से ।
 किलात्० । कप०) अश्लिष्यत् । अश्लिष्यताम् । अश्लिष्यन् ।

(श्लिपेरालिङ्गने सकृ) डापवादः । अश्लिषत्कन्यां चैत्रः ।
 अनालिङ्गने समश्लिषज्जतु काष्ठम् ॥ तृप् प्रीणने ।
 तृप्यति । तृप्येत् । तृप्यतु । अतृप्यत् । ततर्प । तृप्यात् ।
 रधादित्वादिकल्पेन । तर्पिता-त्रप्ता-तर्प्ता । रारो झसेदृशाम् ।
 तर्पिष्यति-त्रप्स्यति-तप्स्यति । अतर्पिष्यत्-अत्रप्स्यत् ।
 अतप्स्यत् ।

सूत्रम् (श्लिपेः०) श्लिपेधांतोरालिङ्गनेर्ज्यं सकृप्रत्ययो भवति । अनालिङ्गने
 (लिपुपादेर्ङः) अनेन डप्रत्ययः । डित्वात् गुणाभावः । (दिवादावद्) अश्लिषत् ।
 अश्लिषताम् । अश्लिषन् । आलिङ्गने । अश्लिषत् कन्यां चैत्रः । इत्युदाहरणम् ।
 अनालिङ्गने तु । समश्लिषज्जतु काष्ठम् । इत्युदाहरणम् ॥ तृप् प्रीणने । तिवाद्यः ।
 (दिवादेर्यः) तृप्याति । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लिट् लकारे । (द्विश्च ।
 पूर्वस्य हसादिः । रः । उपधाया लघोः) ततर्प । ततृपतुः । ततृपुः । ततर्पिथ ।
 इत्यादीनि । तृप्यात् । अस्य धातोरधादित्वात् इङ् विकल्पेन भवति । (गुणः)
 तर्पिता । तर्पितारौ । तर्पितारः । इङ्भावे । (गुणः) ' त् अर् प्ता ' इति जाते ।
 (रा रो झसेदृशाम्) अनेन अरो रो वा भवति । त्रप्ता-तर्पिता । तर्पिष्यति ।
 तर्पिष्यतः । तर्पिष्यन्ति । इङ्भावे गुणः । (रारो झमे०) त्रप्स्यति । विकल्पेन ।
 तप्स्यति । रूपाणि सुगमानि । अतर्पीत् । अत्रप्स्यत् । अतप्स्यत् । रूपाणि सुगमानि ।
 डङ् लकारे ।

(स्पृशृशृशृशृशृपां सिर्वा वक्तव्यः) रधादित्वाद्देर् । अतर्पीत् ।
 अत्राप्सीत्-अताप्सीत् । पुषादित्वात् ङः । अतृपत् ॥ एवं
 दृप् हर्षविमोहनयोः । दृप्यति ॥ मुह वेचित्ये । मुह्यति ।
 मुमोह । मुह्यात् । (द्रुहादीनां घत्वढत्वे वा) मोढा-मोघ्या-
 मोहिता । रधादित्वाद्देर् । मोक्ष्यति-मोहिष्यति । अमोक्ष्यत्-
 अमोहिष्यत् । पुषादित्वात् ङः । अमुहत्-अमोहीत् ।
 अमौक्षीत्-अमुक्षत् ॥ णश्च अदर्शने । नश्यति । ननाश ।
 पचादित्वादेत्वपूर्वलोपौ । नेशतुः । नेशुः । नश्यात् ।

सूत्रम् (स्पृशृ०) अतृप् सि दिप् इति जाते । (सिसता० । सेः । इट् ईटि ।
 गुणः । वावसाने) अतर्पीत् । अतर्पिषाम् । अतर्पिषुः । इङ्भावपक्षे । (उपधायाः

लघोः । से । रारोऽस्ते । अत उपधायाः) अत्राप्सीत् । अत्राप्ताम् । अत्राप्सुः ।
 शेषाणि सुगमानि । अताप्सीत् । अताप्ताम् । अताप्सुः । पुपादित्वात्० । अस्य
 धातोर्दप्रत्ययो भवति । डित्त्वात् गुणाभावः । अतृपत् । अतृपताम् । अतृपन् ।
 अन्यानि सुगमानि ॥ एवं ण् हर्षविमोहनयोः । तिवादयः । (दिवादेर्यः) दृष्यति ।
 अयं धातुः दृष्यतिवत् ॥ मुह् वैचित्ये । पूर्ववत् तिवादयः । (दिवादेर्यः) मुह्यति ।
 मुह्यतः । मुह्यन्ति । मुह्येत् । मुह्येताम् । मुह्येयुः । मुह्यतु । मुह्यतात् । मुह्यताम् ।
 मुह्यन्तु । अमुह्यत् । अमुह्यताम् । अमुह्यन् । मुह् णप् इति स्थिते (द्विश्च । पूर्वस्य ।
 उपधाया लघोः) मुमोह । मुमुहतुः । मुमुहुः । (गुणः) मुमोहित । इत्यादीनि ।
 मुह्यात् । मुह् ता इति स्थिते । (दृहादीनां घत्वढत्वे वा) अनेन वा हस्य
 ढः । (उपाधाया लघोः । तयोर्धः) घृत्वम् । (ङि ङो लोपः) मोढा । मोढारौ ।
 मोढारः । घत्वे कृते सति । मुह् ता इति जाते (उपधाया लघोः । तयोर्धः ।
 झवे जवाः) मोग्धा । मोग्धारौ । मोग्धारः । रधादित्वाद्वा इड् भवति
 (गुणः) मोहिता । मुह् स्यप् तिप् इति जाते (उपधाया लघोः । पढोः कः
 से । किलात्० । कपसंयोगे०) मोक्ष्यति । इटि कृते सति । मोहिष्यति ।
 अमोक्ष्यत् । अमोहिष्यत् । लुङ्लकारे । अमोहीत् । अमोहिष्टाम् । अमोहिषुः । इड-
 भावपक्षे । (अनिटो नामिवतः) अनेन वृद्धिः । अमौक्षीत् । अमौढाम् । अमौक्षुः ।
 (ह्रस्वान्तात्०) कित्त्वात् गुणाभावः (पढोः कः से । किलात्० । कप०) अमु-
 क्षत् । अमुक्षताम् । अमुक्षन् । पुपादित्वात् ङप्रत्ययो भवत्यस्य डित्त्वात् गुणा-
 भावः (दिवादावड्) अमुहत् । अमुहताम् । अमुहन् ॥ णश्च अदर्शने । (आदेः
 ण्यः झः) अनेन णकारस्य नकारः । तिवादयः । (दिवादेर्यः) नश्यति । चतुर्णां
 लकाराणां रूपाणि सुगमानि लिङ्लकारे (द्विश्च । पूर्वस्य । ह्रस्वादि० । अत
 उपधायाः) ननाश । (लोपः पचां०) अनेनैत्वपूर्वलोपौ भवतः । नेशतुः । नेशुः ।
 नेशिय । (अत्वत० । छद्वाप०) घृत्वम् । ननष्ट । इत्यादीनि । नश्यात् । नश् ता
 इति स्थिते । (छद्वाप०)

(मस्तिनशोर्झसे नुम् वक्तव्यः) (छशपराजादेः पः) नष्टा ।

सूनम् (मस्तिनशोः०) । मस्तिनशोर्धात्वोर्झसे परे नुम् वक्तव्यः । अनेन नुम् ।
 (मिदन्त्यात्० । नश्चापदान्ते) घृत्वम् । नष्टा । नष्टारौ । नष्टारः । प्रनष्टा । इति
 जाते । (उपसर्ग०) अनेन णकारे प्राप्ते ।

(नशेः पान्तस्य) नशेः पान्तस्य णत्वं न स्यात् । प्रनष्टा ।

नशिता । नक्ष्यति । नशिष्यति । अनशिष्यत् । अनक्ष्यत् ।

पुपादित्वात् ङः ।

सूत्रम् (नशेः यान्तस्य) यान्तस्य नशेर्धातोर्णत्वं न भवति । अनेन तन्निषेधः ।
प्रनष्टा । रधादित्वाद् वेद् । नशिता । नश् स्यप् तिप् इति जाते । (छशप्० ।
मस्जि०) कत्वम् । पत्वम् (कप्०) नक्ष्यति । इटि कृते सति । पत्वम् । नशिष्यति
(दिवादावद्) अनक्ष्यत् । अनशिष्यत् । लुङ्लकारे पुषादित्वाद् डप्रत्ययो भवति ।

(डे नशेरत् एत्वं वा वाच्यम्) अनेशत् । अनशत् ॥ शम्
दम् उपशमे ।

सूत्रम् (डे०) डप्रत्यये परे नशेर्धातोर्त् एत्वं वा वाच्यम् । अनेन अकारस्य
एकारः । अनेशत् । वाग्रहणात् । अनशत् । अनशताम् । अनशन् । इत्यादीनि ॥
शम् दम् उपशमे । तिवादयः । (दिवादे०)

(शमां दीर्घः) शमादीनां दीर्घो भवति ये परे अवाटौ
विषये च । शाम्यति । शाम्येत् । शाम्यतु । अशाम्यत् ।
शशाम । शेमतुः । शेमुः । शाम्यात् । शमिता । शमिष्यति ।
अशमिष्यत् । (लिट्पुषादेर्ङः) अशमत् । अशमीदिति
कोचित् ॥ शम् दम् श्रम् तम् भ्रम् क्षम् क्रम् मद एते शमादयः ।
रूपं तद्वत् । जिमिदा स्नेहने । आजी इतौ ।

सूत्रम् (शमाम०) शमां ६-३ दीर्घः १-१ शमादीनां धातूनां यप्रत्यये परे
अवाटौ विषये दीर्घो भवति । अनेन दीर्घः । शाम्यति । चतुर्णां रूपाणि सुग-
मानि । लिङ्लकारे द्वित्वम् । पूर्वन्त्य (अत उपधाया) शशाम । 'शशाम
वृष्ट्यापि विना दवाग्निः' इत्युदाहरणम् । (लोपः पचां०) शेमतुः । शेमुः । शेमिथ
शशंय । इत्यादीनि । शाम्यात् । (सिसता०) शमिता । पत्वम् । शमिष्यति
(दिवादावद्) अशमिष्यत् (लिट्पुषादेर्ङः) अशमत् । अशमताम् । अशमन् ॥
इत्यादीनि । केचिदाचार्या अस्य अशमीत् इति रूपमिच्छन्ति ॥ सावनं तु
पूर्ववत् । दम् धातोरपि रूपाणि शम् वातुवत् । शम् दम् श्रम् तम् भ्रम् क्षम्
क्रम् मद एते शमादयो ज्ञातव्याः । तेषां रूपाणि पूर्वधातुवत् । न कश्चित्
विशेषः ॥ जिमिदा स्नेहने । आजी इतौ । तिवादयः । (दिवादेर्यः) मिद् य
तिप् इति जाते ।

(मिदेर्ये गुणो वक्तव्यः) मेद्यति । मेद्येत् । मेद्यतु । अमेद्यत् ।
मिमेद् । मिमिदतुः । मिमिदुः । मिद्यात् । मेदिता । मेदिष्यति ।

अमेदिष्यत् । अमिदत् ॥ असु क्षेपणे । अस्यति । आस ।
असिता । असिष्यति ।

सूत्रम् (मिदेः०) मिदेर्धातोर्धप्रत्यये परे गुणो भवति । मेद्यति । चतुर्णां
रूपाणि सुगमानि । लिट् लकारे । द्वित्वम् (पूर्वस्व० । उपधाया लघोः) मिमेद ।
मिमिदतुः । मिमिदुः । मिमेदिथ । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । मिद्यात् । (उपधाया
लघोः) मेदिता । अन्यानि सुगमानि । लुङ् लकारे (लित्पुपादेर्ङः । दिवादावद्)
अमिदत् । अमिदताम् । अमिदन् । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥ असु क्षेपणे ।
तिवादयः । (दिवादेर्यः) अस्यति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट् लकारे
द्वित्वम् । (सस्वरादिर्द्वि० । अत उप० । सवर्णे०) आस । आसतुः । आसुः ।
आसिथ । इत्यादीनि । अस्यात् । (सिसता०) असिता । अन्यानि सुगमानि ।
अन्येषामपि लुङ् लकारे (लित्पुपादेर्ङः) दावडागमी । आस् ङ दिप् इति जाते ।

(अस्यतेर्ङे थुग्वक्तव्यः) आस्थत् ॥ ॥ इति दिवादिषु परस्मै-
पदिनः ॥

सूत्रम् (अस्पतेः०) अस्पतेर्धातोर्ङप्रत्यये परे थुग् वक्तव्यः । उकार उच्चा० ।
क्कारः कित् । आस्थत् । आस्थताम् । आस्थन् । इत्यादीनि ॥ ॥ इति परस्मैपदिनः
समाप्तिमगमन् ॥

अथात्मनेपदिनः ॥ जनी प्रादुर्भावे । ईकारेत् ।

अथात्मनेपदिनः कथ्यन्ते ॥ जनी प्रादुर्भावे । ईकार इत् । तआदयः प्रत्ययाः
सर्वत्र भवन्ति (दिवादेर्यः) जन् य तिप् इति जाते ।

(जा जनीज्ञोः) जनी प्रादुर्भावे । ज्ञा अवबोधने । अनयोर्जा-
देशो भवति चतुर्षु परेषु । जायते । जायेत । जायताम् ।
अजायत (गमां स्वरे) श्रुत्वम् (जजोर्ज्ञः) जज्ञे । जनिपीष्ट ।
जनिता । जनिष्यते । अजनिष्यत । अजनिष्ट ॥

सूत्रम् (जा जनीज्ञोः) जा १-१ जनीज्ञोः ६-२ । जनी प्रादुर्भावे । ज्ञा अवबो-
धने । अनयोर्धात्वोर्जा इत्यादेशो भवति चतुर्षु लकारेषु परेषु । जनेन जा इत्यादेशः ।
जायते । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट् लकारे । द्वित्वम् (सस्वरादिः० । ह्रस्वः)
गमां स्वरे । जनेनोपधाया लोपो भवति । श्रुत्वम् । (जजोर्ज्ञः) जज्ञे । जज्ञाते ।
जज्ञिरे । इत्यादीनि (सिसता०) पत्वम् । जनिपीष्ट । जनिता । लुङ् लकारे (भूते
गिः । सिसता०) पत्वम् । श्रुत्वम् । अजनिष्ट ॥

(पदादेस्तनिकर्तर्यपि सेरिण् वक्तव्यः दीपादिभ्यो वा) पद् दीप् जन् बुध् पूरी तायि प्यायि एते पदादयः ।

सूत्रम् (पदादेः०) पदादेर्धातोस्तनि परे सति कर्तरि अपि सेरिण् वक्तव्यः । दीपादिभ्यो धातुभ्यो वा भवति । पद् दीप् बुध् पूरी तायि प्यायि एते पदादयो ज्ञातव्याः ।

(लोपः) इणसंयोगे तनो लोपो भवति (जनिवध्योर्न वृद्धिः) अजनि । अजनिपाताम् ॥ दीपी दीप्तौ । दीप्यते । दीप्येत । दीप्यताम् । अदीप्यत । दिदीपे । दीपिपीष्ट । दीपिता । दीपिप्यते । अदीपिप्यत । अदीपिष्ट । अदीपि ॥ पूरी आप्यायने । पूर्यते । पूर्येत । पूर्यताम् । अपूर्यत । पुपूरे । पूरिपीष्ट । पूरिता । पूरिष्यते । अपूरिष्यत । अपूरि-अपूरिष्ट ॥ पद् गतौ । पद्यते । पद्येत । पद्यताम् । अपद्यत । पेदे । पत्सीष्ट । पत्ता । पत्स्यते । अपत्स्यत । अपादि । अपत्साताम् । अपत्सत ॥ बुध् अवगमने । बुध्यते । बुध्येत । बुध्यताम् । अबुध्यत । बुबुधे (आदिजवानाम्० । सिंस्योः । खसे चपा झसानाम्) भुत्सीष्ट । बोद्धा । भोत्स्यते । अबुद्ध । अभुत्साताम् । अभुत्सत । अवोधि ॥ तायङ् पालनसन्तत्योः । तायते । तताये । तायिपीष्ट । तायिता । तायिप्यते । अतायिष्यत । अतायि-अतायिष्ट । ओप्यायिङ् वृद्धौ । प्यायते । पप्याये । प्यायिपीष्ट । प्यायिता । प्यायिष्यते । अप्यायिष्यत । अप्यायि-अप्यायिष्ट । अप्यायिपाताम् ॥ इमौ द्वौ भ्वादिकौ ॥ इति दिवादिष्वात्मनेपदिनः ॥

सूत्रम् (लोपः) इणसंयोगे सति तन्प्रत्ययस्य लोपो भवति । णित्वात् वृद्धौ प्राप्तायाम् (जनिवध्योः) अनेन वृद्धेर्निषेधः । अजनि । अजनिपाताम् (आन्तोऽन्तो०) अजनिपत । इत्यादीनि ॥ दीपी दीप्तौ । ईकार इत् । (दिवादेर्यः) दीप्यते । चतुर्णां सुगमानि । लिट्लकारे । द्वित्वम् । (पूर्वस्य । ह्रस्वः) दिदीपे । दिदीपाते । दिदीपिरे इत्यादीनि । (सिसता०) दीपिपीष्ट । अन्येषां रूपाणि सुगमानि लुङ्ल-

कारे । (भूतेतिः । सिसता०) पत्वम् । घृत्वम् । (दिवादावद्) अदीपिष्ट । (पदादेः)
 अनेन सेरिण् वा भवति । यदा सेरिण् तदा लोपः । अदीपि । अदीपिषाताम् । (आतोऽन्तो०)
 अदीपियत् । इत्यादीनि ॥ पूरी आप्यायने । ईकार इत् । तआदयः (दिवादेर्यः)
 पूर्यते । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट् लकारे (द्विश्च । पूर्वस्य० । ह्रस्वः)
 पुपूरे । पुपूराते । पुपूरिरे । (सिसता०) पत्वम् । पूरिपीष्ट । अन्येषां सुगमानि ।
 लुट् लकारे । वा सेरिण् भवति । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । अपूरि-अपूरिष्ट ।
 अपूरिषाताम् । अपूरिषत् । घृत्वम् । अपूरिष्ठाः । इत्यादीनि ॥ पद गतौ । तआ-
 दयः (दिवादेर्यः) पद्यते । इत्यादीनि । लिट् लकारे । द्वित्वम् (पूर्वस्य० । लोपः
 पचाम्०) पेदे । पेदाते । पेदिरे । पद् सीष्ट इति जाते । (खसे०) पत्सीष्ट ।
 पत्ता । इत्यादीनि । लुट् लकारे । अ पद् सि दिप् इति जाते । (पदादेः०) अनेन
 सेरिण् । कित्वाद् वृद्धिः (लोपः) अपादि । अपत्साताम् । अपत्सत् । इत्यादीनि ॥
 वुय अवगमने । तआदयः । (दिवादेर्यः) बुध्यते । अन्येषां सुगमानि । लिट् लकारे ।
 द्वित्वम् । (पूर्वस्य) वुयुवे । वुयुधाते । वुयुधिरे । इत्यादीनि । वुष्ट सीष्ट इति स्थिते (आ-
 दिजवानाम्० सिस्योः) अनेन गुणाभावः । (खसेचपा०) भुत्सीष्ट । (उपधायाः ।
 तथोर्थः) बोद्धा । बोद्धारी । बोद्धारः । (आदिजवानाम्०) भोत्स्यते । अभोत्स्यत् ।
 लुट् लकारे । (पदादेः । गुणः । लोपः) अवोधि-अबुद्ध । अभुत्साताम् । अभुत्सत् ।
 इत्यादीनि ॥ तायङ् पालनसंतत्योः । ङकार आत्मनेपदार्थः । तआदयः (अप्
 कर्त्तरि) अनेन अप्रत्ययो भवति । भ्वादित्वात् । तायते । लिट् लकारे । द्वित्वम् ।
 (पूर्वस्य० । ह्रस्वः) तताये । ततायाते । ततायिरे । इत्यादीनि भवन्ति । (सिस-
 ता०) अनेनेद् । पत्वम् । तायिपीष्ट । तायिता । लुट् लकारे वा सेरिण् भवति ।
 अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । अतायि-अतायिष्ट । अतायिषाताम् । अतायिषत् ।
 इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥ जोप्यायिङ् वृद्धौ । ङकार आत्मनेपदार्थः ।
 ओकारिकारी इतौ स्तः । तआदयः । (अप् कर्त्तरि) प्यायते । अन्येषां लकाराणां
 रूपाणि सुगमानि । तस्माद् व्याख्यानं न कृतम् । लिट् लकारे । (द्विश्च । पूर्वस्य०
 ह्रस्वः) पप्याये । पप्यायाते । पप्यायिरे । इत्यादीनि । (सिसता०) अनेनेद् ।
 प्यायिपीष्ट । प्यायिता । लुट् लकारे वा सेरिण् भवति । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् ।
 जप्यायि-जप्यायिष्ट । जप्यायिषाताम् । जप्यायिषत् । अप्यायिष्ठाः । जप्या-
 यिषायाम् । जप्यायिध्वम् । जप्यायिषि । अप्यायिष्वहि । जप्यायिष्महि ॥ इमी
 द्वौ घातू भ्वादिर्को ॥ इत्यात्मनेपदिनः कथिताः ॥

अथोभयपदिनः ॥ णह वन्धने । नह्यति । नह्यते । नह्येत् ।

नह्येत । नह्यतु । नह्यताम् । अनह्यत् । अनह्यत । ननाह ।

नेहतुः । नेहुः । नेहिथ-ननद्ध । नेहे । नह्यात् । नत्सीष्ट (नहो
धः) नद्धा । नत्स्यति । नत्स्यते । अनत्स्यत् । अनत्स्यत ।
अनात्सीत् । अनाद्धाम् । अनात्सुः । अनद्ध । अनत्साताम्
अनत्सत ॥ इति दिवादिप्रभयपदिनः ॥ इति यविकरणा
दिवादयो धातवः ॥ ॥ इति चतुर्थगणः ॥ ॥

अयोभयपदिनः कथ्यन्ते ॥ णह वन्वने । अकार उभयपदार्थः । (आदेः णः
स्रः) अनेन णकारस्य नकारः । तिवादयस्तत्रादयश्च प्रत्यया भवन्ति । (दिवा-
देयः) अनेन यप्रत्ययः । नह्यति । नह्यते । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि ।
अतः पिष्टपेपणं न कृतम् । लिङ्लकारे । (द्विश्च । पूर्वस्य० । अत उपधायाः) ननाह ।
(लोपः पधाम्०) अनेनैत्वपूर्वलोपौ । नेहतुः । नेहुः । नेहिय । (अत्वतो०) ननह
थप् इति जाते । (नहो धः । तयोर्थः । स्रवे जवाः) ननद्ध । नेहे । नेहाते ।
नेहिरे । नह्यात् । नह सीष्ट इति स्थिते । (नहो धः । खसे चपा०) नत्सीष्ट ।
नह ता । नहो धः । तयोर्थः । स्रवे जवाः । नद्धा । नहो धः । खसे० । नत्स्यति ।
नत्स्यते । इत्यादीनि । ङ्ल्लकारे (अत उपधायाः) अनात्सीत् (स्रसात्) अनेन
सेलोपौ भवति । अनाद्धाम् । अनात्सुः । इत्यादीनि ॥ आत्मनेपदे । अनद्ध । अन-
त्साताम् । अनत्सत । इत्यादीनि । इत्युभयपदिनः समाप्ताः ॥ इति यविकरणा
दिवादयो धातवः कथिताः ॥ ॥ ॥

अथ स्वादयः ॥ तत्रादावुभयपदिनः ॥ पुञ् अभिपवे । अञ्
उभयपदार्थः (आदेः णः स्रः)

अय स्वादयो धातवः कथ्यन्ते । तत्रादौ उभयपदिनः सन्ति ॥ पुञ् अभिपवे ।
अकार उभयपदार्थः । (आदेः णः स्रः) तिवादयस्तत्रादयश्च प्रत्ययाः सर्वत्र
भवन्ति इति ज्ञातव्यम् ।

(स्वादेर्नुः) स्वादेर्गणान्नुः प्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु ।
अपोऽपवादः ।

सूत्रम् (स्वादेर्नुः) स्वादेः ५-१ नुः १-१ द्विपदं सूत्रम् । स्वादेर्गणात् चतुर्षु
तिवादिषु परेषु नुप्रत्ययो भवति । नु नु तिप् इति जाते ।

(नूपः) विकरणस्य नुप्रत्ययस्य उपप्रत्ययस्य च गुणो
भवति पिति परे । सुनोति । सुनुतः । (नुयातोः) सुन्वन्ति ।
सुनोपि । सुनुयः । सुनुथ । सुनोमि ।

सूत्रम् (नूपः) नुश्च उप् च नृप् तस्य नूपः ६-१ स्वादेरुत्पन्नस्य नुप्रत्ययस्य तनादेरुत्पन्नस्य उप्प्रत्ययस्य पिति प्रत्यये परे गुणो भवति । अनेन गुणः । सुनोति । सुनुतः (नुधातोः) सुन्वन्ति । पत्वम् । सुनोपि । सुनुयः । सुनुय । (नूपः) अनेन गुणः । सुनोमि । सुनु वस् इति जाते ।

(ओव्मोर्वा लोपः) असंयोगादुत्तरस्य प्रत्ययसंबन्धिन उकारस्य वा लोपो भवति वमयोः परयोः । सुनुवः-सुन्वः । सुनुमः-सुन्मः । सुनुते । सुन्वाते । सुन्वते । सुनुयात् । सुन्वीत । सुनोतु । सुनुतात् । सुनुताम् । सुन्वन्तु ।

सूत्रम् (ओव्मोर्वा लोपः) ओः ६-१ वमोः ७-२ वा अव्ययम् । लोपः १-१ चतुःपदं सूत्रम् । असंयोगादुत्तरस्य प्रत्ययसंबन्धिन उकारस्य वमयोः परयोः सतोर्लोपो भवति । अनेन उकारस्य वा लोपः । सुनुवः-सुन्वः । सुनुमः-सुन्मः । सुते । सुन्वाते । (आतोन्तो०) सुन्वते । पत्वम् । सुनुपे । सुन्वाथे । सुनुध्वे । सुन्वे । (ओव्मोर्वा लोपः) सुनुवहे । सुन्वहे । सुनुमहे । सुन्महे । सुनुयात् । सुनुयाताम् । सुनुयुः । (नुधातोः) सुन्वीत । सुन्वीयाताम् । सुन्वीरन् । अन्यानि सुगमानि । लोट्लकारे । (नूपः) अनेन पिति प्रत्यये परे गुणः । सुनोतु । (तुह्योः०) सुनुतात् । सुनुताम् । सुन्वन्तु । सुनु हि इति स्थिते ।

(ओर्वा हेः) प्रत्ययसंबन्धिन उकारादुत्तरस्य हेर्लुग्भवति वाग्रहणात्संयोगात् । तेन । तक्ष्णहि । त्वक्ष्णहीत्यत्र न । सुनु । सुनुतात् । सुनुवानि । सुनुताम् । असुनोत् । असुनुत । सुपाव । सुपुवतुः । सुपविथ-सुपोथ । सुपुवे । मूयात् । सोपीष्ट । सोता । सोष्यति । सोष्यते । असोष्यत् । असोष्यत ।

सूत्रम् (ओर्वा हेः) ओः ५-१ वा १-१ अव्ययम् हेः ६-१ प्रत्ययसंबन्धिन उकारादुत्तरस्य हिप्रत्ययस्य वा लुग् भवति । अस्मिन् सूत्रे वाग्रहणात् । संयोगात् न लुग् भवति । हेः । तेन । तक्ष्णहि । त्वक्ष्णहीत्यत्र न । सुनु । सुनुतात् । सुनुतम् । सुनुत । (नूपः) सुनुवानि । सुनुवाव । सुनुवाम । सुनुताम् । सुन्वाताम् । सुन्वताम् । सुनुष्व । सुन्वाथाम् । सुनुध्वम् । सुन्वै । सुनुवावहे । सुनुवामहे । (दिवादावद् । नूपः) असुनोत् । असुनुताम् । असुन्वन् । असुनोः । असुनुतम् । असुनुत । असुन्वम् । असुनुव- (ओव्मोः) असुन्व । असुनुम-असुन्म । असुनुत । असुन्वाताम् । (आतोन्तो०) असुन्वत । असुनुयाः । असुन्वायाम् । असुनुध्वम् ।

अमुन्वि । अमुनुवद्-अमुन्वद् । अमुनुमद्-अमुन्मद् । लिङ्लकारे । (द्विश्च ।
सस्वरादिः । किलात्० । धातोर्नामिनः) मुपाव (नुधातोः । नानप्योर्वः) सुपुवतुः ।
मुपुतुः । (अत्वतः । गुणः) सुपविथ-मुपोथ । आत्मनेपदे । मुपुवे । मुपुयाते ।
मुपुवरे । (ये) सूयात् (गुणः) पत्वम् । सोपीष्ट । अन्येषां रूपाणि सुगमानि ।
लुङ्लकारे । अ सु सि दिप् इति जाते । (सेः)

(स्तुसुधूजां पे सेरिङ्गा वक्तव्यः) असावीत्-असौपीत् (दुसु-
स्तुनुधातूनामिङ्गेति केचित्) असविष्ट-असोष्ट ॥ चिञ् च-
यने । चिनोति । चिनुते । चिनुयात् । चिन्वीत् । चिनोतु ।
चिनुताम् । अचिनोत् । अचिनुत ।

सूत्रम् (स्तुसुधूजा०) स्तुसुधूजां धातूनां परस्मैपदे सेः इङ् वा वक्तव्यः ।
सोणिच्वात् । (धातोर्नामिनः) अनेन वृद्धिः । असावीत् । असाविष्टम् । असाविषुः ।
इडभावे । (अनिटो०) असौपीत् । असौष्टम् । असौषुः । इत्यादीनि । आत्मनेपदे ।
दुसुस्तुनुधातूनाम् इङ् वा भवति । इति केचिदाचार्या वदन्ति । अनेनात्मनेपदेऽपि ।
सेरिङ् । (गुणः) असविष्ट । असविषाताम् । असविषत । इडभावे । असोष्ट ।
असोषाताम् । असोषत ॥ चिञ् चयने । (स्वादेर्नुः । नृपः) चिनोति । चिनुतः ।
चिन्वन्ति । चिनुते । चिन्वाते । चिन्वते । चिनुयात् । चिन्वीत् । चिनोतु । चिनुताम् ।
चिनुताम् । चिन्वन्तु । (ओर्वां हेः) चिनु । अन्यानि सुगमानि । चिनुताम् ।
अचिनोत् । अचिनुत । अन्यानि रूपाणि सुगमानि । लिङ्लकारे । चि णञ्
इति स्थिते ।

(चिनोतेः सणादौ कित्त्वं वा वाच्यम्) चिकाय । चिक्यतुः ।
चिक्युः । चिचाय । चिक्ये-चिच्ये । चीयात् । चेपीष्ट । चेतार ।
चेप्यति । चेप्यते । अचेप्यत् । अचेप्यत । अचेपीत् । अचेष्ट ॥
स्तृञ् आच्छादने । स्तृणोति । स्तृणुते । तस्तार (गुणोर्ति-
संयोगाद्योः) तस्तरतुः । तस्तरुः । तस्तर्य । तस्तरे ।
स्तर्यात् ।

सूत्रम् (चिनोतेः०) चिनोतेर्धातोः सप्रत्यये णादौ च परे कित्त्वं वा वाच्यम्
अनेन चकारस्य ककारः । द्वित्वम् । (सस्वरादिः । कुहोश्रुः । धातोर्नामिनः)
चिकाय । (नुधातोः) चिक्यतुः । चिक्युः । चिक्रिय-चिक्रेय । चिचाय ।
चिच्यतुः । चिच्युः । आत्मनेपदे । कित्त्वे कृते साति । चिक्ये । चिक्याते । चिक्रिये ।

किञ्चाभावे । चिच्चे । रूपाणि सुगमानि । (ये) चीयात् । (गुणः) पत्वम् ।
 चेपीष्ट । चेता । चेता । अन्येषां रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे । (अनिटो
 नामिवतः) । अचैपीत् । अचैष्टम् । अचैषुः । आत्मनेपदे । गुणः । अचेष्ट ।
 अचेपाताम् । अचेपत ॥ स्तृञ् अच्छादने । (स्वादेर्नुः । पुनोर्णोनन्ते । नृपः)
 स्तृणोति । स्तृणुते । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । स्तृ णप् इति जाते ।
 (द्विश्च । सस्वरादि० । शसात् खपाः । धातोर्नामिनः) तस्तार । (गुणोर्ति०)
 अनेन गुणः । तस्तरतुः । तस्तरुः । ऋदन्तस्य गुणः । तस्तर्थ । आत्मनेपदे ।
 तस्तरे तस्तराते । तस्तरिरे । इत्यादीनि । (गुणोर्ति०) अनेन । यादादौ
 गुणो भवति । स्तर्यात् । अन्यानि सुगमानि । (उः) अनेन गुणनिषेधः ।
 (किलात्०) अनेन पत्वम् । स्तृपीष्ट । (संयोगादेः) अनेन अस्य वेद् सीष्टादौ ।
 (गुणः) स्तरिपीष्ट । (गुणः) स्तर्ता । स्तर्ता । (हनृतः स्पपः) स्तरिष्यति ।
 स्तरिष्यते । अन्यानि सुगमानि । लुङ्लकारे । वृद्धिः । अस्तापीत् । आत्मनेपदे ।

(संयोगादि ऋदन्तवृङ् वृजां सीस्थोरात्मनेपदे इडा वक्तव्यः)
 स्तरिपीष्ट । (उः) स्तृपीष्ट । स्तर्ता । स्तरिष्यति । स्तरिष्यते ।
 अस्तरिष्यत् । अस्तरिष्यत । अस्तर्पीत् । अस्तरिष्ट-
 अस्तृत ॥ वृञ् वरणे । वृणोति । वृणुते । ववार । वव्रतुः । वव्रुः ।

सूत्रम् (संयोगादि०) अनेन वेद् । अस्तरिष्ट । इडभावे । अस्तृत । (लोपो०)
 अनेन सेलौपः । अस्तृपाताम् । अस्तृपत ॥ इत्यादीनि । वृञ् वरणे । जकार उभ-
 यपदार्थः ॥ (स्वादेर्नुः । पुनोर्णोनन्ते । नृपः) वृणोति । वृणुते । चतुर्णां लकाराणां
 रूपाणि सुगमानि । लिङ्लकारे । द्वित्वादिकम् (धातोर्नामिनः) ववार (ऋ रम्)
 वव्रतुः । वव्रुः । ववर थप् इति जाते ।

(वृणोतेस्थपो नित्यमिड्) ववरिथ । वव्रथुः । वव्र । ववार । ववर
 ववृव । ववृम । वव्रे । ववृद्धे । व्रियात् । वरिपीष्ट । (ईटो ग्रहाम्०)
 वरीपीष्ट । वरिता-वरीता । वरिष्यति-वरीष्यति । वरिष्यते-
 वरीष्यते । अवरिष्यत्-अवरीष्यत् । अवरिष्यत-अवरीष्यत ।
 अवारीत् । अवरिष्ट-अवरीष्ट । अवृत ॥ धूञ् कम्पने । धूनोति ।
 धूनुते । धूनुयात् । धून्वीत् । धूनोतु । धूनुताम् । अधूनोत्
 अधूनत । दुधाव । दुधुवे । धूयात् । धविपीष्ट-धोपीष्ट ।

सूनम् (वृणोतेः०) वृणोतेर्वातोः थपो नित्यम् इद् भवति । ववरिथ । क्रादि-
 त्वाभेद् ॥ ववृव । इत्यादीनि । वव्रे । वव्राते । वव्रिरे । (यादादौ) त्रियात् ।
 (संयोगादेः) वृपीष्ट । (ईटो ग्रहाम्०) अनेन इकारस्य ईकारः । वरिपीष्ट-वरी-
 पीष्ट । इत्यादीनि । वरिता-वरीता । इत्यादीनि । अन्येषा रूपाणि सुगमानि ।
 छुइलकारे । द्राविटौ । वृद्धिः । जवारीत् । जवारिष्टाम् । जवारिषुः । आत्मनेपदे
 गुणः । अवरीष्ट । अवरीष्ट । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । तेषां साधनमपि सुग-
 मम् ॥ वूञ् कम्पने । अकार उभयपदार्थः । पूर्ववत्प्रत्यया भवन्ति (स्वादेर्नुः । नृपः)
 अनेन चतुर्षु पिति गुणो भवति । धूनीति । आत्मनेपदे । धूनुते । चतुर्णां पूर्ववद्गु-
 पाणि । लिङ्लकारे । द्वित्वादिकं सर्वं भवति । (धातोर्नामिनः । क्षपानां०)
 अनेन धस्य दः (ह्रस्वः) दुधाव । दुधुवतुः । दुधुवुः । दुधुविथ । इत्यादीनि । दुधु-
 ये । दुधुवाते । दुधुविरे । धूयात् ।

(स्वरतिसूतिसूयतिवृञ्ज्रधादीनां वा) धविता-धोता । धवि-
 ष्यति-धोष्यति । अधविष्यत्-अधोष्यत् । अधावीत् । अध-
 विष्ट-अधोष्ट ॥ ॥ इति स्वादिपूभयपदिनः ॥

(स्वरति०) अनेनास्य वेद् (गुणः) वविपीष्ट । इडभावे वीपीष्ट । अन्यानि
 रूपाणि सुगमानि । धविता-धोता अन्येषां रूपाणि सुगमानि । सर्वत्रेडविकल्पः ।
 छुइलकारे । अवावीत् । अवाविष्टाम् । अवाविषुः । सावनं सुगमम् । इडभावे ।
 (जनिटो०) जवीपीत् । जवीष्टाम् । जवीषुः । आत्मनेपदे । जवविष्ट-अधोष्ट ॥
 इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । एतादृशानि रूपाणि शतशः साधितानि । अतो
 व्याख्यानं न कृतम् ॥ इत्युभयपदिनः कथिताः ॥

॥ अथ परस्मैपदिनः ॥ हि गतौ वृद्धौ च । हिनोति ।

जयाजुना परस्मैपदिनः कथ्यते ॥ हि गतौ वृद्धौ, तिवाद्यो भवन्ति । (स्वादे-
 र्नुः । नृपः) हिनोति । हिनुतः । हिन्यन्ति । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । लिङ्ल-
 कारे । द्वित्वादिकम् ।

(द्विरुक्तस्य हिनोतेः कुत्वं वाच्यम्) जिघाय । हीयात् । हेता
 हेप्यति । अहेप्यत् । अहैपीत् ॥ शकल शक्तौ । शक्नोति ।
 शशाक । (लोपः पचां कित्ये चास्य) शेकतुः । शेकुः ।
 शक्यात् । शक्ता । शक्ष्यति । अशक्ष्यत् । अशकत् ॥ धिवि
 प्रीणने । (इदितो नुम्)

सूत्रम् (द्विरुक्तस्य०) द्विरुक्तस्य हिनोतेर्धातोः कुत्वं वाच्यम् । अनेन हस्य घः ।
 (धातोर्नामिनः । झपानाम्०) जिवाय । जिघ्यतुः । जिघ्युः । जिघयिथ-जिघेथ ।
 इत्यादीनि । (ये) हीयात् । (गुणः) हेता । हेप्यति । अहेष्यत् । शेषाणि रूपाणि
 सुगमानि । लुङ्लकारे । (अनिटो नामिवतः) अनेन वृद्धिः । अहैषीत् । अहैष्टाम् ।
 अहैषुः । इत्यादीनि ॥ शक् शक्तौ । लकारो लृटित्कार्यार्थः । तिवादयः । (स्वादेर्नुः ।
 नृपः) शक्नोति । शक्नुतः (नुधातोः) शक्नुवन्ति । लोट्लकारे मध्यमपुरुषस्यैकवचने ।
 शक्नुहि । अन्यानि सुगमानि । लिट्लकारे द्वित्वादिकं सर्वं भवति । (अत उपधायाः)
 शशाक । (लोपः पचाम्०) शेकुतुः । शेकुः । अन्यानि सुगमानि । शक्यात् ।
 शक्ता । (किलात्० । कपसंयोगे) शक्ष्यति । अशक्ष्यत् । रूपाणि सुगमानि ।
 लुङ्लकारे । (लिट्पुपादेः०) अनेन डप्रत्ययो भवति । अशकत् । अशकताम् ।
 अशकत् । इत्यादीनि भवन्ति ॥ धिवि प्रीणने । इकार इत् । (इदितो नुम्०) तिवा-
 दयः । (स्वादेर्नुः) धिन् व नु तिप् इति जाते ।

(धिन्विकृण्व्योर्नो लोपो वाच्यश्चतुर्षु)

सूत्रम् (धिन्विकृण्व्योः०) अनयोर्नकारस्य लोपो वाच्यः चतुर्षु परेषु । अनेन
 नकारस्य लोपः ।

(यवयोर्वसे हकारे च लोपः) धिनोति । धिनुयात् ।
 धिनोतु । अधिनोत् । दिधिन्व । धिन्व्यात् । धिन्विता ।
 धिन्विष्यति । अधिन्विष्यत् । अधिन्वीत् ॥ कृवि हिंसायाम् ।
 कृणोति । चकृण्व । धिनोतिवत् ॥ श्रु श्रवणे ।

सूत्रम् । (यवयोः०) यकारवकारयोर्वसे हकारे च लोपो भवति (नृपः)
 धिनोति । धिनुतः । धिन्वन्ति । इत्यादीनि । लिट्लकारे । द्वित्वम् । (पूर्वस्य । झपा-
 नाम्०) दिधिन्व । दिधिन्वतुः । दिधिन्वुः । दिधिन्विथ । इत्यादीनि भवन्ति (ति-
 सता०) अनेनेद् । धिन्विता । अन्येषां रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे । द्राविटौ ।
 अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । अधिन्वीत् । अधिन्विष्टाम् । अधिन्विषुः । इत्यादीनि ॥
 कृवि हिंसायाम् । सर्वसाधनं तु पूर्ववत् । णत्वम् । कृणोति । अयं धातुर्धिनोतिवत् ।
 ज्ञातव्यः ॥ श्रु श्रवणे । तिवादयः । (स्वादेर्नुः)

(श्रुवः शृ) श्रुवः शृ भवति चतुर्षु परेषु । शृणोति । शृश्राव ।
 शृश्रोथ । शृयात् । श्रोता । श्रोष्यति । अश्रोष्यत् । अश्रोपीत् ॥
 इति स्वादिषु परस्मैपदिनः ॥

• सूत्रम् (श्रुवः०) श्रुवः ६-१ गृ १-१ साकितिकम् । द्विपदं सूत्रम् । श्रुवो धातोः
 श्रु इत्यादेशो भवति चतुर्षु परेषु । अनेन श्रुवः गृ । णत्वम् । गृणोति । शृणुतः ।
 शृण्वन्ति । इत्यादीनि भवन्ति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्‌लकारे
 द्वित्वादिकं पूर्वस्य । (धातोर्नामिनः) अनेन वृद्धिः । शुश्राव । शुश्रुवतुः । शुश्रुवुः ।
 इत्यादीनि भवन्ति । (ये) श्रूयात् । (गुणः) श्रोता । श्रोष्यति । अत्र पत्वं भवति ।
 अश्रोष्यत् । रूपाणि सुगमानि । छद्‌लकारे । (अनिटो नाभिवतः) अनेन वृद्धिः ।
 अन्यत्साधनं तु सुगमम् । अश्रौषीत् । अश्रौष्टाम् । अश्रौषीः ॥ इत्यादीनि रूपाणि
 भवन्ति इति परस्मैपदिनः समाप्ताः ॥

॥ अथात्मनेपदिनः ॥ ॥ अश्रूङ् व्याप्तौ । ऊडावितौ ॥
 अश्रुते । अश्रुवीत । अश्रुताम् । आश्रुत (नुगशाम् ।
 आभ्रवोर्णादौ) आनशे (ऊदितो वा) अशिषीष्ट-अक्षीष्ट ।
 अशिषा-अष्टा । अशिष्यते-अक्ष्यते । आशिष्यत-आक्ष्यत ।
 आशिष्ट-आष्ट । आक्षाताम् । आक्षत ॥ ॥ इति स्वादिष्वात्म-
 नेपदिनः ॥ ॥ इति नुविकरणाः स्वादयः ॥ ॥

अथात्मनेपदिनः कथ्यन्ते ॥ अश्रूङ् व्याप्ती । ऊडावितौ स्तः । तिवादयः ।
 (स्वादेर्नुः) अश्रुते । अश्रुवाते । (आतोऽन्तो०) अश्रुवते । इत्यादीनि । अश्रु-
 वीत । अश्रुवीयाताम् । अश्रुवीरन् । अश्रुताम् । अश्रुवाताम् । अश्रुवताम् । स्वरा-
 दित्वाद् द्वावडागमी भवतः । आश्रुत । अन्यानि सुगमानि । लिट्‌लकारे द्वित्वादिकं
 सर्वम् । (नुगशां० । आभ्रवोर्णादौ) आनशे । आनशाते । आनशिरे । इत्यादीनि ।
 (ऊदितो वा) अनेनास्य धातोरिङ्‌विकल्पो भवति । अशिषीष्ट । इडभावे (छशप०)
 अनेन पत्वम् । (पढोः कः से) पत्वम् । (कपसंयोगे०) अक्षीष्ट । रूपाणि सुग-
 मानि । अन्यानि मूलात् ज्ञेयानि । छद्‌लकारे । द्वावडागमौ । स्वरादित्वात् । आ-
 शिष्ट । आशिषाताम् । आशिषत । इडभावे । (झसात्० । छशप०) ण्वत्वम् । आष्ट ।
 आक्षाताम् । आक्षत । इत्यादीनि ॥ इत्यात्मनेपदिनः समाप्तिमगमन् ॥ इति नुविक-
 रणाः स्वादयो धातवः कथिताः ॥ ॥

अथ रुधादयः । तत्रादाबुभयपदिनः ॥ रुधिर-आवरणे । इरित् ।

अथ रुधादयो धातवः कथ्यन्ते । तत्रादाबुभयपदिनो धातवः सन्ति ॥ रुधिर-
 आवरणे । इरित् । उभयपदित्वात् तिनादयस्तत्रादयश्च प्रत्यया भवन्ति ।

(रुधादेर्नम्) रुधादेर्गणान्नम् प्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु ।

अपोऽपवादः । मकारः स्थाननियमार्थः । णत्वम् । (तथोर्धः)
रुणद्धि । (नमसोऽस्य)

सूत्रम् (रुधादेर्नम्) रुध् आदिर्धस्मात् स रुधादिः तस्य रुधादेः ५-१ नम्
१-१ रुधादेर्गणान्नम् प्रत्ययो भवति चतुर्षु लकारेषु परेषु । अपोऽपवादः । प्रत्यये
मकारः स्थाननियमार्थः । (पुनो णो नन्ते) अनेन णत्वं च । (तथोर्धः) अनेन
तकारस्य धकारः (झवे जवाः) रुणद्धि । रुध् तस् इति जाते । (नमसोऽस्य)
अनेन अकारस्य लोपः । (तथोर्धः)

(हसात्परस्य झसस्य लोपो वा सवर्णे झसे) रुन्धः । रुन्धन्ति ।
रुणत्ति । रुन्धः । रुन्ध । रुणध्मि । रुन्ध्वः । रुन्ध्मः । रुन्धे । रुन्धाते
रुन्धते । रुन्ध्यात् । रुन्धीत । रुणद्धु । रुन्धाम् । अरु-
णत्-अरुणद् । अरुन्ध । रुरोध । रुरुधतुः । रुरुधुः । रुरोधिथ ।
रुरुधे । रुरुधाते । रुध्यात् । रुत्सीष्ट । रोद्धा २ । रोत्स्यति । रो-
त्स्यते । अरोत्स्यत् । अरोत्स्यत । (अनिटो नाभिवतः) अरौ-
त्सीत् (सिन्योः०) अरुद्ध । अरुत्साताम् । अरुत्सत (इरितो
वा) अरुधत् ॥ उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोः । उइराधितौ ।
छृणत्ति । छृन्तः । छृन्दन्ति । छृन्ते । छृन्ध्यात् । छृन्दीत । छृणत्तु ।
छृन्ताम् । अच्छृणत्-अच्छृणद् (दः सः) दकारस्य वा
सकारो भवति सिपि विषये । अच्छृणः । अच्छृणतम् ।
अच्छृणत । चच्छर्द । चच्छृदे । छृयात् । छृत्सीष्ट-छर्दिपी-
ष्ट । छर्दिता । छर्दिष्यति-छत्स्यति । छर्दिष्यते-छत्स्यते ।
अच्छर्दिष्यत्-अच्छत्स्यत् । अच्छर्दिष्यत-अच्छत्स्यत (इरितो
वा) अच्छृदत् । अच्छर्दीत् । अच्छर्दिष्ट ॥ उत्तृदिर् हिंसाना-
दरयोः । तृणत्ति । तृन्तः । तृन्दन्ति । तृन्ते । तृन्ध्यात् । तृन्दीत ।
तृणत्तु । तृन्ताम् । अतृणत् । अतृन्त । ततर्द । ततृदे । तृयात् ।
तृत्सीष्ट-तर्दिपीष्ट । तर्दिष्यति-तत्स्यति । तर्दिष्यते-तत्स्य-
ते । अतर्दिष्यत्-अतत्स्यत् । अतर्दिष्यत-अतत्स्यत । अतृदत्-

अतर्दीत् । (नृत्तृदृष्टृदृष्टतृकृद्भ्योऽसेः सादेरिडा) अतर्दीष्ट ॥
॥ इति रुधादिपूभयपदिनः ॥

(ह्रसात्०) अनेन धकारस्य लोपो भवति । (नश्चा०) रुन्धः । रुन्धन्ति ।
(खसे०) रुणात्सि । रुन्धः । रुन्ध । अन्यानि भूले संति । रुंधे । रुंधाते । रुंधते ।
इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । रुंध्यात् । रुंध्याताम् । रुंध्युः । सुगमानि । रुंधीत ।
रुंधीयाताम् । रुंधीरन् । रुणद्भु-रुंधात् । रुंधाम् । रुंधंतु । (ह्रसाद्धिर्हः । ह्रसात्)
रुंधि । रुंधात् । रुंधम् । रुंध । रुणधानि । रुणवाव । रुणधाम । रुंधाम् । रुधाताम् ।
रुंधताम् । इत्यादीनि । अरुणत् । अरुंधाम् । अरुंधन् । अरुणः । अरुंध । अरुंधाताम् ।
अरुंधत । अरुंधाः । अरुंधाताम् । अरुंध्वम् । अरुणधम् । अरुंध्व । अरुंधम् । इत्या-
दीनि रूपाणि पूर्वोक्तैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति । तानि यथासंभवं साध्यानि । लिट्‌लकारे ।
द्वित्वादिकं सर्वं भवति । (उपधाया लघोः) रुरोध । रुरुधतुः । रुरुधुः । रुरो-
धिय । इत्यादीनि । आत्मनेपदे । रुरुधे । रुरुधाते । रुरुधिरे । अन्यानि सुगमानि ।
रुंध्यात् । रुत्सीष्ट । (तथोर्धः गुणः) रोद्धा । रोद्धा । (खसे०) रोत्स्यति । रोत्स्यते
लुङ्‌लकारे । (अनिटः) अनेन वृद्धिः । (खसे०) अरौत्सीत् । अरौद्धाम् । अरौत्सुः ।
इत्यादीनि । आत्मनेपदे । (ह्रसात्०) अनेन सेलोपो भवति । अरुद्ध । अरुत्सा-
ताम् । अरुत्सत । इत्यादीनि रूपाणि सुगमानि । अस्य धातोरिरितो वा अनेन
ङप्रत्ययो भवति । इरिच्वात् । डिच्वात् । गुणाभावः । अरुधत् । अरुधताम् । अरु-
धन् । सुगमानि ॥ उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोः । उइरावितौ । पूर्ववत् प्रत्ययाः (रुधा-
देर्नम्) अनेन चतुर्पुनर्मप्रत्ययो भवति । छृणत्ति । अत्र (खसे चपा ह्रसानाम्)
अनेन दस्य तः । (नश्चापदान्ते ह्रसे) अनेन नस्यानुस्वारो भवति । छृत्तः । छृदंति ।
इत्यादीनि रूपाणि पूर्वसदृशानि सन्ति । पूर्वोक्तैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति । छृन्ते । छृन्दाते ।
छृन्दते । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि पूर्वसदृशानि । लिट्‌लकारे । द्वित्वादिकं सर्वं
भवति (पूर्वस्य । रः । उपधायाः) अनेन गुणः । (ह्रसानाम्०) चच्छृद् । चच्छृ-
दतुः । चच्छृदुः । चच्छृदिथ । आत्मनेपदे । चच्छृदे । चच्छृदाते । चच्छृदिरे । इत्या-
दीनि रूपाणि भवन्ति । छृद्यात् । (सिस्थोः०) अनेन गुणनिषेधः । (खसे०) छर्त्सीष्ट
(नृत्तृदृष्टृदृष्टतृकृद्भ्योऽसेः सादेरिडा) अनेन वक्ष्यमाणेन वेद । (उपधाया लघोः) अनेन गुणः । छर्दिता ।
अन्येषां रूपाणि सुगमानि । छर्दिष्यति (नृत्तृदृष्टृदृष्टतृकृद्भ्योऽसेः सादेरिडा) अनेन वा इद् । (खसे०)
छर्त्स्यति । इत्यादीनि । छद् । द्वाविटौ सेलोपः । (गुणः) अडागमः । अच्छ-
दीत् । अच्छर्दिष्टम् । अच्छर्दिषुः । अन्यानि सुगमानि । आत्मनेपदे साधनं पूर्ववत् ।
अच्छर्दिष्ट । अच्छर्दिषताम् । अच्छर्दिषत । इत्यादीनि । अस्य धातोरिरितो वा ।
अनेन ङप्रत्ययो भवति । डिच्वादगुणाभावः । अच्छृदत् । अच्छृदताम् । अच्छृदन् ।

अच्छृदः । अच्छृदतम् । अच्छृदत । अच्छृदम् । अच्छृदाव । अच्छृदाम । साधनमे-
तादृशं शतशः कृतम् ॥ उत्तुदिर हिंसानादरयोः । उइरावितौ । पूर्ववत् प्रत्यया भव-
न्ति । (रुधादेर्नम्) अनेन चतुर्षु नम्प्रत्ययो भवति । णत्वम् । तृणति । अस्मिन्नूपे
(खसे०) अनेन दस्य तः । डिति प्रत्यये परे । (नमसोस्य) अनेन नमोऽकारस्य
लोपो भवति । (नश्चा०) अनेन श्से परे नकारस्यानुस्वारो भवति । (हसात्०) अनेन वा
कारस्य लोपो भवति । छृन्तः । छृन्तः । एतादृशमापि रूपं स्यात् । तृन्दन्ति । तृन्ते ।
तृन्दाते । तृन्दते । इत्यादीनि चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । पूर्वोक्तैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति ।
लिट् लकारे । (द्विश्च । पूर्वस्य रः । उपधाया लघोः) अनेन गुणः । ततद्वं । किञ्चात्
गुणाभावः । किति णवादी । अन्यत्साधनं पूर्ववत् । तत्तदुः । तत्तदुः । गुणो भवति
यपि । ततर्दिथ । इत्यादीनि । आत्मनेपदे साधनं पूर्ववत् । तत्तदे । तत्तदाते । तत्तदिरे ।
अन्यानि । सुगमानि । तृद्यात् । (खसे० । नृत्तृदु०) अनेन वा इडनिषेधः । (सि-
स्योः०) अनेन गुणनिषेधः । तृत्सीष्ट । इटि कृते गुणो भवति । तर्दिपीष्ट । अन्यानि
रूपाणि सुगमानि । अन्यानि रूपाण्यन्येषां लकाराणां मूलात् ज्ञेयानि । सिव-
जितसादिप्रत्यये इडविकल्पः । छुडलकारे (सि सता० । से०) आभ्यां द्वाविटौ ।
सेर्लोपो भवति । उपधायाः । अनेन गुणः (दिवादावद् । वावसाने) अतर्दिथ । अत-
र्दिष्टम् । अतर्दिपुः (इरितो वा) अनेन वा डप्रत्ययो भवति । डिच्वाद् गुणाभावः ।
अत्तदत् । आत्मनेपदे (सिसता०) अनेनेद् । गुणः । पत्वम् । घृत्वम् (राद्यपोद्विः)
अनेन द्वित्वम् । अतर्दिष्ट । अतर्दिपाताम् । अतर्दिपत ॥ इत्युभयपादिनः समाप्ताः ॥

अथ परस्मैपदिनः ॥ शिष्टलृ विशेषणे । शिनष्टि । शिष्टः ।
शिपन्ति । शिष्यात् । शिनष्टु । अशिनष्ट । शिशेष ।
शिष्यात् । शेषा । शेष्यति । अशेष्यत् । अशिपत् ॥ हिसि
हिंसायाम् । इदितः ।

अथ परस्मैपदिनः कथ्यन्ते । तिवादयः प्रत्यया भवन्ति (रुधादेर्नम्) अनेन
नम्प्रत्ययो भवति ॥ शिष्टलृ विशेषणे । लकारो लृत्कार्यार्थः । पूर्ववत्सर्वं कार्यं भवति ।
शि नप् तिप् इति जाते । घृत्वम् । शिनष्टि (नश्चाप्यन्ताते श्से) शिष्टः । शिपन्ति
(पढोः कः से) पत्वम् । शिनष्टि । शिष्टः । शिष्टः । शिनष्टि । शिष्यः । शिष्यः ।
शिष्यात् । शिष्याताम् । शिष्युः । शिनष्टु । शिष्टात् । शिष्टाम् । शिपन्तु (शसा-
दिर्होः) घृत्वम् (पोडः) शिष्टि । अन्यानि सुगमानि । लृल्लकारे । (पोडः)
अनेन पकारस्य डकारः (वावसाने । दिवादावद्) अशिनष्ट-अशिनष्ट । अशिष्टम् ।
अशिपन् । अन्यानि सुगमानि । लिट् लकारे । द्वित्वं पूर्वस्य (उपधाया लघोः)

गिशेष । शिशिपुतुः । शिशिपुः । गिशेषिय । अन्यानि सुगमानि । शिष्यात् ।
 (उपधाया लघोः) श्रुत्वम् । शेषा । गुणः (पठोः कः से । कपसयोगे क्षः) शेष्यति
 (दिवादावद्) अशेष्यत् । लुङ्लकारे (लिट्युपादेर्दः) अनेन डप्रत्ययः । डित्वा-
 दगुणाभावः (दिवादावद्) अशिपत् । अशिपताम् । अशिपन् ॥ हिंसि हिंसायाम् ।
 तिवादयः (इदितो नुम्०) पश्चात् (रुवादेर्नभ्) अनेन नभ्प्रत्ययो भवति । हिनस्
 तिप् इति जाते ।

(नमः) नमः प्रत्ययात्परस्य नस्य लोपो भवति । हिनस्ति ।
 हिंस्तः । हिंसन्ति । हिंस्यात् । हिनस्तु । (धौ मलोपो वा सस्य
 द इति केचित्) हिन्धि । हिन्धि । अहिनत्-अहिनद् ।

सूत्रम् (नमः) नमः ५-१ एकपठ सूत्रम् । नमः प्रत्ययात्परस्य नकारस्य लोपो
 भवति । अनेन नकारस्य लोपः 'स्वरहीन०' हिनस्ति (नमसोऽस्य । नश्चापदान्ते)
 अनेन नमो नकारस्यानुस्वारः । हिंस्तः । हिंसन्ति । अनेनेव प्रकारेणान्यानि रूपाणि
 साध्यानि । हिंस्यात् । हिनस्तु । हिंस्तात् । हिंस्ताम् । हिंसन्तु (ज्ञसाद्धिर्दः)
 तदा हिंस् वि इति जाते । सूत्रम् (यौ) धौ परे सति सकारस्य लोपो भवति ।
 वा सकारस्य दकारो भवति । यदा सकारस्य लोपः । तदा । हिंवि । यदा सकार-
 स्य दकारस्तदा । हिंद्धि । अन्यानि सुगमानि । लङ्लकारे (दिवादावद्) अहिंस्
 दिप् इति जाते ।

(दिपि सस्य दः सिपि वा) अहिनत् । अहिनः । जिहिस ।
 हिंस्यात् । हिंसिता । हिंसिष्यति । अहिंसिष्यत् । अहिंसीत् ॥
 भञ्जो आमर्दने । ओ इत् । भनक्ति । भङ्क्तः । वभञ्ज ।
 भज्यात् । भङ्क्ता । भङ्क्ष्यति । अभङ्क्ष्यत् ।

(दिपि सस्य दः०) अनेन सकारस्य दकारः (दिस्योर्हसात् । वावसाने) अहि-
 नत् अहिनद् । अहिंस्ताम् । अहिंसन् । अहिनत् । अहिनः । अहिंस्तम् । अहिंस्त ।
 अहिनसम् । अहिंस्व । अहिंस्म । लिट्लकारे । द्वित्वादिकम् (कुहोश्चुः) जिहिस ।
 जिहिंसतुः । जिहिंस्म । हिंस्यात् । हिंसिता (सिसत्ता०) अनेन इडागमो भवति ।
 हिंसिष्यति (दिवादावद्) अहिंसिष्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेलौपः (दिवा-
 दावद्) अहिंसीत् । अहिंसिष्टाम् । अहिंसिपुः । इत्यादीनि ॥ भञ्जो आमर्दने ।
 ओकार इत् । तिवादयः (रुवादेर्नभ्) भनज् तिप् इति जाते (नमः । चोः कुः ।
 खसे चपा०) भनक्ति (नमसोऽस्य) अनेन डित्यकारस्य लोपः (नश्चापदान्ते०)
 भक्तः । भजति । (क्लितात्० । कप०) भनक्षि । भज्यात् । भंज्याताम् । भंज्युः ।

भनक्तु-भंक्तात् । भंक्ताम् । भंजंतु । भंग्धि । भंक्तात् । भंक्तम् । भंक्त । भनजानि ।
भनजाव । भनजाम । (चोः कुः । दिस्योर्हसात् । दिवादावद् । वावसाने) अभनक्-
अभनग् । अभंक्ताम् । अभंजन् । अभनक्-अभनग् । अभंक्तम् । अभंक्त । अभन-
जम् । अभंज्व । अभंज्म । लिट्‌लकारे द्वित्वादिकं (श्रृपानाम्) वभंज । वभंजतुः ।
वभंजुः । वभंजिथ (अत्वतः । चोः कुः । खसे चपा०) वभंक्थ । इत्यादीनि ।
भज्यात् । अत्र नोलोपः । अनेन नकारस्य लोपः । भंज ता इति जाते (चोः कुः ।
खसेचपा०) भंक्ता । भंक्तारौ । भंक्तारः ' भंज् स्यप् तिप् ' इति जाते (चोः कुः ।
खसे० । किलात्० । कप०) भंक्ष्याति (दिवादावद्) अभंक्ष्यत् । छट्‌लकारे (भूते
सिः । सेः । दिवादावद्) अभंज सि ईद् दिप् इति जाते ।

(सावनिटो नित्यं वृद्धिः) अनिटो धातोर्नित्यं वृद्धिर्भवति
परस्मैपदे सौ परे । अभांक्षीत् । अभाङ्क्ताम् । अभांक्षुः ॥
अञ्जू व्यक्तिप्रक्षणाकान्तिगतिषु । अनक्ति । अञ्ज्यात् ।
अनक्तु । आनक्-आनग् । आनञ्ज । अज्यात् । अञ्जिता-
अङ्क्ता । अञ्जिष्यति-अंक्ष्यति । आञ्जिष्यत्-आंक्ष्यत् ।

सूत्रम् (सावनिटो नित्यं वृद्धिः) सौ ७-१ अनिटः ६-१ नित्यं १-१ वृद्धिः
१-१ अनिटो धातोर्नित्यं वृद्धिर्भवति परस्मैपदे सौ परे । सुगममिदं सूत्रम् । (चोः
कुः । खसे० । किलात्० । कप०) अभांक्षीत् । (श्रृसात्०) अभांक्ताम् । अभां-
क्षुः । अन्यानि सुगमानि ॥ अञ्जू व्यक्तिप्रक्षणाकान्तिगतिषु । ऊकार इडविकल्पार्थः ।
तिवादयः । (रुधादेर्नम् । चोः कुः । खसे०) अनक्ति । (नमसोऽस्य)
अङ्क्ताम् । अञ्जन्ति । अञ्ज्यात् । अञ्ज्याताम् । अञ्ज्युः । अनक्तु । अंक्तात् ।
अंक्ताम् । अंजंतु । अंग्धि । (दिवादावद् । स्वरादेः परः । सवर्णं दीर्घः । चोः
कुः । दिस्योर्हसात् । वावसाने) आनक् । आनग् । (नमः) आक्ताम् । (नश्चाप-
दाते०) आजन् । अन्यानि सुगमानि । लिट्‌लकारे । द्वित्वादिकम् । (नुगशां० ।
आभ्वोर्णादौ) आनंज । आनंजतु । आनंजुः । आनंजिथ-आनङ्क्थ । अज्यात् ।
(ऊदितो वा) अनेन सूत्रेण इडविकल्पो भवति । अञ्जिता । इडभावे । (चोः
कुः । खसे०) अंक्ता । अजिष्यति । इडभावे । कुत्वम् । (खसे०) पत्वम् ।
(कप०) अंक्ष्यति (दिवादावद् । स्वरादेः) आञ्जिष्यत् । इडभावे आंक्ष्यत् । छट्‌
लकारे इडविकल्पे प्राप्ते ।

(अञ्जेः सौ नित्यमिडाच्यः) आञ्जीत् ॥ ॥ इति रुधादिषु
परस्मैपदिनः ॥

सूत्रम् (अंजेः०) अंजेर्धातोः सौ नित्यं इद् वाच्यः । अन्यत् साधनं तु पूर्ववत् । आञीत् । आंजिष्टम् । आञिषुः । इत्यादीनि ॥ इति रुधादिषु परस्मैपदिनः कथिताः ॥

अथात्मनेपदिनः ॥ जिङ्न्धी दीप्तौ । जि ई इतो । इन्धे । इन्धीत । इन्धाम् । ऐन्ध । इन्धाञ्चक्रे । इन्धिपीष्ट । इन्धिता । इन्धिष्यते । ऐन्धिष्यत । ऐन्धिष्ट ॥ ॥ इति रुधादिष्वात्मनेपदिनः ॥ ॥ इति नन्विकरणा रुधादयः ॥ ॥

अथात्मनेपदिनः कथ्यन्ते ॥ जिङ्न्धी दीप्तौ । जि ई इतौ । तआदयः । (रुधादेर्नम् । नमः । तयोर्धः । नमसोस्य । नश्चापदान्ते । हसात्) इन्धे । इन्धाते । इन्धते । इन्धीत । इन्धीयाताम् । इन्धीरन् । इन्धाम् । इन्धाताम् । इन्धताम् । (दिवादावद् । स्वरादेः परः । अ इ ए । ए ऐ ऐ) अन्यत् साधनं तु पूर्ववत् । ऐंय । ऐंयाताम् । ऐंयत । ऐंयाः । ऐंयायाम् । ऐंध्वम् । (कासादिप्रत्ययादाम्) अनेनाम् । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । इन्धाञ्चक्रे । इन्धामास । इन्धाञ्चभूव । रूपाणि सुगमानि । (सिसता०) अनेनेद् । इन्धिपीष्ट । इन्धिता । इन्धिष्यते । द्वावडागमौ । अ इ ए । ए ऐ ऐ । ऐन्धिष्यत । छुङ्लकारे । ऐन्धिष्ट । ऐन्धिपाताम् । ऐन्धिपत ॥ इत्यात्मनेपदिनः समाप्तिमगमन् ॥ इति नन्विकरणा रुधादयो धातवः कथिताः ॥

अथ तनादयः ॥ सर्वे उभयपदिनः ॥ तनु विस्तारे । (तनादेरुप्) तनादेर्गणादुप् प्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु । अपोऽपवादः । (नूपः) तनोति । तनुते । तनुयात् । तन्वीत । तनोतु । तनुताम् । अतनोत् । अतनुत । ततान । तेनतुः । तेनुः । तेने । तन्यात् । तनिषीष्ट । तनिता २ । तनिष्यति । तनिष्यते । अतनिष्यत् । अतनिष्यत । अतानीत् । अतनीत् । अतनिष्ट ।

अथ तनादयो धातवः कथ्यन्ते । तनादयः सर्वे उभयपदिनः सन्ति ॥ तनु विस्तारे । तिवादयः तआदयश्च प्रत्यया भवन्ति । सूत्रम् (तनादेरुप्) तनादेः ५-१ उप् १-१ तनादेर्गणात् चतुर्षु लकारेषु परेषु उपप्रत्ययो भवति । अपोऽपवादः । अनेन उप् । तनुतिप् इति जाते । (नूपः) अनेन गुणः । तनोति । तनुतः । (नुधातोः) तन्वन्ति । तनोषि । तनुयः । तनुय । तनोमि । (ओष्मोर्वा लोपः) तनुवः-तन्वः ।

तनुमः-तन्मः । तनुते । तन्वाते । (आतोन्तोदनतः) तन्वते । इत्यादीनि ॥ तनु-
यात् । (नुधातोः) तन्वीत । तनोतु । हौ परे । (ओवहिः) तनु । तनुताम् । तन्वा-
ताम् । तन्वताम् । तनुष्व । अन्यानि सुगमानि । (दिवादावद्) अतनोत् । अतनुताम् ।
अतन्वत् । आत्मनेपदे । अतनुत । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि । लिट्प्रकारे ।
(द्विश्च । पूर्वस्य । अत उपधायाः) ततान । (लोपः पचाम्०) तेनतुः । तेनुः (अत्वतः)
तेनिथ-ततन्थ । इत्यादीनि । आत्मनेपदे । तेने । तेनाते । तेनिरे । अन्यानि सुग-
मानि । तन्यात् । (सिसता०) पत्वम् । तनिपीष्ट । तनिता । तनिता । लुङ्प्रकारे ।
(णित्पे) अनेन णित्वात् वृद्धिः । अन्यत्साधनं सुगमम् । अतानीत् । अतानिष्टाम् ।
अतानिषुः । आत्मनेपदे । अतनिष्ट ।

(तनादेरकरोतेस्तन्थासोर्वा सिलोपो वाच्यः । लोपस्त्वमु-
दात्ततनाम्) अतत । अतथाः । अतनिष्ठाः ॥ क्षणु क्षिणु
हिंसायाम् । क्षणोति । क्षणुते । क्षणुयात् । क्षण्वीत । क्षणोतु ।
क्षणुताम् । अक्षणोत् । अक्षणुत । चक्षण । चक्षणे । क्षण्यात् ।
क्षणिपीष्ट । क्षणिता २ । क्षणिष्यति । क्षणिष्यते । अक्षणिष्यत् ।
अक्षणिष्यत (ह्यन्तक्षणेति०) न वृद्धिः । अक्षणीत् । अक्ष-
णिष्ट-अक्षत । अक्षथाः । अक्षणिष्ठाः ।

सूत्रम् (तनादेः०) अकरोतेस्तनादेस्तन्थासोः परयोः सेर्लोपो वाच्यः । अनेन वा
सेर्लोपः (लोपस्त्वमुदात्त०) अनेन नकारस्य लोपः । अतत । अतनिपाताम् । अतनि-
पत । सेर्लोपः । नकारस्य लोपः । अतथाः । अतनिष्ठाः । अन्यानि सुगमानि ॥ क्षणु
क्षिणु हिंसायाम् । पूर्ववत् प्रत्यया भवन्ति (तनादेरूपः । नूरः) । क्षणोति । क्षणुतः ।
क्षण्वन्ति । क्षणुते । क्षणुयात् । क्षण्वीत । क्षणोतु । क्षणुताम् । अक्षणोत् । अक्षणुत ।
लिट्प्रकारे (द्विश्च । पूर्वस्य । कुहोश्चुः । अत उपधायाः) चक्षण । चक्षणुतः ।
चक्षणुः । चक्षणे । चक्षणाते । चक्षणिरे । क्षण्यात् (सिसता०) पत्वम् । क्षणिपीष्ट ।
क्षणिता । क्षणिता । अन्येषां मूलात् ज्ञेयानि । लुङ्प्रकारे । द्वाविटौ । सेर्णिच्चात् ।
(अत उपधायाः) अनेन वृद्धौ प्राप्तायाम् (ह्यन्तक्षणे०) अनेन तन्निषेधः । अक्षणीत् ।
अन्यानि सुगमानि । आत्मनेपदे । अक्षणिष्ट (तनादेः) अनेन वा सेर्लोपः (लोप-
स्त्वमुदात्त०) अक्षत । अक्षणिपाताम् । अक्षणिपत । अक्षणिष्ठाः । वा सेर्लोपः ।
अतथाः । इत्यादीनि ॥ क्षिणुधातो रूपाणि कथ्यन्ते । प्रत्ययादयः पूर्ववत् ।
(तनादेरूपः) ।

(तनादेरुपधाया गुणो वा पिति) क्षिणोति-क्षेणोति । अक्षे-
णीत् । अक्षित-अक्षेणिष्ट ॥ पणु दाने । सेने । सायात् ।
सन्यात् । असात् । असनिष्ट । असाथाः । असनिष्ठाः ॥ डुकृञ्
करणे । डुजावितौ (गुणः । नृपः) करोति ।

सूत्रम् (तनादेः०) तनादेर्धातोरुपधाया गुणो वा भवति पिति प्रत्यये परे ।
क्षिणोति-क्षेणोति । क्षिणुते । क्षिणुयात् । क्षिण्वीत् । क्षिणोतु-क्षेणोतु । क्षिणुताम् ।
अक्षिणोत्-अक्षेणोत् । अक्षिणुत । अन्यानि रूपाणि सुगमानि । लिट्‌लकारे ।
(उपधाया लघोः) चिक्षेण । चिक्षिणतुः । चिक्षिणुः । चिक्षिणे । चिक्षिणाते । चिक्षि-
णिरे । इत्यादीनि । क्षिण्यात् (सिसता०) क्षेणिपीष्ट । क्षेणिता । क्षेणिता । छङ्‌लकारे ।
अक्षेणीत् । आत्मनेपदे । अक्षेणिष्ट-अक्षित । इत्यादीनि ॥ पणु दाने । पूर्ववत्
प्रत्ययाः (तनादेरुप आदेः णः झः । नृपः) सनोति । सनुतः । सनुते । सनुयात् ।
सन्वीत् । सनोतु । ह्य परे । सनु । सनुताम् । असनोत् । असनुत । रूपाणि
सुगमानि । लिट्‌लकारे । द्वित्वादिकम् । वृद्धिः । ससान । (लोपः पचां०) सेनतुः ।
सेनुः । सेने । सेनाते । सेनिरे । सन् यात् इति स्थिते (जनखनसनां०) अनेन वा
आकारो भवति । सायात्-सन्यात् (सिसता०) सनिपीष्ट । सनिता । सनिता ।
छङ्‌लकारे । असानीत्-असनीत् । असनिष्ट-असत । असनिष्ठाः । असथाः । इत्या-
दीनि ॥ डुकृञ् करणे । डुजावितौ (तनादेरुप । गुणः । नृपः) करोति । कृ उप तस्
इति जाते (गुणः) ।

(डित्यदुः) करोतेरकारस्य उकारो भवति डिति विभक्तौ
परतः । कुरुतः । कुर्वन्ति । करोपि । कुरुथः । कुरुथ । करोमि ।

सूत्रम् (डित्यदुः) डिति ७-१ अत् ६-१ उः १-१ करोतेर्धातोरकारस्य
उकारो भवति डिति विभक्तौ परतः । कुरुतः । कुर्वन्ति । करोपि । कुरुथः । कुरुथ ।
करोमि । कुरु वस् इति जाते (ओष्मोर्वा०) अनेन लोपविकल्पे प्राप्ते ।

(कृजो नित्यं वमोरुलोपो वाच्यः) कुर्वः । कुर्मः । कुरुते ।

सूत्रम् (कृजः०) कृजो धातोरनित्यं वकारमकारयोरुकारस्य लोपो वाच्यः ।
अनेन नित्यं लोपः (ख्याविं हसे) अनेन दीर्घं प्राप्ते ।

(कुरङ्‌रुर्न दीर्घः)

सूत्रम् (कुरङ्‌रोः०) कुरङ्‌रुर्न दीर्घो न भवति । अनेन करोतेः दीर्घाभावः ।
कुर्वः । कुर्मः । कुरु यात् । इति जाते ।

(कृजो ये) कृज उत्तरस्य उपप्रत्ययस्य लोपो भवति ये परे ।
 कुर्यात् । कुर्वीत । करोतु । करवाणि । कुरुताम् । करवै ।
 अकरोत् । अकुरुत । चकार । चक्रतुः । चक्रुः । चकर्थ । चक्रे ।
 क्रियात् । कृपीष्ट । कर्ता । करिष्यति । अकरिष्यत् । अकार्षीत् ।
 अकृत । अकृपाताम् । अकृपत ॥

सूत्रम् (कृजो ये) कृजः ५-१ ये ७-१ कृज उत्तरस्य उपप्रत्ययस्य लोपो भवति ।
 अनेन उकारस्य लोपः । कुर्यात् । कुर्वीत । करोतु-कुरुतात् । कुरुताम् । कुर्वतु ।
 (ओर्वा हेः०) कुरु । णत्वम् । करवाणि । कुरुताम् । कुर्वताम् । कुर्वताम् । करवै ।
 अकरोत् । अकुरुत । रूपाणि सुगमानि । लिङ्लकारे । द्वित्वादिकम् (रः । कुहोश्चुः ।
 धातोर्नामिनः) चकार (ऋ रम्) चक्रतुः । चक्रुः । क्रादित्वाग्नेद् । चकर्थ । चक्रे ।
 चक्राते । चक्रिरे । यादादौ इति रिङ् । क्रियात् । पत्वम् । कृपीष्ट (गुणः) कर्त्ता ।
 कर्त्ता (हनृतः स्यपः । गुणः) करिष्यति । करिष्यते (दिवादावद्) अकरिष्यत् ।
 अकरिष्यत् । लुङ्लकारे (धातोर्नामिनः) अनेन वृद्धिः । अकार्षीत् । अकार्षीम् ।
 अकार्षुः (तनादेः) अकृत । अकृपाताम् । अकृपत ॥

(संपर्युपेभ्यः करोतेर्भूपणेऽर्थे सुद्) संस्करोति ।

सूत्रम् (संपर्युपेभ्यः) संपर्युपेभ्य उपसर्गेभ्यः करोतेर्धातोर्भूपणेऽर्थे सुद् भवति ।
 संस्करोति । इत्यादीनि ।

(अङ्द्वित्वव्यवधानेऽपि सुद् स्यात्) समस्करोत् । सञ्चस्कार ।

सूत्रम् (अङ्द्वित्व०) अङ्द्वित्वव्यवधाने सत्यपि सुद् स्यात् । समस्करोत् । सञ्च-
 स्कार । द्वित्वादादी भवति सुद् ।

(ससुदकृजो णादौ नित्यमिङ्वाच्यः) सञ्चस्कारिथ । एव-
 मुपस्फुरते ॥ मनु अवबोधने । मनुते । मेने । मन्ता ॥ वनु या-
 चने । परस्मैपद्ययमित्येके । वनुते ॥ इति तनाद्युभयपदिन ॥
 इत्युविकरणास्तनादयः ॥

सूत्रम् (ससुदकृजः०) सुद् सह वर्त्तमानः ससुद् । ससुद् चासौ कृज् च ससुदकृज् ।
 तस्य ससुदकृजः । ससुदकरोतेर्धातोर्णादौ परे सति नित्यमिङ् वाच्यः । संचस्करि-
 थ । एवमुपस्फुरते ॥ मनु अवबोधने । पूर्ववत् प्रत्यया भवन्ति । (तनादेरूप) अयं
 धातुरात्मनेपदी । मनुते । मन्वाते । मन्वते । मन्वीत । मनुताम् । (दिवादावद्)
 अमनुत । रूपाणि सुगमानि ॥ लिङ्लकारे । द्वित्वादिकम् । (लोपः पञ्चाम्०) मेने ।

मेनाते । मेनिरे । इत्यादीनि । (नश्चापदान्ते०) मंसीष्ट । मंता । मंत्स्यते । (दिवा-
दावद्) अर्मस्यत । छङ्लकारे । अर्मस्त । अर्मसाताम् । अर्मसत । इत्यादीनि ॥
वनु याचने । अयमप्यात्मनेपदी । तदादयः प्रत्यया भवन्ति । (तनादेरुप) वनुते ।
वन्वीत । वनुताम् । वनुतुत । लिङ्लकारे । वादित्वान्नित्वपूर्वलोपौ भवतः । ववने । वव-
नाते । ववनिरे । वंसीष्ट । वंता । वंस्स्यते । अवंस्यत । छङ्लकारे । अवंस्त । अव-
साताम् । अवंसत । सर्वत्र (नश्चापदान्ते श्से) अनेन अनुस्वारः । अयं धातुः पर-
स्मैपदी । इति एके आचार्या वदन्ति । तन्मते वनोति । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ।
इत्युव्विकरणास्तनादयो धातवः कथिताः ॥

अथ तुदादयः ॥ तत्रादाबुभयपदिनः ॥ तुद् व्यथने । अकार
उभयपदार्थः ।

अयं तुदादयो धातवः कथ्यन्ते । तत्रादाबुभयपदिनो धातवः सन्ति ॥ तुद् व्यथने ।
अकार उभयपदार्थः । तिवादयस्तदादयश्च प्रत्यया भवन्ति ।

(तुदादेरः) तुदादेर्गणादः प्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु । अपोऽ-
पवादः । डित्त्वान्न गुणः । तुदति । तुदते । तुदेत् । तुदेत ।
तुदतु । तुदताम् । अतुदत् । अतुदत । तुतोद् । तुतुदे । तुद्यात् ।
तुत्सीष्ट । तोत्ता । तोत्स्यति । तोत्स्यते । अतोत्स्यत् । अतो-
त्स्यत । अतौत्सीत् । अतौत्ताम् । अतौत्सुः । अतुत्त । अतुत्सा-
ताम् । अतुत्सत ॥ भ्रस्जो पाके । ओ इत् ।

सूत्रम् (तुदादेरः) तुदादेः । ५-१ अः १-१ तुदादेर्गणात् अः प्रत्ययो भवति
चतुर्षु परेषु । अपोऽपवादः । डित्त्वान्न गुणः । तुदति । आत्मनेपदे । तुदते । रूपाणि
सुगमानि । तुदेत् । तुदेत । तुदतु । तुदताम् । अतुदत् । अतुदत । रूपाणि भूधातु-
वत् । किंतु गुणाभावः । लिङ्लकारे द्वित्वादिकम् (उपधाया लघोः) अनेन गुणो
भवति । तुतोद् । तुतुदतुः । तुतुदुः । तुतोदिय । इत्यादीनि । आत्मनेपदे । तुतुदे ।
तुद्यात् । (खसे०) तुत्सीष्ट । अन्येरां मूलतो ज्ञेयानि । छङ्लकारे । (अनिटो
नामिवनः) अनेन वृद्धिः । अतौत्सीत् । (श्सात्०) अनेन सेलांयः । अतौ-
त्ताम् । अतौत्सुः । इत्यादीनि । आत्मनेपदे । (श्सात्०) अनेन श्से परे सेलांयः ।
(तिस्योः०) अनेन गुणनिषेधः । अतुत्त । अतुत्साताम् । अतुत्सत ॥ इत्यादीनि
भवन्ति ॥ भ्रस्जो पाके । ओकार इत् । तिवादयो भवन्ति । (तुदादेरः) अनेन अ-
प्रत्ययो भवति ।

(अन्यत्र सो जः) झस्परत्वाभावे सस्य जो भवति । (ग्रहां
कृति च)-

सूत्रम् (अन्यत्र सोजः) अन्यत्र ७-१ सः ६-१ जः १-१ झस्परत्वाभावे सति
सकारस्य जकारो भवति । अनेन सस्य जकारः ।

(अप्रत्ययो डिद्धत्) भृजति । भृजते । बभ्रज (ऋसंयो-
गात्०) इति कित्वाभावान्न संप्रसारणम् । बभ्रजतुः ।
बभ्रज्जुः । बभ्रज्जिथ-बभ्रष्ट । बभ्रजे ।

सूत्रम् (अप्र०) अप्रत्ययो डिद्ध ज्ञातव्यः डिद्धात्संप्रसारणम् । 'ग्रहां कृति च'
अनेन भवति । भृजति । भृजते । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लिटलकारे
(द्विश्च) कित्वाभावात् संप्रसारणं न भवति । बभ्रजतुः । बभ्रज्जुः । बभ्रज्जिथ-
बभ्रष्ट । आत्मनेपदे । बभ्रजे । बभ्रज्जाते । बभ्रजिरे । इत्यादीनि ॥

(भृजतेः सकाररेफौ लुप्त्वा रमागमोऽनपि वा वाच्यः) ब-
भर्ज । बभर्जे । भृज्यात्-भर्ज्यात् । भ्रक्षीष्ट-भर्क्षीष्ट । भ्रष्टा-भर्ष्टा ॥
भ्रक्ष्यति-भर्क्ष्यति । अभ्रक्ष्यत्-अभर्क्ष्यत् । अभ्राक्षीत्-अभा-
क्षीत् । अभ्रष्ट-अभर्ष्ट ॥ दिश अतिसर्जने । दिक्षीष्ट । अदि-
क्षत् । अदिक्षत ॥ क्षिप प्रेरणे । क्षिप्सीष्ट । अक्षित ॥ कृष् विले-
खने । कृक्षीष्ट । कृष्टा-कृष्टा । अकाक्षीत्-अक्राक्षीत्-अकृ-
क्षत् । अकृष्ट । अकृक्षाताम् । अकृक्षत ॥ मिल संगमे । मि-
मिले । अमेलिष्ट ॥ मुच्ल्मोक्षणे ।

(भृजतेः०) भृजतेर्धातोः सकाररेफौ लुप्त्वा रमागमोऽनपि वा वाच्यः । सुग-
ममिदं सूत्रम् । मिदन्त्यात्स्वरात्परो भवति । तत्पक्षे । बभर्ज । बभर्जतुः । बभर्ज्जुः ।
आत्मनेपदे । बभर्जे । इत्यादीनि । (अन्यत्र सो जः) संप्रसारणम् । भृज्यात् । भृज-
तेः । भज्ज्यात् । भ्रस्ज् सीष्ट इति स्थिते । (स्कोराद्योश्च) अनेन सस्य लोपः ।
(चोः कुः । खसे०) पत्वम् । (कपसंयोगे०) भ्रक्षीष्ट (भृजतेः०) तदा । भर्क्षीष्ट ।
अन्येषां मूलाद् ज्ञातव्यानि सर्वाणि रूपाणि । अनेनैव प्रकारेण सिध्यन्ति । छड्ल-
कारे । (अनिटो नाभिवतः) अनेन वृद्धिः । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । अभ्राक्षीत् ।
(ससात्) अनेन सेलापो भवति । अभ्राष्टाम् । अभ्राष्टुः । रमागमे कृते । अभा-
क्षीत् । आत्मने पदे । (स्कोराद्योश्च । छडप०) अनेन पकारः । अभ्रष्ट । अभ्रक्षाताम् ।

अभ्रक्षत । रमागमे कृते । अभर्ष्ट । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥ दिश अति-
सर्जने । अकार उभयपदार्थः । पूर्ववत्प्रत्यया भवन्ति । (तुदादेरः) दिशति ।
दिशते । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लिट् लकारे । (उपधाया लघोः)
अनेन गुणः । दिदेश । दिदिशे । अन्यानि रूपाणि सुगमानि । दिश्यात् । 'दिश
सीष्ट' इति स्थिते । (छशप्० । पढोः०) पत्वम् । (कपसंयोगे क्षः) दिक्षीष्ट । पत्वम् ।
पुत्वम् । देष्टा । अत्र गुणो भवति । देष्टा । देक्ष्यति । देक्ष्यते । अदेक्ष्यत् । अदेक्ष्यत ।
(दृशपान्तात्०) अनेन छुडि सक् । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । अदिक्षत् । आत्मनेपदे ।
अदिक्षत । अदिक्षाताम् । अदिक्षत । इत्यादीनि भवन्ति ॥ क्षिप् प्रेरणे । प्रत्ययादयः
पूर्ववत् । क्षिपति । क्षिपते । लिट् लकारे द्वित्वादिकम् । गुणः । चिक्षेप । चिक्षिपे ।
क्षिप्यात् । क्षिप्सीष्ट । क्षेप्ता । क्षेप्ता । अन्येषां रूपाणि सुगमानि । लुङ् लकारे
(अनिटः) अनेन वृद्धिः । अक्षेप्सीत् । (झसात्०) अक्षेप्ताम् । आत्मनेपदे ।
अक्षिप्त । इत्यादीनि रूपाणि ॥ कृप विलेखने । (तुदादेरः) कृपति । कृपते ।
चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट् लकारे । (द्विश्च । रः । कुहोश्चुः । उपधाया
लघोः) चकर्प । चकृपतुः । चकृपुः । (अत्वतः) चकर्षथ । चकर्ष्ट । चकृपे ।
चकृपाते । चकृपिरे । इत्यादीनि । कृप्यात् । कृप् सीष्ट इति स्थिते । (सिस्वोः०)
अनेन गुणनिषेधः (पढोः०) पत्वम् । (कपसंयोगे क्षः) कृक्षीष्ट । गुणः । पुत्वम् ।
कर्था । (रारोझसे दृशाम्) अनेन अरो रकारो वा भवति । क्रष्टा-कर्था । कक्ष्यति-
कक्ष्यति । अन्येषां रूपाणां सिद्धिरनेनैव प्रकारेण । लुट् लकारे । (अनिटः०)
अनेन वृद्धिः । अन्यत्साधनं तु पूर्वसदृशमस्ति । अकाक्षीत् । अकार्थाम् । अत्र
(झसात्) अनेन सेर्लोपो भवति । अकार्धुः (रारो झसे०) अकाक्षीत् । आत्मने-
पदे (सिस्वोः०) अनेन गुणनिषेधः (झसात्०) अनेन झसे परे सेर्लोपः । अकृष्ट ।
अकृष्टाताम् । (आतोन्तो०) अकृक्षत । (दृशपान्तात्०) अकृक्षत् । आत्मने-
पदे । अकृक्षत । अकृष्टाताम् । (आतोन्तो०) अकृक्षत । इत्यादीनि रूपाणि
ज्ञातव्यानि ॥ मिल संगमने । अकारः । (तुदादेरः) मिलति । मिलते । चतुर्णां
रूपाणि सुगमानि । लिट् लकारे । द्वित्वादिकम् । (उपधाया लघोः) मिमेल ।
मिमिलतुः । मिमिळुः । मिमेलिथ । इत्यादीनि । मिमिले । मिल्यात् । (उपधाया
लघोः) मेलिपीष्ट । अत्र पत्वं च भवति । मोलिता । मोलिता । मेलिप्यते । मेलिप्यति ।
अमेलिप्यत् । अमेलिप्यत । लुङ् लकारे द्वाविटौ । (इट ईटि) अनेन सेर्लोपो
भवति । (दिवादावट्) अमेलीत् । अमेलिष्टाम् । अमेलिषुः । आत्मनेपदे । अमेलिष्ट ।
अमेलिषाताम् । अमेलिषत । इत्यादीनि ॥ मुच्छ मोक्षणे । लकारो लिट्कार्यार्थः ।
(तुदादेरः) ।

(मुचादेर्मुम्) मुचादीनां मुमागमो भवति अप्रत्यये परे ।
 मुञ्चति । मुञ्चते । मुमोच । मुमुचे । मुच्यात् (सिस्योः)
 अनेन गुणाभावः (चोः कुः) मुक्षीष्ट । मोक्ता । मोक्ष्यति ।
 मोक्ष्यते । अमोक्ष्यत् । अमोक्ष्यत । अमुचत् । अमुक्त ॥ लुप्ल
 छेदने । लुम्पति । लुप्सीष्ट । अलुपत् ॥ विद्ल लभे । विन्दति ।
 अवेदिष्ट ॥ अनिडयमित्येके । वेत्ता ॥ लिप् उपदेहे । मुच्
 लुप्-विद्-लिप्-सिच्-कृत्-पिश्-खिद्-एते मुचादयः । लिम्पति ।
 लिलेप । अलिपत् । अलिपत ।

सूत्रम् (मुचादेर्मुम्) मुचादेः । ६-१ मुम् १-१ मुचादीनां धातूनां मुमागमो
 भवत्यप्रत्यये परे । (मिदं०) मुच् लुप् विद् लिप् सिच् कृत् पिश् खिद् एते मुचा-
 दयो धातवो ज्ञातव्याः । मुञ्चति । मुञ्चते । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि ।
 लिद्लकारे । (द्विश्च । पूर्वस्य । उपधाया लघोः) मुमोच । मुमुचतुः । मुमुचुः ।
 (अत्वतः) मुमोचिथ (चोः कुः) मुमोक्थ । मुमुचे । मुच्यात् । (चोः कुः)
 पत्वम् । (कषसं० । सिस्योः) अनेन गुणनिषेधः । मुक्षीष्ट । गुणः । (चोः कुः) मोक्ता ।
 मोक्ता । मोक्ष्यति । मोक्ष्यते । अमोक्ष्यत् । अमोक्ष्यत । (लिप्पुपादेर्दः) अनेन लुङि
 ङप्रत्ययो भवति । डिच्वाद् गुणाभावः । अमुचत् । आत्मनेपदे । (झसात्) अनेन
 सेलौपो भवति झसे परे । अमुक्त । अमुक्ताताम् । अमुक्षत ॥ लुप्ल छेदने । (तुदा-
 देरः । मुचादेर्मुम्) लुंपति । लुंपते । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिद्लकारे ।
 लुलोप । लुलुपे । लुप्यात् । (सिस्योः) अनेन गुणनिषेधः । लुप्सीष्ट । लोप्ता । लोप्ता ।
 लोप्स्यति । लोप्स्यते । अलोप्स्यत् । अलोप्स्यत । (लिप्पुपादेर्दः) अलुपत् । आत्म-
 नेपदे । (झसात्) अलुप्त । अलुप्ताताम् । अलुप्सत । इत्यादीनि ॥

(लिपिसिचिह्वयतीनामात्मनेपदे सेडौ वा वाच्यः) अलिप्त ॥
 पिच्ल क्षरणे । सिञ्चति । सिपेच । सिच्यात् । सिक्षीष्ट । सेक्ता
 २ । सेक्ष्यति । असिचत् । असिक्त ॥ इति तुदादिपूभ-
 यपदिनः ॥

सूत्रम् (लिपिसिचिह्वयतीनाम्०) एषां धातूनामात्मनेपदे सेडौ वा वाच्यः ।
 अनेनात्मनेपदेऽपि । सेडः । अलिपत । अलिपेताम् । अलिपन्त । इत्यादीनि ॥
 पिच्लक्षरणे । (तुदादेरः । मुचादेर्मुम् । आदेः ण्यः स्रः) सिञ्चति । सिञ्चते ।

अन्येषां सुगमानि । लिङ्लकारे । द्वित्वादिकम् । पत्वम् । गुणः । सिपेच । सिपि-
चतुः । सिपिचुः । सिपेचिथ । (अत्वतः । चोः कुः) सिपेक्थ । सिपिचे । सि-
च्यात् । (चोः कुः) पत्वम् । (कप० । सिस्योः) अनेन गुणनिषेधः । सिक्षीष्ट ।
गुणः । (चोः कुः) सेक्ता । सेक्ता । सेक्ष्यति । सेक्ष्यते । असेक्ष्यत् । असेक्ष्यत ।
(लितुपादेर्ङः) असिचत् । (लिपिसिचि०) असिचत । असिचेताम् । असिचन्त ।
लेखभावपक्षे (ससात् । चोः कुः) असिक्त । असिक्षाताम् । असिक्षत ॥
इत्यादीनि ॥ इत्युभयपदिनो धातवः कथिताः ॥

अथ परस्मैपदिनः ॥ कृती छेदने । कृन्तति । चकर्त्त । कृत्यात् ।
कीर्तिता । कर्तिष्यति । अकर्तिष्यत् । अकर्तीत् ॥ लुभ विमोहने ।
लोभिता-लोब्धा । अलोभीत् ॥ चृती हिंसाग्रन्थनयोः । चर्ति-
ष्यति-चत्स्यति । अचर्तीत् ॥ विध विधाने । वेधिता ॥ कुट
कौटिल्ये ।

अथ परस्मैपदिनो धातवः कथ्यन्ते ॥ तिवाद्यः सर्वत्र भवन्ति (तुदादेरः) अय-
मपि चतुर्षु भवति ॥ कृती छेदने । ईकार इत् । (मुचादेर्मुम्) कृन्तति । कृन्तवे ।
चतुर्णां सुगमानि रूपाणि । लिङ्लकारे । (द्विश्च । रः । उपधाया लघोः । कुहोश्चुः)
चकर्त्त । चकृततुः । चकृतुः । चकृत । कृत्यात् । (सिसता०) गुणः । कर्त्तिता ।
कर्त्तिष्यति । अकर्त्तिष्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेलौपः । (उपधाया लघोः)
अकर्तीत् । अकर्त्तिष्टाम् । अकर्त्तिषुः ॥ लुभ विमोहने । (तुदादेरः) लुभति । लुभेत् ।
लुभतु । अलुभत् । लिङ्लकारे । द्वित्वादिकम्० (उपधाया लघोः) लुलोभ । लुलु-
भतुः । लुलुभुः । लुभ्यात् । (इषुसह०) लोभिता । इडभावे गुणः । (तथोर्धः । स्रवे-
जवाः) लोब्धा । लोब्धारी । लोब्धारः । लोभिष्यति । अलोभिष्यत् । लुङ्लकारे ।
द्वाविटौ । (उपधाया लघोः) अलोभीत् । अलोभिष्टाम् । अलोभिषुः ॥ चृती हिंसा-
ग्रन्थनयोः । ईकार इत् । (तुदादेरः) चृतति । चृतेत् । चृततु । अचृतत् । लिङ्ल-
कारे । (द्विश्च । पूर्वस्य रः । उपधाया लघोः) चचर्त्त । चचृततुः । चचृतुः ।
चृत्यात् । (सिसता०) गुणः । चर्त्तिता । (नृत्वृद्ध०) अनेन स्पष्टि वा इड । चर्त्ति-
ष्यति-चत्स्यति । अचर्त्तिष्यत्-अचत्स्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । अचर्तीत् ।
अचर्त्तिष्टाम् । अचर्त्तिषुः ॥ विध विधाने । (तुदादेरः) विधति । चतुर्णां सुगमानि ।
लिङ्लकारे । द्वित्वादिकम् । गुणः । विवेध । विविधतुः । विविधुः । विध्यात् (सि-
सता०) गुणः । वेधिता । वेधिष्यति । अवेधिष्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । गुणः ।
सेलौपः । अलोभीत् । अलोभिष्टाम् । अलोभिषुः । इत्यादीनि ॥ कुट कौटिल्ये ।

अकार इत् । (तुदादेरः) कुटति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । (द्विश्च । पूर्वस्य । कुहोश्चुः । उपधाया लघोः) चुकोट । चुकुटतुः । चुकुटुः । चुकुद इदं यप् इति जाते । (उपधाया लघोः) अनेन गुणे प्राप्ते ।

(कुटादेर्जिणद्वर्जः प्रत्ययो ङिद्वत्) चुकोट । चकुटिथ । कुटिता । अकुटीत् ॥ चुद् छेदने । चुट्यति । चुटति ॥ ओव्रश्च छेदने । ओऊ इतौ । (ग्रहां कृति च) वृश्चति । वव्रश्च । वव्रश्चतुः । वव्रश्चुः । वव्रश्चिथ-वव्रष्ट । वृश्च्यात् । (ऊदितो वा) व्रश्चिता-व्रष्टा (स्कोराद्योश्च) व्रश्चिष्यति-व्रक्ष्यति । अव्रश्चीत् । अव्राशीत् । अव्राष्टाम् ॥ कृ विक्षेपे । (ऋत इर्) किरति । चकार । चकरतुः । कीर्यात् । करिता- (ईटो ग्रहाम्) करीता । करीष्यति-करिष्यति । अकरिष्यत्-अकरीष्यत् । अकारीत् ॥

सूत्रम् (कुटादेः०) कुटादेर्धातोर्जिणद्वर्जः प्रत्ययो ङिद्वत् । ङित्वाद्गुणाभावः । चुकुटिथ । कुट्यात् । (कुटादेः) अनेन ङित्वाद्गुणो न भवति । कुटिता । कुटिष्यति । अकुटिष्यत् । शेषाणि रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । गुणाभावः । अकुटीत् । अकुटिष्टाम् । अकुटिषुः । इत्यादीनि ॥ चुद् छेदने । (क्रमुश्चमु०) अनेनास्य धातोर्वा यः प्रत्ययो भवति (तुदादेरः) चुट्यति । अप्रत्यये कृते सति । चुटति । एवं चतुर्णां रूपाणि । लिट्लकारे । तुत्रोट । तुत्रुटतुः । तुत्रुटुः । तुत्रुटिथ । तुत्रुट्यात् । तुटिता । कुटादित्वाद् गुणो न भवति । तुटिष्यति । अतुटिष्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेलौपः (दिवादावद्) अतुटीत् । अतुटिष्टाम् । अतुटिषुः ॥ इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥ ओव्रश्च छेदने । ओकारोकारावितौ (तुदादेरः । ग्रहां कृति च) अनेन संप्रसारणं भवति । वृश्चति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे (द्विश्च । पूर्वस्य) वव्रश्च । संप्रसारणम् । वव्रश्चतुः । वव्रश्चुः । वव्रश्चिथ (ऊदितो वा । संयोगान्तस्य लोपः) अनेन चकारस्य लोपः (छत्र०) छुत्वम् । वव्रष्ट । इत्यादीनि । संप्रसारणम् । वृश्च्यात् (ऊदितो वा०) अनेन वा इद् । व्रश्चिता । संयोगान्तस्य लोपः (पत्वम् । छुत्वम् । व्रष्टा । व्रश्चिष्यति । इडभावे (स्कोराद्योश्च । चोःकुः) पत्वम् (कप्रसंयोगे०) व्रक्ष्यति । अव्रश्चिष्यत्-अव्रक्ष्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेलौपः । (दिवादावद्) अव्रश्चीत् । अव्रश्चिष्टाम् । अव्रश्चिषुः । इडभावे (स्कोरा० । चोः कुः । अनिटो नामिवतः) अनेन वृद्धिः । अव्राशीत् (झसात्) अनेन सेलौपः ।

अन्यत्साधनं पूर्ववत् । अत्राष्टाम् । अत्राभुः ॥ कृ विश्लेषे (तुदादेरः ऋत इर्) अनेन
 ऋकारस्य इर् भवति । किरति । किरत् । किरतु । अकिरत् । लिङ्लकारे (द्विश्च ।
 रः । कुहोदयुः । धातोर्नामिनः) चकार (ऋसंयोगात्) अनेनाकित्त्वान्न गुणाभावः ।
 चकरतुः । चकरुः । चकारिथ । ऋत इर् (खोर्विहसे) कीर्यात् (सिसता० । गुणः)
 करिता (ईदो ग्रहाम्) अनेन वा दीर्घः । करीता । अन्येषां मूलज्ज्ञेयानि । कुङ्लकारे
 (णित्वे) अनेन सौणित्वात् वृद्धिः (धातोर्नामिनः) अकारीत् (वृद्धिहेती) अनेन
 दीर्घाभावः । अकारिष्टाम् । अकारिषुः । इत्यादीनि ॥

(उपात्किरतेश्छेदेऽर्थे सुङ्गाच्यः) ।

सूत्रम् (उपात्०) उपोपसर्गपूर्वात् किरतेर्धातोः छेदेऽर्थे सुङ् वाच्यः ।

(हिंसायां प्रतेश्च) उपस्किरति । उपचस्कार । प्रतिस्किरति ॥

गृ निगरणे । गिरति ।

सूत्रम् (हिंसायाम्०) किरतेर्धातोर्हिंसायामर्थे प्रतिपूर्वाच्च सुङ् वाच्यः । उपस्कि-
 रति । उपचस्कार । हिंसायाम् । प्रतिस्किरति ॥ गृ निगरणे । ऋत इर् । अनेनेर्
 (तुदादेरः) गिरति ।

(गिरतेरस्य वा लः स्वरे वाच्यः) गिलति । जगार-जगाल ।

जगरतुः-जगलतुः । जगरुः-जगलुः । अगारीत्-अगालीत् ॥

स्पृशू स्पर्शने । स्पृशति । पस्पर्श । स्पृश्यात् । स्पृष्टा-स्पृष्टा ।

स्पृक्ष्यति-स्पृक्ष्यति । अस्पृक्ष्यत्-अस्पृक्ष्यत् । अस्प्राक्षीत्-रो

वा । अस्प्राक्षीत् ।

सूत्रम् (गिरतेः) गिरतेर्धातोर्कारस्य लकारः स्वरे परे वाच्यः । अनेन रकारस्य
 लकारः । गिलति । चतुर्णां रूपाणि मुगमानि । लिङ्लकारे (द्विश्च । रः । कुहोदयुः ।
 धातोर्नामिनः) अनेन वृद्धिः । जगार-जगाल (ऋसंयोगात्) अनेनाकित्त्वाद् गुणो
 भवति । जगरतुः-जगलतुः । इत्यादीनि (ऋत इर् । खोर्वि हसे) गीर्यात् । गारि-
 ता-गालिता । अन्यानि मुगमानि । कुङ्लकारे । द्वावेटी (धातोर्नामिनः) अनेन वृद्धिः ।
 अगारीत् । अगारिष्टाम् । अगारिषुः । लत्वे कृते सति । अगालीत् । अगालिष्टाम् ।
 अगालिषुः । इत्यादीनि ॥ स्पृशू स्पर्शने । तिनादयः (तुदादेरः) स्पृशति । लिङ्ल-
 लकारे (द्विश्च । रः । पूर्वस्य हसादिः । उपवाया लघोः) पस्पर्श । पस्पृशतुः ।
 पस्पृशुः । इत्यादीनि । स्पृश्यात् । स्पृश ता इति स्थिते (उपश०) अनेन पकारः
 (उपवाया लघोः) अनेन गुणः (सारो झमे०) अनेन जरो रकारः (रूपादीनां)
 अनेन विकल्पः । प्लुत्वम् । स्पृष्टा-स्पृष्टा (पठोः कः से) स्पृक्ष्यति-स्पृक्ष्यति । जस्प-

क्ष्यत्-अस्पक्ष्यत् । छडलकारे (अनिटो नापिवतः) अनेन वृद्धिः । अन्यत्साधनं सुगमम् । अस्पाक्षीत् (झसात्०) अनेन सेर्लोपः । अस्पार्थम् । अस्पोर्धुः । अरो रकारे कृते । अस्प्राक्षीत् । अस्प्राष्टाम् । अस्प्राधुः । इत्यादीनि (कृपादीनां०) अनेन (भृते सिः) अनेन विहितः सिः प्रत्ययो वा भवति ।

(कृपादीनां वा सिर्वक्तव्यः) तत्पक्षे (दशपान्तात्सक्) अस्पृक्षत् ॥ प्रच्छ झीप्सायाम् । संप्रसारणम् । पृच्छति । पप्रच्छ । पप्रच्छतुः । पप्रच्छिथ-पप्रष्ट । पृच्छ्यात् । प्रष्टा । प्रक्ष्यति । अप्राक्षीत् ॥ मृज विसर्गे । मृजति । ससर्ज । ससृजतुः । समृजुः । ससर्जिथ-सस्रष्ट । मृज्यात् (रारो झसे दशाम्) स्रष्टा । स्रक्ष्यति । अस्त्राक्षीत् ॥ डुमस्जो शुद्धौ । डु ओ इतौ । (अन्यत्र सो जः) मज्जति । ममज्ज । मङ्गा । मस्जिनशोर्झसे नुम् । मंक्ष्यति । अमांक्षीत् । अमाङ्गाम् । अमांक्षुः ॥ विश् प्रवेशने । वेष्टा । अविक्षत् ॥ मृश् आमर्पणे । अम्राक्षीत्-अमार्क्षीत् । अमृक्षत् ॥ विच्छ गतौ (आयः) विच्छायति । विच्छायाञ्चकार-विविच्छ । विच्छाय्यात्-विच्छयात् । विच्छायिता-विच्छिता । अविच्छायीत् ॥ इषु इच्छायाम् । (गमां छः) इच्छति । इच्छेत् । इयेप । एपिता-एष्टा ॥ छुप स्पर्शे । छोत्ता । अछौप्सीत् ॥ लिश गतौ । लेष्टा । अलिक्षत् ॥ खिद् परिघाते । खिन्दति । खेत्ता । अखैत्सीत् ॥ पिश अयवे । पिंशति । पेशिता ॥ ॥ इति तुदादिषु परस्मैपदिनः ॥

सूत्रम् (कृपादीनाम्०) अनेन कृपादीनां धातूनां सर्वत्र सेर्विकल्पः । तदा । (दशपान्तात्) अनेन सक् । अन्यत्साधनं सुगमम् । जस्पृक्षत् । अस्पृक्षताम् । अस्पृक्षत् । इत्यादीनि ॥ प्रच्छ झीप्सायाम् । (तुदादेरः । ग्रहां कृति च) अनेन संप्रसारणम् । पृच्छति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिदलकारे । (द्विश्च । पूर्वस्य) पप्रच्छ । संप्रसारणं० । पप्रच्छतुः । पप्रच्छुः । पप्रच्छिथ । (जत्वतः) पत्वम् । श्रुत्वम् । पप्रष्ट । इत्यादीनि । संप्रसारणं० । पृष्ठ्यात् । पत्वम् । श्रुत्वम् । प्रष्टा (पदोः

कः से । किलात्० । कप०) प्रक्ष्यति । अग्रक्ष्यत् । लुङ्लकारे । (अत उपधायाः)
 अनेन वृद्धिः । अन्यत्साधनं मुगमम् । अप्राक्षीत् । (छशप०) घृत्वम् । अप्राष्टाम् ।
 अप्राक्षुः । इत्यादीनि ॥ सृज विसर्गं । (तुदादेरः) सृजति । चतुर्णां मुगमानि ।
 लिट्लकारे । (द्विश्च । रः । उपधाया लघोः) ससर्ज । ससृजतुः । ससृजुः ।
 (अत्वतः) ससर्जिथ । स सृज् थप् इति जाते । (उपधाया लघोः । रारो सृसे० ।
 छशप०) घृत्वम् । ससृष्ट । सृज्यात् । (रारो सृसे०) पत्वम् । घृत्वम् । सृष्टा ।
 (पढोः कः से) पत्वम् । (कपसंयोगे०) सक्ष्यति । असक्ष्यत् । (अनिटो नामि-
 वतः) अस्नाक्षीत् । अस्नाष्टाम् । अस्नाक्षुः ॥ दुमम्जो शुद्धौ । टुकारौकारौ । इतौ
 (तुदादेरः । अन्यत्र सोजः) अनेन सकारस्य जकारः । मज्जति । चतुर्णां लकाराणां
 रूपाणि मुगमानि । लिट्लकारे । (द्विश्च । पूर्वस्य । अन्यत्र । सो जः) ममज्ज । मम-
 ज्जतुः । ममज्जुः । इत्यादीनि । मसृज् ता इति स्थिते । (स्कोराद्योश्च) अनेन सक्का-
 रस्य लोपः । (चोः कुः । खसे चपा० । मसृजिनशोः०) अनेन नुम् । (नश्चापदांति)
 मंक्ता । मंक्तारौ । मंक्तारः । मंक्ष्यति । अमंक्ष्यत् । (अत उपधायाः) अमांक्षीत् ।
 (सृसत्) अनेन सेर्लोपः । अमांक्ताम् । अमांक्षुः । इत्यादीनि ॥ विश् प्रवेशने ।
 (तुदादेरः) विशति । लिट्लकारे । (द्विश्च । पूर्वस्य । हसा०) गुणः । विवेश ।
 विविशतुः । विविशुः । विवेशिथ । (अत्वतः) पत्वम् । घृत्वम् । गुणः । विवेष्ट ।
 विश्यात् । गुणः । पत्वम् । घृत्वम् । वेष्टा । पत्वम् । (पढोः कः से । किलात्० । कप०)
 गुणः । वेक्ष्यति । अवेक्ष्यत् । (हृशपान्तात्) अनेन सक् । अन्यत्साधनं मुगमम् ।
 अविक्षत् । अविक्षताम् । अविक्षन् ॥ मृश आमर्षणे । (तुदादेरः) मृशति । लिट्
 द्वित्वादिकम् । (रः) गुणः । ममर्श । ममृशतुः । ममृशुः । ममर्शिथ । (अत्वतः)
 ममर्ष्ट । मृश्यात् । गुणः । घृत्वम् । (रारो०) म्रष्टा । (पढोः कः से) म्रक्ष्यति ।
 अम्रक्ष्यत् । (अनिटो नामिवतः) अम्राक्षीत् । अम्राष्टाम् । अम्राक्षुः । (कृशादीनां०)
 अनेन सेर्विकल्पः । तत्पक्षे । (हृशपान्तात्) अमृक्षत् । अमृक्षताम् । अमृक्षन् ॥
 विच्छ गतौ । (आयः) अनेन आयः प्रत्ययः । (तुदादेरः । अदे) विच्छायति ।
 लिट् । विच्छायांचकार । अत्र (कासादे०) अनेनाम् । अनापि वा इति उक्तत्वात् ।
 अनपि वा भवति । तत्पक्षे । विविच्छ । विविच्छतुः । विविच्छुः । विच्छायात् । अत्र
 (यतः) अनेन अकारस्य लोपः । आयाभावे । विच्छ्यात् । (सिसता०) विच्छा-
 यिता-विच्छिता । विच्छायिष्यति-विच्छिष्यति । अविच्छायिष्यत्-अविच्छिष्यत् ।
 लुट्लकारे । दाविटौ । अविच्छायीत्-अविच्छीत् ॥ इषु इच्छायाम् । (तुदादेरः ।
 गमां छः) इच्छति । लिट् (द्विश्च) गुणः । (असवर्णे) इयेप । (सवर्णे) इयतुः ।
 इषुः । इत्यादीनि । इष्यात् । (इषु सह०) गुणः । एषिता । घृत्वम् । एष्टा । एषि-
 प्यति । (स्वरादेः) ऐपिष्यत् । लुङ् । ऐपीत् ॥ छुप स्पर्शं । (तुदादेरः) छुपति ।

चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट् । (द्विश्च) गुणः । (झपानाम्०) चुञ्छोप ।
 छुप्यात् । गुणः । छोप्ता । छोप्यति । अच्छोप्यत् । (अनिटो नामिवत्) अच्छौ-
 प्सीत् । (झसात्०) अच्छौप्ताम् । अच्छौप्सुः ॥ लिङ् गतौ । (तुदादेरः) लिङ्गति ।
 लिट् । लिलेश । लिलिशतुः । लिलिशुः । लिलेशिय । (अत्वत्०) लिलेष्ट । लि-
 श्यात् । गुणः । पत्वम् । लेष्टा । (पढोः कः से) लेक्ष्यति । अलेक्ष्यत् । (ह्रशपांता० ।
 छशप० । पढोः कः से) पत्वम् । (कप०) अलिक्षत् । अलिक्षताम् । अलिक्षन् ॥
 खिद् परिचाते । (तुदादेरः) अनेनाप्रत्ययो भवति । (मुचादेर्मुम्) अनेन मुमागमो
 भवति । (नश्चापदान्ते झसे) अनेनानुस्वारः । खिन्दति । खिन्देत् । खिन्दतु ।
 (दिवादावद्) अरिन्दत् । रूपाणि सुगमानि । लिट् लकारे । (द्विश्च । पूर्वस्य ।
 उपधाया लघोः) अनेन गुणः । चिखेद् । चिखिदतुः । चिखिदुः । इत्यादीनि ।
 खियात् । (खसे० । गुणः) खेत्ता । खेत्स्यति । अखेत्स्यत् । (अनिटो नामि-
 वत्) अनेन वृद्धिः । अखैत्सीत् । (झसात्०) अनेन सेलौपः । (तयोर्धः) अखै-
 द्दाम् । अखैत्सुः । इत्यादीनि ॥ पिश् अवयवे (तुदादेरः । मुचादेर्मुम्) पिङ्गति ।
 चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लिट् लकारे । (द्विश्च । पूर्वस्य । उपधाया
 लघोः) पिपेश । पिपिशतुः । पिपिशुः । पिपेशिय । पिश्यात् । (सिसता० । उप-
 धाया लघोः) पेक्षिता । पत्वम् । पेक्षिष्यति । (दिवादावद्) अपेक्षिष्यत् । ङङ्-
 लकारे द्वाविटौ । अन्यत्साधनं तु पूर्वसदृशम् । अपेक्षीत् । अपेक्षिष्टाम् । अपेक्षिषुः ।
 इत्यादीनि ॥ इति परस्मैपदिनो धातवः कथिताः ॥

अथात्मनेपदिनः ॥ मृड् प्राणत्यागे (अयकि) ऋकारस्य
 रिङादेशो भवति अकारे प्रत्यये यकि च परे । (तुधातोः)
 म्रियते ।

अथात्मनेपदिनः कथ्यन्ते ॥ मृड् प्राणत्यागे । ङकार आत्मनेपदार्थः । (तुदा-
 देरः) सूत्रम् (अयकि) अश्च यक् च अयक् तस्मिन् अयकि । ऋकारस्य ।
 (तुदादेरः) अनेन सूत्रेण विहिते अकारे परे च यक् प्रत्यये परे रिङादेशो भवति ।
 अत्र ङकारव्यवधानात् । (ये) अनेन दीर्घो न भवति 'अनुबन्धः प्रत्यक्षवत्' इति
 न्यायात् (तुधातोः) अनेनेय भवति । म्रियते । (आदाय इः । अ इ ए) म्रियेते ।
 म्रियन्ते । म्रियेत । म्रियताम् । अम्रियत ।

(सपरोक्षयोस्तादौ स्यपि च म्रियतेः परस्मैपदं वाच्यम्) ममार ।
 मम्रतुः । मृपीष्ट । मर्ता । मरिष्यति । अमरिष्यत् । (लोपो
 ह्रस्वाज्झसे) अमृत । अमृपाताम् । अमृपत ॥ ङङ् आदरे ।

द्रियते । दद्रे । दृपीष्ट । दर्ता । (हनृतः स्यपः) दरिष्यते ।
अदरिष्यत् । अहत ॥ धृङ् अवस्थाने । ध्रियते । तद्वत् ॥
पृङ् व्यापारे । व्याप्रियते । व्यापरिष्यते । व्यापृत । व्यापृ-
पाताम् ॥ ओविजी भयचलनयोः । विजते । विजेत ।
विजताम् । अविजत । विविजे । विजिता ।

सूत्रम् (सपरोक्षयोः०) सपरोक्षयोस्तादौ स्यपि परतो म्रियतेर्धातोः परस्मैपदं
वाच्यम् । तदा णवादयः प्रत्यया भवन्ति । (द्विश्व । रः । धातोर्नामिनः) ममार ।
(ऋ रम्) मम्रतुः । मम्रुः । ममर्थः । इत्यादीनि । (उः) अनेन गुणनिषेधः । पत्वम् ।
मृपीष्ट । (गुणः) मर्त्ता । (हनृतः स्यपः) मरिष्यति । अमरिष्यत् । लुङ्लकारे ।
(लोपो ह्रस्वाज्ज्ञप्ते) अनेन सेर्लोपः । अमृत । अमृपाताम् । अमृपत ॥ हृङ् आदरे ।
डकार आत्मनेपदार्थः । (तुदादेरः । अयकि । नुधातोः) द्रियते । द्रियेत । द्रिय-
ताम् । अद्रियत । लिङ्लकारे । (द्विश्व । रः । ऋ रम्) दद्रे । ददाते । दद्विरे ।
दृपीष्ट । (गुणः) दर्ता । (हनृतः) दरिष्यति । अदरिष्यत् । लुङ्लकारे ।
(लोपो ह्रस्वाज्ज्ञप्ते) अनेन सेर्लोपः । अहत । अहृपाताम् । अहृपत । इत्यादीनि ॥
धृङ् अवस्थाने । डकार आत्मनेपदार्थः । (तुदादेरः । अयकि । नुधातोः) अनेन
इय् भवति । ध्रियते । ध्रियेत । ध्रियताम् । अध्रियत । लिङ्लकारे । (द्विश्व । रः ।
झपानाम्० । ऋ रम्) दध्रे । दधाते । दध्विरे । (उः) धृपीष्ट । अत्र पत्वं भवति ।
(गुणः) धर्त्ता । (हनृतः) अनेनेद् । धरिष्यते । अधरिष्यत् । ङ्लकारे ।
सेर्लोपः । अधृत । अधृपाताम् । अधृपत ॥ पृङ् व्यापारे । डकारः । अन्य-
त्साधनं तु पूर्वसदृशम् । व्यापूर्वोऽयं धातुः । व्याप्रियते । चतुर्णां रूपाणि तुग-
मानि । लिङ्लकारे । द्वित्वादिकम् । व्यापप्रे । अन्येषां रूपाणि पूर्वसदृशानि ।
लुङ्लकारे । सेर्लोपः । व्यापृत । व्यापृपाताम् । व्यापृपत । इत्यादीनि ॥
ओविजी भयचलनयोः । ईकारोकारावितौ स्तः । (तुदादेरः) विजते । लिङ्-
लकारे । द्वित्वादिकम् । विविजे । विविजाते । विविजिरे । विञ् इद् ता इति जाते ।
तत्र गुणे प्राप्ते ।

(विजेः पर इद् किद्वक्तव्यः) ततो नोपधागुणः । विजि-
ष्यते । अविजिष्यत् । आवीजिष्ट ॥ ओलस्जी व्रीडा-
याम् । (अन्यत्र सो जः) लज्जते । ललज्जे । अल-
ज्जिष्ट ॥ इति तुदादिष्वात्मनेपदिनः ॥ इति अवि-
करणास्तुदादयः ॥ इति धातूनामष्टमो गणः ॥ ८ ॥

सूत्रम् (विजेः०) विजेः धातोः पर इद् किङ्क्तव्यः । अनेन गुणनिषेधः । विजिता । पत्वम् । विजिष्यते । अविजिष्यत । लुङ्लकारे । पृत्वम् । अविजिष्ट । अविजिपाताम् । अविजिपत ॥ ओलसृजी व्रीडायाम् । द्वावितौ । (तुदादेरः । अन्यत्र सो जः) अनेन सकारस्य जकारः । लज्जते । चतुर्णां लकाराणां सुगमानि । लिङ्लकारे । द्वित्वादिकम् । ललज्जे । इत्यादीनि । लज्जिपीष्ट । लज्जिता । लज्जिष्यते । अलज्जिष्यत । अलज्जिष्ट । अलज्जिपाताम् । अलज्जिपत । इत्यादीनि ॥ इत्यात्मनेपदिनः कथिताः ॥ इति अविकरणास्तुदादयो धातवः कथिताः ॥

अथ क्रयादयः ॥ तत्रादाबुभयपदिनः ॥ डुकीञ् द्रव्य-
विनिमये । (ना क्रयादेः) क्रयादेर्गणान्ना प्रत्ययो भवति
चतुर्षु परेषु । अपोऽपवादः । णत्वम् । क्रीणाति ।

अथ क्रयादयो धातवः कथ्यन्ते तत्रादाबुभयपदिनो धातवः सन्ति ॥ डुकीञ्
द्रव्यविनिमये । द्रव्यपरावर्त्तने वस्तूनां मौल्येन ग्रहणे इत्यर्थः । डुकारञ्काराबुबुधौ ।
डुकारो द्वित्विभम् इति कार्यार्थः । जकारानुबन्धत्वादुभयपदी । तिवादयः प्रत्य-
याः । क्री तिप् इति स्थिते । सूत्रम् । (ना न्यादेः) ना १-१ । साके० । न्यादेः ।
५-१ न्यादेर्गणात् ना प्रत्ययो भवति चतुर्षु तिवादिषु परेषु । अनेन नाप्रत्ययः ।
णत्वम् । क्रीणाति । 'क्री ना तस्' इति जाते ।

(ई हसे) ना इत्यस्याकारस्य ईकारो भवति ङिति हसे
परे । क्रीणीतः ।

सूत्रम् (ई हसे) ई १-२ साकेतिकम् । हसे ७-१ ना इति प्रत्ययसंवन्धित
आकारस्य ङिति हसे प्रत्यये परे ईकारो भवति । अनेन सर्वत्र ङिति हसे
आकारस्य ईकारः कार्यः । (पुनो णोऽनन्ते) अनेन णत्वम् । क्रीणीतः । क्री ना ञन्ति
इति स्थिते ।

(नातः) ना इत्यस्याकारस्य लोपो भवति ङिति स्वरे
परे । क्रीणन्ति । क्रीणासि । क्रीणीथः । क्रीणीथ । क्रीणामि ।
क्रीणीवः । क्रीणीमः । क्रीणीते । क्रीणीयात् । क्रीणीत ।
क्रीणातु । क्रीणीताम् । अक्रीणात् । अक्रीणीत । चिक्राय ।
चिक्रियतुः । चिक्रियुः । चिक्रियिथ-चिक्रेथ । चिक्रिये ।
क्रीयात् । क्रीपीष्ट । क्रेता २ । क्रेष्यति । क्रेष्यते । अक्रेष्यत् ।

अक्रेष्यत् । अक्रेषीत् । अक्रेष्ट ॥ ग्रीञ् तर्पणे कान्तौ च ।
 पिप्रिये ॥ मीञ् हिंसायाम् । मीनाति (मीनातिमिनोतिदीङ्)
 गुणवृद्धिविषये क्यपि च आत्वं वाच्यम्) ममौ । मिम्यतुः ।
 मिम्युः । ममिथ । ममाथ । मासीष्ट । माता । अमासीत् ।
 अमास्त ॥ स्कुञ् आप्रवणे ॥ (स्तम्भुस्तम्भुस्कम्भुस्कुम्भु-
 स्कुञ्भ्यो नुर्नाश्च) स्कुनोति । स्कुनाति । अस्कुनीत् ।
 चुस्कुविपे । अस्कौपीत् । अस्कोष्ट ॥ स्तम्भु स्तम्भु स्क-
 म्भु स्कुम्भु रोधने । स्तम्भोति-स्तम्भनाति । स्तुम्भोति-स्तु-
 भ्नाति । स्कम्भोति-स्कम्भनाति । स्कुम्भोति-स्कुम्भनाति ।
 स्तभान-स्तुभान । स्कभान-स्कुभान । अस्तभत् ।
 (जृस्तम्भुमुचुम्भुचुष्टुचुगुलुचुगुञ्चुश्चिभ्यश्छेरङ् वा) अस्त-
 म्भीत् ॥ पूञ् पवने ।

सूत्रम् (नातः) । ना ६-१ सांके० । आतः ६-१ द्विपदं सूत्रम् । न्यादेरुत्पन्न-
 स्य ना इति प्रत्ययमवन्धिन आकारस्य डिति स्वरे लोपो भवति । अनेन डिति स्वरे
 सर्वत्र आकारस्य लोपः कार्यः । क्रीणन्ति । क्रीणासि । पिच्चादीकारो न । अन्यानि
 मूले सन्ति । आत्मनेपदे । क्रीणीते । क्रीणाते । क्रीणते । (आतोऽन्तो०) अनेन
 अन्त अत् । अन्यानि सुगमानि । यथासंभवं साध्यानि । यादादादीकारः सर्वत्र ।
 क्रीणीयात् । क्रीणीयाताम् । क्रीणीयुः । इत्यादीनि । (नातः) अनेन आकारस्य
 लोप ईतादौ भवति । क्रीणीत । क्रीणीयाताम् । क्रीणीरन् । इत्यादीनि । लोटलकारेऽ-
 पि साधनं सदृशम् । क्रीणातु । तातडि । डित्वादीकारः । क्रीणीतात् । क्रीणीताम् ।
 (नातः) अनेनाकारस्य लोपः । क्रीणतु । हौ परे । आकारस्येकारः । क्रीणीहि ।
 आनिवादी सर्वर्णे । क्रीणानि । क्रीणीव । क्रीणीम । इत्यादीनि । आत्मनेपदे० ।
 क्रीणीताम् । क्रीणाताम् । क्रीणताम् । पत्वं भवति । क्रीणीष्व । इत्यादीनि ।
 (दिवादावद्) अक्रीणात् । अक्रीणीताम् । अक्रीणन् । अक्रीणाः । अमिपि (सर्वर्णे
 दीर्घः) अक्रीणाम् । आत्मनेपदे । अक्रीणीत । (नातः) अक्रीणाताम् । अक्रीणत ।
 इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि । सर्वेषां रूपाणां द्वाभ्यां सूत्राभ्यां प्रायः सिद्धिर्भवति ।
 लिटलकारे । (दिश्च । सस्वरादिः । ह्रस्वः । कुहोरुचुः । घातोर्नामिनः) अनेन वृद्धिः ।
 चिक्राय । (नुधातोः) अनेन इय् । चिक्रियतुः । चिक्रियुः । (अन्वतः । गुणः)

चिक्रियथ । चिक्रेय । चिक्रियथुः । चिक्रिय । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । चिक्रिये । चिक्रियाते । चिक्रियिरे । क्रीयात् । (गुणः) पत्वम् । क्रेपीष्ट । अन्यानि मूलात् ज्ञेयानि । लुङ्लकारे । (अनिटो नामिवतः) पत्वम् । (दिवादावट्) अक्रेपीत् । अक्रेष्टाम् । अक्रेषुः । आत्मनेपदे (गुणः) पत्वम् । ण्वत्वम् । (दिवादावट्) अक्रेष्ट । अक्रेषाताम् । अक्रेषत । इत्यादीनि भवन्ति ॥ ग्रीष् तर्पणे कान्तौ च । तिवाद्यो भवन्ति (ना क्रयादेः) अनेन चतुर्षु ना प्रत्ययः । णत्वम् । ग्रीणाति । (ईहसे) ग्रीणीतः । (नातः) ग्रीणन्ति । रूपाणि पूर्ववत् । ग्रीणीते । ग्रीणीयात् । ग्रीणीत । ग्रीणातु । ग्रीणीताम् । अग्रीणात् । अग्रीणीत । लिङ्लकारे । (द्विश्व । सस्वरादिः । ह्रस्वः । धातोर्नामिनः) पिप्राय । पिप्रियतुः । पिप्रियुः । (अत्वतः०) पिप्रियथ । पिप्रेथ । इत्यादीनि । पिप्रिये । पिप्रियाते । पिप्रियिरे । ग्रीयात् । (गुणः) ग्रेपीष्ट । अत्र पत्वं भवति । ग्रेता । ग्रेता । पत्वम् । ग्रेष्यति । ग्रेष्यते । अग्रेष्यत् । अग्रेष्यत । अनिटो नामिवतः । अग्रेपीत् । आत्मनेपदे गुणः । अग्रेष्ट । अग्रेषाताम् । अग्रेषत ॥ इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि ॥ पूष् पवने । तिवादयः । (ना क्रयादेः)

(प्वादेर्ह्रस्वः) प्वादीनां ह्रस्वो भवति चतुर्षु परेषु । पुनाति । पुनीते । पुनीयात् । पुनीत । पुनातु । पुनीताम् । अपुनात् । अपुनीत । पुपाव । पुपुवे । पूयात् । पविपीष्ट । पविता २ । पविष्यति । पविष्यते । अपविष्यत् । अपविष्यत । अपावीत् । अपविष्ट ॥ कृष् हिंसायाम् । कृणाति । कृणीते । चकार । चक्रे । कीर्यात् । करिपीष्ट । अकारीत् ॥ धूष् कंपने । धुनाति । धुनीते । दुधाव । अधविष्ट-अधोष्ट ॥ ग्रह उपादाने । (ग्रहां कृति च) गृह्णाति । गृह्णीतः । गृह्णीते । गृह्णीयात् । गृह्णीत । गृह्णातु । गृह्णीतात् । गृह्णीताम् । गृह्णन्तु ।

सूत्रम् (प्वादेर्ह्रस्वः) प्वादेः ६-१ ह्रस्वः १-१ प्वादीनां धातूनां ह्रस्वो भवति चतुर्षु परेषु । अनेन ह्रस्वः । पुनाति । पुनीते । अन्यानि पूर्वसदृशानि । लिङ्लकारे । (द्विश्व । सस्वरादिः । ह्रस्वः । धातोर्नामिनः) पुपाव । (बुधातोः) पुपुवतु । पुपुवुः । पुपविथ । आत्मनेपदे । पुपुवे । पुपुवाते । पुपुविरे । पूयात् । (सिसता०) अनेन इट् । (गुणः) पत्वम् । पविपीष्ट । अन्येषां मूलतो ज्ञातव्यानि । लुङ्लकारे । (धातोर्नामिनः) अनेन वृद्धिः । अन्यत्साधनं सुगमम् । अपावीत् । अपाविष्टाम् । अपाविषुः । आत्मनेपदे तु गुणः । पत्वम् । ण्वत्वम् । अपविष्ट । अपविषाताम् । अपविषत ॥

इत्यादीनि भवन्ति ॥ कृञ् हिंसायाम् । जकार उभयपदार्थः । तिवादयः प्रत्यया भवन्ति । (ना ऋयादेः) अनेन नाप्रत्ययो भवति । (प्वादेर्ह्रस्वः) णत्वम् । कृणाति । (ई ह्रस्वे) कृणीतः । (नातः) अनेन आकारस्य डिति स्वरे लोपः । कृणोति । आत्मनेपदे कृणीते । कृणाते । कृणते । कृणीयात् । कृणीत । कृणातु । कृणीताम् । अकृणात् । अकृणीत । लिदलकारे । द्वित्वादिकम् । (रः) कुहोश्रुः । धातोर्ना०) चकार । चकृतुः । चक्रुः । चकरिथ । चक्रे । चक्राते । चकिरे । यादादी । (ऋत इर् । खोर्वि ह्रस्वे) कीर्यात् । (सिसता० । गुणः) पत्वम् । करिपीष्ट । करिता-करीता । पत्वम् । (गुणः) इट् । करिष्यति । करिष्यते । अकरिष्यत् । अकरिष्यत । रूपाणि सुगमानि सन्ति । अतो न लिखितानि । छडलकारे । सेणित्वात् । (धातोर्ना०) अनेन वृद्धिः । जकारीत् । अकारिष्टाम् । अकारिषुः । आत्मनेपदे० । (गुणः) षत्वम् । श्रुत्वम् । अकरिष्ट । अकरिषाताम् । अकरिषत । इत्यादीनि भवन्ति ॥ धूञ् कंप्ने । जकारः । तिवादयः । (प्वादेर्ह्रस्वः । ना ऋयादेः) धुनाति । धुनीते । चतुर्णालकाराणां रूपाणि सुगमानि । तेषां साधनमापि पूर्वसदृशमस्ति । लिदलकारे । द्वित्वादिकम् । (ह्रस्वः । झपानाम्० । धातोर्ना०) दुधाव । (बुधातोः । नानप्पोर्वः) अनेनोर् भवति । दुधुवतुः । दुधुबुः । दुधविथ । दुधुवे । दुधुवाते । दुधुविरे । इत्यादीनि । धूयात् । (स्वरति०) अनेनास्य धातोरिडविकल्पः । गुणः पत्वम् । धविपीष्ट । इडभावे । गुणः । पत्वम् । धोपीष्ट । धविता २ । धोता २ । धविष्यति । इडभावे । धोष्यति । धविष्यते-धोष्यते । अधविष्यत्-अधोष्यत् । अधविष्यत-अधोष्यत । छडलकारे । (स्तुसुधूजाम्०) अनेन सेरिड् । वृद्धिः । अधावीत् । अधाविष्टाम् । अधाविषुः । आत्मनेपदे । अधविष्ट । अधविषाताम् । अधविषत । इडभावे । (गुणः) पत्वम् । श्रुत्वम् । अधोष्ट । अधोषाताम् । अधोषत ॥ ग्रह उपादाने । उपादानं ग्रहणम् । तिवादयः । (ना ऋयादेः । ग्रहां क्विति च) अनेन संप्रसारणम् । णत्वम् । गृह्णाति । गृह्णीतः । गृह्णन्ति । गृह्णीते । गृह्णीयात् । गृह्णीत । गृह्णातु-गृह्णीतात् । गृह्णीताम् । गृह्णन्तु । 'गृह् हि' इति स्थिते ।

(हसादान हौ) हसान्तात्क्रयादेर्गणादानः प्रत्ययो भवति । हौ परे । नाप्रत्ययाभावः । गृहाण । अगृह्णात् । जग्राह । जगृहे । गृह्णात् । (ईटो ग्रहाम्) इति ईः । ग्रहीपीष्ट । ग्रहीता २ । ग्रहीष्यति । अग्रहीष्यत् । अग्रहीष्यत । अग्राहीत् । अग्रहीष्ट ॥ इति क्रयादिपूभयपदिनः ॥

सूत्रम् (हसादान हौ) हसात् ५-१ जानः १-१ हौ ७-१ हसान्तात् म्यादेर्गणात् आनः प्रत्ययो भवति हिप्रत्यये परे । नाप्रत्ययाभावो भवति । (अतः) अनेन

हेर्लुक् । संप्रसारणम् । गृहाण । अन्यानि सुगमानि । गृह्णीताम् । अगृह्णात् । अगृह्णीत ।
 लिट्लकारे । (द्विश्च) संप्रसारणम् । (रः । कुहोश्रुः । अत उपधायाः) जग्राह
 जगृहतुः । जगृहुः । जगृहे । जगृहाते । जगृहिरे । संप्रसारणम् । गृह्यात् । ग्रह् सीष्ट
 इति स्थिते । (सिसता० । ईटो ग्रहां०) अनेन दीर्घः । ग्रहीपीष्ट । ग्रहीता २ । ग्रही-
 ष्यति । ग्रहीष्यते । अग्रहीष्यत् । अग्रहीष्यत । एतेषां रूपाणि सुगमानि । छड्ल-
 कारे (अत उपधायाः) अनेन वृद्धिः । अन्यत्साधनं सुगमम् । अग्राहीत् । अग्राहि-
 ष्टाम् । अग्राहिषुः । (वृद्धिहेतौ) अनेन अत्र दीर्घाभावः । आत्मनेपदे । अग्रहीष्ट । अग्र-
 हीषाताम् । अग्रहीषत । इत्यादीनि ॥ इत्युभयपदिनः ॥

अथ परस्मैपदिनः ॥ पुष् पुंष्टौ । पुष्णाति । पुष्णीयात् ।
 पुष्णातु-पुष्णीतात् । पुष्णीताम् । पुष्णन्तु । पुषाण ।
 अपुष्णात् । पुषोप । पुष्यात् । पोषिता । पोषिष्यति ।
 अपोषिष्यत् । अपोषीत् ॥ मुप स्तेये । मुष्णाति । मुमोप ।
 मुष्यात् । मोषिता । मोषिष्यति । अमोषिष्यत् । अमोषीत् ॥
 शृ हिंसायाम् । शृणाति । शशार । शशरतुः । शशरुः ।
 शीर्यात् । शरिता । शरिष्यति । अशरिष्यत् । अशारीत् ॥
 ज्या वयोहानौ । ग्रहादित्वात्संप्रसारणम् । जीनाति ।
 जीनीयात् । जिज्यौ । जिज्यतुः । जिज्युः । जिज्यथ ।
 जिज्याथ । जीयात् । ज्याता । ज्यास्यति । अज्यास्यत् ।
 अज्यासीत् ॥ ज्ञा अवबोधने । (जाजनीज्ञोः) जानाति
 जज्ञौ । ज्ञायात्-ज्ञेयात् । ज्ञाता । अज्ञासीत् ॥ ली
 श्लेषणे । लीनाति (लीलीङोरात्वं वा) ललौ । लिलाय ।
 लिल्यतुः । लाता-लेता । अलासीत्-अलैषीत् ॥ बन्ध् बन्धने ।
 बध्नाति । बबन्ध । भन्त्स्यति । अभान्त्सीत् ॥ मन्थ विलो-
 डने । मथ्नाति ॥ कुष् निष्कर्षे । कुष्णाति । कुषाण । चुकोप ।
 कुष्यात् । कोषिता । अकोषीत् ॥ अश भोजने । अश्राति ।
 अश्रीयात् । अश्रातु-अश्रीतात् । अश्रीताम् । अश्रन्तु ।
 अशान । आश । अशिता । आशीत् ॥ इति त्रयादिषु परस्मै-
 पदिनः ॥

अथ परस्मैपदिनो धातवः कथ्यन्ते ॥ पुष् पुष्टौ । तिवादयः । (ना क्र्यादेः)
णत्वम् । अन्यत्र साधनं तु पूर्वसदृशम् । पुष्णाति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । हौ
परे । पुषाण । अन्यानि सुगमानि । लिदलकारे । (द्विश्च । पूर्वस्य उपधाया लघोः)
पुषोप । पुषुपतुः । पुषुपुः । (क्र्यादेर्णादेः) गुणः । पुषोपिथ । पुष्यात् । (सिसता०
उपधाया लघोः) पोपिता । पत्वम् । पोपिष्यति । (दिवादावद्) अपोपिष्यत् ।
लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेलोपः । गुणः । अपोपीत् । अपोपिष्टाम् । अपोपिपुः ।
इत्यादीनि ॥ मुष् स्तेये । तिवादयः । (ना क्र्यादेः) णत्वम् । मुष्णाति । मुष्णीयात् ।
मुष्णातु । हौ परे । मुषाण । अमुष्णात् । रूपाणि सुगमानि । लिदलकारे । (द्विश्च ।
पूर्वस्य० । उपधाया लघोः) मुमोप । मुमुपतुः । मुमुपुः । गुणः । मुमोपिथ । मुष्यात् ।
(सिसता० । गुणः) मोपिता । पत्वम् । मोपिष्यति । अमोपिष्यत् । लुङ्लकारे ।
द्वाविटौ । गुणः । सेलोपः । अमोपीत् । अमोपिष्टाम् । अमोपिपुः ॥ शृ हिंसायाम् ।
तिवादयः । (ना क्र्यादेः । प्वादेर्ह्रस्वः) णत्वम् । शृणाति । शृणीयात् । शृणातु ।
अशृणात् । लिदलकारे । (द्विश्च । रः । धातोर्नामिनः) शशार । (ऋसंयोगात्०)
अनेनाकिञ्चात् गुणः । शशरतुः । शशरुः । शशरिथ । शर इर् । (खोर्विहसे)
शीर्यात् । (सिसता० । गुणः) शरिता । पत्वम् । शरिष्यति । अशरिष्यत् । (धातो-
र्नामिनः) अशारीत् । अशारिष्टाम् । अशारिपुः ॥ ज्या वयोहानौ । तिवादयः । (ना
क्र्यादेः । ग्रहां कृति च) अनेन संप्रसारणम् । दीर्घस्वरत्वात् । दीर्घः । जीनाति ।
जीनीतः । जीनन्ति । जीनीयात् । जीनातु । जीनीहि । अजीनात् । अजीनीताम् ।
अजीनन् । लिदलकारे । (द्विश्च । णवादी पूर्वस्य ह्रस्वः । आतो णप् डौ) जिज्यौ ।
जिज्यतुः । जिज्युः । जिज्यिथ । जिज्याथ । संप्रसारणं० । जीयात् । ज्याता । ज्या-
स्यति । अज्यास्यत् । (आदन्तानाम्) अनेनेदसकौ । अज्यासीत् । अज्यासिष्टाम् ।
अज्यासिपुः ॥ ज्ञा अवबोधने । तिवादयः । पूर्ववत् । (ना क्र्यादेः) अनेन चतुर्षु नाप्र-
त्ययो भवति । (जा जनीज्ञोः) अनेन सूत्रेण जा इत्यादेशः । जानाति । (ई हसे)
जानीतः । (नातः) जानन्ति । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । तानि पूर्वसदृशानि ।
जानीयात् । जानातु । हौ परे सति । (ई हसे) अनेन ईकारः । जानीहि । अजानात् ।
लिदलकारे । (द्विश्च । पूर्वस्य ह्रस्वः । आतो णप् डौ) डिच्चात् दिलोपः । जज्ञौ ।
(आतोऽनपि) जज्ञतुः । जज्ञुः । (अत्वतः । आतोऽनपि) अनेन आकारस्य लोपो
भवति । जज्ञिथ-जज्ञाथ । (संयोगादेः) ज्ञायात्-ज्ञेयात् । ज्ञाता । ज्ञास्याति ।
(दिवादावद्) अज्ञास्यत् । आदन्तानां०) अनेन इदसकौ भवतः । अन्यत्साधनं
सुगमम् । अज्ञासीत् । अज्ञासिष्टाम् । अज्ञासिपुः । इत्यादीनि ॥ ली श्लेषणे । तिवा-
दयः । (नाक्र्यादेः) लीनाति । लीनीयात् । लीनातु । (दिवादावद्) अलीनात् ।
चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लकाराणां सूत्रम् । (लीलीडोः सत्त्वं वा) लीलीडोर्धातो-

गुणवृद्धिविषये आत्वं वा भवति । पृष्ठी अनेनान्तस्य भवति । आत्वपक्षे । ललौ ।
 आत्वाभावपक्षे द्वित्वादिकम् । (धातोर्नामिनः) अनेन वृद्धिः । लिलाय । लिल्यतुः ।
 (नुधातोः) अनेन यत्वम् । लिल्युः । (अत्वतः) ललिय । ललाय । लिलयिय ।
 लिलेय । इत्यादीनि । लीयात् । आत्वे कृते । लात्ता । आत्वाभावे गुणः । लेता ।
 लास्यति । लेप्यति । अलास्यत् । अलेप्यत् । (आदन्तानां०) अनेनात्वपक्षे ।
 इदसकौ । अलासीत् । अलासिष्ठाम् । अलासिपुः । आत्वाभावपक्षे । (अनिटो
 नामिवतः) अनेन वृद्धिः । अलैपीत् । अलैष्ठाम् । अलैपुः ॥ बंध बंधने । तिवादयः ।
 (ना ऋयादेः । नो लोपः) अनेन नकारस्य लोपः । बध्नाति । चतुर्णां रूपाणि
 सुगमानि । लिदलकारे । द्वित्वादिकम् । बबंध । बबंधतुः । बबंधुः । बबंधिय ।
 (अत्वतः) तथोर्थः । सवे जवाः । नो लोपः) बध्यात् । बबंध । इत्यादीनि । बद्धा
 (आदिजवानाम्) अनेन वस्य भः । (खसे चपा०) भंतस्यति । (दिवादावद्)
 अभंतस्यत् । लुडलकारे । (अत उपधायाः) अनेन वृद्धिः । अभांत्सीत् ।
 'प्रत्ययलोपे०' । अस्पानित्यत्वान्न भकारः । (ससात्) अनेन सेलोपो भवति ।
 (तथोर्थः) अवाद्धाम् । अभांत्सुः । इत्यादीनि ॥ मंथ विलोडने । (ना ऋयादेः ।
 नोलोपः) मथ्नाति । चतुर्णां सुगमानि । लिदलकारे । ममंथः । ममंथतुः । ममंथुः ।
 ममंथिय ॥ अन्येषां लकाराणां भ्वादिगणोक्तमंथधातुवत् रूपाणि ॥ कुप् निष्कर्ष ।
 (ना ऋयादेः) णत्वम् । कुष्णाति । कुष्णीतः । कुष्णति । इत्यादीनि । चतुर्णां रूपाणि
 सुगमानि । लिदलकारे । द्वित्वादिकम् । (कुहोश्चुः । उपधाया लघोः) चुकोप । चुकु-
 प्तुः । चुकुपुः । चुकोपिय । कुप्यात् । (सिसता०) गुणः । कोपिता । पत्वम् । कोपि-
 ष्यति । (दिवादावद्) अकोपिष्यत् । लुडलकारे । द्राविटौ । सेलोपः गुणः ।
 अकोपीत् । अकोपिष्ठाम् । अकोपिपुः ॥ अश् भोजने । तिवादयः । (ना
 ऋयादेः) अश्नाति । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । हौ परे । (हसादान
 हौ । अतः) अशान । लुडलकारे । (स्वरादेः) अनेन द्वितीयोऽडागमः । सवर्णे ।
 आश्रत् । लिदलकारे । द्वित्वादिकम् । (अत उपधायाः । सवर्णे) आश । आशतुः ।
 आशुः । आशिय । अश्यात् । (सिसता०) अशिता । पत्वम् । अशिष्यति ।
 (दिवादावद् । स्वरादेः) आशिष्यत् । आशीत् । आशिष्ठाम् । आशिपुः । इत्यादीनि ॥
 इति परस्मैपदिनो धातवः कथिताः ॥

अथात्मनेपदिनः ॥ वृड् संभक्तौ । वृणीते । वृणीत । वृणी-
 ताम् । अवृणीत । वव्रे । वरिपीष्ट-वरीपीष्ट । (संयोगादिऋद्ध
 न्तवृड् वृजां सिस्थोरात्मनेपदे इडा वाच्यः) वृपीष्ट । (उः)
 अवरिष्ट-अवरीष्ट । अवृत ॥ इति ऋयादिष्वात्मनेपदिनः ॥
 इति नाविकरणाः ऋयादयः ॥

अयात्मनेपदिनः कथ्यन्ते ॥ वृङ् संभक्तौ । डकार आत्मनेपदार्थः । तथादयः प्रत्ययो भवन्ति । (ना क्र्यादेः । ईहसे) णत्वम् । वृणीते । (नातः) वृणाते । वृणते । वृणीत । वृणीताम् । अवृणीत । रूपाणि सुगमानि । तेषां कार्यमपि सदृशम् । लिट्लकारे । (द्विश्च । रः । ऋ रम्) ववे । वत्राते । वत्रिरे । क्र्यादित्वात्नेद् । ववृपे । इत्यादीनि । वृसीष्ट इति स्थिते । (सिसत्ता० । गुणः) वरिपीष्ट । (ईटो ग्रहाम्) वरीपीष्ट । (संयोगादि०) अनेन सीष्टादौ वेद । (उः) अनेन गुणानिषेधः । वृपीष्ट । वरिता-वरीता । वरिष्यते-वरीष्यते । अवरिष्यत-अवरीष्यत । लट्लकारे । अव-रिष्ट । अवरीपाताम् । अवरीपत । दीर्घे कृते । अवरीष्ट । अवरीपाताम् । अवरीपत ॥ इडभावपक्षे । (लोपो ह्रस्वाज्ज्ञसे) अनेन ज्ञसे परे सेलौपः । अवृत । अवृपाताम् । अवृपत । अवृथाः । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥ इत्यात्मनेपदिनः कविताः ॥
- ॥ इति नाविकरणाः न्यादयो धातवः ॥ ॥

अथ चुरादयः ॥ चुर स्तेये (चुरादेः) चुरादेर्गणात् स्वार्थे जिः प्रत्ययो भवति । (उपधायाः) इति गुणः । (स धातुः) । अवृगुणायः । चोरयति । चोरयेत् । चोरयतु । अचोरयत् । चोरयाञ्चकार । चोरयाम्बभूव । चोरयामास । चोरयाञ्चक्रे । (जेः) चोर्यात् । चोरयिता । चोरयिष्यति । अचोरयिष्यत् । (जेरङ् द्विश्च । अङि लघौ ह्रस्व उपधायाः । लघोर्दीर्घः) । अचूचुरत् ॥ चिती संज्ञाने । चेतयति । अचीचितत् ॥ चिति स्मृत्याम् । (इदितो नुम्) चिन्तयति । लघोरभावान्न दीर्घः । अचिचिन्तत् । चुरादेर्निर्वन्ति केचित् । चिन्तति ॥ पीड अवगाहने । पीडयति ।

अथ चुरादयो धातवः कथ्यन्ते ॥ चुर स्तेये । सूत्रम् (चुरादेः) चुरादेः '५-१ चुरादेर्धातुगणात् धातुपाठोक्तात् स्वार्थे मूलार्थे एव प्रेरणाद्यर्थं विनैव जिप्रत्ययो भवति । यथा भ्वादीनाम् अवादि विकरणं तथा चुरादीनां निविकरणमित्यर्थः । अनेन जिप्रत्ययो भवति । तत्र वृद्धेः प्राप्तौ सूत्राभावे । (उपधाया लघोः) अनेन गुणो भवति । चोरि इति स्थिते । (स धातुः) अनेन धातुसंज्ञा । धातुत्वात् तिवादयः । (अप् कर्तरि) अनेन अप्प्रत्ययः । गुणः । (ए अय्) 'स्वरहीनम्' चोरयति । चोरयतः । चोरयन्ति । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति तानि सुगमानि । चोरयेत् । चोरयतु । (दिवादावद्) अचोरयत् । लिट्लकारे । (कासादिप्रत्यया-

दाम्) अनेन आम् । गुणः । अन्यत् साधनं मुगमम् । चोरयांचकार । चोरयामास । चोरयांचभूव । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । चित्वाद्भुयपदी । चोरयते । चोरयांचके । चोरि यात् इति जाते । (जेः) अनेन जेलोपः । चोर्यात् । (सिसता) अनेनेद् । चोरयिता । चोरयिष्यति । (दिवादावद्) अचोरयिष्यत् । चुर् जि दिप् इति जाते । (जेरङ् द्विश्च) अनेन सिविष्यमे अङ्प्रत्ययो भवति च धातोर्द्वित्वम् । (पूर्वस्य) चुर् जि अङ् दिप् इति जाते । (जेः) अनेन जेलोपो भवति । चुर् अङ् दिप् इति जाते । (लघोर्दीर्घः) अनेन पूर्वस्य दीर्घः । (दिवादावद् । स्वर० । वावसाने) अचूचुरत्-अचूचुरद् । अचूचुरताम् । अचूचुरन् । इत्यादीनि भवन्ति रूपाणि । अथवा चोरि इति सिद्धस्यैव अङ्प्रत्यये कृते । (जेः) अनेन जेलोपे कृते । निमित्ताभावे इति वचनात् चो इत्यस्य चुः । ततो द्वित्वम् । एवमपि साधना भवति । “अचूचुरच्चंद्रमसोभिरामतः” इति माघः ॥ चिती संज्ञाने । ईकार इत् । (चुरादेः । उपधाया लघोः । स धातुः) तिवादयः । (“अक्-कर्त्तरि) गुणः । (ए अय्) चेतयति । चेतयेत् । चेतयतु । अचेतयत् । (कासादि०) अनेन सर्वत्र णवादाँ आम्प्रत्ययो भवति । चेतयांचकार । चेतयामास । चेतयांचभूव । (जेः) अनेन जेलोपः । चेत्यात् । (सिसता०) गुणः । चेतयिता । चेतयिष्यति । अचेतयिष्यत् । लुङ्लकारे । (जेरङ् द्विश्च । अङि लघौ ह्रस्वः । लघोर्दीर्घः । दिवादावद्) अचीचितत् । अचीचितताम् । अचीचितन् । इत्यादीनि ॥ चिति स्मृत्याम् । (चुरादेः) अनेन विप्रत्ययो भवति । (इदितो नुम्) अन्यत्साधनं पूर्वसदृशं वर्तते । चितयति । लिट्लकारे आम्प्रत्ययो भवति । अन्यानि रूपाणि पूर्वधातुवत् । लुङ्लकारे । (जेरङ् द्विश्च) अनेनाङ्प्रत्ययो भवति । लघोरभावात् पूर्वस्य दीर्घो न भवति । (दिवादावद्) अचिचितत् । अचिचितताम् । अचिचितन् । इत्यादीनि । चुरादेर्धातोर्गणात् जिः प्रत्ययो वा भवति । इति केचिदाचार्या वदन्ति । तन्मते । चितति । चिततः । चितन्ति । इत्यादीनि रूपाणि स्युः ॥ पीड अवगाहने । अवगाहनं प्रवेष्टः । (चुरादेः) लृच्भवात् (उपधाया लघोः) अनेन गुणो न भवति । अप् । गुणः । पीडयति । लिट्लकारे । (कासादि०) अनेनाम् । पीडयांचकार । (जेः) पीडयात् । (सिसता०) गुणः । पीडयिता । लुङ्लकारे । (जेरङ् द्विश्च) अनेन अङ्प्रत्ययः । धातोर्द्वित्वं च । (पूर्वस्य० । दिवादावद् । ह्रस्वः) अपिपीड् जि ञङ् दिप् इति जाते ।

“ (भ्राजभासभापदीपजीवमीलपीडां वोपधाया ह्रस्वो अङ्परै औ) अपीपिडत् । अपिपीडत् ॥ प्रथ प्रख्याने । प्रथयति ।

सुनम् (भ्राज०) भ्राजभासभापदीपजीवमीलपीडामेतेषां धातूनामुपधाया वा ह्रस्वो भवति अङ्परै औ परे । अनेन वोपधाया ह्रस्वः । (जेः) अनेन जेलोपः ।

(लघोर्दीर्घः) अनेन पूर्वस्य दीर्घः । अपीपिडत् । अपीपिडताम् । अपीपिडन् ।
इत्यादीनि । यदोपधाया ह्रस्वो न भवति । तदा । अपिपीडत् । अपिपीडताम् ।
अपिपीडन् ॥ प्रथ प्रत्ययाने । (चुरादेः) प्रथयति । लिट् लकारे । आम्प्रत्ययः ।
प्रथयांचकार । लुङ् लकारे । (जेरङ् द्विश्च । पूर्वस्य०) अप्र प्रथ जि अङ् दिप् इति
जाते (अङि लघौ०) अनेनोपधाया ह्रस्वः । अकारस्येकारे प्राप्ते ।

(स्मृद्वत्वरप्रथमदस्तृस्पशां पूर्वस्यातोऽङ्परि औ) इत्वापवादः ।
अपप्रथत् ॥ पृथ प्रक्षेपे ।

सूत्रम् (स्मृ०) स्मृद्वत्वरप्रथमदस्तृस्पशां धातूनां पूर्वस्य अकारस्य अकार एव
भवति । इत्वापवादः । अनेन पूर्वस्य अकारस्य इकारो न भवति । (जेः) अनेन
सेलौपः । अपप्रथत् । अपप्रथताम् । अपप्रथन् । इत्यादीनि ॥ पृथ प्रक्षेपे । (चुरा-
देः । उपधाया लघोः) अन्यन्तु पूर्ववत् । पर्ययति । लुङ् लकारे । (जेरङ् । द्विश्च ।
अङि लघौ० । लघोर्दीर्घः । जेः) अपीपृथ अङ् दिप् इति जाते ।

(उपधाया ऋवर्णस्याङि ऋ वा वक्तव्यः) इररारामपवादः ।
अपीपृथत्-अपपर्यत् ॥ ज्ञप् ज्ञानज्ञापनयोर्मित् ।

(उपधायाः०) उपधाया ऋवर्णस्य ऋकारो वा वक्तव्यः । इररारामपवादः ।
अनेन ऋकारस्य ऋकार एव । अपीपृथत् । अपीपृथताम् । अपीपृथन् । यदा ऋकारो
न भवति । तदा औ परे गुणः । अपपर्यत् । अपपर्यताम् । अपपर्यन् ॥ ज्ञप् ज्ञानज्ञा-
पनयोः । (चुरादेः । अत उपधायाः) ज्ञाप् जि इति जाते ।

(मितां ह्रस्वः) मितां धातूनां ह्रस्वो भवति औ परे । ज्ञप-
यति ॥ चिञ् चयने मित् ।

सूत्रम् (मितां ह्रस्वः) मितां ६-३ ह्रस्वः १-१ मितां धातूनां ह्रस्वो भवति औ
परे । मितो धातवो धातुपाठादवगन्तव्याः । अनेन ह्रस्वः । अन्यत्सुगमम् । ज्ञप-
यति । लिट् लकारे । आम्प्रत्ययः । ज्ञपयांचकार । लुङ् लकारे । (जेरङ् द्विश्च ।
पूर्वस्य० । ह्रस्वः । जेः । अङि०) अजिज्ञपत् । अजिज्ञपताम् । अजिज्ञपन् ॥ चिञ्
चयने । अयं धातुर्मित् । (चुरादेः) अनेन जिः ।

(चिस्फुरोर्जावात्वं वा)

सूत्रम् (चिस्फुरोः०) चिस्फुरोर्धात्वोर्जिप्रत्यये परे आत्वं वा भवति । पष्ठी
अनेनायमादेशोन्त्यस्य । चा जि इति जाते ।

(रातो जौ पुक्) ऋ गतावित्यस्याऽऽकारस्य च पुगागमो
भवति जौ परे । चपयति । चययति ॥ अर्च पूजायाम् ।
अर्चयति ।

सूत्रम् (रातो जौ पुक्) रातः ६-१ जौ । ७-१ पुक् १-१ ऋ गतौ इत्यस्य
धातोराकारान्तस्य च धातोर्जिप्रत्यये परे पुगागमो भवति । अनेन पुक् । कित्वा-
दन्ते । (मिता ह्रस्वः) अनेन ह्रस्वः । (स वातुः) तिवादयः । (अष्कर्त्तरि ।
गुणः) चपयति । चपयेत् । चपयतु । जचपयत् । लिट् लकारे । (कासादिप्रत्यया-
दाम्) अनेनास्याम् । अन्यत्साधनं सुगमम् । चपयाचकार । चपयामास । चपया-
म्यभूव । (जेः) चप्यात् । (सिसता०) चपयिता । चपयिष्यति । अचपयिष्यत् ।
लुङ् लकारे । चप् जि दिप् इति जाते । (जेरड् द्विश्च । पूर्वस्य०) जडि लघो ।
लघोर्दीर्घः) अचीचपत् । जचीचपताम् । अचीचपन् । जात्वाभावपक्षे । (धातो-
र्नामिनः) अनेन वृद्धिः । (मिता ह्रस्वः । स वातुः । अप्०) चययति । लिट् लकारे ।
आमप्रत्ययः । चययाचकार । (जेः) चय्यात् । लुङ् लकारे । चय् जि दिप् इति जाते ।
(जेरड् द्विश्च । जेः । ओडि लघौ । लघोर्दीर्घः) जचीचयत् । जचीचयताम् । अची-
चयन् ॥ अर्च पूजायाम् । (चुरादेः) अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । अर्चयति । लिट् लकारे ।
अर्चयाचकार । आशीर्षादादौ । (जेः) जर्च्यात् । लुङ् लकारे । अर्चिं दिप् इति जाते ।
(जेरड् द्विश्च)

(स्वरादेः परः) स्वरादेर्धातोः परोऽवयवोऽद्विरुक्तः सस्वरो
द्विर्भवति (नदराः) संयोगादयो न द्विः इति रेफस्य न
द्वित्वम् । आर्चिचत् ॥ कृत संशब्दे ।

(स्वरादेः परः) (नदराः) अनेन रकारस्य द्वित्वनिषेधः (जेः । दिवादावद् ।
स्वरादेः) आर्चिचत् । आर्चिचताम् । आर्चिचन् ॥ कृत संशब्दे (चुरादेः)

(धातोरुपधाया ऋकारस्य ईकारादेशो वाच्यो जिप्रत्यये
परे) कीर्तयति । अचिकीर्तत् ॥ गण संख्याने । अकारा-
न्तः । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । गणयति ।

सूत्रम् (धातोः०) धातोरुपधाया ऋकारस्य जिप्रत्यये परे ईकारादेशो वाच्यः ।
(खोर्वि ह्रस्वे) अनेन दीर्घः । कीर्तयति । लिट् । कीर्तयाश्चकार । लुङ् (जेरड्
द्विश्च । इत्स्वः । कुहोश्चुः । दिवादावद्) अचिकीर्तत् । जचिकीर्तताम् । अचिकीर्तन् ॥
गण संख्याने । जयमकारातः (चुरादेः । यतः) अनेनाकारस्य लोपः । तत्र (अत

उपधायाः) अनेन सूत्रेण वृद्धेः प्राप्ती सत्पां 'यदादेशस्तद्वद्वति' इति न्यायेन वृद्धिर्न भवति उपधायामकाराभावात् । गणयन्ति । चतुर्णां सुगमानि । लिट् । गणयां चकार । डङ् (नेरङ् द्विश्च । पूर्वस्य० । कुहोश्चुः),

(अल्लोपिनो नाङ्कार्यम्) अजगणत् । कथगणयोरङ्कार्यं चेति केचित् । अजीगणत् ॥ कथ वाक्यप्रवन्वे । कथयति । अचकथत् । अचीकथत् ॥ ऊन परिहाणे । ऊनयति । जिनिमित्तस्वरादेशो द्वित्वे कर्तव्ये । स्थानिवत् (स्वरादेः परः) अर्थङ् याचने । अर्थयते । आर्तयत ॥ संग्रामङ् युद्धे । असंग्रामत् ॥ अन्ध दृष्ट्युपधाते । आन्दधत् ॥ अङ्क अङ्ग पदे लक्षणे च । आञ्चकत् ॥ इति चुरादयः ॥

सूत्रम् (अल्लोपिनः०) अल्लोपिनो घातोरङ्कार्यं न भवति (अटि लघौ । लघोर्दांयः) आभ्यां सुत्राभ्यामुक्तं कार्यं न भवति इत्यर्थः । अजगणत् । अजगणताम् । अजगणन् । कथगणयोर्घातोरङ्कार्यं वा भवतीति केचिदाचार्या वदन्ति । तन्मते । अजीगणत् । अजीगणताम् । अजीगणन् ॥ कथ वाक्यप्रवन्वे । अयमप्यकारांतः । (चुरादेः) कथयति । कथयांचकार । कथ्यात् । (अल्लोपिनः) अनेनाङ्कार्यं न भवति । (कुहोश्चुः) अचकथत् । अचकथताम् । अचकथन् । वा भवतीत्युक्तत्वात् अङ्कार्यं भवति । साधनं तु पूर्ववत् । अचीकथत् । अचीकथताम् । अचीकथन् ॥ ऊन परिहाणे (चुरादेः) अकारांतोपम् । ऊनयति । ऊनयेत् । ऊनयतु । (स्वरादेः) अनेनास्य घातोर्द्वितीयोऽङ्गमो भवति । औनयत् । लिट्लकारे (कासादि०) औनयताम् । औनयांचकार (नेः) ऊन्यात् (सिसता०) ऊनयिता । ऊनयिष्यति । औनयिष्यत् । डङ्लकारे । ऊनयि णिप् इति स्थिते (नेरङ् द्विश्च) अनेन उभ्रत्ययो घातोर्द्वित्वं च भवति (स्वरादेः परः) अनेन नकारस्य द्वित्वम् (येः । यतः । दिवादावद् । स्वरादेः परः) औननत् । औननताम् । औननन् । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥ अर्थङ् याचने । ङ्कार आत्मनेपदायः । अकारान्तोऽयं घातुः (चुरादेः) अन्यत्साधनं पूर्ववत् । अर्थयते । अर्थयेत् । अर्थयताम् (स्वरादेः) अनेन द्वितीयोऽङ्गमो भवति । आर्तयत । लिट्लकारे (कासादि०) अनेनाम् । अर्थयांचके आम्प्रत्ययः । अनेन अर्थयामास । अर्थयांचभूव । इत्यादीनि रूपाणि (सिसता०) अर्थयिषीष्ट । डङ्लकारे । अङ्प्रत्ययः । घातोर्द्वित्वम् (स्वरादेः परः) अनेन यकारस्य द्वित्वं भवति (स्रपानां०) अनेन यकारस्य तकारः (येः । यतः । स्वरादेः०) अनेन द्वितीयोऽङ्गमः । आर्तयत । आर्तयेताम् । आर्तयन् । इत्यादीनि ॥ संग्रामङ्

युद्धे । डकार आत्मनेपदार्थः । अकारान्तोऽयम् (चुरादेः । यतः) अन्यत्साधनं
पूर्ववत् । संग्रामयते । संग्रामयेत् । संग्रामयताम् । असंग्रामयत (कासादि०) संग्राम-
यांचक्रे (सिसता०) संग्रामयिषीष्ट । संग्रामयिता । लुङ्लकारे (सस्वरादिः०)
अनेन सकारस्य द्वित्वम् अससंग्रामत । अससंग्रामेताम् । अससंग्रामत । इत्या-
दीनि भवन्ति ॥ अंध दृष्ट्युपधांते । अकारान्तोऽयम् । (चुरादेः । यतः । स धा-
तुः) तिवादयः । अवादयः । अंधयाति अंधयेत् । अंधयतु । (स्वरादेः) अनेन
द्वितीयोऽडागमो भवति । आंधयत् । लिङ्लकारे । आम्प्रत्ययो भवति । अंध,
यांचकार (जेः) अंध्यात् (सिसता०) अंधयिता । अंधयिष्यति । आंधयिष्यत् ।
लुङ्लकारे । अङ्प्रत्ययः । धकारस्य द्वित्वम् (ज्ञपानाम्० । (जेः । यतः । स्वरादेः)
आंधयत् । आंधयताम् । आदधन् । इत्यादीनि ॥ अंक अंग पदे लक्षणे च । अका-
रांतौ । (चुरादेः । यतः) अंकयति । अंगयाति । इत्यादीनि रूपाणि सुगमानि ।
लिङ्लकारे आम्प्रत्ययो भवति । अंकयांचकार । लुङ्लकारे अङ्प्रत्ययः (स्वरादेः
परः) अनेन ककारस्य द्वित्वम् (कुहोश्रुः । जेः । यतः । स्वरादेः) आंचकत् । आंच-
कताम् । आंचकन् । इत्यादीनि ॥ इति चुरादयो धातवः कथिताः ॥ ॥

अथ ज्यन्तप्रक्रिया निरूप्यते ।

अथ ज्यन्तप्रक्रियानिरूप्यते ।

(धातोः प्रेरणे) प्रयोजकव्यापारेऽर्थे धातोर्जिः प्रत्ययो भव-
ति । कुर्वन्तं प्रेरयति यः स प्रयोजकः । कारयति । कारय-
यते । अचीकरत् । पाचयति । अपीपचत् । भवंतं प्रेरयति
भावयति । भावयते । भावयाम्बभूव (अङ्सयोः पूर्वस्यो-
कारस्येत्वं पवर्गयवरलजकारेष्ववर्णपरेषु परतः) (द्विर्निमि-
त्तेऽचि) द्वित्वनिमित्तेऽचि अच आदेशो न द्वित्वे कर्तव्ये ।
अबीभवत् ॥ मूङ् मोहने । मावयति । अमीमिवत् ॥ यु मिश्रणे ।
अयीयवत् ॥ रु शब्दे । अरीरवत् ॥ लूञ् छेदने । अलीलवत् ॥
जु गतौ । अजीजवत् ॥

सूत्रम् (धातोः प्रेरणे) धातोः ६-१ प्रेरणे ७-१ द्विपदं सूत्रम् । भ्वादेशातोः प्रेर-
णार्थे कारितेऽर्थे जिः प्रत्ययो भवति । प्रेरणेऽर्थे इति कोऽर्थः । प्रयोजकव्यापारे ।
प्रयोजक इति कोऽर्थः । कुर्वन्तं पुरुषं यः कारयति 'एतत्कार्यं त्वं कुरु' इति प्रवर्तयति
स प्रयोजक इत्युच्यते । तस्य व्यापारः प्रयोज्यद्वारेण रूपेण क्रियासम्बन्धस्तस्मिन्

जिः प्रत्ययो भवति । कुर्वंतं प्रेरयति यः स प्रयोजकः । एकः करोति तं कुर्वंतं अन्यः
प्रेरयति इत्यस्मिन्नर्थे कृधातोर्जिः प्रत्ययः । कृजि इति जाते अकागे वृद्धचर्थः उभय-
पदार्थश्च । (धातोर्नामिनः) अनेन वृद्धिः । (स धातुः) अनेनास्मिन्प्रकरणे धातु-
संज्ञा सर्वत्र भवति । तिवादयः । (अप् कर्त्तरि । गुणः । ए अय्) । कारयति ।
जित्त्वादयमुभयपदी । कारयते । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे ।
(कासादिप्रत्ययादाम्) अनेनामप्रत्ययो भवति । अन्यत्साधनं सुगमम् । कारया-
श्चकार । कारयाश्चके) कारयामास । कारयाम्बभूव । इत्यादीनि । (जेः) कार्यात् ।
सिसता०) पत्वम् । कारयिषीष्ट । कारयिता २ । अन्येषां सुगमानि । लृट्लकारे ।
कार् जि दिप् इति जाते । (जेरद् द्विश्च) अनेनाद् । धातोर्द्वित्वं च । (ह्रस्वः ।
कुक्षेश्चुः । अङि लघौ । लघोर्दीर्घः । दिवादावद्) अचीकरत् । अचीकरताम् ।
अचीकरन् । आत्मनेपदे । अचीकरत । अचीकरेताम् । अचीकरन्त । इत्यादीनि
भवन्ति । ज्यन्ता धातवः सर्वे उभयपदिनः । जित्त्वात् ॥ रुपचप् पाके । पचंतं प्रेरयति
इति विग्रहे । (धातोः प्रेरणे) अनेन जिः प्रत्ययः । (अत उपधायाः । स धातुः)
तिवादयः । (अप् कर्त्तरि । गुणः । ए अय्) पाचयति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि ।
लिट्लकारे । आम्प्रत्ययः । पाचयाश्चकार । (जेः) पाच्यात् । (सिसता०) पाच-
यिता । पत्वम् । पाचयिष्यति । (दिवादावद्) अपाचयिष्यत् । लृट्लकारे ।
(जेरद् द्विश्च) अन्यत्साधनं सुगमम् । अपीपचत् । अपीपचताम् । अपीपचन् ।
इत्यादीनि ॥ भू सत्तायाम् । भवंतं प्रेरयति इति विग्रहे । (धातोः प्रेरणे । धातोर्ना-
मिनः) अन्यत्साधनं सुगमम् । भावयति । भावयते । भावयाश्चकार । भाव्यात् ।
(सिसता०) भावयिता । लृट्लकारे । भू भू जि अङ् दिप् इति जाते (धातोर्ना-
मिनः) अनेन वृद्धिः । (ह्रस्वः । शपानाम्) अङ्सयोः परयोः पूर्वस्य उकारस्य
इत्वं भवति । अवर्णपरेषु पवर्गयवरलजकारेषु परतः । अनेन उकारस्य इत्वम् (अङि-
लघौ । लघोर्दीर्घः) अवीभवत् । अवीभवताम् । अवीभवन् । इत्यादीनि ॥ मृड्
मोहने । मवंतं प्रेरयति । (धातोः प्रेरणे) अन्यत्पूर्ववत् । मावयति । लिट्लकारे ।
(कासादि०) अनेनाम् । मावयांचकार । (जेः) माव्यात् । (सिसता०) माव-
यिता । लृट्लकारे साधनं पूर्वसदृशम् । अमीमवत् । अमीमवताम् । अमीमवन् ।
इत्यादीनि ॥ यु मिश्रणे । एकः यौति तमन्यः प्रेरयति इति विग्रहे (धातोः प्रेरणे)
यावयति । लिट्लकारे । (कासादि०) अनेनाम् । यावयाश्चकार । (जेः) याव्यात् ।
यावयिता । लृट्लकारे । अङ्प्रत्ययः । द्वित्वादिकम् । (अङ्सयोः) अनेन द्वित्वम् ।
अयीयवत् । अयीयवताम् । अयीयवन् ॥ रु शब्दे । (धातोः प्रेरणे) अन्यत्पूर्ववत्
जेयम् । रावयति । लिट्लकारे । रावयाश्चकार । (जेः) राव्यात् । रावयिता ।
लृट्लकारे । अङ्प्रत्ययः द्वित्वादिकम् । अन्यत्पूर्ववत् कार्यं भवति । अरीवत् । अरी-

स्वताम् । जरीरवन् । इत्यादीनि ॥ लृच् छेदने । (धातोः प्रेरणे) एकः दुनाति तमन्यः प्रेरयति । लावयति । लावयेत् । लावयतु । अलावयत् । लावयाञ्चकार । लाव्यात् । (सिसता०) लावयिता । लावयिष्यति । अलावयिष्यत् । लुङ्लकारे । अलीलवत् । अलीलवताम् । अलीलवन् ॥ जु गतौ । (धातोः प्रेरणे) जावयति । लिट्लकारे । जावयाञ्चकार । जाव्यात् । लिट्लकारे साधनं सुगमम् । अजीजवत् । अजीजवताम् । अजीजवन् । इत्यादीनि रूपाणि भवति । एपां धातूनां लुङ्लकारे । द्वित्वनिमित्ते स्वरे स्वरादेशो न भवति । तस्मात्पूर्वं द्वित्वं भवति । पश्चाद्वृद्धिः ॥ जु गतौ । एकः स्रवति तमन्यः प्रेरयति । (धातोः प्रेरणे) अन्यत् सुगमम् । स्रावयति । लिट्लकारे । आम् प्रत्ययः । स्रावयाञ्चकार । लुङ्लकारे । (जेरङ् द्विश्च । पूर्वस्य० जेः) अनेन जेलोपो भवति । असुस्रव् अह् दिप् इति जाते । (अङि लघौ०)

(स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनाम् अङ्सयोः पूर्वस्येत्वं वाऽवर्णपरे धात्वक्षरे परे) असिस्रवत् । असुस्रवत् ॥ अशिश्रवत् । अशुश्रवत् ॥ अदिद्रवत् ॥ अदुद्रवत् ॥

सूत्रम् (स्रवति०) स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्लवतिच्यवतीनां धातूनां अङ्सयोः परयोः पूर्वस्य इत्वं वा भवति । अवर्णपरे धात्वक्षरे परे । अनेन पूर्वस्य इकारः । असिस्रवत् । असिस्रवताम् । असिस्रवन् । इत्वाभावपक्षे । असुस्रवत् । असुस्रवताम् । असुस्रवन् ॥ श्रु श्रवणे । शृण्वन्तं प्रेरयति । (धातोः प्रेरणे । धातोर्नामिनः) श्रावयति । श्रावयेत् । श्रावयतु । अश्रावयत् । लिट् । (कासादि०) अनेनाम् । श्रावयाञ्चकार । (जेः) श्राव्यात् । (सिसता०) श्रावयिता । श्रावयिष्यति । अश्रावयिष्यत् । लुङ् । (जेरङ् द्विश्च । पूर्वस्य हसादिः । धातोर्नामिनः । जेः । अङिलघौ । स्रवतिशृणोति०) अनेन पूर्वस्येत्वं । अशिश्रवत् । अशिश्रवताम् । अशिश्रवन् । इत्वाभावपक्षे साधनं पूर्वसदृशम् । अशुश्रवत् । अशुश्रवताम् । अशुश्रवन् ॥ द्रुगतौ । (धातोः प्रेरणे) द्रावयति । चतुर्णां सुगमानि । लिट् । द्रावयाञ्चकार । लुङ्लकारे । (स्रवति०) अनेन पूर्वस्य वा इत्वं । अदिद्रवत् । अदिद्रवताम् । अदिद्रवन् । इत्वाभावपक्षे । अदुद्रवत् । अदुद्रवताम् । अदुद्रवन् ॥ हन् हिंसागत्योः । घ्नन्तं प्रेरयति इति विग्रहे । (धातोः प्रेरणे) हन् जि इति जाते ।

(हनो घत्) हन्तेर्घदादेशो भवति जिणति णव्वर्जिते परतः । घातयति । अजीघतत् ॥ शङ्ल शातने ।

सूत्रम् (हनो घत्) हनः ६-१ । घत् १-१ । द्विपदम् । हतेर्घातोर्घदादेशो भवति णव्वर्जिते जिणति प्रत्यये परतः । अनेन घदादेशः । (जत उपधायाः । स धातुः)

घातयति । घातयेत् । घातयतु । अघातयत् । लिट् । (कासादि०) घातयांचकार
(जेः) घात्यात् । (सिसता०) घातयिता । घातयिष्यति । अघातयिष्यत् । लुङ्-
लकारे । घात् जि दिप् इति स्थिते । (जेरङ् द्विश्च । कुहोश्चुः । झपानाम्० । अङि
लघौ । लघोर्दीर्घः । दिवादावद्) अजीघतत् । अजीघतताम् । अजीघतन् । इत्या-
दीनि ॥ शद्ल शान्ते । शदंतं प्रेरयति इति विग्रहे । (धातोः प्रेरणे)

(शदेः शत्) शदेः शतादेशो भवति अगतौ औ परे । शात-
यति । गतौ तु । शादयति । अशीशदत् ॥ (रातो औ
पुक्) डुदाञ् दाने । दापयति । अदीदपत् ॥ धाप-
यति । अदीधपत् ॥

(शदेः शत्) शदेः ६-१ शत् १-१ । शदेर्धातोः शतादेशो भवति । अगतौ औ
परे । (अत उपधायाः) शातयति । लिट् । शातयांचकार । लुङि साधनं तु पूर्व-
वत् । अशीशतत् । अशीशतताम् । अशीशतन् । गतौ तु । शादयति । अशीशदत् ॥
डुदाञ् दाने । ददंतं प्रेरयति इति विग्रहे । (धातोः प्रेरणे । रातो औ पुक्) अनेन
पुगागमः । दापयति । लिट् । दापयांचकार । लुङ्लकारे । (जेरङ् द्विश्च । ह्रस्वः ।
अङि लघौ । लघोर्दीर्घः) अदीदपत् ॥ डुधाञ् धारणपोषणयोः । दधंतं प्रेरयति इति
विग्रहे । (धातोः प्रेरणे । रातो औ पुक्) धापयति । धापयांचकार । लुङ् । झपा-
नाम्) अनेन दस्य धः । अन्यत्पूर्ववत् । अदीधपत् । अदीधपताम् । अदीधपन् ॥ ऋ
गतौ । ऋच्छंतं प्रेरयति इति विग्रहे । (धातोः प्रेरणे । रातो औ पुक्) ऋप् जि
इति जाते ।

(पुगन्तस्य गुणो वक्तव्यः) अर्पयति । (स्वरादेः परः)
आर्पिपत् ॥ घा गतिनिवृत्तौ । स्थापयति ।

सूत्रम् (पुगंतस्य०) पुगंतस्य धातोर्गुणो वक्तव्यः । अनेन गुणः । अर्पयति ।
लिट्-अर्पयांचकार । (जेः) अर्प्यात् । (सिसता०) अर्पयिता । लुङ्लकारे ।
अर्पि दिप् इति स्थिते । (जेरङ् द्विश्च । स्वरादेः परः) (नदराः) अनेन रकारस्य
द्वित्वं न भवति । (जेः । दिवादावद् । स्वरादेः । सवर्णे०) आर्पिपत् । आर्पिपताम् ।
आर्पिपन् ॥ घा गतिनिवृत्तौ । (आदेः णः स्रः । धातोः प्रेरणे) तिष्ठंतं प्रेरयति
इति विग्रहे जिः प्रत्ययः । (रातो औ पुक्) स्थापयति । स्थापयांचकार । (जेः)
स्थाप्यात् । (सिसता०) स्थापयिता । स्थापयिष्यति । अस्थापयिष्यत् । लुङ्ल-
कारे । स्थाप् जि दिप् इति स्थिते । (जेरङ् द्विश्च । जेः)

(तिष्ठतेरुपधाया इकारो वक्तव्योऽङि परे.) ततो द्वित्वम् ।
अतिष्ठिपत् ।

सूत्रम् (तिष्ठतेः०) तिष्ठतेर्धातोरुपधाया इकारो वक्तव्यः अङि परे । ततः
द्वित्वम् भवति । (श्सात् खपाः) अतिष्ठिपत् । अतिष्ठिपताम् । अतिष्ठिपन्
अतिष्ठिपिः । अतिष्ठिपतम् । अतिष्ठिपत । इत्यादीनि ॥ पा पाने । पिवंतं प्रेरयति
इति विग्रहे धातोः प्रेरणे अनेन जिप्रत्ययः । पा जि इति जाते ।

(पादेर्युक्) पाशाछासाह्वेज्जवेजां युगागमो भवति औ
परे । पाययति ।

सूत्रम् (पादेर्युक्) पादेः ६-१ युक् १-१ । पाशाछासाह्वेज्जवेजामेतेषां धातूनां
युगागमो भवति जिप्रत्यये परे । युकोऽपवादः । पाय् जि इति जाते । (स धातुः)
अन्यत्साधनं पूर्ववत् । पाययति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । (कासा-
दि०) पाययांचकार । (जेः) पाय्यात् । (सिसता०) पाययिता । पाययिष्यति ।
अपाययिष्यत् । अपायय् जि अङ् दिप् (जेः) अनेन जेलांपो भवति ।

(पिवतेरङि पूर्वस्येकारोपधालोपी वक्तव्यौ) अपी-
प्यत् ॥ शो तनूकरणे । (संध्यक्षराणामा०) शाययति । अशी
शयत् ॥ छो छेदने । अचीच्छयत् ॥ पोऽन्तकर्मणि ।
साययति । असीसयत् ॥ ह्वेज्ज स्पर्धायाम् ।

सूत्रम् (पिवतेः०) पिवतेर्धातोरङि पूर्वस्य ईकारोपधालोपी वक्तव्यौ । सुगम-
मिदं सूत्रम् । अनेन पूर्वस्य ईकारो भवति । उपधालोपश्च । अपीप्यत् । अपीप्यताम् ।
अपीप्यन् । इत्यादीनि ॥ शो तनूकरणे । (संध्यक्षराणामा०) श्यंतं प्रेरयति । (पादे-
र्युक्) अन्यत्साधनं सुगमम् । शाययति । लिट्लकारे । शाययांचकार । (जेः)
शाय्यात् । (सिसता०) शाययिता । शाययिष्यति । अशाययिष्यत् । शाय् जि
दिप् इति जाते । (अेरङ् द्विश्च । अङि लघौ० । लघोर्दीर्घः । दिवादावद्) अशीश-
यत् । अशीशयताम् । अशीशयन् ॥ छो छेदने । (संध्यक्षराणामा०) एकः छयति
तमन्यः प्रेरयति । (धातोः प्रेरणे । पादेर्युक्) अनेन युगागमो भवति छाययति ।
छाययांचकार । (जेः) छाय्यात् । (सिसता०) छाययिता । छाययिष्यति ।
अच्छाययिष्यत् । छुट्लकारे । (श्पानाम्०) अनेन छकारस्य चकारः । अन्य-
त्साधनं सुगमम् । अचीच्छयत् । अचीच्छयताम् । अचीच्छयन् ॥ पो अन्तरुर्मणि ।
(आदेः णः स्रः । संध्यक्षराणामा०) एकः स्थिति तमन्यः प्रेरयति । (धातोः
प्रेरणे । पादेर्युक्) साययति । साययांचकार । (जेः) साय्यात् । (सिसता०)

साययिता । साययिष्यति । असाययिष्यत् । लुङ्लकारेऽपि पूर्ववत् साधनम् ।
असीषयत् । असीषयताम् । असीषयन् । इत्यादीनि ॥ हेञ् स्पर्धायाम् । एको द्वयति
तमन्यः प्रेरयति । (संध्यक्ष० । धातोः प्रेरणे । पादेर्युक्) ह्याययति । ह्याययांच-
कार । लुङ्लकारे ।

(ह्वयतेरङि संप्रसारणं युगभावश्च वक्तव्यः) कृतसंप्रसारणस्य
ह्वयतेरङि क्रमाद्गुणवृद्धी वाच्ये । अजृहवत् । अजृहावत् ॥
अजृहावताम् ॥ व्येञ् संवरणे । व्याययति । अवीव्ययत् ॥
वेञ् तन्तुसंताने । वाययति । अवीवयत् ॥ पा रक्षणे ।

सूत्रम् (ह्वयते०) । ह्वयतेः ६-१ ह्वयतेर्धातोरेरङि परे सति संप्रसारणं युगभावश्च
वक्तव्यः । कृतसंप्रसारणस्य ह्वयतेर्धातोरेरङि क्रमात् गुणवृद्धी वाच्ये । गुणे कृते
सति । (कुहोश्चुः) अनेन हस्य जः । अजृहवत् । अजृहवताम् । अजृहवन् । वृद्धिपक्षे-
अजृहावत् । अजृहावताम् । अजृहावन् ॥ व्येञ् संवरणे । (संध्यक्षराणामा० । पादेर्युक्)
एको व्ययति तमन्यः प्रेरयति । व्याययति । व्याययांचकार । लुङ्लकारे । व्याय-
जि दिप् इति जाते । (जेरङ् द्विश्च । जेः । पूर्वस्य० । अङि लघौ०) अवीव्ययत् ।
अवीव्ययताम् । अवीव्ययन् ॥ वेञ् तन्तुसंताने । एको वयति तमन्यः प्रेरयति ।
(धातोः प्रेरणे । संध्यक्ष० । पादेर्युक्) वाययति । लिङ्लकारे । (कास्तादि०)
अनेनाम्प्रत्ययो भवति । वाययांचकार (जेः) वाययात् । (सिसता०) वाययिता ।
वाययिष्यति । अवाययिष्यत् । लुङ्लकारे । पूर्वोक्तेरेव सूत्ररूपाणां सिद्धिः । अवीव-
यत् । अवीवयताम् । अवीवयन् ॥ पा रक्षणे । (धातोः प्रेरणे)

(पातेर्जा लुग्वक्तव्यः) पुकोऽपवादः । पालयति । अपीपलत् ॥

रभ रभस्ये । रभसो वेगहर्षयोः ।

सूत्रम् (पातेः०) पातेर्धातोर्लिप्रत्यये परे लुगागमो वक्तव्यः । पुकोऽपवादः ।
पालयति । लिङ् । पालयांचकार । लुङ् । अपीपलत् । अपीपलताम् । अपीपलन् ॥
रभ रभस्ये ।

(रभलभोः स्वरे णाद्यपौ विना नुम्वाच्यः) रम्भयति । अरर-
म्भत् ॥ डुलभप् प्राप्तो । लम्भयति । अललम्भत् ॥

सूत्रम् (रभलभोः०) वेगहर्षार्थयोः रभलभोर्णाद्यपौ विना स्वरे परे नुम् वाच्यः ।
(नथापदान्ते । धातोः प्रेरणे) रम्भयति । लिङ्लकारे रम्भयांचकार (जेः ।
रम्भ्यात् । (सिसता०) रम्भयिता । लुङ्लकारे (जेरङ् द्विश्च) अनेनाम्प्रत्ययः
धातोर्द्वित्वम् । अङ्कार्यं न स्यात् । अररम्भत् । अररम्भनाम् । अररम्भन् । इत्या

दीनि ॥ डुलभ् प्राप्तौ । डुकारपकारावितौ । (धातोः प्रेरणे । रभलभोः०) अनेन
नुम् । अन्यत्साधनं पूर्ववत् । लम्भयति । लिङ्लकारे । लम्भयांचकार । (सिसता०)
लम्भयिता । लुङ्लकारे । अललम्भत् । अललम्भताम् । अललम्भन् । तमन्यः प्रेरयति ।

(ग्रीञ्धूञोर्नुक्) अनयोर्नुगागमो भवति औ परे ॥ ग्रीञ्
तर्पणे । ग्रीणयति । अपिग्रीणत् ॥ धूञ् कम्पने । धूनयति ।
अदूधुनत् ॥ स्मिङ् ईपद्धसने ।

सूत्रम् (ग्रीञ्धूञोर्नुक्) ग्रीञ् च धूञ् च ग्रीञ्धूञौ तयोः ग्रीञ्धूञोः ६-२ नुक्
१-१ अनयोः ग्रीञ्धूञोर्धात्वोर्नुगागमो भवति ॥ ग्रीञ् तर्पणे । (धातोः प्रेरणे)
एकः ग्रीणाति । ग्रीणयांचकार । लुङ्लकारे । (जेरङ् द्विश्च । पूर्वस्य० । ह्रस्वः । अङि
लघौ०) अनेनोपधाया ह्रस्वः । अपिग्रीणत् । अपिग्रीणताम् । अपिग्रीणन् ॥ धूञ्
कम्पने । (धातोः प्रेरणे । ग्रीञ्धूञोर्नुक्) धूनयति । धूनयांचकार । धून्यात् । धून-
यिता । लुङ्लकारे । (जेरङ्० । अङि लघौ० । लघोर्दीर्घः । झपानाम्०) जदू-
धुनत् । अदुधूनताम् । जदुधूनन् ॥ स्मिङ् ईपद्धसने । एकः स्मयति तमन्यः प्रेरयति
(धातोः प्रेरणे)

(स्मयतेरात्यात्वं औ वाच्यम्) विस्मापयते । असिष्म-
पत । आति किम् । विस्माययति । असिष्मयत् ।

सूत्रम् (स्मयतेः०) स्मयतेर्धातोरात्वं वा भवति जिप्रत्यये परे । जनेनात्वं वा ।
स्मापयते । अत्र (रातो औ पुक्) अनेन पुक् । स्मापयांचके । लुङ्लकारे । पूर्वस्ये-
कारः । पत्वम् । असिष्मपत । असिष्मपाताम् । असिष्मपत । आत्वाभावपक्षे । वृद्धिः ।
(ऐ पाप्) विस्माययति । विस्माययांचकार । लुङ्लकारे । असिष्मयत् । असि-
ष्मयताम् । असिष्मयन् ॥ साधनं सुगमम् ।

(रुहेर्औ पो वा वाच्यः) रुह वीजजन्मनि प्रादुर्भावे च ।
रोहयति । रोपयति । अरूरुहत् । अरूरुपत् ॥ कृपू सामर्थ्यं
(कृपो रो लः) कल्पयति ।

सूत्रम् (रुहेः०) रुहेर्धातोर्जिप्रत्यये परे पो वा वाच्यः । पष्ठा । जनेनात्यस्यैव ॥
रुह वीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । (धातोः प्रेरणे । उपधायाः) जनेन गुणः ।
रोपयति । रोपयांचकार । लुङ्लकारे । जदकार्य भवति । जरूरुपत् । जरूरुप-
नाम् । अरूरुपन् । पत्वाभावपक्षे । रोहयति । रोहयांचकार । अङ्कार्य सर्व नव-
ति अरूरुहत् । अरूरुहताम् । जरूरुहन् ॥ कृपू सामर्थ्यं (धातोः प्रेरणे) गुणो

भवति (कृपो रोलः) अनेन रकारस्य लः । कल्पयति । कल्पयांचकार (जेः) कल्प्यात् (सिसता) कल्पयिता ।

(उपधाया ऋवर्णस्याडि ऋ वा वक्तव्यः) इररारामपवादः । अचीक्लपत् । अचकल्पत् ॥ वृनुङ् वर्तने । वर्तयति । अवीवृतत्- अववर्तत् ॥ मृजू शुद्धौ । मार्जयति । अमीमृजत्-अम-मार्जत् ॥ इङ् अध्ययने ।

(उपधाया ऋवर्णस्य०) अचीकृपत् । विकल्पेन । अचकल्पत् । अत्राङ्कार्यं न भवति । अचकल्पताम् । अचकल्पन् ॥ वृनुङ् वर्तने (धातोः प्रेरणे) उपधाया लघोः) वर्तयति । वर्तयांचकार (उपधाया ऋवर्णस्य०) अनेन वा ऋकारस्य ऋकारः । यदा ऋकारस्तदा अङ्कार्यं भवति । अवीवृतत् । अवीवृतात् । अवीवृतन् । ऋकाराभावपक्षे अङ्कार्यं न भवति । सूत्रप्राप्त्यभावात् । अववर्तत् । अववर्तताम् । अववर्तन् ॥ मृजू शुद्धौ (धातोः प्रेरणे) मृजेः०) अनेन वृद्धिः । मार्जयति । लिङ्लकारे (कास्तादि०) अनेनाम् । मार्जयांचकार । अन्येषां सुगमानि । लुङ्लकारे (उपधायाः) अन्यत्साधनं सुगमम् । अमीमृजत् । अमीमृजताम् । अमीमृजन् (मृजेः) अनेन वृद्धिः । अममार्जत् अममार्जताम् । अममार्जन् ॥ इङ् अध्ययने (धातोः प्रेरणे)

(इडादेर्जौ पुक् च) इङ्क्रीजीनामात्वं भवति जौ परे । द्वीव्लीरीक्ष्याक्षमायीनां पुगागमो भवति जौ परे । अध्यापयति । अध्यापिपत् ॥

सूत्रम् (इडादेर्जौपुक् च) इडादेः ६-१ जी ७-१ पुक् १-१ च १-१ इङ्क्रीजीनां धातूनां निप्रत्यये परे आत्वं भवति । पुक् च भवति । द्वीव्लीरीक्ष्याक्षमायीनां धातूनां निप्रत्यये पुगागमो भवति । एकोऽधीते, तमन्यः प्रेरयति (इयं-स्वरे) अध्यापयति । अध्यापयांचकार । लुङ्लकारे (अङिलघौ) अनेन पूर्वस्येकारः अध्यापिपत् । अध्यापिपताम् । अध्यापिपन् ।

(अङ्परि जौ इङो गाङ् वा वक्तव्यः) अध्यजीगपत् ॥ डुक्कीञ् द्रव्यविनिमये । क्रापयति । अचिक्रपत् ॥ जि जये । जापयति । अजीजपत् ॥ द्वी लजायाम् । द्वेपयति । अजि-द्विपत् ॥ व्ली वरणे । व्लेपयति । अविच्लिपत् ॥ रीङ् क्षरणे । रेपयति । अरीरिपत् ॥ क्यूी दुर्गन्धे ।

सूत्रम् (अङ्परं०) अङ्परं विप्रत्यये परे इङो धातोर्गाङ् वा वाच्यः । अनेन
गा इत्यादेशः । पुगागमः । ततो द्वित्वम् (कुहोश्चुः । अङि लघौ । लघोर्दीर्घः)
अध्यजीगपत् । अध्यजीगपताम् । अध्यजीगपन् ॥ डुकीञ् द्रव्यविनिमये । एकः
क्रीणाति तमन्यः प्रेरयति (धातोः प्रेरणे । इङादेशो पुक्) अनेनात्वपुको । क्राप-
यति । लिट् । आम्रप्रत्ययः । क्रापयांचकार (जेः) क्राप्यात् (सिसता०) क्राप-
यिता । क्रापयिष्यति । अक्रापयिष्यत् । डुङ्लकारे (जेरङ् द्विश्च । अङि लघौ)
अचिक्रपत् । अचिक्रपताम् । अचिक्रपन् ॥ जि जये । एको जयति तमन्यः प्रेरयति
(धातोः प्रेरणे) आत्वपुको । जापयति । लिट्लकारे । जापयांचकार (जेः ।
जाप्यात् सिसता०) जापयिता । जापयिष्यति । अजापयिष्यत् । डुङ्लकारे
(जेरङ् द्विश्च । अङि लघौ । लघोर्दीर्घः) अजीजपत् । अजीजपताम् । अजीजप-
न् ॥ ही लज्जायाम् । एको जिह्वेति । तमन्यः प्रेरयति । धातोः प्रेरणे पुग् भवति ।
गुणः । द्वेपयति । द्वेपयांचकार । डुङ्लकारे (जेरङ् द्विश्च । अङि लघौ । कुहोश्चुः)
अजिहिपत् । अजिहिपताम् । अजिहिपन् ॥ व्ली वरणे (धातोः प्रेरणे) पुक् । गुणः ।
अन्यत्सर्वं पूर्ववत् व्लेपयति । व्लेपयांचकार (जेः) व्लेप्यात् (सिसता०) व्लेपयि-
ता । व्लेपयिष्यति । अव्लेपयिष्यत् । डुङ्लकारे (जेरङ् द्विश्च । अङि लघौ)
अविब्लिपत् । अविब्लिपताम् । अविब्लिपन् ॥ रीङ् क्षरणे (धातोः प्रेरणे) पुक् ।
(गुणः) रेपयति । रेपयांचकार (जेः) रेप्यात् । रेपयिता । डुङ्लकारे । पूर्ववत्
साधना । अरीरिपत् । अरीरिपताम् । अरीरिपन् ॥ क्यूयी दुर्गधे । ईकार इत् ।
(धातोः प्रेरणे) औ परे पुगागमः ।

(यवयोर्वसे हकारे च लोपो वक्तव्यः) क्रोपयति । अचु-
क्नुपत् ॥ क्षमायी विधूनने । एकः क्षमायति तमन्यः प्रेरयति ।
क्षमापयति । अचिक्षमपत् ॥ लीङ् श्लेषणे ।

(यवयोः०) अनेन यकारस्य लोपः । गुणः । क्रोपयति । क्रोपयांचकार । (जेः)
क्रोप्यात् । (सिसता०) क्रोपयिता । अक्रोपयिष्यत् । क्रोपयिष्यति । डुङ्लकारे ।
(जेरङ् द्विश्च । अङि लघौ । कुहोश्चुः) अचुक्नुपत् । अचुक्नुपताम् । अचुक्नुपन् ॥
क्षमायी विधूनने । (धातोः प्रेरणे) पुगागमः । (यवयोः) अनेन यकारस्य लोपः ।
क्षमापयति । क्षमापयांचकार । क्षमाप्यात् । (सिसता०) क्षमापयिता । क्षमापयि-
ष्यति । अक्षमापयिष्यत् । डुङ्लकारे । (जेरङ् द्विश्च । पूर्वस्य० । अङि लघौ । कुहो-
श्चुः) अचिक्षमपत् । अचिक्षमपताम् । अचिक्षमपन् ॥ लीङ् श्लेषणे । एको लिनाति
तमन्यः प्रेरयति । (धातोः प्रेरणे) ।

(लीयतेर्जावात्वं वा) विलापयति ।

सूत्रम् (लीयतेः०) लीयतेर्धातोर्जां परे जात्वं वा भवति । (रातो जी पुक्) विपूर्वोऽयम् । विलापयति । विलापयांचकार । विलाप्यात् । (सिसता०) विलापयिता । वुङ्लकारे । व्यलीलिपत् । व्यलीलिपताम् । व्यलीलिपन् ।

(लीलो पुग वक्तव्यः) विलेपयति । व्यलीलिपत् । व्यलीलिपत् ।

सूत्रम् (लीलोः०) ली ला एतयोर्धात्वोः पुग् वक्तव्यः । तदा विलेपयति । विलेपयांचकार । वुङ्लकारे । (जेरद् द्विश्च । अङ्लि लयी । लघोर्दीर्घः) व्यलीलिपत् । व्यलीलिपताम् । व्यलीलिपन् ।

(लीलोर्जो क्रमान्नुग्लुकौ वा) विलीनयति । व्यलीलिनत् ॥ ला ग्रहणे । लापयति । अलीलपत् । लालयति । अलीललत् । अलीललताम् ॥ ढौकृ गतौ । ढौकयति ।

सूत्रम् (लीलोः०) ली ला एतयोर्धात्वोः क्रमात् नुग्लुकौ वा भवतः । तदा विलीनयति । विलीनयांचकार । विलीन्यात् । (सिसता०) विलीनयिता । विलीनयिष्यति । वुङ्लकारे । पूर्वसुत्रेरेतद्रूपाणां निदिः । व्यलीलिनत् । व्यलीलिनताम् । व्यलीलिनन् ॥ ला ग्रहणे । एको लाति तमन्यः प्रेरयति । (धातोः प्रेरणे) पुक् । लापयति । लापयांचकार । लाप्यात् । लापयिता । लापयिष्यति । अलापयिष्यत् । वुङ्लकारे । अलीलपत् । जलीलपताम् । अलीलपन् । लुगागमे कृते सति । लालयति । लालयांचकार । लाल्यात् । (सिसता०) लालयिष्यति । वुङ्लकारे । (जेरद् द्विश्च । अङ्लि लयी । लघोर्दीर्घः) अलीललत् । जलीललताम् । जलीललन् । ढौकृ गतौ । ऋकार इत् । एको ढौकति तमन्यः प्रेरयति । (धातोः प्रेरणे) ढौकयति । चतुर्णां सुगमानि । ढौकयांचकार । (जेः) ढौक्यात् । (सिसता०) ढौकयिता । ढौकयिष्यति । अढौकयिष्यत् । वुङ्लकारे । (जेरद् द्विश्च)

(न रितः) ऋकारेतोऽनेकस्वरस्य शासश्चाङि उक्तं कार्यं न भवति । अडुढोकत् ॥ टुयाचृ याच्ञायाम् । याचयति । अययाचत् ॥ शासु अनुशिष्टौ । शासयति । अशशासत् ॥ दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्रयति । अददरिद्रत् । अददरिद्रताम् ॥ दुप वेकृत्ये ।

सूत्रम् (न रितः) न १-१ ऋ इत् यस्यासौ रित् तस्य रितः ६-१ ऋकारानुयंसस्य अनेकस्वरस्य च शासो धातोरङि प्रत्यये परे । (अङ्लि लयी । लघोर्दीर्घः) इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यामुक्तं कार्यं न भवति । (ह्रस्वः । सप्तानाम्०) जडुद्दी-

कत् । अडुडौकताम् । अडुडौकन् । इत्यादीनि ॥ दुयाचृ याच्यायाम् । ऋकार इत् ।
 (धातोः प्रेरणे) याचयति । याचयांचकार । (जेः) याच्यात् । (सिसता०)
 याचयिता । याचयिष्यति । अयाचयिष्यत् । लुङ्लकारे । (न रितः) अन्यत्सु-
 गमं साधनम् । पूर्ववत् । अययाचत् । अययाचताम् । अययाचन् ॥ शासु अनु-
 शिष्टौ । एकः शास्ति तमन्यः प्रेरयति । (धातोः प्रेरणे) शासयति । शासयांच-
 कार । शासयिता । लुङ् । (न रितः) अशशासत् । अशशासताम् । अशशा-
 सन् ॥ दरिद्रा दुर्गतौ । एको दरिद्राति तमन्यः प्रेरयति । (धातोः प्रेरणे) णब्बुण्०)
 अनेन आकारस्य लोपः । दरिद्रयति । लिङ्लकारे । (कासादि०) दरिद्रयांचकार ।
 (जेः) दरिद्रियात् । (सिसता०) दरिद्रयिता । दरिद्रयिष्यति । अदरिद्रयिष्यत् ।
 लुङ्लकारे । (न रितः) सस्वरादिः । अददरिद्रत् । अददरिद्रताम् । अददरिद्रन् ।
 दुप वैकृत्ये । (धातोः प्रेरणे) ।

(दुपेर्जौ वा दीर्घौ वक्तव्यः) दूपयति-दोपयति । अदूदुपत् ॥
 घट चेष्टायाम् । (मितां ह्रस्वः) धातुपाठे मित इत्येवं पठि-
 तानां धातूनां ह्रस्वो भवति औ परे । घटयति । अजीघटत् ॥
 व्यथ दुःखसंचलनयोः । व्यथयति । अविव्यथत् ॥ एवं
 पञ्चपञ्चाशतो रूपम् ॥

सूत्रम् (दुपेः०) दुपेर्धातोर्निप्रत्यये परे वा दीर्घो भवति । अनेन पूर्वस्य वा दीर्घः ।
 दूपयति । दूपयांचकार । लुङ्लकारे । (जेरद् द्विश्च । अडि लघौ० । लघोर्दीर्घः) अदू-
 दुपत् । अदूदुपताम् । अदूदुपन् । दीर्घाभावपक्षे । दोपयति । दोपयांचकार (जेः)
 दोप्यात् । (सिसता०) दोपयिता । दोपयिष्यति । अदोपयिष्यत् । लुङ्लकारे ।
 पूर्वसूत्रैरेव सिद्धिः । अदूदुपत् । अदूदुपताम् । अदूदुपन् ॥ घट चेष्टायाम् । (धातोः
 प्रेरणे । अत उपधायाः । मितां ह्रस्वः) अनेन ह्रस्वः । घटयति । लिङ्लकारे (का-
 सादि०) अनेनाम् । घटयांचकार । जेः । घटयात् (सिसता०) घटयिता । घटयि-
 ष्यति । अघटयिष्यत् । लुङ्लकारे (जेरद् द्विश्च । अडि लघौ । लघोर्दीर्घः) अजा-
 नाम्०) अजीघटत् । अजीघटताम् । अजीघटन् । (व्यथ दुःखसंचलनयोः । एको
 व्यथति । तमन्यः प्रेरयति । (धातोः प्रेरणे । अत उपधायाः । मितां ह्रस्वः) अनेन
 ह्रस्वो भवति । अन्यत्सुगमम् । व्यथयति । लिङ्लकारे । आमप्रत्ययो भवति । व्यथ-
 याचकार (जेः) व्यथ्यात् (सिसता०) व्यथयिता । व्यथयिष्यति । अव्यथयिष्यत् ।
 लुङ्लकारे । (जेरद् द्विश्च । पूर्वस्य० । अडि लघौ०) अविव्यथत् । अविव्यथताम् ।
 अविव्यथन् ॥

(जनीजृप्कसुरजोऽमन्ताश्च) एतेऽपि मितः । जनयति ।
अजीजनत् ॥ जृप् वयोहानौ । प् इत् । जयति । अजी-
जरत् ॥ क्सु ह्वरणदीप्त्योः । क्सयति । अचिक्रसत् ॥ रञ्ज रागे ।

जनी प्रादुर्भावे । एको जायते तम्० । (धातोः प्रेरणे) वृद्धिः । (मितं ह्रस्वः)
जनयति । लिट् लकारे । (कासादि०) जनयांचकार । (जेः) जन्यात् । (सितता०)
जनयिता । जनयिष्यति । अजनयिष्यत् । लुङ् लकारे । (जेरङ् द्विश्च । अङि लघौ० ।
लघोर्दीर्घः) अजीजनत् । अजीजनताम् । अजीजनन् । इत्यादीनि ॥ जृप् वयोहानौ ।
प् इत् । (धातोः प्रेरणे) एको जृणाति तम्० । (धातोर्नामिनः) अनेन वृद्धिः ।
(मितं ह्रस्वः) अन्यत्सुगमम् । जरयति । जरयांचकार । (जेः) जर्यात् । (सितता०)
जरयिता । जरयिष्यति । अजरयिष्यत् । लुङ् लकारे । त्रिसृत्रैः कार्यसिद्धिः । अजी-
जरत् । अजीजरताम् । अजीजरन् ॥ क्सु ह्वरणदीप्त्योः । (धातोः प्रेरणे) वृद्धिः ।
(मितं ह्रस्वः) क्सयति । क्सयांचकार । (जेः) क्स्यात् । (सितता०) क्स-
यिता । क्सयिष्यति । अक्सयिष्यत् । लुङ् लकारे । (जेरङ् द्विश्च । अङि लघौ०)
अचिक्रसत् । अचिक्रसताम् । अचिक्रसन् ॥ रञ्ज रागे । एको रज्याति तम्० (धातोः
प्रेरणे) ।

(रज्जेर्जो मृगरमणेऽर्थे नलोपो वाच्यः) रजयति मृगान्
अरीरजत् ॥ शम् दम् उपशमे । शमयति । अशीशमत् ॥
दमयति । अदीदमत् ॥

सूत्रम् (रंजेः०) रंजेर्धातोर्मृगरमणेऽर्थे नकारस्य लोपो वाच्यः । अनेन सूत्रेण
नकारस्य लोपो भवति । (अत उपधायाः । मितं ह्रस्वः) रजयति । रजयांचकार । (जेः)
रज्यात् । (सितता०) रजयिता । रजयिष्यति । अरजयिष्यत् । लुङ् लकारे । त्रिसृत्रैः
कार्यसिद्धिः प्रायः । अरीरजत् । अरीरजताम् । अरीरजन् । मृगरमणाभावेऽर्थे नका-
रस्य लोपो न भवति । रंजयति । रंजयांचकार । अरंजत् । अरंजताम् । अरंजन् ॥
शम् दम् उपशमे । एकः शाम्यति तम्० । (धातोः प्रेरणे । मितं ह्रस्वः) शमयति ।
शमयांचकार । (जेः) शम्यात् । (सितता०) शमयिता । लुङ् लकारे । (जेरङ्
द्विश्च । अङि लघौ० । लघोर्दीर्घः) अशीशमत् । अशीशमताम् । अशीशमन् ॥
दमयति । दमयांचकार । अदीदमत् । अदीदमताम् । अदीदमन् । एतेषां रूपाणां
पूर्वांक्तेरेव सूत्रैः सिद्धिः तमन्यः प्रेरयति ।

(जानातेर्जो वा ह्रस्वः) ज्ञाञ्जवोधने । एको जानाति ।
तमन्यः प्रेरयति । ज्ञपयति । अजिज्ञपत् ।

सूत्रम् (जानातेः०) जानातेर्धातोर्जिप्रत्यये परे वा ह्रस्वो भवति ॥ ज्ञा अवबोधने ।
(धातोः प्रेरणे) एको जानाति ज्ञपयति । अत्र प्रथमं कृत्वा पश्चात् ह्रस्वो भवति ।
ह्रस्वाभावपक्षे । ज्ञापयति । ज्ञपयाचकार-ज्ञापयांचकार । लुङ्लकारे तु । अजिज्ञपत् ।
त्रिसूत्रैः । अजिज्ञपताम् । अजिज्ञपन् ॥

(ज्वलग्लास्नाश्च वा मितः) ज्वल दीप्तौ । ज्वलयति । ज्वा-
लयति । अजिज्वलत् ॥ ग्लै हर्षक्षये । ग्लपयति-ग्लापयति ।
अजिग्लपत् ॥ ण्णा शौचे । (आदेः णः स्तः) स्नापयति-
स्नपयति । असिस्नपत् ॥ ओस्फायी वृद्धौ ।

सूत्रम् (ज्वलग्लान्नाः०) एते धातवो वा मितो भवन्ति ॥ ज्वल दीप्तौ । (धातोः
प्रेरणे) एको ज्वलति तम् ॥ (अत उपधाया । मितं ह्रस्वः) ज्वलयति । मिच्चा-
भावे । ज्वालयति । ज्वलयांचकार-ज्वाल्यांचकार (जेः) ज्वल्यात्-ज्वाल्यात् ।
(सिसता०) ज्वलयिता-ज्वालयिता । लुङ्लकारे । (जेरङ् द्विश्च । अङि लघौ०)
अजिज्वलत् । अजिज्वलताम् । अजिज्वलन् ॥ ग्लै हर्षक्षये । (धातोः प्रेरणे । संध्यक्ष
राणामा० । रातो जौ पुक् च । ज्वल०) अनेन वा मिच्च्म् । ग्लापयति-ग्लपयति ।
ग्लापयाचकार-ग्लपयांचकार । (जेः) ग्लाप्यात्-ग्लप्यात् । (सिसता०)
ग्लापयिता-ग्लपयिता । लुङ्लकारे । (जेरङ् द्विश्च । अङि लघौ०) अजिग्लपत् ।
अजिग्लपताम् । अजिग्लपन् । इत्यादीनि ॥ ण्णा शौचे । एकः स्नाति तमन्यः प्रेर-
यति । (धातोः प्रेरणे) वा मिच्च्म् । (रातो जौ पुक्) स्नपयति-स्नापयति । लिट्
लकारे । (कासादि०) स्नपयांचकार-स्नापयाचकार । लुङ्लकारे (पूर्वस्य । अङि
लघौ) असिस्नपत् । असिस्नपताम् । अमिस्नपन् ॥ ओस्फायी वृद्धौ । आकारेकारा-
वितौ । (धातोः प्रेरणे)

(स्फायो वकारः स्यात् जौ परे) स्फावयति । अपिस्फवत् ।

सूत्रम् (स्फायः०) स्फायो धातोर्वकारः स्यात् जिप्रत्यये परे षष्ठी । अनेनां-
त्यस्यैव भवति । स्फावयति । लिट्लकारे । (कासादि०) अनेनाम्प्रत्ययो भवति ।
स्फावयांचकार । (जेः) स्फाव्यात् । (सिसता०) स्फावयिता । स्फावयिष्यति ।
अस्फावयिष्यत् । लुङ्लकारे । (जेरङ् द्विश्च । ज्ञप्तात्० । ज्ञपानाम्० । अङि लघौ)
अपिस्फवत् । अपिस्फवताम् । अपिस्फवन् ।

[भियो जौ वा पुगात्वे वाच्ये] भीपयति । भापयति । भाय-
यति । अवीभिपत् । अवीभपत् । अवीभयत् ॥

सूत्रम् (भियः०) भियो धातोर्भिप्रत्यये परे पुगात्वे वाच्ये । क्रमाद् भवतः ।
 जिभी भये । अकार इत् । एको विभेति तम्० । धातोः प्रेरणे ॥ भीषयति । भीष-
 यांचकार । लुङ्लकारे । (जेरङ् द्विश्च । झपानाम्० । अङि लवी । लघोर्दीर्घः)
 अवीभिषत् । अवीभिषताम् । अवीभिषन् ॥ आत्वे कृते । (रातो व्री पुक्) भाप-
 यति । भापयांचकार । भाप्यात् । भापयिता । भापयिष्यति । लुङ्लकारे । त्रिसूत्रैः
 पूर्वोक्तेरेव रूपसिद्धिः । अवीभपत् । अवीभपताम् । अवीभपन् ॥ सूत्रे वाग्रहणं कृत्वा
 भापयति इति रूपमिच्छन्ति । भापयांचकार । लुङ्लकारे । पूर्वोक्तेरेव सूत्रैः सिद्धिः ।
 अवीभपत् । अवीभपताम् । अवीभपन् ॥

(व्यापारमात्रे जिर्वक्तव्यः स च डित्) हलं गृह्णाति हल्यति ॥
 इति ज्यन्तप्रक्रिया ॥ ॥

सूत्रम् (व्यापारमात्रे०) व्यापारमात्रे जिप्रत्ययो वक्तव्यः । स च डित् । हलं
 गृह्णाति इति । अत्रानेन जिः प्रत्ययो भवति । डित्त्वाट्टिलोपः । हल्यति । लिङ्ल-
 कारे । हलयाञ्चकार । (जेः) हल्यात् । (सिसता०) हल्यिता । हलपिष्यति ।
 अहलपिष्यत् । लुङ्लकारे । (जेरङ् द्विश्च । अलोपिनः) अनेनास्याङ्कार्यं न भवति ।
 (कुहोश्चुः) अजहलत् । अजहलताम् । अजहलन् । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥ इति
 ज्यन्तप्रक्रिया समाप्ता ॥ ॥

अथ सान्तप्रक्रिया निरूप्यते ।

अथ सान्तप्रक्रिया निरूप्यते ।

(इच्छायामात्मनः सः) धातोरिच्छायामर्थे सः प्रत्ययो
 भवति सा चेत्स्वसम्बन्धिनी । द्विश्च । भवितुमिच्छति बुभूषति ।
 (स धातुः) धातुत्वादप् तिवादिः (अदे) ।

सूत्रम् (इच्छायामात्मनः सः) इच्छार्था ७-१ आत्मनः ६-१ सः १-१ धातो-
 रयसम्बन्धिन्यामिच्छायां वाच्यमानायाम् इच्छारूपेऽर्थे वाच्ये सति सः प्रत्ययो
 भवति । सा चेच्छा स्वसंबन्धिनी चेत् । धातोर्द्वित्वं च भवति । भवितुमिच्छति इति
 विग्रहे । अनेन सूत्रेण सः प्रत्ययः । द्वित्वं च भवति । (द्विस्वः । झपानाम्) पत्वम् ।
 नन्वत्र । (सिसता०) अनेनेद् कथं न क्रियते । तत्राह ।

(वुः से) उश्च आ च वृ तस्मात् वुः । उवर्णान्ताद्वर्णान्ताच्च
 ग्रहगुहोश्च से परे इद् न भवति ॥

सूत्रम् (वुः से) उच्च आ च वृ तस्मात् वुः ५-१ से ७-१ अयं समासो वाल-
बोधनार्थं दर्शितः । उवर्णान्तात् ऋवर्णान्तात् 'ग्रह उपादाने' 'गुहू संवरणे' इत्ये-
ताभ्यां परस्य सप्रत्ययस्य इडागमो न भवति । इति इडागमनिषेधः । नन्वत्र गुणः
कथं न क्रियते तत्राह ।

(नानिटि से) इडर्जिते स प्रत्यये परे गुणो न भवति ॥ तृ पुव-
नतरणयोः ।

सूत्रम् (नानिटि से) अस्य सूत्रस्य व्याख्यानं कृतमस्ति । अनेन गुणनिषेधः ।
बुभूष इति जाते । (स धातुः) अनेन धातुत्वम् । धातुत्वात्तिवादयो भवन्ति । (अप्
कर्तरि । अदे) बुभूषति । बुभूषेत् । बुभूषतु । अबुभूषत् । लिट् लकारे । (कासादि०)
अनेनाम् । बुभूषाश्चकार । यादादौ । (यतः) अनेन आकारस्य लोपः । बुभूष्यात् ।
(सिसता०) बुभूषिता । बुभूषिष्यति । अबुभूषिष्यत् । लुङ् लकारे । द्वाविटौ ।
सेलौपः । अन्या साधना पूर्ववत् । अबुभूषीत् । अबुभूषिष्टाम् । अबुभूषिषुः ॥ तृ
पुवनतरणयोः । तरितुमिच्छतीति विग्रहे । (इच्छायामात्मनः सः) अनेन सः-
प्रत्ययः । यातोर्द्वित्वं च ।

(नाम्यन्तात्परस्य सस्य कित्त्वं वाच्यम्) (ऋत इर्) तरि-
तुमिच्छति तितीर्पति । अतितीर्पीत् ॥ डुकृञ् करणे । कर्तु-
मिच्छति चिकीर्पति ॥ चिञ् चयने ।

सूत्रम् (नाम्यन्तात्०) नाम्यन्ताद्धातोः परस्य सस्य कित्त्वं वाच्यम् । ऋत इर् । अनेन
इर् । पश्चाद्वित्वम् । (खोर्वि हसे) पत्वम् । (स धातुः) तितीर्पति । लिट् लकारो तितीर्पा-
चकार । (सिसता०) तितीर्पिता । लुङ् अतितीर्पीत् । अतितीर्पिष्टाम् । अतितीर्पिषुः ।
इत्यादीनि ॥ डुकृञ् करणे । स प्रत्ययः । (नाम्यन्तात्० । ऋत इर्) ततः द्वित्वम् ।
(कुहोश्चुः । खोर्वि हसे नैकस्वरात्) अनेन इणनिषेधः । चिकीर्पति । चिकीर्षाचकार ।
अचिकीर्पीत् । अचिकीर्पिष्टाम् । अचिकीर्पिषुः ॥ ऋत इति तपरकरणात् ऋकार-
स्यैव इर् क्रियते । स विधिः सार्धत्रिको न । तेन द्वस्वस्यापि ऋवर्णस्य इर् भवति ।
चिञ् चयने (इच्छायाम्०) ।

(चिनोतेः से णादौ कित्त्वं वा वाच्यम्) (से दीर्घः) से परे पूर्व-
स्य दीर्घो भवति । चिकीपति । चिकीपति ॥ जि जये ।
(सपरोक्षयोजेर्गिः) जेतुमिच्छति जिगीपति ॥ यु मिथ्रणे ।
युयपति ॥ डुपचप् पाके । (यः से) पक्तुमिच्छति पिपक्षति ॥
पातुमिच्छति पिपासति ।

सूत्रम् (चिनोतेः०) चिनोतेर्धातोः सप्रत्यये णादौ कित्त्वं वा वाच्यम् । अनेन चस्य कः । ततो द्वित्वम् । सूत्रम् (से दीर्घः) सप्रत्यये परे पूर्वस्य दीर्घो भवति । (नैकस्वरात्०) पत्वम् । सधातुः । चिकीपति । चिकीपांचकार । अचिकीप्यात् । कत्वाभावे । से दीर्घः । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । चिचीपति । चिचीपांचकार । अचिचीपीत् ॥ जि जये । (इच्छायाम् । सपरोक्षयोर्जिगिः) अनेन जस्य गः । ततः द्वित्वम् । (कुहोश्चुः । से दीर्घः) पत्वम् । (नैकस्वरात्०) अनेन सूत्रेण सर्वेषाम् एकस्वराणां धातूनां स प्रत्यये परे इह न भवति इति ज्ञातव्यम् । जिगीपति । जिगीपांचकार । (सिसता०) जिगीपिता । अजिगीपीत् ॥ यु मिश्रणे (इच्छायाम्०) यवितुमिच्छति इति विग्रहे । सप्रत्ययः । धातोर्द्वित्वम् । (से दीर्घः) युयूपति । युयूपांचकार । (यतः) युयूप्यात् (सिसता०) युयूपिता । युयूपिष्यति । अयुयूपिष्यत् । अयुयूपीत् । अयुयूपिष्टाम् । अयुयूपिषुः ॥ रुपचप् पाके । पकुमिच्छति इति विग्रहे । (इच्छायाम्०) द्वित्वं (पूर्वस्य । यः से । चोः कुः । किलात्० । कपसंयोगे० । स धातुः) पिपक्षति । पिपक्षांचकार । (यतः) पिपक्ष्यात् (सिसता०) पिपक्षिता । पिपाक्षिष्यति । (दिवादावद) अपिपक्षिष्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविदौ । सेल्लेपः । अपिपक्षीत् । अपिपक्षिष्टाम् । अपिपक्षिषुः । इत्यादीनि भवन्ति ॥ पा पाने । पातुमिच्छति । इति विग्रहे । (इच्छायाम्०) अनेन न प्रत्ययः । धातोर्द्वित्वं च भवति । (ह्रस्वः । यः से) पिपासति । चतुर्णां रूपाणि मुगमानि । लिङ्लकारे । (कासादि०) अनेनामप्रत्ययो भवति । पिपासांचकार । (यतः) पिपास्यात् । (सिसता०) पिपासिता । पिपामिष्यति । अपिपासिष्यत् । अपिपासीत् । अपिपासिष्टाम् । अपिपासिषुः । एतेषां साधनं तु पूर्ववत् । ननु देवदत्तः काष्ठेन पिपक्षति । पकुमिच्छति । इत्यत्र काष्ठेनेति साधनस्य किं पाकेन संबंधः किं वा इच्छायाम् । इत्याशंकायामाह ।

(गौणः प्रकृत्यर्थोऽन्यत्र सात्) प्रकृतिप्रत्यययोर्मध्ये प्रत्ययार्थः प्रधानीभूतः । अत्र सप्रत्यये तु वैपरीत्यम् । प्रकृत्यर्थः प्रधानीभूतः । तेन काष्ठेन पिपक्षतीत्यत्र तृतीयायाः पाकेन संबन्धो न त्विच्छया ॥ मृङ् प्राणत्यागे । मर्तुमिच्छति मुमूर्षति ॥ (पोरुर्) पृ पालनपूरणयोः । पुपूर्यति ।

(गौणः प्रकृत्यर्थोऽन्यत्र सात्) सप्रत्ययादन्यत्र स्थाने अन्येषु प्रत्ययेषु प्रकृत्यर्थो धात्वर्थो गौणोऽमुख्यः । प्रत्ययार्थो मुख्यः । सप्रत्यये तु धातोरर्थो मुख्यः ।

अतोऽत्र काष्ठेन पिपक्षति इत्यत्र काष्ठेन साधनभूतेन यः पाकलक्षणो धात्वर्थस्त-
मिच्छति इत्यर्थः । अन्यथा पाकं काष्ठेन इच्छति इति स्यात् । अत्र इषधातोरेच्छा
यस्य गौणत्वम् । अतोऽत्र काष्ठस्य इच्छां प्रति साधनत्वाभावः । किंतु पाकलक्षणं
प्रकृत्यर्थं प्रति साधनत्वम् ॥ मृड् प्राणत्यागे । मर्तुमिच्छति । (इच्छायाम् । पोरुर्)
ततो द्वित्वम् । (पूर्वस्य । खोर्विं हसे) मुमूर्षति । मुमूर्षाचकार । (यतः) मुमू-
ष्यात् । (सिसता०) मुमूर्षिता । मुमूर्षिष्यति । अमुमूर्षिष्यत् । छड्लकारे ।
द्वाविटौ सेलौपो भवति । अमुमूर्षीत् । अमुमूर्षिष्ठाम् । अमुमूर्षिषुः ॥ पू पालनपूर-
णयोः । पूरितुमिच्छति इति विग्रहे । (इच्छायाम्० । पोरुर् । खोर्विं हसे) पत्वम् ।
विभक्तिकार्यं प्राग्वत् । पुपूषति । पुपूषाचकार । अन्येषां लकाराणां रूपाणि सुग-
मानि । छड्लकारे । अपुपूषीत् । अपुपूषिष्ठाम् । अपुपूषिषुः । इत्यादीनि ॥

(वृड् इत्यस्य उर्वाच्यः) वृड् वरणे । वरितुमिच्छति ।
वुवूर्षति ।

(वृड्०) वृडो धातोः सप्रत्यये परे उर् वाच्यः । पष्ठी । अन्यत्साधनं पूर्वसदृ-
शम् ॥ वृड् वरणे । वरितुमिच्छति । (इच्छायाम्०) वुवूर्षति । वुवूर्षाचकार । छड्ल-
कारे । अवुवूर्षीत् । अवुवूर्षिष्ठाम् । अवुवूर्षिषुः ॥

(रुदविदमुपग्रहिस्वपिप्रच्छः सः किद्वाच्यः) रुदिर् अश्रु-
विमोचने । रुरुदिपति ॥ विद् ज्ञाने । विविदिपति ॥ मुप
स्तेये । मुमुपिपति ॥ ग्रह उपादाने । (हो ढः । आदिज-
वानाम्० । पढोः कः से) पत्वम् । क्षः । ग्रहीतुमिच्छति
जिघृक्षति । मुषुप्सति ॥ प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् ।

सूत्रम् (रुद्०) रुद विद मुप ग्रहि स्वपि प्रच्छ एभ्यो धातुभ्यः सः कित् वाच्यः ॥
रुदिर् अश्रुविमोचने (इच्छायाम्) द्वित्वम् (सिसता०) पत्वम् । रुदितुमिच्छति ।
रुरुदिपति । लिट्लकारे । (कासादि०) रुरुदिपांचकार । (यतः) रुरुदिष्यात् ।
(सिसता०) रुरुदिपिता । रुरुदिपिष्यति । अरुरुदिपिष्यत् । छड्लकारे ।
द्वाविटौ । सेलौपः । अरुरुदिपीत् । अरुरुदिपिष्ठाम् । अरुरुदिपिषुः ।
इत्यादीनि ॥ विद् ज्ञाने । वेदितुमिच्छति । इच्छायां स प्रत्ययः । द्वित्वम्
(सिसता०) पत्वम् । विविदिपति । विविदिपांचकार । छड्लकारे । आवि-
विदिपीत् ॥ मुप स्तेये । मुपितुमिच्छति । (इच्छायाम्०) साधनं पूर्ववत् ।
मुमुपिपति । मुमुपिपांचकार । अमुमुपिपीत् । अन्यानि सुगमानि ॥ ग्रह उपादाने ।
ग्रहीतुमिच्छति । (इच्छायाम्०) अनेन स प्रत्ययः । ततः (ग्रहां कञिति च) तत्वे

द्वित्वम् । (रः । कुहोश्चुः । झपानाम्० । यः से । हो ढः । जादिजनानाम्० । पढोः कः से) पत्वम् । (कपसंयोगे०) जिवृक्षति । जिवृक्षांचकार । हुङ्लकारे । अजि वृक्षीत् । अजिवृक्षिष्ठाम् ॥ जिप्ष् शये (इच्छायाम्०) तं प्रमारणम् । ततो द्वित्वम् । पत्वम् । स्वप्नुमिच्छति । मुपुप्सति । लिट्लकारे । मुपुप्सांचकार । हुङ्लकारे । अमुपुप्सीत् । अमुपुप्सिष्ठान् । अमुपुप्सिषुः ॥ प्रच्छ ज्ञीप्तायाम् । (इच्छायाम्०) ।

(कृगृधृदृप्रच्छस्मिडञ्जुडर्त्तानां सस्येड् वक्तव्यः ।)
पिपृच्छिपति ॥ करितुमिच्छति चिकरिपति । जिगारिपति ।
जिगलिपति । दिदरिपते । दिधरिपते । सिस्मयिपति (स्वरादेः
परः) अञ्जिजिपति ॥ अशिशिपते । अरिरिपति ॥ अद भक्षणे ।
(सिसयोः०) इति घसादेशः (सस्तोऽनपि) अत्तुमिच्छति ।
जिधत्सति ।

सुनम् (कृगृधृदृप्रच्छस्मिडञ्जुडर्त्तानां धातूनां स्यप्रत्ययस्य इड् वक्तव्यः)
सं प्रमारणम् । (यः मे) पत्वम् । पिपृच्छिपति । लिट्लकारे । पिपृच्छिपांचकार ।
हुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेलौपः । अपिपृच्छिपीत् । अन्यानि मुगमानि ॥ कृ विक्षेपे
करितुमिच्छति । (इच्छायाम्० । रः । गुणः) इड् । पत्वम् (कुहोश्चुः । यः से) चिक-
रिपति । चिकरिपांचकार । अचिकरिपीत् ॥ गृ निगरणे । गरितुमिच्छति (इच्छा-
याम्०) द्वित्वम् (रः । कुहोश्चुः । यः से) इड् । गुणः । पत्वम् । जिगारिपति । जिग-
रिपांचकार । (यतः) जिगारिष्यात् (सिसता०) जिगारिपति । अजिगारिपिष्यत् ।
हुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेलौपः । अजिगारिपीत् । अजिगारिपिष्ठाम् । अजिगारिपिषुः ।
(गिरतेः) अनेन रस्य लः । जिगलिपति ॥ इड् आदरे । दत्तुमिच्छति (इच्छायाम्०)
सः प्रत्ययः । धातोर्द्वित्वम् । रः । यः से । गुणः) इड् । पत्वम् । दिदरिपते । दिद-
रिपाश्चक्रे । दिदरिपीष्ट । (सिसता०) दिदरिपति । हुङ्लकारे । साधनं पूर्ववत् ।
अदिदरिपिष्ट । अन्यानि मुगमानि ॥ धृड् अवस्थाने । धत्तुमिच्छति (इच्छायाम्०)
अन्यत्सर्वं पूर्ववत् (झपानाम्०) अनेन घस्य दः । दिधरिपते । दिधरिपाश्चक्रे ।
हुङ्लकारे । अदिधरिपिष्ट ॥ स्मिड् ईषद्धसने । स्मयितुमिच्छति । सः । द्वित्वम् । पूर्व-
स्य । गुणः । सिस्मयिपते । सिस्मयिपाश्चक्रे । हुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेलौपः
(दिवादावद्) असिस्मयिपिष्ट । असिस्मयिपातान् । असिस्मयिपत । इत्यादीनि ॥
अंजु व्यक्तिभक्षणकातिगतिषु । अंजितुमिच्छति । (इच्छायाम्०) कृ ग अनेनेद् ।
पश्चात् (स्वरादेः परः) जस्य द्वित्वम् । पत्वम् । अंजिजिपति । चतुर्णां मुगमानि ।
(कासादि०) अंजिजिपांचकार (यतः) अंजिजिष्यात् । (सिसता०) अंजिजि-

पिता । लुङ्लकारे । द्वाविटौ सेलौपः । अन्यत्सुगमम् । (स्वरादेः) अनेन द्वितीयोऽ-
डागमो भवति (सवर्णे) आजिजिपीत् । अन्यानि सुगमानि ॥ अशूढ ध्यातौ । ज-
शितुमिच्छति । (इच्छायाम्० । स्वरादेः परः) अशिशिपते । (कासादि०) अने-
नाम् । अशिशिपाञ्चके । अशिशिष्यात् (सिसता०) अशिशिपिता । अशिशिपिष्यते
(स्वरादेः) आशिशिपिष्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेलौपः । आशिशिपिष्ट ॥
अद् भक्षणे । अजुमिच्छति । (इच्छायाम्०) अनेनास्य । स प्रत्ययः (सिसयोः०)
अनेन घसादेशः । ततो द्वित्वम् (कुहोश्चुः) शपानाम्० । यः से । सस्तोऽपि) अनेन
सकारस्य लकारः । जिघत्सति । लिङ्लकारे । जिघत्साचकार । (यतः) जिघत्स्यात् ।
(सिसता०) जिघत्सिता । जिघत्सिष्यति । अजिघत्सिष्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविटौ ।
लौपः । अजिघत्सीत् । अजिघत्सिष्टाम् । अजिघत्सिषुः ।

(हन्तीडोः सो णित्) हन्तीडोर्धात्वोः सो णिद्भवति । हन्
हिंसागत्योः । द्वित्वम् (पूर्वस्य०) हसादिः शेषः । कुहोश्चुः ।
शपानां जवचपाः । यः से । हनो घ्रे । अत उपधायाः ।
नश्चापदान्ते झसे । स धातुः । अप्० । अदे ।) हन्तुमिच्छति ।
जिघांसति ॥ इङ् अध्ययने ।

सूत्रम् (हन्तीडोः सो णित्) हन्तीडोः ६-२ सः १-१ णित् १-१ हन्तीडोर्धात्वोः
स प्रत्ययो णित् भवति । णित्त्वात् वृद्धिः । अन्यत्साधनं मूले लिखितम् ॥ हन् हिंसा-
गत्योः । हन्तुमिच्छति । जिघांसति । लिङ्लकारे । जिघासाचकार । लुङ्लकारे ।
द्वाविटौ । सेलौपः । अजिघासीत् । इत्यादीनि ॥ इङ् अध्ययने । अध्येतुमिच्छति ।
(इच्छायाम्० ।)

(इङः से गम् वाच्यः) अध्येतुमिच्छति । अधिजिगांसते ॥ गम्ल
गतौ ।

सूत्रम् (इङः०) इङो धातोः सप्रत्यये परे गम् वाच्यः । अन्यत्साधनं तु
पूर्ववत् । अधिजिगांसते चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिङ्लकारे (कासादि०)
अधिजिगासाचके (सिसता०) अधिजिगासिपीष्ट । अधिजिगासिता । अधिजिगा
सिष्यते । (दिवादावद) अध्यजिगासिष्यत् । लुङ्लकारे । अध्यजिगासिष्ट । इत्यादी-
नि ॥ गम्लगतौ । गन्तुमिच्छति । इच्छायाम्० ।

(गमेः से इङ्वाच्यः) गन्तुमिच्छति जिगमिपति ॥ दा दाने ।

सूत्रम् (गमेः) गमेर्धातोः सप्रत्यये इङ् वाच्यः । अनेनास्येद् । द्वित्वादिकं तु
पूर्ववत् रूपम् । पत्वम् । जिगमिपति । लिङ्लकारे (कासादि०) जिगमिपाचकार ।

(यतः) जिगमिष्यात् (सिसता०) जिगमिषिता । जिगमिषिष्यते । अजिगमिषिष्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेलौपः । अजिगमिषीत् । इत्यादीनि भवन्ति ॥ दा दाने दातुमिच्छति । (इच्छायाम्०) अनेन स प्रत्ययः । धातोर्द्वित्वं च ।

(इस्से) अपिद्धारभूलभ्रशक्पद्पत्मिमीमामाङ्मेङ्हिंसार्थराधां स्वरस्य से परे इसादेशो भवति । पूर्वस्य च लोपः । दित्सति । धित्सति । (स्कोराद्योश्च । खसे चपा०) रिप्सते । लिप्सते । शिक्षति । पित्सते ।

सूत्रम् (इस्से) इस् १-१ से ७-१ अपित् दा धा रभ लभ् शक् पद् पत् मि मी मा माङ् मेङ् हिंसार्थराधां धातुनां स्वरस्य सप्रत्यये परे इसादेशो भवति । पूर्वस्य च लोपो भवति । अनेनेस्, पूर्वस्य लोपः (सस्तोऽनपि) अनेन सस्यः तः । दित्सति । चतुर्णां सुगमानि । लिङ्लकारे (कासादि०) दित्सांचकार । (यतः । दित्स्यात् (सिसता०) दित्सिता । दित्सिष्यति । अदित्सिष्यत् । अदित्सीत् । इत्यादीनि ॥ डुधाञ् धारणपोषणयोः । धातुमिच्छतीति (इच्छायाम्०) इस्से) धित्सति । धित्सांचकार । लुङ्लकारे । अधित्सीत् । अधित्सिष्टाम् । अधित्सिपुः ॥ रभ् रामस्ये । रब्धुमिच्छति (इच्छायाम्० इस्से । खसे० । स्कोराद्योश्च) रिप्सते । रिप्सांचके । लुङ् । अरित्सिष्ट ॥ डुलभप् प्राप्ती । लब्धुमिच्छति (इच्छायाम्०) द्वित्वम् (इस्से । स्कोराद्योश्च । खसे०) लिप्सते० । लिङ्लकारे । (कासादि०) लिप्सांचके । लिप्सीष्ट (सिसता०) लिप्सिता । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । अलिप्सिष्ट । इत्यादीनि ॥ शङ् शक्ती । शक्तुमिच्छति (इच्छायाम्० इस्से) पत्वम् । (कपसंयोगे क्षः) शिक्षति । लिङ्लकारे । शिक्षांचकार । यतः । शिक्ष्यात् (सिसता०) शिक्षिता । लुङ्लकारे । साधनं सुगमम् । अशिक्षीत् । इत्यादीनि ॥ पद् गती । पत्तुमिच्छति (इच्छायाम्० इस्से) पित्सते । पित्सांचके । लुङ्लकारे । अपित्सिष्ट । इत्यादीनि ॥

(पतो वेद्) पित्सति । पिपतिपनि । इट्पक्षे इस्पृर्वलोपौ न भवतः ॥ मीञ् हिंसायाम् ॥ डुमिञ् प्रक्षेपे । मित्सति ॥ माङ् माने ॥ मेङ् शोधने । मित्सते ॥ राध् संसिधौ । रित्सति ॥ आप्लु व्याप्तौ ।

सूत्रम् (पतः०) पत्ल पतने इत्यस्य धातोर्वा इट् भवति (यः से) अनेन पूर्वस्याकारस्येकारः । इट्पक्षे इस्पृर्वलोपौ न भवतः । पिपतिपति । लिङ्लकारे । पिपतिपांचकार । लुङ्लकारे । साधनं पूर्ववत् । अपिपतिपीत् ॥ पत्ल पतने । पतितुमि-

च्छति (इच्छायाम् । इस्ते) पित्सति । पित्सांचकार । लुङ्लकारे । अपित्सीत् ॥
मीच् हिंसायाम् । लुमिच् प्रक्षेपे । अनयोर्धात्वोः सप्रत्यये कृते (इस्ते । सस्तोऽनपि)
अनेन सकारस्य तकारः । मित्सति । लिङ्लकारे । मित्सांचकार । लुङ्लकारे साधनं
सुगमम् । अमित्सीत् अमित्सिष्टाम् ॥ माङ् माने । मेङ् शोधने । अनयोर्धात्वोः
सप्रत्यये कृते (इस्ते) मित्सते । मित्सांचके (सिसता०) अनेनेद । मित्सिपीष्ट ।
लुङ्लकारे । अमित्सिष्ट । इत्यादीनि ॥ राव् संसिद्धौ । राद्धमिच्छति (इच्छायाम् ॥
इस्ते) अनेनेस्पूर्वलोपौ भवतः (स्कोराद्योश्च । खसे) रित्सति । चतुर्णां रूपाणि
सुगमानि । लिङ्लकारे (कासादि०) अनेनाम् । रित्सांचकार । लुङ्लकारे ।
(दिवादावद्) अरित्सीत् इत्यादीनि ॥ आप्ल व्याप्तौ । आप्तुमिच्छति (इच्छायाम्-
म् ॥ स्वरादेः) ।

(आम्रोतेरीः) आम्रोतेराकारस्येकारो भवति से परे पूर्वस्य
च लोपः । ईप्सते ॥ अश भोजने ।

सूत्रम् (आम्रोतेरीः) आम्रोतेः ६-१ ईः १-१ आम्रोतेर्धातोराकारस्य ईकारो
भवति सप्रत्यये परे । पूर्वस्य च लोपो भवति । ईप्सते । लिङ्लकारे । (कासादि०)
ईप्सांचके लुङ्लकारे । (दिवादावद् । स्वरादेः परः । अ इ ए । ए ऐ ऐ) ऐप्सिष्ट ।
ऐप्सिपाताम् । ऐप्सिपत ॥ अग् भोजने । अशितुमिच्छति (इच्छायाम् ०)

(अशेरनायो वा) अशेरिच्छायां सस्थाने वो अनायंप्रत्ययो
भवति । अशनायति । अशिशिपति ।

सूत्रम् (अशेरनायो वा) अशेः ६-१ अनायः १-१ वा अव्ययम् । अशेर्धातोरे-
च्छायां सकारस्य स्थाने वा अनायः प्रत्ययो भवति । तदा धातोर्द्विष्वं न भवति ।
अशनायति । अशनायांचकार । लुङ् । अशनायीत् । इत्यादीनि । यदा अनायः
प्रत्ययो न भवति तदा इद् । (स्वरादेः परः) पत्वम् । अशिशिपति । लिङ्लकारे ।
ओशिशिपांचकार । लुङ्लकारे । (स्वरादेः) अशिशिपीत् । इत्यादीनि ।

(पततनदरिद्राभ्यः से वा इङ्गाच्यः) तितनिपति-तितंसति ।

सूत्रम् (पततनदरिद्राभ्यः ०) पत तन दरिद्रा एभ्यो धातुभ्यः सप्रत्यये वा इङ्
वाच्यः ॥ तनुविस्तारे । तनितुमिच्छति । (इच्छायाम् ०) अनेन स प्रत्ययो धातोर्द्विष्वं
च (गिमता० । यः से) पत्वम् । तितनिपति । तितनिपाञ्चकार । अतितनिपीत् ।
तदा । नश्चापदान्ते । तितंसति । लिङ्लकारे । तितंसाञ्चकार । (यतः) तितंस्यात् ।
(तिनना०) तितंसिता । लुङ्लकारे । जितितंसीत् ।

(तनेः से वा दीर्घः) तितांसति । दिदरिद्रिपति-दिदरिद्रा-
सति ॥

सूत्रम् (तनेः०) तनोतेर्धातोः सप्रत्यये वा दीर्घो भवति । अनेन दीर्घः । तितां-
सति । तितांसांचकार । (यतः) तितांस्यात् । लुङ्लकारे । अतितांसीत् । इत्या-
दीनि ॥ दरिद्रा दुर्गती । दरिद्रातुमिच्छति । (इच्छायाम्०) द्वित्वम् । (यः से ।
सिसता० । णप्) अनेनाकारस्य लोपः । पत्वम् । दिदरिद्रिपति । (पत०) अने-
नास्येङ्विकल्पः । दिदरिद्रासति । लिट्लकारे । (कासादि०) दिदरिद्रासांचकार ।
(यतः) दिदरिद्रास्यात् । (सिसता०) दिदरिद्रासिता । लुङ्लकारे । अदिदरि-
द्रासीत् । इत्यादीनि ।

(वेडिस्ते दीर्घता च) दम्भिज्ञप्योर्धात्वोर्वा इद् भवति सप्र-
त्यये परे । यदा नेद् तदा किम् । अनयोर्दम्भिज्ञप्योर्धात्वोः
सानुस्वागस्य स्वरस्य इस् भवति । इकारस्य दीर्घता ।
दम्भेरिकारस्य वा दीर्घता । चकारात्पूर्वस्य लोपः ॥ दम्भु
दम्भने । आत्मनः दम्भितुमिच्छति । दिदम्भिपति । द्वित्वम् ।
इस् । (आदिजवानाम्० । खसे चपा झसानाम् । स्कोराद्योश्च)
वा दीर्घता । धीप्सति । धिप्सति ॥ ज्ञाऽवबोधने । (इच्छायामा-
त्मनः सः । द्विश्च । ह्रस्वः । पूर्वस्य हसादिः शेषः) यस्से ।
वा इद् । (गुणः । ए अय् ।) 'स्वरहीनम्०' । पत्वम् । (स धातुः)
तिप् । अप् । (अदे) आत्मनः ज्ञापयितुमिच्छतीति जिज्ञाप-
यिपति । पक्षे । जिज्ञापि स इति स्थिते । सस्य इस् तस्य
दीर्घता । पूर्वस्य लोपः । (जेः । स्कोराद्योश्च) ज्ञीप्सति ।
ज्ञप ज्ञानज्ञापनयोः । जिज्ञापयिपति । (मितां ह्रस्वः) जिज्ञ-
पयिपति । ज्ञीप्सति ॥ ॥ इति सान्तप्रक्रिया ॥ ॥

(वेडिस्ते दीर्घता च) वा १-१ इद् १-१ इम् १-१ से ७-१ दीर्घता १-१ च
अव्ययम् । अस्य सूत्रस्य व्याख्यानं मूल एव कृतम् । साधने यानि सूत्राणि तानि
मूले उक्तानि । दीर्घता वा भवति । धीप्सति । धिप्सति । यदा इद् तदा दिदंभि-
पति । अस्य साधनं तु मुगमम् । लिट्लकारे । दिदंभिषांचकार । धीप्साश्चकार ।
धिप्सांचकार । लुङ् । अदिदंभिपीत् । जयीप्सीत् । जधिप्सीत् । इत्यादीनि रूपाणि

सुगमानि ॥ ज्ञा अवबोधने । जात्मनः ज्ञापयितुमिच्छति । अस्य ज्यन्तात् सः । सूत्राणि मूले लिखितानि । जिज्ञापयिषति । लिट्लकारे । (कासादि०) जिज्ञापयिषाचकार । लुङ्लकारे । अजिज्ञापयिषीत् । यदा इङ् न भवति । तदापि अस्य साधनं मूले उक्तम् । ज्ञीप्सति । लिट्लकारे । ज्ञीप्साचकार । (सिसता०) ज्ञीप्सिता । लुङ् । अज्ञीप्सीत् । ज्ञपज्ञानज्ञापनयोः । (इच्छायाम्०) ज्यन्तानाम्० । जन्यत्साधनं तु मूलतो ज्ञेयम् । जिज्ञपयिषति । लिट्लकारे । जिज्ञपयिषाचकार । लुङ् । अजिज्ञपयिषीत् । यदा इङ् न भवति तदा ज्ञीप्सति । लिट्लकारे । (कासादि०) ज्ञीप्साचकार । लुङ् । अज्ञीप्सीत् । अज्ञीप्सिष्टाम् । अज्ञीप्सिष्टुः । इत्यादीनि रूपाणि भवति । सुगमत्वात्सर्वाणि न लिखितानि ॥ ॥ इति सान्तप्रक्रिया समाप्ता ॥ ॥

अथ यङन्तप्रक्रिया निरूप्यते ।

अथ यङन्तप्रक्रिया कथ्यते ।

(अतिशये हसादेर्यङ् द्विश्च) हसादेरेकस्वराद्धातोरतिशये-
ऽर्थे यङ् प्रत्ययो भवति । तस्मिन्सति धातोर्द्वित्वम् ।

सूत्रम् (अतिशये हसादेर्यङ् द्विश्च) अतिशये ७-१ हसादे. ५-१ इस् प्रत्याहार आदिर्यस्य सः हसादिः तस्मात् हसादेः । यङ् १-१ च ज्वय्यम् । द्विः १-१ हस्प्रत्याहारादेर्धातोरतिशयेऽर्थे यङ्प्रत्ययो भवति । कचिदेकस्वराद्धातोरपि दृश्यते । तेन जागृ चकासृ इत्यादिभ्यो नैकस्वरेभ्यो यङ्प्रत्यया न भवति । अतिशयेन भवति इति विग्रहे अत्र भूधातोरैकस्वरत्वात् । हसादित्वात् यङ्प्रत्यो भवति । ततो द्वित्वम् । ङकार आत्मनेपदार्थः । भू य इति जाते ।

(यङि) यङि सति लुकि च पूर्वस्य नामिनो गुणो भवति । (स धातुः) ङित्वादात्मनेपदम् । अप् । अतिशयेन भवतीति बोध्यते । बोभूयेत । बोभूयताम् । अबोभूयत । बोभूयां चक्रे । बोभूयिषीष्ट । बोभूयिता । बोभूयिष्यते । अबोभूयिष्यत । अबोभूयिष्ट ॥ बोभूज्यते ।

सूत्रम् (यङि) यङि ७-१ यङि सति लुकि च सति पूर्वस्य द्विरुक्तस्यनामिनो नामिनो गुणो भवति । जनेन गुणः । (क्षपानाम्० । स धातुः) जनेनास्मिन् प्रकरणे सर्वत्र धातुसंज्ञा कार्या । धातुत्वात् त आदयः प्रत्यया भवति । (जप् कर्त्तरि । अदे) बोभूयते । बोभूयेते । बोभूयते । इत्यादीनि । बोभूयेत । बोभूयेताम् । बोभूयेत् । लोट् । बोभूयताम् । बोभूयेताम् । बोभूयंताम् । अबोभूयत । अबोभूयेताम् ।

(लृप्सदचरजपजभदहदंशगृभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यङ्)
गर्हितं लृम्पतीति लोलुप्यते । सासद्यते ।

सूत्रम् (लृप्०) लृप् सद् चर जप जभ दह दंश गृ एभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यङ्प्रत्ययो भवति । गर्हितं लृम्पति लोलुप्यते । साद्यनं मुगमम् । लिट् । लोलुपांचके । लृङ् । अलोलुपिष्ट ॥ पङ्क्त विदारणगत्यवसादनेषु । सत्वम् । (आतः) सामद्यते । लिट् । सासदांचके । लृङ् । असासदिष्ट ।

(जमजपां नुक्) जमान्तस्य जपादीनां च पूर्वस्य नुगागमो यङि लुकि च सति । जप् जम् दह् दश् भञ्ज् पश् एते जपादयः । जङ्गम्यते । वम्भ्रम्यते । अझसेऽप्यनुस्वारः । आदेशिना आदेशो निर्दिश्यते । यंयम्यते ॥ कण शब्दे । चङ्गण्यते । तन्तन्यते ॥ जप मानसे च । जपतीति जञ्जप्यते ॥ जभी गात्रविनामे । जभतीति । जञ्भ्यते ॥ दह् भस्मीकरणे । दन्दह्यते । (नो लोपः) दन्दश्यते । वंभज्यते ॥ पश् बाधनग्रन्थनयोः । पशतीति पम्पश्यते ॥

सूत्रम् (जमजपां नुक्) जमजपाम् ६-३ नुक् १-१ जमान्तस्य धातोश्च जपादीनां धातूनां पूर्वस्य नुगागमो भवति यङिलुकि च सति । अनेन नुक् । उकार उच्चारणार्थः । ककारः कित्कार्यार्थः । (कुहोऽञ्चुः । नश्चापदाने०) जंगम्यते । अझसेऽपि अनुस्वारो भवति । नकारस्य आदेशिना अनुस्वारादेशवता नुगागमेन नकारेण आदेशो निर्दिश्यते जंगमांचके । अजंगमिष्ट ॥ भ्रमु चलने । अतिशयेन भ्राम्यति । यङ्प्रत्ययः । द्वित्वम् । (पूर्वस्य० । झपानाम्० । जमजपाम्) वंभ्रम्यते । लिट् । वंभ्रमांचके । लृङ् । अवंभ्रमिष्ट ॥ यम उपरमे । अतिशयेन यच्छतीति । यङ् । द्वित्वम् । (पूर्वस्य० । जमजपाम्) अझसेऽप्यनुस्वारः । आदेशिना आदेशो निर्दिश्यते । अस्य व्याख्यानं पूर्वं कृतम् । अनेन अझसेऽपि नकारस्य अनुस्वारः । यंयम्यते । यंयमांचके । अपयमिष्ट ॥ कण शब्दे । अतिशयेन कणतीति । यङ् । द्वित्वम् । (पूर्वस्य० । कुहोऽञ्चुः । जमजपाम् । नश्चा०) चङ्गण्यते । चङ्गणांचके । अचङ्गणिष्ट ॥ तनु विस्तारः । अनिशयेन तनोति । माधनं तु पूर्ववत् । तंतन्यते । तंतनांचके । अतंतनिष्ट ॥ जप मानसे । गर्हितं जपति । माधनं पूर्ववत् । जंजप्यते । जंजपांचके । अजंजपिष्ट ॥ जभी गात्रविनामे । गर्हितं जभति । द्वित्वादिङ्कं पूर्ववत् कार्यम् । जंजभ्यते । जंजभांचके । अजंज-

सूत्रम् (रीगृदुपधस्य) रीक् १-१ । ऋदुपधस्य ६-१ ऋकारोपधस्य धातोर्यङि सति पूर्वस्य रीगागमो भवति ॥ नृती गात्रविक्षेपे । अतिशयेन नृत्यति । यङ् । द्वित्वम् । (रः) कित्वादाकाराभावः । नरीनृत्यते । अत्र णत्वाभावो वाच्यः । नरीनृतांचके । अनरीनृतिष्ठ ॥ वृत्तु इ वृत्तने । अतिशयेन वर्त्तते । यङ् । द्वित्वादिकम् । (रः) रीगृदुपधस्य) वरीवृत्त्यते । वरीवृतांचके । अवरीवृतिष्ठ ॥ ग्रह उपादाने । यङ् । संप्रसारणम् । द्वित्वादिकम् । (रीगृदुपधस्य) जरीगृह्यते । जरीग्रहांचके । अजरीग्रहिष्ठ ।

(ऋत्वतो रीगवाच्यः) ओग्रश्च छेदने । वरीवृश्च्यते ॥ प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । परीपृच्छ्यते ॥ कृषू सामर्थ्ये । (कृपो रो लः) ऋ लृ । चरीक्लृप्यते ॥ वश कान्तौ ।

सूत्रम् (ऋत्वतो रीग् वाच्यः) ऋत्वतो धातोरीगागमो वाच्यः ॥ ओग्रश्च छेदने । अतिशयेन वृश्चति । यङ् । (संप्रसारणम्) अनेनास्य रीक् । वरीवृश्च्यते । वरीवृश्चांचके । अवरीवृश्चिष्ठ ॥ प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । यङ् । संप्रसारणम् । ततो द्वित्वम् । (रः) रीक् । परीपृच्छ्यते । परीपृच्छांचके । अपरीपृच्छिष्ठ ॥ कृषू सामर्थ्ये अतिशयेन कल्पति । यङ् । द्वित्वम् । (रः) कुहोश्चुः) रीक् । (कृपो रोलः) चरीक्लृप्यते । चरीक्लृपांचके । अचरीक्लृपिष्ठ ॥ वश् कान्तौ । कान्तिरिच्छा । यङ् ।

(वशेर्यङि न संप्रसारणम्) वावश्यते ।

सूत्रम् (वशेः) वशेर्यातोर्यङि संप्रसारणं न भवति । द्वित्वम् । (पूर्वस्य० । आतः) वावश्यते । वावशांचके । अवावशिष्ठ ॥

(पदसंभ्रं सुध्वंसुध्वंसुदंशकस्वञ्चुपतस्कन्दां यङि लुकि च सति पूर्वस्य नीगागमो वाच्यः) पनीपद्यते । (नो लोपः) संभ्रं सुध्वंसु अधःपतने । सनीस्रस्यते ॥ दनीध्वस्यते ॥ वनीभ्रस्यते ॥ दनीदश्यते ॥ चनीकस्यते ॥ वञ्चु वञ्चने । वनीवच्यते ॥ पनीपत्यते ॥ चनीस्कद्यते ॥ डुकृञ् करणे ।

सूत्रम् (पद० । अनेन नीगागमः । अतिशयेन पद्यते । यङ् । द्वित्वम् । नीगागमः । कित्वादाकाराभावः । पनीपद्यते । पनीपदांचके । अपनीपदिष्ठ ॥ संभ्रं सुध्वंसु अधःपतने । यङ् । (नो लोपः) द्वित्वम् । पूर्वस्य नीगागमः । सनीस्रस्यते । सनीस्रसांचके । असनीस्रसिष्ठ । (ज्ञपानाम्०) अनेन यस्य दः । अन्यञ्चु पूर्ववत् । दनीध्वस्यते । दनीध्वसांचके । अदनीध्वसिष्ठ ॥ भ्रंमुधातोर्यङ् । द्वित्वम् । (पूर्वस्य० । ज्ञपानाम्० ।) पद० अनेन नीगागमः । (नो लोपः) वनीभ्रस्यते । चतुर्णां

सूत्रम् (रीगृदुपवस्य) रीक् १-१ । ऋदुपवस्य ६-१ ऋकारोपवस्य धातोर्यङि सति पूर्वस्य रीगागमो भवति ॥ नृनी गात्रविशेषे । अतिशयेन नृत्यति । यङ् । द्वित्वम् । (रः) कित्वादाकाराभावः । नरीनृत्यते । अत्र णत्वाभावो वाच्यः । नरीनृतांचके । अनरीनृतिष्ठ ॥ वृत्तुङ् वर्त्तने । अतिशयेन वर्त्तते । यङ् । द्वित्वादिकम् । (रः) रीगृदुपवस्य) वरीवृन्त्यते । वरीवृनांचके । अवरीवृतिष्ठ ॥ ग्रह उपादाने । यङ् । संप्रसारणम् । द्वित्वादिकम् । (रीगृदुपवस्य) जरीगृह्यते । जरीग्रहांचके । अजरीग्रहिष्ठ ।

(ऋत्वतो रीग्वाच्यः) ओव्रश्च छेदने । वरीवृश्च्यते ॥ प्रच्छ जीप्सायाम् । परीपृच्छयते ॥ कृपू सामर्थ्ये । (कृपो रो लः) ऋ लृ । चरीक्लृप्यते ॥ वश कान्तो ।

सूत्रम् (ऋत्वतो रीग् वाच्यः) ऋत्वतो धातोर्गीगागमो वाच्यः ॥ ओव्रश्च छेदने । अनिशयेन वृश्चति । यङ् । (संप्रसारणम्) अनेनास्य रीक् । वरीवृश्च्यते । वरीवृश्चांचके । अवरीवृश्चिष्ठ ॥ प्रच्छ जीप्सायाम् । यङ् । संप्रसारणम् । ततो द्वित्वम् । (रः) रीक् । परीपृच्छयते । परीपृच्छांचके । अपरीपृच्छिष्ठ ॥ कृपू नामर्थ्ये अतिशयेन कल्पति । यङ् । द्वित्वम् । (रः) कुहोश्चुः) रीक् । (कृपो गेलः) चरीक्लृप्यते । चरीक्लृपांचके । अचरीक्लृपिष्ठ ॥ वश कान्तो । कान्तिरिच्छा । यङ् ।

(वशेर्यङि न संप्रसारणम्) वावश्यते ।

सूत्रम् (वशेः) वशेर्यङोर्यङि संप्रसारणं न भवति । द्वित्वम् । (पूर्वस्य० । आतः) वावश्यते । वावशांचके । अवावशिष्ठ ॥

(पदसंसुध्वंसुभ्रंसुदंशकम्बञ्चुपतस्कन्दां यङि लुकि च सति पूर्वस्य नीगागमो वाच्यः) पनीपद्यते । (नो लोपः) संसु ध्वंसु अवःपतने । सनीत्तस्यते ॥ दनीध्वस्यते ॥ वनीभ्रस्यते ॥ दनीदश्यते ॥ चनीकस्यते ॥ वञ्चु वञ्चने । वनीवच्यते ॥ पनीपत्यते ॥ चनीस्कद्यते ॥ डुकृञ् करणे ।

सूत्रम् (पद० । अनेन नीगागमः । अनिशयेन पद्यते । यङ् । द्वित्वम् । नीगागमः ॥ कित्वादाकाराभावः । पनीपद्यते । पनीपदांचके । अपनीपदिष्ठ ॥ संसु ध्वंसु अवःपतने । यङ् । (नो लोपः) द्वित्वम् । पूर्वस्य नीगागमः । गनीयस्यते । सनीयमांचके । असनीयसिष्ठ । (शपानाम्०) अनेन यस्य दः । अन्यन्तु पूर्ववत् । दनीध्वस्यते । दनीध्वसांचके । अदनीध्वमिष्ठ ॥ भ्रंसुवानोपङ् । द्वित्वम् । (पूर्वस्य० । शपानाम्० । पद० अनेन नीगागमः । (नो लोपः) वनीभ्रस्यते । चनुर्गी

सूत्रम् (रीगृदुपधस्य) रीक् १-१ । ऋदुपधस्य ६-१ ऋकारोपधस्य धातोर्थाङि सति पूर्वस्य रीगागमो भवति ॥ नृती गात्रविशेषे । अतिशयेन नृत्यति । यङ् । द्वित्वम् । (रः) कित्वादाकाराभावः । नरीनृत्यते । अत्र णत्वाभावो वाच्यः । नरीनृतांचके । अनरीनृतिष्ठ ॥ वृत्तुङ् वर्त्तते । अतिशयेन वर्त्तते । यङ् । द्वित्वादिकम् । (रः । रीगृदुपधस्य) वरीवृत्तयते । वरीवृतांचके । अवरीवृतिष्ठ ॥ ग्रह उपादाने । यङ् । संप्रसारणम् । द्वित्वादिकम् । (रीगृदुपधस्य) जरीगृह्यते । जरीग्रहांचके । अजरीग्रहिष्ठ ।

(ऋत्वतो रीग्वच्यः) ओत्रश्च छेदने । वरीवृश्च्यते ॥ प्रच्छ झीप्सायाम् । परीपृच्छयते ॥ कृषू सामर्थ्ये । (कृपो रोलः) ऋ लृ । चरीक्लृप्यते ॥ वश कान्तो ।

सूत्रम् (ऋत्वतो रीग् वाच्यः) ऋत्वतो धातोर्गीगागमो वाच्यः ॥ ओत्रश्च छेदने । अतिशयेन वृश्चति । यङ् । (संप्रसारणम्) अनेनास्य रीक् । वरीवृश्च्यते । वरीवृश्चांचके । अवरीवृश्चिष्ठ ॥ प्रच्छ झीप्सायाम् । यङ् । संप्रसारणम् । ततो द्वित्वम् । (रः) रीक् । परीपृच्छयते । परीपृच्छांचके । अपरीपृच्छिष्ठ ॥ कृषू सामर्थ्ये अतिशयेन कल्पति । यङ् । द्वित्वम् । (रः । कुहोश्चुः) रीक् । (कृपो रोलः) चरीक्लृप्यते । चरीक्लृपांचके । अचरीक्लृपिष्ठ ॥ वश कान्तो । कान्तिरिच्छा । यङ् ।

(वशेर्यङि न संप्रसारणम्) वावश्यते ।

सूत्रम् (वशेः) वशेर्धातोर्थाङि संप्रसारणं न भवति । द्वित्वम् । (पूर्वस्य० । आतः) वावश्यते । वावशांचके । अवावशिष्ठ ॥

(पदसंभ्रं सुध्वंसुध्वंसुदंशकस्वञ्चुपतस्कन्दां याङि लुकि च सति पूर्वस्य नीगागमो वाच्यः) पनीपद्यते । (नो लोपः) संभ्रं सुध्वंसु अधःपतने । सनीलस्यते ॥ दनीध्वस्यते ॥ वनीभ्रस्यते ॥ दनीदश्यते ॥ चनीकस्यते ॥ वञ्चु वञ्चने । वनीवच्यते ॥ पनीपत्यते ॥ चनीस्कद्यते ॥ डुकृञ् करणे ।

सूत्रम् (पद० । अनेन नीगागमः । अतिशयेन पद्यते । यङ् । द्वित्वम् । नीगागमः । कित्वादाकाराभावः । पनीपद्यते । पनीपदांचके । अपनीपदिष्ठ ॥ संभ्रं सुध्वंसु अधःपतने । यङ् । (नो लोपः) द्वित्वम् । पूर्वस्य नीगागमः । सनीलस्यते । सनीलसांचके । असनीलसिष्ठ । (सप्तानाम्०) अनेन यस्य दः । अन्यतु पृथ्वत् । दनीध्वस्यते । दनीध्वसांचके । अदनीध्वसिष्ठ ॥ भ्रंसुधातोर्थाङ् । द्वित्वम् । (पूर्वस्य० । सप्तानाम्० ।) पद० अनेन नीगागमः । (नो लोपः) वनीभ्रस्यते । चतुर्णां

सुगमानि । लिट् । (कासादि० । अनपि च हसात्) वनीभ्रसांचके । (सिसृता०)
 वनीभ्रसिपीष्ट । वनीभ्रसिता । लुङ्लकारे । (भूते सिः) इट् । पत्वम् । घृत्वम् ।
 अवनीभ्रसिष्ट ॥ वंचु वंचने । अतिशयेन वंचति । यङ् । द्वित्वम् । पूर्वस्य नीगागमः ।
 वनीवच्यते । (नो लोपः) इति सूत्रेण नकारलोपः । लिट्लकारे । (कासादि०)
 वनीवचांचके । लुङ्लकारे । साधनं नु पूर्ववत् । अवनीवचिष्ट । इत्यादीनि भवन्ति ॥
 दंश दशने । अतिशयेन दशति । यङ् । अन्यत्साधनं पूर्ववत् । नीगागमः । (नो लोपः)
 वनीदश्यते । लिट् । (कासादि०) दनीदशचके । लुङ् । अदनीदशिष्ट ॥ स्कदिर्
 गतिशोपणयोः । अतिशयेन स्कन्दति । अतिशये नीगागमः । (नो लोपः) कुहोश्चुः)
 चनीस्कचते । लिट् । चनीस्कदांचके । लुङ् । अचनीस्कदिष्ट ॥ कस गतौ । अतिश-
 येन कसति । यङ् । द्वित्वादिकम् । नीगागमः । (कुहोश्चुः) चनीकस्यते । लिट्ल-
 कारे । (कासादि०) अनेनाम् । (अनपि च०) चनीकसांचके । लुङ् । अचनीक-
 सिष्ट ॥ पल्ल पतने । अतिशयेन पतति । यङ् । अन्यत्सुगमम् । नीगागमः । पनी-
 पंत्यते । लिट् । (कासादि०) पनीपतांचके । लुङ्लकारे । अपनीपतिष्ट ॥ डुकृत्
 करणे । अतिशयेन करोति । (अतिशये०) अनेन यङ् ।

(ऋतो रिः) ऋकारस्य रिरादेशो भवति यङि सति ।
 ततो द्वित्वम् (ये) चेक्रीयते । चेकीयांचके ॥ जेहीयते ॥ दा दाने ।

सूत्रम् (ऋतो रिः) ऋतः ६-१ रिः १-१ ऋकारांतस्य धातो रि इत्यादेशो
 भवति यङि सति । (ये) अनेन दीर्घः । ततो द्वित्वम् । (ह्रस्वः । पूर्वस्य० । कुहोश्चुः ।
 यङि) अनेन गुणः । चेक्रीयते । चतुर्णां सुगमानि । लिट् । (कासादि०) चेकीयां
 चके । लुङ्लकारे । अचेकीयिष्ट । इत्यादीनि ॥ हञ् हरणे । अतिशयेन हरति ।
 यङ् । द्वित्वादिकम् । पूर्वम् । (ऋतो रिः) अन्यत्सुगमम् । जेहीयते । लिट्लकारे ।
 (कासादि०) जेहीयांचके । लुङ्लकारे । अजेहीयिष्ट । इत्यादीनि ॥ दा दाने । अतिश-
 येन ददाति । अतिशये० । अनेन यङ् ।

(दादेरिः) अपिदा घामागाडोहाक्पिवसोस्थानामिकारो भवति
 किति ङिति हसे परे । देदीयते । देदीयांचके (ये) देधी-
 यते ॥ मेमीयते ॥ जेगीयते ॥ जेहीयते ॥ पेपीयते ॥ सेपीयते ॥
 तेपीयते ॥

सूत्रम् (दादेरिः) दादेः ६-१ रिः १-१ अपिदा घा मा गा हाक् पिव सो
 स्थानाम् । एतेषां धातूनाम् इकारो भवति किति ङिति हसे परे । षष्ठी० । अनेन जंतस्य
 भवति । ततो (ये) अनेन दीर्घः । ततो द्वित्वम् । (ह्रस्वः । गुणः) अन्यत्साधनं

सुगमम् । देदीयते । लिट् । (कासादि०) देदीयांचके । लुङ्लकारे । अदेदीयिष्ट ।
 इत्यादीनि भवन्ति ॥ डुधाब् धारणपोषणयोः । अतिशयेन दधाति । यङ् । (दादेरिः)
 अन्यत्सुगमम् । देर्षीयते । लिट्लकारे । (कासादि०) देर्षीयांचके । लुङ्लकारे ।
 अदेर्षीयिष्ट । इत्यादीनि ॥ मा माने । अतिशयेन माति । यङ् । (दादेरिः)
 मेर्षीयते । लिट् । मेर्षीयांचके । लुङ् । अमेर्षीयिष्ट । इत्यादीनि ॥ गाङ् गतौ ।
 अतिशयेन गाते । यङ् । (दादेरिः) अन्यत्सुगमम् । जेगीयते । लिट् । जेगीयांचके ।
 लुङ् । अजेगीयिष्ट । इत्यादीनि ॥ पा पाने । अतिशयेन पिबति ।
 (अतिशये०) अनेन यङ् । (दादेरिः) अन्यत्सुगमम् । पेपीयते । लिट्लकारे ।
 कासादि० । पेपीयांचके । लुङ् । अपेपीयिष्ट । इत्यादीनि ॥ पो अंतर्कर्मणि ।
 (आदेः णः स्रः) अतिशयेन स्यति । यङ् । (दादेरिः) पत्वम् । सेपीयते ।
 लिट् । (कासादि०) सेपीयांचके । लुङ्लकारे । असेपीयिष्ट । इत्यादीनि ॥ छा
 गतिनिवृत्तौ । (आदेः णः स्रः) अतिशयेन तिष्ठति । (अतिशये) अनेन यङ् ।
 (दादेरिः । गुणः) पत्वम् । तेष्ठीयते । चतुर्णां सुगमानि । लिट्लकारे । (कासा-
 दि०) अनेनाम् । तेष्ठीयांचके । लुङ्लकारे । अतेष्ठीयिष्ट । इत्यादीनि ॥ घ्रा गंधोपा-
 दाने । अतिशयेन जिघ्रति । यङ् ।

(ब्राध्मोरीः) अनयोरीकारो भवति यङि सति । जेघ्रीयते ।
 देध्मीयते ॥ हन् हिंसागत्योः ।

सूत्रम् (ब्राध्मोरीः) ब्राध्मोः ६-२ ईः १-१ घ्रा ध्मा अनयोर्धात्वोरीकारो भवति
 यङि सति । पष्ठी० । अनेनांत्यस्य । ततो द्वित्वम् । (पूर्वस्य० । ज्ञपानाम्०) अन्यत्सु
 गमम् । जेघ्रीयते । लिट्लकारे । (कासादि०) जेघ्रीयांचके । लुङ्लकारे । अजेघ्री-
 यिष्ट । इत्यादीनि ॥ ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । अतिशयेन धमति । यङ् । (ब्राध्मो-
 रीः) अनेनेकारः । द्वित्वम् । (पूर्वस्य०) अन्यत्सुगमम् । देध्मीयते । देध्मीयांचके ।
 अदेध्मीयिष्ट । इत्यादीनि ॥ हन् हिंसागत्योः । अतिशयेन हन्ति । यङ् ।

(हन्तेर्हिंसायां घ्री वा वाच्यः) जेघ्रीयते (जमजपां नुक्)

(द्विरुक्तस्य हन्तेः कुत्वं वाच्यम् ।) जंघन्यते ।

सूत्रम् (ह्तिः०) ह्तिर्धातोर्हिंसायां वा घ्री वाच्यः । ततो द्वित्वादिकम् । अन्यत्सा-
 धनं सुगमम् । जेघ्रीयते । जेघ्रीयांचके । अजेघ्रीयिष्ट । इत्यादीनि भवन्ति । हिंसाभावे
 तु । द्विरुक्तस्य० । अनेन कुत्वम् । (जमजपां०) अनेन नुक् । (नश्चापदाते) जंघ-
 न्यते । लिट् । जंघनांचके । लुङ्लकारे । अजंघनिष्ट । इत्यादीनि ॥

(चायो यङि की वाच्यः) चायृ पूजानिशामनयोः । चेकीयते ॥

कु शब्दे ।

सूत्रम् (चायः०) चायो धातोः की वाच्यः यङि परे । अनेन कीः॥ चायृ पृजानि-
शामनयोः । (कुहोश्चुः । गुणः) चेकीयते । लिट् लकारे । (कासादि०) चेकीयां-
चके । (सिसता०) चेकीयिषीष्ट । चेकीयिता । चेकीयिष्यते । अचेकीयिष्यत ।
लुङ् लकारे । अचेकीयिष्ट । इत्यादीनि ॥ कु शब्दे । अतिशयेन कवति । यङ् । द्वित्वम् ।

(कवतेर्यङि चुत्वाभावो वाच्यः ।) कोकूयते ॥ शीङ् स्वप्ने ।

सूत्रम् (कवतेः) कवतेर्यातोर्यङि चुत्वाभावो वाच्यः । अनेन चुत्वाभिप्रेयः । (ये ।
गुणः) कोकूयते । लिट् । (कासादि०) कोकूयाचके । लुङ् लकारे । अकोकूयिष्ट ।
इत्यादीनि ॥ शीङ् स्वप्ने । अतिशयेन शेते । (अतिशये०) अनेन यट् ।

(शीङोऽयङ् कृति ये वक्तव्यः) शाशय्यते ॥ ङौकृ गतौ ।

ङोढौक्यते ॥ त्रौकृ गतौ । तोत्रौक्यते ॥ ॥ इति यङन्तप्रक्रिया ॥

सूत्रम् (शीङेः०) शीङो धातोरयङ् किति यप्रत्यये परे वक्तव्यः । ङितदस्य ।
पश्चात् द्वित्वम् । (आतः । यतः) शाशय्यते । लिट् लकारे । शाशयाचके । अशा-
शयिष्ट । इत्यादीनि भवति ॥ ङौकृ गतौ । अतिशयेन ङौकते । यङ् । द्वित्वम् ।
(ह्रस्वः । गुणः । झपानाम्) ङोढौक्यते । लिट् लकारे । ङोढौकाचके । लुङ् लकारे
अङोढाकिष्ट । इत्यादीनि ॥ त्रौकृ गतौ । अतिशयेन त्रौकते । यङ् । द्वित्वम् (पूर्वस्य ।
ह्रस्वः । गुणः) तोत्रौक्यते । लिट् लकारे । तोत्रौकाचके । लुङ् लकारे । अतोत्रौ-
किष्ट । अतोत्रौकिषाताम् । अतोत्रौकिषत । इत्यादीनि भवति ॥ ॥ इति यङन्तप्र-
क्रिया समाप्ता ॥ ॥

अथ यङ्लुगन्तप्रक्रिया निरूप्यते ।

अथ यङ्लुगन्तप्रक्रिया कथ्यते ।

(वान्यत्र) लुगनुवर्तते अन्यत्रेत्यच्प्रत्ययसंयोगं विनापि वा
यङो लुग्भवति ।

सूत्रम् (वान्यत्र०) द्विपद सूत्रम् । लुक् एतत् पदं पूर्वसूत्रादनुवर्तते । अनुवृत्ति-
क्रमस्तु सूत्रपाठाज्ज्ञातव्यः । अन्यत्र अच् । प्रत्ययसंयोगं विनापि वातिशयार्थं विहि-
तस्य यङ्प्रत्ययस्य लुग् भवति । अन्यत्र तु, उक्प्रत्यये परे यङो लुग् भवति ।
अन्यत्रापि, उक्प्रत्ययाभावेपि यङो लुग् भवतीति व्याख्यातम् । वाग्रहणात् कचित् ।
यङो लोपो न भवति । अनेन यङो लोपः । भू सत्तायाम् । अस्य धातोरतिशयार्थं
विहितस्य यङो लोपः । यङ्लुगन्तं वातुरूपं परस्मैपदे प्रयोज्यम् । तच्च ह्रादिवत्सा-
ध्यम् । ह्रादित्वात् (ह्रादेर्दिश्च) अनेन द्वित्वम् । अप् कर्त्तरि) अनेन सूत्रेण विहित-

स्यापो लुग् भवति लुकि कृते सति धातोर्द्ध्वं च भवति । अनेन व्याख्यानेनापो लुक् धातोर्द्ध्वम् (यङि) अनेन गुणः । (झपानां०) अनेन भस्य वः ।

(लुकि सति पितित्स्मि वा इकारो वक्तव्यः) वोभवीति-
वोभोति । वोभूतः । वोभुवति । यङ्लुगन्तं परस्मैपदं ह्यादिवच्च
द्रष्टव्यम् । ह्यादित्वादपो लुक् द्वित्वमपि ज्ञातव्यम् । वोभू-
यात् । वोभवीतु-वोभोतु-वोभूतात् । वोभूताम् । वोभुवतु ।
अवोभवीत्-अवोभोत् । अवोभूताम् । अवोभवुः । वोभ-
वांचकार । वोभूयात् । वोभविता । वोभविष्यति । अवोभ-
विष्यत् । (दादेः पे) गुणं वाधित्वा नित्यत्वाद्भुक् । अवो-
भूवीत्-अवोभोत् । अवोभूताम् । अवोभवुः ॥ पापचीति-
पापक्ति । पापक्तः । पापचति । पापच्यात् । पापचीतु-
पापक्तु । (झसाद्धिर्हः) पापग्धि । अपापचीत्-अपापक् ।
पापचांचकार । पापच्यात् । पापचिता । पापचिष्यति ।
अपापचिष्यत् । अपापचीत् ॥

मुत्रम् (लुकि०) लुकि कृते पिति तकारे सकारे मकारे च परे वा ईद् वक्तव्यः
अनेन ईद् । गुणः । अनेन गुणो न भवति (ओ अच्) वोभवीति । यदा ईद् न
भवति, तदा गुणो भवति । वोभोति । वोभूतः (युधातोः) अनेनोच् । वोभुवति ।
वोभवीति-वोभोति । वोभूतः । वोभूय । वोभवीमि-वोभोमि । वोभूवः । वोभूमः ।
वोभूयात् । वोभूयाताम् । वोभूयुः । वोभवीतु-वोभोतु । वोभूतात् । वोभूताम् । वोभुवतु
वोभूहि-वोभूतात् । वोभूतम् । वोभूत । वोभवानि । वोभवाव । वोभवाम (दिना-
दावद्) अवोभवीत्-अवोभोत् । अवोभूताम् (अन उस्) उस्ति परे गुणः । अवो-
भवुः । अवोभवीः-अवोभोः । अवोभूतम् । अवोभूत । अवोभवम् । अवोभूव ।
अवोभूम (कासादि०) अनेनाम् (गुणः) वोभवांचकार । वोभवामास । वोभ-
वांचभूव । वोभूयात् (सिसता०) अनेनेद् । गुणः । वोभविता । वोभविष्यति । अवो-
भविष्यत् । लुङ्लकारे (दादेः पे) अनेन सेर्लोपः । गुणं वाधित्वा नित्यत्वाद् भुक् ।
अवोभूवीत् । इडभावे गुणः । अवोभोत् । अवोभूताम् (अन उस्) अवोभवुः ।
अवोभवीः-अवोभोः । अवोभूतम् । अवोभूत । अवोभवम् । अवोभूव । अवोभूम ॥
पच् धातोर्यङो लुकि कृते साधनं तु पूर्ववत् (आतः) अनेन सूत्रेण पूर्वस्या-
कारस्याकारः लुकि सति । अनेन वा ईद् पापचीति । ईडभावे । (चोः कुः)

पापक्ति । पापक्तः । पापचाति । अन्यानि सुगमानि । पापच्यात् । पापचीतु-पापकु-
पापक्तात् । पापक्ताम् । पापचतु । हौ परे (झसाद्धिर्हेः चोः कुः । श्वे जवाः) पाप-
ग्धि । अन्यानि सुगमानि । अपापचीत् । ईडभावे (चोः कुः । दिस्पोर्हसात्) अपा-
पक् । अपापक्ताम् । अपापचुः । अन्यानि सुगमानि । लिट् । (कासादि०) पापचा-
चकार । पापच्यात् । अनिडपि धातुः प्रत्ययात् सन् सेद् भवति । पापचिता ।
पापचिष्यति । अपापचिष्यत् । लुङ् । द्वाविटौ । सेलौपः । अपापचीत् । अपापचि-
ष्टाम् । अपापचिपुः । इत्यादीनि ॥ भुज् पालनाभ्यवहारयोः । यडो लुकि कृते सति
अन्यत् साधनं तु पूर्ववत् (उपधाया लघोः) अनेन गुणे प्राप्ते ।

(द्वेः) द्विरुक्तस्य पिति सार्वधातुके स्वरेऽपि नोपधाया गुणः ।
वोभुजीति-वोभोक्ति । अवोभुजीत्-अवोभोक् ॥ वावदीति-
वावत्ति ॥ जाघटीति-जाघट्टि ॥ डुकृञ् करणे ।

सूत्रम् (द्वेः) द्वेः ६-१ द्विरुक्तस्य धातोः पिति सार्वधातुके स्वरे परेऽपि उप-
धाया गुणो न भवति । अनेन गुणनिषेधः । वोभुजीति । ईडभावे (चोः कुः ।
खसे० । उपधाया लघोः) वोभोक्ति । वोभुक्तः । वोभुजति । (द्वेः) अनेनात्र अत
अत् । अन्यानि सुगमानि । वोभुज्यात् । वोभुजीतु-वोभोक्तु । हौ परे (झसाद्धि-
र्हेः । चोः कुः । श्वे जवाः) वोभुग्धि । अन्यानि सुगमानि । अवोभुजीत् । ईडभावे ।
(चोः कुः । दिस्पोर्हसात् । वावसाने) अवोभोक् । अवोभुक्ताम् । अवोभुजुः ।
इत्यादीनि ॥ लिट् । (कासादि०) वोभोजाकार । इत्यादीनि । वोभुज्यात् ।
(सिसता०) वोभोजिता । वोभोजिष्यति । अवोभोजिष्यत् । लुङ् । अवोभोजीत् ॥
वद् व्यक्ताया वाचि । यडो लुक् । (आतः) अनेन पूर्वस्याकारः । लुकि सति
अनेन ईट् । वावदीति । ईडभावे । (खसे०) वावत्ति । वावत्तः । वावदति । इत्या-
दीनि । वावद्यात् । वावदीतु-वावत्तु । हौ परे । (झसाद्धिर्हेः) वावद्धि । अवावदीत् ।
ईडभावे अवावत् । अवावत्ताम् । अवावदुः । इत्यादीनि । लिट् । (कासादि०) वाव-
दाचकार । वावद्यात् । (सिसता०) वावदिता । वावदिष्यति । अवावदिष्यत् ।
लुङ् । द्वाविटौ । सेलौपः । अवावदीत् । अवावदिष्टाम् । अवावदिपुः ॥ घट् चेष्टा-
याम् । यडो लुक् । द्वित्वम् ॥ (कुहोश्रुः । आतः) लुकि सति अनेन ईट् । जाघ-
टीति । ईडभावे । (णुभि णुः) जाघट्टि । जाघट्टः । जाघटति । जाघट्यात् । जाघ-
टीतु-जाघट्टु । हौ परे । (झसाद्धिर्हेः) णुत्वम् । जाघट्टि । अजाघटीत् । ईडभावे ।
अजाघट् । लिट् । (कासादि०) जाघटाचकार । जाघट्यात् । जाघटिता । जाघ-
टिष्यति । अजाघटीत् ॥ डुकृञ् करणे । यङ्लुकि सति । द्वित्वम् । (रः । कुहोश्रुः)

(ऋकारान्तानामृदुपधानां च यङ्लुकि सति पूर्वस्य रुक् रिक्-
क् रीक्-आगमा वक्तव्याः ।) (रः) चर्करीति-चरिकरीति-
चरीकरीति । चर्कति-चरिकति-चरीकति । चर्कृतः-चरिकृतः-
चरीकृतः । चर्कति-चरिकति-चरीकति । अचर्कारीत्-अचरिका-
रीत्-अचरीकारीत् ॥ वर्वृतीति-वरिवृतीति-वरीवृतीति, वर्वर्ति-
वरिवर्ति-वरीवर्ति । अवर्वृतीत्-अवरिवृतीत्-अवरीवृतीत् ॥

सूत्रम् (ऋकारांतानां०) कित्वादन्ते । रुक् इत्यत्र उकार उच्चारणार्थः । ककारः
कित्कार्यार्थः अतो र इत्यागमः । रिक्रीकौ तु यथास्थितौ । तत्र ककारः कित्का-
र्यार्थः । लुकि सति अनेन ईडागमो वा भवति । रुगागमे कृते ईडागमे कृते । चर्क-
रीति । अत्र गुणो भवति । रिगागमे कृते । चरिकरीति-रीगागमे कृते । चरीकरीति ।
ईडभावेऽपि त एवागमा भवन्ति । चर्कति-चरिकति-चरीकति । द्वित्वबहुत्वयोस्तु
रुक्चरिक्रीगागमेऽपि कृतेऽपि सत्सु प्रत्येकं त्रीणि रूपाणि भवन्ति । चर्कृतः-चरिकृतः-
चरीकृतः । अंत अत् । (ऋ रम्) पूर्वोक्ता आगमा भवन्ति । चर्कति-चरिकति-चरी-
कति । एवं प्रथमपुरुषे द्वादश रूपाणि भवन्ति । मध्यमपुरुषेऽपि द्वादश रूपाणि भवन्ति ।
चर्करीपि । अत्र पत्वं च भवति । चरिकरीपि-चरीकरीपि । ईडभावे । चर्करीपि-
चरिकरीपि-चरीकरीपि । चर्कृत्यः-चरिकृत्यः-चरीकृत्यः । चर्कृत्य-चरिकृत्य-चरीकृत्य । उत्तम
पुरुषेऽपि द्वादश । ईड वा भवति । चर्करीमि-चरिकरीमि-चरीकरीमि । चर्कृतवः-चरिकृतवः-
चरीकृतवः । चर्कृतमः-चरिकृतमः-चरीकृतमः । एवं षट्त्रिंशद्रूपाणि वर्तमाने स्युः । (विधि-
संभावनयोः) एते आगमा भवन्ति । चर्कृतात्-चरिकृतात्-चरीकृतात् । चर्कृता-
ताम् । चरिकृताताम्-चरीकृताताम् । चर्कृत्युः । चरिकृत्युः-चरीकृत्युः । चर्कृत्याः-
चरिकृत्याः-चरीकृत्याः । चर्कृतातम्-चरिकृतातम्-चरीकृतातम् । चर्कृतात-चरि-
कृतात-चरीकृतात । चर्कृत्याम्-चरिकृत्याम्-चरीकृत्याम् । चर्कृत्याव-चरिकृत्याव-
चरीकृत्याव । चर्कृत्याम-चरिकृत्याम-चरीकृत्याम । लोद्लकारे । ईडागमे । त्रीणि रूपाणि ।
तदभावे त्रीणि रूपाणि भवन्ति । अन्यत्र यथासंभवम् । चर्करीतु-चरिकरीतु-
चरीकरीतु । ईडभावे । चर्कृतु-चरिकृतु-चरीकृतु । तातडादेशे कृते । चर्कृतात्-
चरिकृतात्-चरीकृतात् । एवं तुऽपि नव रूपाणि । द्वित्वचनेऽपि त्रीणि रूपाणि । चर्कृ-
ताम्-चरिकृताम्-चरीकृताम् । बहुवचने त्रीणि रूपाणि । (द्वेः) अनेन अंत अत् ।
(ऋ रम्) चर्कृतु-चरिकृतु-चरीकृतु । मध्यमपुरुषे । चर्कृहि-चरिकृहि-चरी-
कृहि । तातडादेशे । चर्कृतात्-चरिकृतात्-चरीकृतात् । चर्कृतम् । चरिकृतम्-चरीकृ-
तम् । चर्कृत-चरिकृत-चरीकृत । उत्तमपुरुषे पिच्चात् गुणः । णत्वम् । चर्कराणि-

चरिकराणि-चरीकराणि । चर्कगव-चरिकराव-चरीकराव । चर्कराम-चरिक-
 राम-चरीकराम । एवमाशीः प्रेरणयोः षट्त्रिंशद्गुणाणि । लङ् । त्रिष्विमागमः । (दिवा-
 दावद्) अचर्करीत्-अचरिकरीत्-अचरीकरीत् । ईडभावे दिस्योर्हसात् (सौर्वि-
 सर्गः) अचर्कः-अचरिकः-अचरीकः । अचर्कृताम्-अचरिकृताम्-अचरीकृताम् ।
 (अन उम्) गुणः । अचर्करुः-अचरिकरुः-अचरीकरुः । अचर्करीः-अचरिकरीः-
 अचरीकरीः । ईडभावे । (दिस्योर्हसात् । सौर्विसर्गः) अचर्कः-अचरिकः-अचरीकः-
 अचर्कृतम्-अचरिकृतम्-अचरीकृतम् । अचर्कृत-अचरिकृत-अचरीकृत । अचर्करम्-
 अचरिकरम्-अचरीकरम् । अचर्कृव-अचरिकृव-अचरीकृव । अचर्कृम-अचरिकृम-
 अचरीकृम । लिट् । (कासादि०) चर्करांचकार-चरिकरांचकार-चरीकरांचकार ।
 इत्यादीनि । चर्करामास-चरिकरामास-चरीकरामास-चर्करांवभूव-चरिकरांव-
 भूव । चरीकरांवभूव । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । चर्क्रियात्-चरिक्रियात्-चरी-
 क्रियात् । (सिसता०) अनेन इट् । चर्करिता-चरिकरिता-चरीकरिता । इत्या-
 दीनि । चर्करिष्यति-चरिकरिष्यति-चरीकरिष्यति । अचर्करिष्यत्-अचरिकरि-
 ष्यत्-अचरीकरिष्यत् । लुङ् । द्वाविटौ । सेलौपः । अचर्करीत्-अचरिकरीत् ।
 इत्यादीनि ॥ वृत्तुङ् वर्त्तने । यङ्लुकि कृते साधनं तु पूर्ववत् । अयं धातुर्ऋदुपधोऽस्ति
 तस्मात् पूर्वोक्ता आगमा भवति लुकि सति । अनेन ईडागमः । वर्वृतीति-वरिवृती-
 ति-वरीवृतीति । ईडभावे । वर्वृति-वरिवृति-वरीवृति । इत्यादीनि । लिङ् । वर्वृत्यात्-
 वरिवृत्यात्-वरीवृत्यात् । इत्यादीनि । लोट् । वर्वृतीतु-वरिवृतीतु-वरीवृतीतु । तात-
 डादेशे । वर्वृतात्-वरिवृतात्-वरीवृतात् । इत्यादीनि । लुङ् । (द्वेः) अनेन गुणनि-
 येथः । अवर्वृतीत्-अवरिवृतीत्-अवरीवृतीत् । ईडभावे । (संयोगांतस्य) अनेन
 सकारस्य लोपे प्राप्ते ।

(रात्सस्य) रेफादुत्तरस्य सस्यैव लोपो नान्यस्य । अव-
 वर्त्-अवरिवर्त्-अवरीवर्त् । अवर्वृताम्-अवरिवृताम्-
 अवरीवृताम् । वर्वर्तांचकार-वरिवर्तांचकार-वरीवर्तांचकार ॥
 वनीवश्चीति-वनावङ्क्ति । (नोलोपः) वनीवक्तः । वनीवचति ।
 जङ्गमीति-जङ्गन्ति । (लोपस्त्वनुदात्ततनाम्) जङ्गन्तः ।
 (गमां स्वरे) जङ्गमति । धातुग्रहणोक्तं यङ्लुकि वेति
 केचित् । जङ्गमति-

(रात्सस्य) अनेन तन्निषेधः । अवर्वर्त् । अत्र (दिस्यो०) अनेन लोपः । अवरि-
 वर्त्-अवरीवर्त् । अवर्वृताम्-अवरिवृताम्-अवरीवृताम् । इत्यादीनि । लिट् । (कासा-

दि०) वर्वत्ताचकार-वरिवर्त्ताचकार-वरीवर्त्ताचकार । वर्वत्तामास-वरिवर्त्तामास-वरी-
वर्त्तामास । वर्वत्तावभूव-वरिवर्त्तावभूव-वरीवर्त्तावभूव । वर्वत्त्यात्-वरिवर्त्त्यात्-वरी-
वर्त्त्यात् । (सिसता०) वर्वर्त्तिता-वरिवर्त्तिता-वरीवर्त्तिता । वर्वर्त्तिष्यति-वरिवर्त्ति-
ष्यति-वरीवर्त्तिष्यति-अवर्वर्त्तिष्यत्-अवरिवर्त्तिष्यत्-अवरीवर्त्तिष्यत् । लुङ् । अव-
वर्त्तात्-अवरिवर्त्तात्-अवरीवर्त्तात् ॥ वंत् वंचने । यङ्लुकि कृते । पूर्ववत् साधनम् ।
नीगागमः । लुकि सति । अनेन ईद् । वनीवंचीति । ईडभावे । (चोः कुः) वनीवंक्ति ।
(नो लोपः) वनीवक्तः । (द्वेः) वनीवचति । इत्यादीनि । वनीवच्यात् । वनीवंचीतु ।
वनीवंक्तु । अवनीवंचीत्-अवनीवक् । इत्यादीनि । लिट् । वनीवंचांचकार । वनीवंचा-
मास । वनीवंचावभूव । (नो लोपः) वनीवच्यात् । (सिसता०) वनीवंचिता । वनी-
वंचिष्यति । अवनीवंचिष्यत् । अवनीवंचीत् । अवनीवंचिष्टम् । अवनीवंचिषुः ॥ गाङ्
गतौ । यङ्लुकि कृते । द्वित्वादिकं कार्यम् । (कुहोश्चुः) अनेन गस्य जः । (जम-
जपां०) अनेन पूर्वस्य नुक् । (नश्चा०) । लुकि सति अनेन वेद् । जंगमीति । ईडभावे
(नश्चा०) जंगति । (लोपस्त्वनुदात्तनां०) अनेन नकागस्य लोपः । जंगतः । (गमां
स्वरे) अनेनोपधालोपः । जंगमति । इत्यादीनि । धातुग्रहणोक्तं यङ्लुकि वा भवति ।
इति केचिदाचार्या वदन्ति । तेन वा नोपधालोपः । जंगमति । अन्यानि मूलतो ज्ञेयानि
जंगम्यात् । जंगमीतु । जंगंतु । अजंगमीत् । ईडभावे (द्विस्योः)

(मो नो धातोः) धातोर्मकारस्य नकारो भवति झसे पदा-
न्तवमयोश्च । जंगन्मि । जंगन्वः । जंगन्मः ॥ हन् हिंसागत्योः

सूत्रम् (मो नो धातोः) अजंगम् । इत्यादीनि रूपाणि सुगमानि । अनेनैव प्रका-
रेण साध्यानि । लिट्लकारे । (कात्तादि०) अनेनाम् । जंगमांचकार । जंगमामास ।
जंगमांवभूव । इत्यादीनि । जंगम्यात् । (सिसता०) जंगमिता । जंगमिष्यति ।
अजंगमिष्यत् । लुङ्लकारे । अजंगमीत् । अजंगमिष्टम् । अजंगमिषुः ॥ हन् हिंसा-
गत्योः । यङ्लुकि कृते । द्वित्वादिकं सर्वं भवति । (कुहोश्चुः । शपानाम्०)

(द्विरुक्तस्य हन्तेः कुत्वं वाच्यम्) जङ्घनीति । जङ्घन्ति ।
जङ्घतः । जङ्घति-जङ्घति ॥ जाहेति । जाहाति । जाहीतः ।
जाहति । एवं दाधेत्यादि । दादेति । दादाति । दात्तः । दादति ।
दादेतु । दादेयात् । अदादात् । एवं धेद् । दाधेति । दाधाति ।
दाद्धः । दाधति । दाधेयात् । अदाधासीत् । अदाधात् । अदा-
धत् । दाञ् । दाधाति । धत्तः । पितस्तु । दादेति । दादीतः ।

दादीहि । दादायात् । अदादासीत् । (जहातेः पूर्वस्य दीर्घो वेति केचित्) जहाति ॥ ॥ इति यङ्लुगन्तप्रक्रिया ॥

(द्विरुक्तस्य । जमजमपाम्० । नश्वा०) लुकि सति । जंघनीति । ईडभावे । (नश्वा०) जंघति । (लोपस्त्वनु० । गमां स्वरे) जंघति । जंघन्यात् । जंघनीतु । जंघतु । इत्यादीनि । अजंघनीत् । ईडभावे । अजंघत् । अजंघताम् । अजंघ्नुः । जंघनांचकार । जंघनामास । जंघनावभूव । वधादेशः । आशिपि । वध्यात् । जंघनिता । जंघनिष्यति । अजंघनिष्यत् । वृद्धिनिषेधः । अवधीत् । इत्यादीनि ॥ ओहाक् त्यागे । यङ्लुकि कृते । द्वित्वादिकम् । (कुहोश्चुः । ह्रस्वः । शृणानाम्० । आतः) लुकि सति । अनेन ईद । (अ इ ए) जाहेति । ईडभावे । जाहाति (द्वेस्तौ) अनेनाकारस्य ईकारः । जाहीतः । जाहति । जाहीयात् । जाहेतु-जाहातु । अजाहेत्-अजाहात् । जाहांचकार । जाहायात् (सिसता०) जाहिता । जाहिष्यति । अजाहिष्यत् (आदंतानां०) अजाहासीत् ॥ दा दाने । यङ्लुकि कृते । द्वित्वादिकम् (ह्रस्वः । आतः) लुकि सति । दादेति । दादाति । (दादेः) दातः । दादति । दाद्यात् । दादेतु । अदादेत् । अदादात् । दादांचकार । दादायात् । दादि-ता । दादिष्यति । अदादिष्यत् । अदादासीत् (दादेः पे) अदादात् । एवम् । दाधेति । दाधाति । दाद्धः । दाधति । लिट् । दाधांचकार । लुङ् । अदाधासीत् । वा सिलोपः । अदाधात् ॥ डुभाञ् धारणपोषणयोः । अस्यापि रूपाणि पूर्ववत् । दैप् शोधने । दादेति-दादाति । दादीतः । दादति । दादीयात् । दादेतु-दादातु । अदादेत्-अदादात् । दादांचकार । दादायात् । लुङ्लकारे (आदंतानाम्) अदादा-सीत् । जहातेर्धातोः पूर्वस्य दीर्घो वा भवति । इति केचिदाचार्या वदन्ति । तन्मते । जहाति । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । तेषां सुगमत्वात् व्याख्यानं न कृतम् ॥ ॥ इति यङ्लुगन्तप्रक्रिया समाप्ता ॥ ॥

अथ नामधातुप्रक्रिया ।

(नाम्नो य ई चास्य) नाम्न इच्छायामर्थे यः प्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगेनाकारस्य ईकारः । आत्मनः पुत्रमिच्छतीति पुत्रीयति । पुत्रीयेत् । पुत्रीयतु । अपुत्रीयत् । इत्यादि ।

अथ नामधातुप्रक्रिया । सुत्रम् (नाम्नो य ई चास्य) नाम्नः ५-१ यः १-१ ईः १-१ च अव्ययम् अस्य ६-१ । नाम्नःशब्दात् इच्छायां वाच्यायां यः प्रत्ययो भवति तस्य सन्नियोगे सति अकारस्य ईकारो भवति । आत्मनः पुत्रमिच्छति इति विग्रहे । अनेन यः प्रत्ययो भवति (समासप्रत्यययोः) अनेन विभक्तिलोपः-

(स धातुः) अनेन धातुत्वम् । धातुत्वात् तिवादयः (अप् कर्त्तारि । यतः) पूर्वस्य अकारस्य ईकारः । पुत्रीयति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिङ्लकारे (कासादि०) पुत्रीयांचकार । पुत्रीय्यात् (सिसता०) पुत्रीयिता । पुत्रीयिष्यति । अपुत्रीयिष्यत् । अपुत्रीयीत् । इत्यादीनि ॥ गामिच्छति (नाम्नो य ई चास्य) अनेन यः प्रत्ययः । अन्यत्तु पूर्ववत् कार्यम् ।

(यादौ प्रत्यये ओकारौकारयोरेवावौ वक्तव्यौ) गामिच्छतीति गव्यति । नावमिच्छतीति नाव्यति । त्वद्यति । मद्यति । युष्मद्यति । अस्मद्यति । धनीयति । (काम्यश्च) पुत्रमिच्छति पुत्रकाम्यति । गव्याञ्चकार । यकारस्यानपि वा लोपो वाच्यः । गवांचकार । गव्यात् । गव्यिता-गविता । अगव्यात्-अगवीत् । अगव्यिष्टाम्-अगविष्टाम् । अगव्यिषुः-अगविषुः । नाव्यात् । नाव्यिता-नाविता । अनाव्यात्-अनावीत् । गार्ग्यमिच्छतीति ।

सूत्रम् (यादौ०) यादौ प्रत्यये परे ओकारौकारयोः अवावौ वक्तव्यौ । अनेन अब् । गव्यति । लिङ्लकारे (कासादि०) गव्यांचकार । सूत्रम् । यकारस्य । हसात् । यकारस्य अनपि विषये वा लोपो वाच्यः । अनेन यकारलोपः । गवांचकार । एवमन्येषामपि । नावमिच्छति । यः प्रत्ययः । आब् च भवति । नाव्यति । नाव्यांचकार । नावांचकार । नाव्यात् । नाव्यिता-नाविता । इत्यादीनि । लुङ्लकारे । अनाव्यात्-अनावीत् । इत्यादीनि भवन्ति । त्वामिच्छति । यः (त्वन्मदे) अनेन त्वत् । त्वद्यति । लिङ् । त्वद्यांचकार । यकारस्य लोपे सति यानि रूपाणि भवन्ति तानि सुगमानि । लुङ्लकारे । अत्वद्यात् । मामिच्छति । यः । मत् । मद्यति । मद्यांचकार-मदांचकार । लुङ्लकारे । अमद्यात्-अमदीत् । युष्मान् इच्छति युष्मद्यति । युष्मद्यांचकार-युष्मदांचकार । लुङ्लकारे । अयुष्मद्यात्-अयुष्मदीत् । इत्यादीनि ॥ अस्मान् इच्छति । अस्मद्यति । लिङ् । अस्मद्यांचकार-अस्मदांचकार (स्वरादेः) अनेन द्वितीयोऽडागमः । आस्मद्यात्-आस्मदीत् । इत्यादीनि ॥ धनमिच्छति इति विग्रहे यः प्रत्ययः । अकारस्य ईकारः । धनीयति । धनीयांचकार । धनीय्यात् (सिसता०) धनीयितो । लुङ्लकारे । अधनीयीत् । अधनीयिष्टाम् । अधनीयिषुः । इत्यादीनि । गार्ग्यमिच्छति । यः प्रत्ययः ।

(हसात्तद्धितस्य लोपो ये) गार्गीयति । वाच्यति ।

हसाद्यस्य लोपो वानपि । समिध्यिता-समिधिता ॥

सुत्रम् (हसात्०) हसादुत्तरस्य तद्धितस्य यप्रत्यये लोपो भवति । अनेन यकारस्य लोपः । । 'निमित्ताभावे' अनेन अलोपाभावः । अकारस्य ईकारो भवति । गार्गीयति । चतुर्णां मुगमानि । लिङ्लकारे (कासादि०) गार्गीयांचकार । गार्गीय्यात् (सित-ता०) गार्गीयिता । गार्गीयिष्यति । अगार्गीयिष्यत् । लुङ्लकारे । अगार्गीयीत् । वाचमिच्छति यः प्रत्ययः । अन्यत्पूर्ववत् । वाच्यति । वाच्यांचकार । वा यकार-लोपः । वाचांचकार । अन्येषां मुगमानि अनेनैव प्रकारेण साध्यानि । लुङ्लकारे । अवाच्यीत्-अवाचीत् । समिधमिच्छति । समिध्यति । समिध्यांचकार । वा यलोपः । समिधांचकार । (सितता०) समिध्यिता-समिधिता । लुङ्लकारे । असमिध्यीत्-असमिधीत् । इत्यादीनि ॥

(मान्ताव्ययाभ्यां यो न) किमिच्छति । इदमिच्छति । स्वरि-च्छति ।

सुत्रम् (मान्ताव्ययाभ्यां०) मांताशब्दात् अव्ययात् यः प्रत्ययो न भवति । अतो वाक्यमेव भवति । किमिच्छति । इदमिच्छति । स्वरिच्छति । इत्यादीनि ।

(करणे च) नाम्नः करणेऽर्थे यः प्रत्ययो भवति । कण्डू-करोतीति कण्डूयति । नमस्यति । तपस्यति । वरिवस्यति ।

गुरुन् शुश्रूपत इत्यर्थः ।

सुत्रम् (करणे०) करणे ७-१ च अव्ययम् । नाम्नः करणेऽर्थे यः प्रत्ययो भवति । कंडू करोति । अनेन यः । (ये) अनेन पूर्वस्य दीर्घः । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । कंडू-यति । लिङ्लकारे । कंडूयांचकार । लुङ्लकारे । अकंडूयीत् । नमः करोति । यः प्रत्ययः । नमस्यति । चतुर्णां मुगमानि । नमस्यांचकार । नमस्यात् । नमस्यिता । लुङ्लकारे । जनमस्यीत् । इत्यादीनि । तपः करोति । यः प्रत्ययः । तपस्यति । तप-स्यांचकार । अतपस्यीत्-अतपसीत् । यलोपस्य विकल्पः । वरिवस्यत्शब्दस्य यः प्रत्ययः । अन्यत्साधनं पूर्ववत् । वरिवस्यति । वरिवस्यांचकार-वरिवसांचकार । अवरिवस्यीत्-अवरिवसीत्-इत्यादीनि भवन्ति । गुरुन् शुश्रूपते इत्यर्थः ।

(क्षीरलवणयोस्तृष्णायां यः सुद् च) क्षीरस्यति । लवणस्यति ।

सुत्रम् (क्षीरलवणयोः०) क्षीरलवणयोः शब्दयोस्तृष्णायामिच्छायां यः प्रत्ययो भवति । सुद् च भवति प्रत्ययस्य । क्षीरमिच्छति । यः सुद् । अन्यत् पूर्ववत् । क्षीर-स्यति । क्षीरस्यांचकार-क्षीरसांचकार । लुङ्लकारे । अक्षीरस्यीत्-अक्षीरसीत् ।

लवणमिच्छति । यः । सुट् । लवणस्पति । लवणस्यांचकार-लवणसांचकार । लव-
णस्यात् । (सिसता०) लवणस्पिता-लवणसिता । लुङ्लकारे । अलवणस्पित्-
अलवणमीत् । इत्यादीनि ।

(शब्दादिभ्यो यङ् । ये) शब्दायते । वैरायते । कलहायते ।
अभ्रायते । मेघायते । कष्टायते ।

सूत्रम् (शब्दादिभ्यः०) शब्दादिभ्यः शब्देभ्यो यङ्प्रत्ययो भवति । डकार आत्म-
नेपदार्थः । अयमापि प्रत्ययः करोत्यर्थः । शब्दं करोति । यङ्प्रत्ययः । डकारो डित्का-
रार्थः । (ये) अनेन पूर्वस्य दार्थः । शब्दायते । लिङ्लकारे । शब्दायाश्चकार । लुङ्-
लकारे । अशब्दायिष्ट । इत्यादीनि । कलहं करोति । यङ् (ये) कलहायते । कल-
हायांचक्रे । लुङ्लकारे । अकलहिष्ट । वैरं करोति । यङ् । (ये) वैरायते । वैरायां-
चक्रे । वैराय्यात् । (सिसता०) वैरायिता । वैरायिष्यते । अवैरायिष्यत् । अवैरा-
यिष्ट । इत्यादीनि । अभ्रं करोति । यङ् । (ये) अभ्रायते । अभ्रायांचक्रे । (स्वरादेः)
आन्नयिष्ट । मेघं करोति । यङ् । (ये) मेघायते । मेघायांचक्रे । अमेघायिष्ट । कष्टं
करोति । यङ् । (ये) कष्टायते । कष्टायांचक्रे । अकष्टायिष्ट । इत्यादीनि ।

(ऊष्मवाष्पाभ्यामुद्गमने यङ् वाच्यः) ऊष्माणमुद्गमति
ऊष्मायते । वाष्पायते ।

सूत्रम् (ऊष्मवाष्पाभ्यां०) ऊष्मवाष्पाभ्यां शब्दाभ्यामुद्गमनेऽर्थे यङ्प्रत्ययो
भवति । ऊष्माणमुद्गमति । यङ् । नकारलोपः । (ये) ऊष्मायते । ऊष्मायांचक्रे ।
(स्वरादेः) औष्मायिष्ट । वाष्पमुद्गमति । यङ् । (ये) वाष्पायते । वाष्पायांचक्रे ।
अवाष्पायिष्ट । इत्यादीनि भवन्ति । मुगमत्वात्सर्वाणि न लिखितानि ।

(जिडित्करणे) नाम्नो जिः प्रत्ययो भवति करणेऽर्थे स च-
डित् । अकार उभयपदार्थः । घटं करोतीति । घटयति ।
अग्लोपिनो नाङ्कार्यम् । अजघटत् । महान्तं करोतीति
माहयति । अमीमहत् ।

सूत्रम् (जिडित्करणे) जिः १-१ डित् १-१ करणे ७-१ । नाम्नो जिः प्रत्ययो
भवति करणेऽर्थे सप्रत्ययो डित् भवति च । डकार उभयपदार्थः । डिच्चाटिलोपः ।
घटं करोति इति विग्रहे । अनेन जिः प्रत्ययः । टिलोपः । अन्यत्पूर्ववत् । घटयति ।
घटयते । घटयांचकार । लुङ्लकारे । (जेरङ् द्विश्च । अग्लोपिनो नाङ्कार्यम्) इति
उक्तत्वात् । (अडि लवौ । लवोर्दीर्घः) द्वाभ्यां सूत्राभ्यामुक्तं कार्यं न भवति । (जेः ।

ज्ञानाम्०) अजघटत् । महान्तं करोति । जि- प्रत्ययः । टिलोपः । माहयति । माह-
यांचकार । लुङ्लकारे । अमीमहत् ।

(जाविष्ठवत्कार्यम्)

सूत्रम् (जौ०) जिप्रत्यये परे इष्टवत् कार्यं भवति ।

(पृथ्वादेरः) पृथ्वादेर्ऋकारस्य रो भवति औ परे । पृथुं
करोति प्रथयति । म्रदयति । द्रढयति । स्थूलं करोति
स्थवयति । (अङि लघौ ह्रस्व उपधायाः) अतिस्थवत् ॥
द्वयति । अदीदवत् ॥ प्रियं करोति-प्रापयति । गुरुम्
करोति-गरयति । स्थिरं करोति-स्थापयति । ऊढिं करोतीति-
ऊढयति । (जेरङ् द्विश्च । जेः । स्वरादेः परः । अङि पूर्वस्य
ढस्य वा जः) औढिढत् । औजिढत् । ऊढं करोतीति
ऊढयति ।

वहः कृतक्तौ कृतसंप्रसारे हो ढस्तथोर्थो ज्ञभिना ढि ढश्च ॥

ऊढिश्च जिर्डित्करणे स धातुर्जेरञ् स्वरादेर्ढज औजढच्च ॥ १ ॥

औजढत् ॥

सूत्रम् (पृथ्वादेरः) पृथ्वादेः ङ-१ रः १-१ पृथ्वादेर्ऋकारस्य रकारो भवति ।
पृथुं करोति । जिः । टिलोपः । रः । प्रथयति । प्रथयांचकार । लुङ् । (जेरङ् द्विश्च)
अप्रथयत् । मृदुं करोति । जिः । टिलोपः । रः । म्रदयति । म्रदयांचकार । लुङ् ।
जमम्रदत् । स्थूलं करोति । जिः । स्थूलस्य स्थव् । स्थवयति । स्थवयांचकार ।
लुङ् । (जेरङ् । शसात् । अङि लघौ) अतिस्थवत् । दूरं करोति । जिः । दूरस्य
द्व् । द्वयति । द्वयांचकार । लुङ् । सर्वं कार्यं भवति । अदीदवत् । प्रियं करोति ।
जिः । प्रियस्य प्रादेशः । (रातो औ पुक्) प्रापयति । प्रापयांचकार । लुङ् ।
अपिप्रपत् । अपिप्रपताम् । अपिप्रपन् । गुरुं करोति । जिः । गुरोर्ग्रादेशः । गर-
यति । गरयांचकार । अजगरत् । अलोप्यं धातुः । स्थिरं करोति । जिः । स्थिरस्य
स्यादेशः । पुक् । स्थापयति । स्थापयांचकार । लुङ्लकारे । अतिस्थवत् । ऊढिं
करोति । जिः । टिलोपः । ऊढयति । ऊढयांचकार । लुङ् (जेरङ् । स्वरादेः परः ।
जेः । स्वरादेः) औढिढत् । अङि पूर्वस्य ढस्य वाजः । औजिढत् । ऊढं करोति ।
जिः । टिलोपः । ऊढयति । ऊढयांचकार । लुङ्लकारे । श्लोकक्रमेण साधनं कार्यम् ।
औजढत् । औजढताम् । औजढन् । इत्यादीनि ।

(कर्तुर्यङ्) कर्तुरुपमानादाचारेऽर्थे यङ् प्रत्ययो भवति ।
श्येन इव आचरतीति श्येनायते काकः । पण्डितायते मूर्खः ।

सूत्रम् (कर्तुर्यङ्) कर्तुः ५-१ यङ् १-१ कर्तुरुपमानादाचारेऽर्थे यङ् प्रत्ययो
भवति । लकार आत्मनेपदार्थः । श्येन इव आचरति इति विग्रहे । अनेन सूत्रेण
यङ् । (ये) अन्यत्पूर्ववत् । श्येनायते । श्येनायांचके । लुङ्लकारे । अश्येनायिष्टे ।
काकः श्येनायते । पण्डित इव आचरति । यङ् । (ये) पण्डितायते । पण्डितायांचके ।
लुङ् । अपण्डितायिष्ट । अप्सरा इव आचरति । यङ् ।

(यङि सलोपो वाच्यः) पयसस्तु विभापया । अप्सरायते ।
ओजायते । पयायते । पयस्यते । सुमनायते ।

सूत्रम् (यङि) यङि परे सकारस्य लोपो वाच्यः । द्वितीयं पयसशब्दस्य विकल्पेन
भवति । ये । अप्सरायते । अप्सरायांचके (स्वरादेः) आप्सरायिष्ट । ओज इव आच-
रति । यङ् । सकारलोपः (ये) पयायते । वा ग्रहणात् । पयस्यते । पयायांचके-
पयस्यांचके । यलोपो वा । पयसांचके । अपयायिष्ट । अपयस्यिष्ट-अपयसिष्ट ।
इत्यादीनि । सुमना इव आचरति । यङ् । सलोपः । ये । अन्यत् पूर्ववत् । सुमना-
यते । लिट् (कासादि०) सुमनायांचके । लुङ् । अमुमनायिष्ट ।

(नाम्न आचारे क्तिप् वाच्यः) कृष्ण इव आचरति कृष्णति ।
क्तिपो लोपः ।

सूत्रम् (नाम्नः०) नाम्नः पदात् आचारेऽर्थे क्तिप् प्रत्ययो वाच्यः । कृष्ण इव आच-
रतीति । क्तिप् प्रत्ययः । क्तिपो लोपः । क्तिप्प्रत्ययस्य लोपो भवति । स धातुः ।
पश्चात् । लोपः कार्यः । (अफ्कर्त्तरि) कृष्णति । लिट् । (कासादि०) कृष्णांचकार
कृष्ण्यात् । (सिसता०) कृष्णिता । लुङ् । अकृष्णीत् ।

(आचार उपमानात्) कर्मधारयोरुपमानात् यः प्रत्ययो
भवति आचारेऽर्थे । अकारस्येकारः । पुत्रीयति शिष्यमुपा-
ध्यायः । प्रासादीयति कुट्याम् ।

सूत्रम् (आचार उपमानात्) आचारे ७-१ उपमानात् ५-१ कर्मधारयोरुपमानात्
आचारेऽर्थे यप्रत्ययो भवति । अकारस्य ईकारः । पुत्र इव आचरति । अनेन यः
प्रत्ययः । अकारस्य ईकारः । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । पुत्रीयति शिष्यमुपाध्यायः ।
प्रासाद इव आचरतीति यः प्रत्ययः । अकारस्य ईकारः । प्रासादीयति कुट्यां भिक्षुः ।
लिट् । प्रासादीयांचकार । लुङ् । अप्रासादीयीत् ।

(भृशादिभ्योऽभूततद्भावे यङ् वाच्यः) । अभृशो भृशो भव-
तीति भृशायते । श्यामायते इत्यादि ।

सूत्रम् (भृशादिभ्यः०) भृशादिभ्यः शब्देभ्योऽभूततद्भावे यङ्प्रत्ययो वाच्यः ।
अभृशो भृशो भवतीति यङ् । (ये) भृशायते । लिट् । भृशायांचक्रे । लुङ् ।
अभृशायिष्ट । अश्यामः श्यामो भवतीति यङ् (ये) श्यामायते । लिट् । श्यामायां
चक्रे । लुङ् । अश्यामायिष्ट ।

(अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छाया यः प्रत्ययः सुगागमश्च) अश्वस्यति
वडवा । वृषस्यति गौः ।

सूत्रम् (अश्ववृषयोः०) अश्ववृषयोः शब्दयोर्मैथुनेच्छायां यः प्रत्ययो भवति ।
सुगागमश्च भवति । अश्वमात्मानमिच्छतीति । यः । सुगागमः । अश्वस्यति । अश्व-
स्याचकार । आश्वसीत् । वृषमात्मानमिच्छतीति । यः । मुक् । वृक्षस्यति गौः ।
पुरुष इव आचरतीति । यः । मुक् । पुरुषस्यति कामातुरा ।

(सुखादिभ्यो ज्ञापनायां यङ्) सुखं ज्ञापयति सुखायते ॥
इति नामधातुप्रक्रिया ॥

सूत्रम् (सुखादिभ्यः शब्देभ्यो ज्ञापनायां यङ्प्रत्ययो भवति । सुखं ज्ञापयतीति ।
यङ् । (ये) सुखायते । सुखायांचक्रे । असुखायिष्ट । इत्यादीनि ॥ इति नामधातु-
प्रक्रिया समाप्ता ॥

अथात्मनेपदप्रक्रिया ।

अथात्मनेपदप्रक्रिया कथ्यते ।

(निविशादेः) नीत्याद्युपसर्गपूर्वकाद्विशादेर्धातोरात्मनेपदं
भवति । निविशते ।

सूत्रम् (निविशादेः) निपूर्वां विश् आदिर्यस्य स निविशादिः । तस्मात् निविशादेः
५-१ । निपूर्वस्य विशादेर्धातोः परस्मैपदिनोऽपि आत्मनेपदं भवति । विश् प्रवेशने ।
निपूर्वः । अनेन सूत्रेण आत्मनेपदं भवति । ते इत्यादयः प्रत्यया भवन्ति । निविशते ।
(लुदादेरः) अनेनात्र अः प्रत्ययो भवति ।

(विपराभ्यां जेः) विजयते । पराजयते ।

सूत्रम् (विपराभ्याम्०) विपराभ्यामुपसर्गाभ्यां परस्य जयतेर्धातोरात्मनेपदं
भवति । विजयते । पराजयते । इत्युदाहरणम् ।

(समो गमादिभ्यः) संगच्छते ।

सूत्रम् (समः०) समुपसर्गात् गमादिभ्यो घातुभ्य आत्मनेपदं भवति । संगच्छते ।

(गमः परौ सिस्थौ आत्मनेपदे वा कितौ वाच्यौ) (लोप-
स्त्वनुदात्ततनाम्) संगसीष्ट (लोपो ह्रस्वाज्झसे) समगत-
समगंस्त ॥ ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु । समृच्छते ।
संपृच्छते ॥ स्वृ शब्दोपतापयोः । संस्वरते । संस्वृषीष्ट-
संस्वरिषीष्ट । समिथृते । संशृणुते । संवित्ते । संविदाते ।
वेत्तेरन्तो वा रुङ् आति । संविद्रते-संविदते ॥ संपश्यते ।

गम-ऋच्छ-प्रच्छ-स्वृ-ऋ-थु-विद-दृश-एते गमादयः ।

सूत्रम् (गमः०) गमघातोः परौ सिस्थौ वा कितौ वाच्यौ आत्मनेपदे । तस्मादा-
शिपि नकारस्य लोपो वा भवति । संगंसीष्ट-संगसीष्ट । लुङ् । (लोपो ह्रस्वाज्झसे)
अनेन सकारस्य वा लोपः । समगत-समगंस्त । इत्यादीनि रूपाणि । आदिश-
ब्दात् । समृच्छते । संपृच्छते । संशृणुते । समिथृते । इत्यादीनि ॥ स्वृ शब्दोपता-
पयोः । संस्वरते । अस्येङ्क्विकल्पः । (उः) अनेन गुणनिषेधः । संस्वृषीष्ट-संस्वरि-
षीष्ट । संवित्ते । अंतो वा रुङ् आत्मनेपदे । संविद्रते-संविदते । गमादयो मूले उक्ताः ।

(आङो दोऽनास्यविहरणे) आङ्पूर्वाद्ददातेरात्मनेपदं भवति
मुखप्रसारणव्यतिरिक्तेऽर्थे । आदत्ते । मुखं व्याददाति । अत्र न ।

सूत्रम् (आङो दोनास्यविहरणे) आङः ५-१ दः ६-१ अनास्यविहरणे ७-१
आस्यस्य मुखस्य विहरणं प्रसारणम् आस्यविहरणम् । न आस्यविहरणमनास्यविहरणं
तस्मिन् अनास्यविहरणे । आङ्पूर्वात् ददातेर्धातोरात्मनेपदं भवति मुखप्रसारणव्य-
तिरिक्तेऽर्थे । आदत्ते । मुखप्रसारणे तु । मुखं व्याददाति । अत्रात्मनेपदं न भवति ।

(क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च) अनुसंपरिभ्यः क्रीडतेरात्मनेपदं
स्यात् ॥ क्रीडृ विहारे शब्दे च । अनुक्रीडते । संक्रीडते । परि-
क्रीडते । शब्दे तु न । संक्रीडति चक्रम् ।

सूत्रम् (क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च) क्रीडः ६-१ अनुसंपरिभ्यः ५-३ च अव्य-
यम् । अनुसंपरिभ्यः उपसर्गोभ्यः क्रीडृ विहारे इत्यस्य घातोरात्मनेपदं भवति ॥ क्रीडृ
विहारे शब्दे च । अनुक्रीडते । संक्रीडते । परिक्रीडते । इत्युदाहरणानि । शब्दे
तु नात्मनेपदं भवति । संक्रीडति चक्रम् । अत्र न भवति ।

(समवप्रोपविभ्यः स्थः) एभ्यस्तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति ।
संतिष्ठते । अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते । उपतिष्ठते । वितिष्ठते ।

सूत्रम् (समवप्रोपविभ्यः स्थः) समवप्रोपविभ्यः ५-३ । स्थः ६-१ । सम् अव-
प्र उप वि एभ्य उपसर्गेभ्यः घा गतिनिवृत्तौ इत्यस्य घातोरात्मनेपदं भवति । संति-
ष्ठते । अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते । उपतिष्ठते । वितिष्ठते । इत्युदाहरणानि ।

(आडो यमहनः) आङ्परयोर्यमहनोरात्मनेपदं भवति ।
आयच्छते । आहते ।

सूत्रम् (आडो यमहनः०) आङः ६-१ यमहनः ६-१ आङ्परयोर्यमहनोर्घातो-
रात्मनेपदं भवति । आयच्छते । आहते ।

(अकर्मकयोरात्माङ्गकर्मकयोर्वा) आयच्छते पाणिम् ।
आहते शिरः । अन्यथा परशिर आयच्छति । शत्रुमाहन्ति ।

सूत्रम् (अकर्मकयोः०) अकर्मकयोरात्माङ्गकर्मकयोर्यमहनोर्वा आत्मनेपदं भवति ।
आयच्छते रूपाणि । आहते स्वशिरः । अन्यथा परशिर आयच्छति । शत्रुमाहन्ति ।

(हन्तेरात्मनेपदे सिः किद्वाच्यः ।) (नो लोपः) आहत ।
(लोपस्त्वनुदात्ततनाम् ।) (हन्तेः स्याशीर्यादाद्योर्वधादेश
आति वा) अवधिष्ट ।

सूत्रम् (हन्ते०) हन्तेर्घातोरात्मनेपदे सिः किद्वाच्यः । लोपः । अनेन नकारलोपः ।
आहत । हन्तेः स्याशीर्यादाद्योर्वधादेशः आत्मनेपदे वा भवति । अवधिष्ट इत्यादीनि ।

(उद्विभ्यां तपः) उद्विभ्यां परस्याकर्मकस्यात्माङ्गकर्मकस्य
वा तपतेरात्मनेपदं भवति । उत्तपते वितपते पाणिम् । अन्यथा
महीं वितपत्यर्कः ।

सूत्रम् (उद्विभ्यां तपः) उद्विभ्यां ५-२ तपः ६-१ उत् वि एताभ्यामुपसर्गाभ्यां
तपतेरकर्मकस्य आत्माङ्गकर्मकस्य च आत्मनेपदं भवति । उत्तपते वितपते स्वपाणिम्
अन्यथा महीं वितपत्यर्कः । अत्र न भवति ।

(उदश्चरस्त्यागे) उत्पूर्वाच्चरतेस्त्यागेऽर्थे आत्मनेपदं भव-
ति । धर्मेमुच्चरते । त्यजतीत्यर्थः । त्यागे किम् । मन्त्र-
मुच्चरति ।

सूत्रम् (उदश्वरस्त्यागे) उदः ५-१ चरः ६-१ त्यागे ७-१ उदुपसर्गपूर्वस्य चरतेर्धातोस्त्यागेऽर्थे आत्मनेपदं भवति । धर्ममुच्चरते त्यजति इत्यर्थः । त्यागाभावे मंत्रमुच्चरति ।

(समस्तृतीयायुक्ताच्च) संपूर्वाच्चरतेस्तृतीयान्तेन पदेन युक्तादात्मनेपदं भवति । अन्धेन संचरते ।

सूत्रम् (समस्तृतीयायुक्तात्) समः ५-१ तृतीयायुक्तात् ५-१ । संपूर्वाच्चरधातोस्तृतीयांतोपपदयुक्तात् । आत्मनेपदं भवति । चर गतिभक्षणयोः । संपूर्वस्यास्य आत्मनेपदम् । संचरते अन्धेन । अन्धेन इति तृतीयांतमुपपदम् । अन्यथा संचरति अन्धः अत्र न भवति ।

(व्यवपरिभ्यः क्रीजः) एभ्यः क्रीणातेरात्मनेपदं भवति । विक्रीणीते । अवक्रीणीते । परिक्रीणीते ।

सूत्रम् (व्यवपरिभ्यः०) ५-३ क्रीजः ६-१ वि अव परि एभ्य उपसर्गभ्यः डुक्रीज्धातोरात्मनेपदं भवति । उदाहरणानि । विक्रीणीते । अवक्रीणीते । परिक्रीणीते । शप उपालम्भे आक्रोशे च ।

(शप उपालम्भे) उपालम्भेऽर्थे शपतेरात्मनेपदं भवति । वाचा शरीरस्पर्शनमुपालम्भः । विप्राय शपते । विप्रशरीरं स्पृशति । शपथं करोतीत्यर्थः । उपालम्भे किम् । दुष्टं शपति । शापं ददातीत्यर्थः ।

(शप उपा०) वाचा शरीरस्पर्शनमुपालम्भः । विष्णोः शपते । शपथं करोति इत्यर्थः । मत्पमेतदिति कथयति । उपालम्भे किम् । दुष्टं शपति । शापं ददाति । अग्रात्मनेपदं न भवति । शशुं शपति । आक्रोशति इत्यर्थः ।

(ज्ञाश्रुस्मृद्ग्रां सान्तानामात्) सप्रत्ययान्तानामेपामात्मनेपदं भवति । (यः से) जिज्ञासते । शुश्रूषते । सुस्मृर्षते । दिदृक्षते ।

सूत्रम् (ज्ञाश्रुस्मृद्ग्रां सांतानामात्) सप्रत्ययान्तानामेतेषां धातूनाम् आत्मनेपदं भवति । तेषां साधनं तु पूर्वं कृतम् । सः प्रत्ययः (यः से) इत्यादि । जिज्ञासते । शुश्रूषते । सुस्मृर्षते । दिदृक्षते । इत्यादीन्युदाहरणानि ।

(अनुपसर्गाज्जानातेरात्मगाभिनि फले आत्मनेपदं वाच्यम् । गां जानीते ।

सूत्रम् (अनुपसर्गात्) अनुपसर्गात् जानातेर्धातोरात्मगामिनि क्रियाफले साति आत्मनेपदं वाच्यम् अनेनात्मनेपदम् । गा जानीत इत्युदाहरणम् ।

(कर्मव्यतिहारेऽन्यत्र हिंसादेरात्) कर्मव्यतिहारेऽर्थे वाच्ये हिंसार्थान्गत्यर्थान्पठजल्पहसान् विहाय इतरेतरान्योन्यपरस्परपदाभावे सर्वेभ्यो धातुभ्य आत्मनेपदं भवति । परस्परमेकक्रियाकरणं कर्मव्यतिहारः । श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः । श्रद्धा व्यतिभवते । परस्परं भवतीत्यर्थः । व्यतिस्ते । विवदन्ते वादिनः । अन्यत्रेति किम् । व्यतिघ्नन्ति । व्यतिगच्छन्ति । व्यतिपठन्ति । व्यतिजल्पन्ति । व्यतिहसन्ति । इतरेतरं परस्परम् अन्योन्यं वा व्यतिलुनन्ति ।

सूत्रम् (कर्मव्यतिहारेऽन्यत्र हिंसादेरात्) कर्मव्यतिहारे ७-१ कर्मणो व्यतिहारः विनिमयः । पराभवतो वा कर्मव्यतिहारः । तस्मिन् कर्मव्यतिहारे । अन्यत्र हिंसादेः । आत् कर्मव्यतिहारेऽर्थे वाच्यमाने साति हिंसार्थान् गत्यर्थान् धातून् पठजल्पहसान् विहाय इतरेतरान्योन्यपरस्परपदाभावेऽपि सर्वेभ्यो धातुभ्य आत्मनेपदं भवति । परस्परमेकक्रियाकरणं कर्मव्यतिहारः । श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः । श्रद्धा व्यतिभवते परस्परं भवति इत्यर्थः । अस् भुवि । व्यतिस्ते । विवदन्ते वादिनः । इत्युदाहरणानि ज्ञातव्यानि । अन्यत्रेति किम् । व्यतिघ्नति । व्यतिगच्छति । व्यतिपठति । व्यतिजल्पति । व्यतिहसति । एतेषु आत्मनेपदं न भवति । सूत्रे निषेधात् । इतरेतरम् अन्योन्यं परस्परं व्यतिलुनति । इत्यत्रापि आत्मनेपदं न भवति ।

(भुजो भोजने आत्मनेपदं वाच्यम्) भुङ्क्ते ओदनम् ।

भुनक्ति महीं नृपः ॥ इत्यात्मनेपदप्रक्रिया ॥

सूत्रम् (भुजो भोजने) भुज पालनाभ्यवहारयोः । अस्य भोजनेऽर्थे आत्मनेपदं भवति । उदाहरणम् । देवदत्त ओदनं भुङ्क्ते । भोजनाभावे तु भुनक्ति महीं नृपः । अत्रात्मनेपदं न भवति ॥ इत्यात्मनेपदप्रक्रिया समाप्ता ॥

अथ भावकर्मप्रक्रिया ।

अथ भावकर्मप्रक्रिया कथ्यते ।

(यक् चतुर्थं) धातोर्भावे कर्मणि च यक् प्रत्ययो भवति चतुर्थं पूर्वोक्तेषु परतः । ककारो गुणप्रतिषेधार्थः ।

सूत्रम् (यक् चतुर्षु) यक् १-१ चतुर्षु ७-३ धातोर्भावे कर्मणि च चतुर्षु पूर्वोक्तेषु तिवादिषु परेषु यङ्प्रत्ययो भवति । ककारो गुणप्रतिषेधार्थः । अयकि इति सूत्रविशेषणार्थः । अनेन धातोर्यक् । यकि सति पठनियममाह ।

(आद् भुवि कर्मणि) अकर्मकेभ्यो भुवि भावे सकर्मकेभ्यश्च कर्मण्यात्मनेपदं भवति । ये कर्मनिरपेक्षां क्रियामाहुस्ते अकर्मकाः । भूएध्आस्शीङ्प्रभृतयः । तदुक्तम् ।

(आद् भुवि कर्मणि) आत् १-१ भुवि ७-१ कर्मणि ७-१ अकर्मकेभ्यः न विद्यते कर्म येषां ते अकर्मकाः तेभ्यः अकर्मकेभ्यो धातुभ्यो भुवि भावोक्ताः ।

लज्जासत्तास्थितिजागरणं वृद्धिक्षयभयजीवितमरणम् ॥

शयनक्रीडारुचिदीप्त्यर्थं धातुगणं तमकर्मकमाहुः ॥ १ ॥

भावस्यैकत्वादेकवचनमेव भवति प्रथमपुरुषस्य । भूयते ।

भवता । भूयेत । भूयताम् । अभूयत । वभूवे ।

अकर्मका लज्जासत्ताद्यर्थवाचकाः । तया सकर्मकेभ्यो धातुभ्य आत्मनेपदं भवति । अयं भावः । भावोक्ता तृतीयांतः कर्ता । अकर्मकधातोः आत्मनेपदं भवति । दशानामपि विभक्तीनां प्रथमपुरुषैकवचनम् । कर्मांक्तौ च तृतीयांतः कर्ता । प्रथमांतं कर्म । क्रियायाश्चात्मनेपदं भवति । विभक्तिचतुष्टयेऽपि यङ्प्रत्ययांतमेव । कर्मण एकवचने सति क्रियाया एकवचनम् । कर्मणो द्विवचने सति क्रियाया द्विवचनम् । कर्मणो बहुवचने सति क्रियाया बहुवचनं भवति । इति ज्ञातव्यम् । “कर्त्तरि प्रथमा यत्र द्वितीया तत्र कर्मणि । धातोरुभे पदे स्यातामेतत् कर्तृक्लिङ्क्षणम् ॥ कर्त्तरि तृतीया यत्र प्रथमा तत्र कर्मणि । यङ्प्रत्ययांतं विज्ञेयं धातोश्चात्रात्मनेपदम् ॥ भावे कर्त्ता तृतीयांतः कर्म चात्र भवेन्नहि । क्रियायाश्चैकवचनं भवेद्यस्यात्मनेपदम्” ॥ अयाकर्मकान् धातूनाह । ये कर्मेति । ये धातवः कर्मवांछारहितां क्रियां कथयन्ति ते अकर्मकाः । ते धातवो ‘लज्जासत्ता’ अनेन श्लोकेन कथिताः । ततोऽन्येऽपि ज्ञातव्याः । भावस्तु एक एव । भावलक्षणमाह । ‘धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते’ । ततो भावस्यैकत्वात्प्रथमपुरुषस्य एकवचनमेव भवति । भू सत्तायाम् । ते आदयः प्रत्यया भवन्ति । (यक् चतुर्षु) अनेन यङ्प्रत्ययो भवति । भूयते । भूयेत । भूयताम् (दिवादावद्) अभूयत । भवता । भूयते । इत्युदाहरणम् । लिट् लकारे तु पूर्ववत्साधनं कार्यम् । वभूवे इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ।

(स्वरान्तानां हन्यग्रहृशां च भावकर्मणोः सिसतासीत्यपामिद् वा इण्वद्भक्तव्यः ।) वाशब्दात्सेटां धातूनां नित्यमिद्

स विकल्पेन णित् । अनिटां धातूनां विकल्पेन इद् स नित्यं
णित् । एवं च हन्द्दशोरनिटोर्वा इद् स च नित्यं णित् ।
ग्रहधातुस्तु सेद् । ततः परो नित्यमिद् स च वा णित् ।
णित्त्वाद् वृद्धिः । भाविषीष्ट । णित्त्वाभावे भविषीष्ट । भाविता-
भविता । भाविष्यते-भविष्यते । अभाविष्यत-अभविष्यत ।

सूत्रम् (स्वरान्तानां०) स्वरान्तानां धातूनां हन्द्ग्रहद्दशां च धातूनां भावकर्मणोः सिस-
तासीस्वपामिद् वा इण्वद्भक्तव्यः । वाग्रहणात्सेटां धातूनां नित्यमिद् स विकल्पेन
णित् । अनिटां धातूनां विकल्पेन इद् भवति स नित्यं णित् भवति । अन्यद् व्या-
ख्यानं मूले कृतम् । तत्सुगममेव । लिङ् । अनेन इद् । स णित् वा भवति । णित्त्वाद्
वृद्धिः । (धातोर्नामिनः) अनेन सूत्रेण । भाविषीष्ट । णित्भावपक्षे । (गुणः । ओ
अव्) भविषीष्ट । इत्यादीनि भवन्ति । भाविता । णित्त्वाभावपक्षे । (गुणः) भविता ।
भाविष्यते । भविष्यते । इत्यादीनि । (दिवादावद्) अभाविष्यत । अभविष्यत ।
लुङ्लकारे ।

(इण् तन्यकर्त्तरि) धातोस्तानि परे भावे कर्मणि च इण्
प्रत्ययो भवति । सेरपवादः । णो वृद्ध्यर्थो लोपः ।

सूत्रम् (इण् तन्यकर्त्तरि) इण् १-१ तानि ७-१ अकर्त्तरि ७-१ धातोस्तानि परे
अकर्त्तरि भावे कर्मणि च इण्प्रत्ययो भवति । (भूते सिः) अस्यापवादोऽयम् ।
णित्त्वाद् वृद्धिः । (धातोर्नामिनः) अनेन सूत्रेण । णकारस्तु वृद्ध्यर्थः ।

(इण्संयोगे तनो लोपो भवति) अभावि । अकर्मकोऽपि
कदाचित् सकर्मकतामनुभवति । उक्तं च ।

सूत्रम् (इण्संयोगे०) इणः संयोगे सति तनः प्रत्ययस्य लोपो भवति । अनेन
तनो लोपः । (दिवादावद्) अभावि । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । तानि सुगमा-
न्येव अनेनैव प्रकारेण साध्यानि । विकल्पेन णित्त्वाद् वृद्धिविकल्पः । अकर्मकोऽपि
धातुः कदाचिदुपसर्गबलात् सकर्मकतामनुभवति । उक्तं च ।

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।

विहाराहारसंहारप्रतिहारग्रहारवत् ॥

धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्तते ।

विशिनाष्टि तमेवार्थमुपसर्गगतिस्त्रिधा ॥

सुखमनुभूयते स्वामिना । अन्वभावि भवो भवता । अन्व-
भाविपाताम्-अन्वभविपाताम् । अन्वभाविपत-अन्वभविपत ।

(उपसर्गणेति) उपसर्गेण धातोरर्थोऽन्यत्र नीयते । अन्यस्मिन्नर्थे प्राप्यत इत्यर्थः-
उदाहरणानि उत्तराद्धं सन्ति । अन्योऽपि श्लोकोऽस्ति । कश्चिदुपसर्गो धातोरर्थ-
वाधते । कश्चिदुपसर्गो धातोरर्थमनुवर्त्तते । कश्चिदुपसर्गस्तमेवार्थं विशिनष्टि ।
अनया रीत्योपसर्गाणां त्रिधा गतिरास्ति । 'भू सत्तायाम्' अयं धातुर्यद्यपि अकर्मकः
तथापि यदानुपूर्वः तदा सकर्मकः । उदाहरणम् । सुखमनुभूयते स्वामिना । अन्व-
भाविभवो भवता । इदमप्युदाहरणम् ॥ शीङ् स्वप्ने । (यक् चतुर्षु) अनेनास्य यक्
प्रत्ययः । शीयते । इति स्थिते ।

(शीङोऽयङ् किति डिति ये वक्तव्यः) शय्यते । शिष्ये ।
शायिपीष्ट-शायिपीष्ट । अशायि-अन्वशायि । अन्वशा-
यिपाताम्-अन्वशायिपाताम् । अन्वशायिपत-अन्वशायि-
पत । ये कर्मसापेक्षां क्रियामाहुस्ते सकर्मकाः । (अयकि)
घटः क्रियते देवदत्तेन । त्वं दुःखी क्रियसे रागैः । विरागैः
सुख्यहं क्रिये । चक्रे । कारिपीष्ट-कृपीष्ट । कारिता-कर्ता ।
कारिप्यते-करिप्यते । अकारिप्यत-अकरिप्यत । अकारि ।
अकारिपाताम्-अकृपाताम् । अकारिपत-अकृपत ॥ चिञ्
चयने । चीयते । चिच्ये । चायिपीष्ट-चेपीष्ट । चायिता-
चेता । चायिप्यते-चेप्यते । अचायिप्यत-अचेप्यत ।
अचायि । अचायिपाताम्-अचेपाताम् । (दादेरिः) दीयते ।
ददे । ददाते । दादरे ।

सूत्रम् (शीङोऽयङ्) शीङः ६-१ अयङ् १-१ शीङ्धातोः यकि परे सति
अयङादेशो भवति । डकारांत्यादेशार्थः । तेनेकारस्य भवति । अकार उच्चारणार्थः ।
शय्यते शूद्रेण । केचिदाचार्याः इदं सूत्रं न पठन्ति । किंतु शीङः सर्वत्र गुणो भवति ।
अनेन कित्पापि गुणः । कचित्स्वरवयकारः । अनेन यकारस्य स्वरत्वात् । (ए अय) शय्यते ।
शय्येत । शय्यताम् । (दिनादावद्) अशय्यत । छिद्छकारे । (छिश्च । नुधातोः ।
दस्वः) अनेन पूर्वस्य ह्रस्वो भवति । शिष्ये । (स्वरांत्या) अनेनेद् । इदो वा णित्त्वम् ।
(धातोर्नामिनः) अनेन वृद्धिः । (ए आद्य) शायिपीष्ट । णित्त्वाभावपक्षे । गुणः ।

(ए अय्) शयिपीठ । एवं सर्वत्र वा णित्वं ज्ञेयमस्य धातोः । शायिता-शयिता । शायिष्यते-शयिष्यते । (दिवादावद्) अशायिष्यत-अशायिष्यत । लुङ्लकारे (इणतन्यकर्त्तरि) अनेन इण् । वृद्धिः । अशायि । यदा अनुपूर्वोऽयं तदा अन्व-शायि । इत्यादीनि भवन्ति । सकर्मकधातुलक्षणमाह । ये कर्मसापेक्षां० । ये धातवः । कर्मसापेक्षां क्रियामाहुस्ते धातवः सकर्मका ज्ञेयाः करोत्यादयः॥ डुकृञ् करणे । अस्य धातोः (यक् चतुर्षु) अनेन यक् (अयकि०) अनेन ऋकारस्य रिः । क्रियते । क्रियेत । क्रियताम् । आक्रियत । लिङ्लकारे । (द्विश्र । रः । कुहोश्चुः । ऋ रम्) । चक्रे । चक्राते । चक्रिरे । इत्यादीनि । (स्वरांता०) अनेन इद् । अयं धातुरनिद् । तस्माद् विकल्पेन इद् । नित्यं णित् । ईटो णित्त्वात् । (धातोर्नामिनः) अनेन वृद्धिः । कारिपीठ । इडभावे । उः । अनेन गुणनिषेधः । पत्वम् । कृषीष्ट । कारिता । कारितारौ । कारितारः । इडभावे । (गुणः) कर्त्ता । कर्त्तारौ । कर्त्तारः । कारिष्यते-कारिष्येते । कारिष्यन्ते । णित्त्वाभावपक्षे । (हनृतः स्यपः) अनेन इद् । (गुणः) करिष्यते । करिष्येते । करिष्यन्ते । अकारिष्यत । अकारिष्येताम् । अकारिष्यन्त । णित्त्वाभावपक्षे । अकारिष्यत । अकारिष्येताम् । अकारिष्यन्त ॥ इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । लुङ्लकारे । (इण् तन्यकर्त्तरि । धातोर्नामिनः । लोपः) अनेन तनो लोपः । अकारि । अकारिषाताम् । अकृषाताम् । अकारिषत । अकृषत । इत्यादीनि ॥ देवदत्तेन त्वं सुखी क्रियसे । रागैस्त्वं दुःखी क्रियसे । विरागैः मुख्यहं क्रिये ॥ चिञ् चयने । (यक् चतुर्षु) अनेन यक्प्रत्ययः (ये) अनेन दीर्घः । चीयते । चीयेते । चीयन्ते । चीयेत । चीयेताम् । चीयेरन् । चीयताम् । चीयेताम् । चीयन्ताम् । (दिवादावद् । अचीयत । अचीयेताम् । अचीयन्त । लिङ् । (द्विश्र । नुधातोः) चिच्चे । चिच्चाते चिच्चिरे । (स्वरांताना०) अनेन इद् । णित्त्वात् वृद्धिः । (धातोर्नामिनः) अनेन (ऐ आय्) चायिपीठ । इडभावपक्षे । (गुणः) चेपीष्ट । चायिता-चेता । चायिष्यते । चायिष्येते । चायिष्यन्ते । इडभावपक्षे । चेप्यते । चेप्येते । चेप्यते । (दिवादावद्) अचायिष्यत । अचायिष्येताम् । अचायिष्यन्त । इडभावपक्षे । अचेप्यन्त । लुङ्लकारे । इण् । वृद्धिः । तनो लोपः । (दिवादावद्) अचायि । अचायिषाताम् । इडभावपक्षे । अचेषाताम् । अचायिषत । अचेषत । इत्यादीनि ॥ दा दाने । (यक् चतुर्षु) अनेन यक् (दादेरिः) अनेन इकारः (ये) अनेन दीर्घः । दीयते । दीयेते । दीयन्ते । दीयेत । दीयेत । दीयेताम् । दीयेरन् । दीयताम् । दीयेताम् । दीयन्ताम् । (दिवादावद्) अदीयत । अदीयेताम् । अदीयन्त । लिङ् । (द्विश्र । ह्रस्वः । आतोऽनपि) ददे । ददाते । ददरे । दासीष्ट इति स्थिते । (स्वरांताना०) अनेन इद् । ईटो णित्त्वम् ।

(आतो युक्) आकारान्ताद्धातोर्द्युगागमो भवति जिति णिति च परे । दायिपीष्ट-दासीष्ट । दायिता-दाता । दायिप्यते-दास्यते । अदायि । अदायिपाताम् । दाधास्थामित्वम् । अदिपाताम् ॥ धीयते । अधायि । अधायिपाताम्-अधिपाताम् ॥ स्थीयते । अस्थायि ॥ स्तूयते । तुष्टुवे । अस्तावि । अस्ताविपाताम्-अस्तोपाताम् हरिहरो भक्तेन ॥ इन्यते । (इनो ध्रे) जग्ने । घानिपीष्ट-हंसीष्ट ।

सूत्रम् (आतो युक्) आतः ५-१ युक् १-१ अकारान्ताद्धातोर्द्युगागमो भवति जिति णिति च परे । अनेन युक् । उकार उच्चारणार्थः । ककारः कित्कार्यार्थः । दायिपीष्ट । इडभावपक्षे । दासीष्ट । दायिता । दायितारौ । दायितारः । इडभावपक्षे । दाता । दातारौ । दातारः । दायिप्यते । दास्यते (दिवादावद्) अदायिप्यत । अदायिप्येताम् । अदायिप्यन् । इडभावपक्षे । अदास्यत । अदास्येताम् । अदास्यन्त । लुङ् । इण् । युक् । तनो लोपः । अदायि । अदायिपाताम् । (दाधास्याम्०) अनेन इडभावपक्षे इकारः । अदिपाताम् । अदायिपत । अदिपत । इत्यादीनि ॥ दुधाञ् धारणपोषणयोः । (यक् चतुर्थ्यु) अनेन यक् । (दादेरिः) अनेनाकारस्य इकारः । (ये) अनेन पूर्वस्य दीर्घः । धीयते । धीयेत । धीयताम् । अधीयत । इत्यादीनि भवन्ति । लिट् लकारे । (ङिश्च । ह्रस्वः । ज्ञपानाम्० । आतोऽनपि) अनेनाकारलोपः । दधे । दधाते । दधिरे । (स्वरांतानाम्०) इटो णित्वम् । (आतो युक्) पत्वम् । दायिपीष्ट । इडभावे । दायिपीष्ट । दायिता-दाता । दायिप्यते-दास्यते (दिवादावद्) अधायिप्यत-अधास्यत । लुङ् लकारे । इण् । युक् । तनो लोपः । अधायि । अधायिपाताम् । इडभावपक्षे । (दाधास्याम्०) अधिपाताम् । अधायिपत । अधिपत । इत्यादीनि ॥ घ्रा गतिनिवृत्तौ । पत्वम् । यक् । (दादेरिः) ये) स्थीयते । स्थीयेत । स्थीयताम् । अस्थीयत । लिट् लकारे तु साधनं पूर्ववद् । तस्थौ । तस्थुः । तस्थुः । (स्वरांतानाम्०) आतो युक्) स्थायिपीष्ट । इडभावे । स्थायीष्ट । स्थायिता-स्थाता । स्थायिप्यते-स्थास्यते । अस्थायिप्यत-अस्थास्यत । लुङ् लकारे । इण् । युक् । तनो लोपः । अस्थायि । अस्थायिपाताम् । इडभावे । (दाधास्याम्०) अनेनेत्वम् । अस्थिपाताम् । इत्यादीनि ॥ शृत् स्तुतौ । सत्वम् । यक् (ये) स्तूयते । स्तूयेत । स्तूयताम् । अस्तूयत । इत्यादीनि । लिट् लकारे । द्वित्वादिकम् । अन्यत्साधनं पूर्ववद् । तुष्टुवे । तुष्टुवाने । तुष्टुविं । (स्वरांतानां०) अनेनेट् । इटो णित्वम् । वृद्धिः । स्ताविपीष्ट । इडभावपक्षे (यु-

पत्वम् । स्तोपीष्ट । स्ताविष्यते-स्तोष्यते । अस्ताविष्यत-अस्तोष्यत । लुङ्लकारे ।
 इण् । वृद्धिः । तनो लोपः । अस्तावि । अस्ताविषाताम् । इडभावपक्षे ।
 अस्तोषाताम् । इत्यादीनि ॥ हन् हिंसागत्योः । यक् । हन्यते । हन्येत । हन्यताम् ।
 अहन्यत । लिङ्लकारे । द्वित्वम् । (कुहोश्चुः । गमां स्वरे । हनो घे) जघ्ने ।
 जघ्राते । जघ्निरे । इत्यादीनि (स्वरांतानाम्० । हनो घे) घानिपीष्ट । इडभावपक्षे ।
 (नश्चा०) हंसीष्ट ।

(हन्तेः स्याशीर्यादाद्योर्वधादेशो वक्तव्यः आति वा) वधि-
 पीष्ट । घानिता-हन्ता । घानिष्यते-हनिष्यते । अघानिष्यत-
 अहनिष्यत । अघानि । अघानिषाताम् ।

सूत्रम् (हन्तेः०) हन्तेर्धातोः स्याशीर्यादाद्योर्वधादेशो वक्तव्यः । आत्मनेपदे वा
 भवति । (जनिवध्योः) अनेन वृद्धिनिषेधः । वधिपीष्ट । घानिता । (नश्चा०) हन्ता ।
 घानिष्यते । (हनृतः०) हनिष्यते । अघानिष्यत-अहनिष्यत । लुङ्लकारे । इण् ।
 (हनो घे) अत उपधायाः) अघानि । अत्र (हनो घत्) अनेन घदादेशो न भवति । तत्र
 सूत्रे इणि निषेधः । अघानिषाताम् ।

(हन आत्मनेपदे सिः किद्वाच्यः) (लोपस्त्वनुदात्ततनाम्)
 अहसाताम् । अघानिषत-अहसत । अवधि । अवधिषाताम् ।
 (ग्रहां कृति च) गृह्यते । जगृहे । ग्राहिपीष्ट (ईटो ग्रहाम्)
 ग्रहीपीष्ट । ग्राहिता-ग्रहीता । ग्राहिष्यते-ग्रहीष्यते । अग्राहि
 ष्यत । अग्राहि । अग्राहिषाताम्-अग्रहीषाताम् ॥ दृश्यते ।
 दृशे । दर्शिपीष्ट-दृक्षीष्ट । दर्शिता-द्रष्टा । दर्शिष्यते-द्रक्ष्यते ।
 अदर्शि । अदर्शिषाताम्-अदृक्षाताम् ॥ डुपचप् पाके । पच्यते ।
 पेचे । पक्षीष्ट । पक्ता । पक्ष्यते । अपक्ष्यत । अपाचि । अप-
 क्षाताम् ।

सूत्रम् (हनः०) हनो धातोरात्मनेपदे सिः प्रत्ययः किद्वाच्यः । लोपः । अनेनेकार-
 लोपः । अहसाताम् । अघानिषत । अहसत । इत्यादीनि । हन्तेः । अनेन वा वधादेशः ॥
 वृद्धिनिषेधः । अवधि । अवधिषाताम् । अवधिषत । अवधिष्ठाः । इत्यादीनि रूपाणि
 भवन्ति ॥ ग्रह उपादाने (यक् चतुर्षु) अनेन यक्प्रत्ययः (ग्रहां कृति च) अनेन संप्रसार-
 णम् । गृह्यते । गृह्येत । गृह्यताम् (दिवादावद्) अगृह्यत । लिङ्लकारे । संप्रसारणम्

ततो द्वित्वम् (रः । कुहोश्चुः) जगृहे । जगृहाते । जगृहिरे । इत्यादीनि (स्वरांतानाम्) अनेन इद् । इटो णित्वम् । (अत उपधायाः) अनेन वृद्धिः । ग्राहिपीष्ट (ईटो ग्रहाम्) अनेन इद् इकारो भवति । ग्राहिपीष्ट । ग्राहिता । अत्र दीर्घा न भवति । अनिष्ट-त्वात् । ग्रहीता । ग्राहिष्यते-ग्रहीष्यते । (दिवादावद्) अग्राहिष्यत-अग्रहीष्यत इत्यादीनि ॥ छुङ्लकारे । इण् । वृद्धिः । तनोलोपः । अग्राहि । अग्राहिपाताम्-अग्रहीपाताम् । अग्राहिपत-अग्रहीपत । इत्यादीनि भवन्ति ॥ दृशिर् प्रेक्षणे । (यक् चतुर्षु) अनेन यक् । दृश्यते । दृश्येते । दृश्यते । इत्यादीनि । दृश्येत । दृश्यताम् । अदृश्यत । इत्यादीनि । लिङ्लकारे । (द्विश्च । रः) ददृशे । ददृशाते । ददृशिरे । (स्वरांतानाम्०) अनेन इद् । इटो णित्वम् । णित्वाद्वृद्धेरग्राप्तत्वाद् गुणः । दर्शिपीष्ट । इडभावपक्षे । (छशप०) अनेन पत्वम् । (पठोः कः से) पत्वम् (कप-संयोगे० । सिस्योः) अनेन गुणनिपेधः । दृक्षीष्ट । अन्यानि सुगमानि । दर्शिता । इडभावे पत्वम् । (गुणः । रागे सृसे) द्रष्टा । दर्शिष्यते । द्रक्ष्यते । (दिवादावद्) अदर्शिष्यत । अद्रक्ष्यत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । छुङ्लकारे । इण् । गुणः । तनो लोपः । अदर्शि । अदर्शिपाताम् । इडभावपक्षे० । (सिस्योः) अनेन गुण-निपेधः । पत्वम् । अदृक्षाताम् । अदर्शिपत । अदृक्षत । इत्यादीनि भवन्ति ॥ डुपचप् पाके । (यक् चतुर्षु) अनेन यक् । पच्यते । पच्येत । पच्यताम् । (दिवादावद्) अपच्यत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति, तानि सुगमानीति । लिङ्लकारे । (द्विश्च । पूर्वस्य० । लोपः पचाम्०) अनेनैत्वपूर्वलोपो भवतः । पेचे । पेचाते । पेचिरे । इत्यादीनि । (चोः कुः) पत्वम् (कपसंयोगे क्षः) पक्षीष्ट (चोः कुः) पक्ता । पक्तारी । पक्तारः । पक्ष्यते । अपक्ष्यत । छुङ्लकारे । इण् । (अत उपधायाः) अनेन वृद्धिः । तनोलोपः । अपाचि । अपक्षाताम् । अपक्षत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥ तनु विस्तारे । (यक् चतुर्षु) अनेन यक् ।

(तनोतेर्नो वा) तनोतेर्नकारस्य वा आकारो भवति यकि परे । तायते-तन्यते । तेने । अतानि । अतानिपाताम्-अतनि-पाताम् ॥ भञ्जो आमर्दने (नो लोपः) भज्यते । अकि-त्वात् । वभञ्जे । भङ्क्षीष्ट । भङ्क्ता । भङ्क्ष्यते ।

सूत्रम् (तनोतेर्नो वा) तनोतेः ६-१ नः ६-१ वा ज्वययम् । तनोतेर्धातोर्न-कारस्य वा आकारो भवति यरूपत्यये परे सति । (सवर्णे०) तायते । तायेत । तायताम् । जतायत । आत्वाभावपक्षे । तन्यते । तन्येत । तन्यताम् । जतन्यत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥ लिङ्लकारे । (द्विश्च । पूर्वस्य० । लोपः पचाम्०) अनेनैत्वपूर्वलोपो भवतः । तेने । तेनाते । तेनिरे । इत्यादीनि । (स्वरांतानाम्०)

अस्य सूत्रस्य व्याख्यानात् । इद् । वा णित् । तानिता । (अत उपधायाः) अनेन वृद्धिः । णित्त्वाभावपक्षे । तनिता । तानिष्यते-तनिष्यते । (दिवादावद्) अतानिष्यत-अतनिष्यत । इत्यादीनि रूपाणि भवति । छुडलकारे । इण् । वृद्धिः । ततो लोपः । (दिवादावद्) अतानि । अतानिपाताम्-अतनिपाताम् । अतानिपत-अतनिपत । इत्यादीनि रूपाणि भवति ॥ भञो आमर्दने । (यक् चतुर्षु) अनेन यक् । (नो लोपः) अनेन नकारस्य लोपः । भज्यते । भज्येत । भज्यताम् । (दिवादावद्) अभज्यत । लिङ्लकारे । अकित्त्वान्नकारस्य लोपो न भवति । द्वित्वादिक कार्यम् । (सपानाम्० । पूर्वस्य०) वभजे । वभजाते । वभजिरे । इत्यादीनि । भञ्-सीष्ट इति स्थिते । (चोः कुः । खसे०) पत्वम् । (कपसयोगे क्षः) भक्षीष्ट । (चोः कुः । खसे०) भक्ता । भक्ष्यते । (दिवादावद्) अभक्ष्यत । छुडलकारे । (इणृतन्य०) अनेन इण् ।

(भञ्जेरिणि वा नलोपो वाच्यः) अभञ्जि-अभाजि ॥ शम उपशमे । शम्यते मुनिना (धातोः प्रेरणे । मितां ह्रस्वः । जेः) शम्यते मोहो हरिणा । शमयाचक्रे ।

सूत्रम् (भजेः०) भजेर्वातोरिणि वा नकारस्य लोपो वाच्यः । अनेन वा नकारस्य लोपः । (अत उपधायाः) तनो लोपः । अभाजि । नकारलोपाभावपक्षे । अभजि । अभक्षाताम् । अभक्षत । इत्यादीनि ॥ शम उपशमे । (धातोः प्रेरणे) अनेन जिः । (अत उपधायाः) अनेन वृद्धिः । (मिता ह्रस्वः । अनेन ह्रस्वः । (यक् चतुर्षु) अनेन यक् । (जेः) अनेन जिलोपः । शम्यते मोहो हरिणा । शम्येत । शम्यताम् । (दिवादावद्) अशम्यत । (कासादि०) अनेन आम् । अन्यत्साधन पूर्व-वत् । शमयाचक्रे ।

(ज्यन्तानां मितामिणि णिदिटि च वा वृद्धिर्वाच्या णिदिटि जिलोपश्च) अशमि-अशामि । अशामिपाताम्-अशमिपाता-म् । णिद्धदिडभावपक्षे । अशमयिपाताम् (गुणोर्तिसंयोगाद्योः) अर्यते । स्मर्यते । यत्कर्म गुणसंयोगात्कर्तृत्वेन विवक्ष्यते स कर्मकर्ता । तदुक्तम् ।

क्रियमाणं तु यत्कर्म स्वयमेव प्रसिध्यति ।

सुकरैः स्वैर्गुणैर्यस्मात्कर्मकर्तेति तद्विदुः ॥

तत्राप्येतदेवोदाहरणम् ।

सूत्रम् (व्यन्तानां०) व्यन्तानां मितं धातूनाम् इणि णिद्दिदि च वा वृद्धिर्वाच्या । णिद्दिदि जेलोपो वाच्यः । अनेन जेलोपः । वावृद्धिः । शामिपीष्ट-वृद्धचभावपक्षे।शमि-पीष्ट । शामिता-शमिता । शामिप्यते-गमिप्यते । अशामिप्यत-अशमिप्यत । लुङ्ल-कारे (इणतन्त्य०) अनेन इण् । जेलोपः । वावृद्धिः । अशामि-अशमि । अशामिपाताम् । अशमिपाताम् । अशामिपत-अशमिपत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । तानि अने-नैव क्रमेण साध्यानि ॥ ऋ गतौ । (यक् चतुर्थं) अनेन यक्प्रत्ययः । (गुणोत्तिसं-योगाद्योः) अनेन गुणः । अर्यते । अर्येत । अर्यताम् । (दिवादावद् । स्वरादेः) अनेन द्वितीयोऽङागमः । (सवर्णं) आर्यत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । लिङ्ल-कारे । साधनं पूर्ववत् । आर । आरतुः । आरुः । इत्यादीनि । आरिपीष्ट-ऋपीष्ट । आरिता-अर्ता । आरिप्यते-आरिप्यत । लुङ्लकारे । आरि । आरिपाताम् । इत्या-दीनि । एवं स्मृ स्मरणे । (यक् । गुणोत्ति०) अनेन गुणः । स्मर्यते । स्मर्येत । स्मर्यताम् । अस्मर्यत । लिङ्लकारे । तस्मरे । स्मारिपीष्ट-स्मृपीष्ट । स्मारिता-स्मर्ता । इत्यादीनि । लुङ्लकारे । अस्मारि । अस्मारिपाताम्-अस्मृपाताम् । इत्यादीनि । अय कर्मोक्ताधिकारे कर्मकर्तृलक्षणम् । तस्योदाहरणं चाह । यत्कर्मन्ति । यत्कर्मापि गुणयोगात् वस्तुमध्यस्थितमुकरादिमार्दवादिगुणस्य संयोगात् उपचारात् कर्तृत्वेन विवक्ष्यते सः कर्मकर्तृत्युच्यते । (यतः) “क्रियमाणं तु यत्कर्म स्वयमेव प्रसिध्यति । मुकरैः स्वैर्गुणैर्यस्मात् कर्मकर्तन्ति तद्विदुः” ॥ तत्रापि एतदेव यक्षप्रत्या-यांतस्यैवोदाहरणमुच्यते ।

(कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः) कर्मस्थया क्रियया तुल्य-क्रियः कर्ता कर्मवद्भवति । लूयते केदारः स्वयमेव । लुलुवे । अलावि । अलाविपाताम् ॥ पच्यते ओदनः स्वयमेव ॥ भिदिर् विदारणे । भिद्यते काष्ठं स्वयमेव । अभेदि ॥

सूत्रम् (कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः) कर्मवत् ?-? कर्मणा ?-? तुल्यक्रियः ?-? कर्मस्था या क्रिया तया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवद् भवति । अनेन कर्तुः कर्मत्वं भवति ॥ लूञ् छेदने । देवदत्तः केदारं लुनाति । स एवं वदति । नाहं लुनामि किंतु केदारः स्वयमेव लूयते । लूञ्धातोः (यक् चतुर्थं) अनेन यक्षप्रत्ययो भवति । लूयते । लूयेत । लूयताम् । (दिवादावद्) अलूयत । लिङ्लकारे । (द्विश्च । नुया-तोः) लुलुवे । लुलुवाते । लुलुविरे । (स्वरांतानां०) अनेन इद् । इदो वा णित्त्वम् । णित्त्वाद् वृद्धिः । लाविपीष्ट-लविपीष्ट । णित्त्वाभावपक्षे । इदं रूपम् । लाविता-लविता । लाविप्यते-लविप्यते । (दिवादावद्) अलाविप्यत-अलविप्यत । लुङ्ल-

लकारे । इण् । वृद्धिः । तनो लोपः । अलावि । अलाविपाताम्-अलविपाताम् ।
 अलाविपत-अलविपत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥ डुपचप् पाके । पच् ते यक्-
 प्रत्ययो भवति । कश्चिद् वक्ति । देवदत्त ओदनं पचति । स एवं वदति नाहं पचामि
 किंतु ओदनः स्वयमेव पच्यते । अत्र ओदनस्य स्वयमेव पाकसिद्धौ सामर्थ्यं ततः
 कर्मकर्तृत्वम् । कर्म एव कर्त्ता जातः । न पुनस्तृतीयांतः कर्त्ता भवति । पच्यते ।
 पच्येत । पच्यताम् । अपच्यत । लिट्लकारे । (द्विश्च । पूर्वस्य० । लोपः पचां०)
 पेचे । पेचाते । पेचिरे । (चोः कुः) पत्वम् । (कपसंयोगे०) पक्षीष्ट । पक्ता ।
 पक्ष्यते । अपक्ष्यत । डुड्लकारे । इण् । (अत उपधायाः) तनो लोपः । अपाचि ।
 अपक्षाताम् । अपक्षत । इत्यादीनि ॥ भिदिर् विदारणे । कश्चिदेवं वक्ति देवदत्तः
 काष्ठं भिनत्ति । स एवं वक्ति नाहं भिनन्मि । किंतु काष्ठं स्वयमेव भिद्यते (यक् च-
 तुर्षु) भिद्यते । भिद्येत । भिद्यताम् । अभिद्यत । लिट्लकारे । (द्विश्च । पूर्वस्य०)
 विभिदे । विभिदाते । विभिदिरे । भित्तीष्ट । भेत्ता । भेत्स्यते । अभेत्स्यत । डुड् ।
 इण् । गुणः । तनोलोपः । अभेदि । अभित्सताम् । अभित्सत ।

(दुहस्तुनमां कर्मकर्तारि यगिणौ न) दुग्धे स्नुते गौः स्वयमेव ।
 नमते दण्डः स्वयमेव । अदुग्ध । अस्रोष्ट-अस्त्राविष्ट । अनंस्त ।

अथ द्विकर्मकाः ।

दुह्याचपद्दण्डरुधिप्रच्छिचित्रशासुजिमथमुषाम् ।

कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यात्रीहकृप्त्वहाम् ॥

न्यादयो ज्यन्तनिष्कर्मगत्यर्था मुख्यकर्माणि ।

प्रत्ययं यान्ति दुह्यादिर्गोणेऽन्ये तु यथारुचि ॥

निन्ये विजनमजागारि रजनीमगमि मदमयाचि संभोगम् ॥

गोपी हास्यमकार्यत भावश्चैनामनन्तेन ॥

कर्तुरिष्टतमं प्रधानं कर्म । अन्यदप्रधानम् । नगरं नीयते

नागरिकैर्वनेचरः । भोजनं याच्यते यजमानो याचकेन ।

पृच्छ्यते पन्थानं पथिकेन पान्थः । शिष्येणाचार्यस्तत्त्वं

पृच्छ्यते । कृतश्चिकीर्ष्यते देवदत्तेन (यतः) वोभूच्यते ।

(अनपि च हसात्) पापच्यते । तेन पापचिता । अपापाचि ।

इत्यादि ॥ इति भावकर्मप्रक्रिया ॥ ॥

सूत्रम् (दुहस्तुनमां०) दुह स्तु नम् एतेषां धातूनां कर्मकर्तारि यगिणौ न भवतः । तेषां धातूनां रूपाणि पूर्ववत् ज्ञेयानि ॥ आत्मनेपदे । दुग्वे । दुहाते । दुहते इत्यादीनि रूपाणि ज्ञेयानि ॥ स्तुधातोः । स्तुने । स्तुवाते । स्तुवते । इत्यादीनि ॥ नमधातोः । नमते । नमेते । नमते ॥ त्रयाणां दुह्लकारे । जदुग्व । अशुज्ञाताम् । जधुक्षत । अन्नोष्ट । अन्नाविष्ट । अनंस्त । अनंसाप्ताम् । अनंनत । (अय द्विकर्मका धातवः कथ्यन्ते । द्वे कर्मणी यस्य स द्विकर्मकः । यस्य धातोः कर्मद्वयापेक्षत्वं भवति स द्विकर्मकः । ते धातवः श्लोकेन गणितः । दुह्याच्च्दण्डरुचिप्रच्छिचिब्रूनामुजिभ्यसुषाम् । कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यात्रीहकृष्वहाम् । दुह । याच्, पच्, दण्ड्, रुचि, प्रच्छि, चि, ब्रू, शास्, जि, मय्, मुष्, नी, ह्, कृष्, बह एतेषां धातूनां द्विकर्मकत्वं स्यात् । “न्यादयो ज्यन्तानिष्कर्मगत्यर्था मुख्यकर्मणि ॥ प्रत्ययं यांति दुह्यादिर्गौणेष्वे तु यथारुचि ॥” न्यादयः ज्यन्तानिष्कर्मगत्यर्थाः धातवः मुख्यकर्मणि प्रत्ययं यांति । दुह्यादिर्गौणे कर्मणि प्रत्ययं यान्ति । अन्ये तु यथारुचि प्रत्ययं यांति । गौणे वा मुख्ये वा । उभयत्रापि वा । तत्र द्विकर्मके कर्मद्वयम् । एकं मुख्यं कर्म । अपरं च गौणं कर्म । यदर्थं क्रिया आरभ्यते तत् मुख्यं कर्म । अन्यद् गौणम् । न्यादीनां मुख्ये कर्मणि प्रथमा । याच्यादीनां तु गौणे कर्मणि प्रथमा । प्रच्छादीनां तु मुख्येऽमुख्ये वापि कर्मणि प्रथमा । “निन्ये विजनमजागरि रजनीमगमि मदमयाचि संभोगम् । गोपी हास्यमकार्यत भावश्चैनामनतेन ॥” अस्य व्याख्या । अनंतेन गोपी विजनं निन्ये । अनंतेन गोपी रजनीमजागरि । गोपी मदमगमि । त्रिषु स्थानेषु गोपी मुख्यं कर्म । गोपी संभोगमयाचि । गोपी हास्यमकार्यत । एनां भावोऽकार्यत । अथ दुह्यादीनामुदाहरणानि आह । मूले तु कर्तुरिष्टतमं प्रधानं कर्म । अन्यद् प्रधानमिति व्याख्यातम् । तदपि समीचीनम् । नगरं नीयते नागरिकैर्वनेचरः । अत्र वनेचरस्य मुख्यत्वम् । नगरस्य गौणत्वम् । तेन वनेचर इति प्रथमा । यदा मुख्ये कर्मणि प्रथमा तदा गौणे द्वितीया । यदा गौणे प्रथमा तदा मुख्ये द्वितीया भवति । इति निवेदः । यदा मुख्यामुख्ये द्वे अपि प्रत्यये न अभिधीयन्ते तदोभयत्रापि प्रथमा । भोजनं याच्यते यजमानो याचकेन । अत्र मुख्ये द्वितीया । गौणे प्रथमा । पृच्छयते पयानं पयिकेन पांचः । अत्रापि मुख्ये द्वितीया । गौणे प्रथमा । शिष्येणाचार्यस्तत्त्वं पृच्छयते । अन्यान्यापि उदाहरणानि यथानन्तं ज्ञेयानि । मप्रत्ययानात् कृ-धातोर्यक् । चिक्रीप्स्यते । चिक्रीप्स्यंत । चिक्रीप्स्यन्ताम् । अचिक्रीप्स्यंत । लिट्लकारे । चिक्रीर्षाचके । चिक्रीर्षीषीष्ट । आचिक्रीर्षि । ऋतः चिक्रीप्स्यते देवदत्तेन । यङन्तात् भूषानोर्षक् । (यक् चतुर्थं) अनेन (यनः) अनेनाकारलोपः । वोभूष्यते । वोभूष्येत । वोभूष्यताम् । (दिवादारद्) अयोभूष्यन् वोभूष्याचके । इत्यादीनि । दुह्लकारे । अयोभूषिषीष्ट । यङन्तात् १५५।

पापच्यते । पापच्येत । पापच्यताम् । अपापच्यत । (अनपि चे हसात्) अनेन
अनपि विषये यङो लोपः । पापचांचक्रे । पापचिषीष्ट । पापचिता । पापचिष्यते ।
अपापचिष्यत । अपापचि । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति तानि सुगमानि ॥ इति भाव-
कर्मप्रक्रिया समाप्ता ॥ ॥

अथ लकारार्थप्रक्रिया ।

अथ लकारार्थप्रक्रिया कथ्यते ।

(हठपौनःपुन्ययोर्लोण्मध्यमपुरुषैकवचनान्तता निपात्यते
सर्वकाले सर्वपुरुषविषये अतीते काले)

पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं मुपाण रत्नानि हरामराङ्गनाः ।
विगृह्य चक्रे नमुचिद्विपा वली य इत्थमस्वास्थ्यमहर्निशं दिवः ॥

सूत्रम् (हठपौनःपुन्ययोः०) हठात्कारेऽर्थे पौनःपुन्यार्थे च धातोर्लोण्मध्यमपुरु-
षस्य एकवचनं ततो हिः निपात्यते सर्वकाले सर्वपुरुषविषये अतीते काले । अस्यो-
दाहरणानि । पुरीमवस्कन्द अस्मिन् श्लोके उक्तानि ज्ञेयानि । तत्र परोक्षे काले लोण्-
मध्यमपुरुषस्यैकवचनान्तानि रूपाणि प्रदर्श्यन्ते । श्लोकार्थः सुगमोऽस्ति ।

(वर्तमानार्थाया अपि विभक्तेः स्मयोगे भूतार्थता वक्तव्या ।)

आह स्म हारीतः । यजति स्म युधिष्ठिरः ।

सूत्रम् (वर्तमानार्थायाः०) वर्तमानार्थाया अपि त्यादिविभक्तेः स्म इत्यस्य योगे
भूतार्थता वक्तव्या । अस्योदाहरणम् । आह स्म हारीतः । अत्र वर्तमानेऽपि स्मयो-
गेन भूतार्थता । द्वितीयमुदाहरणम् । यजति स्म युधिष्ठिरः । अत्रापि वर्तमाने स्मयो-
गेन भूतार्थता भवति ।

(वैचित्त्वापह्नवयोरल्पकालेऽपि णादिर्वक्तव्यः) सुप्तोऽहं
किल विललाप । नाहं कलिङ्गाञ्जगाम ।

सूत्रम् (वैचित्त्वापह्नवयोः०) वैचित्त्वापह्नवयोरल्पकालेऽपि णादिर्वक्तव्यः । अस्यो-
दाहरणम् । वैचित्त्वे । सुप्तोऽहं किल विललाप । अपह्नवे । नाहं कलिङ्गाञ्जगाम ।
इत्युदाहरणम् ।

(यावत्पुरानिपातयोर्योगे भविष्यदर्थे तिबादयः लट्) पुरा-
करोति । यावत्करोति । करिष्यतीत्यर्थः ।

सूत्रम् (यावत्पुरा निपातयोः०) यावत् पुरा अनयोर्निपातयोर्योगे भविष्यदर्थे तिवादयः प्रत्यया भवन्ति । लिट् लकारश्च । अस्योदाहरणम् । पुराकरोति । पुरा-
करिष्यति इत्यर्थः । यावत्करोति । करिष्यति इत्यर्थः ।

(स्मृत्यर्थधातुयोगे भूतेऽर्थे लट्) स्मरसि मित्र यदुपकरि-
ष्यसि उपकुरुथा इत्यर्थः ॥ ॥ इति लकारार्थप्रक्रिया ॥ ॥

सूत्रम् (स्मृत्यर्थधातुयोगे०) स्मृत्यर्थधातुयोगे सति भूतेऽर्थेऽपि लट् लकारो
भवति । स्मरसि मित्र यदुपकरिष्यसि उपकुरुथाः ॥ इति लकारार्थप्रक्रिया समाप्ता ॥

धातूनामप्यनन्तत्वान्नानार्थत्वाच्च सर्वथा ।

अभिधातुमशक्यत्वादाख्यातख्यापनैरलम् ॥

इति श्रीमदनुभूतिस्वरूपाचार्यविरचितायां सार-

स्वतीप्रक्रियायामाख्यातप्रक्रिया समाप्ता ॥

अथ आख्यातोपसंहारमाह—धातूनामिति । यतो धातवोऽनन्ता यद्यापि कविक-
ल्पद्रुमादौ चतुःपञ्चाशदधिकसप्तदशशतानि (१७५४) धातुसंख्या प्रतिपादिता ।
तथापि प्रयोगाणां बहुत्वदर्शनात् धातवोऽनन्ता एव । तथा एकैकस्य धातोः अनेकेऽ
र्थाः । यथा दिव् क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमौदमदस्वमकांतिगतिषु ।
इत्यादि । एवमेकैको धातुरनेकेष्वर्थेषु वर्तते । तथा ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः प्राप्त्य-
र्थाश्च इत्यनेकार्थत्वम् । तथा उपसर्गयोगादप्यनेकार्थत्वम् । तत उक्तम् । धातूनाम-
नन्तत्वात् । नास्ति अन्तो येषां तेऽनन्तास्तेषां भावोऽनन्तत्वं तस्मात् अनन्तत्वात् । तथा
प्रत्येकं धातूनां नानार्थत्वात् नाना बहुप्रकारेण अर्थो येषां ते नानार्थास्तेषां भावो
नानार्थत्वं तस्माच्चकारात्सर्वथा सर्वप्रकारेण संपूर्णतयाभिधानं कथनं शब्दशास्त्रम्
अभिधातुं वक्तुं कथयितुं वा अशक्यम् । यदि बृहस्पतिः स्वयं वक्ता इंद्रः स्वयं
श्रोता तथापि वर्षसहस्रेणापि धातूनामन्तं न गच्छति । लोकाच्छेषस्य सिद्धिरिति
सर्वैर्वाकरणैरुक्तत्वात्, तेषां प्रक्रिया प्रयोगानुसारेण प्रकारान्तरेण वा ज्ञातव्या मया
वक्तुं न शक्यते इति कारणात् आख्यातस्य व्याकरणनवमाधिकारस्य ख्यापनैः
कथनैरलं पर्यापूर्यतामिति यावत् ॥

इति चद्रकोट्युपेते सारस्वते द्वितीया वृत्तिः समाप्ता ।

अथ
चंद्रकीर्त्युपेते सारस्वते
कृदन्तप्रक्रिया ।
(तृतीया वृत्तिः ।)

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥

निजजनैर्विधिना निखिलापदो झटिति यो विनिवर्तयति स्मृतः ॥
जलधिजापरिरम्भणलालसो नरहरिः कुरुतां जगतां शिवम् ॥१॥
कृत्प्रत्यया निरूप्यन्ते ॥

(कृत्कर्तरि च) वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः कृत्संज्ञकास्ते च
कर्तरि च भवन्ति चकाराद्भावकर्मणोरपि (स्वतन्त्रः कर्ता)
क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् । शुद्धो
धात्वर्थो भावः (कर्तुरीप्सिततमं कर्म) कर्तुः क्रियया आप्तु-
मिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् (तथायुक्तं चानीप्सितम्)
ईप्सिततमवदनीप्सितमपि कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । विषं भुङ्क्ते
देवदत्तः । अन्नं भुंक्ते देवदत्तः ॥

अयेत्याख्यातकथनानन्तरं कृत्प्रत्यया निरूप्यन्ते । तृतीयवृत्तिस्यप्रत्ययानां
'कृत्' इति संज्ञास्ति ते निरूप्यन्ते प्रकाश्यते । यदा कृदन्तप्रक्रिया निरूप्यते ।
कृत्संज्ञकाः प्रत्यया येषां ते कृदन्ताः शब्दास्तेषां प्रक्रिया निरूप्यते । द्वितीयवृत्तौ
धातवः साधितास्ते भवन्त्याद्यन्ताः अत्र तु भ्वादीनां कृत्प्रत्यययोगेन निष्पन्नाः
स्याद्यन्ताः शब्दाः साध्यन्ते । सूत्रम् (कृत् कर्तरि०) कृत् १-१हसे पः । कर्तरि ७-१
करोतीति कर्त्ता तस्मिन् ङौ इति । र्स्वर० । अत्र ये प्रत्यया वक्ष्यन्ते ते कृत्संज्ञकाः
कृत्प्रत्ययाः । अत्र जातवेकवचनमिति वचनाद्वक्ष्यमाण इति कथितं स च
कृत्प्रत्ययः प्रायः कर्तरि कर्तृत्वादेव भवति चकारात् विशेषविधाने भावकर्मणोरपि ॥

(तृषुणौ) धातोस्तृषुणौ प्रत्ययौ भवतः ॥ डुपचप् पाके ।

पञ्च इति स्थिते (चोः कुः) पञ्च नृ इति स्थिते (कृत्त

द्धितसमासाश्च) प्रातिपदिकसंज्ञा इति केचित् । इति नाम-
त्वम् । नामसंज्ञायां स्यादिविभक्तिर्भवति (स्तुरार् । सेरा)
पचतीति पक्ता । पक्तारौ । पक्ताः । पक्तास्म । पुँल्लिङ्गे । पक्ता ।
(द्वितः) स्त्रियाम्-पक्त्री । नपुंसके पक्तृ-पक्तृणी । पक्तृणि
इत्यादि ॥ डुकृञ् करणे । करोतीति कर्ता ॥ हृञ् हरणे हरतीति
हर्ता ॥ मृड् प्राणत्यागे । म्रियते इति मर्ता ॥ डुभृञ् धारण-
पोषणयोः । विभर्तीति भर्ता ।

सूत्रम् (वृषुणौ) वृश्च वुण् च वृषुणौ १-२ स्वर० । धातोरग्रे वृषुणौ इत्येतौ
द्वौ प्रत्ययौ भवतः । कर्तरि वुण् इत्यत्र णकारो वृद्धवर्त्यः । उदाहरणम् । वृषचप् पाके ।
पच् वृप्रत्ययः । (चोः कुः) स्वर० । पक्तृ इति जातम् । कृत्तद्धितसमासाश्चेति नाम-
संज्ञायाम् १-१ स्तुरार् । यदादेशस्तद्वद्वति इति न्यायात् । (सेरा) सच द्वि
डिच्चाट्टिलोपः 'स्वर०' पक्ता । पक्तारौ (स्तुरार्) 'स्वर०' । पक्ताः । एवं कृ-वृप्र०
(गुणः । राघवोद्भिः) कर्तृ १-१ (स्तुरार् । सेरा) 'स्वर' कर्ता । कर्तारौ । एवं सतसु
विभक्तिषु रूपाणि ज्ञेयानि । एवं हृ हर्ता । पचतीति पक्ता । करोतीति कर्ता । हरतीति
हर्ता एवं भर्ता । भर्तारौ । भर्तारः । भोक्ता, दाता, पाता, स्थाता, माता, गंता,
वक्ता, भंक्ता मंक्ता इत्यादि, स्त्रीलिङ्गे, पक्त्री, हर्त्री, कर्त्री, (व्रण ईप्) इतीप् ।
(ऋ रम्) नपुंसकलिङ्गे पक्तृ । पक्तृणी । पक्तृणि । इत्यादि ।

(कृतः) सेट्धातोः परस्य कृतप्रत्ययस्य वसादेरिडागमो
भवति । कृत इदं सूत्रं सेट्धातुविषयम् । (स्मृसूतिमूयतिधू-
ञ् रधादीनामिडा वक्तव्यः) पूञ् प्राणिप्रसवे । मृते वा मूय-
तेऽसौ सोता-सविता । स्मृ शब्दोपतापयोः । गुणः । वा इट् ।
स्वरतीति स्वरिता-स्वर्ता । घृञ् स्तुतौ । स्तौतीति स्तोता । एध्
वृद्धौ । एधतेऽसौ एधिता । यु मिश्रणे । योतीति यविता ।
रु शब्दे । रौतीति रविता । णु स्तुतो । नौतीति नविता ।
भू सत्तायाम् । भवतीति भविता । गुप् रक्षणे ।

सूत्रम् (कृतः) कृत् ६-१ । स्वर० । सो० । एकपदं सूत्रम् । सेट्धातोः परस्य
वसादेः कृतप्रत्ययस्य इडागमः स्यात् । वम्प्रत्याहार आदी यस्य तस्यैव कृतप्रत्यय-
स्येडागमः न त्वन्यस्य । उदाहरणम् । भूतृ० प्र० (कृतः) इति इडागमः (गुणः ।

ओ अच्) स्वर० । भवितु १-१ कर्तृशब्दवत्साधना । भवतीति भविता । एध् वृद्धौ ।
एध् वृ । (कृतः) एधिता ।

(ऊदितो वा) ऊदितो धातोरिद्धा भवति । गोपायतीति
गोपिता-गोपायिता-गोप्ता । पिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च ।
सेधिता-सेद्धा । (इषुसहलुभरिषरुषामनपि तस्येद्धा भवति)
इषु इच्छायाम् । इच्छतीति एपिता-एषा । लुभ् विमोहने ।
लुभ् गाद्धये । लुभ्यतीति लोभिता । इडभावपक्षे । (झवे
जवाः । तथोर्धः) लुभ्यतीति लोब्धा । रिप् बन्धने । रेप-
तीति वा रिष्यतीति रोपिता-रेषा । रुप क्रोधे । रोपतीति
रोपिता-रोषा । पह मर्षणे । (आदेः ण्णः स्नः । हो ढः ।
तथोर्धः । घुभिः घुः । ढि ढो लोपो० ।) (सहिवहोरोदवर्णस्य)
सहिवहोर्धात्वोरकारस्य ओकारो भवति । सहतेऽसौ सोढा ।
वह प्रापणे । वहति इति वोढा ॥

सूत्रम् (ऊदितो वा) ऊत् ऊकारः इत् यस्य स ऊदित् तस्मात् ५-१ । स्तो० ।
वा अव्य० । (हवे) ऊदितोधातोः गुपू रक्षणे पिधू शास्त्रे माङ्गल्ये इत्यादेर्वा इडागमः ॥
वस्प्रत्याहारादेः कृत्प्रत्ययस्यैव । उदा० गुपू रक्षणे । गुपू (तृवुणौ) तृप्० (उप-
धायाः लघोः । ऊदितो वा) इति इडागमः 'स्वर०' । उभयत्रापि १-१ (स्तुरार् ।
सेरा) ङित्त्वा० । 'स्वर' । गोपिता-गोप्ता । गोपायतीति गोपिता-गोप्ता । पिधू
शास्त्रे माङ्गल्ये च । पिधू (आदेः ण्णः स्नः) सिध् तृप्० (उपधायाः लघोः) १-१
ऊदितोवेत्येकत्रेडागमः द्वितीये (तथोर्धः) तृस्थाने धृ (झवे जवाः) 'स्वर०' उभय-
त्रापि १-१ (सेरा । स्तुरार्) ङिलोपः 'स्वर०' सेधिता-सेद्धा । वा शब्दादेव इषु
इच्छायामित्यस्य-एषा-एपिता । पह मर्षणे (आदेः ण्णः स्नः) सहते इति सोढा ।
तृप्प्रत्ययः (हो ढः । तथोर्धः । घुभिः घुः । ढि ढो लोपो दीर्घश्च) सहिवहोरिति
सहिवहोः पह मर्षणे वह प्रापणे इत्येतयोः धात्वोः संबंधिनोऽवर्णस्य ओकारो भवति
ढकारलोपे सति न । दुःसहं सह्यं भारवाद इत्यादौ ओकारो न भवति अनेन स
इत्यस्य सो सोढ १-१ (स्तुरार् । सेरा) इत्यादि कर्तृशब्दवत् । एवं वह प्रापणे ।
वहतीति वोढा ॥

(युवोरनाकौ) यु वु इत्येतयोरन अक इत्येतावादेशौ भवतः
यथासंख्येन । णित्त्वाद्धिः । (अत उपधायाः) पचति वा

पाचयतीति पाचकः । पाचको । पाचकः ॥ देवशब्दवत् ।
 पठति वा पाठयतीति पाठकः । एवं याचते वा याचयतीति
 याचकः । भवति वा भावयतीति भावकः ॥ लुनाति वा
 लावयतीति लावकः । पुनाति वा पावयतीति पावकः ॥
 श्रु श्रवणे । शृणोति वा श्रावयतीति श्रावकः ॥ यु
 मिश्रणे । (औ आच्) यौति वा यावयतीति यावकः । वध
 हिंसायाम् । वधतीति-वधकः । (हनो घत्) हन्ति वा घातय-
 तीति घातकः । जायते वा जनयतीति जनकः । (जनिव-
 ध्योर्न वृद्धिः । मित्तां ह्रस्वः) घटते वा घटयतीति घटकः ।
 (आतो युक्) आकारान्ताद्धातोर्युगागमो भवति अिति णिति
 च परे । डुदाञ् दाने । ददाति वा दत्तेऽसौ दायकः । दैष्
 शोधने (सन्ध्यक्षराणामा०) दायतीति-दायकः (वुण्स-
 युटो हित्वा दरिद्रातेरनप्यालोपो लुङि वा वक्तव्यः) दरिद्रा
 दुर्गतौ । दरिद्राति वा दरिद्रायतीति । दरिद्रायकः । दरि-
 दिता (नृतिखनिरञ्जिभ्यो बुर्वक्तव्यः) नृती गात्रविक्षेपे ।
 (उपधाया लघोः । राद्यपो द्विः) नृत्यतीति नर्तकः (नदादेः)
 नर्तकी । खनकः । खनकी (रञ्जेर्नलोपो वा) रञ्जकः-रज-
 कः । रजकी (युवोरनाकौ) इति तद्धितयुप्रत्ययस्य नेति वक्त-
 व्यम् । तेन ऊर्णायुः ।

सूत्रम् (युवोरनाकौ) युश्च वुश्च युवौ तयोः ६-२ (उक्त्वा) 'स्वर०' । (लो०)
 अनाकौ । अनश्च अकश्च १-२ (ओ औ औ) पश्चाद्नामिनो गः 'स्वर०' द्विषद्म् ।
 यु वु इत्येतयोः प्रत्यययोः क्रमेण जन अक इत्यादेशो भवतः यु इत्यस्य जन वु-इत्यस्य
 अकः । उदाहरणम् । पच् (वृत्तौ) इति वुण् । णकारो वृद्धार्थः । (जत उप-
 धायाः) इति । युवोरिति वु इत्यस्य अकादेशः 'स्वर०' पचनीति पाचकः १-१
 (लो०) एवं पठ् पठति पाठयति वा पाठकः । डुकृन् करणे । वृत्तौ । (धातोर्ना-
 मिनः) कार वु इत्यस्य अकः । 'स्वर०' करोति कारयति वा कारकः १-१ । (लो०)-
 एवं भू वुण् उकारस्य औकारो वृद्धिः । (औ आच्) अकः । 'स्वर०' भवतीति भव-

वकः । एवं वृञ् छेदने । छुनातीति लावकः । यु मिश्रणे यौतीति यावकः । श्रु श्रवणे । शृणोतीति श्रावकः । एतेषां रूपाणि देवशब्दवत् । तद्धितसवन्वियुप्रत्ययस्यानादेशो न । तेन उर्णायुः । शयुः ।

(नाम्युपधात्कः) नाम्युपधाद्धातोः कः प्रत्ययो भवति । ककारो गुणाभावार्थः । क्षिप् प्रेरणे । क्षिपतीति-क्षिपः । छिदिर् द्वैधीकरणे । छिनत्तीति-छिदः । भिदिर् विदारणे । भिनत्तीति-भिदः । दुह प्रपूरणे । द्रवद्रव्यविभागानुकूलो व्यापारः प्रपूरणम् । कामान् दोग्धि सा कामदुघा (दुहः के वा वो वाच्यः) तेन कामदुहा । दुहः-दुघः । तुद् व्यथने । तुदतीति तुदः । विद ज्ञाने । वेत्तीति विदः । द्विप् अप्रीतौ । द्वेष्टीति द्विषः । पुर ऐश्वर्यदीप्त्योः । सुरतीति-सुरः । शुभ शोभायाम् । शोभते तत् शुभं कल्याणम् ।

सूत्रम् (नाम्युपधात्कः) नामी उपधा यस्य स नाम्युपधस्तस्मात् ५-२ (ङसि-रत् । मवर्णे०) कः १-१ (सो०) नामी । अवर्णवर्जोः 'स्वर' इकारादिः स उपधा यस्य तस्माद्धातोः कप्रत्ययो भवति । ककारो गुणप्रतिषेधार्थः । क्षिप् प्रेरणे । क्षिप् अत्र नाम्युपधात् । कप्रत्ययः । 'स्वर०' । (सो०) क्षिपः । क्षिपते प्रेरयतीति क्षिपः । एवं भिदिर् विदारणे । भिनत्तीति भिदः । छिदिर् द्वैधीकरणे । छिनत्तीति छिदः ।

(जानातेश्च) जानातेर्धातोरपि कः प्रत्ययो भवति । जाना-तेश्चेति चकारात्कृद्गृह्धृग्रीष्वाभ्यामपि कः प्रत्ययो भवति । कृ विक्षेपे ।

सूत्रम् (जानातेश्च) इति ज्ञा अववोवने इत्येतस्यापि धातोः कप्रत्ययो भवति । ज्ञा । अकिञ्च्वादातोऽनपीत्याकारलोपः । 'स्वर०' १-१ । सो० । ज्ञः । जानातीति ज्ञः । चकारात्प्रियोरपि कप्रत्ययः-

(ऋत इर्) दीर्घऋकारान्तस्येर् नान्यस्य । किरतीति किरः । धृञ् धारणे । धरतीति ध्रः । ग्रीञ् तर्पणे । ग्रीणाति वा ग्रीणीतेऽसौ प्रियः । (नु धातोः) गृ निगरणे । गिरतीति गिरः (स्वरे परे गिरस्य लृत्वं वा वाच्यम्) गिले परेऽगि-

लस्य (गिलशब्दं विहाय पूर्वस्य मुम् वक्तव्यः) तिमिगिल-
तीति तिमिगिलः । अगिलस्येति किम् । गिलगिलः ।
ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि (नुधातोः) ब्रवीतीति ब्रुवः । अपि-
शब्दात्कर्तरि ग्रहेरपि कः प्रत्ययो भवति । गृह्णातीति गृहम् ।
तात्स्थ्यात् गृह्णन्ति ते गृहा दाराः ।

सूत्रम् (ऋत इ०) प्रियः ग्रीञ् कप्र० । नुधातोरिति इय् ।

(पचिनन्दिग्रहादेरयुणिनि) पचादेर्नन्दादेर्ग्रहादेश्च अयुणि-
नि इत्येते प्रत्यया भवन्ति यथासंख्येन । पचतीति-पचः ।
वक्तीति-वचः । वेत्तीति-वेदः । वपतीति-वपः । (चरिचलिप-
तिहनिवदीनां वा द्वित्वं पूर्वस्यागागमश्च अप्रत्यये परे)
हसादिशेषाभावः । चर गतिभक्षणयोः । चरतीति-चरा-
चरः-चरः । चल चलने । चलतीति-चलाचलः-चलः ।
पतल पतने । पततीति-पतापतः-पतः । वदतीति-वदावदः-
वदः । (हन्तेर्घनश्च) हन्तीति-घनाघनः-हनः । चकाराद्धन
शब्दे । घनतीति घनाघनः-घनः इत्यादि । णद् अव्यक्ते
शब्दे । नदतीति-नदः । छुङ् गतौ । छुवतेऽसौ छुवः । चरतेऽ-
सौ चरः । क्षमूप् सहने । क्षमतेऽसौ-क्षमः । पचादिषु देवद्
नदद् इति टकारानुबन्धत्वादीप् । दीव्यतीति-देवी । पितु
तन्तुसन्ताने । सीव्यतीति-सेवः । पेवृ सेवने । सेवतेऽसौ-
सेवः । व्रण क्षते । व्रण रुजि । व्रण शब्दे । व्रणतीति-व्रणः ।
अन प्राणने । प्राणितीति-प्राणः । दृशिर् प्रेक्षणे । पश्यतीति-
दर्शः । सृष्ट गतौ । सर्पतीति-सर्पः । भृञ् भरणे । भरते वा
भरतीति-भरः । डुभृञ् धारणपोषणयोः । विभर्ति वा विभृ-
तेऽसौ भरः । सहतेसौ-सहः । पचादिराकृतिगणः । पचादेर-
प्रत्ययो निरुपपदस्यैव ज्ञातव्यः । इति पचादिः ॥

सूत्रम् (पचिनंदिग्रहादेर्युणिनि) पचिश्च नंदिश्च ग्रहश्च पचिनंदिग्रहं तदादिर्यस्य स पचिनंदिग्रहादिस्तस्मात् ५-१ टिति डस्येत्यलोपः । स्रो० । अयुणिनि । अश्च युश्च णिनिश्च अयुणिनि १-१ । नपुंसकात् स्यमोर्लुक् । पश्चात् । (नामिनो रः) 'स्वर०' । वृत्तिः कंड्या । पचादेः अप्रत्ययः । नद्यादेर्युः प्रत्य० । ग्रहादेर्णिनिः प्र० । णकारो वृद्धयर्थः । इकार उच्चारणार्थः । उदा० । पच् । अप्र० । 'स्वर०' । (स्रो०) पचः । एवं वदतीति वदः । दिव् क्रीडा० । दिव् दीव्यतीति देवः । अप्र० । (उपधाया लघोः) 'स्वर०' १-१ (स्रो०) एवं पिवु सेवने । (आदेः णः झेः) सिव् सेवः । सेवते इति सेवः । पच् वद् देव् सेव् पच् नन् भष् छ्व चर् जर मर् क्षर् वेद् सेव् क्रोव् कोप् नर्त् व्रण् सर्प् भर् स्वप् इत्यादिपचादयः ।

अथ नन्द्यादिर्निरूप्यते । टुनदि समृद्धौ । (इदितो नुम्) नन्दति वा नन्दयतीति-नन्दनः । नन्दतीति-नन्दकः । रम् क्रीडायाम् । रमतेऽसौ-रमणः । वाम क्रम संहर्षे । वाम-तीति-वामनः । क्रामतीति-क्रमणः । वासु शब्दे । वास-यतीति-वासनः । (मितां ह्रस्वः) मदि हर्षे । माद्यतीति-मदनः । दुप वैकृत्ये । (दुपेर्जौ कृति च दीर्घौ वक्तव्यः) दूपयतीति-दूपणः । रांध साध् संसिद्धौ । राध्यतीति वा राधयतीति-राधनः । साधनः । वृधुङ्-वृद्धौ । वर्धयतीति-वर्धनः । रु शब्दे । (रोर्युण्) रु शब्द इत्येतस्माद्धातोर्गुण प्रत्ययो भवति । रौति वा रावयतीति-रावणः । रुशब्दात् युरपि वक्तव्यः । तेन रवणः । ऋकारान्ताच्च । युण्प्रत्ययो भवति । करोतीति-वा कारयतीति-कारणः । कारकः । शुम् शोभने रोचने च । शोभयतीति-शोभनः । रुच् दीप्तौ । रोचयतीति-रोचनः । विभीषयतीति-विभीषणः । णश् अदर्शने । चित्तं विनाशय-तीति-चित्तविनाशनः । युध्यते इति योधनः । एते ज्यन्ताः । सहतेऽसौ-सहनः । तपतीति-तपनः । ज्वल दीप्तौ । ज्वल-तीति-ज्वलनः । शम् दम् उपशमे । शाम्यतीति-शमनः । दाम्यतीति-दमनः । जल्पतीति-जल्पनः । तृप् प्रीणने ।

तृप्यतीति-तृपणः । रमणः । दृप् संदर्पे । दृप्यतीति-दर्पणः ।
 क्रन्द आक्रन्दने । क्रदि आह्वाने रोदने च । संपूर्वः । संक्र-
 न्दति वा संक्रन्दयतीति-संक्रन्दनः । कृप् निष्कर्षे । कृप्
 आमर्षणे । संकर्षतीति-संकर्षणः । अर्द मर्द अर्दने । अर्द
 गतौ याचने च । जनान् अर्दयतीति-जनार्दनः । मर्दयतीति-
 मर्दनः । घृप् संघर्षणे । संघर्षतीति-संघर्षणः । पुनातीति-पवनः ।
 पवतेऽसौ-पवनः । पूद क्षरणे । पूद निर्वहणे । सूदी हिंसायाम् ।
 मधुं सूदयतीति-मधुसूदनः । लुनातीति-लवणः । अत्र
 णत्वं निपात्यते । शत्रून् दाम्यतीति वा दामयतीति-शत्रुद-
 मनः । इति नन्द्यादिः ॥

ह्रन्दि नमृद्दी । नद् पचिन्दीति युप्र० । इदिन इति नुमागमः ।
 (नश्वा० । युवोरनाकौ) जन । 'स्वर०' । नंदयति वर्द्धयति कुलमिति-नंदनः
 १-१ । (स्त्रो०) ग्म यु । (युवो०) स्वर० । (पुनो० णो०) रनते इति-रमणः ।
 नंदनः । रमणः । वासनः । वसनः । मदनः । दूषणः । साधनः । शोभनः । रोचनः ।
 तपनः । जल्पनः । दर्पणः । हर्षणः । जर्दनः । यवनः । लवणः । मधुसूदनः । विचक्षणः ।
 इति नन्धादयः । रोयुण् । रु शब्दे इत्यस्य धातोर्युण् प्रत्ययो भवति । णकारो
 वृद्धयर्थः । रु युणित्वाद्धातोर्नाभिनिः । रौ । (युवो०) अन । (औ जाव) 'स्वर०'
 (पुनो० णो० १-१ स्त्रो०) रीति रावयतीति वा रावणः । युरपि । तेन रवणः ।

अथ ग्रहादिर्निरूप्यते । ग्रह उपादाने (इनां शौ सौ ।
 हसे पः सेर्लोपः) णिनिप्रत्ययान्ताः सर्वे दण्डवत् । गृह्णा-
 तीति-ग्राही । उत्साही । आस उपवेशने । उदास्तेऽसौ उदा-
 सी । दासृ दाने । उत्पूर्वः उदासी । भामृ दीप्तौ उद्रास-
 तेऽसौ-उद्रासी (आतो युक्) छो छेदने । छयतीति-छायी
 तिष्ठतीति-स्थायी । मत्रि गुप्तभाषणे । मत्रि अवधारणे
 मन्त्रयतीति-मन्त्री । मृद मर्दने । मर्द आमर्दने । मृदु आर्ज-
 वे । संमर्दति वा संमर्दयतीति-संमर्दी । निस्तौतीति-
 निस्तावी । निशृणोतीति-निश्रावी । रक्ष् पालने । निरक्षतीति-

निरक्षी । वस् निवासे । निवसतीति निवासी । टुवप् वीज-
सन्ताने । निवपतीति-निवापी । शो तनूकरणे । निश्य-
तीति-निशायी ॥ (नञ्पूर्वेभ्यः कृहणीयाचृवदिभ्यो णिनिश्च)
न करोति वा कुरुतेऽसौ-अकारी । (इनां शौ सौ) न हरती-
त्यहारी णीञ् प्रापणे । न नयतीत्यनायी । न याचतेऽसौ-
अयाची । न वदतीत्यवादी । रध हिंसायाम् । (णिनिश्चेति
चकारादपावपरिविभ्यो णिनिः) । अपराध्यतीत्यपराधी ।
रुधिरावरणे । अवरुणद्धीत्यवरोधी । परिभवतीति-परिभावी ।
विपूर्वः । विचरतीति-विचारी । विशेषेण रौतीति विरावी ।
इति ग्रहादयः ॥

ग्रह उपादाने । गृह्णातीति-ग्राही । ग्रहादित्वात् णिनि प्र० । इन् (अत उपधाया)
'स्वर०' (इनां शौ सौ) दीर्घः । (हसे पः० नाम्नो०) रु शब्दे । रु विपूर्वः । विशेषेण
रौतीति-विरावी । णिन् प्र० । इन् । णित्वाद्धातोर्ना० । (औ आच्) मिन 'स्वर०'
१-१ । दंडिन् शब्दवत् । उद्गासी । उद्गासी । स्थायी । गायी । संमर्ही । वादी ।
परिभावी । निश्रावी । निवासी इत्यादि ग्रहादयः ॥

अथ दृशादिर्निरूप्यते । (दृशादेः शः) दृश् हन् धेद् ध्मा
धा पा दा धा विद् एभ्यः शः प्रत्ययो भवति । शकारः शिति
चतुर्वत्कार्यार्थः ।

सूत्रम् (दृशादेः शः) दृश आदिष्वस्य स दृशादिः तस्मात् ५-१ इति-इत्येत्य-
लोपः । स्तो० । शः १-१ स्तो० । दृश धेद् पा ध्मा हन् इत्यादेर्धातोः प्रत्ययो भवति ।
शकारः शित्कार्यार्थः । शितप्रयोजनमाह ।

(शिति चतुर्वत्) शिति प्रत्यये परे तिवादिषु परेषु यत्का-
र्यमुक्तं तद्भवति (दृशादेः पश्यादिः । अप् । अदे) पश्यतीति
पश्यः । उत्पूर्वः । उत् ऊर्ध्वं पश्यतीति-उत्पश्यः । हन् हिंसा-
गत्योः । अप् (अदे) अदादित्वादपो लुक् (अपिता-
दिङित् । गमां स्वरे । हनो मे) गां हन्तीति-गोघ्नः ।
पापघ्नः । धेद् पाने (अप् । अदे) धयतीति-धयः । ध्मा

धमादेशः । धमतीति-धमः । उद्धमतीति उद्धमः । ब्रा जिब्रा-
देशः । जिब्रतीति-जिब्रः । पा पाने । पिवादेशः । पिव-
तीति-पिवः (अप् । अदे । ह्रादेर्द्विश्च । दादेः) इत्या-
कारलोपः । ददाति वा दत्तेऽसौ ददः । दधाति वा धत्तेऽसौ
दधः (मुचादेर्मुम् । तुदादेरः) विद्ल लाम्भे । गां विन्दती-
ति-गोविन्दः ॥

सूत्रम् (गिति चतुर्वत्) शकार इत् यस्य स गित् तस्मिन् ७-१ 'स्वर०' । चतु-
र्भिस्तुल्यं चतुर्वत् ?-१ अव्य० । वृत्तिः मुक्ता न वरम् । शिति प्रत्यये परे तिवादिः
वर्तमाना १ विधिसंभावना २ आशीःप्रेम्णा ३ अनद्यतनाख्य ४ विभक्तिचतुष्टयस्य
पत्कार्य दृशादेः पश्यादिः अप् कर्त्तरात्प्यादि तद्भवतीति । उदा० । दृश् पश्यतीति-
पश्यः । शप्र० । चतुर्वत्त्वात् । (अप् कर्त्तरि) दृशादेः पश्यादिरिति पश्यादेशः ।
'स्वर०' (अदे०) स्वर ?-१ मि । खो० । धेद् पाने । धे-धयतीति-धयः ।
शप्र० । (अप् कर्त्तरि । ए अय्) 'स्वर०' । (अदे) 'स्वर०' । एवं स्तनंथयः । एवं पिनः ।
ध्मा शब्दाग्निर्मयोगयोः । धमादेशः उत्पूर्वः । उत् प्राबल्येन धमतीति उद्धमः ।
शप्र० (अप् कर्त्तरि । अदे) 'स्वर०' । उद्धमः १-१ (खो०) हन् हिंसागत्योः हन् ।
गोपूर्वः । गां हन्तीति गोघ्नः । शप्र० । अ । (अप् कर्त्तरि । अदादेर्दृक्) पश्चात् ।
(हनो घ्ने) हस्य घः । पूर्व । (गमां स्वरे) 'स्वर०' खो० । एवं कृतघ्नः ॥

(ज्वलादेर्णः) ज्वलादेर्गणात् णः प्रत्ययो भवति । ज्वलादेर्णो
वेति केचित् । पक्षे पचादित्वादः । ज्वल् दीप्तौ । ज्वालः ।
ज्वलः । तपतीति-तापः । तपः । पथि गतौ । चुरादिः ।
इदित् । पान्थयतीति वा पन्थयतीति-पान्थः । पथः । अत्र
वृद्धयनन्तरं नुमागमः । ज्वलादिगणपाठसामर्थ्यात् । पत्ल
गत्यैश्वर्ययोः । पततीति-पातः । पतः । कथ् पचने । कथतीति-
काथः । कथः । पथ् गत्याम् । पथतीति-पाथः । पथः । मथ्
गाहे । मथतीति-माथः । मथः । सहतेऽसौ साहः । सहः ।
इति ज्वलादिः ॥ अथाऽण् ।

सूत्रम् (ज्वलादेर्णः) ज्वल जादिर्यस्य स ज्वलादिस्तस्मात् ५-१ इति-उत्स्ये-
त्यलोपः । (खो० । नामिनो रः । राद्यपो द्विः) जलर्तु० । ज्वलादेः ज्वल् तप् पथि

पद् इत्यादेर्धातोः णप्रत्ययो भवति । णकारो वृद्धचर्यः । ज्वल् दीप्ति । ज्वल् णप्र० ।
अ 'स्वर०' (अत उपधायाः) १-१ सो० । एवं तप् संतापे । तापः । पद् गतौ ।
पदः । पथि गतौ । पथ् णप्र० । वृद्धिः । 'स्वर०' । पंथति गच्छतीति-पांथः । लक्ष्य-
मुद्दिश्य लक्षणस्य प्रवृत्तिरिति प्रथमं वृद्धिस्तत इदित् इति नुमागमः । (नश्चापदा०) ।

(कार्येऽण्) धातोः कर्मणि प्रयुज्यमाने अण् प्रत्ययो भवति ।

कुंभकारः । ग्रंथकारः ॥

सूत्रम् (कार्येऽण्) कार्ये ७-१ अ इ ए । जण् १-१ हसे पः । यत् क्रियते तत्
कर्म तस्मिन् कर्मणि पूर्व प्रयुज्यमाने धातोः अण्प्रत्ययो भवति । कृ कुंभपूर्वः । कुंभं
करोतीति-कुंभकारः । अण्प्र० (धातोः०) इति वृद्धिः । कार स्वर० १-१ (सो०)
एवं ग्रंथपूर्वः । ग्रंथं करोतीति ग्रंथकारः । एवं शान्त्रकारः । एवं तंतुवायः ॥

(आतो ङः) आकारांताद्धातोः कर्मणि प्रयुज्यमाने ङप्रत्ययो
भवति । गोदः । धनदः । जलदः ॥

सूत्रम् (आतो ङः) आतः ५-१ स्वर० । सो० । ङः १-१ । सो० । (हवे ।
उ ओ) सिद्धम् । आकारोऽन्ते येषां तेषां धातूना ङप्रत्ययो भवति । कर्मणि प्रयुज्य-
माने ङकारश्चिलोपार्थः । डुदाश् दाने । दा गोपूर्वः । गां ङदातीति-गोदः । ङप्र० ।
दिलोपः । 'स्वर०' एवं धनं ददातीति धनदः । एवं जलदः ॥

(नाम्नि च) नाममात्रे प्रयोक्तव्ये ङप्रत्ययो भवति कर्तरि
भावे च । आखूत्थम् । द्वाभ्यां पिवतीति-द्विपः द्वौ वारौ
जायतेऽसौ-द्विजः । गृहैर्दारैः सह तिष्ठतीति गृहस्थः ।
शीङ् स्वप्ने । गिरिशः । पादेः पिवतीति-पादपः । द्रु गतौ ।
शुचं द्रवतीति-शूद्रः ।

सूत्रम् (नाम्नि च) नाम्नि ७-१ (अलोपः स्वरे०) 'स्वर०' । च ज्व्य० । नाम्नि
नाममात्रे कर्मादिनियमरहिते प्रयुज्यमाने ङप्रत्ययो भवति कर्तरि चकाराद्भावेऽपि ।
यथा आखूनां मूषकाणाम् उत्थानम् आखूत्थम् ष्टा । (आदेः ण्णः स्रः) स्या उत्त-
पूर्वः । उदः स्यादेरिति सलोपः । (खसे चपा०) आरुपूर्वः । (सवर्णे०) ङप्र० ।
दिलोपः । 'स्वर०' १-१ अतोमित्यादौ । उदा० । पा पाने । पा द्विपूर्वः । द्वाभ्यां मुख-
शुण्डाभ्यां पिवतीति-द्विपः । ङप्र० । ज । दिलोपः । 'स्वर०' १-१ सो० । एवं द्विवारं
द्वाभ्यां वा जन्मसंस्काराभ्याम् । एकं जन्मतो द्वितीयं दीक्षासंस्काराच्च जायते उत्प-
द्यते इति-द्विजः । जनी प्रादुर्भावे । जनेर्जा आदेशः । ङप्र० । दिलोपः 'स्वर०' । ष्टा
गति० । ष्टा० (आदेः ण्णः स्रः) स्या पस्य सः । निमित्ताभावे इति थस्य ङः ।

गृहपूर्वः । गृहे तिष्ठतीति-गृहस्थः । डप्र० टिलोपः 'स्वर०' द्रु गतौ । शुचपूर्वः । शुचं शोकं द्रवति गच्छति प्राप्नोति हीनजातित्वादिति शूद्रः । डप्र० । आ । टिलोपः ।

(शुचः शूद्रे) शुचः शूरादेशो भवति द्वे परे ।

सूत्रम् (शुचः शूद्रे) शुचशब्दस्य द्वे इति डप्रत्ययान्ते द्रु धातौ परे शू इत्ययमादेशो भवति । अनेन शुचः शू । शूद्रः ।

(उरसः सलोपो मुम्वा) उरसः सकारस्य लोपो भवति ।

डप्रत्ययान्ते गमौ मुमागमश्च वा । उरसा गच्छतीत्युरगः ।

उरंगः-सर्पः ।

सू० (उरसः) उरसशब्दस्य उपपदस्य गमिधातौ परे सकारस्य लोपो भवति वा विकल्पेन मुमागमो भवति । गम् उरसपूर्वः उरसा हृदयेन गच्छतीति-उरगः-उरंगो वा । नाम्नीति डप्र० । अ टिलोपः । 'स्वर०' । उरस् इति सलोपः । एकत्र मुमागमः (नश्चा०) ।

(विहायसो विहश्च) विहायसशब्दस्य विहादेशो भवति

चकारान्मुम्वा डान्ते गमौ । विहायसि आकाशे गच्छतीति-

विहगः-विहङ्गः । (भुजस्य च मुम्वा डप्रत्ययान्ते गमौ)

भुजो वक्रार्थे । भुजं वक्रं गच्छतीति-भुजगः-भुजङ्गः ।

विहायसो विहश्चेति चकारात् तरसस्तुरादेशः । मुम्वेति अनु-

वर्तनीयम् । तरसस्तुरादेशः (तुरस्य मुम्वा डान्ते गमौ)

तरसा वेगेन गच्छतीति तुरगः-तुरंगः ।

सू० (विहायसो विहश्च) विहायसशब्दस्य विहादेशः मुमागमश्च वा । एवं विहायसा आकाशेन विहायसि आकाशे वा गच्छतीति विहगः-विहङ्गः । चकारात् । भुजं कुटिलं गच्छतीति । भुज् कौटिल्ये । भुजगः-भुजङ्गः, प्लवगः-प्लवङ्गः । तुरगः-तुरङ्गः । इत्याद्यपि ।

(अटौ) नाम्नि कार्ये च उपपदे सति अटौ प्रत्ययौ भवतः ।

अस्थि हरतीति-अस्थिहरः कः श्वा । कवचं हरतीति-कव-

चहरः कुमारः । धृञ् धारणे । धनुर्धरतीति-धनुर्धरः क्षत्रियो

वा राजा । चर गतौ । कुरुषु देशेषु चरतीति-कुरुचरः ।

ट ईवर्थः । (ण्विन्) स्त्री चेत् कुरुचरी । महीचरी । सेनाचरी ।

भिक्षाचरी । दीक्षाचरी । अप्रत्ययः सर्वधातुसाधारणः
 टप्रत्ययस्तु चरादेरेव भवति । शोकं करोतीति-शोककरी
 कन्या । यशः करोतीति-यशस्करी विद्या । मृ गतौ । पुरः
 सरतीति-पुरःसरः । अग्रे सरतीति-अग्रेसरः । पार्श्वे शेतेऽसौ
 पार्श्वशयः । तथैव पृष्ठे शेतेऽसौ-पृष्ठशयः । उदरशयः । (उत्ता-
 नादिषु कर्तृषु) उत्तानः शेतेऽसौ-उत्तानशयः । स्तम्बे
 रमतेऽसौ स्तम्बेरमः हस्ती । जप जल्प व्यक्तायां वाचि ।
 कर्णेजपः । ग्रह उपादाने । शक्तिं गृह्णातीति-शक्तिग्रहः ।
 लाङ्गलग्रहः । पृष्ठग्रहः । अंकुशग्रहः । तोमरग्रहः । घटी-
 ग्रहः । धनुर्ग्रहः । सूत्रग्रहः । पुष्पग्रहः । फलग्रहः । काम-
 ग्रहः । मधुरग्रहः । शपूर्वः कृञ् । शं सुखं वा कल्याणं करो-
 तीति-शंकरः । शंवदः । भारंवहः । (अत्र कर्मणि अनपि
 वक्तव्यः) भारवाहः । श्वेतवाहः । इत्यादि ॥

सूत्रम् (अटौ) अश्च टश्च अटौ १-२ (ओ औ औ) औ नानि कार्ये च वाच्यमाने
 अकारटकारौ प्रत्ययौ यथायोग्यं भवतः । टप्रत्यये-टकार ईवर्थः । पचिनंदीति पचा-
 दीना निरुपपदानाम् अप्रत्ययः उक्तः । अटावित्यत्र तु सोपपदानाम् अप्रत्यय इति न
 यौनरुक्त्यम् । उदाहरणम् । हञ् हरणे । अस्थिपूर्व । अग्र० (गुणः) 'स्वर०' ।
 अस्थीनि हरतीति अस्थिहरः श्वा कुर्कुरः । एवं कवचं सन्नाहं हरतीति-कवचहरः
 कुमारः इंद्रो वा । एवं धृ धनुषपूर्वः । दोषामिति पस्य रः (राद्यपो द्विः । श्वे जवाः)
 जल० । वनुर्द्धरतीति-वनुर्द्धरः कुमारः । इत्यादयः अप्रत्ययाताः । चर गतिभक्षणयोः
 चर् कुरुपूर्वः । कुरुषु देशेषु चरतीति-कुरुचरः । स्त्री चेत् कुरुचरी । टप्रत्य० । अ ।
 'स्वर०' । एकत्र १-१ सो० । द्वितीये टित्वात् (द्वितः) इतीप् । (यस्य लोपः)
 १-३ (ह्रस्वः०) । नदीशब्दवत् ।

(इखखि) धातोर्नाम्नि कार्ये च सति इ ख खि एते प्रत्यया
 भवन्ति । खकारः खिति पदस्येति सूत्रस्य विशेषणार्थः ।

सूत्रम् (इखखि) इश्च खश्च खिश्च इ ख खि १-३ साकेतिकम् । यदा १-१ (नपुंस-
 कात्प्रत्ययौर्द्ध्वम्) धातोर्नाम्नि कार्ये च सति इ ख खि एते त्रयः प्रत्यया भवन्ति यथायो-
 ग्यम् । उदा० । कृ स्तंनपूर्वः । स्तवं करोतीति-विग्रहे इप्रत्ययः । (गुणः) 'स्वर०'

१-१ स्त्रो० । स्तंवकरिः ब्रीहिः शालिः । एवं शकृत्करिर्वत्सः । आप्लु व्याप्ती । आप् देवपूर्वः । देवानाम्रोतीति-देवापिः, इप्र० । 'स्वर०' । एवं वातापिः, । एवं फले-ग्रहिः नाथहरिः, हतिहरिः पशुः ।

(खिति पदस्य) खिति प्रत्यये परे पूर्वपदस्याव्ययवर्जितस्य मुमागमो भवति । तेन दोषामन्यमहः । आत्मानं दोषा मन्यते तदोषामन्यम् अहः ।

शकृत्स्तम्वात्कृञः फले रजोमलाद्ग्रहो हजः ।

हतिनाथादेववातादापः कर्तारि वाच्य इः ॥

(वत्सब्रीह्योरेव) डुकृञ् करणे । शकृत्करोतीति-शकृ-त्करिः कः वत्सः । स्तम्वं करोतीति-स्तम्बकरिः कः ब्रीहिः । फले गृह्णातीति-फलेग्रहिः । वा । फलानि गृह्णातीति फलेग्रहिः वृक्षः । फलस्यैदन्तत्वं निपातनात् । रजो गृह्णातीति-रजोग्रहिः । मलग्रहिः । हतिं हरतीति-हतिहरिः । नाथहरिः । आप्लु व्याप्तौ । देवान् आम्रोतीति-देवापिः । वातम् आम्रोतीति वातापिः ।

करीषकूलसर्वाभ्रात्कपः प्रियवशाद्भदः ।

ऋतिमेधभयात्कृञः क्षेममद्रप्रियात्तु वा ॥

कप निष्कर्षे । करीषं कपतीति-करीषंकपः । 'तत्तु शुष्कं करीषोऽध्नी' इत्यमरः । कूलं कपतीति-कूलंकपः । सर्वं कपतीति-सर्वंकपः । अभ्रं कपतीति-अभ्रंकपः । खकारो मुमागमार्थः । वद व्यक्तायां वाचि । प्रियं वदतीति-प्रियं-वदः । वशंवदः । ऋतिं करोतीति ऋतिंकरः । मेघंकरः । भयंकरः । विकल्पपक्षे कार्ये अण् । क्षेमं करोतीति-क्षेमंकरः-क्षेमकारः । मद्रं करोतीति मद्रंकरः-मद्रकारः । प्रियं करो-तीति-प्रियंकरः । प्रियकारः ॥

आशिताच्च भुवो भावे करणे च तुराद्भुजात् ।
 विहायसः सुतोरोभ्यां हृदयाच्च जनात् पुवात् ॥
 गच्छतेः प्रत्ययः खः स्याद्भ्रञ्जो धातोस्तु खिर्भवेत् ।
 आत्मन्कुक्ष्युदरेभ्यः स्युस्तथा वाचंयमादयः ॥

आशितेन भूयते इति आशितंभवम् । भावे नपुंसकता
 वाच्या । आशितो भवत्यनेनेति आशितंभव ओदनः । तुरं
 गच्छतीति तुरंगमः । भुजंगमः । विहंगमः । सुतंगमः । उरं
 गमः । हृदयंगमः । जनंगमः । पुवेन गच्छतीति पुवंगमः ।
 डुभृञ् धारणपोषणयोः । आत्मानं विभर्तीति-आत्मंभरिः ।
 कुक्षिंभरिः । उदरंभरिः । लुप्तविभक्तेश्च पदान्तत्वं विज्ञे-
 यम् । अतःपरं वाचंयमान् कथयति । (वाचंयमादयो निपा-
 त्याः) वाचं यच्छतीति वाचंयमः । अत्र अकारो निपात्यते ।
 ह विदारणे । पुरं दारयतीति-पुरंदरः । तप संतापे । द्विषं ताप-
 यतीति द्विषंतपः । परंतपः । सर्वं सहतेऽसौ-सर्वंसहः । विश्वं
 विभर्तीति विश्वंभरः । भगं दारयतीति-भगंदरः । नृ पुवनत-
 रणयोः । रथं तरतीति-रथंतरः । वृञ् वरणे । पतिं वृणोतीति-
 वा वृणुते सा-पतिवरा । जि जये । धनं जयतीति-धनंजयः
 धृञ् धारणे । वसूनि वा वसु धरति वा धरतेऽसौ-वसुंधरा ।
 शत्रुं सहतेऽसौ-शत्रुंसहः । अरिं दाम्यतीति-अरिंदमः । शत्रुं-
 तपः । एते वाचंयमादयः ॥

• सूत्रम् (खिति पदस्य) ख इत् यस्य स खित् तस्मिन् ७-१ 'खरे' । पदस्य ६-१
 डस्य खिति खकारेत्प्रत्यये पूर्वपदस्य मुमागमो भवति । उकार उच्चारणार्थः । कृ
 क्षेमपूर्वः । क्षेमकरः । इत्खि । इति खप्रत्ययः । अत्र खकारो मुमागमार्थः । खितिप
 दस्येति (मोनुः०) 'स्वर०' एवं प्रिय वदतीति प्रियवदः । वज्ञवदः । कूलंकपः । अत्र
 लिहः । वाचयमः । पुरदरः । भयंकरः । परतपः । सर्वंसहः । विश्वभरः । मितपचः ।
 विधुंतुदः । सूर्यंपश्यः । ललार्दंतपः इत्यादि । डुभृञ् आत्मन्पूर्वः । आत्मानं विभ
 र्तीति-आत्मभरिः । खिप्रत्ययः । इ । नाम्नो० । (खिति पदस्य । मोऽनु०) 'स्वर०'
 ३-१ (सो०) एवं उदरंभरिः कुक्षिंभरिः । इत्यादयोऽपि ज्ञेयाः ॥

(एजां खश्) एजृ कंपने इत्यादीनां खश् प्रत्ययो भवति ।
 खकारो मुमागमार्थः । शकारः शिति चतुर्वत्कार्यार्थः ।
 (धातोः प्रेरणे) इति जिः प्रत्ययः । जनान् एजयतीति
 जनमेजयः ।

ज्यन्तैर्जर्मन्यते मुञ्जकूलास्यपुष्पतो धयेः ।

नाडीमुष्टिशुनीपाणिकरस्तनात्सनासिकात् ॥

मन ज्ञाने (दिवादेर्यः) आत्मानं पंडितं मन्यते स पंडितं-
 मन्यः । धेद् पाने । मुञ्जं धयतीति-मुञ्जंधयः । कूलंधयः ।
 आस्यंधयः । पुष्पंधयः । ध्माधेटोस्तुल्यौपपदत्वं ज्ञेयम् ।
 ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । नाडीं धयतीति-नाडिंधयः ।
 नाडिंधमः (खशन्ते पूर्वपदस्य ह्रस्वो वाच्यः) मुष्टिंधयः ।
 मुष्टिंधमः । शुनिंधयः । शुनिंधमः । पाणिंधयः । पाणिंधमः ।
 करंधयः । करंधमः । स्तनंधयः । स्तनंधमः । नासिकां धय-
 तीति-नासिकंधयः । नासिकंधमः ।

ध्माखागीवातघटीतो रुजवहो तु कूलतः ॥

अरुर्विधुतिलात्तुद्स्यादसूर्योंगाद्वशिस्तपिः ॥

ललाटतो वह्राभ्रालिह् मितमाननखात्पचिः ॥

वातादजिरिरायामद् जहातिः शर्धतस्तथा ॥

खारीं धमतीति-खारिंधमः । वातंधमः । घटिंधमः । रुजो
 भङ्गे । वह प्रापणे । उत्पूर्वः । कूलमुद्रुजतीति-कूलमुद्रुजः ।
 कूलमुद्रहतीति-कूलमुद्रहः । अरुः किम् । मर्मस्थानम् । अरुस्तु
 दतीति-अरुंतुदः । विधुंतुदः । तिलंतुदः । दृशिर् प्रेक्षणे । न
 सूर्यं पश्यंतीति-असूर्यपश्याः के राजदाराः । उग्रंपश्यः ।
 ललाटंतपः । लिह् आस्वादने । वहं लेढीति-वहंलिहः । अभ्रं-
 लिहः । मितं पचतीति-मितंपचः । प्रस्थंपचः । मानंपचः ।

नखंपचः । अज गतौ क्षेपणे च । वातमजतीति-वातमजः ।
मदी गर्वपुवनयोः । इरया माद्यतीति इरमदः । ओहाक् त्यागे ।
शर्धं जहतीति-शर्धंजहा मापाः । इति खश्प्रत्ययः ।

सूत्रम् (एजां खश्) एजां ६-३ । 'स्वर०' । (मोनु० । खश् १-१ हसे षः)
एजृ कंपने इत्यादीनां धातूनां खश्प्रत्ययो भवति । खकारो मुमागमार्थः । शकारश्च-
तुर्वत्कार्यार्थः । उदा० । एज् जनपूर्वः । जनं लोक एजयति कंपयतीति विश्रहे (धातोः
प्रेरणे) जिप्रत्ययः 'स्वर०' । तत एजां खशिति । खश् खितिपदस्येति पूर्वस्य मुम् ।
'स्वर०' । चतुर्वत्त्वात् (अप् कर्त्तरि) शुणः (ए अय्) 'स्वर०' (अदे) इत्यकार-
लोपः । 'स्वर०' जनमेजयः । मन ज्ञाने । मन् पंडितपूर्वः । आत्मानं पंडितं मन्यते
इति पंडितमन्यः । खश्प्रत्ययः । अशित्त्वाद्देवादर्थः खित्त्वान्मुमागमः । 'स्वर०' ।
(अदे) एवं सुभगमन्यः । इत्यादि ।

(ख्युद् करणे) धातोः करणेऽर्थे ख्युद् प्रत्ययो भवति ।
(अभूततद्भावे । आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नांधप्रियेषु कृजः
ख्युद् वाच्यः) अनाढ्यः आढ्यः क्रियतेऽनेनेति आढ्यं-
करणं द्यूतम् । सुभगंकरणम् । स्थूलंकरणं किं दधि । पलि-
तंकरणं किं शीतवस्तुसेवनम् । अनग्नः नग्नः क्रियते अने-
नेति नग्नंकरणं द्यूतम् । अन्धंकरणं किं सूर्यावलोकनमस-
कृत् । अप्रियः प्रियः क्रियते अनेनेति प्रियंकरणं मैत्रम् ।
(दार्वाहनो अण् वक्तव्यः) तकारस्य च टः । घदादेशो
वक्तव्यः (उ वम्) दारु आहन्तीति-दार्वाघाटः (चारौ वा)
चारुं आहन्तीति-चार्वाघाटः चार्वाघातः (कर्मणि संपूर्वाच्च)
वर्णान् संहन्तीति-वर्णसंघातः (जायापत्योष्टक्) जायापत्यो-
रुपपदयोर्हन्तेष्टक्प्रत्ययो भवति लक्षणवति कर्त्तरि । जायां-
हन्तीति-जायघ्नः ना । पतिं हन्तीति-पतिघ्नी स्त्री (अमनु-
ष्यकर्तृके च) जायाम्नः तिलकालकः । कपाले भ्रमरः । पतिघ्नी
पादरेखा (पाणिघताडवौ शिल्पिनि निपात्येते) राजघ-
उपसंख्यानम् ।

सूत्रम् (ख्युद् करणे) ख्युद् १-१ (ह्रस्वे षः) करण ७-१ अ इ ए । अकृतस्य निष्पादनं करणमुच्यते । तस्मिन्नर्थे धातोः ख्युद् प्रत्ययो भवति । खकारो मुमाग-
मार्थः । टकार ईवर्थः । कृ नग्नपूर्वः । अनग्नो नग्नः क्रियते अनेनेति विग्रहे ख्युद् ।
मुम० । पितृपदस्येति खित्त्वान्मुम् (समासप्रत्यययोः) इति विभक्तिलोपे मुमागमः
(युवोरनाकौ) इति अनादेशः (गुणः) 'स्वर०' (पुनो णो०) १-१
नपुंसकांतं नग्नकरणं द्युतम् एवम् अस्थूलः स्थूलः क्रियते अनेनेति स्थूलकरणं दधि ।
कृ स्थूलपूर्वः ।

(भजां विण्) भजसहवहां कर्तरि विण् प्रत्ययो भवति ।
णकारो वृद्ध्यर्थः । (वेः) वेलोपो भवति । भज् सेवायाम् ।
अर्धं भजतीति-अर्धभाक् । (चोः कुः) सुखभाक् । दुःखभाग् ।
वह् प्रापणे । भारं वहतीति-भारवाद्-भारवाड् । भारवाहौ ।
भारवाहः । भारवाहम् । भारवाहौ ।

सूत्रम् (भजां विण्) भजां ६-३ 'स्वर०' । (मोतु०) विण् १-१ (ह्रस्वे षः)
भजादीनां भज् वह्, पङ्, शम् इत्यादीनां धातूनां विण्प्रत्ययो भवति कर्तृक्तो
विषये । णकारो वृद्ध्यर्थः । भज् सेवायाम् । भज् अर्द्धपूर्वः अर्द्धं भजतीत्यर्द्धभाक् ।
विण्प्रत्ययः णित्वादत उपधायाः वृद्धिः । अर्द्धभाज् वि इति स्थिते । सूत्रम् ।
(वेः) वेः ६-१ (डिति डस्य । सो०) विप्रत्ययस्य लोपो भवति इत्यनेन
वेलोपः १-१ (चोः कुः । ह्रस्वे षः० । वावसाने) अर्द्धभाक् । अर्द्धभाजौ । अर्द्ध-
भाजः इत्यादि । स्त्रीलिङ्गेष्वेवम् । नपुंसकलिङ्गे तु अर्द्धभाक् । अर्द्धभाजी । अर्द्ध-
भाजि । इत्यादि । अत्र केचित् । तत्त्वं पृच्छतीति-तत्त्वप्राद् इत्युदाहरणं पठन्ति ।
तदत्र न युज्यते । अग्रे क्प्रत्ययाधिकारे साधितत्वात् । इह तु भ्रमात् पठन्ति । वह्
भारपूर्वः । भारं वहतीति-विग्रहे विण्प्रत्ययः । वृद्धिः । विलोपः १-१ (हो ढः ।
ह्रस्वे षः । वावसाने) ढस्य टः । भारवाद्-भारवाड् । मधुलिहशब्दवत् । शसादौ
स्वरे परे विशेषः ।

(वाहो वौ शसादौ स्वरे) वाहो वाकारस्य औकारादेशो भवति
शसादौ स्वरे परे । भारौहः । भारौहा । भारवाड्भ्याम् । भार-
वाङ्गिः । पह मर्पणे । (हो ढः । वावसाने । सहादेः सादिः)
इति सूत्रेण त्वरायास्तुरादेशः । तुरां शत्रूणां वेगं सहतेऽसौ
तुरापाड् ।

सूत्रम् (वाहो वा शसादौ स्वरे) शसादौ स्वरे वाह इति विष्प्रत्ययातस्य वह-
धातोः शसादौ स्वरे परे वा इत्यक्षरस्य कृत्स्नस्य औकारो भवति । वा इत्यस्य औ ।
(ओ औ औ) भारौहः । भारौहा । भारवाङ्भ्याम् । (होढः । श्वे जवाः ।) स्वर०
भारवाङ्गिरित्यादि । पह मर्षणे सहने । आदेः णः स्रः । सह विष्प्र० । वृद्धिर्वर्लोपः
१-१ । (होढः) ।

(सहेः पः सा ङि) सहेः सकारस्य पकारो भवतिसाङि सनि ।
तुरासाहौ । तुरासाहः । अम्बूनि वहतीति-अम्बुवाद् । शसादौ
तु अन उः । अनकारादुत्तरस्य वाहो वाकारस्य उः स्यात्
शसादौ स्वरे परे अम्बूहः । शालिवाद् । शाल्यूहः ।

(सहेः पः सा ङि) सहेः ६-१ पः १-१ सा ङि ७-१ सहेर्धातोः सकारस्य
पकारो भवति ढकारे परे । कथंभूते ढकारे रसे पदाते च परे । अनेन तस्य पः॥ (हसेपः॥
वावसाने ।) तुरा शत्रुवेगं सहते इति तुरापाङ् इन्द्रः । तुरापाङ् । तुरासाहौ । तुरा-
साहः । भकारादौ सुपि च तुरापाङ्भ्याम् । तुरापाङ्गिः । इत्यादिरूपणि ज्ञेयानि ।
(शमेरपि विष् वक्तव्यः । मो नो धातोः) मान्तस्य धातो-
र्मकारस्य नकारो भवति धातोर्ज्ञसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च ।
शम दम उपशमने । प्रकर्षेण शाम्यतीति प्रशान् । प्रशामौ ।
प्रशामः ।

शम् उपशमे । शम् प्रपूर्वः । प्रकर्षेण शाम्यतीति प्रशाम । विष् प्र० । वृद्धिः
वेर्लोपः १-१ । सूत्रम् (मो नो धातोः) धातोर्मकारस्य नकारो भवति रसे पदान्ते
च । वमोश्च इति मस्य नः । (हसेपः०) प्रशान् । प्रशामौ । प्रशामः । प्रशान्भ्याम् ।
प्रशान्भिः ।

(अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे नाम्नश्चिवः) अभूततद्भावेऽर्थे कृ
भू अस् इत्येतेषु नाम्नश्चिवः प्रत्ययो भवति । (संपद्यकर्तरीति
वक्तव्यम्) तेन अगृहे गृहे भवतीति गृहेभवति । चका-
रश्चौ दीर्घ इति विशेषणार्थः । वा चकारः प्रत्ययभेदज्ञाप-
नार्थः (वेः)

(अभूतेत्यादि) न प्राग्भूतम् अभूतं तस्य तेनैव स्वात्मना भवनं तद्भावं तस्मिन्नर्थे
अतथाभावे तथाभावस्य सति कृ भू अस् इत्येतेषा त्रयाणां धातूनां मध्ये एकतरयोगे
नाम्नश्चिप्रत्ययो भवति । चकारः चौ दीर्घ ईचास्येति सत्रविशेषणार्थः ।

(च्वौ दीर्घ ई चास्य) च्वौ प्रत्यये परे आकारस्य ईकारादेशो भवति । अन्यस्य स्वरस्य दीर्घो भवत्यव्ययवर्जितस्य । अमिथुनं मिथुनं संपद्यमानं तथा करणम् इति-मिथुनीकरणम् । किं पाणिग्रहणम् । व्यन्तत्वादव्ययम् (अव्ययाद्विभक्ते-र्लुक्) असहायः सहायः संपद्यमानस्तथा स्यात् इति सहायीस्यात् । अकृष्णः कृष्णः यथा संपद्यमानस्तथाकरोतीति कृष्णीकरोति । हेतुकृतम् । अव्ययस्य न दीर्घत्वम् । अस्वस्ति स्वस्ति यथा संपद्यमानस्तथा स्यादिति स्वस्तिस्यात् । संपद्यकर्त्तारि किम् । अगृहे गृहे भवतीति गृहे भवति (अलुक् क्वचित्) इति विभक्तेरलुक् ।

सूत्रम् (च्वौ दीर्घ ई चास्य) च्वौ परे सति अकारव्यतिरिक्तस्वराणां दीर्घः अकारस्य च । यद्वा अस्य अवर्णस्य ईकारो भवति अनव्ययस्य तु न । उदा० । कृ मिथुनपूर्वः । अमिथुनं मिथुनं क्रियते इति विग्रहे (भावे युद्) यु । जभूततद्भावे कृ अनेन मिथुनस्याग्रे च्विः ईचास्येति अकारस्य ईकारः । (युवोरनाकौ) गुणः । स्वर० । वेलोपः । (ष्फर्नो णो०) भावत्वान्नपुंसकलिङ्गत्वम् १-१ कुलशब्दवत् । एवं मिथुनीकरोति मिथुनीभवति । मिथुनीस्यात् । भू शुक्लपूर्वः । शुक्लभवनं शुक्लीभावः । यच् । भावे घञ् । अ जिच्वाद् वृद्धिः (औ आब) 'स्वर०' । च्विः अकारस्य ई । वेलोपः । एवं भूयोगे च्विः १-१ (स्त्रो०) अस् भुवि । (विधिसंभावनयोः) यात् । (अप् क० । अदादेर्लुक्) नमसोऽस्येत्यलोपः । सहायपूर्वः । असहायः सहायः स्यादिति विग्रहे च्विप्र० । ई चास्य । वेरिति वेलोपः । सहायी स्यात् क्रियापदम् । अत्र अस्योगे च्विः । कृ हेतुपूर्वः । अहेतु हेतुतया कृतं हेतुकृतं (क्तवत्)-क्तप्र० । (च्वौ दीर्घः) इति दीर्घः । उकारस्य उकारः । नपुंसकेति ।

(च्वौ सलोपश्च) मनस् महस् रजस् इत्यादीनां सकारस्य लोपो भवति च्वौ प्रत्यये परे । द्वौ नञौ प्रकृत्यर्थमनुसरतः । उत्सुकं मनो यस्यासौ उन्मनाः । न उन्मनाः अनुन्मनाः । अनुन्मनाः उन्मनाः संपद्यमानस्तथा भाव इति उन्मनीभावः । विगतं मनो यस्याऽसौ विमनाः । न विमनाः अविमनाः । अविमनाः विमनाः संपद्यमानः तथाभाव इति-विमनीभावः । न

सूत्रम् (वाहो वाँ शसादौ स्वरे) गसादौ स्वरे वाह इति विष्णुप्रत्ययांतस्य वह-
धातोः शसादौ स्वरे परे वा इत्यक्षरस्य कृत्स्नस्य औकारो भवति । वा इत्यस्य औ ।
(ओ औ औ) भारौहः । भारौहा । भार्वाङ्भ्याम् । (होढः । झवे जवाः ।) स्वर०
भार्वाङ्गिरित्यादि । पह मर्पणे सहने । आदेः णः झः । सह विष्णु प्र० । वृद्धिर्वेलोपः
१-१ । (होढः) ।

(सहेः पः सा ङि) सहेः सकारस्य पकारो भवति साङि सनि ।
तुरासाहौ । तुरासाहः । अम्बूनि वहतीति-अम्बुवाट् । शसादौ
तु अन उः । अनकारादुत्तरस्य वाहो वाकारस्य उः स्यात्
शसादौ स्वरे परे अम्बूहः । शालिवाट् । शाल्यूहः ।

(सहेः पः सा ङि) सहेः ६-१ पः १-१ सा ङि ७-१ सहेर्धातोः सकारस्य
पकारो भवति ढकारे परे । कथंभूते ढकारे रसे पदाते च परे । अनेन तस्य पः॥ (हसेपः ।
वावसज्जे ।) तुरां शत्रुवेगं सहते इति तुरापाङ् इन्द्रः । तुरापाट् । तुरासाहौ । तुरा-
साहः । भकारादौ सुपि च तुरापाङ्भ्याम् । तुरापाङ्गिः । इत्यादिरूपाणि ज्ञेयानि ।

(शमेरपि विष्णु वक्तव्यः । मो नो धातोः) मान्तस्य धातो-
र्मकारस्य नकारो भवति धातोर्ज्ञसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च ।
शम दम उपशमने । प्रकर्षेण शाम्यतीति प्रशान् । प्रशामौ ।
प्रशामः ।

शम् उपशमे । शम् प्रपूर्वः । प्रकर्षेण शाम्यतीति प्रशाम । विष्णु प्र० । वृद्धिः
वेलोपः १-१ । सूत्रम् (मो नो धातोः) धातोर्मकारस्य नकारो भवति रसे पदान्ते
च । वमोश्च इति मस्य नः । (हसेपः०) प्रशान् । प्रशामौ । प्रशामः । प्रशान्भ्याम् ।
प्रशान्भिः ।

(अभूततद्भावे कृभ्वस्तिरयोगे नाम्नश्चिः) अभूततद्भावेऽर्थे कृ
भू अस् इत्येतेषु नाम्नश्चिः प्रत्ययो भवति । (संपद्यकर्तरीति
वक्तव्यम्) तेन अगृहे गृहे भवतीति गृहेभवति । चका-
रश्चौ दीर्घ इति विशेषणार्थः । वा चकारः प्रत्ययभेदज्ञाप-
नार्थः (वेः)

(अभूतेत्यादि) न प्राग्भूतम् अभूतं तस्य तेनैव स्वात्मना भवनं तद्भावे तस्मिन्नर्थे
अतथाभावे तथाभावस्य सति कृ भू अस् इत्येतेषां त्रयाणां धातूनां मध्ये एकतरयोगे
नाम्नश्चिप्रत्ययो भवति । चकारः चौ दीर्घ ईचास्येति सूत्रविशेषणार्थः ।

परे न क्यपि क्विपि वा । क्वनिप्प्रत्ययः । सुष्टु पिवतीति-सु-
पीवा । भूरि ददातीति-भूरिदिवा । घृतं पिवतीति-घृतपीवा ।
धनदिवा । मलसिवा । मार्गस्थिवा । धनधीवा । सुगीवा । दोष-
हीवा । क्वनिप् क्वचिदन्येभ्योऽपि दृश्यते । सुष्टु करोतीति-
सुकर्मा । सुष्टु शृणोतीति-सुशर्मा । अनप्राणने । अत्र क्विप् ।
प्राणितीति-प्राण् । प्राणौ । प्राणः । हे प्राण् । (अनः) पदान्ते
वर्तमानस्यापि अनो नस्य णत्वं स्यात् । अधौ इति विशे-
पणान्नलोपो न शङ्कनीयः । इण् गतौ । ह्रस्वस्य पिति कृति-
लुक् । प्रातरेतीति-प्रातरित्वा । (वनिपि जमस्याऽऽत्वं
वाच्यम्) जनी प्रादुर्भावे । विजायतेऽसौ विजावा । केवलेभ्योऽ
पि वनिप् । ओण् अपनयने । ओणतीति-अवावा । अवावा नौ ।
(इपि वनो नस्य रो वाच्यः) (व्रण ईप्) ओणाति सा अवा
वरी । पारं पश्यतीति-पारदृश्वा । पारं पश्यति सा पारदृश्वरी
केवलेभ्योऽपि क्वनिप् । पुञ् अभिपवे । पूङ् प्राणिगर्भविमो-
चने । सुनोतीति-सुत्वा । तुक् । धेद् पाने । धयतीति-धीवा ।
गै शब्दे । गायतीति-गीवा । जहातीति हीवा । पीवा ।

सूत्रम् (स्थामी) स्या ६-३ (आतो धातोर्लोपः) स्वर० (मोनु०) ई१-१
सांकेतिकम् । अयवा स्याम् ६-३ इ १-१ ई १-१ त्रिपदम् । (अव्ययाद्विभक्तेर्लुक् ।
इश्च ईश्च ई स्या । पा पाने । गा मा हादीनां ईकारो भवति क्विप्प्रत्ययव्यतिरिक्ते
किति परे । स्यादीनामाकारस्य इकार ईकारश्च भवति क्वचित्प्रयोगानुसारेण ह्रस्व
इकारः । यथास्थितम् । सहितम् । मितम् । प्रमितम् । दो अवखंडने । दितम् ।
पोतकर्मणि । अवमितम् शो तनूकरणे । निशितमित्यादौ क्वचिदीर्घः । पा पाने ।
पा । सुपूर्वः सुष्टुपिवतीति विग्रहे । (आतो मनिप्) इत्यादिना क्वनिप् प्रत्ययः ।
क्त्वादाकारस्य ईकारः । पा इत्यस्य पी सुपीवन् १-१ (नोपधायाः । हसेपः० ।
नाम्नो नो०) सुपीवा इति क्वनिवंतः । डुदाञ् दाने । भूरि पूर्वः भूरि प्रचुरम् । स्वर्ण
वा ददातीति भूरिदावा । वनिप् प्र० क्त्वाभावात् । स्थामी इतीकारो न । राजन्-
शब्दत् प्रक्रिया ।

विद्यते मनो यस्यासौ अमनाः । न अमनाः अनमनाः । अन-
मनाः अमनाः संपद्यमानस्तथा भाव इति—अमनीभावः ।
तथा सुमनीभावः । सुचेतीभावः महीकरोति । अरूकरोति ।
चक्षूकरोति (डाच् क्वचिद्वक्तव्यः) अभूततद्भावेऽर्थे क्वचित्
डाच् प्रत्ययो भवति । अदुःखं दुःखं संपद्यते तत् करोतीति-
दुःखाकरोति । तथा—भद्राकरोति ।

सूत्रम् (च्चौ सलोपश्च) च्चिप्रत्यये परे अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां सकारस्य
लोपो भवति । सलोपे च कृते पूर्वस्य च दीर्घः । अकारस्य ईकारः । स्थिरस्य
मनसः अमनस्त्वेन भवनम् अमनीभावः । अरूकरोति, चक्षूकरोति, चेतीकरोति, विर-
हीकरोति, विरजीकरोति । भू मनस्पूरवः । घञ्भावे । अत्र च्चिप्रत्यये कृते च्चौ
सलोपश्चेति सलोपे कृते अकारस्य च ईकारः । एवं अपरिखा परिखा कृता परि-
खीकृता कृ-क्तप्र० । परिखापूर्वः । च्चिप्र० । च्चौ दीर्घः । ईचास्येति अवर्णस्य
ईकारः । वेरिति विलोपः १-१ (स्त्रो०) क्वचित्प्रयोगान्तरे कृभ्वस्तियोगे च्च्यर्थे नान्नो
डाच् प्रत्ययो भवति । डकारश्चिलोपार्थः । चकारः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः । अदुः-
खिनं दुःखिनं करोतीति दुःखाकरोति । सिद्धमेव दुःखिनपूर्वः । डाच् । टिलोपः ।
स्वर० । एवं सुखाकरोति । सपत्राकरोति । प्रियाकरोति । मुण्डने । भद्राकरणम् ।

(आतो मनिष्कनिष्वनिपः) प्रादौ नाग्नि च प्रयुज्यमाने
आकारान्ताद्धातोर्मनिष् कनिष् वनिष् इत्येते प्रत्यया
भवन्ति । सुष्टु ददातीति—सुदामा । राजन्शब्दवद्भूपम् ।
(खसे चपा झसानाम्) अश्वे तिष्ठतीति—अश्वत्थामा ।

सूत्रम् (आतो मनिष्कनिष्वनिपः) आतः ६-१ 'स्वर०' । (स्त्रो०) मनिष् च
कनिष् च वनिष् च मनिष्कनिष्वनिपः १-३ । 'स्वर०' । (स्त्रो०) । आकारान्ताद्धा-
तोर्मनिष् कनिष् वनिष् एते त्रयः प्रत्यया भवन्ति कर्तरि । पकारः पितृकार्यार्थः इकार
उच्चारणार्थः कनिष् इत्यत्र ककारः कित्कार्यार्थः । डुदाब् दाने । दा सुपूर्वः । सुष्टु
ददातीति सुदामा । मनिष् प्र० । सुदामन् १-१ (नोपधायाः । हसेपः । नान्नो
नो लो०) राजन्शब्दवत् । साधनार्थः ।

(स्थामी) इश्च ईश्च ई । दासोमास्थां ह्रस्व इकारो भवति ।
धागैहाक्पिवतीनां दीर्घ ईकारो भवति तकारादौ किति हसे

सुष्टु श्रीर्यस्यासौ-सुश्रीः । श्रयन्ते जन्म यामिति-श्रीः । (नहि
 वृतिव्यधिवृषिरुचिसहितनिष्ठुः क्विन्तेषु पूर्वपदस्योपसर्ग-
 स्यान्ते दीर्घो वाच्यः) णद् वन्धने (आदेः णः स्रः । नहो
 धः) उप समीपे नह्यतीति-उपानत् । नितरां वर्ततेऽसौ
 नीवृत् । व्यथ ताडने (ग्रहां कृति च) मर्माणि विध्यतीति
 मर्मावित् । वृष वृष्टौ । प्रकर्षेण वर्षतीति-प्रावृष्ट । रुच-
 दीप्तौ । नितरां रोचतेऽसौ नीरुक् (गमयमूनमहनूतनादी-
 नां क्विपि ञमस्य लोपो वाच्यः क्यपि वा) तुक् । परितः
 तनोतीति-परितत् । कटं चिकीर्षतीति कटचिकीः । चिकी-
 र्षतेः क्विप् (यतः) इत्यकारलोपः (दोषाम्) इति पस्य
 रेफः (रिलोपो दीर्घश्च) इति मध्यमरेफस्य लोपः । न तु
 संयोगान्तस्य लोपः । रसे पदान्ते चेति चकारात् (रात्सस्य ।
 स्रोर्विसर्गः) कटचिकीर्षौ । कटचिकीर्षः । बहू प्रापणे (यजां
 यवराणाम्) अनो बहतीति-अनङ्गान् (क्विन्ते बह्ननसोः
 डान्तादेशो वाच्यः) अनङ्गाहो । अनङ्गाहः । राजृ दीप्तौ
 (क्विन्ते राजतो परे समो मस्यानुस्वाराभावो वाच्यः)
 तेन सम्यक् राजतेऽसौ सम्राट् । ध्ये चिन्तायाम् (ध्यायतेः
 क्विपि संप्रसारणं दीर्घता च वक्तव्या) सुष्टु ध्यायतीति
 सुधीः (द्युतिगमिजुहोतीनां क्विपि क्वचित् द्वित्वं वाच्यम्)
 हसादिशेषाभावः । (द्योततेः क्वचित्पूर्वस्य क्विपि संप्र-
 सारणं वाच्यम्) द्योततेऽसौ द्युत् । गच्छति उत्पत्ति-
 स्थितिलयान् प्राप्नोतीति-जगत् (जुहोतेर्दीर्घश्च) जुहोत्य-
 नया सा जुहूः ।

सूत्रम् (वचीति) वच् प्रच्छ स्तु कटं शुद्धं जु श्रीणां दीर्घता भवति चकारात् ।
 संप्रसारणाभावः । इति स्वरस्य दीर्घः । श्रिन् सेवायां सुपूर्वः सुष्टु श्रयतीति विग्रहे ।
 क्विप् लोपः । सुश्रीः १-१ स्रो० । प्रच्छ तत्त्वपूर्वः । क्विप् प्र० । प्रच्छादेरिति दीर्घः

(क्रिप्) उपपदे सति असति च सर्वधातुभ्यः क्रिप् प्रत्ययो भवति । क्रिपः सर्वापहारित्वालोपः । कपावितौ । (वेः)

सूत्रम् (क्रिप्) क्रिप् १-१ । (ह्रसेपः०) एकपदम् । सर्वधातुभ्यः क्रिप् प्रत्ययो भवति । ककारो गुणप्रतिषेधार्थः तुग्विधानार्थश्च । अन्ये तु प्रत्यया उदाहरणार्थानुसारेण यथायोग्यं धातुभ्यः प्रयोज्यौ । क्रिप् प्रत्ययस्तु सर्वधातुभ्यो भवतीत्यर्थः । कृ कर्मन् पूर्वः । कर्म करोतीति विग्रहे क्रि प्र० वि ।

(ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्) ह्रस्वस्य पिति कृति परे तुगागमो भवति । कृति तुक् । कर्म करोतीति—कर्मकृत् । अग्निं चिनोतीति—अग्निचित् । देवान् स्तौतीति—देवस्तुत् । सोमं पिवतीति—सोमपाः । सर्वं पश्यतीति—सर्वदृक् । (दिशाम्) इति कुत्वम् । दिश् अतिसर्जने । दिशतीति—दिक् । (क्रिप्)

सूत्रम् (ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्) ह्रस्व ६-१ (डस् स्य) पिति ७-१ स्वर० । कृति० ७-१ तुक् १-१ (ह्रसेपः) पिति कृति परे ह्रस्वस्य स्वरस्य तुगागमो भवति । अनेन धातोः पुरतस्तुगागमः । (क्रिपः सर्वापहारीलोपः) इति क्रिप् लोपः क्रिप् १-१ (ह्रसेपः) कर्मन् इत्यत्र (नाम्नो०) कर्मकृत् । एवं अग्निं चिनोतीति अग्निचित् । चिञ् चयने । देवान् स्तौति देवस्तुत् । पृञ् स्तुतौ । (अदेः षणः स्नः) निमित्ताभावे इति टस्य तः । देवपूर्वः । क्रिप् प्रत्ययः । तुगागमः (क्रिपः सर्वापहारीलोपः) पा पाने । सोमपूर्वः क्रिप् प्र० । सोमं पिवतीति—सोमपा अत्र दीर्घत्वान्न तुगागमः १-१ (स्त्रो०) दृशिर् प्रेक्षणे । दृश् सर्वपूर्वः । सर्वं पश्यतीति सर्वदृक् । क्रिप् प्र० । (क्रिपः सर्वापहारीलोपः) दिशामिति शस्य कः १-१ (ह्रसेपः) सर्वदृक् । सर्वदृशौ । इत्यादि ।

(क्रिपि वचिप्रच्छयातस्तुकटपुङ्जुश्रीणां दीर्घः संप्रसारणाभावश्च वक्तव्यः) वक्त्यनया सा वाक् । वा उच्यते अनया सा वाक् । प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । तत्त्वपूर्वः । तत्त्वं पृच्छतीति—तत्त्वप्राड् । (छशपराजादेः षः । (छोः शऊ वाच्यौ किति छिति झसे परेऽनुनासिके कौ च) तेन तत्त्वप्राड्यौ । तत्त्वप्राछः । पृञ् स्तुतौ ॥ आयतं स्तौतीति—आयतस्तूः । पुङ् गतौ । कटं प्रवतेऽसौ कटप्रः । जु गतौ । जवतेऽसौ—जूः । सुष्टु श्रयतीति—सुथ्रीः । वा

सुष्टु श्रीर्यस्यासौ-सुश्रीः । श्रयन्ते जना यामिति-श्रीः । (नहि
 वृतिव्यधिवृपिरुचिसहितनिष्ठु , क्विवन्तेषु पूर्वपदस्योपसर्ग-
 स्यान्ते दीर्घो वाच्यः) णङ् वन्धने (आदेः णः स्रः । नहो
 धः) उप समीपे नह्यतीति-उपानत् । नितरां वर्ततेऽसौ
 नीवृत् । व्यथ ताडने (ग्रहां कृति च) मर्माणि विध्यतीति
 मर्मावित् । वृष वृष्टौ । प्रकर्षेण वर्षतीति-प्रावृष्ट । रुच-
 दीप्तौ । नितरां रोचतेऽसौ नीरुक् (गम्यमनमूहनृतनादी-
 नां क्विपि जमस्य लोपो वाच्यः क्यपि वा) तुक् । परितः
 तनोतीति-परितत् । कटं चिकीर्षतीति कटचिकीः । चिकी-
 र्षतेः क्विप् (यतः) इत्यकारलोपः (दोषाम्) इति पस्य
 रेफः (रिलोपो दीर्घश्च) इति मध्यमरेफस्य लोपः । न तु
 संयोगान्तस्य लोपः । रसे पदान्ते चेति चकारात् (रात्सस्य ।
 स्रोर्विसर्गः) कटचिकीर्षौ । कटचिकीर्षः । वह् प्रापणे (यजां
 यवराणाम्) अनो वहतीति-अनङ्गान् (क्विवन्ते वद्वानसोः
 डान्तादेशो वाच्यः) अनङ्गाहौ । अनङ्गाहः । राजृ दीप्तौ
 (क्विवन्ते राजतौ परे समो मस्यानुस्वाराभावो वाच्यः)
 तेन सम्यक् राजतेऽसौ सम्राट् । ध्ये चिन्तायाम् (ध्यायतेः
 क्विपि संप्रसारणं दीर्घता च वक्तव्या) सुष्टु ध्यायतीति
 सुधीः (द्युतिगमिजुहोतीनां क्विपि क्वचित् द्वित्वं वाच्यम्)
 हसादिशेषाभावः । (द्योततेः क्वचित्पूर्वस्य क्विपि संप्र-
 सारणं वाच्यम्) द्योततेऽसौ द्युत् । गच्छति उत्पत्ति-
 स्थितिलयान् प्राप्नोतीति-जगत् (जुहोतेर्दीर्घश्च) जुहोत्य-
 नया सा जुहूः ।

सूत्रम् (वचीति) वच् प्रच्छ स्तु कट् पुङ् जु श्रीणां दीर्घता भवति "चकारात् ।
 संप्रसारणाभावः । इति स्वरस्य दीर्घः । श्रिञ् सेवायां सुपूर्वेः सुष्टु श्रयतीति विग्रहे ।
 क्विप् लोपः । सुश्रीः १-१ स्रो० । प्रच्छ तत्त्वपूर्वः । क्विप् प्र० । प्रच्छादेरिति दीर्घः

१-१ (सयोगातस्य लोपः । छशपराजादेः पः । षोडः । हसेपः० । वावसाने) तत्त्वं पृच्छतीति तत्त्वप्राद्-तत्त्वप्राद् । तत्त्वप्राच्छौ । तत्त्वप्राच्छः । णह वंधने । नह उपपूर्वः । उपनह्यते पादयोरिति उपानत् । किप्प्र० । किपि परे नहर्धातोः पूर्वस्य उपसर्गस्य दीर्घता च वक्तव्या किप्परे इति पाठे किप् परो यस्मात् स किप्परः ईदृशे नहि धातौ परे उपसर्गस्य दीर्घता च वक्तव्या १-१ नहो धः । हस्य धः (हसेपः । वावसाने) उपानत् उपानद् । उपानहौ । इत्यादि । हसातस्त्रीलिङ्गे चकारात् प्रावृद् । प्रवर्पतीति प्रावृद् । मर्मावित् । नीरुक् इत्यादावपि दीर्घता नहीत्युपलक्षणात् । नहिवृषिवृति व्यधिसहितनयः गृह्यते । कृ कट् पूर्वः । कटं चिकीर्षतीति विग्रहे इच्छायामिति स प्रत्ययः (ऋत इर्) किर् । द्वित्वम् (पूर्वस्य हसादिः शेषः) रलोपः । (कुहोश्रुः) चिकिर् । (खोर्विं हसे) इति दीर्घः (किला०) कटं चिकीर्ष अग्रे किप् (यतः) इति सप्रत्यस्य अकारस्य लोपः (किपः सर्वापहारी लोपः) १-१ (संयोगातस्य लोपः । हसेपः० । स्रो०) कटचिकीः । कटचिकीर्षी । कटचिकीर्षः । केचित्तु कटचिकीर्षं किप् यतः । इत्यकारलोपः (दोषा० । रिलोपो दीर्घश्च । स्रो०) एव साधयति । ध्यै चित्तायाम् । ध्यै सुपूर्वः । सुष्ठु ध्यायतीति-सुधीः । किप् प्र० । ध्यायते ध्यै चित्तायामित्यस्य धातोः किपि परे सप्रसारणं भवति । दीर्घस्य दीर्घ ईकारः । ध्यै इत्यस्य धी । किप्लोपः १-१ स्रो० । सुश्रीः । शन्दवत् ।

(दृशेष्टक्सकौ चोपमाने कार्ये) दृशेर्धातोः सर्वादिषु टक्सकौ प्रत्ययौ भवतः उपमाने कार्ये सति । चकारात् किप् वक्तव्यः ।

सूत्रम् (दृशेष्टक्सकौ चोपमाने कार्ये) दृश् ५-१ डिति । डस्य । स्रो० । टक् च सक् च १-१ 'स्वर०' । पश्चादिसर्जनीयस्य सः (शुभिः पुः) च-अव्य० । उपमान ७-१ अ इ ए । सिद्धम् । दृशेर्धातोः टक्सकौ प्रत्ययो भवतः । चकारात् तृतीय-रूपे किप् प्रत्ययोऽपि भवति कार्ये कर्मोक्तौ उपमाने वान्ये सति । दृश् अन्य इव दृश्यते इति विग्रहे एकत्र टक् प्र० । टकारोऽनुबन्धार्थः । ककारो गुणनिषेधार्थः ।

(आ सर्वादिः) एतेषु प्रत्ययेषु परेषु सर्वादिः पूर्वस्य ढेरात्वं भवति । दृशिर् प्रेक्षणे । अन्य इव दृश्यतेऽसौ अन्यादृशः । (छशपराजादेः पः । षोडः कः सेः । किलात्) अन्यादृशः । अन्यादृक् । स इव दृश्यतेऽसौ तादृशः । तादृक्षः । तादृक् । य इव दृश्यतेऽसौ-यादृशः । यादृक्षः-यादृक् । एष इव दृश्यते-ऽसौ-एतादृशः । एतादृक्षः-एतादृक् ।

सूत्रम् (आ सर्वादिः) आ १-१ सांके० सर्वादि ६-१ ङिति-ङस्य । एतेषु टक् सक् क्णिप् प्रत्यये परे सर्वादिः सर्वादिशब्दगणस्य पूर्वपदस्य धातोरादौ वर्तमानस्य सप्तः टेः आत्वं भवति । 'स्वर' १-१ (स्तो०) अन्यादृशः । द्वितीये सक् प्र० । टेरात्वम् । दिशामिति शस्य कः । (किला० । कपसंयोगे क्षः १-१ स्तो०) अन्यादृशः । तृतीयरूपे क्णिप्प्र० । टेरात्वम् । क्णिप्लोपः १-१ । (दिशां । हसेपः०) अन्यादृक् । टित्वादीप् अन्यादृशी । एवं स इव दृश्यते इति तादृशः-तादृक्षः-तादृक् । तत्पूर्वः ।

(किमिदमः कीश् ईशौ) किमृशब्दस्य इदमृशब्दस्य च कीश् ईश् इत्येतावादेशौ भवतः टकारादिषु प्रत्ययेषु परे । शकारः सर्वादेशार्थः । क इव दृश्यतेऽसौ-कीदृशः-कीदृक्षः । कीदृक्- । अयमिव दृश्यतेऽसौ ईदृशः । ईदृक्षः-ईदृक् । ईदृशी वार्ता । सर्वादित्वाट्टेरात्वम् । (भवदादिषु दृशोष्टकारादयः । पूर्वस्य टेर्दीर्घता च वक्तव्या) भवानिव दृश्यतेऽसौ भवादृशः-भवादृक्षः-भवादृक् । चकारात् । एतेषु प्रत्ययेषु परेषु समानशब्दस्य सो वाच्यः । समान इव दृश्यतेऽसौ सदृशः-सदृक्षः-सदृक् । (अदसोऽमू आदेशः) अदस्-शब्दस्य टगादिषु सत्सु अमू आदेशो भवति किति परे । असाविव दृश्यतेऽसौ अमृदृशः । अमृदृक्षः-अमृदृक्-अमृदृग् । प्रत्ययोत्तरपदयोः परतो युष्मदस्मदोरेकत्वे त्वत् मत् इत्येतावादेशौ भवतः । त्वमिव दृश्यतेऽसौ त्वादृशः । त्वादृक्षः-त्वादृक्-त्वादृग् । अहमिव दृश्यतेऽसौ मादृशः-मादृक्षः । मादृक्-मादृग् । (त्यदादेषेरः स्यादौ) इत्यकारः । यूयमिव दृश्यतेऽसौ युष्मादृशः-युष्मादृक्षः-युष्मादृक् । वयमिव दृश्यतेऽसौ अस्मादृशः । अस्मादृक्षः-अस्मादृक् । टकारानुबन्धत्वादीप् । तादृशी । यादृशी । एतादृशी । त्वादृशी । मादृशी । अन्यादृशी । युष्मादृशी । अस्मादृशी । भवादृशी । इत्यादि ॥

सूत्रम् (किमिदम् कीर्णशौ) कि च इदं च किमिदम् तस्य ६-१ स्वर० ।
 (सो०) की च ई च कीः कीपूर्वः शकारः कीश् शकारोऽनुबन्धः उभयत्रापि यो-
 ज्यते । कीश् १-१ (ह्रस्वः०) केचित्तु 'किमिदम् कीर्णशौ' एवं सूत्रं पठति । एतेषु
 प्रत्ययेषु परेषु दृशिधातोः पूर्वयोः किम् इदम् शब्दयोः कीर्ण ईर्ण इत्येतावादेशौ
 भवतः यथासंख्येन । किम्शब्दस्य कीर्ण इदम् शब्दस्य ईर्ण । शकारः सर्वादेशार्थः
 आदेशभेदज्ञापनार्थः । दृश् किम्पूर्वः । क्रमेण टक्सक्किप्प्रत्ययाः । क इव
 दृश्यते इति विग्रहे किमः की आदेशः । कीदृशः-कीदृक्षः-कीदृक् । शेषं प्राग्वत् ।
 एवम् इदम् पूर्वः इदमः ई आदेशः । अयमिव दृश्यते ईदृशः-ईदृक्षः-ईदृक् । भवदा-
 दिषु प्राक्पदेषु सत्सु इवार्थे उपमानेऽर्थे दृशोर्धातोः टक्सक्किप्प्रत्ययाः भवति पूर्व-
 पदस्य देः आत्व भवतीत्यर्थः । भवानिव दृश्यते भवादृशः-भवादृक्षः-भवादृक् ।
 अहमिव दृश्यते इति मादृशः-मादृक्षः-मादृक् । दृश् अस्मदपूर्वः । (त्वन्मदेकत्वे)
 इति मदादेशे कृते पश्चादैराकारः । एवं त्वमिव दृश्यते इति त्वादृशः । त्वादृक्षः ।
 त्वादृक् । चकारात् समान इत्यस्य स आदेशः । समान इव दृश्यते इति सदृशः ।
 सदृक्षः । सदृक् । वयमिव दृश्यते इति अस्मादृशः । अस्मादृक्षः । यूयमिव दृश्यते
 इति युष्मादृशः ॥

(णिनिरतीते) धातोर्तीते काले शीलेऽर्थे च णिनिः
 प्रत्ययो भवति ।

सूत्रम् (णिनिरतीते) णिनिः १-१ (सो०) अतीति ७-१ अ इ ए । पश्चा-
 त्नामिनो रः । 'स्वर०'धातोः अतीति गते काले णिनिप्रत्ययो भवति शीले स्वभावेऽर्थे।
 णिनिरित्यत्र णकारो वृद्धन्र्थः । इकारः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः ।

(करणे उपपदे यजर्णिनिर्वाच्यः । इनां शौ सौ) अग्निष्टो-
 मेन इयाज इति वा अग्निष्टोमेन अयाक्षीत् इति अग्निष्टोम-
 याजी । वा अग्निष्टोमं यष्टुं शीलं यस्य सः अग्निष्टोमयाजी ।
 श्राद्धं भुंक्ते इत्येवंशीलः श्राद्धभोजी । अर्घं भुंक्ते इत्ये-
 वंशीलः अर्घभोजी । सुखभोजी । उष्णं भुंक्ते इत्येवंशीलः
 वा भुक्तवान् इति-उष्णभोजी । (हनो घत् । हन्तेर्निन्दायां
 णिनिर्वाच्यः) पितरं जघान वा अवधीत् इत्येवंशीलः पितृ-
 घाती । दण्डिन्शब्दवद्रूपं ज्ञेयम् । (कर्तृरुपमाने णिनिर्वा-

च्यः') अभ्र इव पततीति-अभ्रपाती । मत्त इव करोतीति-
मत्तकारी । हंस इव गच्छतीति-हंसगामी । स्त्री चेत् हंस-
गामिनी । ईप् ।

(कर०) यज्ञ पूजा० यज्ञ अग्निष्टोमपूर्वः । अग्निष्टोमं इष्टवान् यष्टुं शीलमस्येति
वा अग्निष्टोमयाजी । णिनिप्र० । इन् णित्वाद्बुद्धिः 'स्वर०' (इनां शौ सौ । हसेपः० ।
नाम्नो नो०) दंडिन् शब्दवत् ।

(क्तिव्वनिव्डाः) धातोरतीते काले शीलेऽर्थे च क्तिप् वनिप्
डा इत्येते प्रत्यया भवन्ति । क्तिप् । वृत्र ब्रह्म भ्रूण एतत्पूर्व-
कादेव हन्तेः क्तिप् स्यात् । अतीते एव । वृत्रं हतवानिति
वृत्रहा । ब्रह्महा । भ्रूणहा । अन्यत्र शत्रुघातीत्यत्र णिनिः ।
शत्रुं हन्तीत्येवंशीलः शत्रुघाती । सुष्टु करोति स्मासौ सुकृत् ।
कर्मकृत् । पापकृत् । पुण्यकृत् । शास्त्रकृत् । सोमं सुनोति-
स्मासौ सोमसुत् । अग्निं चिनोति स्मासौ अग्निचित् ।
इत्येते-क्तिवन्ताः । वनिप् । युधि संप्रहारे । राजानं युध्य-
ते स्मासौ राजयुध्वा । राजानं करोतीत्येवंशीलः राजकृ-
त्वा । सह युध्यते स्माऽसौ । सहयुध्वा । सहकृत्वा । पुञ्
प्राणिप्रसवे । वनिप् । तुक् । कित्वाद्गुणाभावः । सुनोति स्मासौ
सुतवान् इति सुत्वा । स्तुत्वा । यजति स्मासौ यज्वा ।
पारमद्राक्षीत् इति-पारदृश्वा । इत्येते क्तिवन्ताः ॥ जनी
ग्रादुर्भावे ।

सूत्रम् (क्तिव्वनिव्डाः) क्तिप् च वनिप् च उश्च क्तिव्वनिव्डाः १-३ सवर्णे० ।
सो०) वृत्तिः सुगमा । इन् हिसागत्योः । इन् वृत्रपूर्वः वृत्रं वृत्रामुरं हतवान् इति विग्रहे
क्तिप्प्र० । (क्तिप्ः सर्वोपहारी लोपः) १-१ (इनां शौ सौ । हसेपः । नाम्नो० ।)
वृत्रहा । वृत्रहणी । एवं ब्रह्महा । भ्रूणहा । पूर्वं क्तिप्प्रत्ययो वनिप् प्रत्ययश्च वर्तमाने
काले उक्तः । अत्र तु अतीते काले इति न पौनरुक्त्यम् । यज्ञ वनिप् प्र० । वन् ।
'स्वर०' । यज्वन् १-१ (नोपवायाः । हसेपः । नाम्नो नो०) इष्टवान् इति यज्वा ।
यज्वानौ ।

(सप्तम्यां जनेर्डः) सप्तम्यां जनेर्धातोर्डः प्रत्ययो भवति
अतीते काले । सरसि जायते स्म तत् सरसिजं पद्मम् ।
(अलुक् कचित्) सरसि जातं सरोजम् । संस्कारजः । प्रजा ।
अजः । द्विजः । परितः खाता इति परिखा । प्रकर्षेण जायते
स्मेति प्रजा । सर्वं गतवान् इति सर्वगः । वा सर्वं गच्छ-
ति स्मासौ सर्वगः । गै शब्दे । साम गीतवान् गायति
स्मासौ सामगः ।

(जनी प्रादुर्भावे) जन् सरसिपूर्वः । डप्र० । अडित्त्वाट्टिलोपः । 'स्वर०' । सर-
सि जातं सरसिजम् । अलुक् कचिदिति सप्तम्या अलुक् । नपुंसके कुलशब्दवत् । ज्ञा
अवबोधने । ज्ञा सर्वपूर्वः । डप्र० । टिलोपः । 'स्वर०' १-१ (स्त्रो०) । सर्वं ज्ञात-
वान् इति सर्वज्ञः । गम्ल् गतौ । गम् सामन्पूर्वः । साम वेद गतवान् ज्ञातवान्
गीतवानिति विग्रहे ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्था इति डप्र० । टिलोपः । 'स्वर०' (नाम्नो०)
सामगः । एव सर्वत्र गतवान् सर्वगः ।

(क्तक्त्वतु) धातोर्तीते काले क्तक्त्वतु प्रत्ययौ भवतः ।
भावकार्ययोः क्तः । क्तवतुः कर्तर्येव । कृतो घटः । कृतवान्
घटम् । उकारो नुम्विधानार्थः । आगतं स्थितं देवदत्तेन ।
भावे नपुंसकान्तम् ।

सूत्रम् (क्तक्त्वतु) क्तश्च क्तवतुश्च क्तक्त्वतु १-२ (जौ यू । सवर्णे०) यातोः
अतीते गते काले क्तक्त्वतु इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । तत्र क्तप्रत्ययो भावे कर्मणि च
भवति क्तवतुश्च कर्तरि । ककारो गुणप्रतिषेधार्थः । जकारि इति-कृतः कृ क्तम्० ।
त् १-१ स्त्रो० । कृतः कटः कारुकेण । अत्र कर्मणि क्तः । क्तवतुः उकारो नुम्वि-
धानार्थः । तवत् १-१ (त्रितो नुम् । जत्वसोः सौ) दीर्घः (ह्रस्वः० । तयोगात्तस्य
लोपः) चकार इति कृतवान् (द्वितः) स्त्रीचेत् कृतवती । अत्र कर्तरि क्तवतुः । गम्
क्त त लोपस्त्वनुदात्तनामिति मलोपः । देवदत्तेन आगतम् । अत्र भावे क्तः । नपु-
सकालिङ्गे भावे विहितस्य क्तप्रत्ययस्य नपुंसकालिङ्गता । घा । (जादेः ण्यः स्रः)
स्था । क्त प्र० । स्यामीति ह्रस्व इकारः । देवदत्तेन स्थितम् ।

(गत्यर्थादकर्मकाच्च कर्तरि क्तः) गत्यर्थादकर्मकाच्च धातोः
कर्तरि क्तः प्रत्ययो भवति चाद्रावकर्मणोः । स्थितः ।
शान्तः । दान्तः ।

सूत्रम् (गत्यर्थदकर्मकात्कर्त्तरि क्तः) गतिरर्थो यस्य स गत्यर्थस्तस्मात् ५-१ (उप्तिरत् । सवर्णे०) न विद्यते कर्म्मन्त्यकर्मकः तस्मात् ५-१ (उप्तिरत्) मध्ये चपा० 'स्वर०' । च अव्य० । पश्चात् । (स्तोत्रुभि०) । स्वर० । कर्त्तृ७-१ ऊँइत्यर् । 'स्वर' क्त १-१ (स्रो०) गत्यर्थो धातुरट् गतावित्यादिः अकर्मकश्च लजासत्तादिः एवं द्विविधादपि धातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययो भवति । उदा० । अद् क्तप्र० । कृत इतीडागमः । अटित १-१ (स्रो०) अत्र गत्यर्थत्वात् क्तप्र० ष्ठा स्या क्त । स्थाप्तीति इकारः स्थितः । अत्र अकर्मकत्वात् क्तप्र० । गम दम उपशमे । शम् क्त । जमान्तस्य कृडितीति । (नश्वा०) । शांतः । एवं दम्-दांतः । दुवम्-चांतः । अकर्मकत्वात् । कर्त्तरि क्तः । मदेर्न दीर्घता । तेन मत्त इति रूपम् ।

(क्तो वा सेट्) उदुपधात्सेट् क्तः प्रत्ययो वा किद्भवति । द्युत द्योतने । प्रद्योतितः । प्रद्युतितः । रोदितः । रुदितः । मोपितः । मुपितः । गृहीतः ॥

सूत्रम् (क्तो वा सेट्) क्तः १-१ स्रो० । वा अव्य० (हवे । उओ) सेट् सह इटा वर्त्तमानः सेट् १-१ (हसेपः) इट्सहितः क्तप्रत्ययो वा किद्भवति । कित्त्वे सत्यापि विकल्पेन कित्त्वं कल्पनीयम् । कित्त्वाद् गुणप्रतिषेधः । यत्र कित्त्वं न तत्र गुणो भवति । द्युत दीतौ । द्युत् २ प्रपूर्वः । कर्त्तरि क्तः । (कृतः) इतीडागमः एकत्र । कित्त्वाभावस्तत्र गुणः । (उपध्याया लघोः) कित्त्वपक्षे गुणाभावः । प्रद्योतितः । प्रद्युतितः । रुदिर् अश्रुविमोचने । रोदितः । रुदितः । मुप् स्तेये । मोपितः । मुपितः । एवं नोदितः । नुदितः । वेदितः । विदितः । ग्रह (क्तक्तवट्) इति क्तप्र० । ग्रहां क्तिता चेति संप्रसारणम् । कृत इतीडागमः । ईटो ग्रहामिति इकारस्य ईकारः स्वर० १-१ (स्रो०) गृहीतः ।

(वृतः) उवर्णान्ताद्वर्णान्तात्श्चिश्चिश्च धातोः क्तप्रत्ययस्येङ् न भवति । वृतः । मृतः । भृतः । श्रितः ।

सूत्रम् (वृतः) वृतः ६-१ स्वर० । स्रो० । एकपदम् । (वुः से) इति सूत्रात् वुरित्यनुवर्त्तते कापि वृ । श्रितः कितः इति सूत्रं दृश्यते । उवर्णान्तात् ऋवर्णान्तात् चिश्चिश्च धातोरिति वचनात् कृत इति सूत्रेण प्राप्तस्य इटो निषेधः । एवं नुतः मृतः ।

(आदीदितः) आदित ईदितश्च परस्य क्तस्येङ् न भवति ।

सूत्रम् (आदीदितः) आच्च ईच्च आदीतौ तौ इतौ यस्य स आदीदित् तस्मात् ५-१ 'स्वर०' । (स्रो०) आकारानुवंधात् ईकारानुवंधाच्च धातोः परस्य कितः प्रत्ययस्य ईडागमो न भवति ।

(जीतां तक् वर्तमानेऽपि) जीतां धातूनां मतिबुद्धिपूर्जार्थानां च वर्तमानेऽपि तक्प्रत्ययो भवति । अपिशब्दाद्भावकर्मणोश्च ।

जीतां०) जिः इत् येषां ते जीतस्तेषां धातूनां वर्तमाने काले अर्थेऽपि शब्दादतीतेऽप्यर्थे तक् प्रत्ययो भवति । जिमिदा धातुः स्नेहने भक्षणे । जिकार आकारश्च अनुबंधौ । मिद् व्यनुबंधत्वात् तक् प्र० । आकारानुबंधत्वात् इद् निषेधः । मिद त इति स्थिते ।

(दस्तस्य नो दश्च) दकारादुत्तरस्य कितस्तस्य नत्वं भवति । चकारादकारस्य नकारो भवति । जिमिदा स्नेहने । मिन्नमन्नं तैलेन वर्तते । जिष्विदा गात्रप्रक्षरणे । आयासेन प्रस्विन्नः । जिह्विदा संचूर्णने । क्ष्विण्णः ।

सूत्रम् (दस्त०) दः ५-१ 'स्वर०' । स्रो० । तस्य ६-१ (ङस् स्य) पश्चाद्विसर्जनीयस्य सः । नः १-१ स्रो० । दः ६-१ स्वर० । 'स्रो०' च अव्य० । दकारांताद्धातोः परस्य कितस्तकारस्य नकारो भवति धातुसंबन्धिनो दकारस्यापि नकार इति तक्संबन्धिनस्तस्य नः दस्य च नः । 'स्वर०' १-१ अतोऽम् । नपुंसकांतम् । अन्नं तैलेन मिन्नं स्निग्धं वर्तते इत्युदाहरणम् । एवं जिष्विदा धातुः गात्रप्रक्षरणे प्रस्वेदने । ष्विद् । (आदेः ण्नः स्नः) स्विद् व्यनुबंधत्वात्तक् । (आदीदितः) इति आकारानुबंधत्वादिद्विनिषेधः । दस्तस्येति दकारस्तकारयोर्नकारः । प्रपूर्वः । आयासेन स्वेदेन प्रस्विन्नः । जिह्विदा संचूर्णने पेपणे । क्ष्विद्-तक्प्र० । दकारस्तकारयोर्नकारः (प्नां०) अवकुप्षन्तरेपीति धातोर्नस्य णत्वे । टुभिः टुरित्युत्तरनकारस्य णकारः । 'स्वर०' क्ष्विण्णः । चूर्णित इत्यर्थः । मदी हर्षे । इत्यस्य तु दकारस्तकारयोर्नकारो न । तेन मत्तः इति रूपम् ।

(अदो जघुः) जग्धम् ।

सूत्रम् (अदो०) अद् भक्षणे इत्यस्य धातोर्जघुरित्ययमादेशो भवति तकारादी किति परे । अद् क्तप्र० जघु आदेशः । (तयोर्थः । श्रुभे जघाः) घस्य गः । 'स्वर०' १-१ (अतोऽम् । अम्शसो० । मोनु०) जग्धमन्नम् ।

(रः) रेफादुत्तरस्य कितस्तकारस्य नत्वं भवति । कृ विक्षेपे कृ हिंसायाम् । (ऋत इर् । य्वोर्वि हसे) विकीर्णम् । जृप् अप् वयोहानौ । जीर्णम्, शीर्णं शरीरम् ।

सुनम् (रः) ५-१ 'स्वर०' । (स्रो०) । रेफात् रकारात् परस्य कितः तकारस्य नकारो भवति । उदा० । कृ विक्षेपे । कृञ् हिंसायां वा । तप्र० । त । (ऋत इर्) इति सूत्रेण तस्य नः । विपूर्वः । (ख्योर्वि ह्से) इति दीर्घः । (राद्यपो द्विः) जलतुंवि० विकीर्णं १-१ (अतोऽम्) जृष्धातुः जृष्धातुश्च वयोदानौ वार्द्धक्ये । पकारौ पित्कार्यार्या । ज्ञ क्तप्र० । (ऋत इर्) रकारात्त्वात् । (रः) इति सूत्रेण तस्य नः (ख्योर्वि ह्से) । पुनो० । राद्यपोद्विः) 'जल०' जीर्णं शरीरम् एव जृष् जीर्णम् ।

(ल्वाद्योदितश्च) ल्वादेरोदितश्च धातोस्तो नो भवति । लूनः । क्षि क्षये । क्षीणः । ग्लानः । म्लानः । हीनः ।

सुनम् (ल्वाद्योदितश्च) लृ जादिर्घस्य स ल्वादिः । ओकार इत् यस्य सः ओदित् । ल्वादित्श्च ओदितश्च ल्वाद्योदित् तस्मात् ५-१ च अव्ययम् । ल्वादयो धातु-
पोठोक्ताः ओदितश्च ओहाक् त्यागे ओहाद् गतौ ओप्यायी वृद्धौ इत्यादयस्तेभ्यः परस्य कितस्तकारस्य नकारो भवति । उदा० । लृञ् छेदने । लृ (क्तवत्) त । (ल्वाद्योदित०) इति तस्य नः १-१ (स्रो०) लूनः ॥ क्षि क्षये । क्षि क्तप्र० । क्षयो दीर्घः कर्तरत्यनेन दीर्घः । ल्वाद्यो० इति तस्य नः । पु० । क्षीणः । ग्लै हर्षक्षये । ग्लै-क्तप्र० (सध्यक्षराणामा०) इत्यनेन ग्ला । (ल्वाद्यो०) इति तस्य नः १-१ ग्लानः । एवं म्लै हर्षक्षये । म्लानः । ओहाक् त्यागे । हा क्तप्र० । (स्थामी ल्वाद्यो०) इति तस्य नः हीनः । ओप्यायी वृद्धौ । प्याय् क्तप्र० । (प्यायः पी) प्यायी इत्यस्य यातोः पी इत्यादेशो भवतीति प्या स्थाने पी । (ल्वाद्यो०) इति तस्य नः । पीनः । एव दीनः । लीनः । उड्डीनः । मीनः । दूनः । मग्नः ।

(दो दत्ति) दा इत्यस्त दद्भवति किति तकि परे । दत्तः-दत्तवान् ।

सूत्रम् (दो दत्ति) दो ६-१ आतो धातोर्गित्यालोपः । स्वर० । (स्रो०) दत् १-१ । ह्सेपः । त् ७-१ स्वर० । डुदान् दाने इत्यस्य धातोस्तकारादौ किति परे दत् आदेशो भवति । दा क्त दत् आदेशः । 'स्वर०' । (स्रो०) दत्तः । क्तवत्प्रत्ययो दत्तवान् भवच्छब्दवत् ।

(स्वरात्तो वा) स्वरादुत्तरस्य दा इत्यस्य तो वा भवति किति परे । प्रत्तः । प्रदत्तः । अवत्तम् । अवदत्तम् । नाम्यन्तोप-
सर्गस्य दीर्घो भवति । (ददातेस्तो वाच्यः) नितरां दीयते स्म तत् नीतम् । नीदत्तम् । पर्यासमन्ताद्वावेन दीयते स्म तत् परीत्तम् । परीदत्तम् (धाजो हिः किति ते) धीयते

स्मासौ हितः । द्वाति स्मासौ हितवान् । (जहातेश्च किति) जहातेर्धातोः किति प्रत्यये परे हिरादेशः स्यात् । तेन पूर्वं हित्वा । हीयते स्मासौ हितः । अहासीदिति हितवान् । (यजां यवराणां संप्रसारणम् । छशपराजादेः षः) इष्टम् । टुवप् बीजतंतुसंताने । उत्तं बीजम् । वह् प्रापणे । संप्रसारणम् । (हो ढः) ढत्वम् । (तथोर्धः) घृत्वम् । ढि ढो लोपो०) ऊढोऽनडुहा पंगुः । व्येञ् संवरणे । संवीतः । द्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च । आहूतः । वद व्यक्तायां वाचि । उदितः । उक्तः ।

सूत्रम् (स्वरा०) ८-१ (ढसिरत् । सवर्णे०) त १-१ स्त्रो० । वा अव्ययम् । सस्वरात् उपसर्गात्परस्य दाधातोः त् इत्यादेशो वा भवति पक्षे वा दत् इत्यादेशो भवति तकारादौ किति परे । दा प्रपूर्वः । एकत्र त् एकत्र दत् क्तप्र० । प्रत्तम् । प्रदत्तम् । एवं अवपूर्वः । अवत्तम् । अवदत्तम् । चेति रूपद्वयम् । प्रादायि इति प्रत्तं प्रदत्तम् । एवम् उपात्तम् । उपादत्तम् । यञ् देवपूजासंगति० यञ् क्तप्र० । त । यजां यवराणामिति संप्रसारणम् । यकारस्य इकारः । छशपराजादेरिति पत्वम् । (घृभिः घृः) इष्टम् । क्तवतुप्रत्यये इष्टवान् । टुवप् धातुः बीजसंताने अन्नादिवपने इत्यर्थः । टुकारः द्वितोयुरिति कार्यार्थः । वप् क्तप्र० । यजामिति वस्य उः । 'स्वर०' १-१ । (अतोऽम्) उत्तं बीजं अवापि इत्यर्थः । वह् प्रापणे । वह् क्तप्र० । यजामिति वस्य उः । (हो ढः । तथोर्धः । घृभिः घृः । ढि ढो लोपो दीर्घश्च) ढलोपः । उकारस्य उकारः १-१ । (स्त्रो०) ऊढः । अनडुहा वृषभेण पंगुः खञ्जः पुमान् ऊढः । व्येञ् संवरणे । व्ये संपूर्वः । क्तप्र० । कित्वात् यजामिति संप्रसारणम् । सस्वरस्य संप्रसारणं दीर्घं च दीर्घ इति व्ये इत्यस्य वी । संवीतः । द्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च आहूतपूर्वः । क्तप्र० । संप्रसारणम् । द्वे इत्यस्य १-१ । (स्त्रो०) आहूतः । एवं आहूतवान् । आहूयते स्म इत्याहूतः । आहुहाव इत्याहूतवान् । वद व्यक्तायां वाचि । वद क्तप्र० । (कृत०) इतीडागमः । कित्वात् संप्रसारणं वस्य उः १-१ । (अतोऽम्) उदितम् । वच क्तप्र० । संप्रसारणम् । चोः कुः । 'स्वर०' । उक्तः ।

(वसिष्ठधोरिट्) वसिष्ठधोर्द्वयोर्धात्वोरिडागमो भवति क्त-
क्तवतो परे च । उपितः । क्षुधितः । सुप्तः ।

सूत्रम् (वसिष्ठधो०) ६-२ इद १-१ यद्यापि धातुपाठे वसिष्ठधौ एतौ द्वौ धातू अनुदात्तौ अनिदौ कथितौ, तथापि तयोरिडागमो भवति । वच् निवासे

क्तप्र० । संप्रसा० । वसिधुवोरितीडागमः । (घसादेः षः) अवात्सीदिति उपितः ।
 एवं ध्रुव् ध्रुवक्षायाम् । ध्रुवितः । जिघ्रष् शये (आदेः णः स्रः) स्वप् क्तप्र० ।
 संप्रमा० । मुत्तः ।

(त्राणाद्या निपात्यन्ते) त्राणादीनां नत्वं वा निपात्यते त्राणः ।
 त्रातः । ह्रीणः । ह्रीतः । निर्वाणः । निर्वातः । प्राणः । प्रातः ।
 परिवृढः । (जनेर्जा) जातः ।

त्राणाद्याः शब्दाः अतीते काले अर्थाविशेषे सिद्धा एव वा निपात्यन्ते । त्रिद् रक्षणे
 इत्यस्य त्राणः—त्रातः इति रूपद्वयम् । त्रि क्तप्र० । (संच्यक्षराणामा) त्रात्वपक्षे क्तप्रत्य-
 येन तदैव त्राण इति निपात्यते । एवं हीलजायामित्यस्य हीणः । हीतः । वा धातुः
 गतिगंधनयोः । निरपूर्वः । निर्वाणः । निर्वातः । एवं प्राणः । प्रातः । वित्तः । विन्नः ।
 उत्तः । उन्नः । नुत्तः । नुन्नः ।

(संपर्युपेभ्यः करोतेर्भूपणे सुद्) संस्कृतः । परिष्कृतः ।
 उपस्कृतः ।

(संपर्युपेभ्य इति) सम, परि, उप् इत्येतेभ्यः उपसर्गभ्यः परस्य करोतेर्धातोः
 भूपणे अलंकरणेऽर्थं मुडागमो भवति । टित्त्वादादौ । उकार उच्चारणार्थः कृतः ।
 क्रमेण सम-परि-उप-पूर्वः । क्तप्र० । सर्वत्र धुडागमः । 'स्वर०' । संस्कृतः । परिष्कृतः ।
 उपस्कृतः । अलंकृतः । इत्यर्थः (जनेर्जा) जनी प्रादुर्भावे इत्यस्य जा आदेशः ।
 क्तप्र० । जातः । एवं खन् खनने इत्यस्य खा आदेशः । खातः ।

(पचो वः) पक्कः ।

पचो वः) पचेर्धातोर्तीतेऽर्थं व प्रत्ययो भवति क्तप्रत्ययार्थं । यद्वा क्तप्रत्यय-
 स्यैव व इत्यादेशो भवति । (चोः कुः) पक्कः ।

(शुपेः कः) शुष्कः ।

(शुपेः कः) शुष् शोके इत्यस्य क्तप्र० । शुष्कः ।

(स्फायः स्फी) स्फीतः ।

(स्फायः स्फी) स्फायेर्धातोः क्तप्रत्यये परे स्फी इत्यादेशो भवति । स्फायी
 चृद्धौ स्फाय क्त प्र० । स्फी आदेशः । स्फीतः । क्षौ क्षये । (संच्यक्षराणामा०)
 क्षायतेर्मप्र० । क्षामः । इति ।

(कसुकानौ णवेवत्) धातोः कसुकानौ प्रत्ययौ भवतः
अतीते काले । तौ च णप् ए इतिवद्भवतः । णवादित्वाद्विर्व-
चनं न तु णपो णित्वाद्द्विरित्याशयः । विभिद्धान् । चकृवान् ।
चक्राणः ।

(कसुकानौ णवेवत्) कसुश्च कानश्च कसुकानौ १-२ (ओ औ औ) णप् च ए च
णवे णवेभ्यां-तुल्यौ वर्त्तते इति णवेवत् १-१ अव्य० । धातोरतीते काले कसुकानौ
प्रत्ययौ भवतः । तौ च णप् एवत् भवतः । यथा आख्यातपरस्मैपदिनां धातूनां परोक्षे
णप् तथा अत्रापि तेषां परस्मैपदिनां कसुः । यथा चात्मनेपदिनाम् ए आते तथात्र
कानः । उभयपदिनाम् उभावपि । आख्याते तु णप् ए इत्येतयोः प्रथमपुरुषः । ककारो
गुणनिषेधार्थः । कसोः उकारो नुमाविधानार्थः । णवादित्वाद्विर्वचनं न तु वृद्धिः । उदा० ।
विद् ज्ञाने । कसुकानाविति परस्मैपदित्वात् कसुप्र० । वस् णवादित्वाद्वित्वम् । नाम
संज्ञायां स्यादिविभक्तिः । विविद्वस् इति स्थिते । उकारानुबन्धित्वाद्वितो नुमिति
नुमागमः । (न्सम्महत०) इति दीर्घः (ह्रस्वपः) संयोगान्तस्येति सलोपः । विविद्धान् ।
विविद्वांसो । विविद्वासः । विविद्वासम् । विविद्वासौ शसादौ स्वरे तु (वसोर्व उः ।
किलात्पः सः) 'स्वर०' । विविदुषः । विविदुषा । भकारादौ (वसां रसं) विविद्व-
द्रथामित्यादि । विवेद इति विविद्धान् । एव भिदिर् विदारणे । भिद् कसु द्वित्वम् ।
(स्रपानां जवचपाः) भस्य वः । शेषं पूर्ववत् । विभेद इति विभिद्धान् । कृ कसु
प्र० । वस् णवादित्वात् द्वित्वम् (रः) इति पूर्वऋकारस्य अकारः (कुहोश्चुः) चकृ-
वत् १-१ (त्रितो नुम् । न्सम्महतो दीर्घः । ह्रस्वपः० संयोगान्तस्य लोपः) चकृवान् ।
चकार इत्यर्थः । चकृवांसौ इत्यादि । शसादौ स्वरे तु वस्य उत्वे कृते (ऋ रम्
'स्वर०' किला०) चकृपः । चकृपा । इत्यादि आत्मनेपदे कानप्र० । आन द्वित्वम् ।
(रः । कुहोश्चुः ऋ रम्) 'स्वर०' । (पुनो० १-१ सो०) चक्राणः । चक्रे इत्यर्थः ।
देववत् । पट्टल विशरणे (आदेः णः स्नः) आङ्पूर्वः । वसुप्र० । द्वित्वम् । लोपः
पच । कित्येचास्येति पूर्वपदस्य लोपः । अकारस्य च एकारः (कृतः) इति इडागमः
'स्वर०' १-१ नुमादिकं प्राग्वत् । आसेदिवान् । आसेदिवांसौ इत्यादि । शसादौ
(वसोर्व उः) 'निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः' इति वचनात् । (द्वि ङो लोपः)
'स्वर०' (किला०) आसेदुषः । आसेदुषा । आसेदिवद्भ्याम् । आसेदिवद्भिरित्यादि ॥
एवमन्येऽप्युह्याः । कसुप्रत्यये घम् । एकस्वर० । द्वित्वे सत्येकस्वरादादन्ताद्वसेश्च
वसोरिद् इत्यनेन इडागमः । यक्षिवान् । पेचिवान् । वाशन्द्व्यवस्थार्थः । विविश्वान् ।
आशिवान् । ईयिवान् । उपेयिवान् । दादिवान् (गमहन्विदविज्ञहृशा वा इद)

इडभावे गमुधातोर्मकारस्य नकारः । यथा कचिदपदातिपि पदांततेति । (मो नो धातोः) जगन्वान्-जग्मिवान् । विविद्वान्-विविदिवान् । जघन्वान्-जग्मिवान् । ददृश्वान्-ददृशिवान् । वाशब्दव्यवस्थार्थः । विविश्वान्-विविशिवान् ।

(शतृशानौ तित्तेवत् क्रियायाम्) क्रियापदे गम्यमाने सति धातोः शतृशानौ प्रत्ययौ भवतः । तौ च तित्तेवत्परस्मैपदात्मनेपदयोर्भवतः । पचन्नास्ते । पठंस्तिष्ठति । गायन्नागच्छति ।

सूत्रम् (शतृ०) शतृश्च शानश्च शतृशानौ १-२ (ओ औ औ) । तित्तेवत् १-२ अव्यम् । क्रियायाम् ७-१ (आम्डे० । डितां यद् । सवर्णे०) क्रियापदे गम्यमाने प्रोच्यमाने धातोः शतृशानौ प्रत्ययौ भवतः । तौ च तित्तेवत् भवतः । परस्मैपदिनां शतृ आत्मनेपदिनां च शान उभयपदिनाम् उभावपि इत्यर्थः । शकारः शित्कार्यार्थः । ऋकारश्च नुमीविविधानार्थः-पच् शतृप्र० । अत् चतुर्यत्वात् । (अप् कर्त्तरि) 'स्वर' । (अदे) इति अलोपः । 'स्वर' १-१ । (त्रितो नुम् । ह्रसेपः । संयोगां०) पचन् आस्ते । एवं पठ् व्यक्तायां वाचि । पठ् तिष्ठति । (नः सकृ छते । नश्चा० ।) पठंस्तिष्ठति । गे शब्दे । गे शतृप्र० । अत् । (अप् कर्त्तरि । ऐ आय्) 'स्वर०' । (अंदे) 'स्वर०' । (त्रितो नुम् । ह्रसेपः० । संयोगां०) गायन् गच्छति । एवं कुर्वन् कुर्वाणः ।

(मुगानेतः) अकारस्याने परे मुगागमो भवति । पचतेऽसौ पचमानः पिबति । यजतेऽसौ यजमानः स्तौति । मन्वानः पिबति ।

सूत्रम् (मुगानेतः) मुग् १-१ । (ह्रसेपः) आन ७-१ (अ इ ए) अतः ६-१ 'स्वर०' । (स्त्रो०) । अकारस्य शानसंवन्धिनि आने परे मुगागमो भवति । ककारः स्थाननियमार्थः । उकार उच्चारणार्थः । दुपचष पाके । पच उभयपदित्वादात्मनेपदित्वात् शानप्र० । आन (शिति चतुर्वत्) इति । (अप् कर्त्तरि) मुगानेति मुगागमः । कित्वात्पच् अग्रे म् । 'स्वर०' । (स्त्रो०) पचमानः । पानीयं पिबति । एवं यज देवपूजा० । यजमानः सन् पूजां कुर्वन् सन् स्तौति । मन् ज्ञाने । शानप्र० । (तनादेरुप्) उप् प्र० । 'स्वर०' । (उ वम्) 'स्वर०' १-१ । स्त्रो० मन्वानः । मनुते इति मन्वानः । आम् उपवेशने । आम् शतृशानौ तित्ते० इति शानप्र० । आन । (अप् कर्त्तरि । अदादेर्छक्)

(आसेरान ई) आसेर्धातोः परस्य आत आकारस्य ईकारादेशो भवति । आसीनः ।

सूत्रम् (जासेरान ई) आसेः ६-१ । (ङिति । ङस्य । स्त्रो०) आनः ६-१ 'स्वर०' । (स्त्रो०) । ई १-१ सांके० । चतुःपदम् । आम् उपवेशने । इत्यस्य धातोः परस्य आनप्रत्ययसम्बन्धिन आकारस्य ईकारो भवति । 'स्वर०' । आसीनः ।

(वादीपोः शतुः) अवर्णात्परस्य शतुर्वा नुमागमो भवति ईकारे ईपि च परे । तुदत् । तुदती-तुदंती । स्त्री तुदती-तुदन्ती ।

सूत्रम् (वा दी०) वा अव्य० । अ ६-१ (ङसिरत् । सवर्णे०) ईश्च ईप् च ईर्पा तयोः ७-२ 'स्वर०' । पश्चात् चपा अवेजवाः (शतु ६-१ (ऋतो ङ उः) टिलोपः । 'स्वर०' । चतुःपदम् । अवर्णात्परस्य शतुः शतृप्रत्ययस्य वा नुमागमो भवति । नपुंसके ईमौ इति सूत्रोत्पन्ने ईकारे परे तथा द्वित इति सूत्रोत्पन्ने ईपि परे । तुद् व्यथने । तुद् शतृप्र० । अत् । (तुदादेरः) 'स्वर०' । (अदे) 'स्वर०' । तुदत् । (नपुंसकात् स्यमोर्लृक्) द्विवचने । तुदत् अ इति स्थिते । (ईमौ) औस्थाने ई । वादीपोः शतुरिति एकत्र नुमागमः । 'मिदन्त्यात्स्वरात्परो वक्तव्यः' । (नश्चा०) 'स्वर०' तुदन्ती पक्षे तुदती वा कुले । तुदंति । पुनरपि तुदत् । तुदती-तुदन्ती । तुदन्ति । स्त्रीलिङ्गे तुदत् । ऋकारानुबन्धत्वात् । (द्वितः) इतीप् । वादीपोः शतुरिति एकत्र नुमागमः । तुदन्ती-तुदती वा स्त्री वर्तते । तुदन्त्यौ । तुदत्यौ । तुदंत्यः । तुदत्यः । एवं पक्षद्वयेऽपि नदीशब्दवत् ।

(अप्ययोरान्नित्यम्) अप्रयप्रत्यययप्रत्ययसंबन्धिनोऽकारात्परस्य शतुर्नित्यं नुमागमो भवति । ईकारे ईपि च परे । पठन्ती । दीव्यन्ती दृश्यते । (द्विरुक्तानां जक्षादीनां च शतुर्नुम्प्रतिपेधो वक्तव्यः) ददत् । दधत् । जक्षत् । जाग्रत् । दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्रत् । चकासत् । अनुशासत् ।

सूत्रम् (अप्ययोरान्नित्यम्) अप् च यश्च अप्ययौ तयोः ६-२ । (ओसि । एज्) 'स्वर०' (स्त्रो०) । अ ६-१ (ङसिरत् । सवर्णे०) पश्चान्नामिनो रः । 'स्वर' नित्यं १-१ अव्य० । (जमे अमा वा) स्वर० । (अप् कर्त्तरि) इति अप्रप्रत्ययः । (दिवा-देर्यः) इति यप्र० । एतयोः सम्बन्धिन अकारात्परस्य शतृप्रत्ययस्य नित्यं नुमागमो भवति न तु विकल्पेन ईकारे ईपि च परे । मकारः स्थाननियमात्यः । नू शतृप्र० । अत् । (अप् कर्त्तरि । गुणः । ओ अव्) 'स्वर०' । (अदे०) 'स्वर०' । (द्वितः) इति ईप् प्र० । (अप्ययोरान्नित्यम्) नुमागमः । (नश्चापदान्ते) भवन्ती । एवं पचन्ती ।

दिक् । (दिवादेर्यः) शतृ । (खोविं हसे) दीर्घः । (अदे) 'स्वर०' । (अप्य-
 पम्) इति नुमागमः दिव्यन्ती दृश्यते । एवं छिप् आलिङ्गने । छिप्यन्ती ।
 । धातूनां विशेषमाह । द्विरुक्तानां द्वादीनां जक्षभक्षहसनयोः जक्ष जागृ दरिद्रा
 ण् इत्यादीनां च सम्बन्धिनः शतृप्रत्ययस्य त्रितो नुमिति प्राप्तो यो नुम् तस्य
 क्तव्यः । नुमागमो न भवतीत्यर्थः । उदाहरणम् । दा शतृ । अत् । (अप्
 द्वादेर्दिथेति अर्द्धलुक् द्वित्वं च । (हस्वः) दादेरिति आलोपः । 'स्वर०' ।
 नुमनिषेधः १-१ । (हसेपः) ददत् । ददती । ददतः । इत्यादिः । खोलिङ्गे
 इत्यादि । ददत्यः । नपुंसके ददत् । ददती । ददति । द्विरुक्तानां नपुंसके शौ परे
 तेन ददन्ती ददती इति रूपद्वयम् । दधत् । दधती । दधतः । एवं विभ्रत् ।
 प्र० अत् । (अप् कर्त्तरि । द्वादेर्दिथ । शपानां अवचपाः । भृवां लुकि ।
 'स्वर०' जिभी भये । भी अत् । अप् । (द्वादेर्दिथ । शपानां० हस्वः । खौ वा)
 स्येति यकारः विभ्यत् । एवं जुह्व विदधत् इत्यादयोऽप्येपि द्वादितुल्या
 तश्च ज्ञातव्याः । जक्ष भक्षहसनयोः । जक्ष शतृप्र० । (अप् कर्त्तरि । अदा-
 वर०' १-१ जक्षादित्वाद्युमनिषेधः । (हसेपः) जक्षत् । जक्षती । जक्षतः । जागृ
 जागृ अत् (अप् कर्त्तरि । अदादेर्लुक् । ऋ रम्) 'स्वर०' १-१ (हसेपः)
 जाग्रतौ । जाग्रतः । दरिद्रा दुर्गती । दरिद्रा अत् । अप् (अदादेर्लुक्) दरि-
 तेष्वेत्याकारलोपः 'स्वर०' (हसेपः) दरिद्रत् । चकास् दीप्तौ । चकास्
 अप् (अदादे०) । 'स्वर०' चकासत् । शास् अनुशिष्टौ । शास अनुपूर्वः ।
 शासत् । एषु द्विरुक्तानां जक्षादीनामिति नुमनिषेधः । इत्यादि जक्षादयः ।
 जक्षाणः । दरिद्राणः । विभ्राणः । विदधानः । इत्यादि ।

र्वा वसुः) विदेर्धातोः शतृविषये वा वसुः प्रत्ययो भवति ।

। विद्वान्-विदन् । अत्रभवत्तत्रभवच्छन्दौ पूजार्थे निपा-
 अत्र भवन्तो भट्टमिश्राः । तत्रभवद्भिर्भगवत्पादेर्भाणितम् ।

(विदेर्वा वसुः) विदेः ६-१ (ङिति-ङ्स्व । स्त्रो०) वा १-१
 णि १-१ (स्त्रो०) सिद्धम् । विद् ज्ञाने इत्यस्य धातोः शतृविषये शतृप्र-
 कल्पेन वसुप्रत्ययो भवति । उदा० । विद् एकत्र वसुप्रत्ययः । विद्वम्
 तत् (त्रितो० न्समहतो दीर्घः । संयोगांतस्य लोपः) विद्वान् । विद्वांसौ ।
 द्वेति त्रितो० शतृप्रत्यये कृते भवत्-शब्दवत् प्रक्रिया । विद्वन् विदंतौ इत्यादि ।
 णि । शतृप्रत्ययः । अत् अप् । (अदे) 'स्वर०' १-१ (त्रितो नुम् । संयो-
 पः । हसेपः) अर्हतीत्यर्हन् अत्रभवत् तत्रभवत् इत्येतौ द्वौ शब्दौ उकारा-
 र्थं पूज्यत्ववाचकत्वे निपात्येते । शतृप्रत्ययं निपातीत्यर्थः । "पूज्ये तत्रभवा-

आत्रभवांश्च भगवानपि” इत्यभिधानर्चितामणिवचनात् १-१ उकारानुबन्धत्वात् तुम् । अत्वसोः साविति न भवति । अत्रभवत् । स्यादिः । (त्रितो तुम् अत्वसोः सौ) अत्रभवान् । अत्रभवन्तौ । अत्रभवन्तः इत्यादि । अत्रभवन्तः पूज्याः । एवं तत्रभवान् । तत्रभवन्तौ । तत्रभवन्तः भट्टमिश्रा एते । तत्रभवद्भिः पूज्यैर्भगवत्पादैर्धुष्माभिर्भणितं कथितम् । शतृप्रत्ययराहितावेतौ निपात्यौ ।

(शीले तृन्) धातोस्नृन्प्रत्ययो भवति शीले स्वभावेऽर्थे ।

करणशीलः कर्ता । हर्ता । इति ।

सूत्रम् (शीले तृन्) शीले ७-१ (अ इ ए) । तृन् १-१ (ह्रस्वः) शीले स्वभावेऽर्थे धातोः तृन्प्रत्ययो भवति । नकारः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः । कृ तृन्प्र० । गुणः । जलतुं० १-१ (स्तुरार । सेरा) डित्वाटिलोपः ‘स्वर०’ करणशीलः कर्ता । एवं हरण-शीलो हर्ता । भरणशीलो भर्ता ।

(इष्णुस्तुक्रुः) धातोः शीले स्वभावेऽर्थे इष्णु स्तु क्रु इत्येते प्रत्यया भवन्ति । कृञ् अलंपूर्वः । अलंकृञ् निराकृञ् प्रजन उत्पच् उत्पत् उत्पद् ग्रस् उन्मद् रुच् अपत्रप् वृत् वृधु सह चर भू आज् ज्यन्त एभ्य इष्णुः । अलं करोतीत्येवंशीलः अलं करिष्णुः । निरा करिष्णुः । प्रजायते इत्येवंशीलः प्रजनिष्णुः । उत्पत्तीत्येवंशीलः उत्पचिष्णुः । पल्ल पतने । उत्पत्तीत्येवंशीलः उत्पतिष्णुः । पद् गतौ । उत्पद्यते इत्येवंशीलः उत्पदिष्णुः । ग्रसु अदने । ग्रसतीत्येवंशीलः ग्रसिष्णुः । उन्माद्यतीत्येवंशीलः उन्मदिष्णुः । रुचि दीप्तौ । रोचतीत्येवंशीलः रोचिष्णुः । त्रपूप् लजायाम् । अपत्रपति वा अपत्रपते इत्येवंशीलः अपत्रपिष्णुः । वृत् वर्तने । वर्तते इत्येवंशीलः वर्तिष्णुः । वृधुङ् वृद्धौ । वर्धते इत्येवंशीलः वर्धिष्णुः । सहति-सहते इत्येवंशीलः सहिष्णुः । चरतीत्येवंशीलः चरिष्णुः । भविष्णुः । आज् दीप्तौ । आजते इति आजिष्णुः । इष्णुप्रत्यये परे ज्यन्तानां त्रिलोपाभावो वाच्यः । कारयतीत्येवंशीलः कारयिष्णुः । एते इष्णुप्रत्ययान्ताः ॥

(इष्णुस्तुक्नुः) इष्णुश्च स्तुश्च क्नुश्च इष्णुस्तुक्नुः । (नपुंसकात् स्य०) धातोः शीले-
ऽर्थे इष्णु स्तु क्नु एते त्रयः प्रत्यया भवन्ति यथायोग्येन । आज भू सह रुच चर वृध वृत्
प्रजन अपत्रप अलंकृञ् निराकृञ् उन्मद इत्पद उत्पच एभ्य इष्णुः । उदा० । कृ अलं-
पूर्वः अलंकरणशीलः अलंकरिष्णुः । इष्णुप्र० गुणः 'स्वर०' निराङ्पूर्वः निराकारिष्णुः ।
निराकर्तुं शीलमस्मति निराकारिष्णुः भानुशब्दवत् । ग्रमु अदने ग्रसिष्णुः । सहिष्णुः ।
उत्पतिष्णुः । उन्मादिष्णुः । इत्यादि ॥

स्था-ग्ला-म्ला-जि-भू-क्षि-पञ्-यज्ञ-परिमृञ्-एभ्यः-स्तुः ।
ग्लै हर्षक्षये । ग्लायतीत्येवंशीलः ग्लास्तुः । जयतीत्येवं-
शीलः जिष्णुः । भवतीत्येवंशीलः भूष्णुः । जिभ्वोः स्नौ
गुणाभावो न इह क्षेश्व तथा तिष्ठतीत्येवंशीलः स्थास्तुः ।
क्षि क्षये । क्षयतीत्येवंशीलः क्षिष्णुः । पचतीत्येवंशीलः
पक्ष्णुः । यजतीत्येवंशीलः यक्ष्णुः । मृञ् शुद्धौ । (मृजेर्गुणः
निमित्ते प्रत्यये परे वृद्धिर्वाच्या) परिमार्ष्टीत्येवंशीलः ।
परिमार्ष्णुः ।

स्था-ग्ला-म्ला-जि-भू-क्षि-पञ्-यज्ञ-परिमृञ्-एभ्यः स्तुः । जिभ्वोगुणेड
भावश्च । जि जये । स्तुप्र० । किला० । नस्य णः । जिष्णुः । एवं भूष्णुः । स्थास्तुः ।
ग्लास्तुः म्लास्तुः । पक्ष्णुः ।

विप्ल-त्रस्-गृध्-धृप्-क्षिप्-एभ्यः क्तुः । विप्ल व्याप्तौ ।
वेवेष्टि इत्येवंशीलः विष्णुः । त्रसी उद्वेगे । त्रसी भये । त्रस्य-
तीत्येवंशीलः त्रस्तुः । गृधु अभिकांक्षायाम् । दिवादिः ।
गृध्यतीत्येवंशीलः गृध्नुः । जिधृषा प्रागल्भ्ये । स्वादिः ।
धृष्णोत्येवंशीलः धृष्णुः । क्षिप् प्रेरणे । क्षिपतीत्येवंशीलः क्षिमुः ।
ककारो गुणनिपेधार्थः ।

विप्ल-त्रस्-गृध्-क्षिप्-एभ्यः क्तुः । विप्ल व्याप्तौ । वेवेष्टि जगदित्येवं शीलोविष्णुः
क्नुप्र० ककारो गुणनिपेधार्थः (पुनो०) गृध् घातुः अभिकांक्षायां वांछायां० गृध्
क्तुः । नु 'स्वर०' । गर्दनशीलो गृध्नुः क्षिप्नुः त्रस्तुः ।

(पाकोकणः) धातोः शीलेऽर्थे पाक उ उकण् इत्येते प्रत्य-
या भवन्ति ।

सूत्रम् (पाकोकणः) पाकश्च उश्च उकण् च पाकोकणः १-३ । 'स्वर०' (स्रो०)
शीले स्वभावेऽयं पाक उ उकण् एते त्रयः प्रत्यया भवन्ति ।

जल्प-भिक्ष-कुट्ट-लुण्ठ-वृड् एभ्यः पाकः प्रत्ययो भवति ।
जल्प व्यक्तायां वाचि । जल्पतीत्येवंशीलः जल्पाकः । भिक्ष
याच्चायाम् । भिक्षतीत्येवंशीलः भिक्षाकः । कुट्ट ताडने
वा छेदने । कुट्टतीत्येवंशीलः कुट्टाकः । लुण्ठ चौर्ये । लुण्ठ-
त्येवंशीलः लुण्ठाकः । वृड् संभक्तौ । वृड् संवरणे । वर
निवारणे । वृणुते वा वरतीत्येवंशीलः वा वृणीते इत्येवंशीलः
वराकः । प ईवर्थः । वराकी ।

जल्प-भिक्ष-कुट्ट-लुण्ठ-वृड्-वृज्-वर एभ्यः पाकः । पाक इति पकार ईवर्थः । वर नि-
वारणे वर आक्रम० । 'स्वर०' १-१ (स्रो०) । स्त्री चेत् वराकी । (द्वितः । यस्य लोपः)
'स्वर०' वारयति इत्येवंशीलो वराकः । भिक्ष याच्चायाम् । भिक्ष पाकप्र० । आक
'स्वर०' (स्रो०) । एवं जल्प जल्पने । कुट्ट कुट्टने । लुठि स्तेये । जल्पाकः । कुट्टाकः
लुंठाकः ।

सान्त आशंस भिक्ष एभ्य उः प्रत्ययो भवति । सान्ताशंस-
योश्च । सप्रत्ययान्तादाङ्पूर्वात् शंसु स्तुतावित्यस्माद्धातोश्च
शीलार्थं विनापि उः प्रत्ययो भवति । वच परिभाषणे । विवक्ष-
तीति-विवक्षुः (इच्छायामात्मनः सः) द्वित्वम् । (पूर्वस्य
हसादिः शेषः । ऋत इर । व्योर्वि हसे । कुहोश्चुः) चिकीर्ष-
तीत्येवंशीलः चिकीर्षुः । जिघृक्षतीत्येवंशीलः जिघृक्षुः । आङ्-
पूर्वः शंसु स्तुतौ । शंस कथने । आशंसतीत्येवंशीलः आशंसुः ।
भिक्षतीत्येवंशीलः भिक्षुः । पिपासतीत्येवंशीलः पिपासुः ।
तितीर्षतीत्येवंशीलः तितीर्षुः ॥

सांत आशंस भिक्ष उः । एभ्यः उः । भिक्ष उ प्र० । 'स्वर०' । भिक्षुः । सांता-
शंसयोश्च इच्छार्थस्य सप्रत्ययान्तस्य धातोः आङ्पूर्वस्य शंसः शंसुस्तुतावित्यस्य च
धातोः शीलार्थं विनापि उप्रत्ययो भवति । वच परिभाषणे । वच वक्तुमिच्छुर्विवक्षुः ।
(इच्छायामात्मनः सः) द्विश्च । यः से) अकारस्य ईकारः (चोः कुः । किला० ।

कपसंयोगे क्षः) विवक्ष । इति सिद्धम् । उप० । (यतः) इत्यलोपः । 'स्वर०' १-१ (स्रो०) विवक्षुः । शंसु स्तुतौ कयने च । शंसु आङ्पूर्वः । उप० 'स्वर०' १-१ (स्रो०) व्याशंसुः । ग्रह उपादाने । ग्रह इच्छार्थे सप्र० (द्विश्च । पूर्वस्य । कुहोश्चुः । यः से) ग्रहां द्वितीति संप्रसारणम् (हो ढः) आदिजवानामिति गस्य जः । (पढोः कः से । किला० । कपसंयोगे क्षः) उप० (यतः) इति अलोपः 'स्वर०' १-१ (स्रो०) जिवृक्षुः । ग्रहीतुमिच्छुर्जिवृक्षुः । पा पाने । पा सप्र० । द्वित्वम् । (ह्रस्वः । यः से) उप० पिपासुः । भिक्षुः ।

लप-पत-पद-भिक्ष-स्था-भू-वृष-हन्-कम्-गम्-शृ एभ्य उकण् प्रत्ययो भवति । लप कान्तौ । लपतीत्येवंशीलः लापुकः । पततीत्येवंशीलः पातुकः । पद गतौ । णित्वाङ्गद्विः । पद्यतीत्येवंशीलः पादुकः । भिक्ष याच्यायाम् । भिक्षतीत्येवंशीलः भिक्षुकः । तिष्ठतीत्येवंशीलः स्थायुकः । भवतीत्येवंशीलः वा भवितुं शीलमस्यास्तीति भावुकः । वृष वृष्टौ । वृषु सेचने । वर्षतीत्येवंशीलः वर्षुकः । हन्तीत्येवंशीलः घातुकः । कम् कान्तौ । कामयते इत्येवंशीलः वा कामितुं शीलमस्यास्तीति कामुकः । गम्लृ गतौ । गच्छतीत्येवंशीलः गामुकः । शृ हिंसायाम् । शृणातीत्येवंशीलः शारुकः । (शृवन्द्योरारुः) शृवन्द्योर्धात्वोरारुः प्रत्ययो भवति । शरारुः । वन्दारुः । स्पृहि गृहि पति शीङ् एभ्य आलुर्वाच्यः । स्पृह ईप्सायाम् । ईप्सा इच्छा । गृह ग्रहणे । पत ऐश्वर्ये । त्रयश्चुरादयोऽदन्ताः । आलो जिलोपाभावो वाच्यः । स्पृहयतीत्येवंशीलः । स्पृहयालुः । गृहयतीत्येवंशीलः गृहयालुः । पतयतीत्येवंशीलः पतयालुः । शीङ् स्वप्ने । शेते इत्येवंशीलः शयालुः ॥

लप-पत-पद-भिक्ष-स्था-भू-वृष-हन्-कम्-गम्-शृ एभ्यः उकण् । कम् घातुः कान्तौ अभिलाषे । कामयतीति कामुकः । कम् उकण् प्र० । णकारो वृट्प्रत्ययः (अत उपधायाः) 'स्वर०' ५-१ (स्रो०) परं भिक्षुकः । भू मत्तायाम् । भू उकण् प्र० (धातोर्नामिनः) इति वृद्धिः । (आ आत्) 'स्वर०' ५-१ (स्रो०) भातुकः । स्थायुकः

(आतो युक् । हनो वत्) घातुकः । अभिलापुकः । वार्षुकः । पातुकः । पादुकः ।
आगामुकः । इत्यादि ।

(नमादेरः) नम्-कपि-स्मिङ्-नञ्पूर्वो जम्-कम्-हिंम्-दीप्
एभ्यो रः प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे । णम् प्रहृत्वे शब्दे च ।
नमतीत्येवंशीलः नम्रः । कपि चलने । कम्पतीत्येवंशीलः
कम्पः । स्मिङ् ईषद्धसने । स्मयते इत्येवंशीलः स्मेरः ।
जसु मोक्षणे । जसु गतिनिवृत्तौ । दिवादिः । नं जस्यती-
त्येवंशीलम् अजस्रम् । कामयते इत्येवंशीलः कम्पः । हिंसि
हिंसायाम् । हिनस्तीत्येवंशीलः हिंस्रः । दीपी दीप्तौ ।
दीप्यते इत्येवंशीलः दीप्रः ॥

(नमादेः) नमादेः ६-१ (डिति डस्य० । स्त्रो०) । र० १-१ स्त्रो० । मध्ये
(नामिनो रः । रिलोपो दीर्घश्च) नम् । कम् । स्मिङ् । अजस्रम् । कम्पम् । दीपम् । हिंम् ।
एभ्यो रः प्रत्ययः स्यात् । णम् प्रहृत्वे शब्दे च । (आदेः णः स्तः) नम् रम् ।
'स्वर०' १-१ स्त्रो० । नमनशीलो नम्रः । एवं कसु कांतौ कम्पः । स्मेरः । अजस्रम्
कम्पः । दीप्रः । हिंस्रः ॥

(घसादेः कमरः) घस्-सृ-अद् एभ्यः कमरः प्रत्ययो भवति
शीलेऽर्थे । घस्लृ अदने । घसतीत्येवंशीलः घस्मरः । सृ
गतौ । सृ सरणे । सृ हिंसायाम् । सरतीत्येवंशीलः सृमरः ।
अद् भक्षणे । अतीत्येवंशीलः अघ्नरः । (भिदि छिदि विदि
एभ्यः कुरङ्गाच्यः शीलेऽर्थे) भिनतीत्येवंशीलः भिदुरः ।
छिदिर् द्वैधीकरणे । छिनतीत्येवंशीलः छिदुरः । विद् ज्ञाने ।
वेत्ति इत्येवंशीलः विदुरः । (भासादेर्धुरः) भास् भञ्ज् भिद्
एभ्यो धुरः प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे । घकारो घित्कार्यार्थः ।
भास् दातौ । भासतीत्येवंशीलः भासुरः । भञ्जो आमर्दने ।

सूत्रम् (घसादेः कमरः) घस् आदिर्यस्यासौ घसादिस्तस्य ६-१ कमरः १-१-
(स्त्रो०) । घसादेर्धातोः अदेश्च कमरप्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे । ककारो गुणनिर्धार्यः ।
घस्लृ अदने । घस् कमरप्र० स्वर० १-१ स्त्रो० । सृ गतौ स्मरप्र० स्त्रो० । अद् भक्षणे ।

अद् मर प्र० स्वर० । अक्षरः । (भासादेर्धुः) भास दीप्तौ । निमिदा स्नेहने । एभ्यो धातुभ्यो धुर-प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे । वकारो वित्कार्यार्थः । भास् उरः 'स्वर०' १-१ (स्रो०) भासनशीलो भासुरः । भञ्ज आमर्दने । भञ्ज भासादेरिति उरप्र० ।

(चजोः कर्गौ घिति) धातोश्चकारजकारयोः ककारगकारो भवतः घिति प्रत्यये परे । भनक्तीत्येवंशीलः भंगुरः । निमिदा गात्रविक्षेपे । मेघ्यते इत्येवंशीलः मेदुरः ॥

(चजोः कर्गौ घिति) जस्य गः । स्वर० १ १ (स्रो०) भंगुरः स्वयमेव भज्यते इत्येवंशीलो भंगुरः । मेघ्यतीत्येवं शीलो मेदुरः । छिदिभिदिविदां कुरः । ककारो गुण-निपेधार्थः । छिदुरः । भिदुरः । विदुरः । एते सर्वे प्रत्ययाः शीलार्थाः ॥

(यङ् ऊक्) यज् जप् दंश वद् एभ्यो यङ्प्रत्ययान्तेभ्य ऊक् प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे । यङो लुक् तत्सन्नियोगेन धातोर्द्विच-चनम् । यज् देवपूजासंगतिकरणदानेषु । अतिशयेन यजतीति वा इज्यते इत्येवंशीलः यायजूकः । जप व्यक्तायां वाचि । (जमजपां नुक्) जज्जप्यते इत्येवंशीलः जज्जपूकः । दश् दंशने । ददंशूकः । वावद्यते इत्येवंशील वावदूकः ॥

(यङ् ऊक्) यङः ५-१ 'स्वर०' (स्रो०) ऊक् १-१ (स्रो०) अतिशयार्थे यङ् प्रत्ययांताद्धातोः शीलेऽर्थे ऊक् प्रत्ययो भवति । यज्, जप्, जायु, वद्, दंशिभ्यः । इति वक्तव्यम् । वक्तव्यस्य प्रयोगानुसारित्वात् यङंतस्यापि जागर्तः ऊक्प्रत्ययो भवति लुक् १-१ ह्रस्वः । तस्य ऊक्स्य सन्नियोगेन यङ्प्रत्ययस्य लुक् भवति । उदा० यज् अतिशयेन यजनशीलो यायजूकः । (अतिशये हसादेर्धुः) द्वित्वम् । पूर्व० (आतः) इत्यकारस्य आकारः । यायज्य इति स्थिते ऊक्प्र० । लुक् इति इति यङो लुक् । स्वर० । स्रो० दंश दंशने । अतिशयेन दशतीत्येवंशील इति विग्रहे यङ्प्र० (नो लोपः) द्वित्वम् (जमजपां नुक् । नश्चा०) ऊक् लुगिति यङो लुक् । ददंशूकः सर्पः । एवं जप् व्य० जज्जपूकः । यायजूकः । वद् व्यक्ता० वावदूकः ।

(जागर्तेरुको वाच्यः) जागर्तीत्येवंशीलः जागरूकः । इण्-नशजिसृगामिभ्यः क्कण् वाच्यः । इण् गतौ । (ह्रस्वस्य पिति) एतीत्येवंशीलः इत्वरः । णश अदर्शने । नश्यतीत्येवं-शीलः नश्चरः । जयतीत्येवंशीलः जित्वरः । सरतीत्येवंशीलः

सृत्वरः । गत्वरो निपात्यते शीलेऽर्थे । गच्छतीत्येवंशीलः
 गत्वरः । (भियः कुक्कुक्कौ वक्तव्यौ) विभेतीत्येवंशीलः भीरुः ।
 भीरुकः । (इपेरुश्छश्च) इपेरुः प्रत्ययो भवति छान्तादेशश्च
 इच्छतीति-इच्छुः (स्थादेर्वरः) स्था ईश् भास् पिसु कसादि-
 भ्यो वरः प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे । तिष्ठतीत्येवंशीलः स्थावरः ।
 ईश् ऐश्वर्ये । ईष्टे इत्येवंशीलः ईश्वरः । भासृ दीतौ । भासतीत्ये-
 वंशीलः भास्वरः । पिसृ गतौ । पिसतीत्येवंशीलः पिस्वरः ।
 कस गतौ । कसतीत्येवंशीलः कस्वरः ॥

अयडंतस्यापि जागर्त्तः ऊकप्र० । जागरूकः । यातेर्यडंताद्वरप्रत्ययः । तत्सन्नि-
 योगे यडो डुकु । अतिशयेन कुटिलं वा यातीत्येवंशीलो यायावरः इत्यादि ॥

(आहतः किर्दिश्च भूते) आकारान्ताद्वकारान्ताद्वातोर्जनिन-
 मिगमिभ्यश्च शीलेऽर्थे भूतकाले किः प्रत्ययो भवति णवा-
 दिवद्वातोश्च द्विर्वचनं भवति (आतोऽनपि)

रामः सोमं पपिर्यज्ञे ददिर्गाश्चक्रिरद्भुतम् ॥

याजकान् वविराजहिः पौण्डरीके महाद्विजान् ॥ १ ॥

तदा जज्ञिर्महाश्चर्यं नेमिर्नृपगणोऽपि तम् ॥

ब्राह्मणानां श्रुतिविदां गणो जग्मिर्धनं मुदा ॥ २ ॥

सूत्रम् (आहतः किर्दिश्च भूते) आच्च ऋच्च जाहत् ५-१ 'स्वर०' (सो०) किः १-१
 (सो० १) द्विः द्वित्रिभ्यां सुः १-१ अव्य० च १-१ भूते ७-१ अव्य० (अ इ ए) आकाराता-
 द्यः ऋकाराताः । डुकृञ् करणे । हृञ् हरणे । वृञ् वरणे । इत्यादयस्तेभ्यो वातु-
 भ्यः शीले स्वभावेऽर्थे अतीते काले किप्रत्ययो भवति । ककारो गुणनिपेधार्थः ।
 तत्सन्नियोगे वातोर्द्विर्वचनम् । पा पाने पा किप्र० । इ । द्वित्वं (पूर्वस्य० । ह्रस्वः)
 आतोऽनपीत्याकारलोपः । 'स्वर०' १-१ सो० । पपिः । एवं डुदान् दाने । ददिः ।
 डुकृञ् करणे । कृ किप्र० इ (द्विश्च । रः) इति पूर्वऋकारस्य अकारः । (कुहोश्चुः ।
 ऋ रम्) 'स्वर०' १-१ (सो०) चक्रिः । एवं वृञ् वरणे । वविरः । हृञ् हरणे । ह०
 आहर्षः किप्र० इ द्वित्वं (रः । कुहोश्चुः) (हस्य स्तपानां जवचपाः) हस्य जः ।
 (ऋ र) 'स्वर०' १-१ (सो०) आजहिः । श्लोकश्चात्र । ' रामः सोमं पपिर्यज्ञे ।

व्याख्या । रामः पौंडरीके नाम्नि यज्ञे सोमम् अमृतं पापिः पीतवान् पपौ इत्येवं-
शीलो पपिः । पुनः धेनूः ददिः दत्तवान् । पुनः अद्भुतम् आश्चर्यं चक्रिः कृतवान् । पुनः
याजकान् यज्ञकर्तृन् वव्रिः ववार इत्येवंशीलो वव्रिः । पुनः महाद्विजान् ब्राह्मणान्
आजहिः आहनवान् आजहार इत्येवंशील इत्यर्थः । इति श्लोकव्याख्या । चकारा-
दुपधालोपिनामापि किः प्रत्ययः । गम् जग्मिः । इन् जग्निः । ज्ञा जज्ञिः । (सहिवद्दिच-
लिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किः) सासहिः, वावहिः, चाचलिः, पापतिः, इत्यादि ।

अथोणादयो निरूप्यन्ते ।

(सद्दोणादयः) सर्वस्मिन्काले उणादयः प्रत्यया भवन्ति ।
(कृ वा पा जिमि स्वदि साधि अशूङ् एभ्य उण् प्रत्ययो
भवति) णकारो वृद्धचर्थः । करोतीति-कारुः कारुकः । वा
गति० । (आतो युक्) वातीति-वायुः । पा पाने । पिवतीति-
पायुः । जयति अनेनेति-जायुः । डुमिञ् प्र० मि कौटिल्ये ।
मिनोतीति-मायुः । स्वाद आस्वादने । स्वद्यते इति-
स्वादुः । साध्यतीति-साधुः । अश्रोतीति-आशुः (सि
तनि-गमि-मसि-सचि-अवि-हि-धा-कुशि-एभ्यस्तुन् प्र-
त्ययो भवति) पिञ् बन्धने । सिनोतीति-सेतुः । तनो-
तीति-तन्तुः । गच्छतीति-गन्तुः । मसि परिणामे रक्षणे च ।
मस्यतीति-मस्तुः । पच संवन्धे । सचतीति-सक्तुः । अव
रक्षणे । अवतेर्वकारस्य उकारः । अवतीति ओतुः । हि
गतो वृद्धो च । हिनोतीति-हेतुः । दधातीति-धातुः । कुश
आह्वाने रोदने च (छशपराजादेः पः । घृभिः घृः) को-
शतीति-कोष्टा ।

(सद्दोणादयः) सद्दा १-१ अन्य० । उण् आदिष्वेषां ने उणादयः १-३ (ए ओ
जमि । ए जम् ।) 'स्वर०' । 'स्रो०' । पश्चात् (उ ओ) सर्वस्मिन् भूतभारिष्यद्रूपमाने
काले उणादयः प्रत्यया भवन्ति । उदा० । करोतीति-कारुः । कृ उण् प्रापयः । गित्ताद्
वृद्धिः कृत्स्थाने कार । 'स्वर०' १-१ स्रो० । कारुः । वा गतिगन्धनयोः । वा जयं
धातुर्गता गन्धने च । गन्धनमपराश्रययोगो दिना च । वा उण् । (भानो घृत्) 'स्वर०'

१-१ । (स्रो०) वार्तीति-वायुः । पा पिबतीति-पायुः । भिनोति हिनस्तीति मायुः । गोपूर्वकत्वे गोमायुः । क्रुश आह्वाने रोदने च । क्रुश् । इत्यादिशब्दात् तु प्र० उपधाया लघोर्युणः । (छशपराजादेः पः । दृभिः दृः) 'स्वर०' । क्रोशति आह्वयति फूत्करोतीति वा क्रोष्टा सृगालः । साधना स्वरांतर्पुल्लिगे कथितास्ति । जायते जन्यते वा जन्तुः । जन तु प्र० । कामयति अभिलषतीति कन्तुः ।

अव रक्षणे पालने च । कित्वात्संप्रसारणमुकारः (अवतेर्मुक्) अवतेर्धातोर्मुक्प्रत्ययो भवति । अवतीति-ओम् । ओ-मौ । ओमः ।

अव रक्ष पालने । अव धातुः रक्षधातुश्च ढावपि पालनार्थे । अव मुक् प्र० । कित्वात्संप्रसारणम् कित्त्वकरणसामर्थ्यादेव व्यञ्जनस्यापि वकारस्य संप्रसारणं भवति वस्य उः । (उ जो । मोनुस्वारः ।) ओं अवतीति' ओं जनपूर्वः जनान् अवतीति जनौ, विभ्रमवतीति विश्वौ, जनौ जनौमौ जनौमः इत्यादि । यथा अवतीति अव्ययमेतत् ।

(अतिवृहिभ्यां मनिष्) अत सातत्यगमने । सततम् अत-तीति आत्मा वा अतति अखिलजनान्तर्निवासित्वेन सुकृत-दुष्कृतकर्माणि पश्यतीति-आत्मा । वृहवृहि वृद्धौ ।

अतधातुः सातत्यगमने निरन्तरगमने इत्यर्थः । अततिं सातत्येन गच्छति तांस्तान् भावानिति आत्मा । अत् मनिष् प्र० । इकार उच्चारणार्थः णकारो वृद्धयर्थः । मन् । (अत उपधायाः) 'स्वर०' । आत्मन् १-१ नोपधाया इति दीर्घः । (ह्रसेपः । नाम्नो०)

(मन्युपधाया ऋरः) मनिष्-प्रत्यये परे उपधाया ऋकारस्य रेफो भवति । वृंहतीति-ब्रह्मा ।

वृह वृहि वृद्धौ । वृह । वृहति वृंहति वेति ब्रह्म । मन्प्र० । (मन्युपधाया ऋरः) मन्युपधायाः ऋ-१ ऋरः मनि परे उपधाया उपधासम्बन्धिन ऋकारस्य रो भवति । वृहत्यस्य ब्र ब्रह्मन् इति सिद्धम् १-१ नयुंस्तकात् स्यमो० । नाम्नो नो० । पुल्लिगे तु ब्रह्मा स्वयं वृहत्त्वात् अन्येषां वृहणत्वाद्वा महत्त्वाद्वापकृत्वाद्वा ब्रह्म । जागमनमनित्यमिति न्यायात् इदित् इति न नुम् ।

(धृधृपदो मः) धृ क्षरणे दीप्तौ च । धरतीति वा ध्रियते इति-धर्मः । धृ धारणे । धरतीति वा- ध्रियतेऽसौ-धर्मः ।

पद गतो । पद्यते तत्-पद्मम् ॥ (ऋ-स्तु-सु-हृ-दु-मृ-क्षि-शु-

भा-मा-या-वा-जक्ष-रै-नी-श्यैङ् पद एभ्यो मः प्रत्ययो भवति) ऋ गतौ । ऋच्छतीति-अर्मः नेत्ररोगः । स्तौतीति-स्तोमः । पृङ् प्रसवे । मृतेऽसौ-सोमः । हर्मः । जुहोतीति-होमः । म्रियते इति-मर्म । क्षि निवासगत्योः । क्षयतीति-क्षेमः । दुक्षु शब्दे । क्षौतीति-क्षोमः । भातीति-भामः । मातीति-मामः । यातीति-यामः । वातीति-वामः । जक्ष भक्षहसनयोः । जक्षमः । रायतीति-रामः । नेमः । श्यैङ् दीप्तौ । श्यायति इति-श्यामः । पद्मः । (भीध्वोर्वा मक्) विभेत्य-स्मादिति-भीमः । धूयतेऽसौ धूमः ।

धृ धारणे । धृ मप्र० । गुणः । राघपोदिः । जलतुं० १-१ (स्तो०) धारणाद्धर्मः । (ध्वादेरुलिक्) ध्वादेर्धातोरुलिक् प्रत्ययो भवति । धूनीति वा धूयतेऽसौ धूलिः । अगि लवि रवि गत्यर्थाः । इदितः । अङ्गुले सा अंगुलिः ।

(ध्वादेरुलिक्) ध्वादेर्धातोः उलिरुप्रत्ययो भवति क्तिञ् । धून् कंप्ने । उलि० । सवर्णे० । धूलिः । धूयते वातादिना इति धूलिः । अगि, रगि, लगि, गत्यर्थाः । अग् उलि० । इदित इति नुमागमः । नश्चा० । स्वर० । खो० । अंगुलिः ।

(भविष्यदर्थे णिनिः) आगमिष्यतीति-आगामी । भविष्यतीति-भावी । (शसादेः करणे ऋक्) शसादेर्धातोः करणेऽर्थे ऋक् प्रत्ययो भवति । (सर्वधातुभ्यस्त्रमनौ) शसु हिंसायाम् । शंसति वा शस्यते अनेनेति-शस्त्रम् । शासु अनुशिष्टौ । शिष्यते अनेनेति-शास्त्रम् । असु क्षेपणे । अस्यते अनेनेति अस्त्रम् । पा पाने । पीयते अनेनेति-पात्रम् । नीयते अनेनेति-नेत्रम् । दा पुत्रने । दीयते अनेनेति-दात्रम् (युव-हागिभ्यो निः) एभ्यो धातुभ्यो निः प्रत्ययो भवति । यु मिश्रणे । योति इति-योनिः । वहतीति-वह्निः । अङ्गतेऽसौ अग्निः (इदिचदिकिरुदिभ्यो रः) एभ्यो रप्रत्ययो भवति ।

इदि चदि आह्लादने दीप्तौ च । इन्दतेऽसौ-इन्द्रः । चन्दतेऽसौ चन्द्रः । शक्रोतीति-शक्रः । रोदितीति-रुद्रः ।

(पुष्पादेरः) पुष्पादेर्धातो रः प्रत्ययो भवति । पुष्प विकसने । पुष्प्यति तत्-पुष्पम् । फल निष्पत्तौ । फलति तत्-फलम् । मूल व्याप्तौ । मूलति तत्-मूलम् । रघ सामर्थ्ये । (उप्रत्ययः) रघते शास्त्राणां शत्रूणां च अन्तं गच्छति प्राप्नोतीति-रघुः ।

गम्ल गतौ । गम् आङ्पूर्वः । भविष्यदर्थे णिनि प्रत्ययः । णित्वाद् वृद्धिः । 'स्वर०' १-१ (इनां शौ सौ । हसेपः० । नाम्नो नो०) आगमिष्यतीति आगामी । भू णिन् वृद्धिः (औ आब्) भविष्यतीति भावी । ईश् ऐश्वर्ये । ईष्टे ऐश्वर्यं करोति इति ईश्वरः । ईश् वरम् । 'स्वर' १-१ (स्रो०) एवं तिष्ठतीति स्थावरः । घा गतिनिवृत्तौ । (आदेः णः स्तः) स्था वरम् । १-१ (स्रो०) भास्वरः । (इण्णञ्जिसरतिभ्यः करप्) । पित्वाचुक् । गत्वरः इति निपातः । जयति इत्येवंशीलो जित्वरः । एति इत्येवं शीलो इत्वरः । नश्यतीत्येवंशीलो नश्वरः ।

(राजादेः कन्) राजादेर्धातोः कन् प्रत्ययो भवति । राज धन्व यु द्यु प्रतिदिब् वुप् तक्ष दंश् पचि पप् अशुङ् नु मह एते राजादयः । राजृ दीप्तौ । राजतेऽसौ राजा । धन्व गतौ । धन्वतीति-धन्वा । यु मिश्रणे यौतीति-युवा । द्यु गतौ । द्यौतीति-द्युवा । प्रतिदीव्यतीति-प्रतिदिवा । वृषु वृद्धौ । वर्पतीति-वृषा । तक्षू तनूकरणे । तक्ष्णोतीति-तक्षा । दंशतीति-दश । पचि विस्तारे । पचि संख्याने । इदित् (जस्शसोर्लुक्) पञ्चतीति-पञ्च । पप् संवन्धे । पप् गणने । अशुङ् व्याप्तौ । (पपेरशोः किति तुक् वक्तव्यः) सपन्ति ते सप्त । अस्तुवते इति-अष्ट । णु स्तुतौ । अस्य गुणः । नुवन्ति ते-नव । मह पूजायाम् । (अस्य धान्तादेशो वुगागमश्च निपात्यते कन्प्रत्यये परे) मह्यते इति-मघना । (इस्मन्-

त्रासुकः सर्वधातुभ्यः) सर्वधातुभ्यः इस् मन्त्र असुक् इत्येते प्रत्यया भवन्ति ।

राजादेरिति । राजृ दीप्तौ इत्यादेर्धातोः कन्प्रत्ययो भवति । राजते शोभते-इति राजा । राजृ अन्प्र० । स्वर० । (नोपधायाः । ह्रस्वः० । नाम्नो०) यु मिश्रणे । यु अन् । युयातोरित्युव० । 'स्वर०' यौतीति-युवा ।

(वचादेरस्) वचादेर्धातोरस् प्रत्ययो भवति वा सर्वधातुभ्यो अस्प्रत्ययः । उच्यते इति-वचः । मद्भ्यते इति-महः । पीड्यमाने । पीयते तत् पयः (पिवतेरपि) पिवतेर्धातोरसुन्प्रत्ययो भवति इकारान्तादेशश्च । पीयते इति-पयः । तिज्जनिशाने क्षमायां च । तितिक्षतीति-तेजः । तप्यते इति तपः । रज्ज् रागे (असि नलोपो वाच्यः) रजते तत् रजः । रक्ष हिंसायाम् रक्षतीति-रक्षः (अर्चिरुचिशुचिहुमृपिच्छादिच्छृदिभ्य इस् प्रत्ययो भवति । अर्चिरुची दीप्तौ । अर्चतीति-अर्चिः । गुणः । रोचिः । शोचिः । हूयते इति-हविः । सर्पिः (छादेरिस्मन्त्रवञ्क्लिप्सु ह्रस्वो वाच्यः) छद् संवरणे । चुरादिः । छादयतीति-छदिः । उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोः । छृणतीति-छर्दिः (सर्वधातुभ्यघ्नमनौ) तनु विस्तारे । तनोति तत्-तन्त्रम् । मन ज्ञाने । मन्यते इति-मन्त्रः । यम उपरमे । यच्छतीति-यन्त्रम् । छदि संवरणे । ज्यन्तः । छादयतीति-छत्रम् । क्रियते तत्कर्म । वृज् आच्छादने । वृणोतीति वर्म । मर्म दाम घर्म । छादयतीति-छद्म । (धनार्तिचक्षिङ्पृवपितपिजनियजिभ्य उस् प्रत्ययो भवति) धन शब्दे । धनतीति-धनुः । ऋ गतौ (गुणः) अरुः । चक्षिङ् व्यक्त्यां वाचि । चष्टे इति-चक्षुः । पिपतीति-परुः । वपतीति-वपुः । तपतीति-तपुः । जायते इति-जनुः । यजतीति-यजुः । (अवतृस्तृजृतन्त्रिकण्डिभ्य ईः) अवतीति-अवीः । तरतीति-

तरीः । स्तृञ् आच्छादने । स्तृणोतीति-स्तरीः । तन्त्रि-
धारणे । कण्ठ अवधारणे । तन्त्रयति वा तन्त्रयते सा-तन्त्रीः ।
कण्ठयतीति-कण्ठीः ।

(वचादेरस्) वचादेर्धातोः अस्प्रत्ययो भवति । वच् अस् प्र० १-१ । नपुंसका-
त्स्यमो० । (स्त्रो०) वचः । वचसी । वचासि । एवं मह दीप्तौ । महः । उच्यते इति
वचः । मह्यते इति महः ।

(सौकर्ये केलिमः) सुखेन भिद्यते तत्-भिदेलिमं, वा भेत्तुं
सुकरं भिदेलिमं किं काष्ठम् । सुखेन पच्यन्ते इति पचेलिमाः ।
आढक्यः, वा पक्तुं सुकराः पचेलिमाः किं तन्दुलाः ।

(सौकर्ये केलिमः) सुखेन क्रियते इति सुकरं तस्य भावः सौकर्यं तस्मिन्नर्थे
केलिमप्रत्ययो भवति । ककारो गुणनिपेधार्यः । एलिम इति । भिदिर् विदारणे ।
भिद् सुखेन भिद्यते इति विग्रहे एलिमप्र० । 'स्वर०' । (अतोऽम्) भिदेलिमं
काष्ठम् । पच् एलिमप्र० । 'स्वर०' । (आवतः स्त्रियाम्) १-३ अस् (तवर्णे० ।
स्त्रो०) सुखेन पच्यते इति पचेलिम आढक्यः । आढकी धान्यविशेषः ।

(गमेडोः) गमेर्धातोर्दोः प्रत्ययो भवति । गच्छतीति गौः ।

(गमेडोः) गम् डोप्र० । टिलोपः । स्वर० १-१ गौः । स्वर० । (स्त्रो०) गच्छ
तीति गौः ।

(ग्लानुदिभ्यां डौः) ग्लायतीति ग्लौः । नुदतीति नौः नुद
प्रेरणे ।

(ग्लानुदिभ्यां डौः) नुदति नुद्यते वा नौः । ग्लायतीति ग्लौः चद्रः ।

(क्वादीनामिः) स्पष्टम् । कविः । रविः । पविः । इत्यादि ।
(मनेरत् उच्च) मनधातोर्कारस्योकारो भवति । मुनिः । (पुः
कुपन्) पृधातोः कुपन्नादेशो भवति (पोरुर्) पुरुषः (मा
प्रभृतिभ्यः सः) मासः । दासः (मादिभ्यो यः) माया ।
जाया (दधातेर्नुद्) धान्यम् । (पतिचडिभ्यामालञ्)
पातालम् । चाण्डालः ।

संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ॥

कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥ १ ॥

उणादयोऽपरिमिता येषु संख्या न गम्यते ॥

प्रयोगमनुसृत्याद्धा प्रयोक्तव्यास्ततस्ततः ॥ २ ॥

इति कृदन्ते उणादयः ॥ ५ ॥

(कादीनामिः) कु शब्दे । इप्र० । गुणः । कौतीति-कविः । रौतीति-रविः ।

पुनातीति-पविः । हरतीति हरिः (मनेरुच्च) मन ज्ञाने इत्यस्य इः प्रत्ययः । अकारस्य चोकारः । मनुते तत्त्वामिति मुनिः । मुहेः खः । मुरादेशश्च । मुह्यतीति मूर्खः । पुः कुपन् । पू पालनपूरणयोः इत्यस्य कुपन्प्रत्ययः (पोरुद्) पिपतिं पूर्यते वा पुरुषः (माप्रभृ-
तिभ्यः सः) मीयते इति मासः । ददात्यात्मानं दासः (मादिभ्यो यः) मातीति माया । जन्यतेऽपत्यमस्यामिति जाया । जनेर्जा आदेशः (दधातेर्यो नुद्) दधाति सत्त्वानिति धान्यम् (पतिचडिभ्यामाल्) वृद्धिः । पतंत्यस्मिन्निति पातालम् । चडि कोपे । चंडनशीलश्चांडालः । खर्जादिभ्य ऊः । खज्जूः (बहेर्धश्च) बहेर्धातोर्हकारस्य धकारादेशो भवति । वहति गृहभारं वधूः । (अवितृस्तृतंभिभ्य ईः) अवीतरीतन्त्रीकृतियू-
तिसातिहेति कीर्तयश्च निपात्याः) अवनम् ऊतिः । यु मिश्रणे । यूतिः । कीर्तनं कीर्त्तिः । कृत संज्ञाब्दे । हन्यते अनयेति हेतिः । पौतकर्मणि । पिञ् बंधने वा । सातिः । (शृवं-
न्धोराहुः) हिंसायाम् । हिसनशीलः शराहुः । बन्दनशीलो बंदाहुः । वद् । आहु प्र० । इदित इति तुम् 'स्वर०' (भृजादिभ्यो यण्) डुभृज् । यण्प्र० । वृद्धिः । (राद्यपो द्विः) जलतुं० । भ्रियते इति भार्यो । एवं ऋ गतौ आर्यो । स्त्रीत्वादाप् । (यु वह अग्निभ्यो निः) बह्निः । अग्निः । (इटि चदि शकि रुदिभ्यो रः) इन्द्रः । चन्द्रः । शक् । रुद्रः । इत्यादि । उपसंहारमाह । उणादयः प्रत्यया अपरिमिताः संख्यारहिता इत्यर्थः । यो यत्र प्रयोगः संभवति तत्र तं प्रयोगमाश्रित्याश्रित्य प्रयोगानुसारेण प्रयोक्तव्या इत्यर्थः ॥ इति उणादयः ॥

॥

(तुम् तदर्थायां भविष्यति) धातोर्भविष्यति काले तुम् प्रत्ययो भवति तदर्थायां क्रियायां प्रयुज्यमानायाम् । भुज पालनाभ्यवहारयोः । भोक्ष्यतीति-भोक्तुं व्रजति । पठिष्य-
तीति-पठितुम् ईष्टे । स्तोष्यतीति-स्तोतुम् ईहते । स्थातुम् इहते ॥ (तुमर्थे वुण् वक्तव्यः) द्रक्ष्यतीति-द्रष्टुम् । कृष्णं द्रष्टुं व्रजति । कृष्णदर्शको व्रजति ।

(तुम् तदर्थायां भविष्यति) तुम् १-१ (ह्रस्वः) स एवार्थो यस्यां सा तदर्था तस्यां ७-१ । (आम्डे । डितां यद्) 'स्वर०' । भविष्यति ७-१ 'स्वर०' । धातोर्भविष्यति काले तुम्प्रत्ययो भवति यस्याग्रे तुम्प्रत्ययो भवति स एव धात्वर्थ एवार्थः प्रयोजनं यस्याः सा तस्यां तत्सम्बन्धार्थवाचिकायां तत्प्रयोजनायां क्रियायां वाच्यमानायां सत्याम् । भुज् पालनाभ्यवहारयोः । भुज् तुम् प्र० । (चोः कुः) उपाध्याया लघोर्गुणः । (स्वसेचपा०) 'स्वर०' तुम्प्रत्ययान्तम् अव्ययं १-१ अव्य० । भोक्तुं व्रजति । अत्र भुज्धात्वर्थप्रयोजने व्रजतीति क्रिया प्रयुज्यते । पठ-तुम् प्रत्ययः (कृतः) इतीडागमः । 'स्वर०' । पठितुम् इष्टे समर्थो भवति । ण्णा शौचे । (आदेः णः झः) ज्ञा तुम्प्र० । ज्ञातुम् ईहते वाञ्छति ।

(कालसमयवेलासु तुम्) भोक्तुं कालः । अध्येष्यतीति-अध्येतुं समयः । स्तोष्यतीति-स्तोतुं वेला ।

कालवेलासमयेषु च तुम् वक्तव्यः । भोक्तुं कालः । भोक्तुं वेला । भोक्तुं समयः ।

(घञ् भावे) धातोर्भावे घञ् प्रत्ययो भवति (चजोः कर्गौ घिति) पच्यते तत् पचनं-पाकः । त्यज् वयोहानौ । त्यज्यते तत् त्यजनं त्यागः । भज्यते तत् भजनं-भागः । इज्यते तत् यजनं-यागः । विभज्यते तत् विभजनं-विभागः । युजिर् योगे । अनुप्रयुज्यतेऽसौ अनुप्रयोगः । अनूच्यते तत् अनुवचनं अनुवाकः । इण् गतौ । नन्दादित्वायुः । ततो-नादेशः (गुणः) वृद्धिः । अयनम् आयः । भूयते तत् भवनं भावः (आतो युक्) दीयते तत् दानं दायः । पानं पायः । (भावे करणेऽर्थे घञि रञ्जेर्नलोपो वाच्यः) रज्यते अनेनेति-रञ्जनं वा रागः । भावे किम् । रज्यतेऽस्मिन्निति रङ्गः । रभ राभस्ये (रभलभोः स्वरेणाद्यपो विना तुम् वाच्यः) आरम्भः । अञ्चु गतिपूजनयोः । परितोऽञ्चतीति-प्राङ्मुः ।

स्यम् (घञ् भावे) घञ् १-१ । (ह्रस्वः०) भावे ७-१ (न इ ए) धातोर्भावे यमरोहने अर्थे केरलधात्वर्थे एव घञ्प्रत्ययो भवति । अक्रातो वृद्धयर्थः । घञागं

धित्कार्यार्थः । डुपचष् पाके । पच् घञ्प्र० । (अत उपधायाः) पाच् अ इति स्थिते । चश्च जश्च चञौ तयोः ६-२ 'स्वर०' । (स्रो०) कश्च गश्च कञौ १-२ (ओ औ औ) घ इत् यस्य स धित् तस्मिन् धिति ७-१ 'स्वर०' । धिति परे चकारस्य ककारः । जकारस्य गकारः । अनेन चस्य कः । 'स्वर०' । पचनं पाकः । त्यज् हानौ । त्यज् घञ्प्र० । आ वृद्धिः । चजोरिति जस्य गः । 'स्वर०' । त्यजनं-त्यागः । भज सेवायाम् । विपूर्वः । चजोः कञौ वृद्धिः । 'स्वर०' । विभजनं विभागः । इण् गतौ इज् अ वृद्धिः । इ इत्यस्य ऐ । ऐ आय । 'स्वर०' । १-१ (स्रो०) अयनं आयः । अय गतौ । अयनं आयः । ये गत्यथास्ते प्राप्त्यर्थाः । एवं भवनं भावः । डुदाज् दा घञ् । (आतो युक्) 'स्वर०' १-१ (स्रो०) दानं दायः । पानं पायः । एवं विस्तरणं विस्तारः ।

(संज्ञायामकर्तरि च) धातोः कर्तृवर्जिते कारके भावे कर्मणि च घञ् प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये । कार्यं कार्यं प्रति आह्रियते इति-प्रत्याहारः । दीयते अस्मिन् इति दायः । दीयतेऽसौ दायः । पीयते अस्मिन् इति पायः । विक्रियते अनेनेति विकारः । मृजू शुद्धौ । अपामृज्यते अनेनेति अपामार्गः । लिख् आलेखने । लिख्यतेऽस्मिन्निति लेखः । आचर्यतेऽस्मिन्निति-आचारः । उपाधीयतेऽस्मादिति-उपाध्यायः ।

सूत्रम् (संज्ञायामकर्तरि) संज्ञा ७-१ (आम्डेः । डितां यद् । स्वर्णे०) न कर्त्ता अकर्त्ता । तस्मिन् ७-१ डौ इति । अर् 'स्वर०' । च १-१ अव्य० । संज्ञायां विषये कस्यापि । नास्ति वाच्ये सति अकर्तरि कर्तृवर्जिते कारके भावेऽर्थे कर्मार्थे च घञ् प्रत्ययो भवति । अनुंवादिः प्राग्वत् । उदा० । ह प्रत्याङ्पूर्वः । प्रतिकार्य आह्रियते आनीयते इति प्रत्याहारः । घञ् । प्र० वृद्धिः । 'स्वर०' १-१ (स्रो०) एवं विक्रियते इति विकारः । दीयते इति दायः । वस्यते अस्मिन्निति वासः ।

(स्वरादः) इउऊवर्णान्तेभ्यो धातुभ्यो अः प्रयत्यो भवति भावादौ । घञोऽपवादः । संचीयतेऽसौ संचयः । चयनं चयः । जीयते इति-जयः । नीयते तत्-नयनं नयः । उनीयते इति-उन्नयः । नूयते तत् नवनं-नवः । लवणं लवः । स्तूयते तत्-स्तवनं-स्तवः । कृ विक्षेपे । कीर्यते इति करः । गरः । नृ

विक्षेपे । त्रियते विक्षिप्यते कामादिभिरिति-नरः । पिञ्च
वन्धने । विशेषेण सीयते बद्धयते अनेनेति-विषयः ।

(स्वरा०) स्वरात् ५-१ (डसिरत् । सवर्णे०) अः १-१ (स्रो०) । (चपा अ-
वे जघाः) 'स्वर०' । वृत्तिः सुगमो । चिञ् चयने । चि अग्रत्ययः । (गुणः । ए
अग्र) 'स्वर०' १-१ (स्रो०) चयनं चयः । अत्र भावे संपूर्वः । संचीयत इति
संचयः । अत्र कर्मणि । ष्टु स्तुतौ (आदेः णः स्तः) स्तु । (स्वरादेः) इति अप्र०
(गुणः । ओ अव्) स्वर० १-१ (स्रो०) स्तवनं स्तवः । एवं भवनं भवः । अनुभवन-
मनुभवः । णु स्तुतौ । नवनं नवः । णीञ् प्रापणे (आदेः णः स्रः) नी उत्पूर्वः ।
उत्प्रावल्प्येन ऊर्ध्वं वा नयनं प्रापणम् उन्नयः । अप्र० गुणः । 'स्वर०' १-१ (स्रो०) नृ
विक्षेपे । त्रियते विक्षिप्यते प्रेर्यते कर्मादिभिरय वा कामादिभिरिति नरः । (स्वरादेः)
अप्र० (गुणः) 'स्वर०' (स्रो०)

(मदामः) मदादीनाम् अः प्रत्ययो भवति भावादौ कर्तृ-
वर्जिते । मदी हर्षे । मद्यते तत् मदनं मदः । प्रमद्यते
अनेनेति प्रमदः । प्रमद्यते पुरुषोऽनया सा प्रमदा । पण्यते
तत् पणनं पणः । शमु दमु उपशमे । शम्यतेऽसौ-शमः ।
दमनं-दमः । श्रमखेदे । श्रम्यते इति-श्रमः । भ्रमः । यमु
उपरमे । यम्यते इति यमः । दीव्यति विश्वमनेनेति-देवः ।
जंगम्यतेऽसौ-जंगमः । हिसि हिंसायाम् ।

सूत्रम् (मदामः) मदां ६-३ 'स्वर०' । (मोनु०) अः १-१ मदादीनां धातूनाम्
अप्रत्ययो भवति भावे कर्त्तरि च । मदी हर्षे । मद अप्र० । 'स्वर०' १-१ (स्रो०)
मदनं मदः । अत्र भावे । एवं प्रमद्यते प्रकर्षणं हृष्टः क्रियते पुरुषोऽनयेति प्रमदा स्त्री-
त्वादाप् । अत्र कर्मणि पण् वातुः व्यवहारे स्तुतौ च । पण् अप्र० । 'स्वर०' । पणः ।
शमु दमु उपशमे । शमः दमः । यमु उपरमे । यमः विस्तरः । दीव्यते विश्वमनेनेति
देवः । पिञ्च वन्धने । (आदेः णः स्रः) सि विपूर्वः विशेषेण सिनोति वक्राति
पुरुष ईश्वरो वा अनेनेति-विषयः । अप्र० (गुणः) । 'स्वर०' (प्रादेश्च तथा ती-
सुनमाप्) १-१ (स्रो०) ।

(मूर्तो घनः) मूर्तो काठिन्ये परिच्छेदेऽर्थे चाभिधेये हन्तेरः
प्रत्ययो भवति भावादौ हन्तेर्घनादेशश्च । दधिकाठिन्यं

हन्यते इति--दधिघनः । परिच्छिन्नं सैन्धवं हन्यते इति सैन्धव-
घनः । (हनो वधादेशश्चाप्रत्ययः) हन्यते इति वधः ।

सूत्रम् (मूर्तो घनः) मूर्ति ७-१ (डेरौ डित्) टिलोपः 'स्वर०' घनः १-१ (स्रो०) मूर्तो
कोऽर्थः काटिन्येऽर्थे पुनः परिच्छेदे परिमाणेऽर्थे वा ज्ञानविशेषे वा अभिव्ये वाच्ये
सति हतेर्धातोः अपत्ययो भवति हतेश्च वनादेशः । हन् एकत्र दधिपूर्वः द्वितीये सैन्ध-
वपूर्वः । अग्र० । वनादेशः । दि ० । 'स्वर०' १-१ स्रो० । कठिनं दधि दधिघनः परि-
च्छिन्नम् एतावत् स्तोत्रं वा सैन्धवं सैन्धवघनः ।

(सिंहेवर्णविपर्ययश्च) चकारादः प्रत्ययः । हिनस्तीति सिंहः ।

हिंसतेर्द्धातोः अपत्ययो वर्णविपर्ययश्च भवति सिंहे वर्णविपर्ययः इत्युक्तत्वात् ।
हिसि हिंसायाम् । हिंस्-हिनस्तीति-हिंसः अत्र वर्णविपर्ययः । हस्य स्थाने सः । सस्य
स्थाने हः इति । 'स्वर०' १-१ (स्रो०) । सिंहः ।

(द्वितोऽथुः) द्वितो धातोरथुः प्रत्ययो भवति भावादौ ।

दुवेष्ट कम्पने । वेप्यते अनेनेति वेपथुः । दुनदि समृद्धौ ।

नन्द्यते अनेनेति-नन्दथुः । दुवप् वीजतन्तुसन्ताने । उप्यते

इति-वपथुः । दुवेष्ट क्षेपणे । क्षेप्यते अनेनेति-क्षेपथुः ।

दुओश्वीर् गतिवृद्धयोः । श्वयथुः । दुशु शब्दे । क्षूयते इति

क्षवथुः । दुवम् उद्गिरणे । वमथुः ।

(द्वितोऽथुः) दुइत् यस्य स द्वित् तस्मात् ५-१ 'स्वर०' (स्रो०) अथु० १-१
(स्रो०) (अतोत्युः । उ ओ । एदोतोऽतः) दु इत् यस्य तस्य धातोः अथुप्रत्ययो
भवति भावे । दुवेष्ट कम्पने । वेप् अथुप्र० । 'स्वर०' १-१ (स्रो०) वेपथुः । दुवेष्ट
क्षेपणे प्रेरणे । क्षेपथुः । दुनदि समृद्धौ । नन्दथुः । दुदु उपतापे । दवथुः । दुशु
शब्दे । क्षवथुः । दुओश्वीर् गतिवृद्धयोः १ श्वयथुः । दुवम् उद्गिरणे । वमथुः ।

(द्वितस्त्रिमक् तत्कृते) द्वितो धातोस्त्रिमक् प्रत्ययो भवति । तेन

धात्वर्थेन कृतेऽर्थे वाच्ये सति । क्रियया निर्वृत्तः कृत्रिमः घटः ।

संभारेण संभृतं वा निर्वृत्तं संभृत्रिमं युद्धम् । पाकेन निर्वृत्तं

पक्त्रिमं फलम् । याचनेन निर्वृत्तं याचित्रिमं किं विप्रधनम् ।

सूत्रम् (द्वितः त्रिमक् तत्कृते) द्वित् ५-१ 'स्वर०' (स्रो०) त्रिमक् १-१
(हसेपः०) तत्कृते ७-१ (अ इ ए) दु इत् अनुबन्धो यस्य स द्वित् तस्माद्धातोः

त्रिमक् प्रत्ययो भवति । तेन धात्वर्थेन साधनभूतेन कृते निष्पादिते पदार्थे वस्तुनि अर्थे वाच्ये सति । कृ क्रियया करणेन निर्वृत्तो निष्पन्नः कृत्रिमोऽस्वाभाविको घटः । अत्र कृ धातोरर्थः करणं तेन कृतो निष्पन्नो यो घटरूपो अर्थः पदार्थो तस्मिन् वाच्ये त्रिमक् प्र० । ककारो गुणनिषेधार्थः १-१ (स्रो०) एवं दुभृत् संपूर्वः । त्रिमक् प्र० १-१ (अतोऽम्) संभारेण मनुष्यसमूहेन निर्वृत्तं संभृत्रिमं युद्धम् । दुपचप् पाके । पच् त्रिमक् प्र० (चोः कुः) 'स्वर०' १-१ (अतोऽम्) पाकेन निर्वृत्तं निष्पन्नं यत्कृत्रिमं फलम् । एवं पक्रिमः ओदनः ।

(नङ्की) धातोर्नङ्की इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः भावादौ । यज्-याच-यत्-विच्छ-प्रच्छ-स्वप् एभ्यो नङ् प्रत्ययो भवति । (स्तोः श्रुभिः श्रुः) असंप्रसारणम् । इज्यते अनेनेति-यज्ञः । याच्यते सा याच्ञा । यती प्रयत्ने । यत्यते तत् यतनं यत्नः ।

सत्रम् (नङ्गी) नङ् च किञ्च नङ्गी १-२ (औ यू । सवर्णे०) धातोर्नङ् कि इत्येतौ प्रत्ययो भवतः भावादौ । स्वपरक्षयतप्रच्छिबिच्छियाचयज एभ्यो नङ् । यती धातुः प्रयत्ने यत् नङ् प्र० । 'स्वर०' १-१ (स्रो०) यतनं यत्नः । प्रच्छ ज्ञीप्साया प्रच्छ नङ् प्र० ।

(प्रच्छः श्रे) छकारस्य शकारादेशो भवति नप्रत्यये परे भावादौ । शकारादेशः संप्रसारणवाधनार्थः । विच्छ गतौ । विच्छयते इति विश्रः । प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । प्रच्छयतेऽसौ प्रश्नः । रक्षयतेऽसौ-रक्षणः । सुष्यते इति-स्वप्नः । (उपसर्ग-कर्माधारेषु दाधोः किः) उपसर्गे कर्मण्युपपदे आधारे च दाधोः किः प्रत्ययो भवति । अन्तर्धीयते इति-अन्तर्धिः । आधिः आदिः विधिः । आधीयते तत् आधानम्-आधिः । आदीयते तत् आदानम्-आदिः (आतोऽनपि) इत्याकार-लोपः । विधीयते तत् विधानं-विधिः । संधीयते तत् संधानं-संधिः । उदकं धीयतेऽस्मिन्निति-उदधिः । (उदकस्य उदक-शब्दस्य उदादेशो भवति अधिकरणे) पयोधिः । अम्भो निधी-यते यत्र स-अम्भोनिधिः ।

(प्रच्छः स्त्रे) प्रच्छधातोः ने परे छकारस्य शकारो भवति संप्रसारणाभावश्च 'स्वर०' १-१ (स्त्रो०) पृच्छन् प्रश्नः । विच्छश्च । विच्छ गतौ विश्नः । याचनं याच्चा । यज्ञ देव० । यजनं यज्ञः नङ् प्र० । (स्तोः शुभिः श्चुः । जजोर्ज्ञः) १-१ (स्त्रो०) स्वपनं स्वप्नः । तेन द्रवति द्रोणी । राज्ञा धीयते राजधानी । दुधाञ् धारणे विपूर्वः । किप्र० । ककारः कित्कार्यार्थः । इ । आतोन्पीत्याकार-लोपः । 'स्वर०' १-१ (स्त्रो०) विधिः विधानं विधिः । एवं निधिः । आधिः । संधिः । अंभो निधीयते यत्र स अंभोनिधिः । आदीयते इति आदिः । ग्रथि ग्रंथने । ग्रथ् कि प्र० । इ इदितः । (नश्चा०) (स्वर०) १-१ (स्त्रो०) ग्रंथिः । विधिः । निधिः । संधिः । आधिः । समाधिः । अंभोनिधिः । एते सर्वेऽपि किप्रत्ययांताः- पुँल्लिङ्गे हरिशब्दवत् साध्याः ।

(भावे युद्) धातोर्भावे युद् प्रत्ययो भवति (युवोरनाकौ) ज्ञायते तत् ज्ञानम् । क्रियते तत्-करणम् । दीव्यते तत् देवनम् । दीयते तत् दानम् । भूष अलंकारे । भूष्यते तत्-भूषणम् । ह्रियते तत्-हरणम् । हूयते तत्-हवनम् । उह्यते तत्-वहनम् । भाप व्यक्तायां वाचि । भाप्यते तत्-भापणम् । दुप वैकृत्ये । दूष्यते तत्-दूषणम् । गीयते तत्-गानम् । पीयते तत्-पानम् । मीयते-तत् मानम् । (उद्ः स्थास्तम्भोः सलोपश्च) उत्-उपसर्गात्परयोः स्थास्तम्भयोः सकारस्य लोपो भवति । उत्थीयते तत्-उत्थानम् । स्तम्भ रोधने । उत्तम्भ्यते तत्-उत्तम्भनम् ।

सूत्रम् (भावे युद्) युद् १-१ (ह्रसेपः) वृत्तिः कंठ्या । युद् प्रत्ययांता नपुंस-कलिङ्गे भवति । कृ युद् प्र० । यु० । (युवोरनाकौ । गुणः) 'स्वर०' । (पुनो०) क्रियते इति-करणम् । इ दानादनयोः । हूयते इति-हवनम् । दुप-वैकृत्ये । दूष्यते इति दूषणम् । दुपश्च । ज्यन्तस्य कृति च । कचिदिति दीर्घः । दुदाञ् दाने । एवं भापणम् । उद्० इति उत्-उपसर्गात् पूर्वात् स्यादेर्धातोर्युद् प्रत्ययो भवति सलोपश्च भवति । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । (आदेः ष्णः स्रः) स्या उत्पूर्वः । युप्र० । युवो० । (उद्ःस्था०) इति सकारलोपः । उत्थानम् । एवं स्तम्भ निरोधे । एंभ अवष्टम्भे । उत्तम्भनम् । उत्थितिः ।

(साधनाधारयोर्युद्) साधने आधारे चार्थे युद् प्रत्ययो भवति । पच्यते अनेनेति-पचनः अग्निः । पच्यतेऽस्यां स्थाल्यां सा पचनी स्थाली ।

सूत्रम् (साधनाधारयोर्युद्) साधनं च आधारश्च साधनाधारौ तयोः ७-२ । (ओसि) (ए अय) 'स्वर०' । (स्त्रो०) साध्यं येन कृत्वा तत्साधनं करणं यत्र आधाय साध्यते स आधारः तयोः अर्थे युद् प्र० । पच् यु । (युवोरनाकौ) 'स्वर०' १-१ (स्त्रो०) पच्यते अन्नमनेनेति पचनोऽग्निः । अत्र साधने युद् स्थाली । स्थाल्युपापि वरं कुंडम् इत्यभिधानचिंतामणौ । द्वित्वादीप् । अत्राधारे युद् । एवमन्येष्वह्याः ।

(ईपद्दुःसुपु खल्यू) ईपदादिषु प्रयुज्यमानेषु खल् यू इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः भावादौ । लकारः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः । खकारो गुणविधानार्थः । सुमागमार्थश्च । ईपत्सू अकृच्छ्रार्थो दुः कृच्छ्रार्थः । ईपदनायासेन भूयते इति ईपद्भवः । दुर्भवः । सुभवः । ईपदनायासेन क्रियते इति-ईपत्करः प्रपञ्चो हरिणा । दुःखेन क्रियते इति-दुष्करः । सुखेन क्रियतेऽसौ-सुकरः । ईपदाढ्यः क्रियते अनेनेति-ईपदाढ्यंकरः । दुराढ्यंकरः । आढ्यंकरश्चैत्रो भवता । ईपत् पीयते असौ ईपत्पानः सोमो भवता । दुःपानः । सुपानः । युध संप्रहारे । दुःखेन योधयितुं शक्यः दुर्योधनः । सुखेन योधयितुं शक्यः सुयोधनः । ईपत् शासनः । दुःखेन शासयितुं शक्यः दुःशासनः ।

सूत्रम् (ईपद्दुः) ईपच्च दुश्च सुश्च ईपद्दुःसवस्तेषु ७-३ किला० । खल् च युश्च खल्यू १-२ औयू सवर्णे० । ईपदादिषु ईपद्दुः सुप्तेषु त्रिषु पूर्वपठेषु सत्सु धातोः खल् यू एतौ प्रत्ययौ भवतः । खकार ईपदायां भवः इत्यादौ खिति पदस्येति सुमागमार्थः । लकारो इखखीति खप्रत्ययात् भेदज्ञापनार्थः । भू ईपद्दुः सुपूर्वाः खल् प्र० । अ । (गुणः । औ अव) । 'स्वर०' १-१ (स्त्रो०) ईपद्भवतीति ईपद्भवः । एवं दुःखेन भवतीति दुर्भवः । सुखेन भवतीति सुभवः एवं करोति ईपत्क्रियते इति ईपत्करः । दुःकरः । सुकरः । एवं दुर्जयः । सुजयः । दुर्लभः । सुलभः । युध धातुः संप्रहारे संग्रामे । युध दुः पूर्वः । युध् प्र० । युधो० । इति अनादेशः उपधाया लघोर्युणः । 'स्वर०' १-१ (स्त्रो०) दुर्योधनः । दुःखेन युध्यते इति दुर्योधनः । एवं सुयोधनः ।

तव्यादीनां कृत्यसंज्ञा पाणिनीयानाम् । कृत्यादिर्भावकर्म-
णोरेव । (तव्यानीयौ) धातोस्तव्यानीयौ प्रत्ययौ भवतः-
भावादौ । एध वृद्धौ । एध्यते वा एधितुमर्हमेधितव्यम् एधनीयं
धनं त्वया । भावस्यैकत्वादेकवचनं नपुंसकत्वं च । भूयते वा
भवितुमर्हं भवितव्यम् । भवनीयम् । क्रियते वा कर्तुमर्हं कर्तव्यं
करणीयम् । आस्यते वा आसितुमर्हमासितव्यम् । आसनी-
यम् । कर्तव्यः करणीयो वा धर्मस्त्वया । या प्रापणे । प्रयातुमर्हं
प्रयातव्यं प्रयाणीयम् । (ईटो ग्रहाम्) गृह्यते तत्-ग्रहीतव्यं
ग्रहणीयम् । वृङ् संभक्तौ । व्रियते वा वरितुं योग्यं वरितव्यम्
वरीतव्यं वरणीयम् । वृञ् वरणे । व्रियते तत् वरितव्यम्
वरीतव्यम् वरणीयम् ।

तव्यश्च अनीयश्च तव्यानीयौ १-२ (ओ औ औ) धातोस्तव्यानीयौ प्रत्ययौ
भवतः अकर्तारि कर्मादिकारके भावे च भू तव्य प्र० । (कृत०) इतीडागमः ।
गुणः । 'स्वर०' १-१ (अतोऽम्) भवनं भवितव्यम् । अत्र भावे तव्यप्र० । ज्ञास्
उपवेशने । अनीयप्र० 'स्वर०' १-१ (अतोऽम्) कृ एकत्र तव्यः । एकत्र
आनीयः । एकस्वरांतत्वाद्दे (गुणः) 'स्वर०' । कर्तव्यं करणीयम् । अत्र कर्मणि
क्रियते इति कर्तव्यं करणीयम् । ग्रह तव्य० (कृतः) इतीडागमः । ग्रहीतव्यमिति
स्थिते । (ईटो ग्रहाम्) । अनेन इकारस्य ईकारः ग्रहीतव्यम् । वृञ् धातुः संभक्ती रांसे
वायां तव्य प्र० । (कृतः) इतीडागमः । (गुणः) 'स्वर०' १-१ (अतोऽम् । ईटो
ग्रहाम्) वरीतव्यम् ।

(स्वराद्यः) स्वरान्ताद्धातोर्धः प्रत्ययो भवति भावादौ ।
चीयते वा चेतुमर्हं चेयम् । नेयम् । जेयम् । भीयते तत्-भेयम् ।
(असरूपोऽपवादः प्रत्ययोऽस्त्रियां वा बाधकः सरूपस्तु
नित्यम्) चीयते वा चेतुमर्हं चेतव्यं-चयनीयम् । चिकीर्ष्यते वा
चिकीर्षितुमर्हं चिकीर्ष्यम् । दातुमिच्छतीति दित्सति वा
दित्स्यते, इति-दित्स्यम् ।

(स्वरात्) ५-१ (ङसिरत् । सवर्णे०) यः १-१ (स्त्रो० । चपा० ।) 'स्वर०' । सिद्धम् । उदा० । चिञ् चि (स्वराद्यः) य प्र० । गुणः १-१ (अतोऽम् । मोनु०) चेयम् । एवं णीञ् प्रापणे । (आदेः ण्यः स्त्रः) नीय प्र० (गुणः । नेयम् । क्षय्य जय्यौ एतौ द्वौ शक्यार्थे निपात्येते । क्षेतुं शक्यं क्षय्यम् । एवं जेतुं शक्यं जय्यम् । एतौ निपात्यौ । केचित्तु क्रय्यजय्यौ निपात्यौ तन्मते क्रेतुं शक्यं क्रय्यम् । पक्षे क्षेतुं योग्यं क्षेयम् । जेतुं योग्यं जेयम् । क्रेतुं योग्यं क्रेयं सर्वत्र य प्र० ।

(पुशकात्) अकारोपधात् पवर्गान्तात् शकादेश्च यः प्रत्ययो भवति भावादौ । शष् उपालम्भे आक्रोशे च । शप्यते इति-शप्यम् । जप्तुं योग्यं जप्यम् । सरूपत्वात् पक्षे न द्यण् । शक्यम् । शक्-सह्-गद्-मद्-चर्-यम्-तक्-शस्-चत्-यत्-पत्-जन्-हन्-शल्-रुच् एते शकादयः । पह मर्पणे । सोढुं शक्यं सह्यम् । सह्यते वा सोढुमर्हं सह्यम् । गद्यते वा गदितुमर्हं गद्यम् । मद्यते वा मदितुमर्हं मद्यम् । चरितुमर्हं चर्यम् । यम्यम् । तक् हसने । तक्यते वा तकितुमर्हं तक्यम् । शसु हिंसायाम् । शसितुमर्हं शस्यम् । चते माने । चते कान्तौ । चत्यते इति चत्यम् । यत्यम् । पत्यम् । जन्यम् । (हनो वधादेशो ये) हन्यते वा हन्तुमर्हं वध्यम् । शल् शोभायाम् । शल्यम् । रोचितुं-शक्यं रुच्यम् । डुलभप् प्राप्तौ । लब्धुं योग्यं-लभ्यम् । यम् मेथुने । यब्धुं शक्यं-यभ्यम् । शक् सामर्थ्ये । शक्ल शक्तौ । शक्यते तत्-शक्यम् ।

सूत्रम् (पुशका०) पुशकात् ५-१ ङसिरत् । सवर्णे० । पवर्गान्तात् पफचभम एते तदन्तात् शक्यादेश्च धातोर्यप्रत्ययो भवति भावादौ । यम् मेथुने । यभ यभ्यत इति यभ्य कलत्रम् । पवर्गान्तात् यः १-१ (अतोऽम् । मोनु०) एवं लभ्यं, जप्यं, नम्यम्, इत्यादयः । एवं पवर्गान्ताः । शक्ल शक्तौ । शक् यप्रत्ययः । शक्यम् । मह पूजायाम् । मह य० । 'स्वर०' १-१ (अतो०) मेह्यम् । एवं पह मर्पणे । सह्यम् । (ईच्चातः) आकारान्ताद्धातोर्यः प्रत्ययो भवति आकारस्य च ईकारादेशः । दीयते वा दातुमर्हं देयम् । ज्ञातुं योग्यं

ज्ञेयम् । गीयते तत् गेयम् । ग्लेयम् । पातुमहं पेयम् । धीयते
तत् धेयम् ।

सूत्रम् (ई०) इत् १-१ सांकि० । च १-१ अव्य० । आतः ५-१ स्वर० ।
(सो०) सिद्धम् । वृत्तिः सुगमा । आकारस्य चकारः । डुदाच् दा । (ईच्चातः)
इति यप्र० । आकारस्य ईकारः (गुणः) 'स्वर०' १-१ (अतोऽम्) देयं दीयते इति
देयम् । एवं गेयं पेयम् । गे (संध्यक्षराणामा० । खनेश्च) खनेर्धातोः यः प्रत्य० ।
देश्च ईकारः । खत् खने । यप्र० । खन् इत्यस्य खि । (गुणः) खेयम् १-१ (अतो०)

ऋहसात् ध्यण् । ऋवर्णान्ताद्धसान्ताच्च धातोर्ध्यण् प्रत्ययो
भवति भावादौ । घकारो घित्कार्यार्थः । णकारो वृद्ध्यर्थः ।
क्रियते वा कर्तुमहं कार्यम् । वृञ् वरणे । व्रियते तत् वार्यम् ।
धार्यम् चार्यम् । हस् हसने । हास्यम् । ह्रियते तत् हार्यम् ।
(हनो घत्) हन्यते तत् घात्यम् (चजोः कगौ घिति) पक्तुं
योग्यं पाक्यम् । याच्यते तत् याच्यम् । रुज्यते तत्
रोज्यम् । वच् परिभाषणे (वचेः शब्दसंज्ञायां कुत्वं वाच्यम्)
तेन वाक्यम् । अन्यत्र वाच्यम् (यज्-याच्-वच्-रुच्-
प्रवच्-अर्च्-त्यज्-पूज्-गर्ज्-भुजां ध्यणि कुत्वाभावः)
याज्यम् । याच्यम् । वाच्यम् । रोच्यम् प्रवाच्यम् । अर्च्यम् ।
त्याज्यम् । पूज्यम् । गर्ज् शब्दे । गर्ज्यते तत् गर्ज्यम् । भुज्यते
तत् भोज्यम् । बाध हिंसायाम् । बाधितुं योग्यं वाध्यम् ।
भजितुं योग्यं भाज्यम् ।

सूत्रम् (ऋहसा०) ऋश्च हसश्च ऋहसम् । ऋहसम् अतः यस्थञ् ऋहसांतः तस्मात्
५-१ (ङसिरत् । सवर्णे०) । ध्यण् १-१ (हृतेपः) ऋवर्णांतात् हसांताच्च धातोः
ध्यण् प्रत्ययः स्यात् भावादौ । घकारो घित्कार्यार्थः । कृ ध्यण् प्र० । णित्त्वाद्धातो-
र्नामिनः इति वृद्धिः (राद्यपो द्विः) जलतुं० १-१ अतोऽम्) करणाय अर्हं क्रियते वा
यत्तत्कार्यम् । एवं वृञ् वरणे वार्यम् । वच् परिभाषणे । वचनाय योग्यम् उच्यते वा
यत्तत् वाच्यम् । वध् वधने । वध् ध्यण् । य० । वृद्धिस्वर० । वधनाय योग्यं वाध्यम् ।
हस् हसने । ध्यण् प्र० । वृद्धिः । 'स्वर०' १-१ अतोऽम् । हास्यम् । डुपचप् पाके ।
पच् ध्यण् प्र० । चजोः कगाविति चस्य कः । वृद्धिः । पास्यम् । एवं वच् वाक्यम् ।

वित्त्वात् ककोरोपि भवतीत्यपि शब्दात् कुत्रचित् चजोः कगौ धितीति भवति कुत्र-
चिन्न भवति कुत्रचिद्विकल्पः । तेन वाच्यं वाक्यं भोज्यम् भोग्यम् इत्यादौ विकल्पः ।
त्याज्यं, पूज्यं, रुच्यं, अर्च्यम्, इत्यादौ न । एवं प्रयोगानुसारेण कुत्वाभावो ज्ञेयः ।
अमापूर्वस्य वसतेर्ध्वणि वा वृद्धिः वक्तव्या । कर्त्तरि घ्यण् च । अमा सह वसतश्चन्द्रार्कौ
अस्यामिति अमावस्या अमावास्या इति विकल्पेन वृद्धिः । पुनर्विशेषमाह ।

एते भावकार्ययोर्विहितास्तव्यादयस्तेऽर्हविधौ च वक्तव्याः ।
(रारो झसे दृशाम्) दर्शनाहो-द्रष्टव्यः । द्रष्टुमर्हः दर्शनीयः ।
दृश्यः । इङ् अध्ययने । स्वाध्यायोऽध्येतव्यः । स्वाध्यायो
नाम वेदः । श्रु श्रवणे । श्रवणार्हः श्रोतव्यः । श्रोतुं यो-
ग्यं श्रवणीयम् । मान पूजायाम् । मानितुं योग्यो मानितव्यः ।
माननीयः । ध्यै चिन्तायाम् । ध्यानाहो ध्यातव्यः । ध्यातुं
योग्यो ध्यानीयः । मन ज्ञाने । मननाहो मन्तव्यः । मन्तुं
योग्यो माननीयः । सप्रत्ययान्तादपि एते प्रत्यया भवन्ति ।
नितरां ध्यातुमेष्टव्यो निदिध्यासितव्यः । भवितुमेष्टव्यो बुभू-
षितव्यः । बुभूषणीयः ।

एते इति । ये एते पूर्वाक्तास्तव्यादयः तव्य, अनीय, य, घ्यण्, एते प्रत्यया
भावकार्ययोर्भावोक्तौ कर्मोक्तौ विहिताः कृतास्ते अर्हे योग्यत्वार्थे विधौ च कर्त्तव्यार्थो-
पदेशे च वक्तव्याः कर्त्तव्या इत्यर्थः । दृशिर प्रेक्षणे । दृग् दर्शनाहो द्रष्टव्यः । इति
तव्यप्र० । (गुणः । रारो झसे०) । दृशामिति द्र । (छत्रपराजादेः पः । शुभिः पुः) दर्श
अनीयप्र० । गुणः । 'जलतुं०' । 'स्वर०' । दर्शनीयः । पुनः दृश । ऋहसांतादिति घ्यण्
प्र० य । स्वर० । दृश्यः । इङ् अध्ययने । ई अधिपूर्वः । अध्येति विधयो अर्हो वाध्ये-
तव्यः । तव्यः— प्र० । गुणः (इ यं स्वरे) 'स्वर०' । स्वाध्यायोऽध्येतव्यः । एवं श्रु
श्रवणे । श्रोतुं योग्यः श्रूयते वा इति श्रोतव्यः । मन् ज्ञाने । मन्तव्यः । ध्यै चिन्ता-
याम् । ध्यै । (संध्यक्षराणाम्) ध्यातव्यः । सप्रत्ययांता इच्छार्थे । सप्रत्ययांताद्वा
तरपि तव्यादयः प्रत्यया भवन्ति । ध्यै चिन्तायाम् । (संध्यक्षराणाम्) नितरां
ध्यातुमेष्टव्य इति विग्रहे इच्छार्थे सप्रत्ययः । (द्विश्च । पूर्वस्य हसादिः शेषः । यः से)
इति पूर्वाकारस्य इकारः । (झपानां जवचपाः) धस्य दः । ततः सप्रत्ययान्तात्त-
व्यप्र० (कृतः) इतीडागमः । (यतः) इत्यकारलोपः निपूर्वः निदिध्यासितव्यः ।
ज्ञा अवबोधने । ज्ञा सप्रत्ययद्वित्वादि प्राग्वत् । विजिज्ञासितव्यः । विशेषेण
ज्ञातुमेष्टव्यः ।

(ओरावश्यके घ्यण्) उवर्णान्ताद्धातोरावश्यकेऽर्थे घ्यण् प्रत्ययो भवति (ओदौतोर्यः प्रत्ययः स्वरवत्) धातोरोकारोकारयोर्निमित्तं वा संवन्धी यः प्रत्ययः स स्वरवत् स्यात् । समासे अवश्यमादीनामन्तलोपमिच्छन्ति शाब्दिकाः ।

ओः ५-१ (इति-इत्य । स्तो० ।) आवश्यके ७-१ (अ इ ए) उवर्णाताद्धातोः आवश्यकेऽर्थे निश्चयार्थं घ्यण् प्रत्ययो भवति भावादी । भू घ्यण् प्रत्ययः । य । णकारो वृद्धयर्थः । भो अवश्यं पूर्वः । ओदौतो० । ओच्च औच्च ओदौत् तस्मात् ओकारोकाराभ्यां परो यः प्रत्ययस्य यकारः स्वरवज्ज्ञेयः स्वरवत्त्वात् (औ आव्) 'स्वर०' अवश्यंभाव्यम् । एवं, लृञ् छेदने । अवश्यंलाव्यम् । मकारलोपार्थमाह समासे सति । अवश्यमादीनाम् अवश्यम्, तुम् सम, मांसानां मलोपमिच्छन्ति । म् च अश्च इति समासस्तेन अवश्यमादीनां मकारस्य लोपः । मांसस्याकारस्य लोपः । यद्वा अन्तलोपमिच्छतीति पठन्ति । श्लोकश्चात्र ।

लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुं काममनसोरपि ॥

समो वा हितततयोर्मांसस्य पचि युङ्घ्वजोः ॥ १ ॥

लृञ् छेदने । लूयते वा लवितुं योग्यः लाव्यः । अवश्यं लाव्यो अवश्यलाव्यः । भोक्तुं कामो यस्य स भोक्तुकामः । श्रोतुं मनो यस्य स श्रोतुमनाः । सम्यक् प्रकारेण हितं सहितम्-संहितम् । सततं-संततम् । मांसस्य पचनं मांसपचनम् । (युङ्घ्वजोः पचि परे मांसस्याकारो वा लुम्पेत्) मांसस्य पचनं मांसपचनम् । मांसस्य पाकः मासपाकः । मांसपाकः ।

लुम्पेदिति । कृत्यप्रत्यये परे अवश्यंशब्दस्य पठोर्निर्दिष्टस्येति अन्त्यो मकारो लुम्पेत् । तव्य १ अनीय २ य ३ घ्यण् ४ क्यप् ५ एतेषां पंचप्रत्ययानां कृत्यसंज्ञा तथा काममनसोः शब्दयोः परयोः तुम्शब्दस्य प्रत्ययस्य अन्तं मकारं लुम्पेत् । तुम् पष्ठचन्तमव्ययं हि एतत् । हितततयोः परयोः सतोः सम इत्यस्य मकारं वा लुम्पेत् । युङ्घ्वजोः पचि परे मांसशब्दस्य अन्तम् अकारं वा लुम्पेत् । विकल्पेन कृत्यसंज्ञायां संमतमाह । तव्या० । पाणिनीयानां मते तव्यादीनां कृत्य इति संज्ञा । अवश्यंलाव्यमित्यत्र तव्यप्रत्ययपरत्वात् । अवश्यंशब्दस्य मकारस्य लोपः ।

अवश्यलाव्यमिति सिद्धम् । अवश्यं निश्चयेन लावितुं योग्यो अवश्यलाव्यम् । तथा
 भुज-तुम् प्र० । (खसे चपा ज्ञसानाम्) गुणः । चोः कुः) 'स्वर०' भोक्तुं कामो
 अभिलापो यस्य स भोक्तुकामः । तथा श्रु श्रवणे तुम् प्र० । गुणः । श्रोतुं मनो यस्य
 स श्रोतुमनाः । अत्रोभयत्रापि काममनसोः परयोः सतोः तुमो मकारलोपः । डुधात्
 धारण० । दधातेहिंः क्तादौ परे संपूर्वः क्तक्तवत् इति क्तप्रत्ययः । संहित २ समो वा इति
 विकल्पेन समो मकारलोपः संहितं संहितम् । तनु विस्तारे तप्र० । (लोपस्त्वनुदात्ततनाम्)
 सम्पूर्वः । संततं सततम् अत्रापि ततशब्दे परे विकल्पेन समो मकारलोपः । संततं-
 सततम् । पच् युद् प्र० । (युवो०) 'स्वर०' मांसपूर्वः २ युद्प्रत्ययसहिते पचिधातौ
 परे विकल्पेन मांसशब्दस्य अकारलोपः । मांसपचनं मांसपचनं पुनः पच् । घञ् भावे ।
 इति घञ् प्र० । अघृद्दिः । (चजोः कगौ धिति) 'स्वर०' पाक २ मांसपूर्वः । अत्र घञ्
 प्रत्ययसहिते पचिधातौ परे विकल्पेन मांसशब्दस्याकारलोपः मांसपाकः मांस्पाकः
 इति रूपद्वयम् । केचित्तु मांसशब्दस्य मकारलोपः । मांसपाकः तथा मांस्याकारस्य
 चोभयोरपि लोपमिच्छन्ति यथा मांस्पाकः इति ।

(ऋडुपधात् क्यप्) ऋकारोपधाद्धातोः क्यप् प्रत्ययो भवति
 भावकार्ययोः । कृती छेदने । कर्तितुमर्हं कृत्यम् । नितरां
 कर्तितुं योग्यं निकृत्यम् । वृद्धयम् । दृत्यते तत् वृत्यम् ।
 (कृपिचृत्योर्न क्यप्) कृपू सामर्थ्ये (कृपो रो लः) कल्प्यम् ।
 चृत दीप्तौ । चर्त्यम् । (मृजो वा क्यप्) मृज्यम्-मार्ग्यम् ।
 (ह्रस्वाच्च क्यप्) ह्रस्वान्ताद्धातोर्भावे क्यप् प्रत्ययो भवति ।
 तस्य ग्रहणे तदन्तस्य ग्रहणम् । क्रियते तत्कृत्यम् ।
 (कृजः क्यपि वा रिङ् वक्तव्यः तुगभावश्च) कृत्या क्रिया ।
 (छिदनेकाक्षरोऽप्यादेशस्तदन्तस्यैव वक्तव्यः) (गुप्गुहोः
 क्यप्) गोप्तुं योग्यं गुप्यम् । गृहितुं योग्यम् गृह्यम् (वदेः
 क्यप् भावादौ) वदेर्धातोः क्यप् प्रत्ययो भवति भावादौ । मृपा
 उद्यते इति-मृपोद्यम् । ब्रह्मणा उद्यते या कथा सा ब्रह्मोद्या (ग्रहेः
 क्यप्) अर्जुनगृह्या सेना । (इण्-स्तु-वृ-ट्-भृ-शास्-जुप्-
 खन् एभ्यः क्यप् वाच्यः) तुक् । ईयते इति इत्यः । स्तुत्यः
 वृत्यः । दृङ् आदरे । दृत्यः । भृत्यः । (शासेरिः ।) शिष्यः ।

जुप् प्रीतिसेवनयोः । जुष्यः । (खन एत्वं क्यपि वाच्यम्)
 खन्यते इति खेयम् । (भिद्योद्धयो नदे निपात्येते । भिनत्ति
 कूलमिति भिद्यः । उज्झ उत्सर्गे । उज्झति जलमिति उद्धयः
 नदः । नदे किम् । भेत्ता । उज्झिता । (कृवृष्योर्वा क्यप्)
 क्रियते तत् कृत्यम् । कर्तुं योग्यं कार्यम् । वृष वृष्टौ
 वृष्यं-वर्ष्यम् ।

कृत्याः पञ्च समाख्याता घ्यण्क्यपो भावकर्मणोः ॥
 तव्यानीयो स्वराद्यश्च शब्दशास्त्रविचक्षणैः ॥

सूत्रम् (ऋदुपधात् क्यप्) ऋदुपधात् ऋत् ऋकारः उपधा यस्य स ऋदुपधः
 तस्मात् ५-१ । (उभिगत् । सवर्णे०) क्यप् १-१ (ह्रस्वेः०) ऋकारोपधात् । वृत्तु
 वर्त्तने इत्यादेर्धातोः क्यप् प्रत्ययो भवति । भावादौ ककारो गुणनिषेधार्थः । कृती छेदने ।
 कृत् क्यप् प्र० य० स्वर० १-१ । (अतोऽम्) निपूर्वः निरुक्त्यम् । वृत्तु वर्त्तने । वृत्त्यं
 नृत्यं (ह्रस्वाच्च क्यप्) ह्रस्वादपि धातोः क्यप् प्रत्ययो भवति । पित्तात् ह्रस्वस्य
 पिति कृति तुगागमः । हु कृद् कृ क्यप् प्र० तुगागमः 'स्वर०' १-१ । (अतोऽम्)
 कृत्यम् । एवं वृद् वरणे । वृत्त्यम् । वृद् स्तुती । (आदेः णः झः) स्तु-स्यप् प्र०
 य । (ह्रस्वस्य पिति तुक्) स्तुत्यम् ।

(स्त्रियां यजां भावे क्यप्) यजादेर्धातोः स्त्रियां भावे क्यप्
 प्रत्ययो भवति । यज्-व्रज्-समज्-निपद्-निपत्-मन्-नम्-विद्-
 पुज्-शीङ्-इण्-कृ-इषु-परिमृषपरिचर-अटाट्य-आस्-चर-जागृ
 हन् एते यजादयः । कित्वात्संप्रसारणम् । इज्यते सा-इज्या ।
 स्त्रीत्वादाप् । व्रज्यते सा-व्रज्या । अज गतौ क्षेपणे च । सम-
 ज्यते सा-समज्या का, शिविका । प्रकर्षेण व्रज्यते अस्या-
 मिति-प्रव्रज्या ।। पङ्क्तु विशरणगत्यवसादनेषु । निपद्यते सा
 निपद्या । निपत्यां । मन ज्ञाने । मन्यते सा मन्या । नम्या ।
 विद्यते सा विद्या । सुत्या (शीङोऽयङ् कृति ये वक्तव्यः)
 शय्या । भृत्या । ईयते सा इत्या । कृत्या (कृञो यक् वा

वाच्यः (अयकि) कियते सा क्रिया (इपेक्षान्तादेशो यलोपश्च) इष्यते सा इच्छा । (सरतेर्गुणः) परिसर्या । परिचर्या । अटाट्या । आस्या चर्या । (जागतेर्गुणः) जागर्या । (हनस्तकारान्तादेशो हिंसायामर्थे) हन्यते सा हत्या (हन्तेस्तः) हन्तेर्नकारस्य तकारादेशो भवति क्यपि स्त्रियाम् । ब्रह्म हन्यते इति ब्रह्महत्या ।

(स्त्रियां यजां) स्त्रियां ७-१ यजां ६-३ भावे ७-१ यजादेः यज्-अज्-हन्-शी-ङ्-व्रज-विद्-आस्-मन्-चर-भृ-अटाट्य-निपद्-नियत् । इत्यादेर्धातोः स्त्रीलिङ्गे भावे नास्ति च क्यप् प्रत्ययो भवति ककारः संप्रसारणार्थः । यजनम् इति क्यप् प्रत्ययः । य । (यजां यवराणाम्) 'स्वर०' स्त्रीत्वादावतः स्त्रियाम् । (सवर्णे दीर्घः) १-१ । (आपः) एवम् अज् गतौ क्षेपणे च अज् सम् पूर्वः 'स्वर०' क्यप् । 'स्वर०' । स्त्रीत्वादावतः ० । समञ्या परिपत् । हन् ब्रह्मन्पूर्वः क्यप् प्र० । लोपस्त्वनुदात्ततनामिति तु शब्दात् झसाभावेऽपि नकारस्य लोपः । (ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्) 'स्वरही०' । ब्रह्म-हत्या ब्राह्मणो ब्राह्मणस्य हननं ब्रह्महत्या । शीङ्-शय्या । व्रज्-व्रज्या । विद्-विद्या । पद्-निपद्या । आस्या । मन्या । नम्या चर्या । भृत्या । अटाट्या । कृजो वा रिङ् । कृत्या । क्रिया ।

(स्त्रियां भावे क्तिः) धातोः स्त्रियां भावे क्तिः प्रत्ययो भवति । कियते सा कृतिः । बुद्ध्यते सा बुद्धिः । स्मृङ् चिन्तायाम् । स्मर्यते सा-स्मृतिः । पच्यते सा-पक्तिः । पचि विस्तारे । पच्यते तत् पङ्क्तिः । संप्रसारणम् । उद्ध्यते सा ऊढिः । संविद्यते सा-संवित्तिः ।

(स्त्रियां भावे क्तिः) क्तिः १-१ (स्त्री०) धातोः क्तिः प्रत्ययो भवति स्त्रीलिङ्गे भावे । ककारो गुणनिपेक्षार्थः संप्रसारणार्थश्च । पचि विस्तारे । पच् क्ति प्र० । ति । (चोः कुः) 'स्वर०' (इदितः ०) इति नुम् । (नश्चा०) १-१ । (स्त्री०) पंचनं पंक्तिः । उपचप् पाके । पक्तिः । वह मापणे । क्ति० ति । (हो ढः । तयोर्दः । शुभिः शुः) यजामिति संप्रसारणम् । वस्य उः ङि ङो लोपो दीर्घश्चेति ढलोपः । उकारस्य ऊकारः १-१ (स्त्री०) ऊढिः । विद् संपूर्वः क्तिप्र० ति । (खसे चपा०) दस्य तः । 'स्वर०' संवित्तिः । शम् क्तिप्र० ति ।

(शमां दीर्घः) शमादीनां दीर्घो भवति क्तिप्रत्यये परे ।
 शम्यते सा-शान्तिः । दम्यते सा-दान्तिः । भ्रमु चलने ।
 भ्रम्यते सा-भ्रान्तिः । गम्यते सा-गतिः । हन्यते सा-हतिः । अनु-
 भूयते तत् अनुभवनम्-अनुभूतिः । विशिष्टा भूतिः-विभूतिः ।
 प्रभूतिः । भवनं-भूतिः । शुध शौचे । शोधनं-शुद्धिः ।

सूत्रम् (शमां दीर्घः) (नश्चा०) १-१ (चो०) शान्तिः । भ्रान्तिः । ग्ले संघ्यञ्जराणामा
 ग्ल्या क्ति प्र० ति स्वाद्योदितः तस्य नः ग्लानिः । म्लै म्लानिः । भू क्ति प्र० अनुपूर्वः
 अनुभवनमनुभूतिः १-१ (चो०) गमनं गतिः लोपस्त्वनुदात्तनामिति मलोपः ।

(ईशूशीङोर्वरक्तिप्रत्ययौ नेट् गुणश्च) ईशूशीङोर्वरक्तिप्रत्ययौ
 स्तो वरप्रत्ययस्य क्तिप्रत्ययस्य च इट् न । शीङो गुणोऽपि
 न भवति ईश्वरः ईष्टेऽसौ ईश्वरः संशय्यते तत् संशयनम् ।
 संशीतिः । द्वी गतौ । द्वीयते इति-द्वीतिः जागरणं जागृतिः । नि-
 गृह्यते सा निगृहीतिः । कुच संकोचने । कुच संपर्चनकौ-
 टिल्यप्रतिष्टम्भविलेखनेषु तुदादिः । निकुचितिः । निप-
 ठितिः । स्निह् आस्कंदने । उपस्निहितिः । निपतितिः ।
 विशेषेण ध्रियते सा-विधृतिः ॥ ग्लाम्लज्याहाक्त्वदिभ्यः
 केरर्थे निः प्रत्ययो भवति । ग्लायते सा-ग्लानिः । ज्यानिः । हानिः ।
 जित्वरा संभ्रमे । (त्वरतेर्वस्य उत्वं वाच्यम्) त्वर्यते सा
 तूर्णिः । (ऋल्वादिभ्यश्च केरर्थे निः प्रत्ययो भवति ।) (ऋतु
 ईर्) कीर्यते सा कीर्णिः । लूनिः । धूनिः । पूर्णिः । (संपदादेः क्षिप्
 वा वाच्यः ।) संपत्-संपत्तिः ।

शीङो गुणाभावो वक्तव्यः । ईशूशीङोर्वरक्तिप्रत्यययोः नेट् गुणश्च न भवति ।
 अवगमे बुध् तिप्र० । (तथोर्द्धः । श्वे जवाः) 'स्वर०' बुद्धिः । अनुभूतिः ।
 ।।दौ (कृतः) इतीडागमः प्राप्त इट् निषेधार्थः । (हवत्तयोर्नेट्) इति सूत्रं पठति ।
 चित् हकारवकारादेः प्रत्ययस्य क्तिप्रत्ययस्य च इडागमो न भवति इति महापेशः
 प्रत्यये इटो न निषेधः । गृहीतिः ॥ भणितिः इत्यादि ।

(कर्त्तरि क्तिश्च संज्ञायाम्) कर्त्रर्थे धातोः क्तिः प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये । डुकृञ् करणे । प्रकुरुते सा-प्रकृतिः । धृञ् धारणे । विपूर्वः विशेषेण धरतीति-विधृतिः ।

(कर्त्तरि क्तिश्च) कर्त्रर्थ्यपि क्तिः प्रत्ययो भवति तन् क्ति तन्ति संपूर्वः । (लोपः स्वनु०) संतनोति कुलमिति संततिः । एवं कृतिः प्रपूर्वः । प्रकुरुते इति प्रकृतिः प्रधानपुरुषः । धृ धारणे विपूर्वः तिप्र० । विधृतिः । पत्तिः १-१ स्तो० ।

(इक्श्चित्पौ धातुनिर्देशे) धातुनिर्देशे वाच्ये सति इक्श्चित्पौ प्रत्ययौ भवतः । शकारः शिति चतुर्वत्कार्यार्थः । पच् इत्ययं धातुः पचिः । श्रयतिः । पचतिः । भवतिः ।

सूत्रम् (इक्श्चित्पौ धातुनिर्देशे) इक् च शित् च इक्श्चित्पौ १-२ धातुनिर्देशे ७-१ धातुनिर्देशे धातुनामग्रहणे नामोच्चारणे अयं इक् शित् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । शित्पः शकारश्चतुर्वत् कार्यार्थः पच् २ एकत्र इप्र० 'स्वर०' १-१ (स्तो० ।) पचिः पचधातुरित्यर्थः । द्वितीयश्चित् प्र० । शित्त्वात् (अप् कर्त्तरि) 'स्वर० ।' पचतिः । एवं पठिः । पठतिः । गमिः । गच्छतिः । करोतिः ।

(पिद्भिदामङ्) पितो धातोर्भिदादेश्च स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति भावादी । पच्यते सा । पचा । मृज्यते सा-मृजा । जृप् वयोहानौ । (जरादौ ङानुबन्धरहितो अः प्रत्ययो भवति । जीर्यत्यनया सा जरा । इषु इच्छायामिति निर्देशाज्ज्ञापकादिच्छा इत्यादि निपात्यते । इच्छा । (इपादेरङ्गर्थे युद्) एषणमिति एषणा । भिद्यते अनया सा-भिदा । छिद्यतेऽनया सा-छिदा । क्षिपा । गुहू संवरणे । गुहा । मेधृ हिंसायाम् । मेधृ वधमेधासंगमेषु । मेध्यते इति-मेधा । कृपा । पीड वाधायाम् । पीडा । वाध पीडायाम् । वाधा । क्षपा रात्रिः ।

सूत्रम् (पिद्भिदामङ्) ए इत् यस्य स पित् पिद् । भिदादयश्च पिद्भिदादयस्तेषाम् ६-३ 'स्वर०' । अङ् १-१ (ह्रस्वे पः०) पितः पकारेण धातोर्भिदादेश्च धातोः स्त्रीलिङ्गे अङ् प्रत्ययो भवति भावादी । ङकारो गुणनिषेधार्थः । डुपचप् पित्त्वात् अङ् प्र० । 'स्वर०' स्त्रीत्वादाप् । पचन् पचा । मृज् शुद्धौ । मृज् अङ् 'स्वर०' ।

आप् । मार्जनं मृजा। एवं भेदनं भिदा । छेदनं छिदा । जर इत्यत्र डकारानुबंधरहितो
अप्रत्ययो वक्तव्यः । तेन गुणप्राप्तिर्भवति । केचित्तु नोक्तमनित्यमिति न्यायेन गुणं
कुर्वति । जृप् वयोहानौ । जू अ० (गुणः) 'स्वर' स्त्रीत्वादाप् जरा । साधना स्वरां-
तस्त्रीर्लगे प्रतिपादितास्ति । एवं लेखा । रेखा ।

(गुरोर्हसात्) गुरुमतो हसान्ताद्धातोः स्त्रियामङ् प्रत्ययो
भवति भावादौ न क्तिः । ईह चेष्टायाम् । ईह्यते सा-ईहा ।
उह्यते सा-ऊहा । ईक्ष दर्शनाङ्कनयोः । ईक्ष्यते तत् ईक्षणं-
ईक्षा । एध्यते सा एधा । गुरोः किम् । भक्तिः । हसात्किम्
नीतिः । लिख् रिख् लेखने । लिख्यते तद्धेखनं लेखा ।
रिख्यते तद्वेखणं रेखा । गुध परिवेष्टने । गुध्यते इति-गोधा ।
धेद् पाने । सुधु धीयते इति-सुधा । डुधाञ् धारणपोषणयोः ।
श्रद्धीयते सा श्रद्धा । क्तिरापादिभ्यः । आप्तिः । दीप्यते सा
दीप्तिः । राध्यते सा राद्धिः । प्रशास्तिः ।

सूत्रम् (गुरोर्हसात्) गुरो ५-१ ङिति ङस्येत्यकारलोपः (स्त्रो०) हसादिति ५-१
(ङितिरत्) सवर्णे० पञ्चान्नामिनो रः । गुरुमतो गुरूपधात् हसात्तात् धातोः अकर्तरि
भावेयं अप्रत्ययो भवति । उदा० एह वृद्धौ । एह गुरूपधत्वात् । हसात्तात्वाच्च अप्रत्ययः ।
'स्वर०' स्त्रीत्वादाप् १-१ (आपः) एधा । एवं ईहा । ईह वाञ्छायाम् । ऊह वितर्के ।
ऊहा । ईक्ष दर्शनाङ्कनयोः । ईक्षा ।

(प्रत्ययान्तात्) प्रत्ययान्ताद्धातोः स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति
भावादौ । चिकीर्ष्यते सा-चिकीर्षा । आत्मनः कर्तुमिच्छा-
चिकीर्षा । आत्मनः पुत्रेच्छा वा । पुत्रीयते सा-पुत्रीया । अशि
तुमिच्छा अशनाया । लोलूयते सा-लोलूया । अटाल्या । कण्डूञ्
गात्रविघर्षणे । कण्डूयते सा-कण्डूया । मुमूर्षणं मुमूर्षा ।
(ज्यन्तास्यग्रन्थार्थग्रन्थघट्टविद्वदिदृषिभ्यः स्त्रियां युर्वाच्यः ।
डुकृञ् करणे । (युवोरनाकौ) कारणा । आसना । अर्थ या-
च्चाप्रकाशनयोः । अर्थना । ग्रन्थ संदर्भे । ग्रथ्यते । तद्वन्थ-
नमिति-ग्रन्थना । उपासनमिति-उपासना । श्रथि शैथिल्ये ।

श्रन्थना । घटनमिति घटना । विद्यते वेदनमिति-वेदना ।
 वन्द्यते सां-वन्दना । एषणमिति एषणा । (इञ् अजादि-
 भ्यः) अज गतौ । आजिः । अत सातत्यगमने । आतिः ।
 (इक् कृष्यादिभ्य-भावादौ) कृष्यते सा-कृषिः । गिरिः । किरिः ।
 (सर्वधातुभ्य इः) कविः । रविः ।

सूत्रम् (प्रत्ययांतात्) ५-१ । (ङसिरत्) सवर्णे० सादयः प्रत्यया अन्ते यस्य
 स प्रत्ययांतास्तस्मादापि धातोः अप्रत्ययो भवति । उदा० । कृ । (इच्छायामात्मनः सः)
 (ऋत इर्) किर । (द्विश्च । कुहोश्चुः । खोर्वि हसे) इति दीर्घः । (किला० जलतुं०)
 चिकीर्ष इति जातं ततः प्रत्ययान्तादिति अप्रत्ययः । (यतः) इत्यलोपः । 'स्वर०' ।
 (आवतः स्त्रियाम्) १-१ आप् । चिकीर्षा । एवं जिहीर्षा । बुभूषा । पुत्र-नाम्नो ये
 ईचास्येति यप्र० । तत्सन्नियोगे अकारस्य ईकारः पुत्रीय इति जातम् । (सः धातुः)
 ततः प्रत्ययान्तादिति सूत्रेण अप्रत्ययः । (यतः) इत्यलोपः । 'स्वर०' । (आवतः
 स्त्रियाम्) १-१ आप् । आत्मनः पुत्रेच्छा पुत्रीया । एवम् । पुत्रकाम्या । कंठ्या ।
 इत्यादि ॥ इति स्यधिकारप्रक्रिया ॥

अथ क्त्वादयः प्रत्ययाः । (पूर्वकाले क्त्वा) धातोः क्त्वा
 प्रत्ययो भवति पूर्वकाले समानकर्तृके धातौ प्रयुज्यमाने ।
 देवदत्तः स्नात्वा भुङ्क्ते । भुक्त्वा-व्रजति ।

(पूर्वकाले क्त्वा) पूर्वकाले ७-१ (अ इ ए) क्त्व १-१ अव्ययम् । धातोः समा-
 नकर्तृके एककर्तृके धातौ क्रियापदे अग्रे प्रयुज्यमाने सति पूर्वकाले प्रथमकाले क्त्वा-
 प्रत्ययो भवति । उदा० । ण्णा शौचे । (आदेः णः स्रः) क्त्वा प्र० । त्वा इति
 १-१ स अव्य० क्त्वाद्यंतं चेत्यव्ययसंज्ञा । स्नात्वा भुङ्क्ते । अत्र स्नानभोजनलक्षणक्रि-
 याद्वयमध्ये स्नानक्रियायाः पूर्वकालीनत्वात् त्वाप्रत्ययः । भुञ् पालनाभ्यवहारः । भुञ्
 क्त्वा प्र० । (चोः कुः) 'स्वरहीनं' १-१ भुक्त्वा व्रजति । अत्र भोजनार्थं व्रजनक्रि-
 यामध्ये च भोजनस्य प्रथमकालीनत्वात् क्त्वाप्रत्ययः । एवं कृत्वा दत्त्वा (दोदत्तिः)
 इति सूत्रेण दा इत्यस्य दत् आदेशः लात्वा, शयित्वा, मुप्त्वा, उक्त्वा, गृहीत्वा,
 भंक्त्वा । णश् अदर्शने । नष्टा नष्टा-दित्वा । जग्ध्वा इत्यादि ।

(न क्त्वा सेट्) सेट् क्त्वा किन्न भवति । वर्तित्वा । शपित्वा
 भवित्वा सेट् किम् । कृत्वा । (रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च)
 उश्च इश्च वी ते उपधे यस्य तस्माद्धलादेरलन्तात्परौ क्त्वा-

सनौ सेटौ वा कितौ स्तः । विद् ज्ञाने । विदित्वा । वेदित्वा
 लिखित्वा । धृतित्वा । व्युपधात्किम् । वर्तित्वा । रलः किम् ।
 सेवित्वा । हलादेः किम् । एषित्वा । सेट् किम् । भुक्त्वा ।
 (मृड्मृदगुध्गुकुह्पक्लिश्चवद्वम्मुपग्रहिभ्यः । सेट् किद् भव-
 ति) मृड् मुखने । मृडित्वा । मृद क्षोदे । मृदित्वा । गुध्
 रोचने । गुध् रोपे । गुधित्वा । गुह रोगे । गुह् संवरणे ।
 गुहित्वा । कुप् निष्कर्षे । कुपित्वा । क्लिश् विवाधे । क्लि-
 शित्वा । वद व्यक्तायां वाचि । उदित्वा । वस् निवासे । उ-
 पित्वा । मुपित्वा । गृहीत्वा (नोपधात् थफान्ताद्वा कित्)
 नकारोपधात् थफान्ताद्धातोः सेट् क्त्वा वा किद्भवति ।
 ग्रन्थ संदर्भे (नो लोपः) ग्रथित्वा । ग्रन्थित्वा । गुम्फ् ग्रन्थ-
 ने । गुफित्वा । गुम्फित्वा इत्यादि । (अलंखल्वाः प्रतिषेधे
 क्त्वा) प्रतिषेधार्थयोरलंखलुशब्दयोः पूर्वपदयोः सतोः
 पूर्वकालं विनापि क्त्वा प्रत्ययो भवति । अत्रालंखलुशब्दौ
 निषेधार्थौ तयोरुपपदत्वात् । अलं भुक्त्वा । न भोक्तव्यम् ।
 भोजनं मा कुरु इत्यर्थः । खलु भुक्त्वा । न भोक्तव्यम् ।

सूत्रम् (नक्त्वा०) न १-१ क्त्वा अव्य० सेट् १-१ । (ह्रस्वः०) इदसहितः
 क्त्वा प्रत्ययो विकल्पेन कित्संज्ञको भवति कित्त्वपक्षे गुणनिषेधः । कित्त्वाभावे गुणः ।
 विद्ज्ञाने । विद् क्त्वाप्रत्यय० (कृतः) इतीडागमः । एकत्र कित्त्वात्र गुणः । द्वितीये
 कित्त्वाभावादुपधाया लघोरिति गुणः 'स्वर९' १-१ अव्य० । विदित्वा-वेदित्वा,
 वृत्तित्वा-वर्तित्वा, (अलंखल्वाः०) अलं, खलु, एतयोः पूर्वपदयोः सतोः पूर्वकालं
 विनापि निषेधार्थं धातोः क्त्वाप्रत्ययो भवति । भुज् क्त्वाप्र० (चोः कुः । खसे
 चपा०) अलंपूर्वः । 'स्वर०' १-१ अव्य० । अलं भुक्त्वा भोजनेनालं भोजनं माकुर्वि-
 त्यर्थः । वच् परिभाषणे । वच् क्त्वा० यजां यवराणामिति संप्रसारणम् (चोः कुः)
 'स्वर०' । खलुपूर्वः (सवर्णे०) खलुक्त्वा वचनेन । अलं मावदेत्यर्थः ।

(उदितः क्त्वा वेट्) उदितो धातोः परस्य क्त्वा प्रत्ययस्य-
 वा इडागमो भवति । एषित्वा-इष्ट्वा । भ्रमु चलने । भ्रमित्वा-
 भ्रान्तत्वा (अदो जघ्रुः) जग्ध्वा ।

सूत्रम् (उदितः०) उदितः ५-१ (सो०) स्वर० क्त्वा अव्यय० । यद्वा (आतो धातोर्लोपः) 'स्वर०' वा १-१ अव्य० इद् १-१ (ह्रस्वः०) उत्तुकारः इत् यस्य स उदित् तस्मात् उदितो धातोः परस्य क्त्वाप्रत्ययस्य वा इडागमो भवति । इप् इच्छायाम् इप् क्त्वा प्र० । क्तौ वेडिति एकत्र इडागमः 'स्वर०' उपधाया लघोरिति गुणः । इडभार्वे कित्त्वान्न गुणः (द्युभिः द्युः) १-१ अव्य० । एषित्वा-इष्टा ।

(समासे क्यप्) समासे सति पूर्वकाले क्यप् प्रत्ययो भवति तत्कर्तृके धातौ प्रयुज्यमाने (ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्) ङुभृञ् धारणपोषणयोः । संभृत्वा करोतीति संभृत्य करोति । णम प्रहृत्वे शब्दे च । प्रकर्षेण कायवाङ्मनोभिर्नत्वा इति । प्रणम्य गच्छति । अनञ् पूर्वइत्येके अकृत्वा जल्पति अकृत्वा गच्छति ।

अजित्वा शात्रवान्सर्वानकृत्वा विमलं यशः ।

अदत्त्वा वित्तमर्थिभ्यः कथं जीवन्ति भूभृतः ॥

(क्यपि जेर्गुणश्च) क्यपि लघुपूर्वस्य जेरयादेशोऽपि वाच्यः । परिणमयित्वा इति परिणमय्य भुङ्क्ते । विगमय्य । विगणय्य । अलघुपूर्वस्य न (तेन जेर्लोपो वाच्यः) प्रतार्य । संप्रधारयित्वा इति संप्रधार्य विचार्य करोति । आप्लव्याप्तौ (आप्लोतेर्वा) प्रापय्य । प्राप्य (दादीनां क्यपि इत्वाभावो वाच्यः । क्यपि । (स्थामी) इति ईकारो न भवति । दो अवखण्डने । प्रदाय । प्रसाय । प्रमाय । प्रस्थाय । उप समीपे स्थित्वा इति उपस्थाय (पिवतेर्वा) प्रपाय । प्रपीय (लोपस्त्वनुदात्ततनाम् । जमस्य क्यपि वा लोपः) प्रकर्षेण नत्वा इति प्रणम्य । प्रणत्य । आसमन्तात् ग्रामे आगम्य । आगत्य (विपूर्वस्य दधातेः करोतेरर्थे क्यप् । विधाय । प्रहाय (तत्कालेऽपि क्यप् दृश्यते) नेत्रे निमील्य हसति । मील संमीलने । मील संगमे । उभयपदी ।

अक्षिणी संमीलित्वा इति अक्षिणी संमील्य हसति । चक्षुषी
संमील्य हसति । मुखं व्यादत्वा इति मुखं व्यादाय स्वापिति ।

सूत्रम् (समाने०) समाने ७-१ (ज इ ए) क्यप् १-१ (ह्रस्वेः०) समासे सति
उपसर्गपूर्वकत्वे सति धातोः पूर्वकाले क्यप्प्रत्ययो भवति स एव कर्ता यस्य न तत्क-
र्तृकः तस्मिन् तत्कर्तृके एककर्तृके धातोः प्रयुज्यमाने सति । उदा० । डुनृञ् । नृ
क्यप्प्र० य० (इत्त्वस्य पिति कृति तुक्) संपूर्वः स्वर० १-१ अव्य० संभृत्य मिलित्वा
सं नम्यक् प्रकाशेण नृत्वा वा करोति । अत्र सनुपसर्गणं समानः । अत्र संभारकरण-
क्रिययोः एकः कर्ता ततः संभारक्रियायाः पूर्वकालीनत्वात्क्यप् प्रत्ययः । णम् प्रहृत्वे ण्भे ।
(जादेः ष्याः स्तः) नम् प्रपूर्वः क्यप्प्र० । (प्रादेश्च तथा तां) इति नस्य णः । 'स्वर०'
१-१ जन्त० । अत्र प्रकर्षेण नत्वा प्रणम्येति समासे क्यप्प्र० । केवदतः प्रणम्य
गच्छति । अत्र प्रणामगमनरूपयोर्द्वयोः क्रिययोः एक एव कर्ता यत्र स एव प्रणंता स
एव गंता इत्येककर्तृत्वं ततः प्रणामस्य पूर्वकालीनत्वात् क्यप्प्र० अनञ् पूर्व इति
नञ्पूर्वकत्वे क्यप्प्रत्ययो न भवति इत्येके वदन्ति । यथा कृ नञ्पूर्वः क्त्वा प्र० ।
(ना) इति सूत्रेण तस्य अकारादेशः । नृत्वा गच्छति अत्र नञ्पूर्वकत्वात्क्यप्-
प्रत्ययो नापातः किं नृत्वाप्रत्यय एवापातः (क्यपि जेगुणः) क्यप्प्रत्यये जिप्रत्य-
यस्य गुणो भवति । णम् परिपूर्वः जिप्र० । समासे क्यप् इति क्यप्प्र० । 'स्वर०'
परिणामि य इति स्थिते । (क्यपि जेगुणः) कचित्स्वरवयकारः (ए अय्)
'स्वर०' १-१ अव्य० परिणमय्य भुंक्ते परितः सामस्त्येन नमयित्वा परिणमय्य
पूर्वभुक्तं परिपाकं प्राप्य भुङ्क्ते इत्यर्थः । एवम् उन्नमय्य, आकलय्य, तत्कालवेगपि द्वयोः
क्रिययोः समकालत्वेपि क्यप्प्रत्ययो दृश्यते । मील मीलने । संपूर्वात्क्यप्प्र० 'स्वर०'
१-१ अव्य० । नेत्रे संमील्य हसति । समकालमेव नेत्रे संमीलति हसति च । अत्र
संमीलनहसनयोः समकालीनत्वात् पूर्वकालं विनापि तत्कालेऽपि क्यप्प्र० । डुवाञ्
दां विआदपूर्वः । क्यप् प्रत्ययः (इ यं स्वरे) 'स्वर०' विआदपूर्वको दाधातुमुखम-
सारणार्थस्तेन मुखं व्यादाय प्रसार्य स्वापिति । अत्रापि मुखमसारणस्वमयोः
समकालीनत्वात् समानकाले क्य० । कचिद्विन्नकर्तृकेपि क्यप्प्रत्ययो दृश्यते
"मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रसूतिं त्वां शशाप सा" इति अवधार्य कार्यगुरुतामभवन्न भयाय
सांद्रसंतमसमित्यादि ।

(पौनःपुन्ये णम्पदं द्विश्च) समानकर्तृकेषु धातुषु प्रयुज्य-
मानेषु पूर्वकाले पौनःपुन्यार्थे धातोर्णम् प्रत्ययो भवति
णमन्तस्य पदस्य द्विवचनं भवति । (आतो युक्) पीत्वा
पीत्वा इति पायंपायं गच्छति । आदरे वीप्सायां द्विर्भावः ।

भुक्त्वा भुक्त्वा इति भोजंभोजं व्रजति । स्मृत्वा स्मृत्वा
इति स्मारंस्मारं नमति शिवम् (कथमादिषु स्वार्थे कृञो
णम्) कथम् । इत्थम् । अन्यथा एवम् एतेषु प्रयुज्यमानेषु स्वार्थे
कृञो णम् प्रत्ययो भवति । कथंकारम् । इत्थंकारम् । अन्यथाकारम्
एवंकारं पठति । एवं पठतीत्यर्थः । (समूलाकृतजीवेषु हन्-
कृञ्ग्रहां णम् वाच्यः स्वार्थे तेषामनुप्रयोगश्च) समूलघातं
हन्ति अकृतकारं करोति । जीवं गृहीत्वा इति जीवग्राहं
गृह्णाति इत्यादि ।

सूत्रम् (पौनःपुन्ये०) पुनःपुनर्भवतीति पौनःपुन्यम् । तस्मिन् ७-१ (अ इ ए)
णम् १-१ । (ह्रसेपः०) पदं १-१ । (अतोऽम्) द्विः १-१ च अव्य० 'स्व०' १-१
पौनःपुन्ये । वारंवारार्थे धातोः पूर्वकाले णम् प्रत्ययो भवति तस्य च णम् सहितस्य
पदस्य द्वित्वं भवति समानकर्तृकेषु धातुषु प्रयुज्यमानेषु सत्सु । पा पाने । पा णम्
प्र० । अम् । (आतो युक्) 'स्वर०' । द्वित्वं १-१ अव्य० । पायंपायं गच्छति पीत्वा
पीत्वा यातीत्यर्थः । भुञ् णम् अम् लघूपधत्वाद् गुणः । 'स्वर०' । द्वित्वं १-१ अव्य० । भोजं
भोजं व्रजति । पुनःपुनर्भुक्त्वा यातीत्यर्थः । एवं कारंकारं स्मारंस्मारं द्विश्चेति चका-
रात् समूलघातं हन्ति । जीवग्राहं गृह्णाति । केशग्राहं युच्यति । इत्यादिष्वपि णम् ।
कथमादिषु पूर्वपदेषु सत्सु स्वार्थे कथमादीनामेवार्थे कृञ् धातोः णम् प्रत्ययो भवति ।
णित्वाद् वृद्धिः कृ कथं पूर्वः । णम् प्र० अम् (धातोर्नामिनः) इति वृद्धिः । 'स्वर०'
१-१ अव्य० । कथंकारम् कथमित्यर्थः । एवम् इत्थंकारम् इत्थमित्यर्थः ।

(भुवो भावे क्यप्) नात्रि उपपदे भुवो भावे क्यप् प्रत्ययो
भवति । ब्रह्मणो भावः ब्रह्मभूयम् । स्त्यै ष्ट्यै शब्दसंघा-
तयोः (स्त्यायतेर्द्वादृ) डित्त्वाट्टिलोपः । (संयोगान्तस्य लोपः)
टित्त्वादीप् । स्त्यायति समूहं करोति सा स्त्री । लक्ष दर्श-
नाङ्कनयोः ।

सूत्रम् (भुवो भावे क्यप्) भुवो भूवातोर्भावे शब्दप्रवृत्तिनिमित्ते क्यप्प्रत्ययो भवति ।
कित्वाद् गुणो न । भू क्यप् प्र० । य । ब्रह्मपूर्वः १-१ । (अतोऽम्) ब्रह्मभूय ब्रह्मणो
भावः ब्रह्मत्वं गतः प्राप्त इत्यर्थः । एवं देवभूयं देवत्वम् । स्त्यायतेः इति । स्त्यायतेर्धातोः
स्त्रीत्वे वाच्ये ङद् प्रत्ययो भवति । ङकारः ष्टिलोपार्थः । ष्ट्यै स्त्यै धातु शब्दसंघातयोः ।

शब्दार्थे सन्द्धार्ये च । स्तयै इद् प्र० । र ङित्त्वाट्टिलोपः । संयोगांतस्येति यलोपः ।
'स्वर०' । (श्रुति०) इतीप् १-१ । (ह्रस्वः०) स्त्री ।

(लक्षतेरीमुद् च) लक्षतेर्धातोरीः प्रत्ययो भवति तस्य ईप्र-
त्ययस्य मुडागमश्च । लक्ष्यते पुमान् अनया सा लक्ष्मीः ।

(लक्षतेरीमुद् च) लक्षेर्धातोः ई प्रत्ययो भवति तस्य च मुडागमः । लक्ष दर्शनां-
कनयोः । लक्ष ईप् । प्र० । मुद् । टित्त्वादादौ । 'स्वर०' १-१ । (स्त्री०) लक्षते इति
लक्ष्मीः । अत्र ईवन्तत्वाभावात् सेर्लोपो नास्ति ।

(वर्णात्कारः) वर्णमात्रात्कारः प्रत्ययो भवति । क इति वर्णः
ककारः । व इति वर्णो वकारः । अ इति वर्णः अकारः ।
वर्णसमुदायादपि कारो दृश्यते । अहंकारः । ओंकारः । टकारः ।
पकारः । तकारः, इत्यादि ।

सूत्रम् (वर्णात्कारः) वर्णनिर्देशे वाच्ये सति वर्णात् अकारादिऋकारांतात् अक्ष-
रात् अग्रे कारप्रत्ययो भवति । क अग्रे कार प्र० । ककारः।खकारः । गकारः।अकारः।
इकारः । अत्र बहुलमित्यनुवर्तते । तेन अ । इ । उ । ऋ । लृ । ह । य । र । लृ । व ।
इत्यादौ कारप्रत्ययः । वर्णनिर्देशे इति किम् । यथा अः कृष्णः । इः कामः । को ब्रह्मा ।
खमाकाशम् इत्यादौ न इत्यादि ।

(रादिफो वा) रः इति वर्णः रेफः । रकारः ।

रकारादीनि नामानि श्रुत्वा तत्रास रावणः ।

रत्नानि च रमण्यश्च संत्रासं जनयन्ति मे ।

रकारादीनि नामानि शृण्वतो मम पार्वति ।

मनः प्रसन्नतामेति रामनामाभिश्चक्षुः ।

(रादिफो वा) रात् रकाराक्षरात् वा विकल्पेन इफप्रत्ययो भवति । र अग्रे इफप्र०
(अ इ ए) रेफः १-१ (स्त्री०) पक्षे कार प्र० । रकार इति प्रयोगे संमतिमाह । रका-
रादीनि इति श्लोकः । हे पार्वति रकारादीनि रकारः आदिर्येषां तानि नामानि शृण्वतः
सतो मम मनः प्रसन्नतां नैर्मल्यं सानंदत्वम् एति प्राप्नोति । कया रामनामाभिश्च-
क्षुः । रकारादीनि नामान्युच्चरन् कदाचिद्रामनामाद्युच्चरेदित्याशंकया इत्याकांक्षया ।
अयोपसहारसूत्रमाह ।

(लोकाच्छेषस्य सिद्धिः) यथा मातरादेः। अस्य सारस्वतव्याकरणस्य ये शेषप्रयोगास्तेषां लोकात् अन्यव्याकरणात्सिद्धिर्भवति यथा मातरादेः । इत्यादि प्रयोगानुसारेण बोद्धव्यम् ।

लोकाच्छेषस्य सिद्धिः । लोकात् -५-१ (ङसित् । सवर्णे०) शेषस्य ६-१ (ङस् स्य) सिद्धिः १-१ (स्तो०) उक्तादन्यः शेषस्तस्य शेषस्य अत्र व्याकरणे-
- ५नुक्तस्य सिद्धिः साधनं लोकादन्यव्याकरणात् ज्ञातव्या । यथा मातरपितरौ इत्यादीनां शब्दानां सिद्धिलोकात् ज्ञेया । शास्त्राति च मंगलाचरणं युज्यते अतोऽत्र मातृपित्रोर्नामग्रहणेन मंगलमप्यस्ति । अथ कविः स्वनामगर्भमलंकारश्लोकमाह ।

स्वरूपांतोऽनुभूत्यादिः शब्दोऽभूद्यत्र सार्थकः ।

स मस्करी शुभां चक्रे प्रक्रियां चतुरोचिताम् ॥

स्वरूपांत इति । स मस्करी मस्करो वंशदंडो अस्त्यस्येति मस्करी संन्यासिकः प्रक्रियां शुभाम् ऋज्वीं चक्रे कृतवान् । कथंभूतां प्रक्रियां चतुरोचितां चतुराणां सुवृद्धीनां पुरुषाणाम् उचिता योग्या ताम् । स कः यत्र यस्मिन् मस्करिणि अनुभूत्यादिः अनुभूतिः इति आदौ यस्य स अनुभूत्यादिः । तथा स्वरूपांतः स्वरूप इति शब्दो अति यस्य स अर्थात् अनुभूतिस्वरूप इति वाचकः शब्दः सार्थकः । अनुभूतिः ज्ञानमेव स्वरूपं यस्येत्यर्थसाहितो अभूत् इत्यनेन अनुभूतिस्वरूपनामा संन्यासिकः इमां प्रक्रियां शुभाम् ऋज्वीं सरलां चक्रे । शुभाम् इत्यनेन स्वकपोलकल्पनानिरासः कृतः । अथ श्रावकश्रोतृणामभीष्टसिद्धेष्टदेवताशिपमाह ।

अवताद्रो हयग्रीवः कमला वर ईश्वरः ।

सुरासुरनराकारमधुपापीतपत्कजः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यानुभूतिस्वरूपाचार्यविरचितायां सारस्वतप्रक्रियायां कृदन्तप्रक्रिया समाप्ता ॥

॥ समाप्ता चेयं तृतीयावृत्तिः ॥

अवतादिति । हयग्रीवः ईश्वरो वो युष्मान् शिष्यान् अवतात् रक्षतु । हयस्य ग्रीवा इव ग्रीवा यस्य सः । अर्थात् पुरुषशरीरः अश्वमुखश्चतुर्विंशत्यवतारमध्यस्थ एको भगवतो अवतारः । उक्तं च भगवते पंचमस्कंधे अष्टादशाध्याये पष्ठे काव्ये । “वेदान् युगाति तमसा तिरस्कृतान् रसातलाद्यो नृनुरंगविग्रहः ॥ प्रत्याददे वै कवयेऽभियाचते तस्मै नमस्ते वितथेहिताय ॥ १ ॥ सांप्रतं तु तां हयग्रीवमूर्तिं भद्राख्यखंडे धर्मपुत्रो राजा भद्रश्रवोः पूजयन्नस्ति इति पुराणोक्तिः । कथंभूतो हयग्रीवः कमला-

करः—कमलां लक्ष्मीं करोतीति । यद्वा कमलाया लक्ष्म्या आकरः । पुनः कथंभूतः ईश्वरः ।
 ईष्टे ऐश्वर्यं करोतीति ईश्वरः । पुनः कथंभूतः सुरासुर—के पानीये जाते कजे । पादावेव
 कजे कमले पत्तकजे । सुराश्च असुराश्च नराश्च सुरासुरनरास्ते एवाकारो येषाम् ईदृशा ये
 मधुषा भ्रमरास्तैः आपीते अत्यादरेणावलोकिते पत्तकजे चरणकमले यस्य सः । इति
 कृतप्रक्रियाव्याख्या ॥ सुनोधिकायां क्लृप्तायां सूरिश्रीचन्द्रकीर्तिभिः ॥ कृतप्रत्ययानां
 व्याख्यानं वभूव सुमनोहरम् ॥ १ ॥ इति श्रीमन्नागपुरीयतपागच्छाधिराजभट्टारक-
 श्रीचन्द्रकीर्तिसूरिविरचिता श्रीसारस्वतव्याकरणस्य दीपिका संपूर्णा ॥ इति सार-
 स्वतीप्रक्रियादीपिका ॥ तीर्थे वीरजिनेश्वरस्य विदिते श्रीकोटिकारख्ये गणे श्रीमच्चन्द्र-
 कुले वटोरुहवृहद्वच्छे परिम्लाचिते ॥ श्रीमन्नागपुरीयकाद्वयतया—प्राप्तावदातेऽधुना
 स्फूर्जद्भिरगुणान्विता गणवरश्रेणी सदा राजते ॥ २ ॥ वर्षे वेदमुनीन्द्रशंकरमिते
 ११७४ श्रीदेवसूरिप्रभुजज्ञेभूतदनुप्रसिद्धमहिमा पद्मप्रभः सूरिराद् ॥ तत्पट्टे प्रथितः
 प्रसन्नशशभृत्सूरिः सतामादिमः सूरिन्द्रास्तदनंतरं गुणसमुद्राद्वा वभूवुंधाः ॥ ३ ॥ तत्प-
 ट्टे जयशेखराख्यसुगुरुः श्रीवज्रसेनस्ततस्तत्पट्टे गुरुहेमपूर्वतिलकः शुद्धक्रियाद्योतकः ॥
 तत्पट्टे प्रभुरन्नशेखरगुरुः सूरिश्वराणां वरस्तत्पट्टांबुधिपूर्णचंद्रमनसः श्रीपूर्णचंद्रः प्रभुः
 ॥ ४ ॥ तत्पट्टेजनि हेमहंससुगुरुः सर्वत्र जाग्रदशाः आचार्या अपि रत्नसागरवरास्त-
 त्पट्टपद्मार्यमा ॥ श्रीमान् हेमसमुद्रसूरिर्भवच्छ्रीहेमरत्नस्ततस्तत्पट्टे प्रभुसोमर-
 त्नगुरुवः सूरिश्वराः सद्गुणाः ॥ ५ ॥ तत्पट्टोदयशैलहेलिरमलश्रीजसवालान्वयाऽलं-
 कारः कलिकालदर्पदमनः श्रीराजरत्नप्रभुः ॥ तत्पट्टे जिनत्रिभवादिनिवहागच्छाधिपाः
 संप्रति सूरिश्रीप्रभुचंद्रकीर्तिगुरवो गार्भीर्यधैर्याश्रयाः ॥ ६ ॥ तैरियं पद्मचंद्राख्यो-
 पाध्यायाभ्यर्थनात्कृता ॥ शुभा सुनोधिकानाम्नी श्रीसारस्वतदीपिका ॥ ७ ॥
 श्रीचंद्रकीर्तिसूरिद्रपादांभोजमधुमतः ॥ हर्षकीर्तिरिमां टीकां प्रथमादर्शकेऽलिखत्
 ॥ ८ ॥ अज्ञानध्वांतविष्वंसविधाने दीपिकानिभा ॥ दीपिकेयं विजयतां वाच्यमाना
 बुधैश्चिरम् ॥ ९ ॥ स्वल्पस्य सिद्धस्य सुनोधिकस्य सारस्वतव्याकरणस्य टीकाम् ॥
 सुनोधिकारख्यां रचयांचकार सूरिश्वरः श्रीप्रभुचंद्रकीर्तिः ॥ ३० ॥

समाप्ता चेयं चंद्रकीर्तिनाम्नी श्रीसारस्वतव्याकरणस्य टीका ॥

इति सवृत्तित्रयं चन्द्रकीर्तिटीकासमेतं सारस्वतं सम्पूर्णम् ।

(लोकाच्छेषस्य सिद्धिः) यथा मातरादेः। अस्य सारस्वतव्याकरणस्य ये शेषप्रयोगास्तेषां लोकात् अन्यव्याकरणात्सिद्धिर्भवति यथा मातरादेः । इत्यादि प्रयोगानुसारेण बोद्धव्यम् ।

लोकाच्छेषस्य सिद्धिः । लोकात् -५-१ (डसित्त । सवर्णे०) शेषस्य ६-१ (डस् स्य) सिद्धिः १-१ (स्रो०) उक्तादन्यः शेषस्तस्य शेषस्य अत्र व्याकरणेऽनुक्तस्य सिद्धिः साधनं लोकादन्यव्याकरणात् ज्ञातव्या । यथा मातरपितरौ इत्यादीनां शब्दानां सिद्धिलोकात् ज्ञेया । शास्त्राते च मंगलाचरणं युज्यते अतोऽत्र मातृपित्रोर्नामग्रहणेन मंगलमप्यस्ति । अथ कविः स्वनामगर्भमलंकारश्चोक्तमाह ।

स्वरूपान्तोऽनुभूत्यादिः शब्दोऽभूद्यत्र सार्थकः ।

स मस्करी शुभां चक्रे प्रक्रियां चतुरोचिताम् ॥

स्वरूपांत इति । स मस्करी मस्करो वंशदंडो अस्त्यस्येति मस्करी संन्यासिकः प्रक्रियां शुभाम् ऋज्वी चक्रे कृतवान् । कथंभूता प्रक्रियां चतुरोचितां चतुराणां सुवृद्धीनां पुरुषाणाम् उचिता योग्या ताम् । स कः यत्र यस्मिन् मस्करिणि अनुभूत्यादिः अनुभूति इति आदौ यस्य स अनुभूत्यादिः । तथा स्वरूपातः स्वरूप इति शब्दो अति यस्य स अर्थात् अनुभूतिस्वरूप इति वाचकः शब्दः सार्थकः । अनुभूतिः ज्ञानमेव स्वरूपं यस्येत्यर्थसहितो अभूत् इत्यनेन अनुभूतिस्वरूपनामा संन्यासिकः इमा प्रक्रिया शुभाम् ऋज्वी सरलां चक्रे । शुभाम् इत्यनेन स्वकपोलकल्पनानिरासः कृतः । अथ श्रावकश्रोतृणामभीष्टसिद्धेष्टदेवताशिषमाह ।

अवताद्गो हयग्रीवः कमला वर ईश्वरः ।

सुरासुरनराकारमधुपापीतपत्कजः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यानुभूतिस्वरूपाचार्यविरचितायां सारस्वतप्रक्रियायां कृदन्तप्रक्रिया समाप्ता ॥

॥ समाप्ता चेयं तृतीयावृत्तिः ॥

अवतादिति । हयग्रीवः ईश्वरो वो युष्मान् शिष्यान् अवतात् रक्षतु । हयस्य ग्रीवा इव ग्रीवा यस्य सः । अर्थात् पुरुषशरीरः अश्वमुखश्चतुर्विंशत्यवतारमध्यस्थ एको भगवतो अवतारः । उक्तं च भागवते पंचमस्कन्धे अष्टादशाध्याये षष्ठे काण्डे । “वेदान् युगात्ते तमसा तिरस्कृतान् रसातलाद्यो नृत्तरंगविग्रहः ॥ प्रत्याददे वै कवयेऽभियाचते तस्मै नमस्ते वितथेहिताय ॥ १ ॥ सांप्रतं तु तां हयग्रीवमूर्तिं भद्राख्यस्वडे धर्मपुत्रो राजा भद्रश्रवाः पूजयन्नस्ति इति पुराणोक्तिः । कथंभूतो हयग्रीवः कमला-

करः—कमलां लक्ष्मीं करोतीति । यद्वा कमलाया लक्ष्म्या आकरः । पुनः कथंभूतः ईश्वरः ॥
 ईष्टे ऐश्वर्यं करोतीति ईश्वरः । पुनः कथंभूतः सुरासुर—के पानीये जाते कजे । पादावेव
 कजे कमले पत्कजे । सुराश्च असुराश्च नराश्च सुरासुरनरास्ते एवाकारो येषाम् ईदृशा ये
 मधुपा भ्रमरास्तैः आपीते अत्यादरेणावलोकिते पत्कजे चरणकमले यस्य सः । इति
 कृत्यक्रियाव्याख्या ॥ सुवोधिकायां क्लृप्तायां सूरिश्रीचन्द्रकीर्तिभिः ॥ कृत्यप्रत्ययानां
 व्याख्यानं बभूव सुमनोहरम् ॥ १ ॥ इति श्रीमन्नागपुरीयतपागच्छाधिराजभट्टारक-
 श्रीचंद्रकीर्तिसूरिविरचिता श्रीसारस्वतव्याकरणस्य दीपिका संपूर्णा ॥ इति सार-
 स्वतीप्रक्रियादीपिका ॥ तीर्थे वीरजिनेश्वरस्य विदिते श्रीकोटिकाख्ये गणे श्रीमच्चंद्र-
 कुले वटोरुहवृहद्वच्छे परिम्लाचिते ॥ श्रीमन्नागपुरीयकाद्वयतया—भातावदातेऽधुना
 स्फूर्जेद्गिरिगुणान्विता गणधरश्रेणी सदा राजते ॥ २ ॥ वर्षे वेदसुर्नाद्राशंकरमिते
 ११७४ श्रीदेवसूरिप्रभुर्जज्ञेभूतदनुप्रसिद्धमहिमा पद्मप्रभः सूरिराद् ॥ तत्पट्टे प्रथितः
 प्रसन्नशशभृत्सूरिः सतामादिमः सूरिद्रास्तदनंतरं गुणसमुद्राद्वा बभूवुर्बुधाः ॥ ३ ॥ तत्प-
 ट्टे जयशेखराख्यसुगुरुः श्रीवज्रसेनस्ततस्तत्पट्टे गुरुहेमपूर्वतिलकः शुद्धक्रियाद्योतकः ॥
 तत्पट्टे प्रसुरत्रशेखरगुरुः सूरिश्वराणां वरस्तत्पट्टांबुधिपूर्णचंद्रमनसः श्रीपूर्णचंद्रः प्रभुः
 ॥ ४ ॥ तत्पट्टेजनि हेमहंससुगुरुः सर्वत्र जाग्रदशाः आचार्या अपि रत्नसागरवरास्त-
 त्पट्टपद्मार्यमा ॥ श्रीमान् हेमसमुद्रसूरिर्भवच्छ्रीहेमरत्नस्ततस्तत्पट्टे प्रभुसोमर-
 त्नगुरुवः सूरिश्वराः सद्गुणाः ॥ ५ ॥ तत्पट्टोदयशैलहेलिरमलश्रीजेसवालान्वयाऽलं-
 कारः कलिकालदर्पदमनः श्रीराजरत्नप्रभुः ॥ तत्पट्टे जिनत्रिभवादिनिबहागच्छाधिपाः
 संप्रति सूरिश्रीप्रभुचंद्रकीर्तिगुरवो गर्भीर्यैर्धैर्याश्रयाः ॥ ६ ॥ तैरियं पद्मचंद्राख्यो-
 पाध्यायाभ्यर्थनात्कृता ॥ शुभा सुवोधिकानाम्नी श्रीसारस्वतदीपिका ॥ ७ ॥
 श्रीचंद्रकीर्तिसूरिद्रपादांभोजमधुप्रतः ॥ हर्षकीर्तिरिमां टीकां प्रथमादर्शकेऽलिखत्
 ॥ ८ ॥ अज्ञानध्वांतविष्वंसविधाने दीपिकानिभा ॥ दीपिकेयं विजयतां ब्राह्म्यमाना
 बुधैश्चिरम् ॥ ९ ॥ स्वल्पस्य सिद्धस्य सुवोधिकस्य सारस्वतव्याकरणस्य टीकाम् ॥
 सुवोधिकाख्यां रचयंचकार सूरिद्वारः श्रीप्रभुचंद्रकीर्तिः ॥ १० ॥

समाप्ता चेयं चंद्रकीर्तिनाम्नी श्रीसारस्वतव्याकरणस्य टीका ॥

इति सवृत्तित्रयं चन्द्रकीर्तिटीकासमेतं सारस्वतं सम्पूर्णम् ।

ऋग्य-पुस्तकानि ।

नाम,

की०६० आ०

सिद्धान्तकौमुदी-महामहोपाध्याय भट्टोजिदीक्षित विरचिता पाणिनीय- शिक्षा परिभाषा अष्टाध्यायी गणपाठ धातुपाठ लिङ्गानुशासन सूत्रपाठ अकाराद्यनुक्रमणिका धातुसूचीभिः समेता	२-०
सिद्धान्तकौमुदी-तत्त्वबोधिनीटीकासमेत संपूर्ण और वैदिकादिप्रक्रिया सुबोधिनीटीकासमेत, लिङ्गानुशासन गणपाठ धातुपाठ सहित	४-०
मध्यसिद्धान्तकौमुदी-टिप्पणी सहित काशी पंजाबादिदेशमें प्रथमश्रेणीमें पढ़ायी जाती है	०-१२
लघुसिद्धान्तकौमुदी-टिप्पणी सहित जिल्द बड़ा-अक्षर	०-१२
" तथा छोटा-अक्षर	०-४
लिगबोधव्याकरण-भाषाटीकासमेत इसके अभ्याससे पुल्लिङ्ग स्त्रीलिङ्ग नपुंसक आदिका ज्ञान जल्दी होता है	०-२
सिद्धान्तचंद्रिका-मूल इसीका प्रचार सर्वत्र है	०-१०
" तथा सटीक सुबोधिनी और तत्त्वदीपिका समेत सम्पूर्ण सुन्दर जिल्द	३-८
" तथा पूर्वार्द्ध	१-१२
" तथा उत्तरार्द्ध	१-१२
सारस्वत तीनोवृत्ति मूल	०-१०
सारस्वत मूल पूर्वार्द्ध-ग्लेज	०-८
" तथा रफ	०-६
सारस्वत प्रज्ञादटीका	०-१२
सारस्वत संपूर्ण-चन्द्रिकीर्ति टीकासह ग्लेज	३-०
" तथा रफ	२-८
" पूर्वार्द्ध " ग्लेज १) रफ	०-१४
" उत्तरार्द्ध " ग्लेज १।। =) रफ	१-१२
सारस्वत माधवीटीका-छपता है	
सारस्वतसुबोधिनी-भाषाटीकासमेत, विद्यार्थी सुगमरीतिसे समझ- सक्ते हैं (पूर्वार्द्धमात्र)	१-१
लघुभाष्य-संपूर्ण श्रीसारस्वती कृत व्याकरण सूत्र व्याख्यानम्- सारस्वतके सूत्रपर महाभाष्यके अनुसार व्याख्या है सारस्वतचंद्रिका पढ़नेवालोंको बड़ा उपयोगी है	२-८

पुस्तक मिलनेका ठिकाना-

खेमराज श्रीकृष्णदास,

"श्रीवेङ्कटेश्वर" स्ट्रीट प्रेस-मंबई.